



IRBK-0100156

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय सरिता

दा क्र १५६



IRBK-0100156

IRBK-0100156

26 DEC 1981

19 JAN 1984

26 FEB 1998

26 SEP 1998

5 DEC 1998

27 NOV 1999

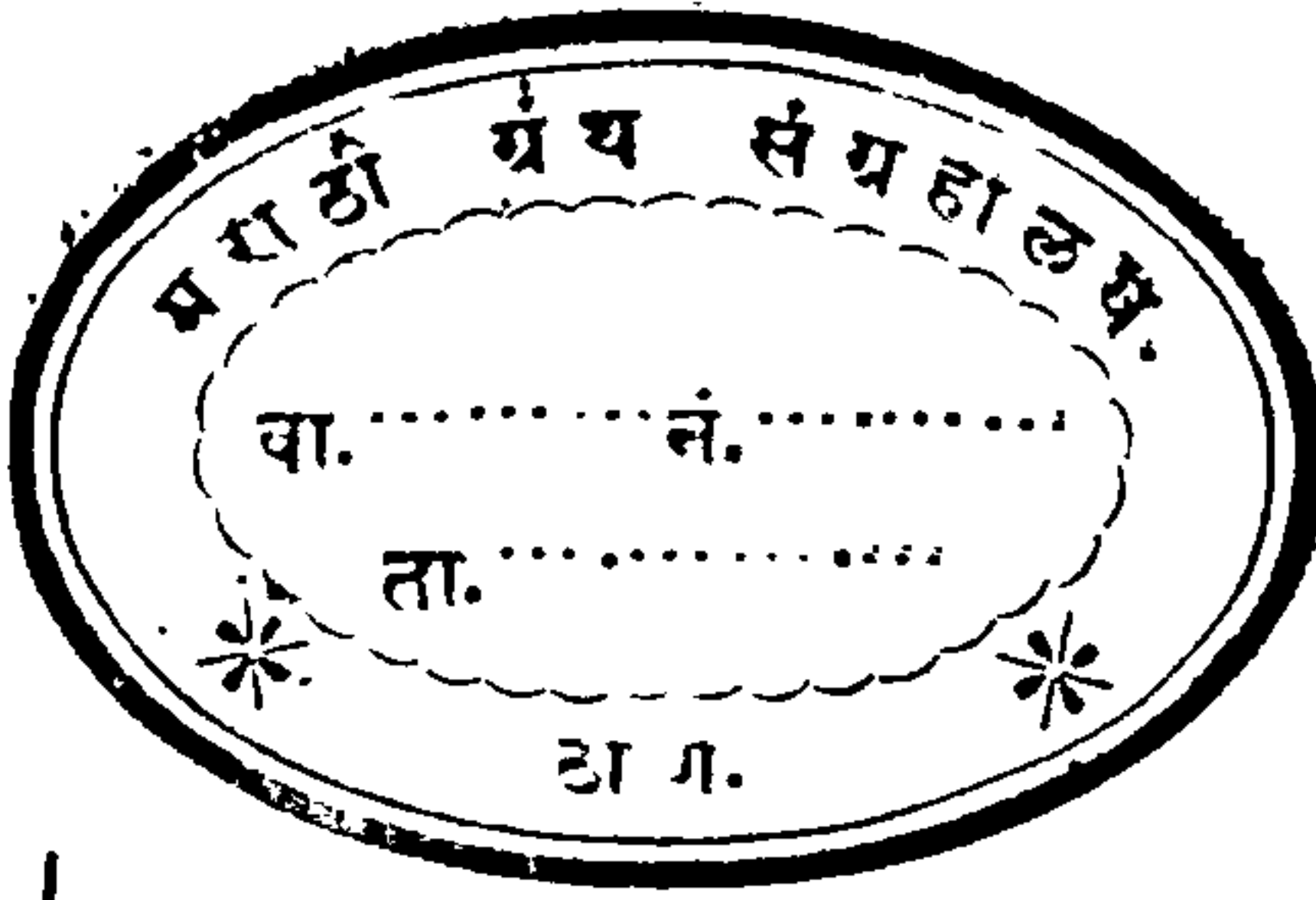
27 JUL 2000

18 JUL 2001



प. वा. श्री. सौ. राधाबाई कर्वे.  
( पहिलें कुटुंब. )

१  
२  
३  
४  
५  
६  
७  
८  
९  
१०  
११  
१२  
१३  
१४  
१५  
१६  
१७  
१८  
१९  
२०



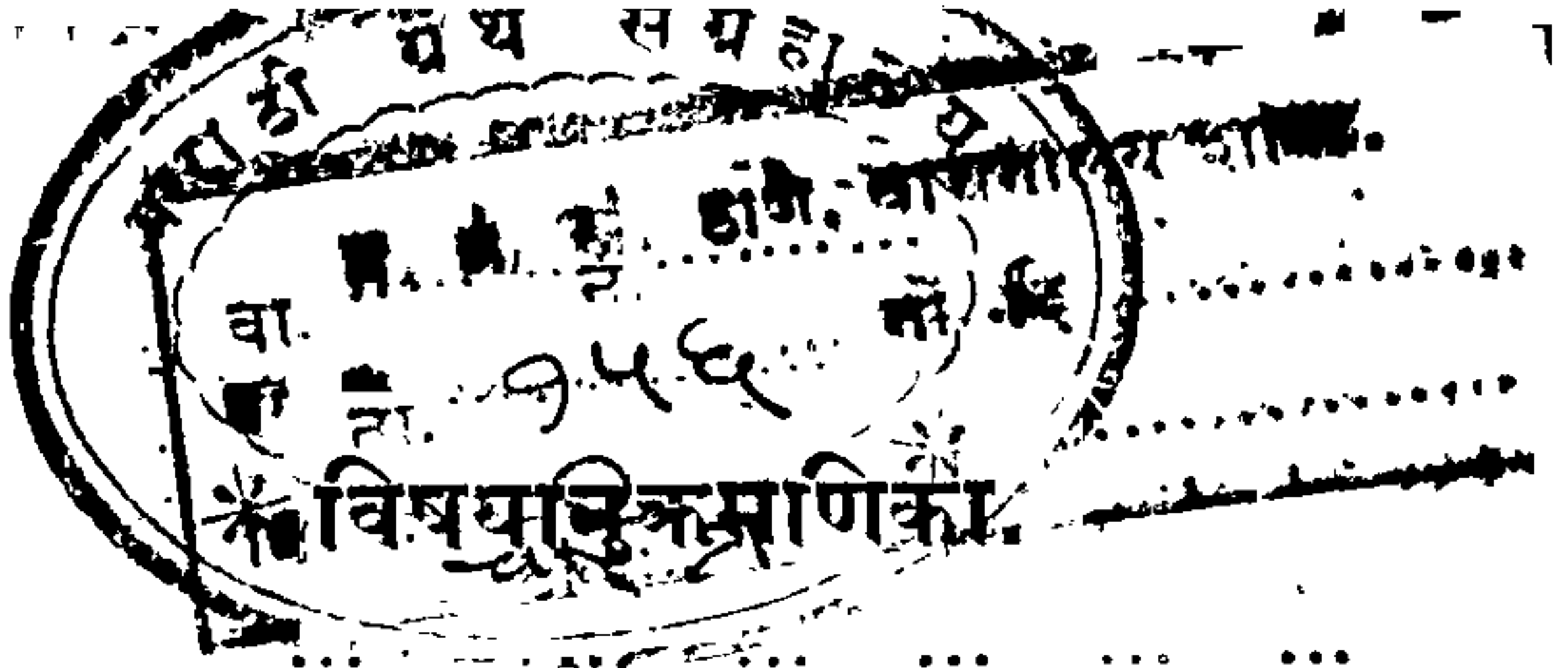
## समर्पण.

देशोद्धारसाठी तळमळणाऱ्या  
परमात्मस्वरूपी युवयुवतींना

हे आत्मवृत्त

लेखकाने

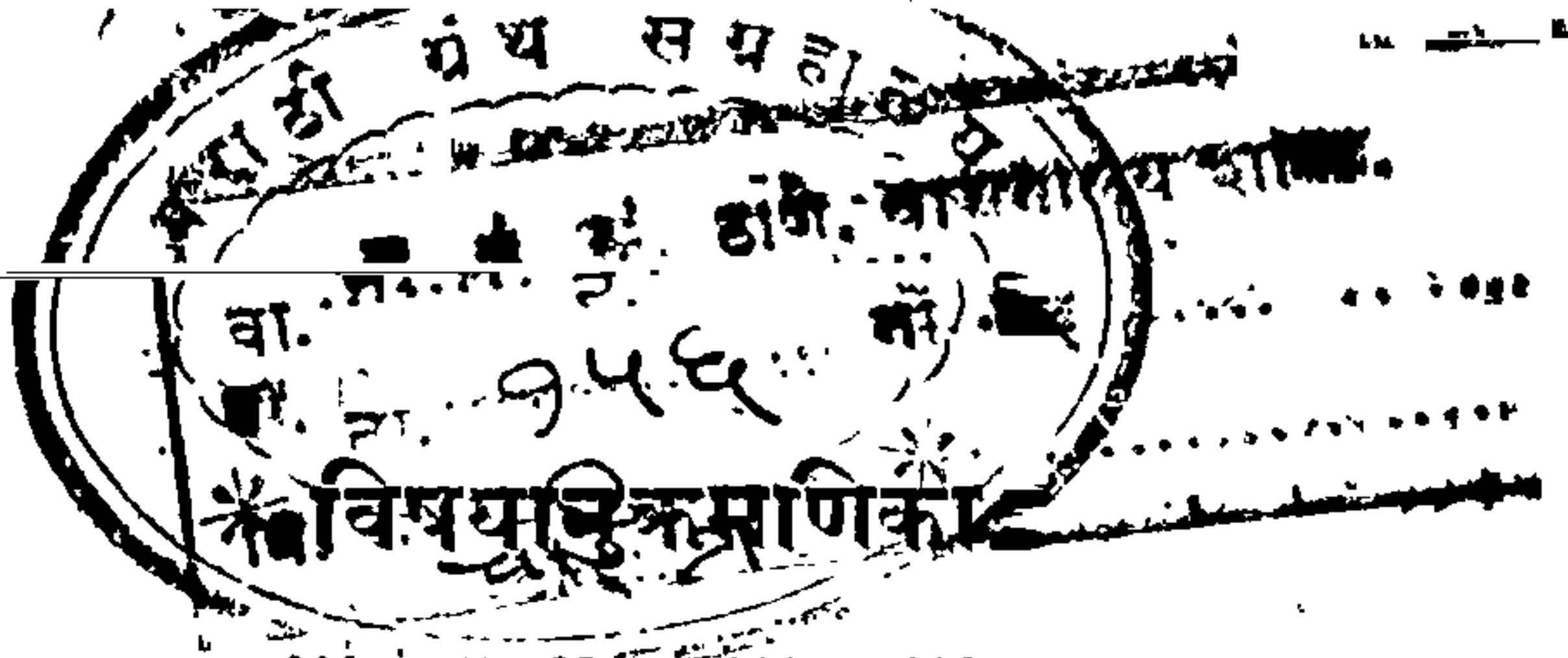
अत्यंत प्रेमाने अर्पण केले आहे.



समर्पण.	...	...	...	...
प्रकाशकांचे दोन शब्द.	...	...	...	...
उपोद्धात.	...	...	...	१
प्रस्तावना.	...	...	...	९
प्रकरण १ लें, जन्मभूमि.	...	...	...	१३
प्रकरण २ रें, मातृवंश.	...	...	...	२६
प्रकरण ३ रें, पितृवंश.	...	...	...	३३
प्रकरण ४ थें, मातापितरें.	...	...	...	५०
प्रकरण ५ वें, बंधुभगिनी.	...	...	...	६०
प्रकरण ६ वें, बाळपण.	...	...	...	६६
प्रकरण ७ वें, लहानपणांतील व्यवसाय.	...	...	...	७१
प्रकरण ८ वें, देशकार्याचें वाळकडूं.	...	...	...	८०
प्रकरण ९ वें, सहाव्या इयत्तेची परीक्षा.	...	...	...	८४
प्रकरण १० वें, इंग्रजी शिकण्याची संधि.	...	...	...	९५
प्रकरण ११ वें, विद्यार्थीदरेंतील कांहीं गोष्टी.	...	...	...	१०२
प्रकरण १२ वें, कॉलेजांतील तीन वर्षे.	...	...	...	१११
प्रकरण १३ वें, उदरनिर्वाहाची तरतूद.	...	...	...	११६
प्रकरण १४ वें, शिकवण्या.	...	...	...	१२१
प्रकरण १५ वें, एक नवीन तऱ्हेचें संयुक्त कुटुंब.	...	...	...	१२५
प्रकरण १६ वें, नरहरपंतांचा सहवास.	...	...	...	१२९
प्रकरण १७ वें, गृहस्थाश्रम-पूर्वभाग.	...	...	...	१३४
प्रकरण १८ वें, कुटुंबांतील कांहीं महत्त्वाचे प्रश्न	...	...	...	१४०



**IRBK-0100156**



समर्पण.	...	...	...	...
प्रकाशकांचे दोन शब्द.	...	...	...	...
उपोद्धात.	...	...	...	१
प्रस्तावना.	...	...	...	१
प्रकरण १ लें, जन्मभूमि.	...	...	...	१३
प्रकरण २ रें, मातृवंश.	...	...	...	२६
प्रकरण ३ रें, पितृवंश.	...	...	...	३३
प्रकरण ४ थें, मातापितरें.	...	...	...	५०
प्रकरण ५ वें, बंधुभगिनी.	...	...	...	६०
प्रकरण ६ वें, बाळपण.	...	...	...	६६
प्रकरण ७ वें, लहानपणांतील व्यवसाय.	...	...	...	७१
प्रकरण ८ वें, देशकार्याचें वाळकडूं.	...	...	...	८०
प्रकरण ९ वें, सहाव्या इयत्तेची परीक्षा.	...	...	...	८४
प्रकरण १० वें, इंग्रजी शिकण्याची संधि.	...	...	...	९५
प्रकरण ११ वें, विद्यार्थीदशेंतील कांहीं गोष्टी.	...	...	...	१०२
प्रकरण १२ वें, कॉलेजांतील तीन वर्षे.	...	...	...	१११
प्रकरण १३ वें, उदरनिर्वाहाची तरतूद.	...	...	...	११६
प्रकरण १४ वें, शिकवण्या.	...	...	...	१२१
प्रकरण १५ वें, एक नवीन तऱ्हेचें संयुक्त कुटुंब.	...	...	...	१२५
प्रकरण १६ वें, नरहरपंतांचा सहवास.	...	...	...	१२९
प्रकरण १७ वें, गृहस्थाश्रम-पूर्वभाग.	...	...	...	१३४
प्रकरण १८ वें, कुटुंबांतील कांहीं महत्त्वाचे प्रश्न	...	...	...	१४०

## आत्मवृत्त.

प्रकरण १९	वें, गृहस्थाश्रमांतील अन्य कर्तव्ये. ... ..	११
प्रकरण २०	वें, पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामे. ... ..	१५६
प्रकरण २१	वें, अकल्पित भाग्य. ... ..	१७२
प्रकरण २२	वें, पुनर्विवाहाकडे माझे मन कुसें वळेल ? ... ..	१७६
प्रकरण २३	वें, पुनर्विवाह. ... ..	१८७
प्रकरण २४	वें, त्या वेळचे लोकमत. ... ..	१९७
प्रकरण २५	वें, मुरुडची पहिली खेप. ... ..	२०३
प्रकरण २६	वें, बहुजनसमाजाशीं वागण्याचें धोरण. ... ..	२०९
प्रकरण २७	वें, लोकमताच्या निदर्शक गोष्टी. ... ..	२१७
प्रकरण २८	वें, आमचा नवा संसार. ... ..	२२२
प्रकरण २९	वें, लेखनव्यवसाय. ... ..	२२८
प्रकरण ३०	वें, विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी ... ..	२३१
प्रकरण ३१	वें, पुनर्विवाहितांचे कुटुंबमेळे. ... ..	२३७
प्रकरण ३२	वें, विधवाविवाह प्रतिबंधनिवारक मंडळी. ... ..	२४२
प्रकरण ३३	वें, लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न. ... ..	२५०
प्रकरण ३४	वें, आपल्या मनाप्रमाणें न वागणारे लोक. ... ..	२५९
प्रकरण ३५	वें, सेक्रेटरीच्या कामाचा राजिनामा. ... ..	२६३
प्रकरण ३६	वें, विधवाशिक्षणाची चळवळ. ... ..	२६९
प्रकरण ३७	वें, अनाथवालिक्काश्रमाची मंडळी. ... ..	२७५
प्रकरण ३८	वें, अनाथवालिक्काश्रम. ... ..	२८४
प्रकरण ३९	वें, वर्गणीसाठीं धडपड. ... ..	२९१
प्रकरण ४०	वें, स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रिया. ... ..	३०३
प्रकरण ४१	वें, कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटी. ... ..	३११
प्रकरण ४२	वें, आश्रमाचे हितकर्ते. ... ..	३२४
प्रकरण ४३	वें, आश्रमाचा विस्तार. ... ..	३२९
प्रकरण ४४	वें, अनाथवालिक्काश्रम आणि विधवाविवाह. ... ..	३३६



दा. .... विषयानुक्रमणिका.

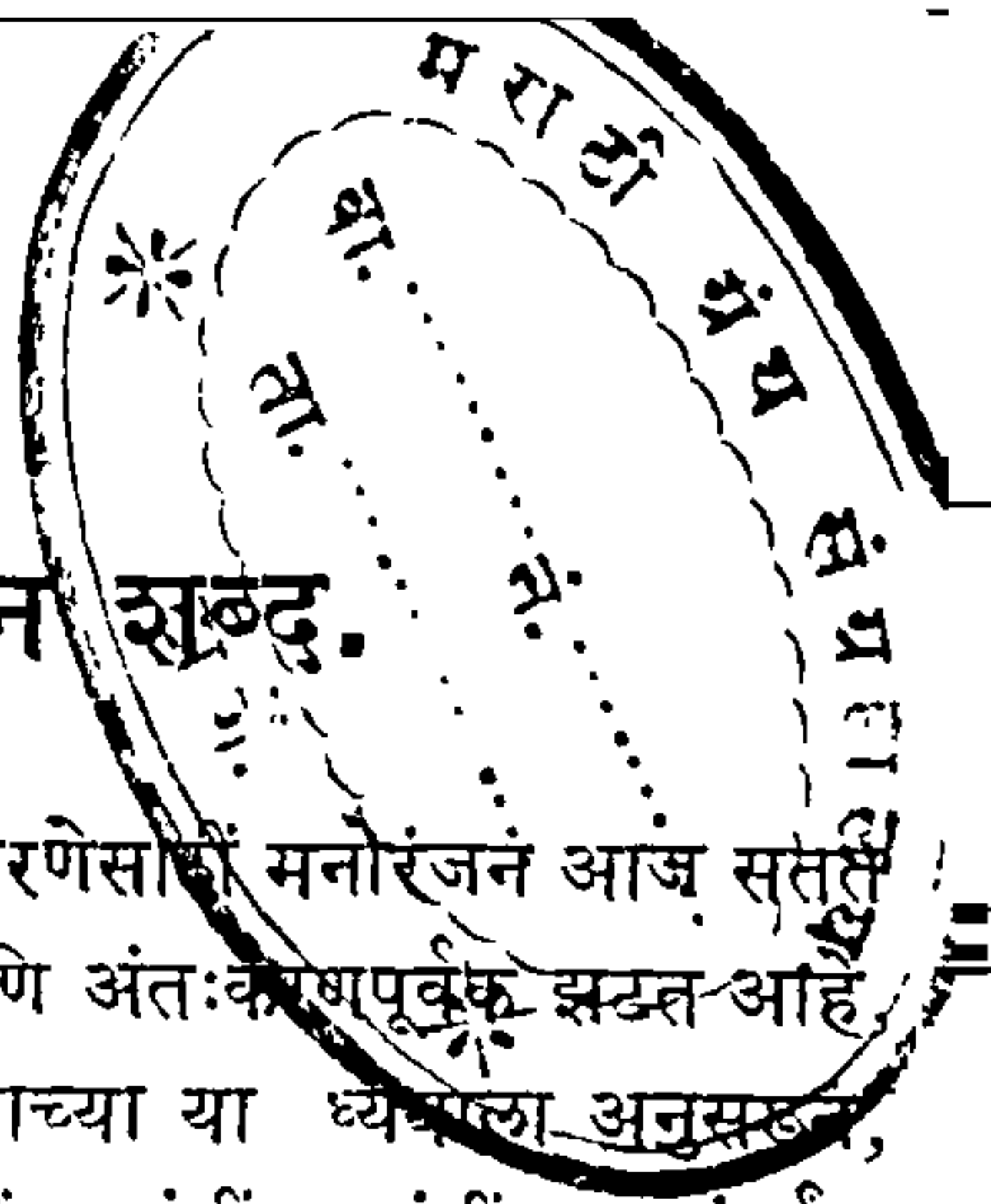
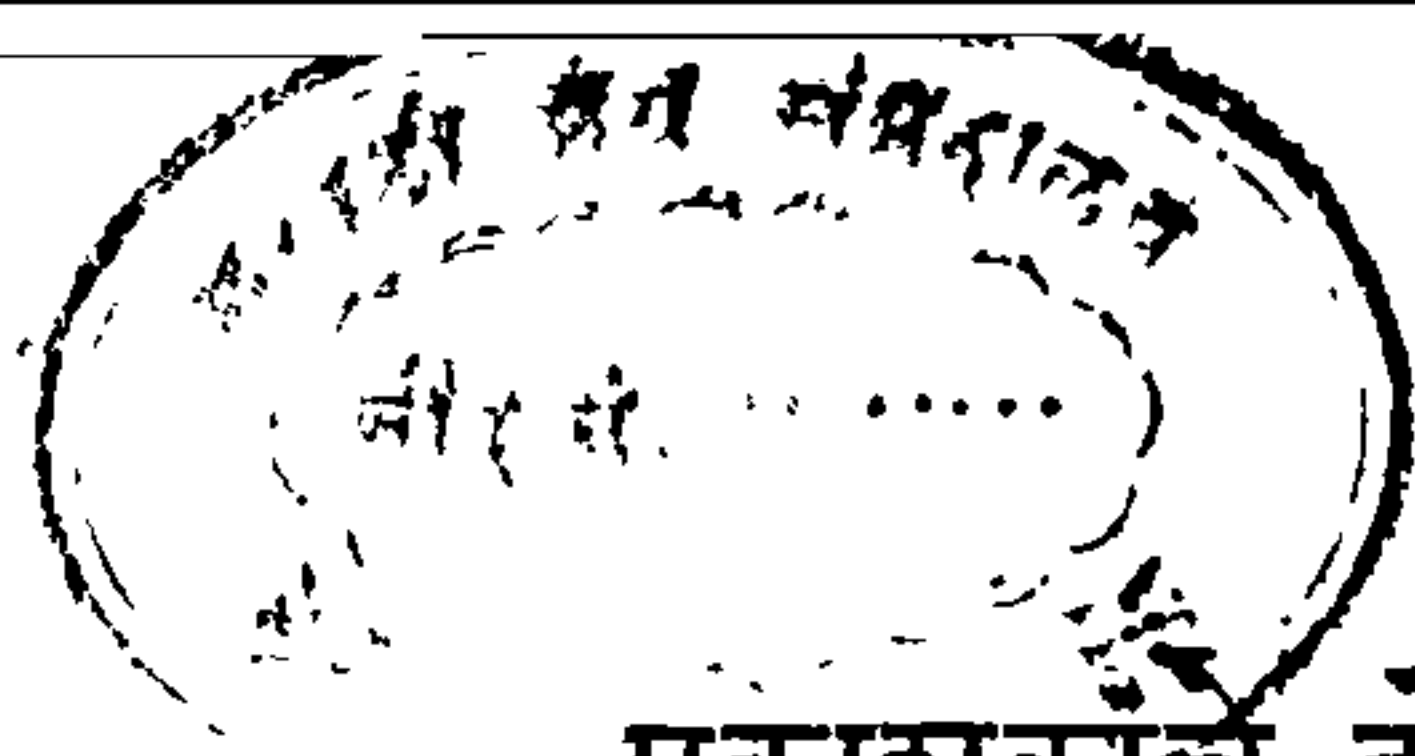
प्रकरण ४५	वें, अनाश्रवालिकाश्रम आणि विधवाश्रम.	...	...	३५२
प्रकरण ४६	वें, आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.	...	...	३५६
प्रकरण ४७	वें, अनाश्रवालिकाश्रमानें अज्ञाप्यत काय केलें?	...	...	३७१
प्रकरण ४८	वें, महिलाविद्यालयाचा गर्भावस्था.	...	...	३७७
प्रकरण ४९	वें, महिलाविद्यालयाचा जन्म.	...	...	३८७
प्रकरण ५०	वें, महिलाविद्यालयाचा पुण्यांतील जीवनक्रम.	...	...	३९४
प्रकरण ५१	वें, महिलाविद्यालयाची स्थापना.	...	...	३९८
प्रकरण ५२	वें, महिलाविद्यालयाचा विस्तार.	...	...	४०३
प्रकरण ५३	वें, महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय?	...	...	४१०
प्रकरण ५४	वें, प्रौढ मुलांच्या शालेंत प्रौढ मुलींच्या शिक्षणाचा प्रयोग.	४१७	...	...
प्रकरण ५५	वें, स्त्रीशिक्षणासंबंधानें कांहीं विचार.	...	...	४२४
प्रकरण ५६	वें, निष्कामकर्ममठ.	...	...	४३०
प्रकरण ५७	वें, निष्कामकर्ममठाच्या उत्क्रांतीतील कांहीं पायऱ्या.	...	...	४३७
प्रकरण ५८	वें, निष्कामकर्ममठासंबंधीं खुलासा.	...	...	४४६
प्रकरण ५९	वें, ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड.	...	...	४५५
प्रकरण ६०	वें, इंदुप्रकाशांतील लेख.	...	...	४५७
प्रकरण ६१	वें, माझे कांहीं स्वभावदोष.	...	...	४७७
प्रकरण ६२	वें, त्रिवेणीसंगम.	...	...	४८२
प्रकरण ६३	वें, स्टुडंटस् फंड.	...	...	४९०
प्रकरण ६४	वें, गृहस्थाश्रम-उत्तरभाग.	...	...	४९६
प्रकरण ६५	वें, वानप्रस्थाश्रम.	...	...	५०१
प्रकरण ६६	वें, कांहीं किरकोळ गोष्टी.	...	...	५०७
प्रकरण ६७	वें, धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.	...	...	५१४
प्रकरण ६८	वें, उपसंहार.	...	...	५२७
परिशिष्ट-	मुखडगांवाची हकीगत.	...	...	५३१

आत्मवृत्त.

## महत्त्वाच्या चुकीची दुरुस्ती.

या पुस्तकांत पृष्ठ ६६ वर, जन्मदिवसाचा उल्लेख करतांना "वैशाख शुद्ध ९, शके १७८०, म्हणजे १७ मे, १८५८" असा मजकूर चुकून लिहिला गेला आहे. त्याच्याऐवजीं "वैशाख शुद्ध ५ मी, शके १७८० म्हणजे तारीख १८ एप्रिल १८५८" असा मजकूर पाहिजे,

धों. के. कर्वे.



## प्रकाशकांचे दोन शब्द.

महाराष्ट्रीय स्त्रीवर्गाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी मनोरंजनं आज सतत वीस वर्षे केवढ्या आस्थेने, कळकळीने आणि अंतःकरणपूर्वक झटत आहे, हे महाराष्ट्राला विदितच आहे. मनोरंजनाच्या या ध्येयाने अनुसरून, अर्थात् महाराष्ट्र स्त्रियांच्या उत्कर्षासाठी ज्यांनी ज्यांनी आतांपर्यंत प्रयत्न केले आहेत, व जे करीत आहेत, त्या सर्व व्यक्तींविषयी मनोरंजनाला अत्यंत पूज्यबुद्धि वाटणे स्वाभाविक होय. अवला स्त्रीवर्गाच्या उद्धारासाठी श्रीयुत प्रो. कर्वे यांनी आरंभिलेल्या एकनिष्ठ प्रयत्नांची मधुर फळे महाराष्ट्र आज चाखीत आहे. प्रो. कर्वे यांचे नांव महाराष्ट्रांत आज जसे घरोघर आदराने उच्चारले जात आहे, तसाच किंबहुना त्याहूनहि जास्त, त्यांनी आरंभिलेल्या आणि उत्तम रीतीने यशस्वी करून दाखविलेल्या संस्थांबद्दल संपूर्ण महाराष्ट्राला आदर, अभिमान आणि पूज्यभाव वाटत आहे. आपले सारे आयुष्य, तनुमनोधन किंबहुना आपले सर्वस्वच ज्यांनी स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीचे प्रयत्न करण्याकडेच अर्पण केले आहे, अनाथबालिकाश्रम, महिलाविद्यालय आणि निष्कामकर्ममठ या संस्था ज्यांनी उत्तम रीतीने नांवारूपाला आणून महाराष्ट्राचे मुख उज्ज्वल केले आहे, आणि बोलण्यापेक्षां प्रत्यक्ष कृति करून दाखवून करवे हे नांव ज्यांनी सार्थ केले आहे, अशा महाराष्ट्राच्या या श्रेष्ठ समाजसुधारकांचे हे आत्मचरित्र महाराष्ट्राला आज सादर करतांना मनोरंजनाला समाधान आणि धन्यता वाटते.

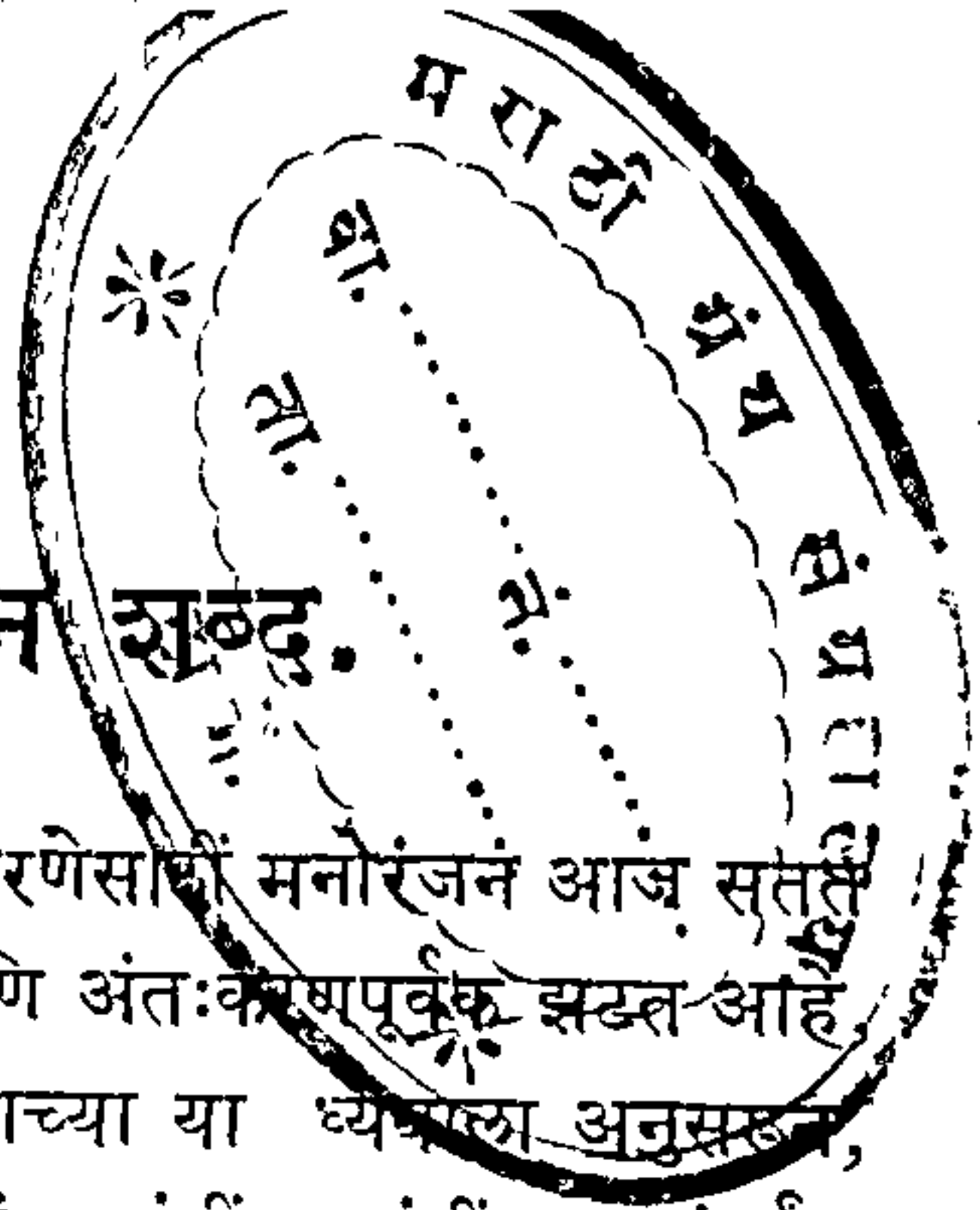
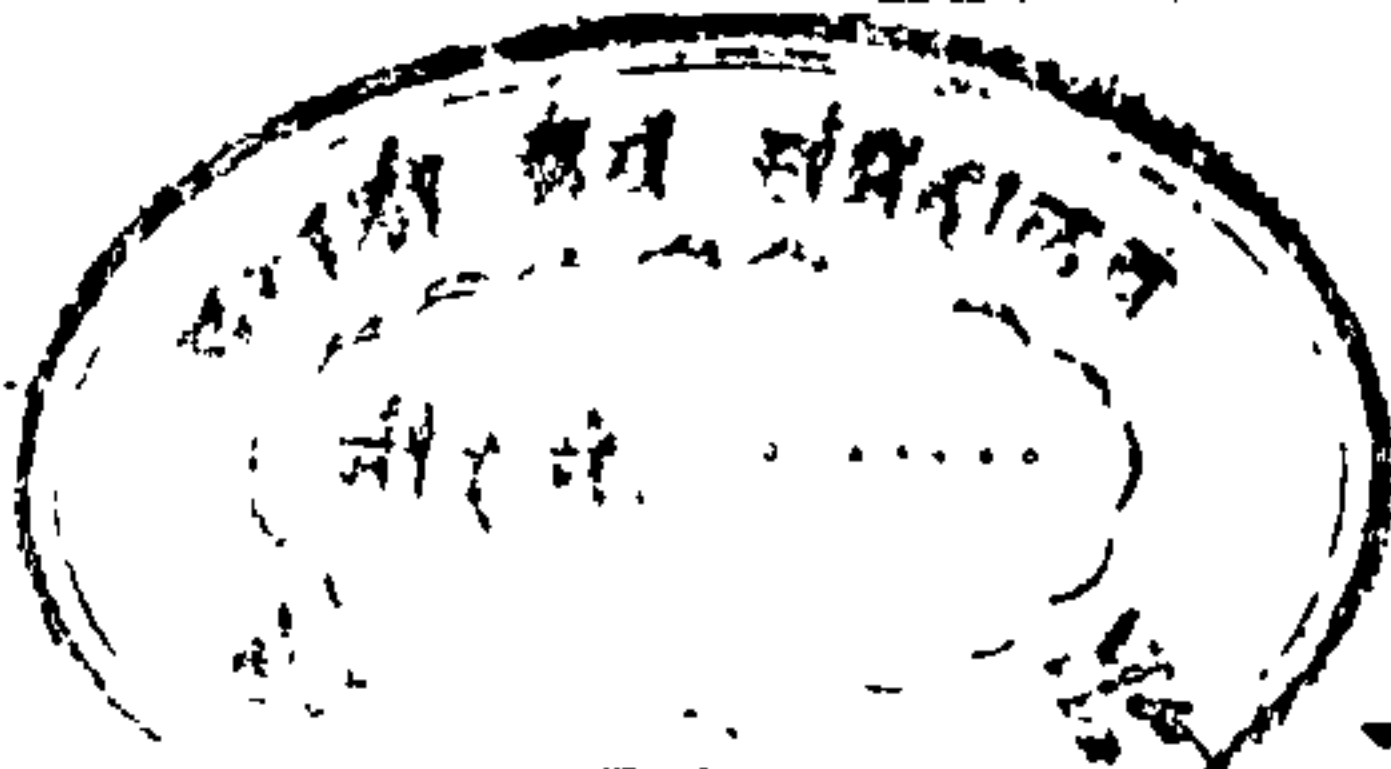
येत्या नाताळांत मुंबई येथे भरणाऱ्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी या श्रेष्ठ विभूतीची योजना झाली असून त्याच संधीला

आत्मवृत्त.

## महत्त्वाच्या चुकीची दुरुस्ती.

या पुस्तकांत पृष्ठ ६६ वर, जन्मदिवसाचा उल्लेख करतांना "वैशाख शुद्ध ९, शके १७८०, म्हणजे १७ मे, १८५८" असा मजकूर चुकून लिहिला गेला आहे. त्याच्याऐवजीं "वैशाख शुद्ध ५ मी, शके १७८० म्हणजे तारीख १८ एप्रिल १८५८" असा मजकूर पाहिजे,

धों. के. कर्वे.



## प्रकाशकांचे दोन सुब्द.

महाराष्ट्रीय स्त्रीवर्गाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी मनोरंजन आज सतत वीस वर्षे केवढ्या आस्थेने, कळकळीने आणि अंतःकरणपूर्वक झटत आहे, हे महाराष्ट्राला विदितच आहे. मनोरंजनाच्या या ध्येयाने अनुसरून, अर्थात् महाराष्ट्र स्त्रियांच्या उत्कर्षासाठी ज्यांनी ज्यांनी आतांपर्यंत प्रयत्न केले आहेत, व जे करीत आहेत, त्या सर्व व्यक्तींविषयी मनोरंजनाला अत्यंत पूज्यवुद्धि वाटणे स्वाभाविक होय. अबला स्त्रीवर्गाच्या उद्धारासाठी श्रीयुत प्रो. कर्वे यांनी आरंभिलेल्या एकनिष्ठ प्रयत्नांची मधुर फळे महाराष्ट्र आज चाखीत आहे. प्रो. कर्वे यांचे नांव महाराष्ट्रांत आज जसे घरोघर आदराने उच्चारले जात आहे, तसाच किंवा त्याहूनही जास्त, त्यांनी आरंभिलेल्या आणि उत्तम रीतीने यशस्वी करून दाखविलेल्या संस्थांमदल संपूर्ण महाराष्ट्राला आदर, अभिमान आणि पूज्यभाव वाटत आहे. आपले सारे आयुष्य, तनुमनोधन किंवा आपले सर्वस्वच ज्यांनी स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीचे प्रयत्न करण्याकडेच अर्पण केले आहे, **अनाथबालिकाश्रम, महिलाविद्यालय** आणि **निष्कामकर्ममठ** या संस्था ज्यांनी उत्तम रीतीने नांवारूपाला आणून महाराष्ट्राचे मुख उज्ज्वल केले आहे, आणि बोलण्यापेक्षां प्रत्यक्ष कृति करून दाखवून करवे हे नांव ज्यांनी सार्थ केले आहे, अशा महाराष्ट्राच्या या श्रेष्ठ समाजसुधारकांचे हे **आत्मचरित्र** महाराष्ट्राला आज सादर करतांना मनोरंजनाला समाधान आणि धन्यता वाटते.

येत्या नाताळांत मुंबई येथे भरणाऱ्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी या श्रेष्ठ विभूतीची योजना झाली असून त्याच संधीला

## आत्मवृत्त.

त्यांचें हें विस्तृत आत्मवृत्त प्रसिद्ध होण्याचा सुयोग येत आहे, ही एक ईश्वरी योजनाच म्हटली पाहिजे. स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीची आस्था वाळगणारांना हें पुस्तक आवडेल, असा भ्रंवसा आहे.

आत्मवृत्ता (Autobiography) संबंधी विशेष नांव घेण्यासारखीं पुस्तकें मराठींत आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेलीं नाहींत. महाराष्ट्रवाङ्मयांत अशा जातीचें हें पहिलेंच पुस्तक होय, असें म्हटलें तरी चालेल. या दृष्टीनें या पुस्तकाचें अत्यंत महत्त्व आहे, हें तर स्पष्टच आहे; परंतु याहूनहि दुसऱ्या अनेक दृष्टींनीं या पुस्तकाची योग्यता कितीतरी जास्त आहे, हें, हें पुस्तक समग्र वाचून पहाणारांना तेव्हांच कळून येईल. महाराष्ट्रवाङ्मयांतील या अद्वितीय पुस्तकाचें गुजरातींत त्याचप्रमाणे हिंदींतहि रूपांतर होत असून, हीं दोन्ही पुस्तकेंहि लवकरच प्रसिद्ध होतील, हें कळविण्यास आह्माला संतोष वाटतो.

आमच्या नम्र विनंतीस मान देऊन श्रीयुत प्रो. कर्वे यांनीं हें विस्तृत 'आत्मवृत्त' मनोरंजनासाठीं लिहिण्याची कृपा केल्याबद्दल, त्याचप्रमाणें नामदार प्रिन्सिपॉल परांजपे यांनीं या पुस्तकाला उपोद्धात लिहिल्याबद्दल, या उभय थोर गृहस्थांचे आम्ही आभारी आहों.

गिरगांव-मुंबई,  
ता. १५/१०/१५.

}

काशीनाथ रघुनाथ मित्र.

## उपोद्घातः

ती. स्व. रा. स. धोंडापन्. कर्णेयांच्या आत्मवृत्ताला मीं उपोद्घात लिहिणें ह्मणजे खरोखर मर्यादा सोडून वागणें आहे. तरी पण या ग्रंथाचे प्रकाशक रा. मित्र यांनीं आग्रह केल्यावरून खालील दोन शब्द-सूर्याला दिवटी दाखविण्याप्रमाणें असले तरी-मी लिहित आहे, याबद्दल वाचकांची व विशेषतः अण्णांची\* माफी मागितली पाहिजे.

प्रो. कर्वे यांचा माझा जवळचा आप्तपणाचा संबंध; तशांत लहानपणापासून त्यांनीं मला सर्व प्रकारचें शिक्षण देऊन मजवर केलेला मोठा उपकार; या दोन कारणांमुळें ते मला वडिलांसमान सन्माननीय आहेत. त्यांचेहि मजवर धाकट्या बंधूंप्रमाणें प्रेम आहे. त्यांच्या लेखणींतून उतरलेलें आत्मचरित्र हें आमच्या परांजप्यांच्याहि कुळाला शोभा आणणारें आहे; त्यामुळें त्यांच्या माझ्यासारख्या शिष्याला फार अभिमान साहजिकच वाटतो; व माझे त्यामध्ये नांव आलें आहे यामुळें धन्यताहि वाटते.

पुष्कळ थोर विभूर्तींवरून 'अतिपरिचयादवज्ञा' अथवा 'दुरून डोंगर साजरे' अशी स्थिति होत असते, व बहुतेक वेळां ही गोष्ट साहजिकच आहे. बाहेरच्या लोकांना त्या विभूर्तींची माहिती त्यांच्या एकदोन गुणांवरून किंवा कृत्यांवरून मात्र असते. पुष्कळ परिचय असला ह्मणजे त्यांच्या सर्व गुणांची ओळख होते, व हे सर्व गुण

\* रा. कर्वे यांना त्यांच्या आप्त व मित्रमंडळींकडून 'अण्णा' हें नांव सर्वत्र दिलें जातें, व ह्मणूनच मींहि बहुतेक ठिकाणीं 'अण्णा' याच प्रेमवाचक नांवानें त्यांचा उल्लेख केला आहे. —र. पु. प.

## आत्मवृत्त.

त्या एकदोन लौकिक गुणांप्रमाणे विशेष सरस नसल्यामुळे बहुतेक प्रसंगी त्यांच्याबद्दल तितकी पूज्यवृद्धि राहत नाही, व वरील ह्यणींची सत्यता थोड्याबहुत प्रमाणांत पटते. परंतु अण्णांच्या बाबतींत अशी स्थिति तिळमात्र नाही. त्यांच्याशीं जितकाजितका जास्त परिचय होतो, तितकी-तितकी त्यांच्याबद्दलची पूज्यवृद्धि जास्त वृद्धिगत होत जाते. डॉक्टर जॉन्सन या थोर ग्रंथकाराकडे त्यांच्या गरिबीच्या दिवसांत कांहीं विद्यार्थी शिकावयाला असत, त्यांत प्रसिद्ध नट गॅरिक हाहि असे. परंतु गॅरिक व त्याचे सहाध्यायी हे जॉन्सनच्या थोर गुणांकडे लक्ष्य न देतां त्यांच्या तऱ्हेवाईकपणाकडेच जास्त पहात असत, व त्याची आपापसांत चेष्टाहि करीत असत. गॅरिकप्रमाणेंच मी व माझ्या वयाचेच तीनचार दुसरे लहान मुलगे प्रोफेसर कर्व्यांच्या घरीं मुंबईला शिकावयाला असूं. अण्णांशिवाय दुसऱ्याहि थोर गृहस्थांशीं आह्मां मुलांची गांठ पडत असे, आणि ते सर्वजण आमच्या आपापसांतल्या थटांतून किंवा वेडावण्यांतून सुटले नाहीत. परंतु अण्णांची थटा करणें ह्यणजे अगदीं 'अब्रह्मण्यम्' असें वाटत असे. दुसऱ्या गृहस्थांकडून मार मिळाला, तरी त्यांत कांहीं नाही, पण अण्णांची यत्किंचित् गैरमर्जी होणें ह्यणजे मोठी शिक्षा, असें आह्मां सर्वांला वाटे. सांगण्याचा हेतु हाच, कीं, लहान मुलांच्या तावडींतूनहि जे गृहस्थ सुटले, त्यांच्या अंगीं कांहीं असाधारण गुणच असले पाहिजेत, यांत संशय नाही. आमच्या अण्णांची पुण्याला आल्यावर सर्व हिंदुस्तानभर प्रसिद्धि झाली, याबद्दल आह्मां त्यांच्या शिष्यांला कांहीं विशेष आश्चर्य वाटलें नाही; आनंद मात्र झाला. त्यांच्या पूर्वींच्या मर्यादित क्षेत्रांत ते किती दिवस तरी तितकेच प्रसिद्ध व सन्माननीय होते. मला तर माझ्या आयुष्यांतील ज्या पहिल्या आठवणी आहेत, त्यांत माझ्या आईकडून ऐकिलेली 'धोंडूची' स्तुति व " त्यांच्याप्रमाणें शहाणा हो," ह्यणून मिळालेला उपदेश, या प्रमुखत्वानें आहेत. पुढें त्यांना अनुकूल परिस्थिति मिळाली ह्यणून



## उपोद्धात.

त्यांच्या अप्रतिम गुणांचा लाभ त्यांच्या सर्व देशवांधवांना व विशेषतः देशभगिनींना झाला, एवढेंच काय तें.

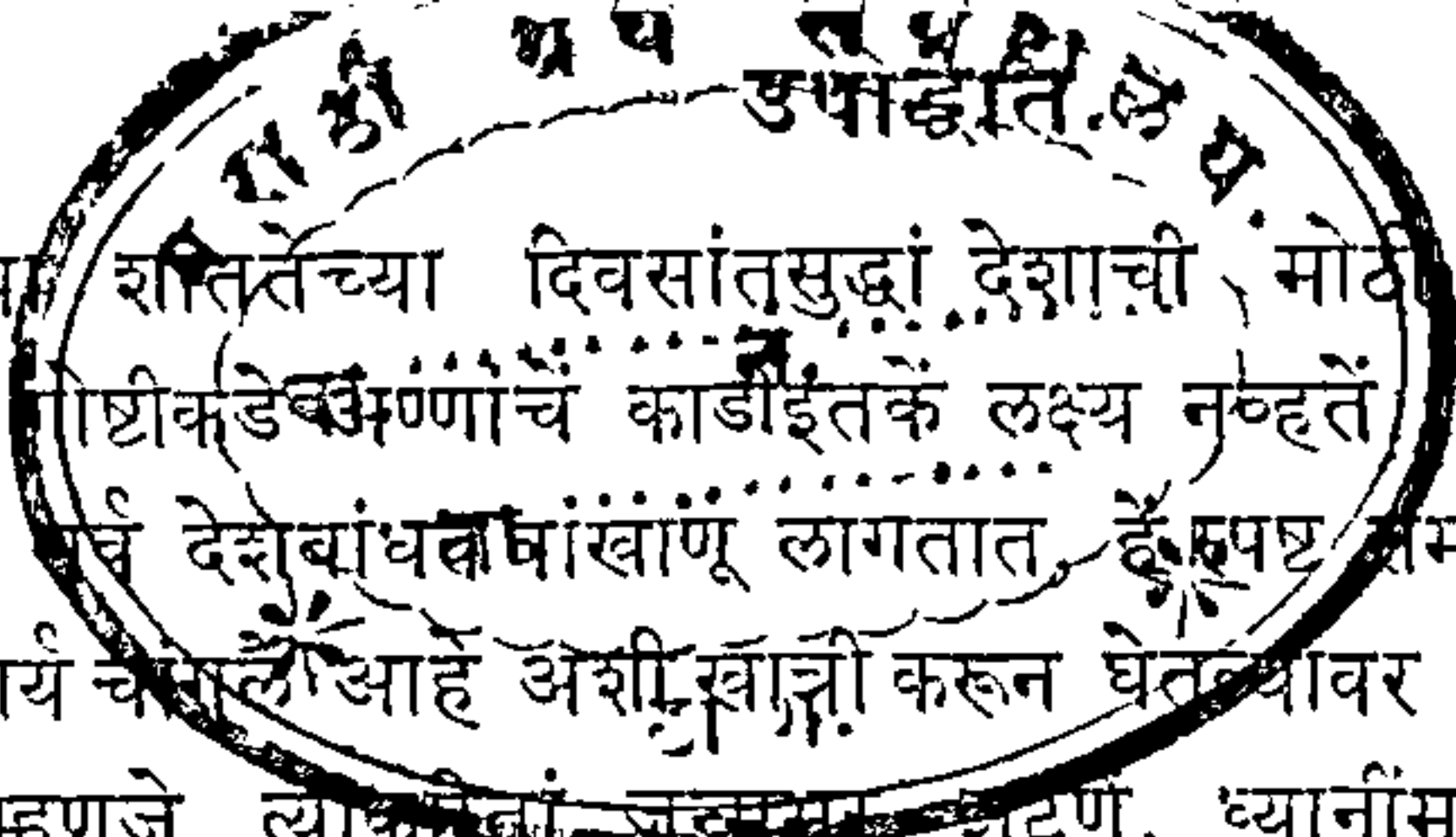
आपल्या देशांतील समाजव्यवस्थेमध्ये स्थित्यंतर होण्याचें गेलीं सातआठ शतके बहुतेक बंद पडल्यामुळे पूर्वीच्या चालीरीति नांवानें मात्र राहिल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये जीवंतपणा उरलेला नाही. अमुक गोष्ट आपले पूर्वज करित आले ह्मणून आह्मीहि करितों; इतकेंच नव्हे, तर खरा अर्थ न समजल्यामुळे तिचा पुष्कळदां विपर्यासहि करितों. 'वावावाक्यं प्रमाणं' हें आमचें तत्त्व, आणि 'शास्त्राद्रूढिर्वलीयसी' हा आमच्या नेहमींच्या वागणुकीचा नियम. इंग्रजी शिक्षणाचा जेव्हां फैलाव होऊं लागला, तेव्हां चालीरीतींच्या मूलतत्त्वांवद्दल कांहीं लोक विचार करूं लागले, व हळुहळू या विचारी लोकांची संख्या वाढूंहि लागली. परंतु जें हाडींमासीं खिळलेलें असतें, तें जरी विचारसंमत नसलें, तरी आचरणामध्ये त्यांत लागलाच बदल करणें बहुतेकांनां शक्य नसतें. सर्व देशांतल्या सामान्य समाजामध्ये ही मानसिक जडता कमीअधिक प्रमाणांत आढळून येतेच. आमच्या हिंदुस्तान देशांत ती फार जास्त प्रमाणांत आहे, इतकेंच. ही जडता घालवून समाजव्यवस्थेला चेतना देणारे कांहीं तरी अवतारी पुरुष लागत असतात. आमच्यामध्ये असले अवतारी पुरुष फार नाहीत. आमचे सुधारक ह्मणजे वोलके मात्र, असा जो आरोप नेहमीं केला जातो, त्यांत अर्थहि वराच आहे. वोलण्याप्रमाणें कृति करण्याला लागणारें मानसिक धैर्य फार लोकांच्या अंगीं नसतें. समाजांतील जितक्या जास्त व्यक्तींच्या अंगीं तें असेल, तितका तो समाज जास्त सजीव. आपल्या समाजांतील सुशिक्षित म्हण-विणाऱ्या लोकांचीसुद्धां मेंढरांप्रमाणें वर्तणूक पाहिली म्हणजे आपणांमध्ये कांहीं तरी जीव राहिला आहे कीं नाही, याबद्दल शंका वाटूं लागते. परंतु हा ग्रंथ वाचला म्हणजे ही भीति कांहीं अशीं तरी कमी व्हावयाला

## आत्मवृत्त.

लागेल, व आमच्या भावी अभ्युदयाची थोडीतरी आशा वाटू लागेल, यांत शंका नाही, आणि म्हणूनच या ग्रंथाचें फार महत्त्व आहे.

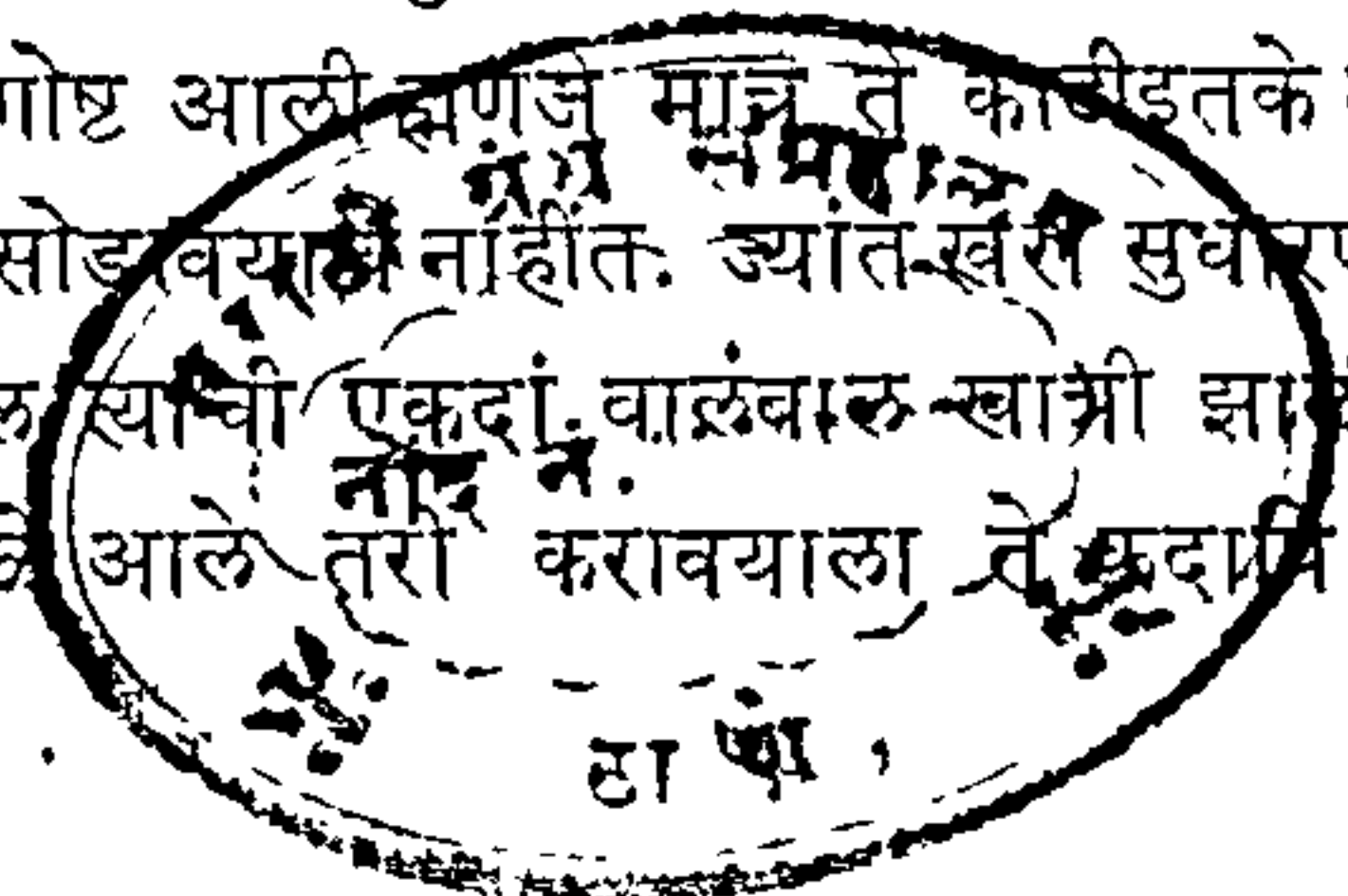
अण्णा कर्वे जोंपर्यंत मुंबईत होते, तोंपर्यंत त्यांचे विचार मात्र सुधारलेले, पण त्यांची दिनचर्या पहाणाराला तें कर्तें सुधारक नसावेत, असेंच वाटलें असतें. अगदीं जिवलग मित्रांशिवाय दुसऱ्या कोणाजवळ ते आपले विचारसुद्धां बोलून दाखवीत नसत. पुण्याला १८९२ सालीं प्रोफेसरच्या जागेवर रुजू होऊन एक वर्षानें त्यांनीं पुनर्विवाह केला, हें जेव्हां त्यांच्या मुंबईतील मित्रांनां कळलें, तेव्हां त्यांनां अतोनात आश्चर्य वाटलें. ते गणितविषय उत्तम शिकवीत, अशी त्यांची मुंबईस ख्याती होती, व त्यांच्याकडे शिकावयाला पुष्कळ लोकांच्या उड्या पडत असत. ते हे कर्वे मास्तर एवढे कर्तें सुधारक असतील, असें त्यांच्या शिष्यांच्या स्वप्नीसुद्धां नव्हतें. त्यांच्याजवळ गणित शिकलेले पुष्कळ लोक मुंबईला मोठ्या हुद्द्यांवर आहेत; त्यांनां आपले अगदीं 'गोब्राह्मण' मास्तर आतां पुण्याला दोन प्रसिद्ध संस्था आपल्या कर्तवगारीनें उत्तम तऱ्हेनें व नमुनेदार चालवीत आहेत, असें समजलें ह्मणजे ही जादू कीं काय, असा संशय येतो; पण ही जादू ह्मणजे खरी मानसिक शक्ति मात्र आहे, दुसरें कांहीं नव्हे, असें या ग्रंथावरून दृष्टोत्पत्तीला येईल.

अण्णाचें कुल भारदस्त व संभावित असलें, तरी ते कांहीं मोठ्या सरदारांच्या वंशांतले नाहींत. द्रव्यदृष्ट्या त्यांची स्थिति किती खालवलेली होती, हें त्यांनींच या आत्मवृत्तांत सांगितलें आहे. मोठेपणा येण्याला या साधनांची नेहमीं फार मदत होत असते; पण त्यांपैकीं कोणतेंहि साधन नसतां-नुसल्या शीलान्च्या जोरांवर किती मोठें देशकार्य करतां येण्यासारखें आहे, याचें उत्तम उदाहरण आमचे अण्णा होत. अण्णांच्या उदाहरणांवरून, आनुषंगिक साधनें नसलीं तरी खऱ्या देशभक्ताचा धीर खर्चून जाण्याचें कारण नाही; आपल्या हिकमतीनें



हल्लींच्या शक्तिच्या दिवसांतसुद्धा देशाची मोठी सेवा करितां येते, व-या गोष्टीकडे अण्णांचें काडीइतकें लक्ष्य नव्हतें तरीहि-आपलें नांव आपले सर्व देशबांधवघांखाणूं लागतात, हें स्पष्ट समजतें. एकदां अमुक एक कार्य केला आहे अशी खात्री करून घेतल्यावर तें करण्याचा निश्चय केला म्हणजे त्याकरितां जखम झटणें, ध्यानींमनींस्वप्नीं तेंच कार्य असणें, आपलें कार्य वरें व आपण वरे या नियमानें नेहमीं वागणें, ही गुरुकिल्ली हल्लींही सर्व गोष्टींनां लागू पडते, याची खात्री अण्णांनीं आपणां सर्व हिंदीजनांनां पटवून दिली आहे. त्या किल्लीचा उपयोग आमचे कांहींतरी बांधव त्यांच्यापासून शिकले, तर त्यांनीं हें आत्मवृत्त लिहून जो आपला अमूल्य वेळ खर्च केला आहे त्याचें सार्थक झालें, असें ते समजतील.

अण्णा कर्वे यांची रहाणी अगदीं साधी असून वरवर पहाणाराला त्यांच्या अंगांत इतकें धैर्य असेल असें कधींहि वाटणार नाहीं. साधारण व्यावहारिक गोष्टींत ते अगदीं भोळ्यासारखे वाटतात. अडचण सोसावी लागली तरी हरकत नाहीं, आपण मार्गें राहिलेलें पुरवले पण आपलें घोडें पुढें ढकलणें नको. नेहमींच्या संसारांत त्यांची वागणी अशी आहे; इतकेंच नाहीं, तर खुद्द सामाजिक सुधारणेच्या अशा ज्या कमी महत्त्वाच्या वावी असतात त्यांवरुनहि ते फारशी विचक्षणा करीत नाहींत. सोवळें न नेसण्यावरुन आग्रह नाहीं, पोषाखावरुन काडीइतका हट्ट नाहीं, श्रावणी करावी लागली तरी तिला तयारी, याप्रमाणें होतां होईल तों मुद्दाम कोणाला दुखवावयाचें नाहीं, ही त्यांची नेहमींची रीत. मुख्य मुद्याची गोष्ट आली म्हणजे मात्र ते काडीइतके ढळावयाचे नाहींत, व आपलें तत्त्व सोडवयाचें नाहींत. ज्यांत खरी सुधारणा आहे, व ज्याच्या आवश्यकतेवरुन त्यांची एकदां वालंबारु खात्री झाली आहे, ती गोष्ट कितीहि अडथळे आले तरी करावयाला ते मुद्दाम कमी करावयाचे



## आत्मवृत्त.

नाहीत. हल्लींच्या दिवशीं-एवढेंच नव्हे, तर सुधारणेच्या सर्व इतिहासांत-असे पुष्कळ लोक सांपडतात, कीं, जे क्षुल्लक वावतींत जोंपर्यंत अडचण नसते तोंपर्यंत पुढें जावयाला एका पायावर तयार असतात, व वेळ आला ह्मणजे मार्गें घ्यावयाला तितकेच तयार ! त्यांतील कांहीं या प्रकारच्या वागणुकीला फार मनोहर नांवें देत असतात. कोणी त्याला लघुतमविरोधमार्ग ( Line of least resistance ) असें ह्मणतात; कोणी सामान्यसमाजाला बरोबर घेऊन जाणें असें ह्मणतात; परंतु असल्या आचरणाला खरेंखुरें नांव ह्मटलें तर 'मानसिक दौर्बल्य' हेंच होय. बहुतेक वेळां या लघुतमविरोधमार्गांनं जातांना आपली जास्त अधोगति मात्र होत असते. सामान्यसमाजाला आपण ओढीत नेण्यापेक्षां बहुधा समाज-आणि त्यांतला अगदीं अडाणी भाग-आपणांला ओढून नेतो! तडजोड करावयाची ती क्षुल्लक वावींत, ध्येयामध्यें कोणतेंहि न्यून सहन करावयाचें नाहीं, हाच खरा सुधारणेचा मार्ग. एक वीर पुढें गेला ह्मणजे त्याच्या आकर्षणानें मोठा समाजहि थोडा तरी पुढें जातोच, याची सर्वदा पूर्ण जाणीव सुधारकांनीं मनांत बाळगली पाहिजे. अण्णा कव्यांनीं स्त्रियांच्या उन्नतीचा जो मार्ग स्वीकारिला, त्यांत पुष्कळ अडचणी होत्या, व आहेत; काम फार नाजुक; गैरसमजाला पुष्कळ वाव; असें असलें तरी त्यांनीं आपल्या कामाच्या पध्दतिपणावद्दल थोड्याच दिवसांत सर्व लोकांची खात्री करून दिली, व या कामाला समाजाची फार सहानुभूति मिळविली, याचें मूळ ह्मणजे त्यांचे धैर्य व खरें शहाणपण, हेंच होय.

१८९२ सालीं मी पी. ई. च्या वर्गांत असतां अण्णांवरोंवर संध्या-काळीं फिरावयाला जात असें. एकदां बोलतांबोलतां आपल्या वागणुकीनं वडील माणसांनां कोणत्या प्रसंगीं प्रसन्न ठेवावें, व कोणत्या प्रसंगीं कोणाचीहि भीड न बाळगतां आपणा स्वतःला योग्य वाटेल तसेंच वागावें, यावद्दल ते बोलत होते. ओंवळ्यानें जेवावयाला वसणें, किंवा इराण्याच्या दुकानांत चहा घ्यावयाला जाणें, या किंवा अशाच दुसऱ्या

## उपोद्धात.

गोष्टीमुळे जर वडिलांचें मन दुखत असेल तर त्या गोष्टी करूं नये, हें चांगलें; पण वायकोला शाळेंत पाठविणें, पुनर्विवाह करणें, लहानपणीं मुळींच लग्न न करणें, किंवा मोठेपणीं लहान मुलीशीं लग्न न करणें, यामुळे जर तें दुखत असेल, तर त्याला नाइलाज समजून आपणाला जो मार्ग योग्य दिसेल तो स्वीकारावा, असा उपदेश त्या वेळीं हि-तेव्हां ते सुधारक ह्मणून प्रसिद्धीला आलेले नव्हते-त्यांनीं मला केला होता. बाकी त्यावेळींच त्यांनीं असें हि सांगितलें, कीं, एकदोन महत्त्वाच्या गोष्टींत प्रसंग पडल्यास वडिलांचें मन दुखवावें लागलें, तर बाकीच्या कमी महत्त्वाच्या प्रसंगां त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागून त्यांच्या नैसर्गिक प्रेमाचा ओघ पुनः आपणाकडे ओढून घ्यावयाचा नेहमीं प्रयत्न करणें यांतच शहाणपणा आहे, या संभाषणावरून त्यांनीं आपल्या आयुष्याला जी दिशा लाविली आहे, ती अगदीं विचारान्तीं असून नुसती प्रसंगानुरूप नव्हे, एवढें स्पष्ट होतें.

अण्णांचें सर्व आयुष्य जरी शिक्षणप्रसारांत, व मुख्यत्वेन स्त्रीशिक्षण-प्रसारांत गेलें असलें, तरी बाकीच्या सुधारणेच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधीं त्यांची नेहमीं पूर्ण सहानुभूति असते. निकृष्ट जातींचा प्रश्न, जातिभेदाचा प्रश्न, मद्यपानाचा प्रश्न, पवित्र आचरणाचा प्रश्न यांबद्दल त्यांचीं मते अगदीं पुढें गेलेलीं होतीं; परंतु साधारण माणसांनीं-ते विनयानें आपणाला अगदीं साधारणच समजतात-आपली शक्ति पुष्कळ गोष्टींत न खर्चितां एकाच गोष्टीकडे ती लावावी, असा त्यांचा विचार झाल्यामुळे या बाकीच्या प्रश्नांमध्ये ते सार्वजनिक रीतीनें पडले नाहींत. हातांत एकच काय घ्यावें, पण तें धड करावें, हा त्यांचा नियम होता; ह्मणूनच त्यांचें नांव दुसऱ्या गोष्टींत ऐकूं येत नाहीं.

आत्मवृत्त लिहिणें ह्मणजे एका प्रकारची स्वतःची वढाई मारणें, असें सकृद्दर्शनीं दिसतें. अण्णा कर्वे यांची ज्यांना थोडी तरी ओळख आहे, त्यांना, यांनीं हें पुस्तक लिहिण्याचा धीर कसा केला, याचेंच आश्चर्य

## आत्मवृत्त.

वाटेल; परंतु असल्या वृत्तापासून खरोखरच फार फायदा होण्यासारखा आहे, अशी त्यांची पूर्ण खात्री झाल्याशिवाय त्यांच्यासारखे विनय-शील गृहस्थ या कामांत पडतेच ना! त्यांनीं हें पुस्तक एक अवघड कर्तव्य म्हणूनच लिहिलें आहे. आमच्या मराठी भाषेंत असलीं पुस्तकें फार-मुळींच-नाहींत, असें म्हटलें तरी चालेल. यूरोपीय देशांत अशा प्रकारचीं आत्मवृत्तें, आठवणी वगैरे शेंकडों प्रसिद्ध होत असतात; तरी त्यांतील बहुतेक गप्पा किंवा कुटाळक्या यांच्याच दर्जाचीं असतात. मनुष्याच्या विचारांचें व कृतींचें हुबेहुब चित्र-जणूं काय प्रसिद्ध फ्रेंच ग्रंथकार रुसो यानें लिहिल्याप्रमाणें जगाच्या शेवटच्या दिवशीं पर-मेश्वराला आपल्या सर्व जीवितावर जो निकाल द्यावयाचा असतो, त्याकरितां आपण दिलेली जवानी-अशा प्रकारचीं आत्मचरित्रें कोणत्याहि भाषेंत झालीं, तरी अगदीं थोडींच असावयाचीं. तेव्हां आपल्या मराठी भाषेंत अण्णा कर्वे यांनीं हें जें आपलें आत्मचरित्र लिहिलें आहे त्यामुळे त्यांनीं आपल्या देशाच्या उन्नतीकरितां जीं अनेक बहुमोल कामें केलीं आहेत त्यांतच आणखी एक महत्त्वाची भर घातली आहे, असेंच सर्व लोक समजतील, अशी माझी खात्री आहे.

फर्ग्युसन कॉलेज,  
पुणें ता. १० ऑक्टोबर, १९१५. } रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे.

## प्रस्तावना.

‘ आपुली आपण करी स्तुति । तो एक मूर्ख ॥ ’

या हृदयंगम दासोक्तींतील तत्त्व हे ‘आत्मवृत्त’ लिहित असतां पुनःपुनः मनःपटावर उमटत असूनहि तें पुरें करून प्रकाशकांच्या हातीं देणाऱ्या मला, समर्थांच्याच वाणींतून निघालेल्या ‘पढतमूर्ख’ या पदवीहून दुसरी कोणती पदवी शोभणार ? (जडपदार्थांचें पृथक्करण करून त्यांतील घटकद्रव्यें शोधून काढणें कठिण तर खरेंच; परंतु मनुष्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या विचारांचें व विकारांचें पृथक्करण करणें त्याहून किती तुरी कठिण आहे. जगांतील वैमनस्यें व कलह यांपैकीं शेंकडा नव्वदांचें मूळ परस्परांच्या मनोवृत्तींचें पृथक्करण करण्यांत घडलेल्या चुकांमध्ये सांपडेल. इतरांच्या मनोवृत्ति वरोवर जाणणें हें तर बहुतेक असाध्यच आहे; पण स्वतःच्या मनाची वरोवर परीक्षा करणें हें काम देखील फार अवघड आहे. कोणत्या विचाराचें अगर विकाराचें प्रावल्य ह्मणून हें ‘आत्मवृत्त’ लिहिण्याला मी प्रवृत्त झालों, हें माझे मलाच वरोवर कळतें कीं नाहीं, कोण जाणे ! तथापि हें काम हातीं घेण्याची बुद्धि मला कशी झाली, हें माझ्या समजुतीप्रमाणें थोडक्यांत सांगण्याचा यत्न करितों.

राजा राममोहन राय, बाबू केशवचंद्र सेन, स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ, महर्षि दादाभाई नवरोजी, सर डॉ. भांडारकर, नामदार न्या. मू. रानडे, श्रीयुत बाळ गंगाधर टिळक, नामदार प्रो. गोखले, श्रीयुत गांधी प्रभृति तीव्र बुद्धीच्या व लोकोत्तर तेजांच्या विभूति फार क्वचित् निर्माण होतात. अशा पुरुषांमध्ये निसर्गप्राप्त गुणांची संपत्ति दांडगी असून तिला उद्योगाची जोडहि तशीच मिळते. अशा विभूति आपल्या देशांत जन्माला आल्यानें आपणांला

## आत्मवृत्त.

साभिमान आनंद वाटणें साहजिक आहे. अशा पुरुषांचीं चरित्रें जगां-  
 तील कर्तृत्ववान व होतकरू स्त्रीपुरुषांच्या हातांत पडलीं असतां  
 तीं त्यांच्या अंतःकरणवृत्ति उचंवळून टाकतील. सगळ्या जगाला-निदान  
 आपल्या राष्ट्राला तरी वाट दाखविणारे हे मोठे देदीप्यमान दीपकच  
 होत ! यांच्याखालीं कित्येक पायऱ्या टाकल्या, ह्मणजे माझ्यासारख्या  
 मनुष्यांची पायरी येते. माझी किंमत मी जाणून आहे. मीं मोठेंसें कांहीं  
 केलें नाहीं, ही जाणीव मला आहे; पण परिस्थितीच्या व सद्दीच्या  
 जोरावर लहानसें कार्य माझ्या हातून झालें आहे, असें मला वाटतें, व  
 त्याबद्दल समाधानहि होतें. वांगी (हल्लीं वारामती) येथील व्हिलेज एजु-  
 केशन सोसाइटीचे उत्पादक प. वा. श्रीयुत रामचंद्र अण्णाजी कळस-  
 कर, वन्हाडांतील केळीवेळी गांवाला योग्यतेला चढवणारे श्रीयुत सूर्य-  
 भान जानजी, पैसाफंडाचे उत्पादक श्रीयुत अंताजी दामोदर काळे प्रभृति,  
 गृहस्थांच्या वर्गातील मी आहे. आह्मांपैकीं एकाद्याला परिस्थिति कांहीं  
 वरी सांपडल्यामुळें शिक्षण थोडें अधिक मिळालें असेल, अगर एका-  
 द्याचें काम लोकांच्या नजरेला अधिक आलें असेल, एवढेंच; पण आमचा  
 वर्ग एक. आमच्या जबळची निसर्गप्राप्त सामग्री विशेष चांगली नव्हे,  
 पण वन्यापैकीं, आणि उद्योगहि साधारण वन्या प्रकारचा. आमच्या-  
 सारख्या हजारोंहजार माणसांची जरूरी आपल्या देशाला आहे. आमचीं  
 चरित्रें मध्यम सामर्थ्यांच्यां- "युधसुवृतींमध्ये, सामान्य मनुष्यालाहि  
 करतां येण्यासारख्यां कांहीं गोष्टी आहेत" अशी थोडीशी जाणीव उत्पन्न  
 करूं शकतील, असा विचार माझ्या मनांत आला. लोकोत्तर स्त्रीपुरुषांचीं  
 व त्यांच्या खालोखाल विशेष सामर्थ्यांच्या मनुष्यांचीं चरित्रें हीं वंडो-  
 पंती अथवां विवळकरी कित्यांप्रमाणें होत. अशीं चरित्रें वाङ्मयांत चिर-  
 स्थायी होऊन रहावयाचीं. हे जाड व टिकाऊ कागदावर घातलेले कित्ते  
 आपल्यापुढें ठेवून विद्यार्थ्यांनीं त्यांजवर दृष्टि ठेविली पाहिजे; पण सामान्य  
 विद्यार्थ्यांचें या कित्यांनीं भांगत नाहीं. अक्षरें गिरविण्यासाठीं ह्मणजे  
 झालून लेखणीचें सुकें अगर ओलें टोंक फिरविण्यासाठीं त्यांनां घोंट-



कित्ते अगर वळणें लागत असतात. हीं वर्गाचा शिक्षक अथवा शाळेतला एकादा चांगल्या अक्षराचा मुलगा पाठकोऱ्या अगर पाठक कागदावर घालून देत असतो. हीं वळणें चुरगळेलीं, फाटलीं अगर त्यांवर शाई सांडली, तरी फारशी फिकीर नसते. या घोंटकित्यांप्रमाणें आमचीं चरित्रें सामान्य विद्यार्थ्यांच्या उपयोगीं पडतील, असें मला वाटलें. या चरित्रांची आयुर्मर्यादा अर्थात् घोंटकित्यांप्रमाणेंच असणार; पण तितक्या मुदतींत त्यांचा तेवढ्यापुरता उपयोग होईल, असें मला वाटलें आणि ह्याणून मी या उद्योगाला लागलों.

‘आत्मवृत्त’ लिहावें हा विचार पहिल्यानें पांच वर्षांपूर्वी माझ्या मनांत आला. त्या वेळची कल्पना अशी होती, कीं, आत्मवृत्त लिहून ठेवून तें आपल्या पश्चात् प्रसिद्ध होण्याची तजवीज करून ठेवावी. हा विचार मनांत आल्यानंतर पांचपंचवीस पानें लिहिलीं देखील. पण उद्योगाच्या अनेक प्रसंगांच्या गडवडींत हा विचार पुनः उद्भवला नाही, व तीं लिहिलेलीं पानें कोणीकडल्या कोणीकडे नाहीशीं झालीं. मासिक मनोरंजनाच्या संपादकांनीं तीनचार वर्षांपूर्वी, कांहीं गृहस्थांचीं चरित्रें लिहवून प्रसिद्ध करावीं, यासाठीं एक यादी करून ती कांहीं निवडक मंडळीकडे पाठविली होती. या यादींत त्यांनीं माझे नांव घातलें होतें. हें माझ्या नजरेला पडल्यानंतर संपादकांनां मीं उलट लिहिलें, कीं, आपण माझे चरित्र लिहविण्याच्या कामीं पडूं नका. माझे माझ्या मनाचा कल आपलें चरित्र प्रसिद्ध व्हावें असणें नव्हतु. बतो पुढें शका विशेष कारणानें बदलला; तें कारण असें:

पुण्यांतल्या जान स्मॉलमोरियल हॉलमध्ये एक व्याख्यानमाला होत असते, तींत मीं एक व्याख्यान द्यावें, अशी आपली इच्छा डॉ. एम्. थ्याकनिकोल साहेबांनीं मला कळविली. वयांच वर्षांपूर्वी मीं एकदां अशीच इच्छा प्रदर्शित केली होती; पण त्या वेळीं नकाराचा जवाब देऊन मीं त्यांनां नाखुष केलें होतें. या वेळीं मीं आपल्या पत्रांत

## आत्मवृत्त.

असेंहि ह्मटलें होतें, कीं, तुह्मीं आश्रमाची माहिती सांगितल्यानं तुमच्या संस्थेला खचित फायदा होईल; व तें पुढें प्रत्ययाला देखील आलें. अशा सद्बुद्धीनें लिहिलेल्या पत्राला नकाराचा जबाब मला देववेना. अर्थात् मीं त्यांचें ह्मणणें कबूल केलें. मात्र त्यांनीं सुचविलेल्या विषयाला व्यापक स्वरूप देऊन आपल्या वीस वर्षांच्या कामाची हकीकत संक्षिप्त रीतीनें सांगावी, असें मीं योजिलें, व तें त्यांनां मान्य झालें. विषयाची अशी योजना करण्याला एक विशेष कारण झालें. मजविषयीं ज्यांच्यामध्ये वरी भावना होती, अशा वन्याच सुशिक्षित मंडळीचें मन मीं नवीन काढलेल्या 'निष्काम-कर्म-मठ' या संस्थेमुळें वरेंच कलुषित झालें होतें. आश्रमाच्या चालक व अधिकारी मंडळीपैकींहि वन्याच जणांचें मत या उद्योगाला फार प्रतिकूल होतें. यामुळें या विरुद्ध मताचा फैलाव खासगी संभाषणांतून जोरानें होत होता. अशा वेळीं माझ्या विचारांची व कृतींची उत्क्रान्ति कसकशी होत गेली, व हा उद्योग हातीं घेण्यांत माझा हेतु काय, वगैरे गोष्टी सुशिक्षित जनसमूहाच्या नजरेला आणल्या असतां नवीन संस्थेविषयीं व मजविषयीं झालेला गैरसमज वराच दूर होईल, असें वाटल्यावरून शिष्टाचाराच्या मर्यादेचें उल्लंघन करूनहि 'My Twenty Years in the Cause of Indian Women—हिंदी स्त्रियांच्या उन्नतीप्रीत्यर्थ माझीं वीस वर्षे' हा विषय मीं घेतला. यावर एक निबंध लिहून तो तारीख २८ ऑगस्ट १९१३ रोजीं वर निर्दिष्ट केलेल्या स्थळीं वाचला, व तो छापून त्याच्या प्रति वन्याच गृहस्थांकडे पाठविल्या. कित्येकांनां हा लेख फार आवडला, व कांहींनीं तो मराठींत लिहून प्रसिद्ध करण्याविषयीं सूचना केल्या; पण मीं त्यांकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. नंतर कांहीं दिवसांनीं मासिक मनोरंजनाच्या संपादकांकडून मनोरंजनासाठीं सदर लेख थोडासा अधिक विस्तार पूर्वक लिहून देण्याविषयीं आग्रहाची मागणी करण्यांत आली, व तिला अनुसरून मीं तो लेख त्यांनां तयार करून दिला. यानंतर मला असें वाटूं लागलें, कीं, मीं जर 'आत्मवृत्त' लिहिलें, तर तेंहि कित्येकांनां आवडेल.

## प्रस्तावना.

मनाच्या या स्थितीत असतां मनोरंजनाने प्रसिद्ध केलेलें ' आत्मो-  
द्धार ' पुस्तक माझ्या हातीं पडलें. तें वाचल्यावर माझ्या असें मनांत  
आलें, कीं, बुकर टी. वाशिंग्टन यांनीं जसें आपल्या हयातींत आत्म-  
चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें, तसेंच आपण केलें असतां काय हरकत  
आहे? हा विचार, व ' कोठें इंद्राचा ऐरावत आणि कोठें शामभटाची  
तट्टाणी ' या लहानपणीं वाचनाच्या क्रमिक पुस्तकांत वाचलेल्या  
लहानशा वाक्यांतील विचार, हे दोन्ही एकदम मनांत उभे राहिले.  
यांचा अखेर निकाल असा केला, कीं, इंद्राचा ऐरावत मोठें कार्य करूं  
शकेल; पण शामभटाच्या तट्टाणीचाहि तिच्यापरी उपयोग आहे.  
हे विचार मनांत घोळत होते, तोंच मनोरंजनकारांकडून माझ्या लेखाचीं  
पुढें तपासण्याकरितां आलीं. त्यावरील उपोद्घातांत पुढील वर्षीं  
मनोरंजनाच्या वर्गणीदारांनां वक्षीस देण्यासाठीं मीं आत्मवृत्त  
तयार करावें, अशी इच्छा त्यांनीं प्रदर्शित केली होती. आत्मवृत्त  
लिहिण्याचा माझा विचार होता; पण तें काम तसेंच पडून राहिलें होतें,  
व या संधीचा उपयोग करून घेतला नाही तर पुढेंहि तें पडूनच रहाणार,  
असें दिसत होतें. असल्या कामाला वेळ बराच लागतो, आणि मागे तगादा  
असल्यावांचून तें तडीला जाणें कठिण असतें. शारीरिक व मानसिक  
शक्ति विगलित होतपर्यंत तें लांबणीवर पडलें तर पुढें तें नीट होणार  
नाहीं; वगैरे विचार मनांत येऊन सहजीं प्राप्त झालेल्या संधीचा उपयोग  
करून घेण्याचें मीं ठरविलें, व एकदम कामाला सुरुवात केली.

आत्मवृत्त लिहिण्याचा प्रसंग मला येईल, असें कधीं माझ्या स्वप्नींहि  
आलें नाहीं; यामुळें मीं कधीं कसलीं टिपणें करून ठेविलीं नाहींत.  
मीं कधींहि दिनचर्या ( डायरी ) लिहिली नाहीं. सभांचीं प्रोसीडिंगें  
( हकीकतीचें लेख ) व संस्थांचे रिपोर्ट यांवरून कांहीं माहिती घेऊन  
चाकीची स्मरणानें लिहिली आहे. हें आत्मवृत्त शक्य तितकें हुबेहूब  
खाटण्याचा मीं यत्न केला आहे, आणि अगदीं शुद्धक व नीरस  
अशाहि गोष्टी यांत दिल्या आहेत. ज्या गोष्टी कोणी कोणाला फारशा  
सांगत नाहींत, व ज्या सांगण्यासाठीं केलेल्या नसतात, अशाहि

## आत्मवृत्त.

कित्येक गोष्टीः यांत आढळतील. लहान मुलासारखे मी सर्व सांगत सुटलो आहे, असे सहज कोणाच्या लक्ष्यांत येईल. मी ग्रंथकर्ता तर नाहीच, पण फारसे ग्रंथ वाचलेहि नाहीत; यामुळे काय लिहावे, आणि काय नाही, याचे मार्मिक ज्ञान मला नाही. जे खरे असून लिहिले असता कांहीं वाचकांना तरी आवडेल असे मला वाटले, ते सगळे मी लिहून टाकले आहे. हेतु इतकाच, की, एकाद्याला बारकाईने पहावयाचे असल्यास एका जीवाचे उत्क्रमण कसकसे होत गेले, याची त्याला कल्पना व्हावी. मात्र या सर्व गोष्टी लिहितांना शिष्टाचाराला अगदी रजा द्यावी लागली आहे.

या आत्मवृत्तांत एक मोठी उणीव राहिलेली आहे. आपले दोष व आपल्या दोषास्पद कृति दुसऱ्याला सांगणे कोणाला आवडत नाही, या मनुष्यस्वभावाला मी अपवाद नसल्यामुळे, त्यांचा व्हावा तसा उल्लेख यांत झाला नाही. तथापि सामान्य मनुष्यांत आढळून येणारे दोष माझ्यांत आहेत, व त्यांना अनुरूप कृतिदेखील माझ्या हातून घडल्या आहेत.

हे काम हाती घेण्याला मूळ कारण झालेले डॉ. म्याकनिकोल, माझ्या मूळ निबंधाचे गुणग्राहकतेच्या दृष्टीने परीक्षण करून त्यावर चांगला अभिप्राय देऊन त्याच्या विशेष प्रसिद्धीला कारणीभूत झालेले त्या सभेचे अध्यक्ष नामदार हिलसाहेब, व हे काम तावडतोव हाती घेण्याला प्रवृत्त करणारे माझे मित्र श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांचे या ठिकाणी मनःपूर्वक आभार मानणे जरूर आहे.

संकल्पित कार्य तडीला गेले यावद्दल आनंद वाटतो. राष्ट्रकार्यासाठी वरीच झीज सोसून काम करणारा मध्यम कर्तव्यगारीच्या मनुष्यांचा वर्ग तयार होण्याला अल्पांशाने तरी मदत व्हावी, या हेतूने हे आत्मवृत्त लिहिले आहे. अर्थात् हा यत्न 'प्रांशुलभ्ये फले मोहादुद्वाहुरिव वामनः' या न्यायाचा आहे. याचा कांहीं उपयोग झाला तर इष्टच आहे; न झाला तरी त्यांत आश्चर्य नाही.

हिंगणें बुद्रुक, पुणे,  
ला. सप्टेंबर, १९१५.

धोंडो केशव कर्वे.



## आत्मवृत्त.

प्रकरण पहिले.

### जन्मभूमि.

माझा जन्म जरी आमच्या चार पिढ्यांच्या मुरूड गांवापासून पंधरा मैलांवरील शेरवली या गांवीं माझ्या आजोळीं झाला, तरी मुरूड हीच माझी जन्मभूमि, असें मला नेहमीं वाटत आले आहे. दक्षिण कोकणांत समुद्रकांठीं वसलेले उत्तम हवेचे जे कांही थोडे गांव आहेत, त्यांत मुरूड गांवाचा नंबर कदाचित् पहिला लागेल. आपले बहुतेक गांव पूर्वीं विशेष योजना न होतां अव्यवस्थितपणें वसलेले आढळतात; पण हा गांव विचारपूर्वक वसविला गेल्यामुळे याच्या इतकी व्यवस्थेशीर रचना इतर ठिकाणीं क्वचित् आढळून येईल. हा गांव कसा वसविला गेला, यासंबंधाच्या हकीगतीची एक जुनी बखर गांवांतील धर्माधिकारी वैशंपायन यांच्या संग्रहीं होती, ती प. वा. रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनीं प्रयत्नांनीं मिळविली. या वसाहतीसंबंधानें रावसाहेबांनीं निबंध लिहून तो रायल एशिआटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या सभेपुढें ता. ९ फेब्रुवारी १८६५ रोजीं वाचला, व सदर निबंध, बखरीचें इंग्रजी भाषांतर, आणि जशीच्यातशी बखर यांचें एक लहानसें पुस्तक आपून प्रसिद्ध केलें. सदर पुस्तक हल्लीं फार दुर्मिळ झालें आहे. त्याची एक प्रत फार कष्टानें मिळवून तीवरून पुढील मजकूर मी देत आहे. मूळ बखर जशीच्यातशी परिशिष्टांत दिली आहे.

## आत्मवृत्त.

‘मुरूड’ नावाचा उल्लेख सगळ्या बखरीत कोठे नाही; तिचा पहिला एक बंद फाटून गेला आहे, त्यांत मात्र असल्यास नकळे. एका ठिकाणी ‘मूळवटग्राम’ असा उल्लेख आहे. मूळवट याचा अपभ्रंश मुरूड झाला असावा. ‘ही बखर निदान दोनशे वर्षांपूर्वी लिहिलेली, व गांव निदान चारशे वर्षांपूर्वी वसलेला असावा,’ असे १८६५ साली रा. सा. मंडलिकांनी लिहिले आहे. “ आणि चित्तांत पाहिले तों पुढे यवनी राज्य होईल; याजकरितां गांवाचे उत्तरेस गडदू ( सीमेचा दगड ) पलीकडेस शून्यालय बांधिले. शून्यालयाचे पूर्वेस पश्चिम भागी गडदूपलीकडे यवनास स्थळ ठेविले.” \* असा उल्लेख बखरीत आहे. यावरून रावसाहेबांनी असे अनुमान काढिले आहे, की, दक्षिणेकडे यवनांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्यानंतर, झणजे इसवी सनाच्या तेराव्या अगर चौदाव्या शतकांत या गांवाची वसाहत झाली असावी. गांवातील धर्माधिकारी वैशंपायनांच्यांचे झणजे ‘हा गांव १९०० वर्षांपूर्वी वसला, व तेव्हांपासून आम्ही या गांवाचे धर्माधिकारी आहो,’ असे आहे; परंतु या झणण्याला कांहीं आधार नाही, असे रावसाहेबांनी आपले मत दिले आहे. बखरीतील वसाहतीचा इतिहास मनोरंजक व विश्वसनीय आहे. कांहीं गांव अशा रीतीने वसले गेले असावे, असे त्यावरून अनुमान निघते.

हल्ली ज्या ठिकाणी मुरूड गांव आहे, तेथे पूर्वी जंगल होते, व त्यांत शेजारच्या आसूद गांवाची स्मशानभूमि होती. हा गांव गंगाधरभट नांवाच्या उत्तरहिंदुस्तानांतून आलेल्या व सिद्धपुरुष या नांवाने लोकांत प्रसिद्ध असलेल्या कनोजा ब्राह्मणाने वसविला. प्रथम गंगाधरभट, पद्माकरभट व शिष्य वैशंपायन असे आसूद गांवां आले. समुद्रकांठच्या जंगलाची जागा प्रामरचनेला योग्य आहे, असे पाहून तेथे गांव वसविण्याचा त्यांचा संकल्प केला. नंतर तिघेहि हल्ली गुहागर आहे तेथे गेले, व गुहागर गांव वसविण्यासाठी पद्माकरभट तेथे राहिले. गुहागर व मुरूड या दोन

## जन्मभूमि.

गांवांची रचना एका नमुन्यावर आहे, हें सहज दिसून येतें. त्यांतल्या त्यांत मुरुड गांवाची रचना अधिक शिस्तवार आहे. गंगाधरभट हे वैशंपायन याला बरोबर घेऊन मुरुड गांवाची रचना करण्यासाठी परत आसुदास आले. नंतर तेथील ग्रामस्थांच्या परवानगीने जंगल तोडून जागा साफ करण्याचें काम त्यांनीं सुरू केलें. "जंगल तोडतां तोडतां गांवाच्या मध्यभागीं वडाचा वृक्ष थोर होता, तो सिद्ध पुरुषाचे विचारें तोडावा असें चित्तांत आणून बरोबर दहावीस ब्राह्मण व शिष्य वैशंपायन समागमें घेऊन वडाचा वृक्ष तोडावयास लागले. तेसमयीं घाव घालितां दातार ब्राह्मण मृत पावला. तेव्हां सिद्धानें चित्तांत पाहिलें, तों यामध्ये पिशाच्य बहुत आहे, व वटवृक्षांत कोणी देवता आहे. तेव्हां देवतेची प्रार्थना करून, पिशाच्याचें बंधारण करून, ब्राह्मण जीवंत करविला. (ब्राह्मण जीवंत) केल्यानंतर सर्व जंगल मोडून क्षेत्र सिद्ध केलें." \*असा उल्लेख बखरींत आहे.

गांवाच्या वस्तीसाठी व जमिनीच्या लागवडीसाठी पुरेशी जागा याप्रमाणें तयार झाली; पण गुरचरांईसाठी जागा नव्हती. तेव्हां मुहडापासून आठ मैलांवर जालगांव येथें शेलार वंशांतला जालंदर राजा राज्य करीत होता, त्याच्याजवळ जमीन मागितली. त्यानें जवळच्या चार गांवांच्या सीमेंतली थोडीथोडी डोंगराळ जमीन घेऊन ती गोचारासाठी सिद्धपुरुषाला दिली. याप्रमाणें सर्व क्षेत्राची सिद्धता झाल्यावर दक्षिणेकडून उत्तरेकडे गांव वसवीत चालले. अंतराअंतरावर क्षेत्रपाल व देवळें यांची स्थापना केली. मध्यभागीं श्रीदुर्गेचें देऊळ घेतलें, व शेजारीं वटवृक्षांतील देवतेच्या मूळच्या स्थळीं स्वयंभुवादेवीचें देऊळ स्थापिलें. श्रीदुर्गादेवीची मूर्ति आणण्यासाठी सिद्धपुरुष व शिष्य वैशंपायन

\* सगळ्या बखरींत हें एक, व यवनांसाठी जागा राखून ठेवण्यासंबंधाचें दुसरें, अशीं दोनच स्थळें दंतकथेवरून लिहिलेलीं व विचाराची कसोटी लावणाराला न पटण्यासारखी आहेत; परव्हीं सर्व हकीगत विश्वसनीय दिसते.

## आत्मवृत्त.

हे मुद्दाम कर्नाटक प्रांतीं गेले, आणि गंडकी शिळेच्या तीन मूर्ति घेऊन आले. त्यांतील एक गुहागरास व दुसरी दिव्यास पाठविली, आणि तिसरीची स्थापना मुरुड गांवीं केली. गांवाचे वेगवेगळे विभाग करून प्रत्येकांत एकेक अधिकारी स्थापिला. हे ग्रामाधिकारी येणेंप्रमाणें होते:- वैशंपायन ( धर्माधिकारी ); नेने ( महाजन ); बाळ ( वर्तक ); सुतारब्राह्मण ( वर्तक ); करंदीकर ( महाजन ); कोपरकर ( वर्तक ); व धारप ( वर्तक ). दातार हे देवीचे पुजारी असून त्यांजकडे पुष्कळ कामें दिलेलीं आहेत; पण त्यांचा महाजन या नांवानें उल्लेख केलेला नाही. हल्लीं त्यांच्या वंशजांनां महाजन ह्मणण्याचा प्रघात आहे. या आठांनां मानकरी असें ह्मटलें आहे. यांपैकीं नेने, सुतार, करंदीकर, धारप व कोपरकर यांचे कोणीहि वंशज गांवांत नाहींत. धारप यांजबद्दल कर्वे मानकरी झाले आहेत. बागूल हे एक मानकरी आहेत. हे कोपरकरां बद्दल असावे. कोपरकर यांनांच बागूल ह्मणूं लागले, अगर कोपरकरांकडून बागूल यांजकडे मान गेलां, हे कळत नाहीं. हल्लीं काणे व जोशी हे उपाध्ये व वृत्त्यंशी ह्मणून मानकरी समजले जातात. जोशी यांचा उल्लेख बखरींत आहे. काणे यांचा नाही. याशिवाय पंडित हे कुळकर्ण्यांचें काम करीत, ह्मणून ते मानकरी मानले जात. त्यांचे हस्तक दामले हे आज अनेक पिढ्या तें काम करीत आहेत, ह्मणून ते मानकरी समजले जातात. पंडित यांच्या नांवाचा उल्लेख बखरींत नाही. एकंदर तेरा ब्राह्मण कुटुंबांची स्थापना करून त्यांनां जमिनी दिल्याबद्दल बखरींत उल्लेख आहे. ब्राह्मणेतरांसाठीं ब्राह्मणवस्तीपासून दूर जागा राखिल्या आहेत, पण ब्राह्मणेतरांकडेहि बरेच मान ठेवून ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यांनी मिलाफानें वागून सामाजिक कार्यें तडीस न्यावीं, अशी योजना केलेली दिसते. या योजनेप्रमाणें पिढ्यान्पिढ्या व्यवहार चालत आले आहेत.

हा गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत मुंबईच्या दक्षिणेस ९० मैलांवर उत्तर अक्षांश १७° ४२' व पूर्व रेखांश ७३° ८' या ठिकाणीं वसलेला आहे. याची



## जन्मभूमि.

लांबी दक्षिणोत्तर एक मैल ११३३ यार्ड असून रुंदी पूर्वपश्चिम सरासरीच्या मानाने अर्धा मैल आहे. याशिवाय गुरे चरण्यासाठी डोंगराळ भाग वेगळा आहे. दक्षिणटोंकापासून ती उत्तरटोंकापर्यंत दगडांनी सरळ रस्ता बांधलेला आहे, त्याला पाखाडी म्हणतात. समुद्राकडून गांवांत शिरण्यास, व गांवांतून बाहेर जाण्यास सारख्या अंतरावर तीन पूर्वपश्चिम मार्ग ठेविले आहेत. पाखाडीच्या दोन्ही बाजूंना रांगेने ब्राह्मणांचीं घरे आहेत. प्रत्येक कुटुंबाच्या मालकीच्या जमिनीचा विस्तार घराच्या पुढील भागी थोडा असून मार्गे फार आहे. घरे एकमेकांपासून फार जवळ नाहींत, व फार दूरहि नाहींत; यामुळे एकमेकांना उपसर्ग न होतां शेजाराचा फायदाहि मिळतो. पश्चिमेच्या घरांच्या जमिनीची सीमा समुद्रापर्यंत गेली आहे. प्रत्येक घराभोंवतीं एक मोठा आगर असून त्यांत माड व पोफळी लाविलेल्या असतात. घरासभोंवतीं या झाडांची छाया असून नेहमीं गारवा असल्यामुळे उन्हाळ्यांत या गांवीं रहाणे फार सुखावह होतें. ब्राह्मणेतरांची वस्ती या पाखाडीपासून दूर वेगवेगळ्या ठिकाणी आहे. १८६५ सालीं मुरुड गांवांत ३०५ घरे व १३५८ मनुष्ये असल्याचे रा. सा. मंडलिकांनीं लिहिलें आहे. १९११ च्या मनुष्यगणतींत ३८९ घरे\* व १८१७ मनुष्ये असून त्यांत ८४२ पुरुष व ९७७ स्त्रिया आहेत. यांपैकी १६७ घरे व ६०९ मनुष्ये ब्राह्मणांचीं आहेत. दीडशे वर्षांपूर्वी हा गांव फार श्रीमंत होता. गांवातील पांच गृहस्थांनीं प्रत्येकीं पांच हजार रुपये वर्गणी देऊन पंचवीस हजार रुपयांचे श्रीदुर्गादेवीचे देऊळ फारच उत्कृष्ट बांधलें आहे. या भागांतला हा एवढाच गांव पेंढान्यांनीं लुटला, तेव्हांपासून या गांवाला गारिबी आली. तथापि पूर्वीच्या स्वस्ताईच्या दिवसांत लोकांचा निर्वाह होण्यास

\* येथे घरे शब्द विभक्त कुटुंबे याअर्थीं योजिला आहे. एका घरांत दोन वेगळीं कुटुंबे अगर बिन्हाडे असल्यास तीं दोन घरे गणलीं आहेत.

## आत्मवृत्त.

फारशी अडचणं पडत नसे. माझ्या लहानपणीं सुमारे दीडशेंपांसून दोनशेंपर्यंत ब्राह्मण पुरुष या गांवांत असत. आतां चाळीसपन्नासहि सांपडण्याची मारामार. बहुतेक तरुण लोक निर्वाहाचें साधन मिळविण्यासाठीं बाहेर पडतात. या गांवांतून बाहेर गेलेल्या ब्राह्मणमंडळींत शाळा-मास्तर व कारकून फार आहेत. येथपर्यंत मजल न पोहोचली, तर मुंबईतील चहाकाफीच्या व फराळाच्या दुकानांत नोकरी धरण्यासाठीं तरी त्यांना बाहेर पडावें लागतें. ब्राह्मणेतर मंडळीहि कांहीं तरी उद्योगधंद्यांसाठीं मुंबईस जातात. हल्लीं हा गांव फारच गरिबीस आला आहे.

ब्राह्मणवस्तीचा मोठा गांव, अशी या गांवासंबंधानें फार दिवसांपासून ख्याति आहे. वेदविद्येसंबंधानें पूर्वी याची फार प्रसिद्धि होती. \*

\* वेदविद्येचें व ब्राह्मण्याचें रक्षण करण्याच्या कामीं मुरूड गांव किती प्रसिद्ध होता, हें पुढील पत्रावरून कळून येईल. त्यावर शक नाही; परंतु त्यांतील मजकुरावरून तें केव्हां लिहिलें गेलें, हें सहज कळतें. अलीकडील सामाजिक घडामोडीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या चळवळीचें चित्रहि यांत चांगलें उमटलें आहे ह्मणून हें सुद्धा देत आहे.

“वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्यराजश्री अहित अग्नि जयराम जोशी आपा अग्निहोत्री, व सखाराम भटजी काणे व सदाशिव भटजी तात्या आगाशे, काशीकर तात्या विवलकर व बाळभटजी वैशंपायन व वासुदेव भटजी गोडबोले व बाळभटजी रानडे व बाबाभटजी देवधर प्रमुख समस्त ग्रामस्थ व धर्माधिकारी मुक्काम मुरूड तालुके सुवर्णदुर्ग यांसी.

स्नेहाभिलाषी मुंबईकर धोंडभट कटके आदिकरून सर्व ब्राह्मण यांचे साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता। चैत्र शु। ९ पावेतो सर्वक्षेम जाणोन स्वकीयलेखनद्वारा संतोषवीत असावें. हल्लीं

## जन्मभूमि.

कोणी घनपाठी वैदिक आले असतां त्यांजबरोबर सामना करणारे वैदिक या गांवां असत. उत्तम विद्वानांची परीक्षा होऊन योग्यतेप्रमाणें इकडील विशेष मजकूर. कोणी एक शेषाद्रिपंत परळी वैजनाथ-कर ब्राह्मण याचे मुलगे दोन इंग्रजाकडे जाऊन दोन महिनेपर्यंत सतत त्याचे घरीं अन्न व मद्यमांसादि भक्षण करून भ्रष्ट जाहले. नंतर त्यांचा बाप येथें येऊन वेदमूर्ति बाळशास्त्री जांभेकर व कोणी एक धनवान् याचा आश्रय करून सरकारांत फिर्याद केली. त्याला सरकारकायदा मुलानें सोळा वर्षेपर्यंत बापाचे आज्ञेत चालावें असें आहे. त्या न्यायानें कनिष्ठ मुलगा चवदा वर्षांचा आहे तो येत नसतां सरकार जबरीनें बापाचे स्वाधीन केला. नंतर त्याला शुद्ध करून घेण्याविषयीं बाळशास्त्री जांभेकर उद्युक्त होऊन कांहीं एक शास्त्री सरकार चाकर अशी दहा मंडळी मिळून नाशीक व पुणें व सातारा येथील सरकार-चाकर शास्त्री यांचीं संमते शुद्ध करावा अशीं आणून तेथील ब्राह्मणांची सभा केली आणि बोलले, कीं, या मुलास शुद्ध करावा. अज्ञान मुलास शुद्ध करून घ्यावा असें शास्त्र आहे. व क्षेत्रज्ञांचीं संमतेही आणिलीं आहेत. तेव्हां शुद्ध करण्याला चिंता नाहीं असें बोलल्यावरून सभेंतील कांहीं मंडळी बोलली, कीं, हा शुद्ध होणार नाही. नीचाचे घरीं मद्यमांसादि भक्षण करून भ्रष्ट झाला, हा ज्ञातींत घेण्यास उपयोगी नाही. व कांहीं एक बोलले कीं, हीं पत्रे आणिलीं हीं सर्वांचे मतानें दिसत नाहीत. तरी येथील सर्वांनीं मिळून साद्यंत मजकुराचीं पत्रे पाठवावीं आणि तीं उत्तरे येतील तसें करूं. असें भाषण ऐकून बाळशास्त्री यांनीं

## आत्मवृत्त.

त्यांचा बहुमान व संभावना या ठिकाणीं होत असे. पंचवीसतीस वैदिक एका बाजूला, व तितकेच दुसऱ्या बाजूला बसून पट्टीचें झणणें चाललें

उत्तर केलें, कीं, आह्मी शुद्ध करितों असें अनुमोदन द्यावयाचें असेल त्यांनीं बसावें. नाहीपेक्षां उठून जावें. तेव्हां सर्व मंडळी उठून गेली. नंतर शास्त्री यांणीं याद करून त्यांची सरकारी मंडळी दहाबारा असामी शास्त्री यांची संमति घेतली. त्याकाळीं संमतकर्ते बोलले, कीं, या मुलांस शुद्ध करण्यास बाहेर जाऊं न द्यावा, असें बोलले. नंतर कांहीं एक दिवसांनीं बाळशास्त्री यांनीं चार मंडळी घेऊन त्या मुलांचें प्रायश्चित्त पूर्वांग येथें केलें. त्या वेळेस त्यांतील मंडळी बोलली, कीं, हा विषय ठीक नाही. तेव्हां बाळशास्त्री बोलले, कीं, हे करणें उक्त आहे. तुझाला ठीक (वाटत) नसल्यास उठून जावें. असें जाल्यानंतर सर्व ब्राह्मणांनीं देवळांत जमून विचार करतात तों परभू व शेणवी व सोनार सर्व इतर जातीनें ब्राह्मणांची निर्भत्सना केली. तेव्हां दुसरे दिवशीं सर्व ब्राह्मण मिळून शास्त्री यांचे पक्षाची मंडळी-खेरीज करून सर्वांनीं एक मत ठरविलें, कीं, शास्त्री यांचा व आमचा अन्नोदक संबंध न व्हावा असें ठरलें. त्यावरून आपणाला ब्रह्मवृंदांस पत्र समस्तांचे आहे व आपणही सर्व शिष्ट मिळून एकत्र होऊन ब्राह्मण्य संरक्षण होईल असें संमत पत्र येईल असा अर्थ करावा. येथें नाशीक व कल्याण व पुणे व अलिबाग व पनवेल येथील समस्तांचीं संमतें आह्मी आणली आहेत. त्यास हा विषय मनन करून पत्राचें उत्तर सत्वर यावें. सुज्ञांप्रती बहुत काय लिहावें ही विज्ञापना.”

## जन्मभूमि.

आहे, असे वसंतपूजेचे प्रसंग मी माझ्या लहानपणी किती तरी पाहिले आहेत. आतां या गांवांतली ही विद्या लयाला गेली आहे. हा गांव अलीकडील विद्येच्या प्रसाराला योग्य आहे, ही गोष्ट इंग्रजी राज्याच्या सुरुवातीबरोबरच सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लक्ष्यांत आली. महाराष्ट्रांत विद्याखातें सुरू होऊन ज्या थोड्या मराठी शाळा अनुभव घेण्यासाठीं पहिल्यानें सुरू करण्यांत आल्या, त्यांत मुरुडची शाळा होती. ही शाळा ता. १ आगष्ट सन १८३४ रोजी स्थापन झाली. या शाळेत पूर्वी आसपासच्या पुष्कळ गांवांतले मुलगे शिकावयाला येत, व हळीं हि येतात.

या गांवांतली कांहीं मंडळी अलीकडल्या काळांत बऱ्याच प्रसिद्धीला आली आहे. या सर्वांत पहिलें स्थान युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी प्रसिद्धीला आलेले रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांना दिलें पाहिजे. हे अत्यंत नियमितपणानें वागणारे, अशी यांची ख्याति होती. यांची तेजस्विता अवर्णनीय होती. विशेषतः या व इतर अनेक गुणांमुळे युरोपियन लोकांमध्ये यांचें मोठें वजन होतें. मुंबईच्या म्युनिसिपालिटींत आज सर फेरोजशहा मेहता यांचें जें वजन आहे, तसेंच त्या वेळीं रावसाहेबांचें असे. हे नामांकित हायकोर्ट वकील होते. व्हाइसराय साहेबांच्या कौन्सिलांत या प्रांतांतून यांची पहिल्यानें नेमणूक झाली. यांनीं हिंदी समाजाची कीर्ति उज्ज्वल केली. यांचें चांगलेंसे चरित्र अद्याप कोणी लिहिलें नाहीं, ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट होय. दुसरे गृहस्थ प. वा. श्रीयुत वामन आबाजी मोडक हे होत. हे मूळचे मुरुडचे नव्हत. अत्यंत गरीबीच्या स्थितींत यांनीं विद्यार्जन करून पुढें ते एवढ्या मोठ्या योग्यतेला चढले. यांनीं मुरुड गांवीं एक आगर विकत घेऊन त्यांत घर बांधलें व हे मुरुडकर बनले. यांनीं आपल्या एका मुलाची मुंज नवीन

हे।। रामचंद्रभट बापट मालगुंडकर याचे शिरसाष्टांग नमस्कार लोभ करावा हे विज्ञापना.

## आत्मवृत्त.

बांधलेल्या घरांत केली. पूर्वी हिंदी मनुष्याला न दिलेली एलिफन्स्टन हायस्कूलाच्या प्रिन्सिपॉलची जागा प्रथम यांना मिळाली. हे मोठे धर्मशील होते. तिसरे गृहस्थ ज्योतिःशास्त्रविशारद प. वा. श्रीयुत शंकर बाळकृष्ण दीक्षित हे होत. सिद्धपुरुषांचे मानसपुत्र शिष्य वैशपायन यांचे हे वंशज होत. हे फार बुद्धिमान् होते. ट्रेनिंग कॉलेजांत शिकत असतांना हे सकाळीं बाबा गोखल्यांच्या इंग्रजी शाळेंत जाऊन अभ्यास करीत, व अशा रीतीने यांनी म्याट्रिकयुलेशनची परीक्षा दिली. गरीबीमुळे यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ मिळाला नाहीं; नाहीं तर हे फार मोठ्या योग्यतेला चढले असते. चवथे गृहस्थ प. वा. श्रीयुत हरि नारायण गोखले होत. हेहि अगदीं गरीब स्थितोहून वर आले. अंगी फारशी विद्वत्ता नसतां आपल्या शहाणपणानें व कर्तबगारीनें पुण्यांतील आर्यभूषण व ज्ञानप्रकाश या छापखान्यांचे हे मालक बनले, व पुण्यांतील मुद्रणकलेच्या प्रगतीला हे कारण झाले. दैनिक ज्ञानप्रकाश सुरू करण्याचें धाडस यांनींच केलें. पांचवे पुढें आलेले ग्रामस्थ श्रीयुत रामचंद्र भिकाजी जोशी हे आहेत. विधवाविवाहाच्या सुधारणेंत पुढाकार घेणारे, व महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या अभ्यासांत प्रवीण झणून हे प्रसिद्ध आहेत. यांची मराठी भाषेची लहानमोठी व्याकरणे शाळाखात्यांत चालू आहेत. मुरुड गांवांतील प्रसिद्धीला आलेले शेवटले गृहस्थ मुरुडकरबुवा या नांवानें पुण्यांत माहीत असलेले दोघे कीर्तनकार बंधु होत. हे चांगले वेदान्ती आहेत. यांच्या कीर्तनाला व पुराणाला बरीच सुशिक्षित मंडळी जात असते.

चित्पावन आणि कऱ्हाडे या ब्राह्मणांच्या पोटजातींत शरीरसंबंध होणें अजूनहि किती तरी कठीण जातें; पण मुरुड गांवांत अनेक पिढ्यां पूर्वी कऱ्हाड्यांचीं दोनतीन कुटुंबे चित्पावनांत अगदीं एकजोव होऊन गेलीं, ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे. हीं कुटुंबे कऱ्हाड्यांचीं आहेत, या गोष्टीचाहि हल्लीं विसर पडलेला आहे.

## जन्मभूमि.

येथले परंपरागत कांहीं ग्रामाचार सांगण्यासारखे आहेत. प्रथम ग्रामस्थापनेची आठवण करून देणारा हल्ली बंद झालेला विलक्षण आचार सांगून नंतर बाकीचे सांगतो. त्यासंबंधाचा बखरीतील उल्लेख येणेप्रमाणे:—

“ ज्येष्ठ वद्य १४ ( स ) मढेरुं काढावें. मढेराचें साहित्य बालवर्तक यांनीं करावें. दातारानें संकल्प करून उदक उपाध्ये यांहीं सोडवावें. पूर्वी पिशाच्यांहीं ब्राह्मण बल घेतली होती. तेव्हां सिद्धांहीं ब्राह्मण त्यांजकरवीं जीवंत करून त्यासी नरबळ देऊं केली. त्यास वस्त्र नूतन घालावें, आणि सर्व गांवांमध्ये शूद्रांहीं व गुरवांनीं समागमें जाऊन गांवाभोंवतें फिरवून श्रीचा देवळास आणावा, आणि आणिल्यानंतर श्रीचें तीर्थ व सिद्धाचे हातींचे आड व तळ्या आहेत त्याचें उदक आणून त्याजवरी शिंपवावें. श्रीस धुपारत करावी आणि सर्वांनीं श्रीजवळ प्रार्थना करावी. केल्यानंतर श्रीनें त्यास जीवंत करावा.”

एका तिरडीवर जीवंत मनुष्यास मृताप्रमाणें निजवून त्यास हिंडवून आणून नंतर त्याजवर तीर्थ वगैरे शिंपून त्याला जीवंत केला असें समजून सोडून द्यावयाचें, ही चाल फार वर्षांपूर्वी बंद पडलेली असावी. तीबद्दल ऐकीव देखील माहिती माझ्या लहानपणीं वृद्ध मनुष्यांनांहि नव्हती. ती बंद पडण्याचें कारण कित्येक असें सांगतात, कीं, एका वर्षीं मृताप्रमाणें निजविलेला मनुष्य पुनः उठला नाहीं, आणि त्यामुळे हा प्रचार बंद पडला. हा प्रचार आरंभापासून पुष्कळ वर्षे चालत आला असला पाहिजे. बखर लिहिली तेव्हां हा चालू असावा. याच्या खर्चासाठीं वसाहतीच्या वेळींच मढशेत झणून वेगळें काढून ठेवलेलें होतें. हा आचार बंद झाला, हें फार चांगलें झालें.

ग्रामस्थापनेची आठवण करून देणारा दुसरा विशेष आचार झणजे सिद्धपुरुषांची पुण्यतिथि होय. सिद्धपुरुषांचा शिष्य वैशंपायन याला ते आपला मानसपुत्र समजत. यांच्या वंशानें सिद्धपुरुषांची पुण्यतिथि

## आत्मवृत्त.

पर्यानुवर्ष कार्तिक वद्य द्वादशी रोजी करून त्यांचें स्मारक चालविलें आहे, हें त्यांनां विशेष भूषणावह आहे. या दिवशीं अष्टमानकऱ्यांनां भोजनाला निमंत्रण करण्याची वहिवाट आहे. या पुण्यतिथीच्या प्रसादाला लहानपणीं मी पुष्कळ वेळां गेलेला आहे.

वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं सर्व ग्रामस्थांनीं पंचांगश्रवण व निवभक्षण यांसाठीं श्रीदुर्गादेवीच्या देवाल्यांत जमावें, अशी वहिवाट आहे. मंडळी जमल्यानंतर मागील वर्षीत ज्या ज्या घरीं मनुष्यें मृत झालीं असतील, त्या त्या घरीं मानकरी व चार शिष्ट यांनीं जाऊन कुटुंबनायकांचें सांत्वन करून त्यांनां बहुमानानें वाजतगाजत देवळांत आणावें, व नंतर पंचांगवाचनाला सुरुवात करावी. हा ग्रामाचार फार प्राचीन काळापासून आजतागायत सारखा चालत आला आहे.

अष्टमानकऱ्यांचा परंपरागत मान अजूनहि देण्यांत येत असतो. बऱ्या स्थितीतील लोक मंगलकार्याच्या प्रसंगीं गांवांतील सर्व ब्राह्मणकुटुंबांनां निमंत्रण देतात; परंतु जे गरीब असतील, त्यांनीं सर्व ग्रामस्थांनां निमंत्रण न करितां आपले आप्त व अष्टमानकरी यांनां मात्र करावें, व त्यांच्या घरीं मानकऱ्यांनीं जाऊन मंगलकार्य पार पाडावें, अशी जुनी वहिवाट आहे. अशा रीतीची मदत मानकऱ्यांकडून हल्लीं होत नाही. तथापि कितीहि गरीब मनुष्य असला, तरी तो मंगलकार्याच्या आदल्या दिवशीं सर्व मानकऱ्यांकडे जाऊन त्यांच्या भेटी घेतो, व शिवाय दुसऱ्या दिवशीं इतरांबरोबर त्यांनां निमंत्रण करितो, व मानकरीहि मंगलकार्याच्या वेळां हजर रहातात. कार्याचा समारंभ आटोपला ह्मणजे जमलेल्या ग्रामस्थांनां एकेक नारळ वांटण्याची वहिवाट आहे. हे सर्व वांटून झाल्यानंतर मानकऱ्यांनां ठरलेल्या अनुक्रमानें नारळांची जोडी देण्यांत येते. नारळ वांटण्यापूर्वीं सर्वांनां गंध लावितात. सर्वांचें झाल्यानंतर मानकऱ्यांनां ठरलेल्या क्रमानें गंध लावण्यांत येते. लग्न व मुंज या दोन संस्कारांच्या



## जन्मभूमि.

वेळों मात्र मानकऱ्यांना नारळांची जोडी दिली जाते. इतर संस्कारांच्य़ा वेळों इतरांबरोबर त्यांना एकेकच नारळ देतात. गर्भाधान, पुत्रावण, षष्ठीपूजन, चौल वगैरे संस्कार यथाविधि झाले असतां अष्टमानकऱ्यांना बोलावलेच पाहिजे, अशी चाल अद्यापि चालू आहे. कुळाचा मान कायम राखण्याकरितां शाळेंत गैरहजर राहूनहि मला कर्धीकर्धी असल्या प्रसंगां हजर रहावें लागे.

## प्रकरण दुसरें.

### मातृवंश.

रंगलर परांजपे यांचें घराणें ह्यणजे माझा मातृवंश होय. परांजप्यांचें मूळ गांव आडिवरें. यांचें गोत्र विष्णुवर्धन, कुलस्वामी लक्ष्मीकेशव व कुलस्वामिनी आडिवऱ्याची देवी महाकाली. हे दापोली तालुक्यांत केव्हां आले, हें निश्चित नाहीं. अलीकडल्या काळांतील यांचा मूळपुरुष महादेव हा माझा खापरपणजा. याचे मुलगे तीन—विठ्ठल, रामाजी व हरि. हणेंपासून चार मैलांवर मुडीं येथें हल्लीं रंगलर परांजपे यांचे वडील रहातात. तें ठिकाण त्या वेळीं पडित जमीन ह्यणून सरकारमालकीचें होतें, तें विठ्ठलभटांनीं संपादन केलें; व तेथें आपण आणि रामाजी राहूं लागले. कनिष्ठ बंधूनें दाभोळ येथें जमीनजुमला संपादन केला. विठ्ठलभट हे कष्टाळू व पराक्रमी पुरुष होते. यांनीं वेदाध्ययन संपविल्यावर तीन वेळां पायांनीं चालून काशीयात्रा केली, व नंतर हे गृहस्थाश्रमी बनले. मुडींपासून आठ मैलांवर इळणें ह्यणून गांव आहे. हा गांव वाईच्या भानूंचा. तेथें ब्राह्मणेतरांची वस्ती आहे. त्या गांवीं कांहीं घरे व देवळे बांधून ब्राह्मणांची लहानशी वसाहत करावी, या हेतूनें ते इळणें येथें लहानसा घरटा बांधून तेथें राहूं लागले व त्यांनीं एक कोशावरील डोंगरांत देवळाच्या इमारतीसाठीं मोठमोठे चिरे काढण्याचें काम सुरू केलें. हा डोंगर नुसता चहून उतरणें हेंच किती तरी कष्टाचें काम आहे. त्या ठिकाणीं एकेक दहाबारा मनुष्यांनां हि खालीं जाणार नाहीं, असले अवजड दगड पाडून ते खालीं नेणें, ह्यणजे भगीरथ प्रयत्न होता. पण कसल्याहि अडचणीनां न जुमानतां त्यांनीं हें काम आकारांत आणलें, व देवळाचा चौथरा पुरा केला. असले शेंकडों दगड त्या डोंगरावर तयार होऊन

## मातृवंश.

पडले आहेत. तेथे जाऊन यांच्या कामाचा आराखडा पाहिला झणजे मन थकू होते. नाना फडनविसांचे मूळ गांव वेळास; तेथून हा गांव जवळ आहे. या गांवांत ब्राह्मणांची वसाहत करण्याला यांना नानांचे उत्तेजन असावे. यांचे कर्तृत्व तेथल्या गांवकऱ्यांना सहन झाले नाही. नवीन बांधलेल्या चौथऱ्याच्या बाहेरच्या बाजूला एक कोनाडा करून त्यांत एक देव ठेविला होता. हे त्याची पूजा करीत बसले असता कांहीं मनुष्यांनी येऊन यांचा खून केला. अजून त्या देवाला दरसाल एक कोंबडे दिले जाते. पूर्वीचे काळीं भुतांखेतांवर लोकांचा फार विश्वास असे. या गांवीं भुताटकीचा उपद्रव आहे, अशी तेथल्या लोकांची समजूत आहे. पुढे पुष्कळ वर्षांनी बेहरे यांनी यांचे जागेवर दुमजली घर बांधले ते यांनी लोहून दिले, असा तेथील लोकांचा समज आहे. आतां तेथे घर बांधायला कोणीहि धजत नाही. यांचे चिरंजीव केसोपंत हेहि वडिलांप्रमाणेच कर्तृत्ववान् पुरुष निपजले. हे वडिलांचा खून झाला त्या वेळीं लहान होते; ते आपल्या चुलत्याकडे दाभोळ गांवीं जाऊन राहिले. तेथे त्यांचा विद्याभ्यास वगैरे झाला. विठ्ठलभट असते तर त्यांनी त्यांना वेदविद्येचे शिक्षण दिले असते. आतां ते उत्कृष्ट कारकून बनले. त्यांनी जालगांव येथे इस्टेट संपादन करून ती वडील भावाला दिली, व आपण रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या खेड तालुक्यांतील शेरवली गांवीं जाऊन राहिले. हा गांव त्यांनीं मुरूडकर गव्यांकडून शके १७४६ त ३२५ रुपयांना गहाण घेतला. हा गांव अगदीं पड होता, तो त्यांनीं उत्पन्नाला आणिला. नवीं शेतें पाडण्याचे काम यांनीं सारखें चालू ठेविले. यांच्या खटपटीपासून यांना स्वतःला फारसा फायदा झाला नाही. कारण, जमीन पिकाला आल्याबरोबर गद्रे यांनीं तो गांव सोडविला. यांनीं सुमारे आण्यादीडआण्याचा हिस्सा खरेदी केला. यांच्या प्रयत्नांनीं तो गांव मोठ्या किंमतीला चढला. थोड्या वर्षांपूर्वी या गांवांचा एकअष्टमांश त्यांच्या मालकानें चार हजार

## आत्मवृत्त.

रूपयांना विकला. हे अत्यंत धार्मिक गृहस्थ होते. अतिथिअभ्यागताचा योग्य समाचार घेणे हे यांच्या वंशाचे कायमचेच त्रीद होऊन बसले आहे. आपणाला वेदविद्या शिकावयाला सांपडली नाही, ही गोष्ट त्यांच्या मनाला लागून राहिली. स्वतःमधील कमीपणा त्यांनी मुलांमध्ये राहून दिला नाही. एक चांगले वैदिक घरी बाळगून यांनी आपल्या मुलांना वेदविद्येचे शिक्षण दिले. ब्राह्मणाचे कर्तव्य झणून वेदविद्या शिकावयाची, उदरनिर्वाहासाठी नव्हे, हे तत्त्व यांनी आपल्या मुलांच्या मनांत विबविले, व ते त्यांनी यावज्जीव पाळिले. यांनी स्वतः आपल्या मुलांना कारकुनीचे शिक्षण दिले. कर्तृत्ववान् मनुष्याला शत्रु उत्पन्न व्हावयाचेच. एका जमिनीसंबंधाने कांहीं तंटा पडून केसोपंतांनी सरकारदरबार करून वाद जिंकला; तेव्हां यांच्या प्रतिपक्षीयांनी सूड घेण्याचा शेवटला उपाय योजून यांचा खून केला. या वेळी यांचे वय सुमारे ६० वर्षांचे होते. मरण समयी यांचे दोन मुलगे कर्ते पुरुष झाले होते. यांची पत्नी यांच्या मागे पुष्कळ वर्षे जगली. मुलगे, मुली, सुना, नांतवंडे मिळून तीसचाळीस मनुष्यांच्या कुटुंबांत तिला गृहदेवतेप्रमाणे सर्व मानीत ती पुढे काशीयात्रेला जाऊन प्रयाग क्षेत्री तिचे देहावसान झाले.

केसोपंत हे पुण्यवान् व भाग्यशाली पुरुष होते. त्यांना मरण मात्र वाईट तऱ्हेने आले. याशिवाय त्यांच्या व त्यांच्या मुलांच्या जीवनक्रमांत मनाला लागण्यासारखे कांहीं झाले नाही. यांची मुले कुळाला भूषण झाली. ती एकंदर सहा भाऊ व तीन बहिणी. यांपैकी एक भाऊ अल्पायु निपजला, व एक बहीण पन्नास वर्षांच्या वयाची होऊन वारली; परंतु बाकीची मंडळी दीर्घायु झाली. ही सर्व भावंडे धार्मिक, सद्गुणी आणि संसारदक्ष निघाली. चार खेडेगांवांत यांनी आपली रहाण्याची ठिकाणे केली. सर्वांत वडील भाऊ रामभाऊ हे शेरवलीपासून एक मैलावर सुकदर झणून एक गांव आहे, तेथे जाऊन राहिले. दुसरे लखुतात्या शेरवली

## मातृवंश.

गांवींच राहिले. तिसरे भास्करभाऊ व पांचवे सर्वांत लहान बळवंतराव (पुरुषोत्तम), रँगलर परांजपे यांचे वडील, हे शेरवलीपासून पंधरा मैलांवरच्या मोहने गांवीं राहिले, आणि चवथे मोहन्यापासून एक मैलावरच्या नानवळें गांवीं राहिले. या सर्व ठिकाणीं यांचें एकटेंच ब्राह्मणाचें घर असे, व अतिथिअभ्यागताचा समाचार घेऊन ब्राह्मणसंतर्पण करणें हें यांच्या कुळाचें ब्रीद सर्व ठिकाणीं चांगलें पाळलें जात असे. स्नानसंध्यादि ब्रह्मकर्म व रात्रीं हरिविजय, रामविजय, संतलीलामृत वगैरे हस्तलिखित पोथ्यांचें वाचन, या सर्वांच्या घरीं अप्रतिबंध चालत असे. गोरसविक्रय करणें हे पाप मानीत. यांच्या घरीं दूधदुभतें भरपूर असावयाचें; पुष्कळसें तूप जमवावयाचें व तें ब्राह्मणभोजनाच्या कामीं खर्ची घालावयाचें, असा यांचा क्रम असे. कष्ट करून मिळवावें व मुलांबाळांनीं भरलेल्या कुटुंबाचें उत्कृष्ट संगोपन करून कांहीं अंश दानधर्मांत खर्ची घालावा, हा या सर्वांचा आयुष्यक्रम होता. अलीकडे तीस-चाळीस वर्षे मोहन्याला रहाणारे भास्करभाऊ व बळवंतराव हे आपल्या मूळ ठिकाणीं ह्मणजे मुडींला येऊन राहिले. भास्करभाऊंनीं मुडींला नवीन इस्टेट संपादन केली, व बळवंतराव आपल्या वडिलोपार्जित ठिकाणांत राहिले. या सर्व भावांमध्ये परस्पर प्रेम असे. इस्टेटीच्या वांटपासंबंधानें वगैरे यांचे बिलकूल तंटे झाले नाहींत. विभक्त होतेवेळीं यांनीं आपापसांत गुण्यागोविंदानें वांटप करून घेतलें. लखुतात्यांनीं फार वर्षे धारम चालविलें होतें, तें पत्नीच्या निधनामुळें बंद ठेवावें लागलें. रँगलर परांजपे यांचे वडील केसोपंतांच्या मृत्यूच्या वेळीं लहान होते; यामुळें त्यांचें वेदाध्ययन लहानपणीं झालें नाहीं, तेव्हां त्यांनीं तरुणपणीं संहितेचें अध्ययन केलें. नंतर यांनीं धारम घेतलें व तें पुष्कळ वर्षे चालविलें, आणि अलीकडे उतारवयांत तितका नियमितपणा राहूं शकत नाहीं, ह्मणून तें बंद केलें. यांनीं पुष्कळ वर्षांपूर्वीं एक तिळहोम

## आत्मवृत्त.

केला होता. भास्करभाऊंचे चिरंजीव अजून चातुर्मास्य अग्नि ठेवितात. जालगांव येथे चैत्र महिन्याचे पहिले दहा दिवस नारायणाचा उत्सव होत असतो, त्यांत परांजप्यांकडून बराच खर्च होत असतो. दाभोळचे परांजपे या उत्सवांत पुढारीपणा घेऊन मोठा खर्च करितात. केसोपंत या उत्सवासाठी दरसाल एक मण तूप व सव्वा मण तांदूळ पाठवीत असत. हल्लीं हि पांच बंधूंच्या कुटुंबांकडून आळीपाळीने दरसाल अर्धा मण तूप व सव्वा मण तांदूळ जात असतात. पुष्कळसा वंशविस्तार व्हावा, व वंशांतील बहुतेक मंडळी सुवृत्त, दीर्घायु, उद्योगी आणि कुटुंबाचा योगक्षेम चालविण्याला समर्थ अशी निपजावी, असें भाग्य फार थोड्यांच्या वांट्याला येते, ते केसोपंत परांजप्यांना लाधले, हे पुढील कोष्टकावरून लक्ष्यांत येईल.

मुलांचीं नांवे.	हल्लींचे अगर मरणसमयी वय.	मुलगे, नातू व पणतू मिळून हल्लीं हयात असलेले परांजप्यांच्या वंशांतील पुरुष.
रामचंद्र. (मयत)	८०	१७
लक्ष्मण. (मयत)	८६	१३
भास्कर. (हयात)	८७	५
वासुदेव. (मयत)	६०	१५
बळवंत. (हयात)	७४	१६
		एकूण ६६

यांच्या मुलांचा वंशविस्तार विशेष झाला नाही; पण त्याहि दीर्घायु, सुवृत्त आणि उद्योगी निपजल्या. माझी आई ८० वर्षांचे वय असतांना परलोकवासी झाली, व माझी मावशी ७६ वर्षांची अजून हयात असून मातृभक्त आणि धर्मशील अशा मुलांच्या सहवासांत, हातांत कांहीं काम आणि तोंडीं रामनाम, अशा वृत्तीने रहात आहे.

## मातृवंश.

परांजप्यांच्या वंशांत अलीकडल्या विद्येत पुढें सरकलेले असे रँगलर परांजपे व त्यांच्यामुळें पुढें आलेले त्यांचे दोघे धाकटे भाऊ, एवढेच काय ते आहेत, त्यांपैकीं एक बी. ए. होऊन सरकारी शेतकीखात्यांत नोकर आहेत, व दुसरे बी. ए., एल्. सी. ई. होऊन हल्लीं पुण्याच्या म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर आहेत. यांचे एक चुलतबंधु कांहीं वर्षे पूर्वआफ्रिकेंत राहिले होते; हल्लीं ते नागपुराकडे सरकारी नोकर आहेत.

माझे चुलतआजे नाना परांजपे हे जालगांवीं रहात असत. 'अलीकडे नवीन रामदासी पंथांच्या संबंधानें विशेष प्रसिद्धीला आलेलें श्रीरामदासानुदास ( पूर्वाश्रमांचे श्रीयुत श्रीधर विष्णु परांजपे ) हे यांचे नातु होत. हे बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् आहेत. मोरोपंतांच्या केकावलीवर उत्कृष्ट विस्तृत टीका लिहून हे प्रथम प्रसिद्धीला आले. आरंभीं यांनीं सुधारणेच्या कांहीं बाबी हातांत घेतल्या त्यांसाठीं हे नेटानें झटले, व कर्ते सुधारक बनले. पूर्व वयांत सुधारणेसाठीं धडपड करावयाची, व पुढें असल्या मार्गांत पडल्यावर सुधारणेशीं विरोध करावयाचा, असा प्रकार कित्येकांचा घडतो. यांनीं नवीन पंथ स्वीकारल्यानंतर सुधारणेविषयीं सहानुभूति कायम ठेविली. हे असामान्य पुरुष आहेत. यांनीं पुष्कळ वर्षे तीर्थाटनें करून साधुसंतांचा सहवास साध्य करून घेतला, व खडतर तपश्चर्या करून शरीराची व मनाची कमावणी केली, आणि नंतर केवळ रुळलेल्या मार्गानें न जातां, धैर्यानें रामदासीपंथाला नवे वळण देण्याचा प्रयत्न करून वध्याजवळच्या एका टेंकडीवर नवीन मठाची स्थापना केली. कांहीं वर्षे यांचा हा मठ फार जोरानें चालून वध्याजवळचे हनुमानगड हें ठिकाण क्षेत्राप्रमाणें मानलें जाऊं लागलें होतें. मोठमोठ्या अधिकारावर असणारी नवी सुशिक्षित मंडळी व त्याचप्रमाणें पुष्कळ जुनी मंडळीहि यांची अनुयायी बनली होती. परंतु अलीकडे कांहीं

## आत्मवृत्त.

कारणांमुळे यांच्या बहुतेक सुशिक्षित अनुयायांनी यांना सोडले आहे. धर्मसंबंधाने यांचे विचार अगर आचार अलीकडल्या सुशिक्षितांच्या विचारांच्या कसोटीला उतरण्यासारखे नसतील; पण लोकमताला न भितां यांनी लोकांना न रुचणारे कित्येक विचार धैर्याने प्रसिद्ध केले, व कित्येक आचार अमलांत आणले. हल्लीं यांजवर आलेले किटाळ यांच्या चुकीमुळे आलेले आहे कीं काय, व चुकी असल्यास ती केवढी आहे, हे ठरविणे फार कठीण आहे. चुकी झाली व ती फार मोठी झाली असें गृहीत धरले, तरी मनुष्याची किंमत ठरवितांना त्यांच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचा विचार झाला पाहिजे. यांच्या सर्व कृति व मते मला मान्य नाहींत; पण यांचे कांहीं विचार व कांहीं कृति अत्यंत थोर आहेत, व यांच्या अंगीं कित्येक अलौकिक गुण असल्यामुळे हिंदी समाजाला भूषणभूत अशा नररत्नांपैकीं हे एक होत, अशी माझी समजूत आहे.



## प्रकरण तिसरें.

### पितृवंश.

केशवाईच्या काळांत कोंकणांतले पुष्कळ हिंमतवान आणि कर्तबगार लोक आपल्या नशीबाची पारख करण्याकरितां पुण्याला येत. अशा मंडळीपैकीं माझे चुलत पणजे केशवभट कर्वे अग्निहोत्री, व त्यांचे धाकटे बंधु झणजे माझे पणजे रघुनाथभट हे असावे. यांचें गोत्र गार्ग्य, कुलस्वामी हरिहरेश्वर व कुलस्वामिनी जोगेश्वरी. हे पुण्यांत कधीं आले, याबद्दल नकीं माहिती मिळत नाहीं; पण शके १६६६ त यांचें पुण्याला दुकान होतें. शके १६६६ पासून शके १६९९ पर्यंतचा सदर दुकानाचा ताळेबंदासारखा एक कागद सांपडतो, त्यावरून त्यांचा श्रीमंतांशीं हि देवघेवीचा व्यवहार होता, असें दिसतें. हे मूळचे दापोली तालुक्यांतील पंचनदी गांवीं रहाणारे. यांच्याकडे कांहीं गांवांचें उपाध्येपण असे, केशवभट अग्निहोत्री असून धार्मिक व तेजस्वी ब्राह्मण होते.\* यांच्या गुणांचें

\* यांच्या या गुणांचीं निदर्शक पुढील पत्रें येथें देण्यासारखीं आहेत:—

### “श्रीकोळेश्वर.

स्वस्तिश्री शके १६७६ भावनामसंवत्सरे आश्विन वद्य ७ ते दिवशीं वेदसंपन्न राजश्री केशवभट कर्वे अग्निहोत्री, व रघुनाथभट कर्वे बिन वासुदेवभट कर्वे, गोत्र गार्ग्य, सूत्र आश्वलायन यांसी, महाजन व जोशी व उपाध्ये व समस्त ग्रामस्थ मौजे कोळथरें, तर्फ पंचनदी, प्रांत दाभोळ, मामले राजापुर यांनीं लिहून दिलें, ऐसीजे. तुह्मी पूर्वीं मौजेमजकुरीं गयाळ आगर होता तेथें राहात होतेत; त्या आगरावर ब्रह्मग्रह उभा राहोन तुमचा त्याणें नाश

## आत्मवृत्त.

चीज करण्यासाठी श्रीमंतांनी यांना हातनोर गांव इनाम दिला होता. रघुनाथभट हे व्यवहारचतुर व शहाणे होते, पण त्यांची भ्रातृभक्ति विशेष

बहुत कला. तव्हा तुह्मी श्रीहरीहरेश्वरास जाऊन शोध करून ब्रह्मग्रह यासी मुक्त केला. तुह्मी अग्निहोत्री, थोर ब्राह्मण, सर्वास तुमचें आवश्यक जाणोन सर्वांचे विचारें ज्या आगराचा कोणी वारीसदार नसेल, तो आगर तुह्मांस धर्म द्यावा ह्मणोन समस्त ग्रामस्तांनीं मिळोन करार केले; त्याजवरून मौजे मजकूरचा आगर तुह्मांस धर्मदत्त दिला आहे. त्यास तुह्मी पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें उपभोग करीत जाणें. त्याचा कोणी वारसदार नाही. कोणी कजिया करील त्यास श्रीची शपत असे. आगरांत घर बांधोन अग्निहोत्र स्नान संध्या नैवेद्य वैश्वदेव करून ग्रामस्तांस आशीर्वाद देत जाणें. आगराची महामुरी करून सरकाराचा महसूल देऊन तुह्मी आपला कालक्षेप करीत जाणें. आगराची चतुःसीमा येणेंप्रमाणें. पूर्वेस पाखाडी, दक्षिणेस दातार याचा आगर, पश्चिमेस समुद्र, उत्तरेस जोशी वाडी. या चतुःसीमांमधील आगर तुह्मांस धर्मपत्र करून दिला असे. हें लिहिले वा सही विसाजी हरी वाम महाजन मौजे मजकूर.”

याखालीं आठ साक्षी आहेत.

[ २ ]

“श्री.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री

आपाजीपंत स्वामी गोसावी यांस.

सेवक बाळाजी महादेव कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील

## पितृवंश.

असल्यामुळे केशवभटजींच्या नांवानेच सर्व व्यवहार चालवून हे त्यांच्या मार्गे असत. आपले नांव पुढे आणण्याची यांनी खटपट केली नाही. यांचा

कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणे विशेष. वेदमूर्ति राजश्री केशवभट कर्वे यास पालखीचे सरंजामास वाण (?) दिंडोरी परगण्यांत पांचशें साशें रुपयांच्या तनख्याचा व नऊशें हजार रुपये हाली वसुलाचा एक गांव नेमून देणें, ह्मणून श्रीमंतांची आज्ञा जाहाली त्यावरून मौजे हातनोर प्रां दिंडोरी हा गांव खो मुकासा दरोबस्त भटजीकडे करार करून दिलहा असे. तरी तेथील दखलगिरी तुह्नी न करणें. खो मुकासा जागीर बाबती सरदेशमुखी कुळबाब कुळकानु करार करून दिलहा असे. तरी तुह्नी तेथील देखरेख एकंदर न करणें. मौजे मजकूरची जमाबंदी होणें ते सरकारांतून होईल त्याप्रौं. एवज तुह्नास (?) मजुरा पडेल. छ १४ रबिलाखर सबां शीतैन मया व अलफ बहुत काय लिहिणें हे विनंति.”

[ ३ ]

“श्री.

राजश्री केशवभट कर्वे व रामाजी नाईक दातार

व गणेश महादेव बिवलकर गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्त्री. दमाजी गायकवाड समशेर बहादूर दंडवत विनंति सुा इहिदे शीतैन मया व अलफ. तुह्नापासून कर्ज घेतले रुपये साडेसहा लाख त्यावर श्रीमंतसाहेब यांची उगवणी आहे. त्याची मुदत आषाढअखेर पावेतो हिशेबासुद्धां रुपये द्यावे असें लिहिलें आहे त्यास गहाण महाल वितपशील.

## आत्मवृत्त.

व्याप फार पसरला होता. शके १६६८ सालीं रघुनाथभटांनीं गुजरार्थेंत जकाती मक्त्यानें घेतल्या, त्याबद्दल हिशोब सांपडतात. यांनीं व यांच्या

१ पोा सिनोर १ पाा बडोदें १ पाा वलवाडें १ पाा कोरळ १ कसबे मोते  
१ पाो घणदिवी १ पाा राजपिंपळे १ पाा खडके १ पाा कोस १ पाा वर्याव  
१ कसबे नवसरी १ पाा टेभे(?) १ पाा कडोद १ पाा अनारळ १ पाा तडके-  
श्वर १ पाा व्जारें १ पाा अमदाबाद दसकुराई.

एकूण सतरा महाल लिहून दिले असत. सदरहू मुदतीप्रमाणें ऐवज पावता करून देऊं. न देऊं तर सदरहू महालाचा ऐवज वसूल करून घेणें जाणिजे छ. ५ मोहोरम मोर्तब. ”

[ ४ ]

“ श्री.

हिशोब दमाजी गायकवाड समशेर बहादुर सेना खासखेल.  
रुपये.

१५९२९६७॥.

१९४७९३

५६५५६९

२३५३२८९॥.”

एवढाच लेख आहे.

[ ५ ]

“ श्री.

राजश्री दमाजीबावा गायकवाड सेनाखासखेल  
समशेर बहादुर गोसावी यांसी.

## पितृवंश.

दुसऱ्या दोघां भागीदारांनीं दमाजी गायकवाड सेनाखासखेल यांनां साडेसहा लाख रुपये कर्जाऊ दिले होते. त्याच्या फेडीसाठीं गायकवाडी

छ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्त्रो अंताजी पर्शराम गोडबोले निा केशवभट कर्वे आशीर्वाद विनंती येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल ल्याहावे विशेष. आपली आज्ञा घेऊन आलों ते ज्येष्ठ शुा १० पुणियास क्षेम पावलों. श्रीमंतांची भेट जाली. सर्व वर्तमान निवेदन केले. आपल्याकडील एकनिष्ठेचा प्रकार निवेदन केला त्याजरून फार संतोष जाला. राजश्री कृष्णजी नाईक बाबा आमचे अगोदर पंधरा रोज आले होते. त्यांनीं आपल्याकडील साकल्प वर्तमान निवेदन केले होते. त्यावरून श्रीमंतांनींहि उत्तर केले कीं, दोनही जाबसाल येकच दिसतात. उत्तम आहे. ऐसा जाबसाल जाला. फिरोन एकदोन वेळां येविशींची विनंति केली आहे. आपल्ये आज्ञेप्रमाणें श्रीमंतांची कृपा आपल्यावर पूर्ण होये याच मजकुरांत आहों. मागाहून श्रीमंतांची व बापूंची कृपेचीं पत्रे पाठवून देतो. राजश्री कृष्णजी नाईक बाबा यांची खानगी श्रीमंतांहीं आपणाकडे केली आहे. त्यांची भेट सत्वरच होईल. ते येथील मजकूर सर्व निवेदन करितील. राजश्री रामचंद्रपंत बाबा विसनगरास आले हणून आइकले त्यांस आपणास विनंति हेच कीं, सर्वांवर कृपा करून सर्व कार्ये सिद्धीस न्यावीं. बोभाट आल्यानें श्रीमंतांची व बापूंची मर्जी खची होईल. याचा सर्व अर्थ कृष्णजी नाईक बाबा सांगतील तो ध्यानांत आणावा. यांचें मानस व आमचें मानस आहे कीं, आपलें कल्याण असावें.

## आत्मवृत्त.

राज्यांतल्या मामलती ते आपल्या कारकुनांकडून करवीत. यांचे वैभव दाखविणाऱ्या जुन्या कागदांच्या कांहीं नकला सांपडतात; त्यांवरून हे

हा हेत पूर्ण आहे. यानंतर वो रघुनाथभट आपल्ये आज्ञेवरून नडि-यादेस राहिले आहेत. ते भेटीस येतील तर कृपा करून ऐवजाचा करार जाल्याप्रों त्याची नेमणूक सध्या ऐवज पदरीं पडे तो अर्थ करावा. येथील वाढीचा प्रकार व चौघे सरकती यांचा प्रकार राा कृष्णजी नाईक बाबा सांगतां कळों येईल. तुह्मांमुळे आह्मी फार श्रमांत आहों. विस्तार कोठवर ल्याहावा ? वरकड सरकारचे सवा-पांच लक्ष ऐवज आहे येविशीं श्रीमंत रावसाहेबांची मर्जी. कृपा संपादून घेणें. त्याअर्थीं हें कार्य आधीं करावें. ह्मणजे श्रीमंतांशीं उभयतांहीं भाषण केलें आहे तें प्रमाण पडेल. आपण सर्वन्य ( ३ ) आहेत. विस्तारें ल्याहावें असें नाहीं. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ कीजे ही विनंति. ”

[ ६ ]

“श्री.

सेवेसीं अंताजी परशराम गोडबोले. कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील वर्तमान ताा आषाढ वाा ३ पाा पुणियासी सुखरूप असों विशेष. हिकडील वर्तमान तर राा रघुनाथभटाकडून पत्रें येतात. अद्याप कांहीं निकाल जाला नाहीं. दमाजी गायेकवाड याची छावणी अमदबादेजवळ जाली आहे. राा रामचंद्र ( ? ) व नरहरपंत हे उभयतां कारभारी आहेत. कांहीं कार्य करून देऊं ह्मणून ह्मणतात. परंतु दमाजी बाबा हिकडील तरते बुडते

## पितृवंश.

बऱ्याच वैभवाला चढले असावे, असें दिसतें. शके १६८३ सालीं दत्ताजी लक्ष्मण याला नागपुर प्रांतीं जानोजी भोंसले वगैरे यांजकडील कर्जाचा

पाहतो. आह्मीं सरकारचीं ताकीदपत्रें व बापूंचीं स्वदस्तुरी पत्रें यजमानास व कारभारी यांस हा काळपावेतो पंचवीस परियेंत पाठविलीं आहेत. परंतु या दरबारांत कांहीं ताल नाहीं. कोणाचें चित्त शुद्ध नाहीं ही त्यांस बातमी वरचेवर जात्ये, त्यामुळें ठिकाण लागों देत नाहीं. पुढें काय होईल तें पहावें. श्रीमंत छावणीस राहिले. फौज दहा हजार आहे. परंतु दाणा व पैसा नाहीं. हैराण बहुत आहेत. त्यांमध्ये फितुर बहुत आहे. प्रस्तुत दादासाहेब श्रावणअखेर कांहीं फौज घेऊन तिकडे जाणार. महादजी शिंदे दूर करून मानाजी शिंदे करार केले. महादजी गोविंद कारभारी करून दिले. सात लक्ष नजर घेतली. दहा हजार फौजेनिशीं कर्नाटकास जावें ऐसा करार केला. महादजी शिंदे पळोन गेले. वरकड नाना फडणीस नाशिकास गेले. मामलती तेथेंच ( ? ) मौजे हातनोर येथील मजकूर तर सरंजामी गांव सोडीत नाहींत, इनामी सोडतात. आबाजीपंत व चित्तो विठल प्रेत्नांत आहेत. बापूंचीं पत्रें दादांस आणलीं होतीं परंतु सोडीत नाहींत. आह्मी तेथें गेल्यावर जो मजकूर होईल तो लिहून पाठवूं. आह्मी हुंडी महादजी पंतावर पंचवीस हजाराची केली होती ती फिरली.....बहुत काय लिहिणें ही विनंति.”

[ ७ ]

“ श्री.

यादी निसवत दमाजी गायकवाड. नेमणूक पाणिपताहून आली. शके १६८२ उगवणीच्या ऐवजास माहाल बाा पत्र.

## आत्मवृत्त.

ऐवज येणें होता, त्याच्या वसुलासाठी रवाना केलें व वर्षाचें १५०० रुपये वेतन यांना देण्याचा करार केला, याबद्दल उल्लेख आढळतो. शके १६८४ सालीं मुरुड येथील घरांतील पुतळ्यांची मोजदाद केल्याचा एक कागद सांपडतो, त्यांत १४६३ तोळे वजनाचे एकंदर ५१९२ नग असल्याचें नमूद आहे.

उभयतां बंधूंनीं मुरुड गांवांत वतन संपादन केलें, व तेथें एक मोठा चौसोपी वाडा बांधला, या गांवांत त्यांनीं धर्मादायाचों दोन मोठीं कामें केलां. पहिलें तलावाचें आणि दुसरें देवळाचें. तलावासाठीं सहा हंजार

### ऐन रु.

पाा सिनोर	११९०००	पाा अनावळ	४०००
पाा घणदिवी	८१०००	कसबे मोते	१३०००
कसबे नरसरी	२१०००	पाा वर्याव	१९०००
पाा बडोदें	४९८०००	पाा तडकेश्वर	९०००
पाा राजपिंपळे	३१०००	पाा व्यारें	१८०००
पाा टेभे	४९०००	अमदाबाद दसकुरई	२७०००
पाा कोरळ	४००००		<u>९२९०००</u>
पाा वलवाडें	१८०००		
पाा खडकें	१२०००		
पाा कडोद	१४०००		
पाा कोस	४०००		

उगवणीशिवाय सरकारचे आज्ञेवरून ऐवज दिलहा त्यास महाल....”

पुढील कागद फाटून गेला आहे.



## पितृवंश.

सातशें पन्नास रुपये तेरा आणे मुरुडाला कसकसे पाठविले, याबद्दल यादी सांपडते. हा तलाव गांवापासून एक फर्लांग दूर असून सभोंवतीं तीन देवळें आहेत, व गांवांतील लोकांचो गोड्या पाण्यावर जाण्याची वाट त्याच्या एका कांठानें जाते. गोड्या पाण्याचें ठिकाणहि तेथून जवळच आहे. दापोलीहून मुरुड गांवीं येण्याचा रस्ता या तळ्याच्या कांठावरूनच आहे. सारांश, गांवापासून दूर पण जेथें मनुष्यांची रहदारी बरीच असते, असें रम्य ठिकाण त्यांनीं तलावासाठीं पसंत केलें. आतां हा तलाव अगदीं मोडकळीला येऊन गाळ सांचून होऊन गेला आहे.

यांचें दुसरें धर्मादायाचें काम श्रीदुर्गादेवीचें देवालय होय. त्यासाठीं यांनीं स्वतः पांच हजार रुपये देऊन व दुसऱ्या चौघां ग्रामस्थांकडून प्रत्येकीं पांच हजार देववून पंचवीस हजारांचें देऊळ बांधलें. आमच्या प्रांतांत काळ्या दगडांची खाण अगदीं नाहीं. जिकडेतिकडे भुसभुशीत जांभा दगड आहे. यांनीं फार प्रयासानें कणखर काळा दगड आणविला, आणि चांगले किरिस्तावी कारागीर आणवून घडीव दगडांचें उंच जोतें करून त्यावर देवळाची मजबूत इमारत बांधली. इमारतीसाठीं सागवानी लांकूड फार उत्तम आणविलें, आणि जाड गोल खांब घेऊन त्यांवर उत्तम कारागिरांकडून नामी नक्षी खोदविली. इतक्या किंमतीचें व इतक्या कलाकुसरीचें देऊळ या प्रांतांत दुसरीकडे नाहीं.\*

\* हें देवालय बांधून झाल्यानंतर श्रीदुर्गेच्या पुनः प्रतिष्ठेच्या वेळच्या एका जुन्या लेखाची नकल सांपडली आहे, ती येथें देण्यासारखी आहे. पुनः प्रतिष्ठा ह्मणण्याचें कारण ग्रामरचनेच्या वेळोच श्रीदुर्गेचें देऊळ सिद्धपुरुषांनीं स्थापिलें, त्या देवालयाचा हा जीर्णोद्धार होय:—

“श्रीमाता.

स्वस्तिश्री शके १६८५ सुभानुनामसंवत्सरे भाद्रपद शुद्ध प्रतिपदेस श्रीचें देवालय सिद्ध होऊन स्थापना करावयासी

## आत्मवृत्त.

या ठिकाणी या देवळाचे थोडेसे वर्णन देणे अप्रासंगिक होणार नाही. हे पूर्वाभिमुख असून याची लांबी ६७॥ फूट व रुंदी २९॥ फूट आहे.

मुहूर्त पाहिला, आणि श्रीचे पुनः प्रतिष्ठेचा संकल्प माध्यानकाळीं आपाभट दातार यांजकडून केला. त्याजवर आचार्यवर्णाचे समयी त्र्यंबकभट वैशंपायन यांनी त्याचे व आपले प्रवर ह्मणविले. तेव्हां सुपारी देऊं लागले ते समयी काणे यांनी आचार्यवर्णाचा आक्षेप केला. तेव्हां समस्त ग्रामस्त श्रीचे देवालयांत मिळाले होते त्यांमध्ये विश्वनाथ जोशी व कृष्ण जोशी व केशवभट अग्निहोत्री कर्वे वर्तक यांहीं आपाभट दातार यांसी सांगितले कीं, तुम्ही आपले पूर्व स्मरोन वडिलार्जित देत आलेत त्यास घ्यावे. त्याजवर ते दोन घटका उगेच राहिले. मग आपाभट बोलिले कीं त्यांनींच आपले सत्योत्तरे ज्याचे पूर्वार्जित असेल त्याणें सत्योत्तरे घ्यावे. त्याजवर तेच विश्वनाथ जोशी व कृष्ण जोशी व केशवभट कर्वे अग्निहोत्री व ग्रामस्त काणे यास बोलिले कीं, तुमचे पूर्वार्जित सत्योत्तरे असेल तरी तुम्ही घ्यावे. त्यास काणे बोलिले कीं, तुम्ही पांचांहीं सांगितले तरी मी घेईन, सत्योत्तरे माझ्यानें घेववत नाहीं. त्याजवर वैशंपायन बोलिले कीं, काणे आपले सत्योत्तरे घेत असेल तरी आम्ही नको ह्मणत नाहीं. त्याणें आपले सत्योत्तरे घ्यावे. परंतु त्याच्यानें घेववले नाहीं. ऐसा वाद होत असतां संध्याकाळ झाला. मग शंकर दीक्षित वैशंपायन उपाध्ये धर्माधिकारी व नारो हरि वर्तक व विश्वनाथ जोशी व कर्वे केशव भट अग्निहोत्री वर्तक व आपाभट दातार (यांनीं प्रत्येकीं पांच हजार रुपये दिलेले होते) या पांचांनीं

## पितृवंश.

जोतें घट्ट माठीव दगडाचें पांच फूट उंच आहे. सभामंडप २९॥ फूट लांब व तितकाच रुंद असा चौरस घेतला आहे. हा तीन बाजूला उघडा असून

निश्चय केला कीं, यांचा कजिया (कज्जा) होतो परंतु आपण तीन वर्षे श्रम केला त्याचें सार्थक केलें पाहिजे. ह्मणून पांचाजणांनीं संध्या करून यावे आणखी पांचजणांनीं अनुष्ठान करावे ऐसा निश्चय करून संध्येस घरोघर गेले. संध्या करून आल्यानंतर हरभट दातार ग्रामस्तांस पुसों लागले कीं, तुह्मी काय तें सांगा. त्याजवर ग्रामस्त बोलिले कीं, तुह्मांस ठाऊक आहे. तुह्मी ज्याचें वडिलोपार्जित सिद्धपुरुषापासून असेल त्यास घावे. त्याजवर हरभट दातार बोलिले कीं, आह्मांस वृद्धि क्षय आला तरी वैशंपायन अधिकारी. त्याजवर ग्रामस्त बोलिले कीं, वैशंपायन यास घावे. त्याजवर आपाभट दातार त्रिंबकभट वैशंपायन याचे हातीं सुपारी देऊं लागले तेव्हां काणे याणीं गाई ब्राह्मणांची शपत घातली. मग कोणी एकहि गोष्ट बोलेंना. ह्मणोन शंकर दीक्षित बोलिले कीं, तुह्मी असकें (सगळे) ग्रामस्त असोन निकालाची (गोष्ट) बोलाना. दातारांनीं निश्चय सांगितला असतां काणा आण घालितो. रात्र फार झाली. अनुष्ठान रहातें. याजकरितां केशवभट कर्वे अग्निहोत्री दीक्षितांजवळ येऊन बोलिले कीं, पांचाजणांनीं आह्मीं जीर्णोद्धार केला. पांचजण आह्मी यजमानकृत्य करून अनुष्ठान सिद्धीस नेऊं. असा निश्चय केला. तेव्हां वैशंपायन बोलिले कीं, आमचा निर्णय जाहल्यावांचून अनुष्ठानास प्रारंभ करूं देणार नाहीं. असें बोलिले असतां तें कोणी मान्य न करितां अनुष्ठानास प्रारंभ केला. जीर्णोद्दाराचें अनुष्ठान आपाभट दातार यांहीं केलें.

## आत्मवृत्त.

सभोवती भितीच्याऐवजी कांतीव गज घालून सुबक केलेला दीड फूट उंचीचा कठडा आहे. त्याच्या मागच्या भागांत १२॥ फूट लांब व ११॥ फूट रुंद गाभारा आहे, व तीन बाजूंना ५॥ फूट रुंदीची प्रदक्षिणेसाठी वाट ठेविली आहे. मागच्या भागाला चारी बाजूनी भिती आहेत. गाभार्याच्या पुढे व सभामंडपाच्या मार्गे प्रशस्त जागा ठेविली आहे. कीर्तनाच्या व पुराणाच्या वेळी पुरुष मंडळी सभामंडपांत बसते, व स्त्रिया या भागांत बसतात. सभामंडपांत उत्तम खोदीव व नक्षीचे वीस खांब सारख्या अंतरावर चार रांगांनी बसविले आहेत. बाजूच्या दोन रांगांचे खांब वेढीला किंचित् कमी आहेत. खांबाची उभारणी येणेंप्रमाणें केली आहे:—खाली पावणेदोन फूट लांब व तितकेंच रुंद आणि एक फूट दोन इंच उंच असे उत्कृष्ट काळ्या दगडाचे उथळ दिले आहे. हे बुडाशी चौकोनी व पुढे प्रमाणबद्ध कमानदार घडून शेज्याजवळ जेथे खांब टेंकावयाचा तेथील पृष्ठभाग बरोबर वर्तुलाकार घेतला आहे. अशा उथळ्यांवर पांच फूट चार इंच उंचीचे गोल खांब दिले आहेत. संबंध उंचीच्या अर्धबोट जाडीच्या अंगच्या उभ्या कडा ठेवून खांबाच्या पृष्ठभागाचे सारखे बारा भाग केले आहेत. प्रत्येक

शंकर दीक्षित यांहीं श्रीची पुनः प्रतिष्ठा व नूतन पिंडिकेची प्रतिष्ठा केली. लक्ष होम नारो हरि यांनी केला, आणि प्रासाद वास्तुग्रहमख केशवभट कर्वे व महादेव जोशी यांहीं केले. असे अनुष्ठान पांचांहीं केले. याप्रमाणें हकीकत झाली. सर्व बोलिले कीं, ही गोष्ट दुराभिमान केलात. परंतु बरे केलेत नाहीं. येणें-प्रमाणें हकीगत. ”

याखाली ५६ लोकांच्या साक्षी आहेत. दीडशें वर्षापूर्वीचे तंटे व गांवक्या यांची थोडाशी कल्पना बरील लेखावरून होईल !

## पितृवंश.

भागांत खालपासून वरपर्यंत वेलबुट्टीची नक्षी खोदली आहे. खांबाच्या शेज्यावर नक्षीदार आठ इंच जाडीचे चौकोनी लांकडी उथळें दिलें आहे, आणि उथळ्यावर पाऊण फूट जाडीचे एकमेकांशीं काटकोन करणारे नक्षीदार दोन ठोकळे एकांतएक बसविले आहेत, व त्यांवर साडेतीन इंच जाडीची लग व साडेआठ इंच जाडीची तुळई मिळून एक फूट जाडीचीं रोखीव लांकडे दिलीं आहेत व तुळईवर कडीपाट आहे. तुळईची रुंदी १३ इंच आहे. गोल खांबाची वेढ खालपासून वरपर्यंत सारखी साडेतीन फूट आहे. गाभाऱ्याच्या पुढील प्रशस्त जागेत डाव्या बाजूला दोन, व उजव्या बाजूला दोन, असे चार गोल खांब सभामंडपांतील खांबांपेक्षांहि मोठे आहेत. या खांबांच्या उथळ्याचें बूड दोन फूट लांब, तितकेंच रुंद व एक फूट दोन इंच उंच आहे. या खांबांची वेढ चार फूट सात इंच आहे. या चार खांबांवरील नक्षी अधिक कलाकुसरीची असून तींत दशावतारांचीं व इतर देवतांचीं आणि सर्प, पोपट, हत्ती, वाघ, सिंह वगैरे प्राण्यांचीं सुबक चित्रें कोरलीं आहेत. या खांबांपुढें कांहीं वेळ उभें राहून कारागिराच्या कसबाचें खरोखरच कौतुक करीत बसावें, असें वाटतें. सभामंडपाच्या बाहेरच्या बाजूला पोर्तुगीज देवळांत असतात तशा प्रकारची एक मोठी घंटा टांगली आहे. या घंटेवर “ Omnes gentes Laudate Dominum ” असा ल्याटिन भाषेंत लेख आहे. त्याचा अर्थ सर्व लोकांनीं ( राष्ट्रांनीं ) प्रभूची स्तुति करावी, असा आहे. ही घंटा पूर्वी कोणत्या देवळांत होती, व तेथून ही श्रीदुर्गेच्या देवळांत केव्हां व कशी आली, हें कळत नाहीं. परंतु हें देऊळ बांधलें तेव्हांच ती आणली असावी. या घंटेची उंची एक फूट अकरा इंच व वरील केळ्याची उंची सात इंच मिळून एकंदर उंची अडीच फूट आहे. जाडी सव्वादोन इंच आहे. घेर शेज्याजवळ सव्वातीन फूट, मध्यें पावणेचार फूट व बुडाशीं साडेसहा फूट आहे.

## आत्मवृत्त.

केशवभट व रघुनाथभट यांच्या औदार्याने आणि धार्मिकपणाने मुरुडच्या ग्रामस्थांवर त्यांचे चांगले वजन वसले. मुरुड गावांतील अष्टमानकन्यांपैकी धारप यांचा निर्वेश होण्याची वेळ आली, तेव्हा त्यांच्या वंशांतली एक वृद्ध बाई हयात होती. सिद्धपुरुषांनी मानाचे ह्मणून जे ठिकाण धारप वंशाला दिले होते, त्या ठिकाणांतल्याच घरांत ती रहात होती. तिजकडून हे ठिकाण उभयतां बंधूंनी विकत घेतले, आणि ग्रामस्थांनी धारपांच्या वंशाचा मान कर्वे यांच्या वंशाला दिला, व कर्वे यांना ते अष्टमानकन्यांपैकी समजू लागले. सरकारानेहि ही गोष्ट कबूल केली, व धारपांच्या वंशाकडे असलेले दरसाल दहा रुपयांचे वर्षासन (याला खटपट्टे ह्मणत,) कर्वे यांच्या वंशाकडे सुरू केले, आणि धारपांच्या वंशाचा 'वर्तक' हा किताब कर्वे यांच्या वंशाला मिळाला.

मुरुडच्या श्री दुर्गेच्या देवालयासाठी ज्या प्रकारचा उत्कृष्ट काळा दगड आणला होता, त्याच प्रकारच्या घडीव काळ्या दगडाचे जोते धारपांकडून घेतलेल्या मानाच्या ठिकाणांत यांनी बांधून ठेविले होते; त्यावर चांगले घर बांधण्याचा यांचा विचार असावा, पण तो तडीला गेला नाही. शके १६८९ साली केशवभटजींनी काशीयात्रा केली, तेव्हा एक हजार रुपये खर्चासाठी बरोबर घेतले व साडेचार हजारांच्या हुंड्या काशीत पट्टील अशा घेतल्या. त्यांना हुंडणावळ शेंकडा नऊ रुपयेप्रमाणे ४०५ रुपये पडली, याबद्दल जुन्या कागदांत उल्लेख सांपडतो. हे उभयतां बंधु विभक्त न होतां राहिले, व एका वर्षाच्या अंतराने, आधी वडील व मागून धाकटे, असे शके १६९६ व १६९७ या वर्षी वारले. \*

\* केशवभटजींविषयी सरकारी अधिकाऱ्यांमध्ये पूज्यबुद्धि किती होती, हे पुढील पत्रावरून व्यक्त होईल.

## पितृवंश.

श्रीमंतांचे उपाध्ये कर्वे होते, त्यांशीं केशवभटजांचा जवळचाच संबंध असावा; पण तो कोणता याचा शोध लागला नाहीं. केशवभट व रघुनाथभट यांच्या कुटुंबांतील मंडळीचाहि श्रीमंतांच्या कुटुंबांतील मंडळीशीं परिचय होता, व तो पुढील पिढींतहि तसाच राहिला, असें दिसते. यांचा रहाण्याचा खासगत वाडा श्रीमंतांच्या वाड्यापासून शंभर पावलांच्या अंतरांवर ह्यणजे शनिवारवाड्यासमोर नदीकडे गल्ली जाते, तींत पश्चिमाभिमुख आहे, त्यांत ते रहात असत. केशवभटजांनां औरस संतति नव्हती. त्यांनीं रघुनाथभटांचे मधले चिरंजीव नारोपंत दत्तक घेतले.

“ अजस्वारी (?) राजश्री मारा बापूजा सुभदार तालुक सुवर्ण दुर्ग ताा कारभारी कसबे मुरूड तर्फ पंचनदी सुा खमस सवैन मयाव अल्लुफ. वाा केशवभट कर्वे यांस देवआज्ञा झाली. त्यांची क्रिया जाली पाहिजे. ऋग्वेदी यांकडील उपाध्यपण वैशंपायन यांकडे अमानत सरकारांतोन आहे त्यास वैशंपायन आपोदभ. कर्वे ऋग्वेदी. त्यांत अग्निहोत्री. यांची क्रिया यथास्थित जाली पाहिजे. याजकारितां तुह्यास आज्ञा केली असे. तर वो राजश्री लक्षुमण जोशी कोळथरकर याकडून क्रिया चालवावी. लक्षुमण जोशीन चालवीत तर काणे याशिवाय ब्राह्मणाकडून चालवावी. ऋग्वेदी ब्राह्मणाकडून चालवावी. सारांश क्रियेची खोटी न होय तें करणें जाणिजे. छ १२ राा ॥

मोर्तव

सुद.

## आत्मवृत्त.

नारोपंतांनीं हि चिंतु नांवाच्या मुलाला दत्तक घेतलें. दुसरे बाजीराव व चिमाजी आप्पा जेव्हां पुणें सोडून गेले, तेव्हां चिमाजी अप्पांनीं या दहा वर्षांच्या लहान मुलाला आपल्याबरोबर काशीस नेलें. इकडे कव्यांचा वाडा गहाणदारच बळकावून बसले होते. पुढें या चिंतोपंतांचे दोघे चिरंजीव वे. रामभट व गणेशभट कर्वे हे काशीहून पुण्याला आले, आणि त्यांनीं कोर्टांत फिर्यादी करून तीनचतुर्थांश वाडा सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी आपल्या हवालीं करून घेतला. या वाज्यांत वर उल्लेख केलेले वे. गणेशभटजी कर्वे हे विद्वान् वैदिक रहात होते, व आपल्या घराण्याची परंपरा चालवीत होते, ते गेल्या जुलै महिन्यांत स्वर्गवासी झाले आणि त्यांचा एकटाच मुलगा त्यांचे आधीं कांहीं महिने हा लोक सोडून गेला होता. आतां यांचें कोणी मार्गें राहिलें नाहीं.

रघुनाथभटजींचे ज्येष्ठ चिरंजीव दाजीबा यांना संतान नव्हतें. कनिष्ठ चिरंजीव आमचे आजे बापूनाना हे मुरुडास रहात असत. वर सांगितलेल्या रहात्या वाज्याखेरीज यांचे आणखी तीन वाडे पुण्यांत होते. एक शनवारवाज्यासमोरील पाराजवळ, दुसरा मंगळवार पेठेंत व तिसरा वेताळ पेठेंत. या वाज्यांच्या भाज्याचा वसूल करण्यासाठीं बापूनाना मधुनमधून पुण्याला येत. शके १७५३ पर्यंत भाडें वसूल केल्याबद्दलचीं टिपणें आढळतात. पुढें हे वाडे माझ्या चुलयांनीं विकून टाकले, कीं, भाडेकऱ्यांच्याच मालकीचे बनले, हें कांहीं कळत नाहीं.

बापूनाना निरुपद्रवी गृहस्थ होते. यांच्या अंगीं कर्तबगारी अगदीं नव्हती. हे पूर्वीच्या संपत्तीवर वैभवानें राहिले. हे स्वभावानें गोड असून कोणाचें मन दुखविणारे नव्हते. यांचे मुलगे सखाराम, केशव, व बल्लाळ असे तीन. सखारामपंत पुष्कळ वर्षे मुरुडास राहिले; पण ज्या ठिकाणीं फुलें वेंचलीं त्याच ठिकाणीं गोंवऱ्या वेंचण्याची पाळी आली, तेव्हां ते मुरुड गांवांत त्यांचें जें कांहीं शिल्लक राहिलें होतें



## पितृवंश.

तें विकूनटिकून पनवेलीजवळ तुराडें गांवीं येऊन राहिले. बल्लाळींचे चिरंजीव गंगाधरपंत यांचा थोडासा उल्लेख पुढें येईल. मधले केंसोपंत हे माझे वडील. यांचें चरित्र पुढील प्रकरणांत दिलें आहे.

प्रकरण चवथें.

मातापितरें.

वृत्त व उद्यमशील मातापितरांच्या पोटी जन्माला येणें, यासारखें दुसरें भाग्य नाहीं ! हें भाग्य मला पूर्वपुण्याईनें लाधलें, या विचारानें पुष्कळ वेळां माझे मन आनंदानें अगदीं भरून जातें. माझ्या आईचा जन्म शके १७४६ त झाला. लहानपणीं हिचें राहणें शेरवली गांवीं होतें. पुढें लग्न झाल्यानंतर ती आपल्या सासरीं हणजे मुरुड गांवीं राहूं लागली. माझे वडील केसोपंत यांचा जन्म ज्येष्ठ शुद्ध १३ शके १७४२ त मुरुड गांवीं झाला. यांचा विद्याभ्यास मुरुड येथील मराठी शाळेंतच झाला. हे हुपार विद्यार्थ्यांपैकीं एक होते. यांनां मी 'बाबा' हणत असें. बाबा १९१२ वर्षांचे असतांना त्यांचे वडील वारले. वडील वारल्यानंतर एका वर्षानेंच यांचें लग्न झालें. त्यावेळीं आई सात वर्षांची होती. पुर्वीच्या वैभवाची थोडी झुळूक यांनां लागली होती. पुर्वीच्या चौसोपी राज्यांत हे लहानपणीं रहात होते, व यांच्या हातांत सोन्याचीं कडीं घातलेलीं होती. हा मागील वैभवाचा अवशेष होता, तो लवकरच लयाला गेला ! आजोबा वारल्यावर माझे चुलते सखारामपंत हे संसार पाहूं लागले. बाबांपेक्षां सखारामपंत दहाबारा वर्षांनीं मोठे होते. बापूनानांबरोबर पुण्यांतील बाज्यांचें भाडें वसूल करण्याकरितां हे एकदां पुण्याला आले होते. हेहि कर्तबगार नव्हते. वडिलांच्या मार्गे यांनीं हि होतें नव्हतें तें मोडून संसार चालविला. पुढें जेव्हां कर्ज केल्यावांचून संसार चालविणें अशक्य झालें, तेव्हां हे तिघे बंधु विभक्त झाले. प्रत्येकाच्या वांटणीला पुंमारें पंचवीसतीस रुपये वार्षिक निव्वळ उत्पन्नाची जमीन, पांच-पंचवीस रुपये किंमतीचीं भांडीकुंडीं, बायकोच्या अंगावरचें खिडक-

## मातापितरें.

मिडक, क्री, जें विक्रावयाला गेलें असतां पांचपंचवीस रुपयेहि हातां  
लागावयाचे नाहींत, व १०५ रुपये लोकांचें देणें, याप्रमाणें इस्टेट  
आली. आपणांला गरीबी आली ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन जर बापूनानांनीं  
अगर सखारामबापूंनीं पसारा आवरून छोटछोट संसार केला असता, तर  
अशी स्थिति आली नसती. पण तिघे बंधु विभक्त होतपर्यंत गुरांडोरांचा  
वगैरे पसारा कायम ठेवून जुनें असेलनसेल तें विकून व्यवहार चालविला  
होता. जमिनी मात्र थोड्याच होत्या त्या कायम होत्या. त्याहि अखेर  
आपल्या वांटणीच्या विकून टाकून सखारामपंत जे एकदां गांव सोडून  
गेलें, ते पुनः त्या गांवीं कधीं परत आलें नाहींत.

सखारामपंतांचा अव्यवस्थितपणा बाबांनां कळून चुकला होता.  
मुरुडांत राहून आपला निभाव लागणार नाहीं, हें ते पूर्ण जाणून होते.  
मराठी शाळेंतील शिक्षण पुरें झाल्यावर पुढें विद्याभ्यास चालविण्याला  
मार्ग नव्हता. तेव्हां मोठी हांव न धरतां आपल्या पायांवर उभें रहा-  
ण्याचा यांनीं निश्चय केला. मुरुड गांवांत बर्वे उपनांवाचे एक सुखवस्तु  
गृहस्थ होते, त्यांचा शेरवलीपासून दोन कोसांवर कोरेगांव नांवाचा  
खोतीचा गांव होता, त्या गांवांत राहून तेथली वसुलवाकी करण्यासाठीं  
बर्वे यां तां कारकून पाहिजे होता. हें काम माझ्या बाबांनीं पतकरलें.  
अवशेष राहिलेल्या श्रीमंतीचा अनुभव लहानपणीं घेतलेला, आणि  
मुरुडासारख्या ठिकाणीं वयाचीं एकोणीस वर्षे काढलेलीं, अन्ना स्थितींत  
कुग्रामवास पतकरणें बाबांनां किती असह्य झालें असेल, तें त्यांचें  
त्यांनांच ठाऊक ! परंतु दैवगति लक्ष्यांत घेऊन मन घट्ट करून ते एकदम  
कोरेगांवाला जाऊन आपलें काम पाहूं लागले. यांनां जेऊनखाऊन  
वर्षाचा पगार पंचवीस रुपये होता. हे तेथें गेले, तेव्हां त्यांनां विसावेंच  
वर्ष होतें. जातांना सखारामपंतांनां विनयपूर्वक त्यांनीं एवढेंच सुचविलें,  
क्री, कर्जाचा बोजा न वाढवितां तुझाला जें काय करणें तें करा. पुढें चार

## आत्मवृत्त.

वर्षांनीं ह्मणजे शके १७६५ सालीं त्रिवर्गबंधूंचें वांटपपत्र झालें व शके १७६७ त त्यावर मान्यतेच्या सहासाक्षी झाल्या. या पत्रकांत “तीन पुतळ्या तिन्हाइताच्या आहेत, त्या ज्याच्या त्यास हिसेरशीप्रमाणें त्रिवर्गांनीं द्याव्या,” असें वाक्य आहे. ज्या वास्तूंत शके १६८४ सालीं आजोबांनीं पुतळ्यांची मोजदाद करावी तेव्हां ५१९२ पुतळ्या निघाव्या, त्याच वास्तूंत रहाणाऱ्या त्यांच्या तीन नातवांनीं शके १७६५त पुतळ्यांची मोजदाद करावी, तेव्हां तिघांच्या बायकांच्या अंगावर जें खिड्कमिड्क होतें त्यांतल्या तीन पुतळ्या लोकांच्या उसन्या आणलेल्या आहेत असें निदर्शनाला यावें, या गोष्टींत केवढें अजब तात्पर्य आहे !

कव्यांचा वाडा आणि वाहेरचा डामडौल पाहून असल्या घराण्यांत आपली मुलगी पडते, याबद्दल माझ्या आजोळच्या आजोबांना व आजोला किती तरी आनंद झाला असेल, व नसतें वैभव दाखविण्यासाठीं आयत्या वेळीं कोणाकडून तरी दागिने आणून ते जेव्हां लग्नांत आईच्या अंगावर घातले असतील, तेव्हां तिला किती डौल वाटला असेल ! पण हें सर्व उसनें वैभव असून आपल्या गळ्यांत राहिलेली एक पुतळी आहे ती देखील लोकांची, असें पुढें कळल्यानंतर तिच्या व तिच्या आईवापांच्या मनाची स्थिति काय झाली असेल ! परंतु तीं सत्त्वगुणी सालस माणसें असल्यामुळे त्यांनीं एका शब्दानेहि कोणाला दुखविलें नाहीं.

बावांचा स्वभाव अतिशय शांत. त्यांना राग ह्मणून कसा तो याव-याचाच नाहीं. आईचा स्वभाव किंचित् रागीट असे; परंतु तिचा राग दुसऱ्याला फारसा कळावयाचाहि नाहीं, व त्यापासून कोणाला बिलकूल त्रास व्हावयाचा नाहीं. आपणाला गरिबी आली आहे हें उभयतांनीं जाणलें, पण कोणावर न चरफडतां तीं शांतपणें तिच्याशीं झगडत राहिलीं, व अखेरीला त्यांनीं तिला जिंकलें ! काहीं झालें तरी कर्ज काढावयाचें नाहीं, असा त्यांनीं निश्चय करून तो तडीलाहि नेला. कोरेगांव व

## मातापितरें.

शेरवली हे गांव दोन कोसांच्या अंतरावरच असल्यामुळे आईबाबांची मोठी सोय झाली होती. शेरवलीचे घर नेहमी पंधरावीस माणसांनी गजबजलेले असावयाचे. तेथे दुधदुभत्याला व अन्नाला तोटा नव्हता. पहिल्यापहिल्याने बाबा कोरेगांवी एकटेच रहात, व आईला शेरवलीला ठेवात. हेतु हा, की, कांहीं पैसे जमवावे व आपल्या वांट्याला आलेले मुरुडचे कर्ज फेडावे. कोरेगांवाला एकटे राहिले झणजे बाबांना आपल्या हातांनी स्वयंपाक करावा लागे, व कधीकधी यजमान आले तर त्यांनाहि करून घालावा लागे. परंतु ते त्यांनी खुषीने पतकरले. आई कोठेहि राहिली, तरी ती सर्वांना हवीशीच वाटे. पडेल ते काम करण्याला ती नेहमी तयार असे, व कोणी कोणाविषयी कांहीं बोलले तरी मुरुडा-ठेवी. लावालावीचा प्रकार ती कधी करित नसे, यामुळे ती एकडोल प्रिय झाली. शिल्लक पैसे उरतील ते बाबांनी तेथच्या तेथेच ही खाडी व्याजी लावावे. खोतीच्या वसूलबाकीचे काम करतांना जीवर एक-चांगली व कोणती वाईट, हे त्यांना माहीत झालेले होते. ज्यासारखे मिळाले तरी तरत्या कुळांकडे पैसे ठेवावे, हे त्यांचे तत्त्व असल्याला पंधरा वीस वर्षे आईबाबांनी फार काटकसर केली; पण पुढे ती मुरुडगांवी संसार वाढल्यावर मग पुढे तितकी काटकसर करतां यावयाची फार हे ती जाणून होती. यांची एकामागून एक पहिली तीन मुले वारल्यामुळे ही दुःखी असत. पुढे आम्ही तीन भावंडे मोठी झाली, तेव्हां ते दुःख ती विसरली.

बाबा हरकसवी गृहस्थ होते. काथ्याच्या पिळवा काढून त्याचे सुंभ तयार करणे व त्यांची गुरांची दावी, रहाटाच्या माळा वगैरे वळणे, यांत ते चांगले वाकबगार होते. यांना चित्रे काढण्याचीहि हौस असे. हे पागोटी चांगली बांधीत. मुंबईला जाऊन पगडबंदाचा धंदा करावा, असेहि एकदां यांच्या मनांत आले होते; पण ते त्यांनी केले नाही.

## आत्मवृत्त.

बाबा मुरुडाला आंले झणजे लोकांची पागोटी बांधून देण्याचें त्यांना एक मोठें काम असे. ते पागोट्याबद्दल कधी कोणाकडून पैसे घेत नसत, व नकाराचें उत्तर देऊन ते कधी कोणाचें मन दुखवीत नसत. त्या वेळीं हल्लींच्यासारखा मुलांनीं टोप्या घालण्याचा प्रघात नव्हता. आठदहा वर्षांचे मुलगेसुद्धां लग्नासुंजींनां पागोटी घालून जात. लहान मुलगे बावांकडे पागोटी घेऊन यावयाचे, तेव्हां त्यांशीं गोड बोलून त्यांनां तीं त्यांनीं बांधून घ्यावयाचीं. त्यांच्या कामांत अंगचोरपणा बिलकूल नसे. कोणतेंहि काम ते मनापासून चांगलें करीत. आई आणि बाबा यांनां कामाच्या आणि काटकसरीच्या उत्तम सवयी लागल्यामुळे यांचा सर्व जन्म सुखांत

कव्यांन्ने वडील बंधु दादा आणि मी यांनां शालेंत घालणें जेव्हां भाग- आपली मुंदां मुरुडचें वडिलोपार्जित जुने घर मोडून पार नाहीसे झालें होतें; किती तरी तीं चारशें रुपये खर्चून मुरुडाला आपल्या ठिकाणांत नवीन घर वेळीं कोणाक्यांत आईला व आझां तिघां भावंडांनां आणून ठेविलें. हेतु घातले असतामच्या शिक्षणाची हयगय होऊं नये. दरसाल पंचवीस रुपये उसनें वैभाणि मुरुडच्या जमिनीचें वगैरे सालीना वीसपंचवीस रुपयांचें तीं देखील वड्या प्राप्तीतून घर बांधण्याला चारशें रुपये शिल्लक टाकणाऱ्या मनाचीचें धोरण आणि दूरदर्शीपणा हीं किती असलीं पाहिजेत, ह्या कल्पनेनेंच जाणलें पाहिजे. याशिवाय आई आणि आझी मुलें यांच्या पोषणाची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. कुग्रामांत दुभदुभतें वगैरे पुष्कळ, आणि धान्याची स्वस्ताई, यांमुळे कुटुंबपोषणाचें काम फारसें अवघड नव्हतें. पण मुरुडासारख्या गांवांत कुटुंब पोसणें सुलभ नव्हतें. आझाला मुरुडाला ठेविल्यापासून पुनः आई व बाबा यांच्या कष्टांनां सुरुवात झाली. बाबांनीं कोरेगांवाला रहावयाचें व नेहमीं चुलीची आराधना करावयाची, आणि आईनें घरीं सर्व प्रकारचें काम करून आझाला कांहीं कमी पडूं द्यावयाचें नाहीं. कधीं आठ दिवस, कधीं चार दिवस,

## मातापितरें.

असे बाबा वर्षातून महिना दीडमहिना मुरुडास रहात. तेव्हां काय कमीअधिक असेल तें पाहून त्याची तरतूद करून जात. निर्वाहाला लागणारें भात व सर्व प्रकारचें कडधान्यें याची व्यवस्था बाबांनीं कोरेगांवीं करून ठेविली होती. कोरेगांव हा गांव खाडीकाठों असल्यामुळे फार सोयीचा आहे. येथें मचव्यांत जिन्नस भरून चिपळुणावरून दांभोळ-खाडीतून मचवा समुद्रांत नेतां येत असे व घरापासून पाव मैलावर आणून लावतां येत असे. मुरुड गांवच्या पश्चिमेला समुद्र आहे; पण पाणी उथळ असून डोंगरांचा आडोसा नसल्यामुळे गलबतें लावण्याला सोयीचें बंदर नाही. मुरुडाच्या उत्तरेला जी खाडी आहे, ती दोनशें वर्षांपूर्वी बरीच खोल असून तीत बरीच दूरपर्यंत गलबतें जात असत. त्या वेळीं मुरुडा-तील कांहीं लोकांचीं घरचीं गलबतें होती; परंतु मुंबईच्या दक्षिणेकडील इतर खाड्या वाळून ज्याप्रमाणें भरून जात आहेत, त्याप्रमाणें ही खाडी देखील अगदीं होरून गेली आहे. माझ्या लहानपणीं या खाडीवर एक-दोन होड्या ठेवलेल्या असत, आतां या खाडीत होडी चालण्यासारखें ठिकाणच नाहीसे झालें आहे. खाडीत मचवे जाण्याचें बंद झाल्याला शंभर वर्षे झालीं असावीं. यानंतर विशेष कारणानें कोणाला मुरुडगांवीं मचवा नेणें झाल्यास भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या किनाऱ्यापासून फार दूर नाही अशा उथळ पाण्यांत तो नांगरावा लागे. मग ओहोटीच्या वेळीं खालचें वाळवंट बहुतेक उघडें पडलें ह्मणजे माल उतरून घ्यावयाचा, व पुनः भरती आली ह्मणजे मचवा हाकारावयाचा, असें करावें लागे. हल्लीं अशा रीतीनें हि फारसे कोणी मुरुडास मचवे नेत नाहीत. त्या वेळीं बवऱ्यांच्या कुटुंबाला लागणारे भात, कडधान्ये वगैरे जिन्नस कोरेगांवाला भरून, व गूळ, मिरची वगैरे वर्षाच्या पुरवठ्याचे जिन्नस चिपळुणाला भरून, दरसाल एक मचवा मुरुडाला येत असे, तेव्हां वर्षाच्या बेगमीचे बहुतेक जिन्नस बाबा एकदम भरून टाकीत. फक्त दूधदुभत्याची मात्र-

मोठी अडचण पडे. तिकडला एक शेर ह्मणजे पुण्याच्या अर्धशेर दुधांत आईला कांहीं वर्षे आह्मां सर्वांचे भागवावे लागले. बव्यांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडून ताक आणावे आणि त्यावर निर्वाह करावा, असे पुष्कळ वर्षे चालले होते. पुढे आह्मी घरीं गाय बाळगूं लागलों व त्यापुढे ह्मसे बाळगण्याचीहि ऐपत आली. कुटुंबाला लागणारे तांदूळ एकटी आई दुसऱ्या कोणाची मदत न घेतां भात काडून तयार करी. आईला आह्मां तिघांचेच काम पडे, असे नाही; तर आमच्या आंधळ्या आजीचेहि सर्व तिला करावे लागे. बाबा कोरेगांवीं होते, तोंपर्यंत आजी माझ्या धाकट्या चुलत्याच्या घरीं रहात असे; परंतु बाबांनीं मुरुडाला घर केल्यावर त्यांनीं तिला घरीं आणले. त्रिवर्गबंधु विभक्त झाले, तेव्हां त्यांनीं आजीच्या निर्वाहासाठीं सालीना बारा मण भाताच्या उत्पन्नाचीं शेतें वेगळीं काढून ठेविलीं होती. तिला अगदींच दिसेनासें झालें. होतें. जरूर पडे तेव्हां तिला हात धरून इकडेतिकडे न्यावे लागे. आह्मां मुलांची या कामीं मदत होई.

आई व बाबा या उभयतांनीं अशा रीतीनें आपण हालांत दिवस काढून आमचा मार्ग सुखकर केला. तीं उभयतां कष्टाळू माणसें होती. पुढेपुढे त्यांनां बरे दिवस आले होते, तरी देखील त्यांनीं अंगवळणीं पडलेले कष्ट सोडले नाहीत, व गरीबी असतांहि गरीबीची उघडीक लोकांपुढे केली नाही. यांच्या अंगीं स्वाभिमान व कुलाभिमान विशेष असे. मी अगदीं लहान असतांना बडोद्याच्या महाराजांनीं गांवोगांव ब्राह्मणांनां गोप्रदानें देवविलीं. प्रत्येक ब्राह्मणाला दहा रुपये मिळाले. मुरुडच्या पुष्कळ गृहस्थ मंडळींनींहि हे दहादहा रुपये घेतले, त्या वेळीं बाबा कोरेगांवीं होते. आई एकटीच घरीं होती. दादांची मुंज झालेली होती, तेव्हां त्यांनीं “ मी जाऊन दहा रुपये घेऊन येऊं का ? ” असे आईला विचारले, त्या वेळीं ती ह्मणाली “ बाबारे, दक्षिणेसाठीं हात पसरणाऱ्यांच्या वंशांत तुम्ही जन्माला आलां नाही. तुमचे मामा दगप्रंथी



## मातापितरें.

ब्राह्मण आहेत, पण त्यांनीं कधीं कोणत्या प्रकारचें दान घेतलें नाहीं. तुमचे पूर्वज मोठ्या नांवालौकिकाचे होते. तुमचे ऋडील गरोब असले, तरी ते कुलाभिमान विसरले नाहींत. हें आधीं मरतिकाचें दान ! आणि ज्यांच्याकडे तुमचे लाखों रुपये येणें\* आहेत त्या वडोदेंसरकाराकडेचें ! तेव्हां ही गोष्ट तूं स्वप्नांतहि आणूं नको. ” या गोष्टीचा असा निकाल लागल्याचें जेव्हां बाबांनां कळलें, तेव्हां त्यांनां अतिशय आनंद झाला.

आई व बाबा हीं उभयतां धार्मिक वृत्तीचीं होतीं. बाबांनीं गुरूपदेश घेतलेला होता. दररोज मनांतल्यामनांत गुरूंनीं सांगितलेलें भजन झणावयाचें व नंतर निजावयाचें, असा त्यांचा क्रम असे. आई पहांटेला दोनदोन घटका देवांपुढें बसून देवांचीं गाणीं गाई. जीवरून तिच्या स्वभावाची ओळख पडेल, अशी एक गोष्ट येथें सांगण्यासारखी आहे. माझ्या लहानाच्या वेळीं वधूगृही जावयाचें असतांना कांहीं पदार्थ बरोबर घेण्यास ती विसरली. त्या वेळीं वधूच्या आजीनें “ तुम्ही एवढाल्या बायका ! या साध्या गोष्टीसुद्धां तुम्हांला कशा कळत नाहींत ? ” वगैरे मर्मभेदक

\* वडोदें सरकाराकडे जें कव्यांचें येणें होतें तें आलें नाहीं, अशी आई व बाबा यांच्या लहानपणीं सर्वांची समजूत होती. केशवभटजींनीं दमाजी गायकवाड यांनां लिहिलेल्या एका पत्रांत “ सध्या ऐवज पदरीं पडे तो अर्थ करावा..... तुम्हांमुळें आक्षी फार श्रमांत आहों. ” अशीं वाक्यें आहेत. नंतर फार वर्षांनीं ह्यणजे शके १७४१ सालीं आमचे आजोबा बापूनाना यांना कव्यांचे कारकून व भागीदार गोडबोले यांच्या मुलानें पत्र लिहिलें आहे, त्यांत “ पेशजीं तुम्हाजवळ गायकवाड प्रकरणीं कागदपत्र शिक्क्याचे काय असतील ते तुम्ही व आक्षी मिळोन बडेसाहेब यांस दाखवूं..... ” असा उल्लेख आहे. अस्सल कागदांची काय व्यवस्था लागली असेल ती असो !

## आत्मवृत्त.

शब्दांनीं सर्वासमक्ष तिला दुखविलें. आईनें उलट मर्मभेदक शब्द न बोलतां एकदम स्वतःच्या श्रीमुखांत मारून घेतली व “ माझी चुकी झाली, क्षमा करा ! ” असे शब्द उच्चारले. सर्व बायका थक झाल्या व पुढील कार्यक्रम निर्विघ्नपणें तडीला गेला. वरमाईला अशा रीतीनें दुखविल्यावर त्याचा सूड घेतल्यावांचून किती बायका रहातील ? पण आईनें त्या लग्नांत किंवा नंतरहि याबद्दल कोणालाहि दुखविलें नाहीं.

बाबांचें वय होऊं लागलें, तेव्हां कोरेगांवची नोकरी सोडावी व मुहुडाला येऊन रहावें, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागले होते; पण ते तडीला नेण्यापूर्वीच त्यांचा अंत झाला. त्यांनां कोरेगांवांच ताप येऊं लागला, व डोळींत घालून घरीं आणल्यानंतर पंधरा दिवसांनीं ह्मणजे श्रावण शुद्ध ५ शके १८०१ रोजीं त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपविली. त्यांनीं चाळीस वर्षे इमानेंइतवारें यजमानांची चाकरी केली. पहिले यजमान वारल्यानंतर त्यांचे दोघे मुलगे यांचे यजमान झाले. ते यांनां वडिलांप्रमाणें मानीत, व यांच्या सहाय्याप्रमाणें वागत. शेवटलीं दहा वर्षे यांचें सालीना वेतन तीस रुपये केलें होतें. बाबा वारले, तेव्हां त्यांच्या कोरेगांवच्या खासगी देण्याघेण्याच्या कागदांचा रुमाल कोरेगांवालाच होता. तो बव्यांनीं आणून माझ्या वडील भावाच्या स्वाधीन केला. त्यांचें लिहिणें अगदीं चोख होतें. देण्याघेण्यासंबंधानें बिलकूल अडचण पडली नाहीं. त्यांनीं त्या प्रांतांत फार चांगला लौकिक संपादन केला होता. केसोपंत कव्यांचें नांव घेतल्याबरोबर त्यांच्या ओळखीच्या गृहस्थांच्या मनांत सत्त्वगुणाची मूर्ति उभी राहत असे.

बाबांचा स्वभाव निग्रही असे. कांहीं विशेष प्रसंगीं तो नजरेला येई. त्यांतला एक प्रसंग आईनें कित्येकवेळां आह्मांला सांगितला. दादाची मुंज झाली तेव्हां मुरुडगांवांत समाराधना घालण्याविषयीं आईनें आग्रह धरिला. त्यावेळीं बाबांनीं निक्षून सांगितलें, कीं, “ माझ्या

## मातापितरें.

आटोक्याबाहेरची गोष्ट मी करणार नाहीं.” पुढें माझ्या मुंजीच्या वेळी त्यांनीं आईची इच्छा पुरविली.

बाबांच्या व आईच्या वयांत अंतर पांच वर्षांचें होतें. बाबांनीं आह्मां सर्वांनां बऱ्याच सुस्थितींत आणून सोडिलें होतें. उतारवयांरु आईला कष्ट करावयाचें कारण राहिलें नव्हतें. जन्मस्वभाव ह्मणून ती नेहमीं काम करीत राही, ही गोष्ट वेगळी. बाबांच्या मार्गे सव्वीस वर्षे गृहदेवतेप्रमाणें कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांनां आनंद देऊन, व सर्वांच्या उपयोगीं पडून, ती चैत्र शुद्ध २ शके १८२७ रोजीं ऐशो वर्षाची होऊन निजधामाला गेली. मरणाच्या पूर्वी दोनच दिवस तिनें चूल दुसऱ्याच्या हातीं दिली. तोंपर्यंत दोनशें पावलांवरच्या विहिरीचें पाणी आपल्या हातीं आणून स्वयंपाक स्वतः केल्यावांचून ती कधीं राहिली नाही.

या दोघां प्रेमळ माणसांच्या मूर्तिमंत उदाहरणाचा आह्मां भावंडांवर फार पुरिणाम झाला.

## प्रकरण पांचवें.

### बंधुभगिनी.

माझे वडील बंधु भिकाजीपंत हे माझ्याहून पांच वर्षांनी वडील आहेत. यांना मी दादा म्हणतो. हे बुद्धीने मध्यम, पण मनाने फार ओर सत्त्वगुणी गृहस्थ आहेत. यांची बालबोध व मोडी हस्ताक्षरे फार चांगली आहेत. पूर्वीची मराठी चवथी इयत्ता पास झाल्यावर यांनी दरमहा पांच रुपयांवर खेड तालुक्यांतील एका शाळेत शिक्षकाची नोकरी धरली. पुढे सहावी इयत्ता पास झाल्याशिवाय ही नोकरी कायम राहणार नाही, असा विद्याखात्याचा नियम झाल्यावरून यांनी मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा दिली, व हे पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत गेले. तेथे पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेत नापास झाल्यामुळे सर्टिफिकेट न मिळतां यांना परत यावे लागले. पुढे यांनी शाळाखात्यांत शिक्षकाची नोकरी धारिली व यांना दरमहा दहा रुपये मिळू लागले. मग वडील वारले, व मी इंग्रजी शिकण्याला बाहेर राहणार, म्हणून यांनी कमी पगारावर म्हणजे सात रुपयांवर मुहूड गांवी बदली करून घेतली. नंतर यांना दरमहा आठ रुपये मिळू लागले. हल्ली यांना दरमहा चार रुपये पेन्शन मिळते. यांनी मला इंग्रजी शिकण्यास उत्तेजन दिले. हे स्वतः अडचण सोसून आपल्या अल्पप्राप्तीतून कांहीं शिळक राखून मला खर्चासाठी पाठवीत; शिवाय अधिक लागणाऱ्या खर्चाबद्दल कर्जाचे जोखीम घेण्यासहि हे तयार झाले !

वडिलांप्रमाणेच दादांनी त्या प्रातांत फार चांगला लौकिक मिळविला आहे. हे स्वभावाने गरीब, सालस व कधी कोणाचे मन न दुख-

## बंधुभगिनी.

विणारे असल्यामुळे माहितीच्या सर्व लोकांना प्रिय झालेले आहेत. हे कधी कोणाकडे गप्पा मारावयाला जावयाचे नाहीत, अगर कधी कोणाच्या भानगडेत पडावयाचे नाहीत. लिहिण्यासवरण्याचा कोणी उद्योग असल्यास करावा, नाहीतर भजनांत अगर पारमार्थिक चिंतनांत काळ घालवावा, हा यांचा क्रम आहे. यांना संसारसुखाचा लाभ फारसा झाला नाही. यांची बायको प्रकृतीने अशक्त आणि बहुतेक आजारी असे. यांना सहासात मुले झाली, पण दुर्दैवाने ती वारली, एक मुलगी पुण्याला इंग्रजी शिकण्याला आला होता. तोहि यांना लाभला नाही. आतां काय ती यांची एक मुलगी ह्यात आहे. यांची बायको यांच्या चाळिशीच्या सुमाराला वारली. पुनः लग्न करण्याविषयी यांना कित्येकांनी सांगितले, पण यांनी ते ऐकिले नाही. यांना संसारसुख मिळाले नाही, पण यांच्या मनाची शांति कधी तिळमात्रहि ढळली नाही. हे नेहमी समाधानी असतात व पारमार्थिक ग्रंथ वाचण्यांत आणि पुराणकीर्तन ऐकण्यांत कालक्षेप करतात.

माझी धाकटी बहीण अंबाताई माझ्याहून तीन वर्षांनी लहान आहे. ही बुद्धिमान्, दूरदर्शी, व्यवहारदक्ष आणि कर्तव्यगार बायको आहे. हिचे यजमान भिक्षुक होते. हिने बरीच वर्षे कडक सासुरवास सोसला. तिशीच्या वयांतच हिजवर वैधव्याचा घाला पडला. हिच्या दोन मुली सुखाने संसार करीत आहेत. घरची गरीबीच, तेव्हां घरांतील कामांत मदत करून स्वतःच्या आगरवाडीतले काम हीच संभाळी. नवरा व सासू वारल्यानंतर संसाराची सर्व जबाबदारी हिजवरच पडली. हिने आपला स्वतःचा आगर घरी केला, व आमचाहि आगर मकल्याने घेतला; आणि रात्रंदिवस खपून आपले व मुलींचे पोषण केले, व जवळ थोडीशी शिल्लकहि केली. ही धार्मिक वृत्तीची बायको आहे. देवांपुढे बसून आपले आपण ध्यानचिंतन करावे व पोथी वाचावी, हा हिचा नित्य.

## आत्मवृत्त.

किं आहे. ही दुसऱ्या कोणाकडे बसावयाला जाऊन गप्पागोष्टी करीत कधी बसावयाची नाही. शरीर कष्टवून उद्योग करणे हे शरीराचे सार्थक आहे, असे ही मानते. काम करीत असतांही आपणाला पाठ घेत असलेलीं स्तोत्रें अगर देवाचें नांव म्हणत असावयाचें. दुसऱ्याच्या कृपाळ्या कधीहि न करितां आत्मसंशोधन करून स्वतःचा मार्ग ओखाळावयाचा. हिनें गुरूपदेश घेतलेला नाही. उद्योगापासून फारशी प्राप्ति झाली नाही तरी चालेल; पण रिकामपणा-सारखा, आळसासारखा, दुसरा शत्रु नाही, हे लक्ष्यांत आणून अल्पफलदायी तरी कांहीं उद्योग काढावयाचा, असा हिचा निश्चित मार्ग आहे. हिनें आगरांत पुष्कळ केळी लाविल्या आहेत, त्यांचीं पाने विकतील तितकीं ही विकते. बाकीच्यांचीं सुखवतें होतात. ही सुखवतें पुष्कळ लोक अगदीं व्यर्थ दवडतात. हिनें तीं वेळच्या वेळीं आणून साफसूफ करून दडपून ठेवावीं आणि मग रिकाम्या वेळीं त्यांचे द्रोण लावून ते विकावे. गांवप्रयोजनांत लोकांनां द्रोणांची जरूर लागते, तेव्हां त्यांनां ते मिळत नाहींत. अंबाताईकडे दोनदोन महिने अगोदरपासून मागण्या आलेल्या असावयाच्या. हिचा रिकामपणाचा दुसरा उद्योग झणजे कुंपणाला पारे (घायपात) पुष्कळ असतात, त्यांच्या पात्या आणून त्यांचा शुभ्र पांढरा वाक काढावयाचा, व शळ्यांतलीं ओंवण्यासाठीं त्याच्या दोऱ्या करावयाच्या. एकेक हात लोखीच्या पंचेचाळीस बारीक दोऱ्या तयार केल्या झणजे काय तो एक पैसा मिळावयाचा. पण रिकामें बसावयाचें त्या ऐवजीं हा पैसा कां मिळवूं नये, असें झणून तिनें हा उद्योग हातीं घ्यावयाचा.

स्वतःच्या कष्टानें जें कांहीं मिळेल त्यांत तृप्त असावयाचें, व दुसऱ्याच्या एका पैशाचाहि लोभ धरावयाचा नाही, असा हिचा बाणा आहे. वडिलांच्या इच्छेवरून दोनशें रुपये हिला मी दिले

## बंधुभागिनी.

होते; हे ती मला परत देऊं लागली. मी नको द्यालं, तेव्हां ते तिने धर्मादायाच्या कार्या खर्च केले. हिचा धर्मादाय झणजे गुप्त दान असते. धोंडोपंतांनी हा धर्म केला आहे, असे सांगून सत्पात्र पाहून ही आपल्या अल्पसामर्थ्याप्रमाणे दानधर्म करित असते. लौकिका-साठी कोणतीही गोष्ट करण्याचा हिला तिटकारा आहे. तत्त्वदृष्टीने विचार करून खरेखोटे, बरेवाईट ओळखण्याचे सामर्थ्य हिच्या अंगी चांगले आहे. अलीकडल्या शिक्षणाचा फायदा जर हिला मिळाला असता, तर हिच्याकडून फार मोठा कार्यभाग झाला असता. विद्येचा विशेष संस्कार नसतांही मनुष्याचे विचार किती प्रगल्भ असू शकतील, याचे अंबाताई मूर्तिमंत उदाहरण आहे !

मातुःश्री वारल्यानंतर दादा अगदी एकटे पडले, तेव्हां अंबाताई त्यांच्याकडेच येऊन राहू लागली. दोघांच्याही मुलींचे माघारपण तेथेच करितात. भिकाजीपंतांची शरीरप्रकृति चांगली नसल्यामुळे ते वारंवार आजारी पडावयाचे. अशा वेळीं अंबाताईने त्यांची सेवा त्यांना वडिलां-समान मानून करावयाची. शरीरकष्टांना ही कधी कंटाळत नाही. दादांच्या अडचणीसाठी ही त्यांजकडे येऊन रहाते खरी, पण आपला व आपल्या मुलींचा भार त्यांजवर बिलकूल पडू देत नाही. त्यांच्या-साठी आपणाला झीज सोसावी लागली तरी हरकत नाही; पण आपणा-साठी त्यांना झीज लावावयाची नाही, याविषयी ती फार दक्ष असते. अशी बाणेदार मनुष्ये आपल्या समाजांत फार थोडी आहेत.

अंबाताईचे मन किती उदार, थोर व निर्लोभ आहे, हे दर्शविणारी दोन उदाहरणे नुकतीच घडलेली आहेत. महिलाविद्यालयाची कल्पना तिला फार आवडली, व तिने स्वयंस्फूर्तीने १९१२ साली या संस्थेला पंचवीस रुपयांची देणगी दिली. या देणगीची खरी किंमत कळण्यास हे पंचवीस रुपये मिळविण्याला तिला किती कष्ट पडले असतील व किती

## आत्मवृत्त.

काळ लागला असेल, या गोष्टी लक्ष्यांत आणल्या पाहिजेत. हजार रुपयांच्या देणगीने जो आनंद होणारा नव्हे, तो आनंद अशा स्थितीतल्या मनुष्यांकडून अल्प देणग्या आल्या तरी त्यांपासून होत असतो! मग आपल्या प्रेमळ भगिनीने आपल्या कामाची किंमत ओळखून अशा रीतीची मदत केली असतां मला आनंदाचे भरते आले व क्षणभर धन्यता वाटली, तर त्यांत आश्चर्य तें कसलें ! दुसरे उदाहरण थोड्या वर्षांपूर्वी घडलें. व्यांका वुडाल्यामुळे माझे सर्वस्व नुकसान झालें, असें तिने ऐकिलें होतें. त्यानंतर मी घरीं गेलों, तेव्हां तिने मला सर्व हकीगत विचारली, व मी ती सर्व सांगितली. कांहीं वडिलोपार्जित इस्टेट विकून आलेल्या अकराशें रुपयांचें व्याज दादांच्या हयातींत त्यांनां द्यावें व त्यांच्या पश्चात् ती रकम पूर्वजांचें स्मारक हाणून मुरुड फंडाच्या स्वाधीन करावी, अशी योजना आम्हां केलेली तिला माहीत होती, व ते रुपये इकडे आणून दरवर्षी व्याजाचे चवेचाळीस रुपये मुरुडास दादांकडे मी पाठवितों, हेहि तिला ठाऊक होतें. तेव्हां ही रकम देखील व्यांकेत वुडाली कीं काय, असा प्रश्न तिने मला केला, तेव्हां तीहि हकीगत सांगणें मला भाग पडलें. अडचणींत असलेल्या एका मित्राला मी ती रकम दिली आहे, व तो अधिक अडचणींत पडल्यामुळे ती त्याजकडून परत होणें बहुतेक अशक्यच आहे, आणि दोनतीन वर्षे व्याजाचे रुपये मी खतःच पाठवीत असतो, वगैरे तिला सांगितलें. हें ऐकून तिने एकदम सांगितलें, कीं, “हे चवेचाळीस रुपये तुम्ही पाठवूं नका. मी ते दादांनां देण्याची व्यवस्था येथेंच करीन.” केवढी धमक ही ! अर्थात् मला मिळतें आहे तोंपर्यंत मी पाठवितों; पुढें तूं आहेसच ! असा जबाब मी दिला. कोळशाच्या खाणींत लपलेल्या हिऱ्याप्रमाणें अशीं कांहीं अमूल्य रत्ने सामान्यजनांमध्ये मिसळलेली असतात, व कांहीं विशेष प्रसंगीं मात्र त्यांची चमक एकाद्याच्या नजरेला पडते ! असो.



## बंधुभगिनी.

दादांचें वय आतां बासष्ट वर्सांचें आहे, व अंबाताईचें चौपन्न वर्सांचें आहे. हीं उभयतां समाधानानें राहत आहेत. दादा जीवंत आहेत तोपर्यंत त्यांच्याजवळून दूर जावयाचें नाहीं, असा अंबाताईचा निश्चय आहे. या साध्वीचा आमच्या समाजाला कांहीं विशेष उपयोग व्हावा, असें माझ्या मनांत येतें; परंतु तें या जन्मीं तरी बहुतेक अशक्य दिसतें.

## प्रकरण सहावें.

### बाळपण व मराठी शाळेंतील शिक्षण.

माझा जन्म माझ्या आजोळीं झणजे शेरवंली या गांवीं वैशाख शुद्ध ९ शके १७८०, झणजे १८ मे १८५८ या दिवशीं झाला. माझ्या आईची पहिलीं तीन मुलें अल्पवयांत गेल्यामुळें वडील बंधूंचें नांव भिकू व माझे नांव धोंडू असें ठेविलें. मी लहानपणीं रडून व हट्ट करून वराच त्रास देत असें, असें आई सांगत असे. तीनचार वर्षांचा असतांना कोरेगांवीं आत्म्या नांवाचा एक चाकर आमच्या घरीं असे. त्याची मुद्रा उग्र होती. मी त्रास देऊं लागलों, झणजे मला आईबापांनीं या मनुष्याच्या स्वाधीन करावें व त्यानें माझ्या अंगावर रागावून मला एका ठिकाणीं—बहुधा परशा-शेकोटी—जवळ बसवून ठेवावें, असें चालत असे. असा मी कधीं कधीं तासांचेतास बसून रहात असें. माझ्या अगदीं लहानपणच्या हट्टाची मला एक आठवण आहे. मला तोंडीं लावण्यासाठीं भिजवून अगर भाजून शिजविलेले कडवे फार आवडतात. एके दिवशीं सकाळच्या जेवणाच्या वेळीं 'असे कडवे मला करून घाल' म्हणून मी आईजवळ हट्ट घेऊन बसलों. अखेरीला फोडणीच्या पळींत दहावीस दाणे भाजल्यासारखे व शिजविल्यासारखे करून तिनें माझ्या पानांत घातले, व तेच हिरवेकच्चे दाणे मीं खाल्ले, तेव्हां माझे जेवण झालें ! मजवर आईबापांचें फार प्रेम असे व तीं माझा वराच हट्ट पुरवीत असत. नाइलाज झाला म्हणजे मात्र तीं मला आत्म्याच्या स्वाधीन करीत.

माझ्या वडील भावाचें वय नऊ वर्षांचें झालें व माझे चार वर्षांचें झालें, तेव्हां आझाला शिक्षणासाठीं आमच्या मूळ गांवीं झणजे मुरुड

## बालपण व मराठी शाळेंतील शिक्षण.

गांवी ठेवण्याचें माझ्या वडिलांनीं ठरविलें. याच्या अगोदर दोन वर्षांपासून हा विचार त्यांच्या मनांत घोळत होता, व त्यांनीं चारशें रुपये खर्च करून मुरुडांत एक लहानसें घर बांधलें होतें. या घरांत माझी आई आझां तीन मुलांना घेऊन राहूं लागली. हा ब्राह्मण वस्तीचा मोठा गांव असून या गांवीं बहुतकरून हुषार मास्तर येत, व परगांवचीं हि सुलें शिक्षणासाठीं मुद्दाम या गांवीं येत. माझ्या वडिलांचें शिक्षण याच शाळेंत झालें होतें. माझ्या वडील बंधूनां थोडें लिहितांवाचतां येत होतें, ह्मणून ते या शाळेंत जाऊं लागले; व मला शिक्कावयासच आरंभ करावयाचा होता, तेव्हां मी शेणवी पंतोजीच्या शाळेंत जाऊं लागलों. पहिलें शिक्षण शेणवी शाळेंत करून घ्यावें, व नंतर सरकारी शाळेंत शिकावें, अशी तेथली वहिवाट होती. सकाळीं शाळेंत गेल्यावर एकीकडे कित्ते गिरवावे व तोंडानें भूपाळ्या ह्मणाव्या, असा तेथला क्रम असे. या शाळेंत व सरकारी शाळेंतसुद्धां धूळपाटीवरच शिकवीत असत. पाटीवर सारखी धूळ पसरून लांकडाच्या बोंथट लेखणीनें लिहावयाचें असे. दर रविवारी पाठ्या माजवावयाच्या असत. पाटी माजविणें ह्मणजे पाटी स्वच्छ धुवून ओल्या मातीचा अगर खडूचा अगदीं पातळ लेप तिजवर देणें. या शाळेंत सुमारें सहा महिने शिकून नंतर मी सरकारी शाळेंत जाऊं लागलों. माझी बुद्धि साधारण बरी असल्यामुळें मी क्रमाक्रमानें वरच्या वर्गांत जाऊन तेथला अभ्यासक्रम संपवीत आणला. या वेळीं हलक्या प्रतीच्या सरकारी नोकऱ्यांसाठीं मराठी चवथ्या इयत्तेची परीक्षा घेत असत. ही परीक्षा, डेप्युटी इन्स्पेक्टर शाळेंत परीक्षेला जात, त्या वेळीं घेत; व जीं सुलें पास होत, त्या मुलांनां एजुकेशनल इन्स्पेक्टराच्या सहीचें सर्टिफिकेट मिळे. ही परीक्षा बंद होऊन जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणीं मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षा सप्टेंबर महिन्यांत घेण्याची सुरुवात व्हावयाची होती. १८६९ सालीं मराठी चवथ्या इयत्तेची शेव-

## आत्मवृत्त.

टची परीक्षा निरनिराळ्या शाळांतून झाली. या परीक्षेला मी बसलो होतो; परंतु मी नापास झालो. माझे मित्र रामभाऊ जोशी हे ही परीक्षा याच वर्षी पास झाले. ही परीक्षा बंद होऊन सहाव्या इयत्तेची परीक्षा सुरू झाली, तेव्हां अभ्यासक्रमांत बराच फेरफार करण्यांत आला. गणित व मोडी अक्षर या विषयांवर पूर्वी भर असे; पण भाषाविषयाकडे लक्ष्य कमी असे. कवितेकडे मुळांच लक्ष्य नसे. याच सुमाराला वाचनाचीं क्रमिक पुस्तके बदलून नवीं सुरू करण्यांत आलीं. त्यांत बऱ्याच कठिण कविता दिलेल्या होत्या. या नव्या अभ्यासक्रमांत मी पडलो.

श्रीयुत विनायक लक्ष्मण सोमण हे तरतरीत व हुषार गृहस्थ आपल्या वयाच्या वीसएकविसाव्या वर्षी ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या प्रतीचे झणजे पंचवीस रुपयांचे सर्टिफिकेट मिळवून १८७० साली डिसेंबर महिन्यांत आमच्या गांवीं मास्तर होऊन आले. पहिल्या उमेदांत यांनीं फार उत्साहानें काम केलें. यांनीं मला पुनः चवथ्या इयत्तेत घातलें; व क्रमानें चवथी, पांचवी व सहावी या इयत्ता माझ्या चांगल्या तयार झाल्या. मी मास्तरांचा अगदीं आवडता विद्यार्थी होतो. बहुतकरून मी अभ्यासाला व निजावयाला त्यांच्याकडेच जात असें. इतर कांहीं विद्यार्थीहि निजावयाला त्यांच्याकडे येत. ते आझांला अमरकोश पाठ करावयाला शिकवीत. माझा शाळेंतला अभ्यास संपल्यावर मी जुन्या पद्धतीनें रघूचा दुसरा व अकरावा सर्ग गांवांतील एका शास्त्री-युवांजवळ शिकलो. शाळेंतील अभ्यास आटोपतांच मी अगदीं रिकामा झालो. अशीं दोनतीन वर्षे मला काढावीं लागलीं. या मुदतींत शाळेंत विनपगारी शिकवावें, किंवा सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला जाऊं इच्छिणाऱ्या मुलांनां मदत करावी, अशा रीतीनें मी आपला वेळ कंठीत असें.

या रिकामपणाच्या वेळांत माझ्या आवडत्या गणितविषयाचा अभ्यास करण्यांत मी कांहीं काळ घालवीत असें. बऱ्याच मुलांनां न सुटणारीं

## बाळपण व मराठी शाळेंतील शिक्षण.

अंकगणितांतलीं बरींच कठिण उदाहरणें मला सुटत. वाढत्या कुरणाचीं वगैरे अवघड उदाहरणें सहाव्या इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांनां मी समजावून सांगत असें. पूर्वीं मुलांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत रावजीशास्त्री देवकुळे ह्यांन मोठे व्यवस्थित व हुशार गृहस्थ गणिताचे शिक्षक असत, त्यांनीं गणितविषयावर उत्कृष्ट रीतीचीं टिपणें करून ठेविलीं होतीं, तीं ते विद्यार्थ्यांकडून लिहवून घेत. मास्तरांच्या या टिपणांच्या वह्या मी मागून घेऊन वाचीत असें, व मला त्या बऱ्याच समजताहि असत. सर्व अंकगणित व युक्लिडच्या सिद्धांतांचें पहिलें पुस्तक एवढे भाग मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला होते, तेवढ्यावरचींच टिपणें मी वाचलीं. याचा मला पुढें चांगला उपयोग झाला.

माझी मराठी चवथी इयत्ता संपली, त्या सुमाराला मुरुडापासून सहा मैलांवर दापोली येथें एक सरकारी इंग्रजी शाळा सुरू झाली होती. या शाळेंत शिकण्याला जर मला सवड मिळाली असती, तर बरें झालें असतें; पण त्या वेळीं दादांची मराठी चवथ्या इयत्तेची परीक्षा पास होऊन ते रिकामे बसले होते. त्यांनां तेथें शिकावयाला घातलें. गांवांतील दुसरीं तीनचार मुलें मिळून त्यांनीं तेथें बिऱ्हाड केलें. ते आळीपाळीनें स्वयंपाक करीत. माझ्या बंधूंनां ही सर्व दगदग करून अभ्यास उरकेना, ह्यांन तीनचार महिने झाल्यावर त्यांनीं तो मार्ग सोडला, व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील खेड तालुक्यांतल्या एका गांवीं दरमहा पांच रुपयांवर शिक्षकाची जागा पतकरली. पुढें माझा शाळेंतील अभ्यास संपून मी इंग्रजी शिकण्यासारखा झालों. इतक्यांत ती शाळा बंद झाली.

नवीन सहाव्या इयत्तेची परीक्षा सुरू झाली, तेव्हां पूर्वीच्या चवथ्या इयत्तेचें सर्टिफिकेट मिळविलेल्या शिक्षकांनीं ही नवी परीक्षा दिली पाहिजे, तरच त्यांची नोकरी कायमची समजली जाईल, असा सरकारी हुकूम झाला. तेव्हां माझे बंधु ही परीक्षा देण्यासाठीं रजा घेऊन घरीं आले. त्यांनां बऱ्याच नवीन विषयांचा अभ्यास करावयाचा होता. या कामीं मी त्यांनां मदत केली. त्यांनां पुनः शाळेंत जाण्याचें कारण पडलें नाहीं.

## प्रकरण सातवें.

### लहानपणांतोल इतर व्यवसाय, खेळ व अन्य गोष्टी.

लहानपणापासून माझी वाणी खणखणीत, शुद्ध आणि स्पष्ट असे. माझे वाचन फार चांगलें होतें. माझ्या आजोळीं रामविजय, हरिविजय वगैरे ग्रंथ दररोज रात्री वाचण्याचा परिपाठ असे. तोच क्रम आमच्या घरीहि सुरू झाला. प्रथम माझे दादा हें काम करीत असत; नंतर मी तें करूं लागलों. पुढें अभ्यासासाठीं मी रात्रीचा मास्तरांकडे जाऊं लागलों; पण अगोदर पोथी वाचून नंतर मी तिकडे जाईं. देवपूजे-प्रमाणेंच हें एक आमचें घरचें नित्यकृत्य झालेलें होतें. पोथ्या वाचणें हें पुण्यकृत्य आहे, असें आम्ही समजत असूं. विशेष प्रसंगीं ईश्वराराधना करण्याचा तो एक मार्ग झाला होता. शिवलीलामृताचें सूर्योदया-पासून सूर्यास्ताच्या आंत पारायण करणें व गुरुचरित्राचा सप्ताह करणें, हें माझ्या परिपाठांतलें झालें होतें. या गोष्टी मी भक्तीनें करीं. वर्षांतून दहापांच वेळां शिवलीलामृताचीं पारायणें व चारदोन वेळां गुरुचरित्राचे सप्ताह झाल्यावांचून राहिले नाहींत. माझे वडील बंधु सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला गेले, तेव्हां त्यांची परीक्षा पास व्हावी ह्मणून परीक्षेच्या आरं-भाच्या दिवशीं मी शिवलीलामृताचें पारायण केलें. दररोज देवपूजा झाली ह्मणजे लघुगुरुचरित्र वाचावें, असाहि आमच्या घराचा परिपाठ होता. हें दादा किंवा मी कोणीतरी करीत असूं. दररोज संध्याकाळीं दिवे लागल्यानंतर देवांनां फुलें वाहून निरांजन ओंवाळून नैवेद्य दाखवावा, व आरत्या ह्मणून नंतर सायंकाळचें जेवण व्हावें, असा आमचा नित्यक्रम असे. हे सर्व परिपाठ अजून दादांनीं चालू ठेविले आहेत.

## लहानपणांतील व्यवसाय.

आमच्या घराशेजारीच वैश्वदेव, पुरुषसूक्त, सौर, रुद्र, पवमान इत्यादि शिकविण्यासाठी एका वृद्ध वैदिकांनी आपल्या घरी सोय केली होती. ही विशेषतः मराठी शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता असे. याशिवाय गांवांत वेदशाळाहि असत; त्यांत भिक्षुकीचा उद्योग करुं इच्छिणारे विद्यार्थी मात्र जात. आमच्या गांवांत दशग्रंथी विद्वान् ब्राह्मण पुष्कळ असत. हल्लीं मात्र या बाजूकडे फारसें कोणी वळत नाहीं. मुलांनीं सकाळची शाळा सुटल्यानंतर घरीं येऊन जेवावे, व नंतर कांहीं शिकण्यासाठीं यांच्या घरीं जावे, असा नित्यक्रम असे. मी मुंज होण्याच्या पूर्वीच दादांबरोबर या ठिकाणीं जात असें. वडील मुलांचें ऐकून मी बऱ्याच ऋचा, व कधीकधी संबंध वर्गहि पाठ ह्मणें. हे गुरुजांच्या लक्ष्यांत आल्यावर ते माझ्याकडे लक्ष्य देऊन मला शिकवूं लागले. वैश्वदेव, पुरुषसूक्त, सौर व पवमानाचा कांहीं भाग इतकें मी शिकलों. पुढें शाळेच्या अभ्यासाची विशेष गोडी लागल्यानंतर ही बाजू मी सोडून दिली. आमच्या घरीं वैश्वदेव नियमानें होत नसे. जेवावयाला बसते वेळीं एक आहुती चुलींतल्या अर्नीतच टाकावयाची व नंतर जेवावयाला बसावयाचें, असा क्रम असे; पण कांहीं विशेष प्रसंगीं व दशमी, द्वादशी, अमावास्या वगैरे कारणानें घरीं जेवावयाला भट सांगितलेला असला ह्मणजे आमच्या घरीं वैश्वदेव होत असे, व तो मीच करीं. आमचे वडील नेहमीं कोरेगांवीं रहात. मोठा सण आला ह्मणजे आठचार दिवस ते घरीं येऊन रहात. तेव्हां देखील त्यांचें जेवण यजमानांकडे ह्मणजे बऱ्यांच्या घरींच होत असे. फक्त सणाचे दिवस व श्राद्धपक्ष या प्रसंगीं मात्र ते घरीं जेवीत. ते घरीं जेवावयाचे असले ह्मणजे मात्र ते स्वतः वैश्वदेव करीत; इतर प्रसंगीं बहुधा मीच करीं. शेजारच्या एकदोन घरीं सोहेरसुतक वगैरे आलें, तर त्यांची देवपूजा करावयाला मला बोलावीत. मी या कामाला मोठ्या आनंदानें जाईं; कारण, मोबदला ह्मणून देवाच्या नैवेद्याला दहीपोहे किंवा दूधपोहे मिळत असत !

## आत्मवृत्त.

माझ्या बरोवरीचे रामभाऊ जोशी इंग्रजी शिकण्यासाठी त्यांचे मावसे वा. आ. मोडक यांच्याकडे रत्नागिरीला गेले, व बहुतेक मंडळी ट्रेनिंग कॉलेजांत गेली. मी एकटाच घरी राहिलो. कारण, मी वयाने लहान व माझी मूर्ति फारच लहान. यामुळे मला परीक्षेला घेण्याचा अगर ट्रेनिंग कॉलेजांत घेण्याचा मुळीच संभव नव्हता. वयाने कमी, परंतु शरीराने उंच व सुदृढ दिसणारी मंडळी एकदोन वर्षे चोरून परीक्षेला गेली; पण मला तो मार्ग मोकळा नव्हता.

ट्रेनिंग कॉलेजांतील मंडळी सुद्धीत घरी आली, ह्मणजे त्यांच्याकडे जाऊन शिकण्याची मला उमेद येई. मला तितकी इच्छा असती, तर मास्तरांनी मला संस्कृत शिकविले असते; परंतु मनुष्याला नवीनपणा नेहमी प्रिय असतो; शिवाय अधिक शिकून आलेल्या बरोवरीच्या मंडळीजवळ शिकण्याला विशेष हौस वाटते; ह्मणून मी मास्तरांकडे शिकावयाला न जातां माझे मित्र काशीनाथपंत काणे यांच्याजवळ भांडारकरांचे संस्कृत पहिले पुस्तक शिकलो. त्यांनी मला परीक्षेचे प्रश्न घालावे व ते तपासून मार्क द्यावे. दोनतीन वेळां ट्रेनिंग कॉलेजांतून त्यांनी मला प्रश्न पाठविले व माझी उत्तरे तपासून परत पाठविली. इंग्रजी शिकण्याला मात्र गांवांत कोणत्याहि प्रकारे मदत मिळण्यासारखी नव्हती.

माझा गळा बराच गोड आहे. आर्या, श्लोक, पदे वगैरे सुरावर ह्मणण्याचा मला लहानपणापासून नाद असे. समाराधनेचे जेवण झाले ह्मणजे कोणी तरी मला श्लोक ह्मणण्याचा आग्रह करावा व मी तो ह्मणावा, असें बहुतकरून होत असे. फर्ग्युसन कॉलेजाच्या ग्यादरिंगच्या प्रसंगीहि कधीकधी मंडळीच्या आग्रहावरून मी श्लोक ह्मटलेले आहेत. या कलेकडे लक्ष्य देण्याला मला कधीच सवड झाली नाही. गांवांत कीर्तने झाली, ह्मणजे बहुधा सुरावर ह्मटलेली पदे वगैरे ऐकण्याच्या हेतूने मी कीर्तनांला जात असें. आडिवऱ्याकडील गुरवांचे तमाशे गांवांत



येत, त्या वेळीं विशेष शोकी मंडळी त्यांच्या बैठका निवडक लोकांसाठी करीत असत; परंतु वर्षांतून दोनतीन तमाशे तरी सार्वजनिक झणून होत असत. त्यांत विचकट लावण्या असत, तरी लहान मुलांनीं असल्या तमाशांनां जावें, असा गांवचा परिपाठ होता, व त्याबद्दल कोणाला कांहीं वाटत नसे. मी विशेषतः गाणें ऐकण्याच्या हेतूनें तमाशांनां जात असें.

मला नाटकें पाहण्याची हौस होती. खेडेगांवांत असले प्रसंग फारच थोडे यावयाचे; पण ते आले असतां मी वायां जाऊं देत नसें. उत्सवांच्या अखेरीला नाटकें करण्याची तिकडल्या कांहीं गांवांत चाल होती. जवळच्या गांवां अशीं नाटकें झाल्यास तीं पहावयाला मी जाईं. फिरस्त्या नाटक मंडळ्या त्या वेळीं तिकडे क्वचित् जात; पण एकादी गेली, तर दापोलीला जाऊनहि त्यांचें एकादें नाटक मी पाहीं. एकदां असें एक नाटक दोपोलीला होतें. त्याच कंपनीचें एक नाटक मीं तीन मैलांवरच्या हणें गांवां जाऊन पाहिलें होतें. दापोली येथील नाटकाला बरीच मंडळी मुरुडांतून गेली होती. त्यांच्याबरोबर दादाहि गेले होते. मला त्यांनीं दुसऱ्यानेंहि नेलें असतें, परंतु आमचे यजमान बरे यांजकडे त्या रात्री षष्ठीपूजन होतें व आझापैकीं कोणी तरी त्या प्रसंगीं हजर असणें जरूर होतें. कारण, एकतर आझी मानकरी झणून, व दुसरें ते आमचे यजमान झणून. मीं एक नाटक पाहिलें असल्यामुळें मीं गांवां रहावें व दादांनीं नाटकाला जावें, असें ठरलें; तरी माझ्यानें राहवेना. रात्रीचीं जेवणें झाल्यानंतर कांहीं मंडळी चालत जाणार होती. तेव्हां षष्ठीपूजनाचें काम झाल्यानंतर जेवण आटोपून मी त्यांच्याबरोबर चालत गेलों. याबद्दल मला बरीच बोलणीं ऐकून घ्यावीं लागलीं.

त्या वेळीं पत्यांचा खेळ इतका बोकाळलेला नव्हता. आमचे आवडीचे खेळ झणजे गट्टे व आठ्यापाठ्या. या खेळांचे बरेच अड्डे गांवांत असत. चवारी सुपारी हें झाड इकडे आठळांत येत नाही. ही चवारी सुपारी हिरवी असते, तेव्हां तिचा गर, रांप धुऊन टाकिला

## आत्मवृत्त.

असतां सुपारीसारखा खाण्याला उपयोगी पडतो. हें फळ पिकल्यानंतर वरची साल काढून टाकली झणजे आंत मोठ्या रोंठ्याचे दुपटीपासून चौपटीपर्यंत आकाराचे गठ्ठे असतात. यांचा उपयोग गोठ्यांप्रमाणें खेळण्याच्या कामीं होतो. सणावारीं मोठमोठे लोक सुद्धां हा खेळ आवडीनें खेळत. आमच्या घरामागच्या वाडींतच या खेळाची एक जागा होती, तेथें आम्ही हा खेळ खेळत असूं. आठ्यापाठ्यांचा खेळ बहुधा आम्ही ओल्या वाळवंटावर झणजे भरतीनें धुऊन गेलेल्या स्वच्छ कठीण वाळूवर खेळत असूं. उन्हाळ्यांत उन्हाची वेळ टाळण्यासाठीं, शाळा, तीन वाजल्यापासून सहा वाजेपर्यंत भरत असे. आम्ही त्या वेळेचा उपयोग पुष्कळ वेळां ओल्या वाळवंटावर जाऊन पाठ्या खेळण्याकडे करीत असूं. तिकडला खेळ संपवावयाचा व लागलेंच घरीं येऊन पुस्तकें घेऊन शाळेंत जावयाचें. सावली मोजून आम्ही किती वाजले त्याचा अजमास करीत असूं. दोनप्रहरांपासून तीन वाजेपर्यंत साधारण मानानें पावलांच्या निम्मे वाजलेले असावयाचे.

आमच्या घराशेजारीं जेथें मी देवपूजेला वगैरे जात असें, तेथें सोंग-ठ्यांनीं खेळण्याचा एक मोठा अड्डा असे. नागपंचमीपासून दिवाळी संपेपर्यंत जे सण येतात, त्या सणांच्या दिवशीं हा खेळ दिवसरात्रीतून आठदहा तास तरी चालावयाचा. मी अगर्ही लहान वयाचा असतांच हा खेळ चालत असला झणजे तेथें जवळ बसत असें. तीन फांशांनींच नेहमीं खेळत. मला पाहूनपाहून चांगलें दान लावतां येऊं लागलें. मी एकाद्या वेळीं खुत्रीदार दान सुचवीत असें. दोन वाजूला दोन उत्कृष्ट दान लावणारे बसत असत व एकेका गज्याचा दुरंगीचा डाव बहुतकरून खेळत असत. मी सुमारें दहा वर्षांचा असतांना, एकदां पुष्कळशी मंडळी खेळ पहावयाला बसली होती, व तेथें मीहि होतो. एका वाजूच्या दान देणारानें माझें कौतुक करण्यासाठीं मला आपल्या वाजूचें दान

लावण्याला सांगितलें. पंधरावीस वेळां फांसे टाकून होतपर्यंत मी तें काम हुषारीनें केलें; परंतु पुढें घाबरलों. तेव्हां नेहमींच्या मनुष्यानें तें काम आपणाकडे घेऊन डाव संपविला.

माझ्या लहानपणच्या स्वभावाचें चित्र रेखाटण्याला उपयोगी पडतील, अशा दोन गोष्टी माझ्या चांगल्या स्मरणांत आहेत. माझी नुकतीच मुंज झालेली होती. मंडलिकांच्या घरीं एक मोठी समाराधना असून पात्रावर पावली दक्षिणा होती. मी आपल्याबरोबर माझ्या लहान बहिणीला जेवावयाला नेलें होतें. मला एक पावली व माझ्या बहिणीला एक आणा दक्षिणा मिळाली. आम्ही जेवून घरीं यावयाला निघालों. माझ्या बहिणीनें आपली दक्षिणा आपल्या मुठींत गच्च धरून ठेविली होती. 'ते पैसे माझ्या जवळ ठेवावयाला दे,' झणून मी मागूं लागलों. ती ते देईना. माझा हेतु एवढाच होता, कीं, ते सर्व पैसे आपण नेऊन आईजवळ द्यावे व थोडी प्रौढी मारावी. आमची बरीच बोलाचाली झाली. मी ते पैसे हिसकून घेईन झणून माझी बहिण बव्यांच्या घरांत शिरली व माझ्याबरोबर परत न येतां सावकाश मागून एकटी आली. अर्थात् तिच्या मनांतहि आपण आपले पैसे आईला नेऊन द्यावे, व फुशारकी मिरवावी असें होतें. ती संधि तिला न देतां आपणच मोठेपणा मिरविण्याचा माझा प्रयत्न फुकट गेला.

दुसरी गोष्ट फुशारकी मारण्याचीच, परंतु निराळ्या स्वरूपाची आहे. मी सुमारे आठदहा वर्षांचा होतो. आमच्या बाबांनीं थंडीच्या निवारणार्थ एक नवी सकलाद विकत आणली होती. आमच्या शेजारचे एक गृहस्थ नेहमीं सकलाद पांघरून इकडेतिकडे हिंडत असत, तेव्हां धोतरा-ऐवजीं सकलाद पांघरणें हें मला अधिक प्रतिष्ठेचें लक्षण वाटलें. तो वर्षप्रतीपदेचा दिवस होता. आज सकलाद पांघरून पंचांगश्रवणा-साठीं देवळांत जाणार, असा मीं हट्ट धरला. गांवांतल्या लहानमोठ्या

सर्व पुरुषांनी उंची कपडे घालून देवळांत जमावें, व पंचांग वाचून झाल्यानंतर कडलंबाच्या पाल्याचा चूर करून त्यांत साखर मिसळून ती चांटावी व ती खाऊन सर्वांनी घरोघर जावें, असा परिपाठ असे. या प्रसंगी सकलाद पांघरून मी देवळांत जाणार होतो. दुसरें कोणीहि मनुष्य अशा प्रसंगी सकलाद पांघरून जात नाही, व मी गेलों तर माझे हंसें होईल, असे अनेक प्रकारांनी बाबांनी व आईनें मला सांगितलें, यण माझी समजूत पडेना! अखेरीला जेव्हां चवदाव्या रत्नाचा प्रयोग होऊं लागला, तेव्हांच मी गप्प बसलों.

महिन्यांतून तीन दिवस स्वयंपाकाचें काम आमच्याकडे येत असे. यासंबंधाची मुख्य जबाबदारी दादांवर पडे. धाकटी बहीण मुलगी असल्यामुळे तिजवरहि स्वाभाविक बरेंच काम पडे. मी थोडासा अधिक आवडता असल्यामुळे घरकामांत चुकारतदूपणा करीत असें व तो खपूनहि जाई; तथापि थोडेंसें काम माझ्या वांटणीला येतच असे.

आमच्या गांवांत बहुधा केळीच्या पानावर जेवण्याची वाहिवाट असे. आमचा आगर आम्ही मक्त्यानें देत असूं, त्यामुळे आम्हांला केळीचीं पानें मिळत नसत; म्हणून आम्ही कसल्या तरी पत्रावळीवर जेवीत असूं. मला झाडावर चढतां येत असे. वड, भुरवड, चांदडा, फणस वगैरे झाडांवर चढून पत्रावळीसाठीं पानें आणण्याचें काम मी मोठ्या हौसेनें करीत असें, व पत्रावळीहि लावीत असें. एकदां बोरीच्या झाडावर चढून बोरें पाडीत असतां खांदीवरून माझा पाय निसटला व एका खांदीला हात धरलेला होता त्या खांदीपासून मी लोंबकळत राहिलों. माझ्या बरोबर बारातेरा वर्षांचा माझा एक मित्र व धाकटी बहीण हीं होती; तीं मी पाडलेलीं बोरें टिपीत होती. माझ्या पायांपासून जमिनीपर्यंत अंतर सुमारे दोन पुरुष होतें. त्या दोन मुलांनी खालच्या वाळूवरील कांटे वगैरे काढून टाकिले, व मी हात सोडून देऊन खाली पडलों. अंगाला

चोरीचे कांटे बरेचसे बोंचले होते, पण दुसरी झणण्यासारखी इजा झाली नव्हती. ही गोष्ट त्या वेळीं आर्हो घरीं कळविली नाही. पुढे चारदोन महिन्यांनीं ती कळविली.

पावसाळ्यांत तळीं भरलीं झणजे कांहीं मोठे लोक व कांहीं मुलें मिळून दर रविवारीं पोहावयाला जात. आमच्या गांवांत बहुतकरून सर्वांनां पोहावयाला येतें. आठदहा वर्षांचा मुलगा झाला, कीं, त्याला पोहावयाला शिकवावयाचें, असा तिकडील प्रघात आहे. मी पाण्यांत जावयाला फार भीत असें. एकदां शेजारच्या वडील मंडळींनीं फार वेडेपणा केला, त्यामुळें तर मीं फारच भीति घेतली. पोहावयाला शिकवावयाचें झाल्यास चांगल्या पोहणारानें पाण्यांत जावें व नवशिक्या माणसाला कमरेभोंवतीं सुखडी अगर भोंपळा बांधून धीर देऊन पाण्यांत नेलें पाहिजे. तसें कांहीं न करितां शेजारच्या मंडळींनीं माझी भीति घालविण्यासाठीं आसुरी उपाय योजला. पोहावयाला विहिरीपेक्षां तळें चांगलें; पण तळ्यावर न जातां आमच्या परसांतील आडावरच त्यांनीं मला नेलें. दोनप्रहरची वेळ होती; सर्वांचो जेवणें झालेलीं होती; तेव्हां आपण कोणी पोहावयाला न येतां मला एकट्यालाच विहिरींत टाकण्याचा त्यांनीं बेत केला. माझ्या कमरेला सुखडी बांधल्या. मी एकसारखा भीत होतो व ओरडत होतो; पण तिकडे कोणीच लक्ष्य देईना. तुझ्या मागोमाग मी येतो, असें एकानें मला सांगितलें, व दोघांनीं एकेक हात धरून त्यांनीं मला विहिरींत फेंकून दिलें. माझ्या कमरेला दोर बांधून जर त्यांनीं मला आंत सोडिलें असतें, तर दोराच्या मदतीनें मी पोहूं शकलों असतो; पण मी फार भ्यालेला असल्यामुळें हातपाय हालविण्याचें भान मला राहिलें नाही व मी गटंगळ्या खाऊं लागलों. त्या वेळीं एका मनुष्यानें विहिरींत उडी टाकली व मला वर काढलें. त्या त्यांच्या अविचारीपणानें माझ्या उरांत धडकी भरली. पोहण्याचें

## आत्मवृत्त.

नांव काढलें, तर मी अगदीं भिऊन जाईं. त्याच्या पुढल्या रविवारीं मंडळी मला पोहावयाला नेतील, ह्मणून मी आमच्या माळ्यावर काळोखांत जाऊन लपून बसलों. आमच्या घराला माळा होता; पण दिवसाहि दिवा नेल्यावांचून तेथें कांहीं दिसावयाचें नाहीं, अशी स्थिति होती. घरची मंडळी माझा शोध करूं लागली, पण मी कोठें सांपडलों नाहीं. घरांत मनुष्यें बोलत तें मी ऐकत होतो, पण मी बाहेर आलों नाहीं. कारण हे टोळभैरव मला पाहिल्याबरोबर पोहण्यासाठीं उचलून नेतील, व घरच्या मंडळीचें त्यांच्यापुढें कांहीं चालणार नाहीं, हें मला माहित होतें. मी कोठें विहिरींत वगैरे तर पडलों नाहीं ना ! अशी देखील शंका घरच्या मनुष्यांनां आली; पण करतात काय ? त्यांनीं शोध करावयाचा तितका केला व अखेरीला कंटाळून स्वस्थ बसलों. पोहणारी मंडळी सर्व आटोपून आपापल्या घरां जाण्याची वेळ टळून गेल्यानंतर दोन-प्रहरच्या जेवणाच्या सुमाराला मी माळ्यावरून खालीं आलों, व तेथें लपून बसण्याचें कारण त्यांनां सांगितलें. त्यानंतर कांहीं दिवस पोहण्यासंबंधानें कोणी माझ्या वाटेला गेलें नाहीं. पुढें वऱ्याच दिवसांनीं ही माझी भीति जाऊन मला साधारण पोहतां येऊं लागलें.

लांकडाच्या ताड्यांचे अष्टकोनी सांगाडे तयार करून रंगीत कागद त्याच्यावर चिकटवून दिवाळीसाठीं कंघे तयार करण्याचा मला नाद असे. पुढेंपुढें पांढऱ्याखच्छ जाड कागदावर जाळी खोदून सिलिंडरच्या आकाराचे पायलीचे कंघे मी तयार करीत असें. त्यांत बाहेरून चित्रे लावलेली कागदाची पायली कंदिलांत पणती लाविली ह्मणजे फिरत असे. छत्रीचे अभ्रे शिवावयाला मी शिकलों होतो. लोखंडी सांगाडा असला, ह्मणजे मेण व विरुदा यांच्या मिश्रणानें पावसाळ्यासाठीं मेणकापडी छत्र्या घरच्या मंडळीच्या उपयोगासाठीं मी करीत असें. अशा रीतीनें मी तयार केलेली छत्री बाबांनीं आपले यजमान बर्वे यांनां दाखविली व त्यांनीं माझी

## लहानपणांतील व्यवसाय.

तारीफ केली. याशिवाय माझा लहानपणचा आणखी एक उद्योग चातीवर कापसाचे सुत काढून त्यांची जानवी बनविणे हा होता. आळशी लोक जानवीजोड विकत घेत. आमच्या घरापुरती जानवी आमची आह्मीच तयार करीत असू.

आमच्या आगरांत आंब्याचे झाड मुळीच नव्हते; पण उन्हाळ्यांत आंबे पिकू लागले झणजे आह्मी रात्री व पहाटेला कंदील घेऊन आजू-बाजूच्या पांचपंचवीस झाडांखाली हिंडून पडलेले आंबे सांपडतील तेवढे टिपून आणीत असू. सुमारे एक महिनाभर रात्रीचा हा उद्योग चालत असे. ही झाडे अर्थात् लोकांच्या मालकीची होती. आह्मी मालकांच्या नजरेला पडलो, तर ते आह्मांवर रागे भरत; पण अशा रीतीचे आंबे नेणे फारसे गैर समजले जात नसे.

शिमग्याच्या दिवसांत मुलांनी होळीसाठी लांकडे, गोव्याच्या चोरांनी ही गोष्ट अगदी साहजिक होती. शिवाय शिमग्यांत दार्याच्या चोऱ्या करण्याला हरकत नाही, असा समज असे. केळवंड, नाश व पडवीत इत्यादिकांची चोरी क्वचित् प्रसंगी शिमग्याच्या दिवसांत मी घेतों, तेव्हां कडव्याच्या ओल्या शेंगा चोरून आणाव्या व त्या मातीच्या जमाखर्च ठेवून घालून त्यांची तोंडे बंद करून तीं मडकीं गवतांत भाजण्याच्या चाकरी-शेंगा वाफेने चांगल्या शिजल्यानंतर त्या काढून खाव्यात; पण दुकानाचे आटोपल्यानंतर दहाबारा मंडळींच्या टोळ्या जमून घेतात; आह्मी व्हावयाचा. असल्या व्यवसायांत माझे रिकामपणचे दिवस पाहणे वगैरे चर्च नीटपणे विकावा, असे.

## देशकार्याचें बाळकडूं.

वलाच्या कंपनी' या विषयाचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतून बराच चालला होता. गुरुजींच्या मनांत आपण हा अनुभव पहावा असें आलें, आणि त्यांनीं मुरुड गांवांत व्यापारोत्तेजक मंडळी स्थापन करण्याची खटपट केली. आपण अध्यक्ष झाले व शाळेंतील एक शिक्षक श्रीयुत नाना सामल यांना चिटणीस केलें. परंतु पुढें लवकरच त्यांच्या ध्यानांत आलें, कीं, सरकारी नोकरांनीं हीं कामें उघडपणें करणें बरें नव्हे. ह्याणून त्यांनीं श्रीयुत पांडुरंग दाजी बाळ यांना अध्यक्ष, व श्रीयुत गोविंद विनायक गद्रे यांना चिटणीस केलें. हीं नावें दाखविण्याला मात्र होतीं; सर्व काम ते आपणच करीत. पांच रुपयांचा एकेक भाग याप्रमाणें सुमारे आठशें रुपयांचें भांडवल जमलें. या भांडवलावर एक दुकान चालविण्याचें ठरलें. कांहीं गृहस्थांनीं पांचपांच भाग घेतलेले होते. गांवांत खाजगी तऱ्हेनें चालविलेलीं दुसरीं तीनचार दुकानें होतीं, त्यांच्याच धर्तीवर हें दुकान सुरू झालें. गुरुजींचें बिऱ्हाड चिटणीस गद्रे यांच्या घराजवळच होतें. तेव्हां चिटणीसांच्या घरीं बाहेरच्या खोलींत व पडवीत हें दुकान मांडलें. मी या वेळीं गांवांत रिकामटेंकडा होतों, तेव्हां दुकानदार मीं व्हावें, असें ठरलें. आमच्या घरीं घरगुती जमाखर्च ठेवण्याची वहिवाट होती, व माझे दादा या सुमाराला शिक्षकाच्या चाकरीवर गेले असल्यामुळें घरचा जमाखर्च मी लिहीत असें; पण दुकानाचें लिहिणें मला माहीत नव्हतें. मास्तरहि अगदीं अननुभवी होते; आम्हां जमाखर्च ठेवीत होतों, पण वेळच्यावेळीं शिल्लक तपासून पाहणें वगैरे गोष्टी नियमितपणें घडत नसत. उधार मालाचाहि जमाखर्च नीटपणें ठेवला जात नव्हता. मी दुकानांत असलों ह्याणजे मीं माल विकावा, नसलों तर मास्तरांनीं अगर गद्रे चिटणीसांनीं विकावा, असें चालत असे. स्वदेशीविषयी तीव्र भावना त्यावेळीं सर्वत्र पसरली नव्हती. देशी अगर विलायती माल जो सोयीचा पडे तो दुकानांत ठेवला जाई. मला



## आत्मवृत्त.

दरमहा तीन रुपये पगार घावा, अशी गुरुजींची इच्छा होती; पण वर्ष-अखेर नफ्याचा हिशोब झाल्यानंतर ते पगार देणार होते. परंतु वर्षा-अंती हिशोब केल्यावर असे आढळून आले, की, नफा व्हावा तितका झाला नाही. तेव्हां भागीदारांना दरसाल दरशेंकडा नऊप्रमाणे व्याज दिले व माझ्या कामाचा मोबदला झणून मला सव्वासहा रुपये दिले. पुढे हे दुकान मोठ्या कष्टाने आणखी सातआठ महिने चालले. आपणाला हे काम उरकत नाही, असे पाहून ते बंद करण्याचे ठरले. सवडीसव-डीने भागीदारांचे पैसे परत देण्यांत आले, कांहींच्या गळ्यांत उरलेला माल बांधला, व आणखी राहिलेला कमी दराने विकून सर्व निरवा-निरव करण्यांत आली. या कामांत गुरुजी, गद्रे व पांडुरंग दाजी यांचे पांचपांच भाग अजी बुडाले. बाकीच्यांचे परत देण्यांत आले. माझ्या अव्यवस्थितपणामुळे हा सर्व घोंटाळा झाला, ही गोष्ट मला खात असे. बाकीच्यांना जसा चट्टा बसला, तसा आपणहि आपणाला बसवून घ्यावा असा विचार मी केला, व माझे मित्र श्रीयुत काशीनाथपंत काणे यांचे चुलते वे. दाजीबा काणे यांचे पांच भाग होते ते पंचवीस रुपये त्यांनी मागून येत असे मी केले, व कोणाला न कळवितां श्रीयुत भिकाजीपंत वैशंपायन झणून त्यांच्याच वयाचे गृहस्थ दुकानाच्या कामांत मला मदत करीत, त्यांच्या मध्यस्थीने पावणोत्रा व्याजाने पंचवीस रुपयांचे कर्जखत मी त्यांना लिहून दिले. अशा रीतीने गुरुजी मला चट्टा सोसू देणार नाहींत, हे मला माहीत होते; झणून ही गोष्ट मी त्यांना कळ-विली नाही. काणे यांजकडे उधार माल पंचवीस रुपयांचा आहे झणून त्यांचे भागाचे रुपये परत घ्यावयाला नकोत, असे मी खोटेंच सांगितले व ते पचूनहि गेले. माझ्याजवळ त्या वेळी पैसा नव्हता; पण हा पुढे थोडीफार चाकरी करून पैसे मिळविल व आपले पैसे फेडील, अशी काणे यांना खात्री वाटली. त्या वेळी माझे वय १८ वर्षांचे होते. ही रक्कम मी

## देशकार्याचें वाळकडूं.

पुढें इंग्रजी शिकत असतांनाच मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा होण्यापूर्वी शिकवण्या वगैरे करून पैसे मिळवून फेडली. मध्यंतरीं एकदां पांच रुपये दिले व पुढें पंचवीस दिले. अधिक झालेलें व्याज त्यांनीं माफ केलें.

## प्रकरण आठवे.

### देशकार्याचे बाळकडू.

हा बाळकडू मला पाजणारे माझे गुरुजी सोमण मास्तर होत. आमच्या गांवी पांडुरंग दाजी बाळ नांवाचे एक गृहस्थ मोठे हुषार, कर्तबगार, सरकारीदरवारी कामांत शहाणे असे असत. त्यांजकडे बरीच वर्तमानपत्रे येत. यांचा व गुरुजींचा फार स्नेह जमला. मी रिकामा असताना मुळे वर्तमानपत्रे वाचणे हा एक माझा वेळ घालविण्याचा मार्ग सर्व आ. वर्तमानपत्रांतील कांहीं निवडक भाग गांवांतील लोकांना वाचून प्रहरच्या असतां त्यांना सार्वजनिक प्रश्नांची बरीच माहिती करून लपून वसणं असा विचार गुरुजींच्या मनांत आला, व या कामावर त्यांनी संबंधाने कोना केली. गुरुजींचा मी अगदी आवडता शिष्य होतो. ते सांग-ही माझी भीम मी बिनहरकत करावयाचा. या आमच्या संबंधामुळे लोक मला थेटेने 'कल्याण' ह्मणत. गुरुजींना अर्थात् 'रामदास' लंकडाच्या नामचे आझीच परस्परांमधील पत्रव्यवहारांत त्या नांवा-त्याच्यावर चिकट लागलो. श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयांत लोकांची दर्शनाला पुढेपुढे पांढऱ्यास सायंकाळी पांच वाजल्यापासून दिवे लागण्यापर्यंतची पायलीचे कंधे मी वर्तमानपत्रे घेऊन देवळांत बसावे आणि वाचनाला दाची पायल करावी, व येणाराजाणारांनी वाटल्यास कांहीं वेळ बसून एकाच शिवावय चालत असे. हा क्रम महिन्यादोन महिन्यांपलीकडे चालला नाही. बिरु हा माझा सार्वजनिक कामांतला पहिला धडा होता !

दुसऱ्या धड्यापासून मला चांगलाच अनुभव मिळाला. गुरुजींच्या मनांत देशोद्धाराच्या अनेक कल्पना येत. त्या वेळी 'समाधिक भांड-

## देशकार्याचें बाळकडूं.

बलाच्या कंपनी' या विषयाचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतून बराच चालला होता. गुरुजींच्या मनांत आपण हा अनुभव पहावा असें आलें, आणि त्यांनीं मुरुड गांवांत व्यापारोत्तेजक मंडळी स्थापन करण्याचो खटपट केली. आपण अध्यक्ष झाले व शाळेंतील एक शिक्षक श्रीयुत नाना सामल यांना चिटणीस केलें. परंतु पुढें लवकरच त्यांच्या घ्यानांत आलें, कीं, सरकारी नोकरांनीं हीं कामें उघडपणें करणें बरें नव्हे. ह्मणून त्यांनीं श्रीयुत पांडुरंग दाजी बाळ यांना अध्यक्ष, व श्रीयुत गोविंद विनायक गद्रे यांना चिटणीस केलें. हीं नावें दाखविण्याला मात्र होतीं; सर्व काम ते आपणच करीत. पांच रुपयांचा एकेक भाग याप्रमाणें सुमारे आठशें रुपयांचें भांडवल जमा. या भांडवलावर एक दुकान चालविण्याचें ठरलें. कांहीं गृहस्थांनीं पांचपांच भाग घेतलेले होते. गांवांत खाजगी तऱ्हेनें चालविलेलीं दुसरीं तीनचार दुकानें होतीं, त्यांच्याच धर्तीवर हें दुकान सुरू झालें. गुरुजींचें बिऱ्हाड चिटणीस गद्रे यांच्या घराजवळच होतें. तेव्हां चिटणीसांच्या घरीं बाहेरच्या खोलींत व पडवीत हें दुकान मांडलें. मी या वेळीं गांवांत रिकामटेंकडा होतों, तेव्हां दुकानदार मीं व्हावें, असें ठरलें. आमच्या घरीं घरगुती जमाखर्च ठेवण्याची वहिवाट होती, व माझे दादा या सुमाराला शिक्षकाच्या चाकरीवर गेले असल्यामुळें घरचा जमाखर्च मी लिहीत असें; पण दुकानाचें लिहिणें मला माहीत नव्हतें. मास्तरहि अगदीं अननुभवी होते; आम्ही जमाखर्च ठेवीत होतों, पण वेळच्यावेळीं शिल्लक तपासून पाहणें वगैरे गोष्टी नियमितपणें घडत नसत. उधार मालाचाहि जमाखर्च नीटपणें ठेवला जात नव्हता. मी दुकानांत असलों ह्मणजे मीं माल विकावा, नसलों तर मास्तरांनीं अगर गद्रे चिटणीसांनीं विकावा, असें चालत असे. स्वदेशीविषयी तीव्र भावना त्यावेळीं सर्वत्र पसरली नव्हती. देशी अगर विलायती माल जो सोयीचा पडे तो दुकानांत ठेवला जाई. मला

## आत्मवृत्त.

दरमहा तीन रुपये पगार घावा, अशी गुरुजींची इच्छा होती; पण वर्ष-अखेर नफ्याचा हिशोब झाल्यानंतर ते पगार देणार होते. परंतु वर्षा-अंती हिशेब केल्यावर असे आढळून आले, की, नफा व्हावा तितका झाला नाही. तेव्हां भागीदारांना दरसाल दरशेंकडा नऊप्रमाणे व्याज दिले व माझ्या कामाचा मोबदला झणून मला सव्वासहा रुपये दिले. पुढे हे दुकान मोठ्या कष्टाने आणखी सातआठ महिने चालले. आपणाला हे काम उरकत नाही, असे पाहून ते बंद करण्याचे ठरले. सवडीसव-डीने भागीदारांचे पैसे परत देण्यांत आले, कांहींच्या गळ्यांत उरलेला माल बांधला, व आणखी राहिलेला कमी दराने विकून सर्व निरवा-निरव करण्यांत आली. या कामांत गुरुजी, गद्रे व पांडुरंग दाजी यांचे पांचपांच भाग अजी बुडाले. बाकीच्यांचे परत देण्यांत आले. माझ्या अव्यवस्थितपणामुळे हा सर्व घोंटाळा झाला, ही गोष्ट मला खात असे. बाकीच्यांना जसा चट्टा बसला, तसा आपणहि आपणाला बसवून घ्यावा असा विचार मी केला, व माझे मित्र श्रीयुत काशीनाथपंत काणे यांचे चुलते वे. दाजीबा काणे यांचे पांच भाग होते ते पंचवीस रुपये त्यांनी मागून येत असे मी केले, व कोणाला न कळवितां श्रीयुत भिकाजीपंत वैशंपायन झणून त्यांच्याच वयाचे गृहस्थ दुकानाच्या कामांत मला मदत करीत, त्यांच्या मध्यस्थीने पावणोत्रा व्याजाने पंचवीस रुपयांचे कर्जखत मी त्यांना लिहून दिले. अशा रीतीने गुरुजी मला चट्टा सोसू देणार नाहीत, हे मला माहीत होते; झणून ही गोष्ट मी त्यांना कळ-विली नाही. काणे यांजकडे उधार माल पंचवीस रुपयांचा आहे झणून त्यांचे भागाचे रुपये परत घ्यावयाला नकोत, असे मी खोटेंच सांगितले व ते पचूनहि गेले. माझ्याजवळ त्या वेळी पैसा नव्हता; पण हा पुढे थोडीफार चाकरी करून पैसे मिळविल व आपले पैसे फेडील, अशी काणे यांना खात्री वाटली. त्या वेळी माझे वय १८ वर्षांचे होते. ही रक्कम मी

## देशकार्याचें वाळकडूं.

पुढें इंग्रजी शिकत असतांनाच मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा होण्यापूर्वी शिकवण्या वगैरे करून पैसे मिळवून फेडली. मध्यंतरीं एकदां पांच रुपये दिले व पुढें पंचवीस दिले. अधिक झालेलें व्याज त्यांनीं माफ केलें.

## प्रकरण नववे.

### सहाव्या इयत्तेची परीक्षा.

सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला बसावयाला वयाची सतरा वर्षे पुरी व्हावी लागत. ही पुरी झाल्यानंतर या परीक्षेला जाण्याचा मी वेत केला. परीक्षेची वेळ हल्लीप्रमाणेच सप्टेंबर महिन्यांत होती, ती अतिशय गैरसोयीची असे. रत्नागिरी मुरुडाहून तीस कोस आहे. पावसाळ्याचे दिवस, व वाटेत जिकडेतिकडे खाड्या; यामुळे रत्नागिरीस जाणे अशक्य असे. ह्मणून मुरुडचे विद्यार्थी परीक्षेसाठी मुंबईस जात. विद्यार्थ्यांनी आपापल्या जिल्ह्यांत परीक्षेला बसले पाहिजे, असा नियम पुढे झाला. या वेळी विद्यार्थ्यांना वाटेल त्या ठिकाणी परीक्षेला घेत. शिवाय मुंबईची परीक्षा रत्नागिरीपेक्षा सोपी, अशीहि विद्यार्थ्यांची समजूत असे. त्या वर्षी आझी पांच विद्यार्थी परीक्षेला जाणारे होतो. आंजल्याच्या खाडीतील एक गलबत मुंबईस जावयाचे होते, त्यांतून जाण्याचा आझी वेत केला. गलबत रात्री बारा वाजतां निघणार होते. आझी आवशीलाच खाडीजवळच्या धर्मशाळेत जाऊन बसलो. इतक्यांत पाऊस अतिशय जोराचा पडू लागला व तो थांबण्याचे चिन्ह दिसना. अर्थात् गलबत जाण्याचे राहिले व आझी दुसऱ्या दिवशी सकाळी पावसाच्या टोंबांतून सहा मैल घरी परत आलो. आमच्या गांवातील खाडीलाच इतके पाणी झाले, की, मोठ्या कष्टाने ती उतरून आझी पार पडलो. पायरस्थाने मुंबईला जावयाचे ह्मणजे रत्नागिरीसारखीच अडचण होती. जिकडेतिकडे उतार न होण्याच्या खाड्या. आतां आमचे परीक्षेला जाणे बहुतकरून राहते, असे सर्वांना वाटले. सातारच्या परीक्षेला अजून चार दिवस होते. कसे तरी करून अठरा कोसांवर असणारे

## सहाव्या इयत्तेची परीक्षा.

चिपळूण गांठतां आलें, तर पुढील रस्त्यावर नद्यांनां जिकडेतिकडे पूल होते. पाऊस अजून फारसा कमी झाला नव्हता, झणून आमच्या कोणाच्याच घरची मंडळी आह्मांला परवानगी देईना. शिवाय दीडकोसावर कंदें येथें राहणारा एक विद्यार्थी होता, त्याची परवानगी मिळवावयाची होती. आह्मीं हट्ट करून परवानगी मिळविली आणि सर्वजण कंदें येथील मुलाच्या घरीं वस्तीला गेलों. आतां पाऊस कमी झाला होता; षण तीन दिवसांत सातारा गांठावयाचा होता. सर्वांनां हें अशक्य वाटलें. कंदें येथील मुलाच्या घरची परवानगी मिळना; तेव्हां आह्मींच निघालों व तो मुलगा आह्मांला पोहोचवावयाला आला. सामानसुमानाशिवायच तूं आमच्या बरोबर चल, झणून आह्मीं त्याला हट्टलें, व तोहि आह्मांबरोबर आला. दोनप्रहरां सहा कोसांवर कुंभें गांवीं आह्मीं दुपारच्या जेवणासाठीं मुक्काम केला. इकडे या मुलाच्या घरच्या मंडळींनीं ताडलें, कीं, ज्या अर्थी हा परत आला नाहीं, त्या अर्थी हा परस्पर गेला असावा. तेव्हां त्याचा वडील भाऊ त्याचें सामानसुमान घेऊन निवाला व आमचीं जेवणें होऊन आह्मी पुढें जावयास निघणार, तो त्यानें आह्मांला गांठलें. आह्मीं सर्वांनीं आपापलीं ओझीं पाठीशीं बांधलीं व जेवल्याबरोबर पुढें जाण्यास निघालों. आठ कोशांवर आह्मीं रात्रीची वस्ती केली. पुनः पहांटेला उठून उजाडल्याबरोबर आह्मीं चिपळूण गांठलें. तेथें आमच्या गांवचे एक गृहस्थ फौजदार होते, त्यांच्या घरीं आह्मी उतरलों. दोनप्रहरांचीं जेवणें करून थोडी विश्रांति घेऊन आह्मी पुनः निघालों. फौजदार-साहेबांनीं आह्मांला ओझ्यासाठीं भाज्याचें एक घोडें करून दिलें चिपळूणापासून पाटण अठरा कोस, व पाटणपासून सातारा अठरा कोस, इतकी मजल आह्मांला मारावयाची होती, व अवकाश काय तो दीड दिवस व दोन रात्री इतका होता. आह्मी कुंभार्ली घांटाच्या पायथ्याशीं जाऊन फराळ केला, व रात्रीची चारपांच तास झोंप घेऊन पहांटेला दोन वाजतां



## आत्मवृत्त.

घांट चढूं लागलों. इतकें नेटानें चालण्याची आह्मांला सवय नव्हती. यामुळें आह्मी थकलों होतो; तथापि कसेबसे करून एक वाजण्याच्या सुभाराला पाटण गांठलें. तेथें एका गृहस्थाच्या घरीं वाटसरूंनां भोजन मिळत असे. तेथें जाऊन आह्मां स्नान करून जेवणखाण आटोपलें, तों तीन-साडेतीन वाजले. दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां परीक्षेसाठीं हजर व्हावयाचें होतें, व अठरा कोशांचा प्रवास करावयाचा होता. परीक्षेला जाण्यासाठीं विद्यार्थी आले आहेत अशी शाळामास्तरांनां खबर कळली, तेव्हां ते आह्मी उतरलों होतो तेथें आले. त्या मंडळीनें आह्मांला अशी सल्ला दिली, कीं, मोठ्या रस्त्यानें गेलें तर सातारा अठरा कोश आहे; परंतु पायवाटेनें खिंडीतून धनगरसज्याच्या मार्गानें गेल्यास सहा कोशांचा हिसका वांचतो; आह्मी जलदी केली, तर काळोख पडण्यापूर्वी धनगरसज्यावर जाऊं, व मग पुढील वाट तितकी वाईट नाही. आह्मी सर्वांनीं लागलीच निघण्याची तयारी केली. या सर्व प्रवासांत एक आनंदाची गोष्ट एवढीच होती, कीं, पहिल्या सहा कोशांच्या पुढें आह्मांला पाऊस बिलकूल लागला नाही. आह्मी पाटणहून निघाल्यानंतर दोनतीन मैल कसेवसे ठीक गेलों; परंतु पुढें घोडें अगदीं थकलें. पाटणहून निघतांनाच घोडेवाल्यानें खूप आढेवेढे घेतले; परंतु आह्मी त्याला जुलुमानें आमच्याबरोबर यावयाला लावले. आह्मांला परीक्षेचा ध्यास लागला होता, त्यामुळें जरी आमचीं शरीरें थकलीं होती, तरी आमचीं मनें त्यांनां जोर देऊन ओढओढून नेत होती. तसें उत्तेजन त्या विचान्या घोड्याला काय होतें ! बोलूनचालून तें भाडेकरी घोडें. त्याला खाणें बेताचेंच मिळावयाचें. चिपळुणापासून पाटणपर्यंतच्या अठरा कोशांच्या प्रवासानें तें थकून गेलें होतें. एक काठी मारिली, कीं, चार पावलें चालवें व पुनः थबकून उभें रहावें, असा क्रम त्यानें सुरू केला. आह्मी त्याला मारून चालविण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ. आह्मी अर्ध्या खिंडीत आलों व काळोख पडला. एका बाजूला

## सहाव्या इयत्तेची परीक्षा.

उंच कडा व दुसऱ्या बाजूला खोलदरी आणि मध्ये दोन एक हातांची अरुंद वाट व जिकडेतिकडे किरी झाडी ! अशा अडचणीत आम्ही सांपडलो. घोडेवाला आमच्या मूर्खपणाबद्दल व आम्ही आपल्याबरोबर त्याला संकटांत घातल्याबद्दल आमचे शब्दांनी ताडण करीत होताच. मोठे धीट मनुष्यहि अशा वाटेने रात्रीला जाण्याचे धाडस करावयाचे नाहीत; पण आम्हांला त्या वाटेची कांही कल्पना नव्हती. आम्ही घोड्याला मारमारून चालविण्याचा प्रयत्न केला. अखेरीला नाइलाज होऊन थकल्यामुळे ते घोडे खाली बसले, ते कांही केल्या उठेना ! आम्ही त्या वेळी स्वार्थ साधण्यासाठी अतिशय निर्दयपणाने वागलो ! आम्ही पांचजण व घोडेवाला पडला एकटा. त्यांतून तो तसा खाष्ट नव्हता. नाहीतर तो इतक्या संध्याकाळी खिंडीत शिरताच ना. किती मारले तरी घोडे उठत नाही, हे स्पष्ट दिसून आले. अशा अरण्यांत सर्वंध रात्र काढणे अशक्य होते. घोडेवाल्याचे मन द्विधा होत होते. घोड्याला टाकून जावे कसे व अरण्यांत थांबावे तरी कसे ? अखेरीला तो आमच्याबरोबर पुढे जाण्याला तयार झाला. आम्ही ओझी पाठोंगळीला मारलो. घोडेवाला पुढे झाला व आम्ही मागोमाग निघालो. वाट बिलकूल दिसेना. पांचपंचवीस पावले चालल्यानंतर मधून एकाद्यावेळी आकाश दिसावे व पुनः झाडीमध्ये लपून जावे, असे होत होते. घोडेवाला माहीतगार होता, त्यामुळे आम्ही मोठ्या कष्टाने दहाअकरा वाजतां खिंडीतून बाहेर पडलो. जवळच धनगरसज्याचा माळ होता, तेथे धनगरांच्या चारदोन झोंपड्या होत्या. त्यांच्या शेजारी माळावरच आम्ही मुक्काम केला. पहांटेला अतिशय वारा सुटला आणि थंडीने आम्ही कुडकुडून गेलो. आम्हांला जर पुढील वाट माहीत असती, तर आम्ही तसेच पुढे चाललो असतो. आम्ही घोडेवाल्याला घेऊन पुढे गेलो असतो, पण तो येईना. दिसू लागले तेव्हां आम्ही पुढची वाट धरली. घोडेवाल्याला अधिक पैसे देऊन खुष करण्यालाहि

## आत्मवृत्त.

आझांजवळ कांहीं नव्हते ! सातआठ रुपये एकेकाजवळ होते. तेवढ्यांत परीक्षेची एक रुपया फी, सातान्यांत जितके दिवस रहावे लागेल तितक्या दिवसांची खाणावळ, व प्रवासाचे सर्व खर्च भागवावयाचे होते. तेव्हां आझी सातारपर्यंत ठरलेले भाडे देऊन त्याला परत लावले. त्या विचान्याचे घोडे त्याला परत मिळाले, कीं, रानांतच त्याला कोणी हिंस्र पशूने खाऊन टाकले, कीं, अतिश्रमानेच ते निजधामाला गेले, ईश्वर जाणे ! या बरोबरीच्या चार विद्यार्थ्यांपैकीं दोघे अजून हयात आहेत. त्यांपैकीं कोणाची गाठ पडली, कीं, त्या प्रसंगाची आठवण होऊन त्यावर संभाषण सुरू होतें, व अंगावर शहारे येतात !

आझीं त्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां सातान्याला जाऊन पोहोचण्याची जी खटपट केली, ती व्यर्थ गेली ! आझांला सातान्याला पोहोचण्याला संध्याकाळचे पांच वाजले. आमचे एक ग्रामस्थ तेथे कलेक्टराच्या कचेरींत कारकून होते, त्यांजकडे आझीं विन्हाड ठेवले, व जेवणाची सोय खाणावळींत केली. परीक्षेला दोनतीनशें विद्यार्थी होते. त्यांचीं नांवे नोंदण्यांतच तो दिवस गेला होता, व खऱ्या परीक्षेला सुरुवात झाली नव्हती. नांवे नोंदून झाल्यावर जर वेळ उरला, तर निबंध लिहावयाला देण्याची वहिवाट असे; पण या वर्षी तसे झाले नव्हते. हें ऐकून आझांला धीर आला. आमच्या ग्रामस्थांनीं परीक्षेच्या अध्यक्षींची गांठ घेतली व आमची हकीगत त्यांच्या कार्नी घातली, तेव्हां आझांला परीक्षेला घेण्याचे त्यांनीं कबूल केले. दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां आझी परीक्षेच्या ठिकाणीं गेलो. मी नांव नोंदून घेण्यासाठीं पुढे झालो, तेव्हां माझी मूर्ति पाहिल्याबरोबरच त्या सर्वांना मी वय खोटें सांगतो, असे वाटले. कमिटीनें माझ्याबरोबरच्या चार विद्यार्थ्यांचीं नांवे नोंदलीं, व मला परीक्षेला बसू दिले नाही. मीं शाळेंतला वयाचा दाखलाहि नेला होता, पण त्याकडे कोणी पाहिले नाही. मी इतका ठेंगणा

## सहाय्या इयत्तेची परीक्षा.

च कृश दिसें, कीं, पंधरा वर्षांहून अधिक वर्षे मला खास नाहींत, असें कोणालाहि वाटावें. परीक्षकांनां परीक्षा सुरू करण्याची घाई होती, तेव्हां त्यांनीं मजकडे अधिक लक्ष्य न देतां “ तुला परीक्षेला घेत नाहीं, ” असें मला सांगून ते पुढील उद्योगाला लागले !

झालें ! माझ्या सर्व आशेचा भंग झाला ! पुनः गांवीं परत जाऊन रिकामटेंकडें हिंडत रहाणें माझ्या कपाळीं आलें. मी भित्रा व मुखदुर्बळ झणून मला या वेळीं परीक्षेला घेतलें नाहीं. हा माझा भित्रेपणा व मुखदुर्बळपणा मला माझ्या आयुष्यांत पुष्कळ ठिकाणीं नडला, व अजूनहि नडतो !

पूर्वीं घडून आलेला आणखी एक प्रसंग सांगण्यासारखा आहे. पांडुरंग दाजी बाळ हे आमच्या गांवचे कर्ते पुरुष होते. अशांनां विरोध करणारा एक पक्ष असावयाचाच; तसा तो आमच्या गांवींहि होता. या दुसऱ्या पक्षांतील एक गृहस्थ दापोली येथें वकील होते. त्यांनीं कंपनीच्या दुकानांतले पांच भाग घेतले होते. हे गृहस्थ कधीं कधीं दुकानांत येऊन अधिकउणी विचारपूस करीत; हेतु हा, कीं, पांडुरंग दाजी व त्यांचे स्नेही यांनीं चालविलेल्या उद्योगांत कांहीं दोष काढून टवाळी करावी. दोष हवे तेवढे होते. एकदां त्यांनीं दुकानांत येऊन बटकाभर अनेक प्रश्न विचारून व जमाखर्च पाहून त्यांतले दोष काढून मला अगदीं घाबरवून सोडलें, व मी रडूं लागलों. मला कांहीं न विचारतां मास्तर व बाळ यांनांच काय तें विचारा, असें मी सांगितलें असतें झणजे माझे काम झालें असतें. पण हा विचार मला सुचावा कसा ? हे शब्द माझ्या तोंडून निघावे कसे ? माझी ही अवस्था पाहून ते निघून गेले. संध्याकाळीं ही हकीगत गुरुजींजवळ सांगतांना पुनः मला रडूं कोसळलें. माझ्या-मध्ये प्रसंगावधान अगदीं नाहीं. एक प्रकारचा भित्रेपणा व एक प्रकारचा धीटपणा यांचा चमत्कारिक तऱ्हेचा मिलाफ मजमध्ये झालेला

## आत्मवृत्त.

आहे. एकादें. पाठ केलेले भाषण सभेत बोलून दाखविण्याला अगर तयार असलेल्या विषयांची परीक्षा परीक्षक घेत असतील तर त्यांजपुढे उत्तरे देण्याला मी भीत नसें; पण ज्या ठिकाणी प्रसंगावधानाने उत्तरे द्यावयाचीं असत, त्या ठिकाणी माझी अगदीं तिरपिट उडून जाई. वयाने मोठ्या व अपरिचित मनुष्यांपुढे मी गेलों, कीं, माझी गाळण उडालीच. एकाद्या मोठ्या मनुष्याला निरोप सांगावयाचा असला, तरी मला भीति वाटे. माझ्या भित्रेपणाचे आणखी एकदोन प्रसंग पुढील भागांत येतील.

या प्रसंगां जर एकादा धोट मुलगा असता, तर त्यानें परीक्षकांच्या कमेटीला आपले नांव नोंदावयला भाग पाडलें असतें. वय अगदीं खरेंखरें सांगितलेलें होतें व त्याबद्दल शाळेच्या मास्तरांच्या सहीचा दाखला होता. “परीक्षेला घेत नाहीं,” हे त्यांच्या तोंडचे शब्द ऐकल्याबरोबर मी गर्भगळित झालों. ही माझी अवस्था पाहून दाखला खोटाच असावा, असा त्यांचा समज अधिक दृढ झाला, व ते एकदम आपल्या उद्यागाला गेले, व मी हिरमुसला होऊन परत बिन्हाडों आलों. पहिल्याच दिवशीं अंकगणिताची परीक्षा झाली व लागलाच दुसऱ्या दिवशीं निकाल सांगून त्या विषयांत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांची पुढे परीक्षा सुरू झाली. मजबरोबरचे चारहि विद्यार्थी गणितांत नापास झाले होते. आझी सर्वच नाउमेद झाल्यामुळे शहर पाहण्याच्या वगैरे नादाला न लागतां आल्या वाटेनें तसेच मार्गें फिरलों. खिंडींत आलों, तेव्हां पहिला प्रसंग मूर्तिभंत डोळ्यांपुढे उभा राहिला. या वेळीं अर्थात् दिवस होता. त्या प्रसंगांतून आझी कसे निभावलों, याचें मला अजून आश्चर्य वाटतें.

मी घरीं येऊन पुनः पूर्वक्रम सुरू झाला. त्या वेळचे माझ्या क्षितिजावरचें महत्त्वाकांक्षेचें अत्युच्च शिखर ह्मणजे सहाव्या इयत्तेची परीक्षा देऊन ट्रेनिंगांत जाणें व तेथून पहिल्या

## सहाव्या इयत्तेची परीक्षा.

प्रतीचें सर्दिकीट मिळवून मास्तर होऊन बाहेर पडणें, हें होतें. तेव्हां पुनः सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला वारी करण्यावांचून दुसरा मार्ग नव्हता. परीक्षेचे दिवस जवळ आले, तेव्हां परीक्षेला कोठें जावें, हा एक प्रश्न येऊन पडला. मुंबईला जावयाचें ह्मणजे गलबताच्या स्वाधीन, अर्थात् अनिश्चित. त्या वेळीं आगबोटी आठवड्यांतून दोनदां जात असत, पण त्या दिवाळीनंतर; व परीक्षा सप्टेंबर महिन्यांत होई. तेव्हां गलबतांतूनच जावें लागे. साताऱ्याला पुनःहि परीक्षेला घेणार नाहींत, ही भोति. या वर्षी माझ्याहून वाराचौदा वर्षांनीं वडील असे माझे चुलत बंधु गंगाधरपंत कर्वे यांना परीक्षेसाठीं जावयाचें होतें. हे एका खेडेगांवच्या शाळेचे मास्तर होते. त्या वेळीं शाळाखात्याचें असें सक्क्युलर निघालें होतें, कीं, नवीन सुरू झालेल्या सहाव्या इयत्तेची परीक्षा जे पास होणार नाहींत, त्यांना बढती मिळावयाची नाहीं. त्यामुळे तीसपत्तीस वर्षे वयाच्या कांहीं मास्तरांना सुद्धां परीक्षेला जावें लागत होतें. गंगाधरपंत एकदोन वेळां नापास झाले होते, व आतां त्यांना पुनः शेवटचा प्रयत्न करावयाचा होता. ते शाळेंत असतांना मुरुडाला जे मास्तर होते, ते या वेळीं कोल्हापूरच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षक झाले होते. तेव्हां त्यांच्या ओळखीनें कोल्हापुराला परीक्षेसाठीं जावें, असा गंगाधरपंतांनीं बेत केला, व मीहि त्यांजबरोबरच जाण्याचें ठरविलें. मागील वर्षाचा अनुभव होता, ह्मणून त्या वर्षी आम्ही परीक्षेच्या अगोदर बरेच दिवस निघालों, व चिपळुणावरून कऱ्हाडाच्या मार्गानें कोल्हापुराला जाऊन पोहोंचलों. आपलें सामानसुमान पाठीवर बांधून दररोज सुमारे पंचवीस मैलांचा प्रवास आम्ही करीत असूं. येथें एकेका विषयाची परीक्षा घेऊन तेवढा निकाल करून राहतील त्यांचीच पुढील परीक्षा घेत. असें शेवटच्या विषयापर्यंत करीत. आमची परीक्षा संपण्याला वीसपंचवीस दिवस लागले. आम्ही दोघेहि पास झालों. गंगाधरपंत हे भाविक गृहस्थ आहेत. मिरजेला त्यांचा एक

## आत्मवृत्त.

मित्र होता, तेव्हां मिरज, औदुंबर, नृसिंहवाडी वगैरे ठिकाणीं जाण्याचें त्यांनीं ठरविलें. अर्थात् मीहि त्यांजबरोबर गेलों. हें सर्व आटोपून आह्मी आपल्या गांवीं येण्यासाठीं परत फिरलों. नरकचतुर्दशीच्या रात्रीं आह्मी कऱ्हाडाला वस्ती केली. कऱ्हाडच्या एका श्रीमंत गृहस्थाच्या घरचे दोन मुलगे कोल्हापुरास इंग्रजी शिकावयाला असत. ते घोड्यावर बसून सुट्टीचे घरीं चालले होते. त्यांची सहर्जीं वाटेंत गांठ पडली. गंगाधरपंत हे बोलके असल्यामुळें त्यांनीं त्यांची विचारपुस केली, व ते कऱ्हाडालाच जाणार असल्यामुळें आमचो रात्रीचो वस्तीचो सोय करण्याबद्दल त्यांनीं गोष्ट काढली व ती आनंदानें मान्य करण्यांत आली. अर्थात् आह्मी त्यांजकडेच वस्ती केली.\*पहांटेचें नरकचतुर्दशीचें स्नान आह्मी गंगेवर केलें. ज्यांच्याकडे आह्मी उतरलों होतो, त्यांनीं दिपवाळीचा फराळ केल्या. शिवाय अगोदर निघूं नये, असा आग्रह केल्यावरून फराळ उरकून आह्मी पुढील प्रवास सुरू केला. हा परत जाते वेळचा प्रवास आह्मी फार जलदीनें केला. भाऊविजेच्या दिवशीं मुरुडास जाऊन पोहोंचावयाचें, असा वेत केला. मधले मुक्काम माझ्या लक्ष्यांत नाहींत; पण प्रतीपदेच्या रात्रीं आह्मी चिपळुणापासून तीन कोसांवर घाटाखालीं कान्हे ह्मणून गांव आहे तेथें वस्ती केली. या गांवीं गंगाधरपंत पूर्वीं मास्तर होते. तेव्हां तेथील मंडळीला भेटून नंतर पुढें जावें, अशा हेतूनें ते तेथें गेले.

\* कित्येक गोष्टी सहर्जीं अशा कांहीं चमत्कारिक रीतीनें घडून येतात, कीं, त्यांत कांही अमानुष योजना असावी, असें भोळ्या माणसाला वाटावें. वरील वाक्य लिहून होतें तों रात्रींचे आठ वाजले; इतक्यांत पार्वतीवाई आल्या व “आज मला शिकविण्याला वेळ आहे का?” असें ह्मणाल्या. मीं लागलेंच लिहिणें बंद केलें, व त्यांनां शिकवूं लागलों आणि पहांटेला आश्रमांत नरकचतुर्दशीच्या स्नानांची गडबड चालली आहे, अशा वेळीं पुढील वाक्यें लिहावयाला बसलों; तेव्हां झट्टिशीं हा मेळ माझ्या लक्ष्यांत आला.

## सहाय्या इयत्तंची परीक्षा.

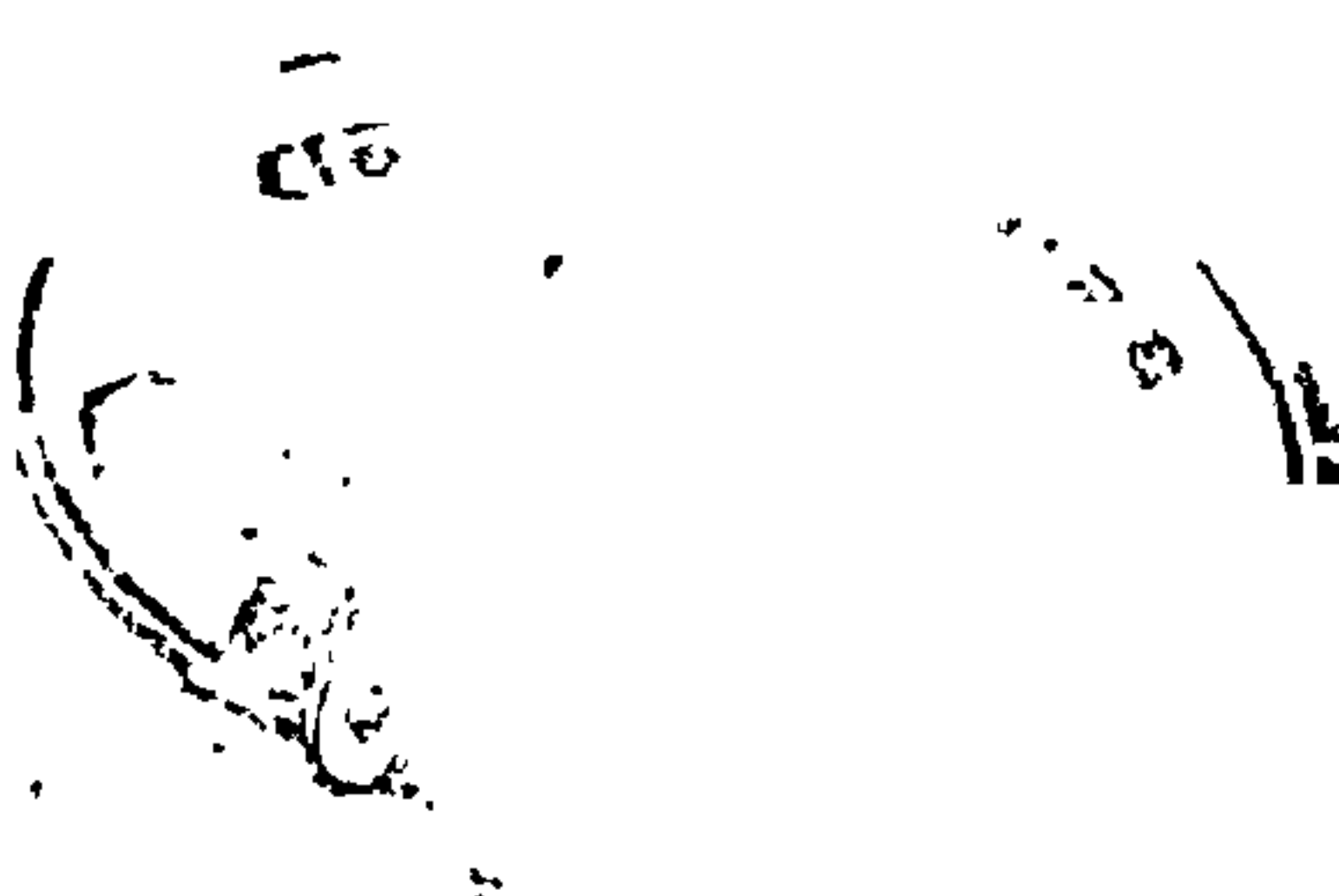
मी फार थकल्यामुळे लागलाच त्रिजून गेलो. त्यांनीं मात्र आपल्या मंडळींत कांहीं भक्तिपर पदें वीण्याच्या सुरांत ह्यणण्यांत व गप्पा मारण्यांत बहुतेक रात्र घालविली. नंतर आम्ही पहांटेला तीनचार वाजतां निघालो, ते एकसारखे बेचाळीस मैल चालून भाऊबिजेच्या रात्रीं अकरा वाजतां घरीं जाऊन पोहोचलो. मध्यंतरीं दोनतीन वेळां फराळ करून प्रत्येक वेळीं तासाअर्धातासाची विथ्रांति घेतली. घरीं गेल्यावर भाऊ-बीजेचें ओवाळणें व फराळ होऊन नंतर कुटुंबांतील मंडळींत प्रवासा-संबंधानें थोडें संभाषण होऊन निजावयाला गेलो.

गंगाधरपंत हे सत्त्वगुणाचे पुतळे आहेत. शरीरकष्टांसंबंधानें त्यांचा पहिला नंबर. रात्रीचा प्रवास करणें हें यांच्या अंगवळणीं पडलेलें आहे. हे मुरुडापासून सहा कोसांवर केळशी गांवीं बरेच दिवस मास्तर होते. तेथेंच त्यांचा लग्नाचा योग जुळला, व हल्लीं पेन्शन घेऊन ते तेथेंच आपल्या श्वशुरगृहीं रहातात. मुरुड व केळशी यांमध्ये त्यांच्या किती तरी खेपा होतात. मध्यरात्रीं मुरुडाहून निघावें व सूर्योदयाला केळशीला जावें, अगर तिनीसांजां केळशीहून निघावें व मध्यरात्रीं मुरुडाला यावें, असें त्यांनीं किती वेळां तरी केलेलें आहे. यामुळे यांनां त्यांची मित्र-मंडळी 'निशाचर' ह्यणत. हे आतां सत्तर वर्षांचे आहेत, पण अजून असा प्रवास करितात. यांची ओढ नसती, तर मीं हा परत येते वेळचा प्रवास इतक्या जलदीनें केला नसता. यांनां भाऊ अगर बहोण नसल्या-मुळे आम्हां भावंडांवर यांचें विशेष प्रेम असे, व तें अजूनहि तसें आहे. मीं कोंकणांत गेलो, कीं, एकदोन दिवस ते मुरुडाला येऊन मजबरोबर अधिकउणें बोलून मग जावयाचे. भाऊबिजेसाठीं मुरुडाला जावयाचेंच, असा त्यांनीं नेट धरला व तो आम्ही शेवटल्या दिवशींच बेचाळीस मैल चालून तडीला नेला. या गंगाधरपंतांनीं जुने कागदपत्र चाळून पूर्वजांची संगतवार हकीगत जुळवून देण्याच्या कामीं मला फार मदत केली.



## आत्मवृत्त.

या साताऱ्याच्या व कोल्हापुराच्या प्रवासाप्रमाणे पाठीवर बोजा म्हाऱून चालण्याचा प्रसंग मला पुढे फक्त एकदांच आला. या वेळीं माझ्या गांठोऱ्यांत अगदीं नेमके सामान असे, ह्यणजे नेसावयाचे आणि पांघरावयाचे धोतर, मुकटा, तांब्यापंचपात्रां, अभ्यासाची पुस्तके, व पोहे, दशम्या, थालीपीठ, फोडणीच्या मिरच्या, लोणचे वगैरे फराळाचे बरेचसे सामान. वाटेंत जेवणें किती मिळतात आणि किती नाहीं, याचा नियम नसे. यामुळे ही सामुग्री बरीच घ्यावी लागे. यासिवाय बरोबरचे सामान ह्यणजे एक घोंगडी व एक छत्री. पाऊस असला ह्यणजे घोंगडीची खोल करून घ्यावयाची. रात्रीला तिचा अंधरावयाला उपयोग होई. डोकीचा मोठा चौकोनी रुमाल रात्रीचा पांघरावयाला उपयोगी पडे.



प्रकरण दहावे.

## इंग्रजी शिकण्याची संधि.

स्वातंत्र्याहून परत आल्यानंतर सुमारे दोन महिन्यांनी आमच्या गांवी लहानशी इंग्रजी शाळा सुरू झाली. पांडुरंग दाजी बाळयांचा माझ्याहून दोनतीन वर्षांनी लहान असा एक मुलगा होता. त्याची मराठी पांचवा इयत्ता होऊन त्याला इंग्रजी शिकवण्यासाठी काय करावे, या विचारांत ते होते. गुरुजींनी त्यांना युक्ति सुचविली, की, एकादा शिक्षक मुहुडांत आणल्यास दुसऱ्या कित्येक मुलांनाहि इंग्रजी शिकण्याला संधि मिळेल. हा विचार त्यांना पटला. शिक्षकानें पांडुरंग दाजींच्या घरीच रहावे, जेवावे व त्याबद्दल त्यांनी कांहीं घेऊं नये आणि इतर मुलांकडून एकेक रुपयाप्रमाणें जी फी मिळेल ती त्यानें पगार घ्यावी, अशी योजना होऊन मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकलेले एक गृहस्थ मुंबईहून आणविले, व मंडलिकांच्या गोठ्याच्या माडीवर आमची इंग्रजी शाळा सुरू झाली. अशा रीतीने वयाला पूर्ण सतरा वर्षे व सहा महिने झाल्यावर मी ए, बी, सी शिकूं लागलों. ही संधि जर मला मिळाली नसती, तर मी या वेळीं बहुधा कोठें तरी मराठी शाळामास्तराचें काम करतांना आढळलों असतों. ही शाळा दोन वर्षे चालली व पंधरासोळा मुलांना आयुष्याची निराळी दिशा लागली. या वेळचे माझ्याबरोबरीचे हल्लीं पुढें आलेले गृहस्थ घणजे प्रख्यात प. वा. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांचे पुतणे श्रीयुत शिवराम गंगाधर मंडलिक हे होत. हे हल्लीं मुंबई इलाख्याच्या उत्तरभागांत असिस्टंट कमिशनर आहेत. बाकीच्यांपैकी बरीच मंडळी ट्रेनिंग कॉलेजांत जाऊन मास्तर व्हावयाची, ती अधिक किफायतीच्या कारकुनांच्या वगैरे जागांवर आहे.

## आत्मवृत्त.

साताऱ्याला सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला जाऊन परत आल्यानंतर ही शाळा सुरु झाली. कोल्हापुरची परीक्षेची फेरी या इंग्रजी शाळेत असतांनाच झाली. पण परत आल्यावर मी पुनः शाळेत जाऊं लागलों. दोन वर्षांत तीन इयत्ता पदरांत पडल्या, पण पुढें काय ! तिसरी इयत्ता तीन महिन्यांनी संपणार, तोंच मी पुढला विचार करूं लागलों. या वेळीं गुरुजींची बदली गुहागर गांवीं झाली होती. इंग्रजीचा अभ्यास पुढें करण्यासाठीं मी बाहेर जावें झणून गुरुजींनीं पुष्कळ उचल केली. “प्रसंग आला असतां मी थोडा मदत करीन,” असेहि आश्वासन त्यांनीं दिलें होतें; पण या मदतीचें कारण पडलें नाहीं. हा वेळपर्यंत आमच्या बाबांनीं कर्ज झणून कधीं काढलें नव्हतें. पण माझ्या शिक्षणासाठीं जरूर पडल्यास मामांकडून थोडें कर्ज काढावें, असा विचार त्यांनीं केला, व ओझ्यासाठीं एक गडी बरोबर देऊन ऑगस्ट महिन्यांत रत्नागिरीस जाण्यासाठीं त्यांनीं माझी रवानगी केली. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळें मी पायवाटेनें चालतच गेलों. पुढें आगबोटी सुरु झाल्या असत्या, पण अगोदर जाण्यांत माझा हेतु हा होता, कीं, तिसऱ्या इयत्तेचे दोन महिने तरी हायस्कुलांत काढावयाला मिळावे. हा माझा हेतु साधला व वार्षिक परीक्षेंत माझा नंबर पांचांच्या सुमारानें आला. रत्नागिरीस माझ्या ओळखीचें कोणी नव्हतें. माझे मराठी शाळेंतील साहाध्यायी रामभाऊ जोशी हे त्यांचे मावसे श्रीयुत वामन आबाजी मोडक यांजकडे इंग्रजी शिकावयाला गेलेले होते. त्यांची अशी सोय झाल्यामुळें त्यांनां सहाव्या इयत्तेकडे वळावें लागलें नाहीं. मी प्रथम रामभाऊंच्या ओळखीनें वामनरावजी मोडक यांजकडेच उतरलों, व महिना पंधरा दिवस तेथें राहून नंतर दुसऱ्या कांहीं विद्यार्थ्यांच्या शेजारीं बिऱ्हाड केलें, व 'खाणावळींत जेवावयाला जाऊं लागलों, रत्नागिरीस मी सुमारें सहा महिने होतों. चवथ्या इयत्तेंत जाऊन दोनतीन महिने होतात, तों मी तापानें

## इंग्रजी शिकण्याची संधि.

आजारी पडलों व घरीं आलों. रत्नागिरीस मला एक स्कॉलरशिप मिळू लागली होती. दरमहा दोन रुपये मिळत. पैकीं दीड रुपया फीला जाई. तापानें मला बरेच दिवस कुचंबविलें व त्यांतून बरा होतों तों चातुर्थिक ज्वर सुरू झाला. तीन दिवस वरें असावें, पण चवथ्या दिवशीं नेमक्या वेळीं ताप येई. माझे इंग्रजी शिकणें पुनः मार्गे पडलें, तरी तें मीं अगदीं सोडलें नव्हतें. रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे पुतणे धोंडोपंत मंडलिक हे त्या वेळीं प्रकृति नीट नसल्यामुळें घरीं आलेले होते. ते बी. ए.-च्या परीक्षेंत नापास झालेले होते. त्यांच्याजवळ इंग्रजी चवथ्या इयत्तेचीं पुस्तके 'सांडफर्ड आणि मर्टन' व 'इलियड' हीं वाचूं लागलों. पावसाळा आला तरी मला चातुर्थिक ज्वरानें सोडलें नव्हतें, तेव्हां अर्थात् माझे इंग्रजी शिकावयाला जाणें रहित झालें. इतक्यांत मुरुडच्या मराठी शाळेंत शिक्षकाची एक जागा रिक्ामी झाली. पगार दरमहा पांच रुपये होता. ही जागा शाळामास्तर मला देत ना. माझा हेतु चारपांच महिने काम करून कांहीं पैसे शिल्लक टाकावे व दिवाळीनंतर इंग्रजी शिकण्याला जावें असा होता. मास्तर ती जागा कायम राहणाऱ्या मनुष्याला देणार होते. शेवटीं धोंडोपंत मंडलिकांनीं माझ्यासाठीं मास्तरांनां भीड घातली व त्यांनीं मला शिक्षक नेमलें. हे मास्तर नव होते, ह्मणून अडचण पडली. सोमण मास्तर असते, तर तेव्हांच काम झालें असतें. शाळा सकाळीं व संध्याकाळीं असे. सात तास शाळेंचे काम करून राहिलेल्या दोन प्रहरच्या वेळांत मी मंडलिक यांच्याजवळ इंग्लिश शिकत असें. अशा रीतीनें घरींच चवथी इयत्ता पुग करून माझे सहाध्यायी मुंबईत रॉबर्ट मनी स्कूलांत शिकत होते, त्यां जबरोबर मुंबईला जाऊन नवीन वर्ग सुरू होण्याबरोबर मी पांचव्या इयत्तेन जाऊन बसलों. मुरुडची पुष्कळ मंडळी मुंबईला असत. मुरुडच्याच विद्यार्थ्यांनीं मिळून एक खोली घेतली होती. जेवावयाला मुरुडच्या नागोपंत दातारांनीं नुकतीच खाणावळ घातली होती, तींत जात असें.

## आत्मवृत्त.

पुढील तीन वर्षे अभ्यास निर्वेध झाला. लवकरच माझे मित्र परशुरामपंत दामले हे ट्रेनिंग कालेजांतून सुटून मास्तर होऊन मुंबईला आले. त्यांनी मुगभाटांत आंग्र्याच्या चाळींत बिन्हाड केले, व त्यांच्या घरी मी राहू लागलो. ते, त्यांची बायको, त्यांचे दोघे बंधु व मी इतकीं माणसे त्या लहानशा दोन खोल्यांत रहात असूं. त्यांतलीच एक खोली स्वयंपाकघराएवजीं होती. आम्ही ग्यालरींत निजत असूं. या चाळींत राहत असतां माझी गाणे ऐकण्याची हौस आपोआप पुरली. चाळीसमोर मुगभाटच्या रस्त्यावर एका शेकी गृहस्थाचें एक मोठें घर होतें. या घरी दर शनिवारी नायकिणीचें गाणें होत असे. बहुधा त्या वेळची सुप्रसिद्ध कृष्णी झुलपी व तिची मुलगी श्यामी यांना बोलावीत रात्री एक झोप झाल्यानंतर मधुर आवाजांनीच आम्ही जागे होत असूं. रात्रीच्या शांत वेळीं गाण्याचे मोहक स्वर स्पष्ट ऐकूं येत. एकादें पंद ध्यानांत रहावें व आठवडाभर त्याच्या लकेच्या माराव्या, असेंहि होत असे. तथापि ही आवड पुरविण्यासाठी मी कधींहि गाण्याला अगर कीर्तनाला गेलों नाहीं. मी एकमार्गी असल्यामुळें आपला अभ्यास व आपण यापलीकडे मी फारसे लक्ष्य देत नसें.

मनी स्कुलांत गेल्यावर लवकरच माझ्या मित्रेपणामुळें मजवर एक प्रसंग गुदरला. या शाळेंत दर दोन महिन्यांनीं परीक्षा होत, व परीक्षेच्या नंवरांप्रमाणें स्कॉलरशिपा देत. पांचव्या इयत्तेंत सहा, पांच व चार रुपये अशा तीन स्कॉलरशिपा होत्या. या दरमहाच्या नसून प्रत्येक परीक्षेनंतर एकदां मिळावयाच्या असत. या वर्गांत आठवड्यांतून एकदां घरी कॉपी लिहून शाळेंत नेऊन दाखवावयाची असे. गणित, इतिहास वगैरे विषयांनां जसे शंभर मार्क असत, तसे इंग्रजी कॉपीलाहि शंभर मार्क ठेविले होते. माझे अक्षर अतिशय वाईट, त्यामुळें मला स्कॉलरशिप मिळण्यांत अडथळा येईल, असें मला दिसून आले. झणून मी अक्षर सुधारण्याचा

## इंग्रजी शिकण्याची संधि.

नेटानें प्रयत्न केला व तो कांहींसा साधला. चवथ्या इयत्तेंतले स्कॉलरशिप मिळविणारे जे विद्यार्थी पांचवीत चहून आले होते, त्यांना असें दिसून आलें, कीं, हा आपल्या बरोबर स्कॉलरशिपच्या कामांत चढाओढ करणार. त्यांची मजवर वारकाईची नजर होती. माझ्या पहिल्या कॉप्या फारच वाईट आल्या होत्या व त्यांवर एफ (F) असा शेरा मिळाला होता, व या वेळची कॉपी बरी निघून तिजवर जी (G.) असा शेरा मिळाला. दोन महिन्यांतले शेरे एकत्र करून त्यांजवरून मार्क देत असत. परशुरामपंत दामले यांचे बंधु माझ्या वर्गांत होते, त्यांचें अक्षर चांगलें होतें. दामले यांनीं मला कॉपी काहून दिली असली पाहिजे, असा प्रतिस्पर्धी मुलांनीं तर्क केला. जाकसनसाहेब आमच्या कॉप्या पहात, व इंग्रजी कविता शिकवीत. कॉप्या पाहून झाल्यावर ते आपल्या टेबलावरच त्या ठेवीत व नंतर इंग्रजीच्या तासाला मुलें आलीं ह्मणजे त्या परत देत. मध्यंतरीं ते कोठें गेले ह्मणजे एकादा धीट मुलगा अगोदरच जाऊन आपणाला व दुसऱ्या कित्येक मुलांनां काय शेरा मिळाला तो पाही. माझ्या एका प्रतिस्पर्धी मुलानें मला 'जी' मिळालेली पाहिल्याबरोबर मी लबाडो केली असावी, असें त्याला वाटलें व ती उघडकीला आणण्यासाठीं त्यानें कंबर बांधली. इंग्रजीच्या तासासाठीं मुलें जमल्याबरोबर कॉप्या परत देणार, तों हा मुलगा उठला व त्यानें माझी व दामले यांची अशा दोन्ही कॉप्या जाकसनसाहेबांनां दाखविल्या. त्यांची मुद्रा उग्र होती व ते फार कडक असल्याबद्दल मुलें बोलत असत. त्यांनां हि तसाच संशय आला व त्यांनीं मला उभें केलें. त्यांच्या वर्गांत मराठी कोणी बोलावयाचें नाहीं, इंग्रजीतच बोललें पाहिजे, असा नियम असे. मराठीत बोलावयाचें असतें, तरी माझ्या तोंडून शब्द निघाले असते कीं नसते, ह्याबद्दल शंकाच आहे! त्यांनीं दामले यांनां विचारतां आपण कॉपी काहून दिली नाहीं, असें त्यांनीं सांगितलें. तथापि

## आत्मवृत्त.

त्यांनां तें खरें वाटेना. मी तर घाबरून गेलों व तोंडांतून शब्द निघेना. साहेबांनीं एका मुलाला पाठवून वेताची छडी आणविली व अतिशय रागानें मला जवळ बोलावून हात पुढें करण्यास सांगितलें. वयाच्या एकविसाव्या वर्षीं असल्या अपराधाबद्दल सगळ्या वर्गासमक्ष अशी शिक्षा भोगावी लागणार, अशा स्थितींत माझ्या अंतःकरणांत जें काहूर उठलें, त्याचें वर्णन शब्दांनीं करणें अशक्य आहे ! अशा स्थितींत नशीवाला बोल लावण्यासाठीं मीं आपल्या कपाळाला हात लावला व तोच छड्या घेण्यासाठीं पुढें केला. या अंगविक्षेपाकडे साहेबांचें लक्ष गेलें, व मी कदाचित्, निरपराधी असेन, अशी शंका त्यांनां आली. 'तूं पुनः कोंपी काहून दाखवितोस काय ?' असा इंग्रजींत त्यांनीं मला प्रश्न केला व मी 'होय' असें त्याचें उत्तर दिलें. तेव्हां लागलेंच वर्गांत जाऊन वर्गाच्या शिक्षकासमक्ष कोंपी काढण्यास त्यांनीं मला पाठविलें. मी घाबरलों होतो, त्यामुळे कोंपी तितकी चांगली आली नाही; तथापि पहिल्यानें ज्या अगदीं वाईट काप्या लिहिलेल्या त्याच वहीवर होत्या, त्यांपेक्षां कितीतरी चांगली आली. त्यामुळे कोंपी मला कोणीं काहून दिलेली नसून माझी मीच काढली असें सिद्ध झालें व तो प्रसंग टळला. माझ्या अंगां प्रसंगावधान अगदीं नाही. 'मी येथें कोंपी काहून दाखवितों,' एवढे शब्द जर आरंभीच धैर्यानें उच्चारले असते, तर सर्व कांहीं ठीक झालें असतें. परंतु माझ्या भित्रेपणाला अजूनपर्यंत औषध मिळालें नाहीं.

मला पांचव्या व सहाव्या इयत्तेत नेहमीं पहिली स्कॉलरशिप मिळत गेली. सातव्या इयत्तेत मात्र एक वेळां दुसरी व बाकीच्या वेळां तिसरी मिळाली. या वर्गांत मॅट्रिक्युलेनशची परीक्षा नापास होऊन आलेले दोन हुषार विद्यार्थी होते. मला इंग्रजी व इतिहास हे विषय शिवाय-करून बाकीच्यांत पुष्कळ मार्क मिळत. इंग्रजीचा विषय माझा अखेर-

## इंग्रजी शिकण्याची संधि.

पर्यंत कच्चा राहिला. न्यायमूर्ति गणपत सदाशिव राव हे आझाला पांचव्या इयत्तेत इंग्रजी गद्य शिकवीत असत. प. वा. राजारामशास्त्री भागवत यांनी तीनही वर्षे संस्कृत शिकविले. पुढे कांहीं एक व्यत्यय न येता पहिल्याच वर्षी मी म्याट्रिकयुलेशनच्या परीक्षेला बसलो व पासहि झालो.

म. प्र. सं. ठाणे, वाचनालय शाखे,  
वा. क्र. ....  
दि. ....



प्रकरण अकरावं.

प्रौढ विद्यार्थिदशेतील कांहीं विशेष गोष्टी.

**शिकवण्याः**—मुंबईला आल्यानंतर साधल्यास एकादी शिकवणी शिकवून पैशाची थोडी मदत मिळवावी, असें मनांत होतेंच. तशी संधि आपोआप मिळाली. मी पांचव्या इयत्तेत असतांना वर्गातील एका मुलानें 'तूं माझे भावाला शिकविशाल काय?' ह्मणून विचारलें. मीं होय ह्मटलें व कांहीं एक ठराव न करितां त्याच्या घरीं जाऊन दररोज एक तास त्याच्या भावाला शिकविण्यास सुरुवात केली. हा निदान दोन रुपये दरमहा तरी देईल, असें मला वाटलें होतें. परंतु महिना झाल्या-नंतर एक रुपया त्यानें माझ्या हातावर ठेवला; तेव्हां मीं थोडासा विरस झालों. तथापि मुंबईस आल्यानंतर स्वतःच्या कष्टानें मिळवलेला हा पहिला रुपया होता, ह्मणून मला आनंद झाला. तरी ती शिकवणी मीं दुसऱ्या दिवसापासूनच सोडली. परशुरामपंत दामले हे मास्तर असल्यामुळें त्यांजकडे शिकवण्या येत व मधुनमधून दरमहा दोन अगर तीन रुपयांची शिकवणी ते मला देत. तेव्हां एक लहानशी शिकवणी मला लागली, ती मॅट्रिक्युलेशन पास होईपर्यंत टिकली. एक गृहस्थ दर रविवारी मज-बरोबर एक तास नवनीतांतला कांहीं भाग वाचीत, व त्याबद्दल मला ते दर खेपेला दोन आणे देत असत. अशा रीतीनें महिन्याचे आठ आणेच मिळत, तरी त्याबद्दल मला किती तरी आनंद होई !

**परोपकाराचा पहिला धडाः**—स्कॉलरशिपांचे अगर शिक-वण्यांचे जे पैसे मला मिळू लागले, त्यांतील दर रुपयाला एक पैसा याप्रमाणें मी धर्मादायासाठीं काढूं लागलों. त्याशिवायहि विशेष कारणानें कांहीं अचानक मिळाल्यास तें मी यांत टाकीं. ही कल्पना माझ्या मनांत कशी

## प्रौढ विद्यार्थिदर्शेतील कांहीं विशेष गोष्टी.

आली, हें मला सांगतां येत नाहीं. पण पहिली स्कॉलरशिप हातीं पडल्यापासून मी हा नियम अमलांत आणूं लागलों. अशा रीतीनें तीन रुपये जमतपर्यंत त्यांतून मी कांहीं खर्च केला नाहीं. तीन रुपये जमल्यानंतर एक चांगली संधि आली. ज्यांच्या खाणावळींत मी जेवावयाला जात होतो, ते नागोपंत दातार क्षयानें आजारी पडून मुरुड गांवीं आपल्या घरीं आले होते, व सुमारे महिन्याच्या आंत मरणार, इतकी त्यांची स्थिति आलेली होती. मुंबईस त्यांनीं मजकडून पांच रुपये उसने घेतलेले होते. ते फेडण्याला त्यांनां सवड झाली नव्हती. ते आणि त्यांची बायको व आई हीं त्यांच्या आजारामुळे खाणावळ बंद करून मुरुडास रहावयाला आलीं होती. मी सुट्टींत मुरुडास आलों असतां त्यांच्या समाचाराला गेलों. तीनहि माणसें कष्टी होऊन बसलीं होती. माझ्याकडे पाहून नागोपंतांनां वाईट वाटलें. “तूं पैसे मागण्यासाठीं आलास काय ?” असा त्यांनीं मला प्रश्न केला. “ते पैसे फिटले, असें तुझी समजा. तुमच्या अडचणींत मदत व्हावी झणून हे तीन रुपये तुझाला देण्यासाठीं मी आलों आहे,” असें झणून तीन रुपये मी त्यांच्यापुढें ठेवले. नागोपंतांची चर्या एकदम पालटली, आणि त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु आले ! परोपकार करणाऱ्या मनुष्याला होणाऱ्या अवर्णनीय आनंदाचा थोडासा अनुभव त्या दिवशीं मला आला.

**एका मित्राची जोडः-**मी सातव्या इयत्तेत गेलों, तेव्हां श्रीयुक्त नरहर बाळकृष्ण जोशी यांच्याशीं माझा स्नेह जडला. नरहरपंत हे वास्तविक त्या वर्षीं कॉलेजांत असावयाचे; परंतु दुर्दैवानें मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत कोणाच्या तरी हलगर्जीपणामुळे त्यांचा इंग्लिशचा पेपर हरवला, त्यामुळे ते पास झाले नाहींत. तीन विद्यार्थ्यांचे पेपर अशा रीतीनें हरवल्यामुळे विचान्यांनां नापास व्हावें लागलें. नरहरपंत हे माझ्यासारखे कपाळाला हात लावून बसणारे नाहींत ! त्यांनीं रजिस्ट्रारच्या

## आत्मवृत्त.

व परीक्षकांच्या घरी पुष्कळ खेपा घातल्या व मनीस्कूलाचे प्रिन्सिपॉल कार्ससाहेब यांच्या मध्यस्थीनेहि खटपट केली. पण ती सर्व व्यर्थ गेली. तेव्हा ते पुनः मनीस्कूलांत सातव्या इयत्तेत आले. माझा स्वभाव भिन्ना व भिडस्त असल्यामुळे मी कधी कोणाशी स्नेह जोडण्याचा प्रयत्न केला नाही. परंतु नरहरपंतांनी मी बऱ्यापैकी मुलगा आहे असे पाहिले, व मला आपल्याबरोबर अभ्यास करण्यासाठी बोलाविले. नरहरपंत हे माझ्यापेक्षांहि अधिक अडचणीतून बाहेर आले होते व आत्मबलाने त्यांनी येथपर्यंत मजल मारली होती. हे बुद्धीने तरतरीत असून एरव्हीहि त्यांची चलाखी फार होती, व दुसऱ्यावर छाप पाडण्याच्या कामी यांचा पहिला नंबर असे. मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेत रत्नागिरीला यांनी पहिला नंबर पटकाविला होता. गरीबी असल्यामुळे घरचा एक पैसाहि न घेतां इंद्रजी शिकण्यासाठी ते मुंबईला निघून आले. त्यांच्या ओळखीचे एक गृहस्थ हायकोर्टांत बऱ्याच पगारावर नोकर होते, त्यांच्या घरी ते राहिले. त्यांची बायको आजारी वगैरे असल्यास स्वयंपाक करावा, व नेहमी बाजाराची नेआण करावी, हे काम त्यांना करावे लागे. यजमानाची बायको वाळंतपणासाठी गेली ह्मणजे यजमानासाठी व स्वतःसाठी महिन्याचे महिने यांना स्वयंपाक करावा लागत असे. एवढे कष्ट करून त्यांनी विद्यार्जन केले. मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाल्याशिवाय मी घरी जाणार नाही, अशी प्रतिज्ञा यांनी केली होती, व ती तडीला नेली. पत्नीच्या गर्भाधानासाठी यांनी घरी जावे ह्मणून यांच्या वडिलांनी येऊन शिकस्त केली. पण यांनी आपला निश्चय ठळक दिला नाही. यांचे आत्मसंयमन फार दांडगे आहे.

रेव्हरेंड जानी अली या नांवाचे गृहस्थ मनीस्कूलांत कांहीं वर्गांना चायवळ शिकवीत असत. हे पूर्वीचे मुसलमान असून नंतर ख्रिस्ती झालेले होते. ख्रिस्ती मुलांसाठी एक हॉस्टेल [बोर्डिंग], हल्ली चंदारामजी हायस्कूल

## प्रौढ विद्यार्थिदर्शेतील कांहीं विशेष गोष्टी.

नांवाची मुलींची शाळा कावसजी पाटलाच्या तळयाजवळ आहे. त्या शाळेतल्यांत होतें, त्याचे हे प्रमुख होते. नरहरपंतांनीं या हॉस्टेलमध्ये एक मोठी दिवाणखान्यासारखी खोली अभ्यासासाठी व निजण्यासाठी जानी अल्ली यांजकडून मिळविली होती. टेबल, खुर्ची, एक मोठा दिवा व निजावयासाठी एक पलंग; तर्कें सामानहि त्यांजकडून यांना मिळाले होते. या ठिकाणीं मला नरहरपंतांनीं अभ्यासासाठीं बोलाविलें व माझ्यासाठीं आणखी एक खुर्ची व पलंग मिळविला. ते व मी रात्री जेवल्यानंतर तेथें जात असूं व सकाळीं एकदोन तास वाचन झाल्यावर धरत घरीं जात असूं.

याप्रमाणें चार महिने जाऊन मे महिन्याची सुट्टी आली. मी प्रत्येक दिवाळीच्या व मे महिन्याच्या सुट्टींत घरीं जात असें. नरहरपंत पांच-सहा वर्षे घरीं गेल्यावांचून कसे राहिले, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. या सुट्टींत नरहरपंत मुरुडाला आमच्या येथें आले. आझी सुट्टींत कांहीं इंग्रजी व संस्कृत पुस्तकें वाचलीं.

नरहरपंत हे स्वभावतः फार धीट होते. ते जानी अल्लीसाहेब व काससाहेब यांच्याशीं धर्मसंबंधीं गोष्टींत वगैरे न भितां वादविवाद करीत. त्यांच्या घरचें पाणी पिण्याला यांनां बिलकुल दिकत वाटत नसे. नरहरपंतांचें पाहून मीहि तसें करूं लागलों; पण मला फार भीति वाटे! कोणी पाहिलें तर कसें होईल, कोणीं विचारल्यास त्याला काय जबाब द्यावा, अशी मला मोठी धास्ती पडे. नरहरपंत असल्या भीतीला कधीं भीक घालीत नसत.

इंग्रजी पांचव्या इयत्तेची परीक्षा:-माझे इंग्रजी शिकण्याचे तारुं कोठपर्यंत सुरक्षित जाईल, व केव्हां कोणत्या खडकावर आदळून फुटेल, याबद्दल मी नेहमीं साशंक असें. तेव्हां जेवढी परीक्षा पदरांत पडेल तेवढी पाहून घ्यावी, असें मला वाटे. झणून सहाव्या इयत्तेत असतां न

## आत्मवृत्त.

सेकंडक्लास पब्लिक सर्व्हिस अगर इंग्रजी पांचव्या इयत्तेची परीक्षा दर जिल्ह्याला व मुंबईला होत असे, त्या परीक्षेला मी बसलो व पासहि झालो. ही परीक्षा देण्याचें नरहरपंतांच्या स्वप्नोहि आलें नाहीं. मॅट्रिक्युलेशनच काय, पण आपण बी. ए. होणार, ही त्यांना खात्री वाटे. मला अशी खात्री कधी वाटली नाहीं !

**बाबांचें आकस्मिक मरण:**—मी मुंबईला येऊन सातआठ महिने झाले नाहींत, तोंच बाबांना मृत्यूने गांठलें. सुमारे पंधरा दिवस ताप आला व त्यांत त्यांचा अंत झाला. दिवस पावसाळ्याचे असल्यामुळें भेटावयाला जावयाचें झणजे एवढा लांबचा प्रवास पायांनीं करावयाचा. तेव्हां घरच्या मंडळींनीं बाबांच्या आजाराचें त्यांच्या सांगण्यावरून मला कांहींएक कळविलें नाहीं. एकदम त्यांच्या मरणाबद्दल पत्र आलें. मला फार दुःख झालें. विशेषतः शेवटची भेट झाली नाहीं, याबद्दल फार वाईट वाटलें.

बाबांच्या मरणानें एक नवीनच प्रश्न उत्पन्न झाला. कोरेगांवो देण्या-घेण्याचा व्यवहार होता, तिकडे वर्षांतून एकदोन वेळां जाऊन व्यवस्था करणें जरूर होतें. शिवाय घरीं पुरुषमनुष्य अगदींच कोणी नव्हतें. दादा बाणकोटाला मास्तर होते. ते रजा घेऊन बाबांच्या आजारांत घरीं आले होते. बाबा नागपंचमीला वारले. दिवाळीपर्यंत चाललें होतें तसेंच सर्वांनीं चालविलें. दिवाळीला आझी सर्व मनुष्ये जमलों, तेव्हां या प्रश्नाचा विचार केला. दादांनीं सवडीनें मुरुडासच शिक्षकाची जागा मिळवावी व संसार पहावा, आणि मी तसेंच इंग्रजी शिकावें, असें ठरलें. दादांनां बाणकोटाला अकरा रुपये मिळत असत. मुरुडाला प्रथम सात रुपयांवर व नंतर आठांवरच त्यांनां काम करावें लागलें.

**स्वाभिमान व स्वावलंबन:**—आमची गरीबी असल्यामुळें पैशाची ओढाताण होत असे. ही स्थिति धोंडोपंत मंडलीक यांनां चांगली

## प्रौढ विद्यार्थिदशेतील कांहीं विशेष गोष्टी.

माहीत होती. त्यांचे मुंबईला पुष्कळ मित्र होते. धोंडोपंतांनी असें सुचविलें, कीं, मला वार मिळण्याला बिलकुल अडचण पडणार नाही. या कामीं त्यांचे मित्र मला मदत करतील व असें केलें असतां पैशाच्या अडचणीतून मी मोकळा होईन. या त्यांच्या सूचनेचा मी, दादा आणि आई अशा त्रिवर्गांनीं विचार केला, व ही गोष्ट करावयाची नाही, असें ठरविलें. घरचा संसार काटकसरीनें करून त्यांतूनच दरमहा चार रुपये उरविण्याचा यत्न करावा, व आणखी मदत लागेल तिच्यासाठीं मामांकडून कर्ज काढावें, असें आझीं ठरविलें.

**मुंबईचा पायवाटेनें प्रवासः**—एका मे महिन्याच्या सुद्धोंत मी घरीं आलों होतो, तेव्हां मे महिन्याच्या अखेरीला वादळ होऊन पावसाळा सुरू झाला व आगबोटी बंद झाल्या. तेव्हां आझी दहापंधरा मंडळी पाठीवर बोजे मारून मुंबईच्या प्रवासाला निघालों, ते दररोज वीस-पासून पंचवीस मैलपर्यंत चालून पांचव्या दिवशीं मुंबईला येऊन पोहोंचलों. समुद्रकांठच्या रस्त्यानें अलिबागपर्यंत आलों व पुढें स्थलमार्गानें मुंबईला आलों. पाठीवर बोजा मारून लांबचा प्रवास करण्याचा प्रसंग यापुढें आला नाही.

**हातांनीं स्वयंपाक करण्याचा पहिला धडाः**—मुरुडाला असतांना आझाला हातांनीं स्वयंपाक करण्याचे जे प्रसंग येत, त्यांत प्रथम वडील बंधु व मागून धाकटी बहीण हीं शिजवण्याचें काम संभाळीत, व किरकोळ कामें मी करीत असें. अन्न शिजवण्याचें काम मजवर पडलें नव्हतें. मीं मुंबईला सुमारें सहा महिने खाणावळींत काढले. नंतर परशुरामपंत दामले, त्यांचे बंधु व मी मिळून हातांनीं करून खाण्याचा वेत केला. आझी आळीपाळीनें स्वयंपाक व इतर कामें करीत असूं. या ठिकाणीं मीं आपल्या कामांत बिलकुल कसूर केली नाही व करून चाललीहि नसती. सुमारें एक वर्ष आझीं याप्रमाणें काढलें. नंतर परशुराम-

## आत्मवृत्त.

घंतांनीं आपली वायको आणली व त्यांच्या विन्हाडांतच मी जेवू लागलों.

**मुरुडास नाटकाचे प्रयोगः**—मुरुडास आझी समवयस्क मंडळी बरीच असूं व मे महिन्यांत करमणुकीचें प्रकार बरेच करीत असूं. दोनतीन वर्षे आझीं नाटकाचे प्रयोग केले. पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें विदूषक, सूत्रधार, गणपती व सरस्वती हीं पात्रे येऊन नंतर खेळाला सुहवात होई. या प्रसंगीं या कामांत मी बराच रंगून जात असें. एकदां नाटकाकरितां मुंबईहून दोन पडदे तयार करून नेवविले होते. त्यांचा व इतर खर्च नाटकाला माणशीं एक आण्याचें टिकीट लावून भागविण्यांत आला. आझीं चालचलाऊ स्टेजहि तयार करीत असूं. गणपती व सूत्रधार यांचा संवाद संस्कृत भाषेंत तयार करून घेतला होता. मी गणपतीचें काम करीं. शिवाय एका नाटकांत राधा व कृष्ण यांचा संवाद केला. आझींला स्त्रीपार्टी कोणी मिळेना. तेव्हां कृष्ण बाहेरून बोलत आहे व राधा त्याला पडद्यांतून उत्तरे देत आहे, असा भाग आझीं घेतला होता. त्यांत काम मीं केलें. एका नाटकांत वेणीसंहारांतील अश्वत्थामा व कर्ण यांचा संवाद आणि त्याच्या अगोदरचा कांहीं भाग आझीं संस्कृतांतून केला. त्यांत मीं अश्वत्थाम्याचें काम केलें. हें काम चांगलें वठल्याबद्दल माझी तारीफ झाली. एका वर्षींच्या नाटकाचे वेळीं बाबाहि नाटकाला आले होते. मी नाटकांत सोंग घेऊं नये ह्मणून त्यांनीं माझे मन वळविण्याचा पुष्कळ यत्न केला. परंतु डेकन कॉलेजांतील विद्यार्थीहि आपल्या गुरूंच्या परवानगीनें नाटके करितात असें मीं वर्तमानपत्रांतून वाचलें होतें, तें त्यानां सांगितलें व त्यांजकडून परवानगी मिळविली.

**गणतीदाराचें कामः**—हिंदुस्तानांतील मनुष्यगणती १८८१ सालीं झाली, तेव्हां मी गणतीदाराचें काम केलें. दररोज एक रुपया याप्रमाणें मोबदला देऊन बारा दिवस काम करण्यासाठीं पुष्कळ गणतीदार

## प्रौढ विद्यार्थिदर्शेतील कांहीं विशेष गोष्टी.

मुंबईत नेमण्यांत आले होते. यांचें काम तपासणारे वरचे अधिकारी वेगळे होतेच. मनी स्कुलांतले कांहीं विद्यार्थी हें काम करण्यास गेले होते. या वर्षाचे अखेरीस मला मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला जावयाचें होतें, तेव्हां अशा कामांत बारा दिवस घालविणें ठीक नव्हतें. नरहरपंतांनीं हें काम केलें नाहीं, परंतु हें काम करून बारा रुपये मिळविण्याचें मीं योजिलें. आगगाडीवर जातांना तिसऱ्या वर्गाच्या दरवाज्याच्या तोंडाशीं जो गर्दी होते, तशी गर्दी गणतीदार निवडण्याच्या ऑफिसांत झाली. प्रत्येक मनुष्याला थोडेंसे इंग्रजी वाचावयाला सांगून मनुष्यगणतीच्या माहितींत येणाऱ्या दहापांच शब्दांचीं स्पेलिंगे विचारून परीक्षा घेत असत. मनुष्य वरा वाटला, तर त्याचें नांव नोंदून कोणत्या ब्लाकांत [ भागांत ] काम करावयाचें, तें त्याला सांगत. नाहींतर त्याला परत पाठवीत. नंतर दुसरा मनुष्य आंत जाई. या गर्दीत माझी दाद न लागतां मी तसाच परत आलों असतो; परंतु आमच्या शाळेंतील एका धिप्पाड यहुदी विद्यार्थ्यानें तें काम मिळविलें होतें, त्यानें मला पाहिलें आणि माझ्या-साठीं खटपट केली. त्यानें एका पोलीसच्या शिपायाला मथविलें व मला निराळ्याच दारानें आंत नेलें. माझे नांव नोंदविल्यावर मला बाहेर आणून सोडलें व मग तो घरीं गेला. माझ्या मेषपात्रीपणामुळे अजूनहि मला त्रास होतो. मी बहुधा तिसऱ्या क्लासानें आगगाडीचा प्रवास करितों. अशा प्रसंगीं टिकिट्यांच्या ऑफिसाजवळ गर्दी झाल्यामुळे अगर माणसें आंत सोडण्याच्या दरवाज्यावरील गर्दीतून वाट न मिळाल्यामुळे माझी गाडी चुकली, असें अनेक प्रसंगीं झालें आहे. हुषार मनुष्ये अशा वेळीं हरतऱ्हा करून आपलें कार्य साधतात. मनुष्य-गणतीच्या कामांत माझ्या वांट्याला सुदैवानें पाताणे प्रभूंची नवी वाडी व सभोवतालची वस्ती हा ब्लाक आला होता. त्यामुळे मला विशेष त्रास



## आत्मवृत्त.

झाला नाहीं. हे बारा रुपये मिळाल्यामुळे कंपनीचे दुकानाच्या वेळीं केलेले कर्ज जरासे लवकर फेडतां आले.

कांहीं ख्रिस्ती लोकांचा विलक्षण धर्मभोळेपणा:—आझी मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाली, तेव्हां इंग्रजीची तोंडी परीक्षा घेत असत. नरहरपंतांच्या व माझ्या नंबरांमध्ये फारसे अंतर नव्हते. आझां दोघांनाहि तोंडी परीक्षेसाठीं आठवंधरा दिवस विनाकारण मुंबईत थांबावे लागणार होतें. मी निमूटपणीं तसाच थांबलों असतो. पण माझे मित्र धडपड करून होईल तितकी आपली गैरसोय दूर करणारे असल्यामुळे त्यांनीं एकदम परीक्षकांची झणजे पीटर्सनसाहेबांची गांठ घेतली व आमची दोघांची परीक्षा लवकर घेण्याविषयी विनंती केली. त्यांनीं रविवारी आझांला आपल्या बंगल्यावर बोलाविले, व परीक्षा घेऊन टाकिली. ही गोष्ट आझी सहज रेव्हरेंड जानी अझीसाहेबांजवळ बोललों, तेव्हां त्यांना पीटर्सनसाहेबांच्या धर्मभ्रष्टपणाबद्दल अतिशय त्वेष आला. साब्बाथच्या विश्रांतीच्या—दिवशीं काम करणें त्यांना मोठ्या गुन्ह्याहूनहि भयंकर वाटले. यांचा धार्मिकपणा कर्मठपणाच्या वळणावर होता. रेव्हरेंड कार्ससाहेबांना या गोष्टीचें कांहीं विशेष वाटले नाहीं. त्यांचा धार्मिकपणा भक्तिमार्गाच्या वळणावर असे.

प्रकरण बारावें.  
कॉलेजांतिल तीन वर्षें.

फुटील आयुष्यांत सार्वजनिक कामांत पडूं लागल्यावर अनेक संस्थांच्यासंबंधानें आपण अमुक करूं, तमुक करूं, अशाविषयीं नानाप्रकारचें कल्पनातरंग मनांत उठून मनोराज्य करण्यांत मीं किती तरी वेळ घालविला आहे. पण विद्यार्थिदशेंत मीं अमुक शिकेन, मीं तमुक परीक्षा देईन, असे विचार माझ्या मनांत येत नसत. माझे शिकणें कोठवर तडीला जाईल, याची अटकळ मला बिलकुल होईना. जितकें पदरांत पडलें तितकें मिळविलें, एवढेंच मला वाटत असे. माझे कॉलेजाला पाय लागतील, असा विश्वास मला मॅट्रिक्युलेशनचा निकाल कळल्यानंतर सुद्धां आला नव्हता. परीक्षेंत बराच वर नंबर आल्याचें जेव्हां मला कळलें, तेव्हां आपल्याला कॉलेजांत जावयाला सांपडेल, असें वाटूं लागलें.

नरहरपंतांची मनःस्थिति अगदीं वेगळी होती. ते अतिशय बुद्धिमान् आणि उद्योगी असल्यामुळें त्यांनां आपणाला कॉलेजांत जावयाला सांपडणार, याविषयीं खात्री वाटे. शिवाय ते फार चौकस असत. त्यांनीं कॉलेजांतल्या अभ्यासाची चांगली माहिती करून घेतली होती, व कॉलेजांत शिकणाऱ्या वरच्या वर्गांतल्या कित्येक विद्यार्थ्यांची चांगली ओळख करून घेतली होती. जुन्या विद्यार्थ्यांकडून पुस्तकें मिळवणें व नसतील तीं नवीं घेणें वगैरे खटपटी त्यांनींच केल्या. कोणत्या कॉलेजांत जावयाचें, या प्रश्नाचा आझाला फारसा विचारच करावा लागला नाहीं. वुइल्सन कॉलेजाचे प्रिन्सिपॉल डॉ. म्याकिकन हे आपल्या कॉलेजासाठीं हुषार मुलें युक्तिप्रयुक्तानें मिळवीत असत. रे. कार्स व रे. जानी अली यांनां भेटून

## आत्मवृत्त.

आह्मी वुइल्सन कॉलेजांत जावें, अशाविषयी त्यांनीं आह्मांला सल्ला देण्याची व्यवस्था म्याकिकनसाहेबांनीं करून ठेविली होती. नरहरपंतांनां दरमहा दहा रुपयांची व मला आठ रुपयांची स्कॉलरशिप देण्याचीहि आपली तयारी त्यांनीं कळविली होती. नरहरपंतांनां जगन्नाथ शंकरशेटची दुसरी स्कॉलरशिप मिळून त्यांचा नंबर सर्व विद्यार्थ्यांत तिसरा आला होता, व माझा सोळावा आला होता. वुइल्सन कॉलेज त्या वेळीं हल्लीं वुइल्सन हायस्कूल आहे तेथेच ह्यणजे गिरगांवांतल्या पोलीस कोर्टासमोरच्या रस्त्यावर होतें. तें जवळ असल्यामुळें आह्मांला सोईचें वाटलें, व आह्मी त्याच कॉलेजांत जाऊं लागलों. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव हे त्या वेळीं मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा पास होऊन तलाठ्याची नौकरी करीत बसले होते. त्यांनां वर काढावें, असें नरहरपंतांनां वाटलें. त्यांची पत्नी आतां मोठी झाली होती, तेव्हां मुंबईला निराळें बिऱ्हाड करण्याचा विचार त्यांनीं केला. आंग्र्याच्या वाडीसमोर गोपीनाथ खत्र्याच्या चाळींत अगदीं वरच्या मजल्यावर दरमहा पावणेचार रुपयांची जागा त्यांनीं घेतली. मी दामल्यांकडलें बिऱ्हाड सोडून यांच्या बिऱ्हाडांतच येऊन राहिलों. या बिऱ्हाडांत आह्मी चार मनुष्ये होतो. आह्मी खर्च फारच बेतावाताचा करीत असूं. माणशीं दरमहा चार रुपयांत आह्मी अन्नखर्च भागवीत होतो. जिनस विकत घेण्याच्या कामांत नरहरपंतांची कसोशी असे. सर्व बाजार तेच करीत. मी जमाखर्च ठेवीत असें. महिन्यांतून तीन दिवस आह्मी आळीपाळीनें स्वयंपाक करीत असूं.

पैशासंबंधानें नरहरपंतांची ददात नाहींशी झाली होती. त्यांनां दोन स्कॉलरशिपा मिळत होत्या व ते क्वचित् एकादी शिकवणीहि शिकवीत. माझीहि पैशाची सोय चांगली झाली. आतां मला दरमहा पांच रुपयांपासून आठ रुपयेपर्यंत एका तासाच्या शिकवणीचे मिळत. मी कधी

## कॉलेजांतील तीन वर्षे.

दोन, कधी तीन, अशा शिकवण्या करीत असें. स्कॉलरशिपेपैकी दरमहा पांच रुपये फी जाई, बाकी तीन रुपये रहात. माझ्या हायस्कूलच्या शिक्षणासाठीं मामांकडून (रँगलर परांजपे यांच्या वडिलांकडून) मला दोनशें रुपये कर्ज काढावें लागलें होतें. हें कर्ज जितकें लवकर फिटेल तितकें फेडावें, असें मला वाटूं लागलें. शिकवण्यांत वराच वेळ गेल्यामुळे अभ्यासाचें नुकसान होई, परंतु लवकर कर्जमुक्त होण्याकडेच माझे लक्ष्य लागलें.

हा क्रम एक वर्षे सुरळीत चालला. आझी दोघेहि प्रीव्हिअसची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत पास झाली. आझीं वुइल्सन कॉलेज सोडून एलिफन्स्टन कॉलेजांत जाण्याचा बेत केला. त्या वेळीं डॉक्टर म्याकि-कन रजेवर गेले होते, झणून हा आमचा बेत साधला. ते असते, तर त्यांनीं आमच्या या करण्याला हजार विन्न आणलीं असतीं. त्या वेळीं आझी पांच विद्यार्थी वुइल्सन कॉलेजांतून एलिफन्स्टन कॉलेजांत गेलीं. त्यांपैकी चौघे सेकंड क्लासांत आलेले होतों. त्या वेळीं स्टार्थर्टसाहेब वुइल्सन कॉलेजाचे प्रिन्सिपॉल होते. ते आझांवर अतिशय संतापले व अनेक मर्मभेदक शब्द बोलून अखेरीला त्यांनीं लीव्हिंग सर्टिफिकेट दिलीं. सेकंड क्लासांत आलेले आझी चौघेहि विद्यार्थी गरीबच होतों. त्या सर्वांना वडस्वर्थसाहेबांनीं माफी केलें. हे त्या वेळीं एलिफन्स्टन कॉलेजाचे प्रिन्सिपॉल होते. एक कॉलेज सोडून दुसऱ्या कॉलेजांत विद्यार्थी गेला, तर त्याला एकदम माफी करीत नाहींत. एका टर्मची फी घेऊन त्या टर्मचे अखेरचे परीक्षेंत त्याचे मार्क पाहून नंतर माफी करण्याची वहिवाट पूर्वी होती, व अजूनहि आहे. त्यांत एक कॉलेज सोडून दुसऱ्या कॉलेजांत जाणारे चार विद्यार्थी एकदम माफी करणें हें विशेष होतें. यासंबंधानें नरहरपंतांनीं खूप खटपट केली व तींत त्यांना यश आलें. वडस्वर्थसाहेबांचें शिकवणें अप्रतिम असे. त्याचा

## आत्मवृत्त.

फायदा घेण्यासाठीच आझी एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गेलों. खरें सांगा-  
वयाचें ह्मणजे त्यांच्या शिक्षणापासून इंग्रजांत बरेच हुषार व बरींच  
बाहिरचीं पुस्तकें वाचलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांचा चांगला उपयोग होई.  
सामान्य विद्यार्थ्यांच्या आटोक्याबाहेर त्यांचें शिकवणें असे. माझा  
इंग्रजी विषय अखेरपर्यंत कच्चा राहिला. मला वर्गांत त्यांचें शिकवणें  
समजत नसे. मागाहून इतर विद्यार्थ्यांकडून त्यांचीं टिपणें घेऊन मला  
तो विषय तयार करावा लागे. अर्थात् नरहरपंतांची या कामीं मला पुष्कळ  
मदत होई.

त्या वेळीं एल्फिन्स्टन कॉलेज राणीच्या बागेसमोर हल्लीं विहकटो-  
रिया टेक्निकल इन्स्टिट्यूट आहे, त्या ठिकाणीं होतें. आझी रेल्वेचा पास  
घेऊन महालक्ष्मी स्टेशनावरून कॉलेजांत जात असूं. एकदां जानेवारी-  
पासून एप्रिलपर्यंत हा खर्च वांचविण्यासाठीं पार्यांच जाण्याचा क्रम ठेविला.  
चर्नीरोड स्टेशन ग्रॅंटरोडपेक्षां जरासें जवळ होतें, पण पासांचे किंमतींतील  
थोडी कसर वांचविण्यासाठीं आझी ग्रॅंटरोडपासून पास काढीत असूं.  
या तीन वर्षांत विशेष कांहीं घडलें नाहीं. युइल्सन कॉलेजांत असतांना  
एक मोठा बक्षीससमारंभ झाला होता. त्या वेळीं प्रीविहअसचे  
प्लासांत गणित व पदार्थविज्ञान या दोन विषयांतील मार्कांची बेरीज  
करून त्यांत पहिला येणाऱ्या विद्यार्थ्याला बक्षीस ठेविलें होतें,  
तें मला मिळालें होतें. एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून जे विद्यार्थी फर्स्ट  
बी. ए. च्या परीक्षेला गेले होते, त्यांचे युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेचे मार्क  
आणविले होते, त्यांत गणित विषयांत माझा नंबर पहिला आला होता.

एल्फिन्स्टन कॉलेजांत आझांला कधीं स्कॉलरशिप मिळाली नाहीं.  
मी दोन्ही परीक्षांत दुसऱ्या वर्गांत पास झालों. आमची माफी दोन्ही  
वर्षे कायम राहिली. नरहरपंतांनीं इतिहास व अर्थशास्त्र हा ऐच्छिक  
विषय घेतला, व मीं गणित विषय घेतला. पहिलीं अडीच वर्षे बिन्हाडाचो

## कॉलेजांतील तीन वर्षे.

व्यवस्था एकदां सुरू केली, ती तशीच राहिली. कॉलेजाचा पुरा अनुभव मिळावा म्हणून नरहरपंतांनी शेवटले सहा महिने कॉलेजाच्या रेसिडेन्सीत ( वसतिगृहांत ) राहून घालविण्याचा बेत केला. त्यांच्या पत्नीलाहि बाळंतपणासाठी त्यांनी घरी पाठविले होते. तेव्हां मी आपली पत्नी राधाबाई हिला आणले आणि बिन्हाड तसेच चालू ठेविले. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव बिन्हाडांत होतेच. माझ्या पत्नीबरोबर आमचा अडीच वर्षांचा मुलगा रघुनाथ हाहि आला. अशा रीतीने सहा महिने निघून जाऊन माझा कॉलेजाचा अभ्यासक्रम पुरा झाला.

याप्रमाणे विद्यार्जनाच्या काळांतच विवाहित स्थितीचा थोडथोडा अनुभव मी घेतला, व त्यापासून मला कांहीं सुखहि झाले; परंतु खऱ्या गृहस्थाश्रमाला प्रारंभ १८८५ च्या जानेवारींत म्हणजे कुटुंबपोषणासाठी उद्योग करणे हे प्रधान कर्तव्य होऊन पुढील अभ्यास करणे गौण झाले, तेव्हांपासून झाला. खऱ्या गृहसौख्यालाहि या वेळीच सुरुवात झाली. याच्या अगोदरचे विशेष सुखाचे प्रसंग म्हणजे राधाबाईला शिकवण्यासंबंधाचे होते.

प्रकरण तेरावें.

उदरनिर्वाहाची तरतूद.

**मी** बी. ए. झालों, व मला फार आनंद झाला. माझ्या खऱ्या गृहस्थाश्रमाला या वेळीं प्रारंभ झाला. पूर्वीच्या शिकवण्या चालू होत्या, व खर्चाची अडचण नव्हती; पण आतां पुढें कायमचा उद्योग काय करावयाचा, हा प्रश्न लागलाच मजपुढें येऊन उभा राहिला. नरहर-पंतांनीं एल्एल्. बी. होण्याचा निश्चय केला. ती बाजू मला अगदीं अयोग्य आहे, असें माझ्या मनानें पूर्वीपासूनच घेतलें होतें. मला एम्. ए. चा अभ्यास करावा, असें वाटलें; पण तें सवडीनें करण्याचें मीं ठरविलें. मला सत्ताविसावें वर्ष लागलें होतें, तेव्हां थोडासा पैसा मिळवून घरची स्थिति थोडीशी सुधारावी, असें मनांत आलें. दोनशें रुपयांचें कर्ज फेडलें होतें. पण घरची साधारण हलाखीच होती. रेव्हिन्यूकडे अगर मुंबईतल्या एकाद्या सरकारी अगर कंपनीच्या ऑफिसांत नौकरी करावयाची नाही, हाहि निश्चय मीं केला होता. माझ्या स्वभावाला शिक्षकाचा धंदा बरा आहे, असें मला वाटत होतें व तोच करण्याचें मीं योजिलें. तूर्त कांहीं तरी सोय लावावी, एवढाच हेतु त्या वेळीं होता. सुदैवानें एल्फिन्स्टन हायस्कूलचे प्रिन्सिपाल प. वा. वामन आबाजी मोडक हे होते, व त्या शाळेंत दोन जागाहि रिकाम्या झाल्या होत्या. नरहरपंतांची व वामनरावजींची पूर्वीची ओळख नव्हती. तरी त्यांनीं त्यांशीं एकदम गांठ घेतली व त्यांजवर छाप पाडून 'तुला एक जागा देतो,' असें त्यांजकडून त्यांनीं कबूल करून घेतलें. रत्नागिरीला असतांना मीं कांहीं दिवस वामनरावजींकडे राहिलों होतो, व मुंबईला एकदोन वेळां मीं त्यांनां भेटलों होतो. मीं स्वभावानें अगदीं गरीब व भित्रा आहे,

## उदरनिर्वाहाची तरतूद.

अशी माझ्या स्वभावाची पारख त्यांनीं करून ठेविली होती. मी त्यांजकडे जाण्याला किती तरी भीत होतो. अखेरीला एकदांचा त्यांच्यापुढे जाऊन उभा राहिलों व भीतभीत मला जागा देण्याविषयीं गोष्ट काढिली. थोडेंसें भाषण होऊन त्यांनीं अखेरीला “तूं अगदीं लहान दिसतोस, तुला वर्ग संभाळतां यावयाचा नाही, याकरितां जागा देतां येत नाही,” असा जबाब दिला. तो ऐकून मला वाईट वाटलें; परंतु मीं यत्न सोडला नाही. एल्फिन्स्टन कॉलेजांतले गणिताचे अध्यापक प्रोफेसर हाथार्नथ्वेट, हे मला चांगले ओळखीत होते. हे आपल्या विद्यार्थ्यांची शिफारस करण्यांत कसूर करीत नाहींत, असें मीं ऐकिलें होतें. झणून मीं त्यांची भेट घेतली व वामनरावजींजवळ झालेलें संभाषण त्यांनां सांगितलें. ‘माझ्यानें कांहीं झालें तर मी पहातो,’ एवढें सांगून त्यांनीं मला निरोप दिला. पुढें कांहीं दिवसांनीं वामनरावजींकडून मला बोलावणें आलें, व मी गेलों तेव्हां “तुला जागा दिली आहे, तूं अमुक दिवशीं येऊन रुजू हो,” असें त्यांनीं मला सांगितलें. मजकडे चवथ्या इयत्तेचा एक वर्ग दिला होता. वर्गांत चाळीस विद्यार्थी होते. मी तो वर्ग बन्या रीतीनें संभाळला व शिकविला. या रीतीनें माझ्या स्वतंत्र आयुष्यक्रमाला—खऱ्या गृहस्थाश्रमाला—सुरुवात झाली.

बॉयलर अंक्टाप्रमाणें होणाऱ्या परीक्षा व सैन्यांतील ऑफिसरांच्या परीक्षा यांनां गणित विषयाची जरूर असते. या परीक्षांची तयारी करणारे युरोपियन लोक कधीं कधीं प्रोफेसर हाथार्नथ्वेट साहेबांकडे एकादा शिक्षक मिळेल काय, झणून चौकशी करीत. अशा रीतीनें दोन ठिकाणीं हाथार्नथ्वेट साहेबांनीं माझी शिफारस केली होती. या दोन गृहस्थांकडे व पुढें यांच्या ओळखीच्या इतर गृहस्थांकडे मला चांगल्या किफायतीच्या शिकवण्या मिळत. आठवड्यांतून तीन तास शिकवावे, व दरमहा वीस अगर पंचवीस रुपये मिळावे, अशा रीतीनें शिकवण्यांचाहि जम बसला.



## आत्मवृत्त.

एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत ज्या गृहस्थांच्या बदली मला नेमलें होतें, ते गृहस्थ परत आले तेव्हां मी मोकळा झालों. मी तेथें एक वर्ष काम केलें. तेथले बरेच शिक्षक एल्.एल्. बी. च्या परीक्षेसाठीं रजा घेत व पास झाले तर सोडून जात. मला जर सरकारी शाळाखात्यांत नोकरी करावयाची असती, तर या वेळीं चांगली संधि मिळाली होती. प्रिन्सि-पॉल मोडक यांचें माझ्यासंबंधानें बरें मत झालें होतें. प्रथम दुसरी एकादी बदली देऊन नंतर त्यांनीं मला कायमची जागा दिली असती. परंतु सरकारी नोकरींत पडूं नये, असा मीं बेत केला. दोनतीन वन्यांपैकीं शिकवण्या ठेवून एम्. ए. च्या परीक्षेला जावें, असें मीं ठरविलें. गणित विषय न घेतां पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र हा विषय मीं घेतला. या वेळचें या विषयांतील शिक्षण बरेचसें उपयुक्तिप्रधान अश्ले. प्रयोग अगदीं नसत असें नाहीं, पण प्रयोगांकडे लक्ष्य फार कमी होतें. एम्. ए. च्या परीक्षेच्या वेळीं प्रयोगांच्या ज्ञानाची परीक्षा होतच नसे. प्रश्नांची लेखी उत्तरे दिलीं ह्यागजे झालें. मीं एकदांचा एम्. ए. च्या परीक्षेला गेलों इतकेंच. माझी तयारी चांगली नसल्यामुळे मी नापास झालों. पण पदार्थविज्ञानशास्त्र शिकल्याचा पुढें मला उपयोग झाला. एकदां संबंध वर्ष व एकदां सहा महिने फर्ग्युसन कॉलेजांत अडचण होती, त्या वेळीं इंटरमिजिएट क्लासाला तो विषय मला शिकवितां आला व बी. ए. च्या क्लासाला थोडीशी मदत करितां आली.

सन १८८४ च्या अखेरीला मी बी. ए. झालों व १८८७ च्या अखेरीला एम्. ए. नापास झालों. नंतर परीक्षेचा नाद मीं सोडून दिला, व आपली कायमची सोय करण्याच्या मार्गाला लागलों. इतक्यांतच क्याथीड्रल गर्ल्स हायस्कुलांत प्रोफेसर हाथार्नथ्वेट यांच्या शिफारशीनें मला गणिताच्या शिक्षकाचें काम मिळालें. दररोज सव्वातास शिकवून दरमहा पंचवीस रुपये पगार मिळत असे. मॅट्रिक्युलेशनच्या.

## उदरनिर्वाहाची तरतूद.

वर्गाला दररोज पाउण तास गणित व अर्धा तास शास्त्रीय विषय शिक-  
वावयाचे असत. पुढे येथे दररोज सुव्वां दोन तास काम करून दरमहा  
पन्नास रुपये मिळू लागले. पुढे मराठा हायस्कुलांत तीन तास काम  
करू लागलो, तेव्हां ही शिकवणी मी एका मित्राला दिली. या शाळेत  
मोठमोठ्या युरोपियन लोकांच्या मुली असत. विशेष प्रसंगी अपवाद-  
करून हिंदी विद्यार्थिनी घेत असत. महर्षि दादाभाई नौरोजी यांची  
कन्या माणकबाई व प. वा. डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांची कन्या  
माणकबाई या दोन विद्यार्थिनीनां या शाळेत मी शिकविले होते. नंतर  
एकदोन वर्षांनीं अलेक्झांड्रा गर्ल्स स्कुलमध्ये मला दररोज दोन  
तासांचे काम मिळाले. याबद्दल मला दरमहा पंचेचाळीस रुपये मिळत.  
या शाळेत बहुतेक पार्शी विद्यार्थिनी असत. खालच्या इयत्तांत क्वचित्  
एकाही हिंदु मुलगी नजरेला पडे. हीं दोन कामे कायमचीं होती. तेव्हां  
आतां आपण दुसऱ्या कोणत्याहि नोकरीचे वगैरे नादाला न लागतां  
मुंबईचेच कायमचे रहिवासी व्हावे, असा मी निश्चय केला.

मुंबईलाच कायमचे रहावे, असा निश्चय करण्याला आणखी एक मोठे  
कारण होते. प. वा. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांचा मी आवडता  
विद्यार्थी होतो, व पुढेहि त्यांचे मजवर फार प्रेम असे. ते व प. वा.  
ना. वें. खोत या दोघांनीं मिळून 'बाँबे इंग्लिश स्कुल' नांवाची खासगी  
शाळा काढली होती. शास्त्रीबुवांविषयी मला फार पूज्यबुद्धि असल्या-  
मुळे मी या शाळेत कमी पगारावर काम करू लागलो. क्यार्थीडूल  
गर्ल्स स्कुल व अलेक्झांड्रा स्कुल या दोन शाळांत शिकवून राहिलेला  
वेळ ह्मणजे सामान्यतः दोन तास मी या कामाकडे देत असें. या दोन  
शाळांबद्दल मी पंधरा रुपये दरमहा घेत असें. अशी आणखी दोनतीन  
मंडळी याप्रमाणे करी. पुण्यांतल्या न्यू इंग्लिश स्कुलाची हकीगत मला  
माहित होती. त्या वळणावर ही शाळा नेऊन पुढेमागे हिचे लाइफ

## आत्मवृत्त.

आपण व्हावें, ही इच्छा मनांत होती; पण तिजबद्दल कोणाजवळ मी पारिस्फोट केला नव्हता. कारण घरची साधारण सुस्थिति होईपर्यंत चांगल्या पगाराचें काम सोडणें शक्य नव्हतें, व पुढें तरी आपली कितपत तयार होईल, याजबद्दल खात्री नव्हती. या शाळेचा जमाखर्च पहाणें शास्त्री बुवांनीं मजवर सोंपविलें होतें. पुढें शास्त्रीबुवा आणि श्रीयुत खोत यां जमेनासें झालें, आणि शास्त्रीबुवांनीं मराठा हायस्कुल ही शाळा आपल्या एकट्याच्या जवाबदारीवर काढली. या शाळेंत अगदीं आरंभापासून मं बऱ्याच प्रमुखत्वानें काम केलें. पुढेंमार्गे मी कदाचित् लाइफमेंबर होईन, अशी आशा शास्त्रीबुवांनां असावी. माझी ही इच्छा अधिक दृढ झाली. पण तिजबद्दल मी कोणाजवळ वोललों नाहीं. मात्र शाळेच्या जमाखर्चाकडे मी या दृष्टीनें लक्ष्य देत असें व सूचना करीत असें. मी व दुसरे कांहीं गृहस्थ (श्रीयुत भा. धों. मणेरीकर, वेळगांव; प. वा. वा. के. भावळणकर, सबजज; श्रीयुत वा. ग. चिरमुले, वकील, सातारा व श्रीयुत म. स. बापट, वकील, बुलढाणा.) दर तासाला साडेसात रुपयेप्रमाणें पगार घेत असूं. मी बहुधा दररोज दोन तास काम करीं. बाकीची मंडळी एल्एल्. बी. चा अभ्यास करीत होती, व त्यांचें तें कार्य साधेपर्यंत या पगारावर काम करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें. मी मात्र कायमचा त्या शाळेंत रहाण्याचा संभव होता, आणि कांहीं अंशीं या हेतूनें मी मुंबईचा कायमचा रहिवासी झालों होतो. पण ईश्वरीयोजना कांहीं वेगळीच होती ! मी मुंबई सोडली, तेव्हां या शाळेचा व माझा संबंध तुटला. मराठा हायस्कुलांत फार दिवस स्वार्थत्यागाचें कारण पडलें नाहीं. पुढें दर तासाला पंधरा रुपये घेतां आले व शेवटीं तीन तास काम करून पन्नास रुपये घेऊं लागलों.

कामाचा

कि पैसा

लें. मला

इतक

तो, अशी

मुंबईतलें

मं. माण-

विहित

र शिक-

कडे

शे

वे

र

क

किं

क

क

क

क

क

क

क

क

विद्यार्थ्यांचें अथवा  
शाळेचें नांव.

आगस्ट १८८८

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९  
तास. तास.

मराठा हायस्कूल  
कॅथीड्रल गर्ल्स स्कूल  
सेंट पीटर्स गर्ल्स „  
फोर्ट हायस्कूल  
मि. दस्तुर कामादिन  
मिस् लॅंडर  
मिस् रांब  
मि. पटेल, मि. बामजी  
मि. एस्पेरॅन्स  
मि. बर्नार्ड

१ १ १ २॥  
१॥ १॥ १॥ ...  
१॥ १॥ १॥ ...  
१ ... ..  
... १ १ १ १ १ १  
॥ ... ..  
॥ ॥ ॥ ...  
२ ... .. २  
१ १ १ १ ... १ १ १ १

रविवार.

ऑक्टोबर १८८९

मराठा हायस्कूल  
कॅथीड्रल गर्ल्स स्कूल  
सेंट पीटर्स गर्ल्स „  
अलेक्झांड्रा स्कूल  
सेंट पीटर्स बॉयज स्कूल  
मि. लाड  
फोर्ट हायस्कूल

१ १ १ .. ..  
२ २ . ... ..  
२ २ ... ..  
२ २ २ ... ..  
१ १ १ १ ... १ १ १ १  
१ १ १॥ १॥ १॥ १॥ ... १॥ १॥ १॥ १॥

रविवार

३ ३  
४ ४  
५ ५  
६ ६  
७ ७  
८ ८  
९ ९  
१० १०  
११ ११  
१२ १२

## आत्मवृत्त.

असे. पण जेथे ट्रेम नसे तेथे मला पायांनीच जावे लागे. माजगांवच्या सेंट पीटर्स बॉइजस्कूल नांवाच्या मुलांच्या शाळेत मला एक मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गाला गणितविषय समजून देण्याची कायमची शिकवणी होती. सकाळी सहापासून साडेसात पर्यंतचा वेळ मी तिच्यासाठी ठरविला होता. याशिवाय साडेसातानंतर कधीकधी त्याच शाळेतून शिक्षकशिक्षिणींच्या अगर विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिविषयक शिकवण्या मिळत. माझ्या कायमच्या शिकवण्या येणेप्रमाणे होत्याः—१ सेंटपीटर्स-स्कूल, माजगांव; २ क्याथीड्रलगर्ल्सस्कूल; ३ आलेक्झांड्रास्कूल; ४ मराठा-हायस्कूल; ५ फोर्टहायस्कूल; यांशिवाय दुसऱ्या किरकोळ शिकवण्या मधुनमधुन असत. दिवसांतून बहुतकरून पांचसहा मैल पायी चालावे लागे. माजगांवातील शिकवणीला वरोवर सहा वाजतां सुहात होई थंडीच्या दिवसांत सुमारे अर्धातास दिवा लावून वर्ग चालवावा लागे. मला दोनप्रहरी वेळ नव्हता, व या वर्गाला मीच शिकवावे, अशी शाळेच्या हेडमास्तरांची इच्छा होती. साडेसात वाजल्यानंतर विद्यार्थ्यांना दुसरे उद्योग होते. नाहीतर मला साडेसातपासून नऊपर्यंत वेळ देतां आला असता. सहापासून साडेसात हा वेळ विद्यार्थ्यांना व मलाहि फार गैरसोईचा होता, पण उभयतांनाहि तोच पत्करावा लागला. युरोपियन व युरेशियन विद्यार्थ्यांचे ते बोर्डिंगस्कूल होते. मी वरोवर सहा वाजतां जात असे. विद्यार्थीहि प्रातर्विधि व अल्पाहार आटोपून तयार असत. मला पहांटेला साडेचार वाजतां उठावे लागे. हे साडेचार हल्लीचे नव्हत. मुंबई साडेचार ह्याणजे हल्लीचे पांच वाजून दहा मिनिटे. मी वहुधा मजूरलोकांप्रमाणे स्नान सकाळी न करितां रात्री करीत असे. सकाळी थोडा दर्हीभात खाऊन मी निघे. भूत रात्रीचा ठेवलेला असे. गिरगांवांतून माजगांवच्या शाळेत जाण्याला पंचेन्नाळीसपासून पन्नासपर्यंत मिनिटे लागत. त्या वेळी माजगांवाला ट्रेमवेचा रस्ता नव्हता.

## शिकवण्या.

साडेसात वाजतां तेथलें काम संपल्यानंतर तेथलीच एकादी लहान  
शिकवणी असली तर शिकवावी, नाहीतर नऊ वाजेपर्यंत तेथेच कांही  
वाचीत बसावें, असें करीं. नंतर एका इराण्याच्या दुकानीं जाऊन चहा  
व पाव यांचा फराळ करीं, व मग प्रिन्सेसडॉकच्या जवळ ट्रेमटर्मिनसपाशी  
येऊन ट्रेमवेंतून टाऊन हालपाशीं उतरें, व तेथून दोनतीन मिनिटांच्य  
रस्त्यावर क्याथीड्रल गर्ल्सस्कूल होते, तेथील काम करावयाला लागें  
हें काम आटोपल्याबरोबर आलेक्झांड्रा स्कुलांत जाई. एक  
शाळेंतून दुसऱ्या शाळेंत जाण्याला सुमारे पांच मिनिटे लागत. तेथलें  
काम संपलें झणजे बहुधा घरीं येई. पुनः मराठा हायस्कूलांत  
जावयाचें असे, झणून मध्ये वेळ अगदी थोडा असे. तेव्हां पोषाख बदल  
ण्याच्या भानगडींत न पडतां पायांत बूट असतांनाच अभ्यासाच्य  
टेबलाशींच खुर्चावर बसून टेबलावर ताट ठेवून थोडा ताकाचा अग  
दह्यांचा भात राधावाई कालवून तयार करून आणून देई, तो व दुपारच  
भाजी असा अल्पाहार करून तीन वाजायाला मराठा हायस्कूलांत  
हजर असें. तेथलें काम आटोपून ठाकुरद्वाराजवळच्या एक  
इराण्याच्या दुकानांत पुनः थोडा पाव व चहा यांचा फराळ करून  
फोर्ट हायस्कूलांत जाई. तेथे एक तास काम करून घरीं येई. नंतर  
ज्ञान व जेवणखाण आटोपल्यावर रात्रींही कधीं कधीं एकादी शिकवणी  
असे. नसल्यास थोडे मुलांनां अगर राधावाईला शिकवावयाचें व दहांचे  
आधींच निजून जावयाचें, असा माझा नित्यक्रम असे.

माझ्या आयुष्यांतिल सामान्य अगर विशेष गोष्टीं संबंधानें मीं कधीं  
कांहीं लिहून ठेवलेलें नाहीं; पण आपण किती काम करीत होतो, याची  
उत्तरवयांत कांहीं कल्पना व्हावी झणून माझ्या दोनतीन वर्षांच्य  
कामाचे क्याटलाग मीं करून ठेविले होते, ते अजून माझ्याजवळ आहेत.  
त्यांतून चार कोष्टकें येथें दिलीं आहेत; त्यांवरून त्या वेळच्या माझ्या

## आत्मवृत्त.

कामाचा अजमास होईल. कधीकधी काम वेताचें असे, व कधीकधी फार असे. सन १८८६ व १८८७ हीं दोन वर्षे वेताचें काम ठेवून मी एम्. ए. चा अभ्यास करीत होतो. १८८८ सालापासून भरपूर काम असे. पुष्कळ वेळां रोज सात ते नऊ तास शिकवण्याचें काम असून जाण्यायेण्यांत निराळा वेळ मोडे.

पहांटेला लवकर उठून माजगांवाला जावें लागे, यासंबंधानें एकदां एक गमतीचा प्रकार घडला. माझी बहीण अंबाताई त्या वेळीं सहर्जी मुंबईला आलेली होती. मी जागा झालों तर वेळेवर उठत असें; नाही तर राधाबाई मला उठवीत असे. या वेळीं मला उठवून खावयाला देण्याचें वगैरे काम अंबाताईनें आपणाकडे घेतलें होतें. एके दिवशीं अवरकांत्याकडे लक्ष्य न जातां अंबाबाईनें मला बरोबर एक तास आधीं उठविलें. नित्यक्रम आटोपून मी बाहेर पडलों. मीहि घड्याळाकडे निर-  
खून पाहिलें नाहीं. अर्धाअधिक वाट चालून गेलों तरी जिकडेतिकडे अगदीं सामसूम होतें, ही गोष्ट माझ्या लक्ष्यांत आली. नेहमीं मनुष्ये उठून थोडीबहुत गडबड चाललेली दिसे. शंका येऊन घड्याळाकडे पहातो, तो बरोबर एक तास मी अगोदर चाललों आहे ! आतां परत घरीं जावयाचें झणजे विनाकारण कितीतरी चालावयाचें. तेव्हां तो तास रस्त्यावर रेंगाळण्यांत घालविला, आणि वेळेवर शाळेंत हजर झालों, व दिव्याच्या उजेडांत वर्ग चालविण्याला सुरुवात केली.

## प्रकरण पंधरावे.

### एक नवीन तऱ्हेचें संयुक्त कुटुंब.

म्हज्जभाऊ मुळांवाळांसह एकत्र राहिल्याची उदाहरणें बरींच असतात, परंतु ज्यांचा आप्तसंबंध अगदीं नाहीं, असे गृहस्थ एक कुटुंब करून राहिल्याची उदाहरणें फारशीं आढळत नाहींत. कुटुंबांतील मनुष्यांचा एकमेकांनां थोडाफार उपसर्ग झाला असतां तो सोसण्याची तयारी पुष्कळांची झालेली असते. परंतु आप्तान्व्यतिरिक्त इतर मनुष्यांचा उपसर्ग सोसण्याची मनाची तयारी होत नाहीं. वास्तविक पहातां ज्यांमध्ये आप्तसंबंध अगदीं नसतो, अशा मनुष्यांनीं एकत्र राहणें बरेंच फायद्याचें आणि सोईचें असतें. एकमेकांचा थोडासा उपसर्ग सोसल्यानें परस्परांच्या कितीतरी गैरसोयी दूर होतात. खर्चाची वांटणी परस्परांच्या विचारानें हिस्सेरशीनें करतां येते, व आप्तमधील भांडणाचें एक मुख्य बीज अजीबात नाहींसें करितां येतें. अनेक मनुष्ये एकत्र राहिल्यानें थोडें फार घर्षण होणारच. केव्हांकेव्हां भांड्याला भांडें लागणार. पण त्याला फारसें महत्त्व देतां कामा नये. अशा संबधापासून एकप्रकारचें शिक्षणहि मनुष्यांनां मिळत असतें.

नरहरपंतांनीं मॅट्रिक्युलेशन झाल्याबरोबरच आपला संसार मांडला, व मी बी. ए. होण्याच्या पूर्वीच सहा महिने संसार सुरू केला होता. परंतु उभयतांच्या बायका एका वेळीं एका ठिकाणीं नव्हत्या. आम्ही दोघेहि बी. ए. होऊन मिळवूं लागल्यानंतर वेगळीं बिऱ्हाडें करून रहावयाचें कीं काय, हा प्रश्न उत्पन्न झाला. नरहरपंतांच्या कुटुंबाशीं माझे दळणवळण बरेंच झालें होतें. कॉलेजांत असतांना मी एकदां सुट्टींत त्यांच्या घरीं ह्मणजे देवरुखाला गेलों होतो, व त्यांच्या आईबापांशीं माझा चांगला



## आत्मवृत्त.

चरिचय झाला होता. त्यांची एक बहीण मुंबईला राहत असे, तिज-  
 कडून नरहरपंतांना फारशी मदत झाली नव्हती; पण तिजकडे त्यांचे  
 जाणेयेणे असे, व मीहि त्यांजबरोबर तिजकडे जात असें. आमच्या  
 कुटुंबांतील मनुष्यांशीहि नरहरपंतांची चांगली ओळख झालेली होती.  
 ते एका सुट्टीत आमच्या येथे एक भहिना राहिले होते, व आमच्या सर्व  
 मनुष्यांची त्यांनी चांगली पारख केलेली होती. अशा स्थितीत त्यांच्या  
 व आमच्या मंडळींनी एका बिन्हाडांत एका कुटुंबाप्रमाणे रहावे, असें  
 आम्हां ठरविलें. ही कल्पना नरहरपंतांची. त्यांनी सांगितल्याबरोबर  
 मला ती लागलीच पटली. हें उभयतांनांहि फार सोयीचें झालें. आमच्या  
 बायका वांटणीप्रमाणे घरांतलीं कामें करीत. शिवाय माझी मेहुणी  
 जी पुढें अनाथबालिकाश्रमाच्या कामी फार उपयोगी पडली, तीहि  
 राधाबाईजवळ रहावयाला आली होती. तिचाहि पुष्कळ उपयोग होई.  
 बाजार करण्याचें काम नरहरपंत अगर त्यांचे बंधु वामनराव करीत.  
 या कामी मी अगदीं निरुपयोगी असें. मी कधीं बाजार केला, तर कसला  
 तरी माल घरीं आणून टाकीत असें, व त्याला अधिक किंमत पडे.  
 जमाखर्चाची व पैशाची व्यवस्था मी करीत असें. संस्कृत व्याकरणाचे  
 कर्ते व कांहीं संस्कृत पुस्तकांवर टीपा लिहिणारे आमचे एक मित्र  
 श्रीयुत मोरेश्वर रामचंद्र काळे हे या कुटुंबांत दोनतीन वर्षे येऊन मिळाले  
 होते. प्रथम ते एकटेच आले, व नंतर त्यांनी आपल्या पत्नीला आणलें.  
 आरंभी बिन्हाडाची जागा पावणेचार रुपये दरमहाची होती; तिच्या  
 शेजारीच आणखी सव्वाचार रुपये दरमहाची घेतली. एवढ्या जागेत  
 आम्हां बारापासून पंधरापर्यंत मंडळी राहत असूं. कधीं कधीं आम्हां  
 पैकीं कोणाचे पाहुणेहि असत. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव हे पुढें  
 वकिलीच्या अभ्यासासाठीं मुंबईतच नौकरी धरून राहिले, तेव्हां तेहि  
 या संघांत सपत्नीक येऊन दाखल झाले. भांडणें अगर बोलाचालीचे

## एक नवीन तऱ्हेचें संयुक्त कुटुंब.

प्रसंग अगदींच नसत असें नाहीं; परंतु ते कधीं विक्रोपाला गेले नाहींत. या कुटुंबासंबंधानें जमाखर्च वगैरे नीट ठेवलेले असत; पण आतां त्यांपैकीं कांहीं शिल्लक नाहीं. शिकवण्यांचीं कोष्टकें ज्या क्वाटलागांतून घेतलीं आहेत, त्यांमध्येच या संयुक्त कुटुंबासंबंधानें हजिरी व कांहीं माहिती लिहिली आहे, व त्यांतच पुढील नियम लिहिलेले आढळतात.

( अ ) तीन दिवसपर्यंत कोणाचाहि पाहुणा असला, तर तो हिशोबांत धरूं नये.

( ब ) तीन दिवसांची गैरहजिरी हजिरीप्रमाणें समजली जावी.

घरांत एकंदर मंडळी बारापासून पंधरापर्यंत असत. त्यांत मजकडे अभ्यासासाठीं असणारे विद्यार्थीसुद्धां माझींच आठनऊ माणसें होतीं. सुद्धेंत मंडळी गेली ह्मणजे संख्या कमी होई. १८८८ सालची वर्षाची सरासरी दररोज १२.१ मनुष्यांची होती, १८८९ सालीं ११.१ आणि १८९० सालीं ११ होती. १८८९ सालचा सरासरीच्या मानाचा खर्च दरमहा दरमाणशीं पांच रुपये एक आणा आला. यांत खोलीचें भाडेंहि धरलेलें आहे. त्या वेळीं हल्लींइतकी महागाई नव्हती, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे. बाकीच्या दोन वर्षांची खर्चाची सरासरी दाखविलेली नाहीं. सन १८९१च्या आरंभीं नरहरपंत मुंबई सोडून गेले, तेव्हां ते संघांतून सुटले. नंतर त्याच वर्षाच्या अखेरीला मी पुण्याला आलों, तेव्हां पाठीमागे वामनराव एकटेच राहिले, व संयुक्त कुटुंबाची समाप्ति झाली.

हें आमचें संयुक्त कुटुंब एकंदर सात वर्षे टिकलें. पुरुष आपापल्या कामांसाठीं बहुतेक बाहेर असल्यामुळें व त्यांचीं कामें वेगवेगळीं असल्यामुळें त्यांचा तितका निकट संबंध येत नाहीं. जो थोडा येतो, तो घर्षण उत्पन्न करण्यासारखा नसतो. पण एका कुटुंबांत रहाणाऱ्यां छियांचा संबंध पदोपदीं येतो. त्यांचीं सर्व कामें एकाच ठिकाणीं करा-

## आत्मवृत्त.

चयाची असतात. तशांत मुंबईतल्या आकुंचित जागेत तर तो विशेष  
यावयाचा. अशा स्थितीत सात वर्षे आद्वी गुण्यागोविंदाने राहू शकलो,  
याचे सर्व श्रेय आमच्या बायकांना आहे. त्यांनी जर परस्परांची घस  
सोसण्याच्या कामी मोठे मन केले नसते, तर हा प्रयोग यशस्वी झाला नसता.

आमचे हे कुटुंब ह्यणजे एक आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट झालेली  
होती. एकदोन वेळां नरहरपंतांचे वडील व मातुःश्री आणि त्याचप्रमाणे  
आज्ञी मातुःश्री व अंबाताई हीं येऊन या कुटुंबांत कांहीं दिवस राहिलीं  
होती. अशा रीतीने आद्वी उभयतांच्या कुटुंबांचे विशेष रीतीने संवटून  
झालेले होते.

## प्रकरण सोळावे.

### नरहरपंतांचा सहवास.

कोणाशी मैत्री जोडण्याला अगर विशेष परिचय करून घेण्याला जरूर लागणारे गुण मजमध्ये नसल्यामुळे लहानपणी ज्यांचा विशेष परिचय झाला, अशा मंडळीखेरीज माझा कोणाशी फारसा स्नेह जडला नाही. दुसऱ्याशी विशेष परिचय करणे मला साधतच नाही. नरहरपंतांनी आपण होऊन मला जवळ घेतले, झणूनच त्यांच्याशी माझा एवढा निकट संबंध झाला.

माझे मित्र नरहर बाळकृष्ण जोशी यांची मजवर एवढी छाप बसण्याला या गृहस्थांमधील अनेक असामान्य गुण कारण झाले. यांच्याशी दहापांच मिनिटांचे संभाषण केले असता यांची बुद्धिमत्ता व तेजस्विता प्रत्ययाला येते. यांच्या ओजस्वितेने दुसऱ्या मनुष्यावर तेव्हांच छाप बसून जाते. मोठमोठ्या मनुष्यांशी हे क्षणांत मैत्री जोडू शकतात. केवळ एवढेच गुण यांच्या अंगी असते, तर मी त्यांना फारशी किंमत दिली नसती. परंतु दुसरेहि कित्येक अमोलिक गुण त्यांमध्ये आहेत, त्यांमुळे ते मला फार प्रिय व बंधू झालेले आहेत. यांचा मनोनिग्रह फार दांडगा आहे. प्राप्तयौवनस्त्री घरी असतां विद्यार्जनासाठीं ब्रह्मचर्यव्रताचे पालन करून घराचे दर्शनहि न घेणारा तरुण लाखांत एक तरी मिळेल कीं नाही, याचा वानवा आहे. त्याचप्रमाणे चाळिशी पुरी होण्याच्या आधीच द्वितीय पत्नी निवर्तल्यानंतर पुनः विवाहपाशांत न पडतां अनेक अडचणी सोसून देह विशालं न देतां राहणे व आईप्रमाणे कष्ट सोसून मुलांचे पालन करणे, या गोष्टीहि

असामान्यच आहेत. यांनी दहा वर्षे राजकोट येथील सौराष्ट्र हाय-स्कूलाची निरपेक्षबुद्धीने सेवा केली. लाभाची अपेक्षा न धरतां तरुणांमध्ये उत्कृष्ट नीतिविचार बिंबविण्यासाठी यांनी पुष्कळ प्रयत्न केलेले आहेत, व तसे करण्याची हातोटी यांना उत्कृष्ट साधली आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचेचसे काय, पण इतरांचेहि मन आपणाकडे ओढून घेऊन त्यांना सन्मार्गाकडे वळविण्याचे काम हे नेहमी करित असतात. हे आणि मी एकत्र रहात असतां आमच्या येथे विद्याभ्यासासाठी जो मुलें होती, त्यांजकडून कांहीं चांगली पुस्तके यांनी वाचून घेतली. हे उत्तम लेखक आहेत. राल्फ व्हाल्डो ट्राइन या अमेरिकन ग्रंथकाराचे अत्युत्तम पुस्तक 'In Tune with the Infinite' याचे रूपांतर करून 'अनंतार्शी साधर्म्य' हें पुस्तक यांनी लिहिलें आहे. हें पुस्तक लहान-थोरांनी पुनःपुनः वाचण्यासारखें व मनन करण्यासारखें आहे.

यांच्यापासून मला अतिशय फायदा झाला. मला यांचा सहवास नऊदहा वर्षे मिळाला. या मुदतीत आम्ही कितीतरी संभाषणे केली, व कांहीं पुस्तके एकत्र वाचली—किंवा यांनी मला शिकविली, असे ह्याणें अधिक योग्य होईल ! मी अगदीं एकमार्गी असल्यामुळे शाळेच्या अगर कॉलेजाच्या अभ्यासापलीकडे माझे लक्ष्य दुसऱ्या कोठें जात नसे. पण हे चौकस आणि बहुश्रुत असल्यामुळे यांनी मला अनेक गोष्टींची माहिती करून दिली, व विशेषतः स्पेन्सरच्या ग्रंथांविषयी मजमध्ये अभिरुचि उत्पन्न केली. आपण कोणती पुस्तके वाचावी, वगैरे माहिती ते शिक्षकांकडून अगर इतर गृहस्थांकडून मिळवीत, व अनेक खटपटी करून पुस्तके पैदा करित. सुधारणेच्या अनेक कल्पनाहि यांनी माझ्या मनांत बिंबविल्या. आगरकरांचे केसरीतील व सुधारकांतील लेख आम्ही अत्यंत प्रेमाने वाचीत असूं सुधारकाच्या अगदीं पहिल्या अंकापासून सर्व लेख आम्ही वाचले. कांहीं मराठी वाचावयाचे असले

## नरहरपंतांचा सहवास.

झणजे मी वाचावे, व यांनीं ऐकावे, असें बहुधा होत असे. सुधारकाच्या पहिल्या अंकांतील आरती किती वेळां तरी मी प्रेमानें गायिली आहे.

पहिलीं चारपांच वर्षे आझी रात्रंदिवस एकत्र असूं. अभ्यासाचा कंटाळा आला झणजे जानीअल्लीच्या बंगल्याच्या व्हरांड्यांत अगर अभ्यासाच्या दिवाणखान्यांतच आझी हिंडत असूं. अशा वेळीं कधीं-कधीं एकादें नवीन पुस्तक वाचावयाचें व कधींकधीं पाश्चात्य आणि पौर्वात्य विचारांची तुलना करावयाची. अंधरुणावर पडल्यानंतरसुद्धां आमचीं संभाषणें चालावयाचीं. कधींकधीं आझी लहान तोंडीं मोठा घांस घेऊन आमच्या व ख्रिस्ती धर्मांतल्या आचारविचारांवर कडक टीका करीत असूं. आझांला शाळेंत बायबल शिकावें लागे, त्यामुळें ख्रिस्ती धर्मातील अनेक आचारविचार आमच्या परिचयाचे झाले होते. जें विचारशस्त्र आझी आपल्या आचारविचारांवर चालवूं लागलों, तेंच ख्रिस्ती आचारविचारांवरहि आझीं चालविलें. आझी केवळ कल्पना-क्षेत्रांतच वावरत असल्यामुळें आमच्या विचारांची भरारी निरंकुश असे. आमच्या चर्चेत त्या वेळचे सर्व प्रचलित विषय येऊन जात.

शेवटल्या चारपांच वर्षांत आमचे व्यवसाय भिन्न झाल्यामुळें पहिल्या-इतकें आमचें संघटन होत नसे. तरी आझी एका कुटुंबांतच रहात असल्यामुळें एकत्र बसण्याबोलण्याचे पुष्कळ प्रसंग येत, व त्या वेळीं एकसारखा विचारविनिमय चालत असे. नरहरपंत अनेक इंग्रजी पुस्तकें वाचीत असत. विशेषतः चिकित्सक बुद्धीनें लिहिलेले ग्रंथ त्यांनां फार आवडत. अर्थात् त्यांतील विषय संभाषणांत यावयाचे. पुष्कळ वेळां आमचे वादविवाद बायकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या देखत होत असत, व त्यांनां त्यांचा फायदा मिळे.

यांनीं माझ्या अंगचा भित्रेपणा घालविण्याविषयीं बरेच प्रयत्न केले. त्यांतलीं दोन उदाहरणें मला चांगलींच स्मरतात. पंडिता रमाबाई

## आत्मवृत्त.

नुकल्याच अमेरिकेहून आल्या होत्या, व त्यांनी चौपाटीवरील एका मोठ्या बंगल्यांत आपल्या शारदासदनाला सुरुवात केली होती. पंडिताबाईनां भेटावें झणून त्यांनी मला पुष्कळ आग्रह केला; परंतु त्यांजबरोबर जाऊन देखील त्यांना भेटण्याचें धैर्य माझ्यानें होईना. कोणाहि मोठ्या मनुष्याला भेटावयाचें झणजे माझ्यावर मोठें संकट पडल्यासारखें होई. एके दिवशीं ते व मी, बँकबेवर फिरावयाला गेलों असतां यांनी मला जुलमानें शारदासदनांत नेण्याचा बेत केला. यांनीं मला हात धरून त्या रस्त्यानें खेंचीत नेलें. मी खुषीनें येतो असें दर्शवून त्यांचा हात, किंचित् ढिला पडूं दिला व संधि साधून त्यांना झुकाटा देऊन मी एकदम निसटलों तो थेट घरीं येऊन बसलों. नंतर ते पंडिताबाईंची भेट घेऊन घरीं आले. पंडिताबाईंशीं माझी पुढें चांगली ओळख झाली. दुसरा प्रसंग श्रीयुत माधवदास रघुनाथदास यांच्या बंगल्यांत होणाऱ्या एका पुनर्विवाहाचा होता. मला तेथें जाण्याला धैर्य होईना. शेवटीं यांजबरोबर मी भीतभीत गेलों, व अगदीं एका कोपऱ्यांत बसलों. हे मला वधूवरांना पाहण्यासाठीं पुढें बोलावीत होते; पण मी पुढें गेलों नाहीं. अखेरीला हे पुढें गेले व सर्व प्रकार सावकाशपणें पाहून परत आले आणि नंतर ते व मी घरीं गेलों.

नरहरपंत आपलें कल्याण साधूनच स्वस्थ बसले नाहींत. यांनीं आपल्या भावांचें शिक्षण करून त्यांना मार्गाला लाविलें. त्यांपैकीं एक वकील असून दुसरा अल्पवयांत परलोकवासी झाला. आसांचें हित साधण्यासंबंधानें नरहरपंतांची फार मोठी कामगिरी झणजे त्यांची बहीण गोदूबाई हिला शारदासदनांत घालण्यासंबंधानें होय. लोकापवाद सोसून मातापितरांच्याहि मर्जीविरुद्ध त्यांनीं तिला १८८९ सालीं शारदासदनांत आणून घातलें. शारदासदन निघण्यापूर्वीच कांहीं महिने त्यांनीं तिला मुंबईला आणलें होतें, व ती आमच्या संयुक्त कुटुंबांत राहत असे. शारदासदन निघालें नसतें, तरी त्यांनीं तिच्या शिक्षणाची कांहीं सोय

## नरहरपंतांचा सहवास.

केली असती. ही शारदासदनांतील पहिली विधवा विद्यार्थीण होय. ही गोष्ट जर नरहरपंतांच्या हातून घडली नसती, तर तिचा सर्व जन्म दुःखांत आणि कष्टांत गेला असता.

सारांश, आयुष्याच्या अत्यंत महत्त्वाच्या काळांत नरहरपंतांच्या दहा वर्षांच्या निकट सहवासामुळे मजवर अत्यंत इष्ट परिणाम घडला. थोडक्यांत सांगावयाचें ह्याणजे माझ्या विवेचक व चिकित्सक शक्तीला उजळा देऊन त्यांनीं माझ्या विचारक्षेत्राची मर्यादा पुष्कळ वाढविली.



प्रकरण सतरावे.

### गृहस्थाश्रम-पूर्वभाग.

**आ**मच्या सुशिक्षित समाजांत देखील नांवाची विवाहित स्थिति, खरी विवाहित स्थिति, आणि जबाबदारी ओळखून स्वतःच्या संसाराचा भार आपल्या अंगावर घेऊन स्वीकारलेली गृहस्थाश्रमाची स्थिति, या तीन अवस्थांतून मनुष्याला जावें लागतें. अलीकडे पहिल्या दोन स्थितीच्या कालमर्यादा थोड्याशा आकुंचित झाल्या आहेत. पस्तीस वर्षांपूर्वी या दोनहि स्थितींत बरीच वर्षे घालवावी लागत.

माझे लग्न पंधराव्या वर्षी झालें. मुलगी शेजारचीच पाहिली. आमचे घरांत अंतर सहा वर्षांचें होतें. त्या वेळीं मुलामुलींच्या लग्नाचा हाच योग्य काळ समजला जात होता. आमची परस्परांची चांगलीच ओळख होती. आमच्या घरांमध्ये अंतर फारसे नसल्यामुळे आम्ही कधीकधी खेळावयालासुद्धां एकत्र जमत असूं. याशिवाय आमची विशेष ओळख असण्याला आणखी एक कारण होतें. राधाबाईची चुलती ती माझी मामेबहीण होती, यामुळे त्यांच्या घरीं माझे जाणेंयेणें असे. आमची पूर्वीची इतकी ओळख होती, तरी आमचें लग्न झाल्याबरोबर आह्मांला ती विसरून जाणें भाग पडलें. जनरीतीप्रमाणें आमचें परस्पर बोलणें, हंसणें, खेळणें अगदीं बंद झालें.

तथापि आमच्या घरीं इतरांच्याइतका प्रतिबंध नव्हता. आमची आई फार चांगल्या स्वभावाची असल्यामुळे ती मुलीप्रमाणेंच सुनांनां वागवीत असे, व घरांतील मनुष्यांचें एकमेकांशीं वागणें अधिक प्रमाणें व मोकळेपणाचें असे. कित्येक जुन्या कुटुंबांत वडील मनुष्यांचा लहान मुलांनां फार धाक वाटत असतो. तशी स्थिति आमच्या कुटुंबांत

## गृहस्थाश्रम-पूर्वभाग.

जव्हती. पांचसहा वर्षे नांवाच्या विवाहित स्थितीत गेल्यावर मी खऱ्या विवाहित स्थितीचा अनुभव घेऊं लागलो. यानंतर मी सुट्टीचा घरीं गेलों ह्याणजे कुटुंबांतील सर्व मंडळी एकत्र बसून सुखदुःखाच्या गोष्टी कराव्या, असे कधीकधी घडत असे. मुंबईत शिकावयाला गेल्यावर मेमहिऱ्याच्या पहिल्या सुट्टीत मी घरीं गेलों, त्या वेळीं पत्नी राधाबाई व बहीण अंबाताई या उभयतांनां लिहिणेवाचणे शिकविण्याचा प्रारंभ केला. आईनें या कामीं विलकूल अडथळा केला नाहीं. बाबांनांहि ही गोष्ट कळली, पण त्यांनीं देखील नाखुषी दर्शविली नाहीं. आई व बाबा या उभयतांचेहि मजवर फार प्रेम होतें. मी कदाचित् कुटुंबाला वरे दिवस दाखवीन, अशा आशेचा अंकुर त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला असावा. मी बी. ए. झालों, तेव्हां मला फार आनंद झाला; पण तो दुणावण्याला बाबा असते तर कितीतरी मौज झाली असती. असो. राधाबाई आणि अंबाताई यांनीं शिकण्याला प्रारंभ केला, व सवडोनें आपला अभ्यास दादांच्या मदतीनें चालविला. या दोघी चांगले लिहावयाला व वाचावयाला शिकल्या. राधाबाई आणखीहि शिकली असती, पण तिला लवकरच मूठ झाल्यामुळे तिचे शिकणे मागे पडलें. तिला त्या वेळीं अठरावें वर्ष होतें, व मला चौविसावें होतें. मी कॉलेजांत जाण्याला सुरुवात केली व पंधरा दिवसांनीं मला रघुनाथाच्या जन्माची वार्ता कळली.

बी. ए. होण्याच्या आधींच सहा महिने मी मुंबईला वेगळा संसार मांडला होता; परंतु माझ्या खऱ्या गृहस्थाश्रमाला प्रारंभ द्रव्यार्जन करणे ही मुख्य गोष्ट होऊन अभ्यास करणे ही गौण झाली तेव्हां पासून, ह्याणजे खऱ्या विवाहित स्थितीचा अनुभव घेऊं लागल्यानंतर, सहा वर्षांनीं झाला. राधाबाई शांत व सोशिक आणि आज्ञाधारक बायको होती. तिच्या सहनशीलतेमुळेच भिन्न कुटुंबांतील मनुष्ये एकत्र राहणे

## आत्मवृत्त.

शक्य झालें. आमचा उभयतांचा समागम आझांला फार आनंददायी झाला. आझां दोघांनांहि भरपूर काम असे; यामुळें राधाबाईच्या शिक्षणाकडे मला फारसे लक्ष्य देतां आलें नाहीं. तथापि तिनें कांहीं मराठी पुस्तकें वाचलीं व इंग्रजी तिसरें पुस्तक ती शिकत होती.

बऱ्याच गोष्टींत नवीन प्रयोग करून पाहणें हा माझा स्वभावच झाला. लहान मुलांनां एकसारखें पुष्कळ तास शाळेंत बसवून ठेवणें बरें नव्हें, असें मला वाटत होतें; ह्मणून आमचा मुलगा रघुनाथ याला शाळेंत न घालतां घरींच कांहीं शिकवावें, असें आझां ठरविलें. राधाबाई मधल्या वेळीं त्याला शिकवीत असे. पुढें एकदोन वर्षे दररोज एक तास शिकविण्यासाठीं घरींच मास्तर ठेविला. पुढें तो आठ वर्षांचा झाल्यावर त्याला शाळेंत घालण्याचें ठरविलें. परंतु पहिल्यापासून सगळें अभ्यास क्रमानें झालेले नसल्यामुळें वर्गांत याचें बरोबर चालणार नाहीं, असें वाटलें. नियमितपणें शाळेंत न गेल्यामुळें त्याच्या अंगीं राहिलेला कच्चेपणा काढून टाकणें जरूर होतें. यासाठीं त्याला दुसऱ्या कोणत्या शाळेंत न पाठवितां माझे बालमित्र बाळकृष्ण वामन आचवल यांच्या स्वाधीन त्याला करावा, असें वाटलें. हे ट्रेनिंगकॉलेजांतून पास होऊन आलेले होते, व या वेळीं मुरुडापासून तीन कोशांवर बुरोंडी गांवीं मुख्य मास्तर होते. रघुनाथाच्याच वयाचा यांचा मुलगा होता, व त्या दोघांचा अभ्यासहि बरोबरच होता. तेव्हां त्यांनीं रघुनाथाला आपल्याकडे ठेवण्याचें कबूल केलें. या कामीं राधाबाईनेंहि हरकत घेतली नाहीं. बाळकृष्णपंतांचें घर तिच्या घराशेजारींच असल्यामुळें त्यांची व त्यांच्या बायकोची विशेष ओळख होती, व या दोन्ही माणसांवर तिचा विश्वास होता; यामुळें आपल्या मुलाला त्यांच्या स्वाधीन करणें तिला जड वाटलें नाहीं. सुमारे वर्षदोडवर्ष तेथें राहून रघुनाथाचे पांचवी इयत्ता चांगली झाल्यावर त्याला परत मुंबईला आणलें.

## गृहस्थाश्रम-पूर्वभाग.

ज्यांच्याशीं माझे विशेष संघट्टन झालें, असे माझे मित्र काय ते दोनच. एक नरहरपंत व दुसरे बाळकृष्णपंत. बाळकृष्णपंतांचा व माझा व्यवहार अत्यंत प्रेमाचा व मोकळेपणाचा आहे. यांच्याइतके व्यवस्थित गृहस्थ फार थोडे सांपडतील. यांनीं दरमहा अकरा रुपये पगारापासून सतरा रुपये पगारापर्यंतची पंचवीस वर्षे मास्तरची नौकरी केली, व आतां ते पेनशनर आहेत. यांनां इंग्रजीचा गंधहि नाही; पण यांचे विचार फार पुढे गेलेले आहेत. माझ्या पुनर्विवाहामुळे मजवरचें यांचें प्रेम रतिभरहि कमी झालें नाही. यांनीं गरिबीतून डोकें वर काढलें. काटकसरीनें संसार करून आतां हे सुखी झाले आहेत. हे गृहस्थ व्यवहारदक्ष व दुसन्याची लबाडी ओळखणारे आहेत; पण यांचा व्यवहार अगदीं प्रामाणिकपणाचा असतो. यांच्या अंगीं अनेक अनुकरणीय गुण आहेत.

राधाबाई फार थोर मनाची बायको होती. बिन्हाडाची जागा अगदीं लहान आणि घरांत मंडळी पुष्कळ यामुळे तिला निवांतपणा अगदीं मिळत नसे. दगदगीला ती कंटाळली नाही, व कोणत्याहि गोष्टीबद्दल तिनें कधीं कुरकुर केली नाही. तिला थोडें स्वास्थ्य द्यावें, असें माझ्या मनांत होतें; पण तसा योग येण्यापूर्वीच बिचारीला हा लोक सोडून जाणें भाग पडलें. ती एकदोन वेळां अजारी पडली, तेव्हां तिला मुरुडाला ठेविलें. त्या वेळीं लांबलचक पत्रें लिहून आझी एकमेकांनां संतुष्ट करण्याचा यत्न करीत असूं. नंतर ती चांगली बरी होऊन मुंबईला आली; परंतु पुनः कांहीं महिन्यांनीं तिला दुखण्यानें पछाडलें, तेव्हां तिला मुरुडाला पाठविलें. ही आतां जगत नाही, असें कळल्यावर मी तिला परमार्थपर पत्रें लिहून तिचें मन मरणाला तयार व्हावें असें करीत होतो, व त्या प्रसंगासाठीं स्वतःच्या मनाचीहि तयारी करीत होतो. आमच्या कुटुंबांतील मनुष्यांमध्ये अशा प्रसंगीं मन कठोर बनविण्याचा गुण विशेष प्रमाणांत आहे. बाबा वारले, त्या वेळीं आईनें विशेष प्रकारचें धैर्य दाखविलें होतें. शेवटच्या

## आत्मवृत्त.

दोन दिवसांत शुश्रूषेसाठी जरूर तेवढे त्यांच्याजवळ बसून बाकीचा वेळ तिने देवांपुढे बसून आपले मन तयार करण्यांत घालविला होता. जेव्हां अखेरचा वेळ आला, तेव्हां कोणत्याहि प्रकारचा आरडा-ओरडा न करितां ज्या गोष्टी करावयाच्या त्या तिने निमूटपणीं केल्या. पतिमरणोत्तर ब्राह्मणस्त्रियांवर जो अत्यंत हिडिस प्रसंग येतो, त्यालाहि तिने निमूटपणे मान वांकविली. बाबांच्या मरणाच्या वेळीं मी मुंबईला होतो. त्या वेळीं माझे वय एकवीस वर्षांचे होते. मला सर्व कांहीं चांगले कळू लागले होते, व बाबांच्या मरणाने माझ्या शिक्षणावर गदा येते कीं काय, हेहि भय होते. तथापि ते आजारी असल्याची वार्ताहि नसतां एकदम त्यांच्या देहावसानाबद्दल पत्र आले, तरी मी घाबरून हताश होऊन बसलो नाही. राधाबाईंच्या मरणाच्या वेळीं माझ्या मनाची चांगलीच तयारी झालेली होती. तिच्या मरणाचा प्रसंग पावसाळ्यांत आल्यामुळे व पावसाळ्यांत कोकणचा प्रवास पुष्कळ वेळ खाणारा व कष्टाचा असल्यामुळे मला शेवटीं तिला भेटावयाला जाण्याला सांपडले नाही. श्रावण शुद्ध ५ शके १८१३ रोजी तिचा अंत झाला. तिच्या मरणाची वार्ता मी नित्याप्रमाणे संध्याकाळीं बाहेरून आलों तेव्हां मला पत्रद्वारे कळली. त्या रात्रीचा कांहीं भाग झोंपेवांचून विचारांत गेला असेल, पण मी पहांटेला रोजच्याप्रमाणे कार्यक्रम सुरू केला, व संध्याकाळीं घरीं आलों. जणूं काय विशेष कांहीं घडलेलेंच नव्हतें ! असल्या प्रसंगीं मनुष्ये निरुद्योगी होऊन बसतात, व समाचाराला येणाऱ्या आत्मांशीं त्याच त्या गोष्टींची चर्चा करीत राहतात, यामुळे त्यांना निष्कारण कितीतरी त्रास होतो. नित्य कृत्यांत व्यग्र होऊन जाणे यासारखा असल्या गोष्टींचा विस्मर पाडण्याला दुसरा उपाय नाही. रघुनाथाची या वेळीं मुंज झालेली होती. तेव्हां उत्तरक्रियेचे अति जरूरीचे शेवटचे भाग मी रघुनाथाकडून अगदीं थोड्या स्वर्चांत करविले, व यासंबंधाचे माझे लौकिक कर्तव्य मी निराळ्या

## गृहस्थाश्रम-पूर्वभाग.

प्रकारें केलें राधाबाई स्मारकफंड झणून पांचशें रुपयांची रक्कम मुरुड-फंडांत कायम ठेवून तिच्या व्याजाचा उपयोग मुरुड गांवांत इंग्रजी शिक्षण आणि स्त्रीशिक्षण यांना उत्तेजन देण्याच्या कामीं करावा झणून अट घालून दिली. मुरुडफंड लयाला जाईल, तर त्या वेळीं ही रक्कम डेक्कन एजुकेशन सोसायटी अगर तशाच प्रकारची दुसरी एकादी संस्था पाहून तिच्या इवालीं करण्याविषयीहि दुसरी अट घालून ठेविलेली आहे.

प्रकरण अठरावें.

## कुटुंबांतील कांहीं महत्त्वाचे प्रश्न.

बाबा आजारी पडून घरीं आले, तेव्हां कोरेगांवाला पुनः आपले पाय लागावयाचे नाहींत, ही कल्पना त्यांच्या मनांत आली नाहीं. कांहीं फार महत्त्वाचे कागद ते मुहुडाला ठेवीत; परंतु साधारण महत्त्वाचे सर्व कागदपत्र कोरेगांवांचे असत. हा कागदपत्रांचा रुमाल बाबा वारल्यावर यजमानांनीं दादांच्या हवालीं केला. त्यांनीं कुटुंबाचें पोषण होण्यासारखी व्यवस्था तेथें केली होती, व त्यांच्या हाताखालीं तयार झालेलें मनुष्य तेथेंच राहतें, तर त्यानें ती तशीच पुढें चालविली असती. परंतु खेडेगांवांतल्या अशिक्षित शेतकऱ्यांशीं व्यवहार करावयाचा झणजे मनुष्य नेहमीं जाग्यावर पाहिजे, व त्यानें डोळ्यांत तेल घालून संधि येईल त्याप्रमाणें वसूल करण्यासाठीं तत्पर राहिलें पाहिजे. तसें आमच्या घरीं कोणी मनुष्य नव्हतें. आई व दादांचो मुलेंबाळें असा व्याप मुहुडाला बराच वाढलेला होता, तेव्हां त्यांनीं मुहुडाला राहणें जरूर होतें. शाळेंत त्यांनां दरमहा आठ रुपये मिळत असत. वर्षांतून आठपंधरा दिवसांची रजा घेऊन ते कोरेगांवाला जात, व होईल तेवढा वसूल करीत, पण तिकडे पेरलेल्या पैशाला बरीच वूड आली.

मला मिळूं लागल्यापासून मी मुहुडाला खर्चासाठीं पैसे पाठवूं लागलों. एकदां कांहीं अधिक खर्च झाल्याबद्दल मीं दादांनां जरासें लागण्यासारखें पत्र लिहिलें. अर्थात् तें त्यांनां सहन झालें नाहीं, व उलट पत्र लिहून त्यांनीं माझी चांगली खरडपट्टी काढली. या पत्राचें उत्तर मीं मनोवृत्ति उचंबळित होऊन लिहिलें. मीं त्यांची क्षमा मागितली.

## कुटुंबांतील कांहीं महत्त्वाचे प्रश्न.

पत्र लिहावयाला बसलेल्या जागोच मी साष्टांग नमस्कार घातला, आणि तसें केल्याबद्दल मी त्यांना लिहिलें.

या माझ्या पत्रानें त्यांचा राग शांत झाला. दादांनां लागण्यासारखें पत्र जें मी लिहिलें, तें केवळ चहून जाऊन उद्दाम वृत्तीनें लिहिलेलें नव्हे. मी स्वतः अगदीं काटकसरीनें खर्च करीत असें. शिल्लक राहिलेल्या पैशाचा सद्व्यय करण्याचे विचार माझ्या मनांत सारखे येत असत. तेव्हां ही वेळ गेली खरी, परंतु प्रश्नाचा निकाल लागला नाहीं, असें मला वाटत होतें. यासाठीं योग्य संधि साधून हा प्रश्न मी दादांजवळ काढिला. महत्त्वाच्या कुटुंबाच्या बाबींचा विचार बहुतकरून आम्ही कुटुंबांतील सर्व मंडळी एकत्र जमून करीत असूं. आई, अंबाताई, दादा, चुलत बंधु गंगुनाना, बालमित्र बाळकृष्णपंत आचवल आणि मी इतक्यांचें कौन्सिल कोणत्याहि महत्त्वाच्या गोष्टींचा विचार करणें झाल्यास भरत असे. या कौन्सिलापुढें मी आपलें ह्मणणें सांगितलें. त्याचा सारांश एवढाच होता, कीं, 'कुटुंबाला सालो-साल सारखी मदत करीत राहणें माझ्या हातून होणार नाहीं. कांहीं द्रव्य मिळवून त्याचा सदुपयोग करण्याचें माझ्या मनांत आहे. तरी कांहीं वर्षे मदत केली ह्मणजे पुढें मदत करण्याची जरूर राहूं नये, अशी कांहीं तरी योजना करा.'

या प्रश्नावर बराच विचार होऊन अखेर निकाल झाला तो येणें-प्रमाणें:—'मी कुटुंबाच्या तरतुदीसाठीं ह्मणून पंधराशें रुपये दादांनां द्यावे. ही सर्व फेड होईपर्यंत सदर रकमेचें अगर शिल्लक राहिलेल्या रकमेचें व्याज दरसाल दर शेंकडा सहा रुपयेप्रमाणें मी द्यावें. शिवाय आपल्या इस्टेटांतून दोनशें रुपये अंबाबाईला द्यावे, अशी इच्छा बाबांनीं प्रदर्शित केली होती, ती रकम मी द्यावी, व आणखी शंभर रुपये दादांची मुलगी मनुताई हिच्यासाठीं द्यावे. असे एकंदर अठराशें रुपये मी दिले



## आत्मवृत्त.

झणजे पुढें कांहीं एक देण्याची जबाबदारी मजवर नाही,' असें ठरलें, व मला माझ्या डोईवरचा एक भार उतरल्यासारखें वाटलें.

वरील योजना कायम करून टाकण्यासाठीं पुढें दोन वर्षांनीं आम्हां एक व्यवस्थापत्रक केलें. त्यांतील मुद्याचा मजकूर पुढीलप्रमाणें:—

व्यवस्थापत्रक शके १८१० सर्वधारी नाम संवत्सरे माहे मार्गशीर्ष वद्य ११, मंदवार, ते दिवशीं भिकाजी व धांडो केशव कर्वे राहणार मुरूड, तालुके दापाळी, जिल्हा रत्नागिरी कारणें व्यवस्थापत्रक करितों जे. मनुष्यदेह क्षणभंगुर आहे, त्याचा घटकेचा नियम नाहीं करितां आम्हांकें कोणी मयत झाला असतां त्याच्या कुटुंबाची पाठीमागें नीट व्यवस्था रहावी व इस्टेटीच्या वांटणींत तटबखेडे होऊं नयेत ह्मणून आज रोजीं आम्ही एकमेकांच्या विचारें आपल्या वडिलोपार्जित व स्वकष्टार्जित स्थावरजंगम इस्टेटीची व्यवस्था करून ठेवीत आहों, तिचा तपशील.

आजमितीस आपलें स्थावरजंगम इस्टेट आहे त्याची यादी. या यादींत स्थावरजंगम इस्टेटीचे नऊ तुकडे आहेत.

सदरहू इस्टेटीचे विभाग करावयाचे ते कलमवार:—

१ पहिला भाग:—भाट रु. ३००, मधलें ठिकाण खुद्दपैकीं रु. ३००, रामभाऊपैकीं रु. ३१० व कोरेगांवचें शेत रु. ५० एकूण अजमासें रु. ९६०.

१ दुसरा भाग:—राहतें ठिकाण रु. ५०० व काळे यांचें ठिकाण रुपये ५०० मिळून रु. १०००.

१ तिसरा भाग:—जमीन किंमत रु. २००.

## कुटुंबांतील कांहीं महत्वाचे प्रश्न.

१ चवथा भाग:-गहाण मिळकत किंमत रु. १९८.

१ पांचवा भाग:-कर्जखत रु. १००.

उभयतां बंधूपैकीं जो मयत होईल, त्याचे कुटुंबास सदील इस्टेटीपैकीं दुसरा भाग द्यावा, व मार्गे राहिल त्याने पहिला भाग द्यावा. तिसरा भाग मातोश्रीच्या निर्वाहाकरितां ठेवावा व त्याचें उत्पन्न घेऊन जो मार्गे राहिल त्याने मातोश्रीचें पालन करावें. चवथा भाग अंबाबाईकरतां ठेवावा व त्याचें उत्पन्न घेऊन तिला व्याजाबद्दल दरसाल १२ रुपये देत जावे. सारहू भागावर हक्क सर्वस्वां अंबाबाईचा असून तिच्या इच्छेप्रमाणें त्याची व्यवस्था व्हावयाची. पांचवा भाग मनुताईकरितां ठेवावा व व्याजाबद्दल तिला दरसाल सहा रुपये पोंचते करावे.

ह्याशिवाय दागदागिना, भांडेंकुंडें वगैरे ( हें कोणाजवळही शेंदोनशें रुपयांहून अधिक किंमतीचें नव्हतेंच ) जें ज्याजवळ असल तें त्याने द्यावें व धोंडोपंत यांची खाजगी शिल्लक असेल तिचे दोन सारखे भाग करून एकेकानें द्यावे, आणि भिकाजीपंत यांनीं घराकडील कर्ज दाखवूं नये.

इस्टेट घेण्याकरितां आजपर्यंत धोंडोपंत यांनीं नऊशें रुपये पाठविलें आणि सहाशें रुपये पाठविण्याचा त्यांचा इरादा आहे ते आल्यानंतर इकडील इस्टेटीची किंमत २५६० रुपये होईल. नंतर धोंडोपंत यांजकडून पैसा इकडे यावयाचा नाही. त्यांचे जवळच शिल्लक रहावयाचा. धोंडोपतांजवळ ही शिल्लक २५६० रुपये जमेपर्यंत जर आपण उभयतां ह्यात असलों तर

## आत्मवृत्त.

इकडील सर्व इस्टेट भिकाजीपंतांनीं ध्यावें, व तिकडील धोंडो-पंतांनीं ध्यावें. परंतु हा योग येण्यापूर्वीच जर उभयतांपैकी कोणी मयत झाला तर वरील पत्रकाप्रमाणें व्यवस्था होऊन धोंडोपंत यांचे खासगी शिल्लकेचे दोन सारखे भाग करून एकेकानें ध्यावे.

धोंडोपंत यांचे हिश्याचे २५६० रुपये जाऊन अधिक रकम त्यांस संसारांत घालावीशी वाटल्यास तिचे तीन सारखे भाग करून भिकाजीपंत, धोंडोपंत व अंबाबाई यांनीं ध्यावे.

तिसऱ्या भागापैकी मातोश्रीच्या उत्तरकार्यास जरूर लागेल तो खर्च करून बाकी राहिल त्याचे दोन सारखे भाग करून एकेकानें ध्यावे.

येणेंप्रमाणें व्यवस्था करण्याचें उभयतांचे विचारें ठरविलें आहे. याचे विरुद्ध कोणीं वागूं नये. ह्या व्यवस्थापत्रकाची एक प्रत भिकाजीपंत यांचे हातची उभयतांचे सहांनिशीं धोंडोपंतांजवळ असावी, व धोंडोपंत यांचे हातची उभयतांचे सहांनिशीं भिकाजीपंतांजवळ असावी. हें व्यवस्थापत्रक आह्मीं उभयतांनीं आपले राजीखुषीनें व अक्कलहुशारीनें केलें आहे. तारीख २९ दिजंबर १८८८ इसवी.

भिकाजी केशव कर्वे वर्तक दस्तुर खुद्द.  
धोंडो केशव कर्वे वर्तक दस्तुर खुद्द.

याप्रमाणें व्यवस्था होऊन मी एका जबाबदारीतून सुटलों, असें मला वाटलें. जवळ पैशाचा संग्रह करण्याचें कधींच माझ्या मनांत आलें नाहीं. एकीकडून पैसा येत होता, व दुसरीकडून खर्च होत होता.

## कुटुंबातील कांहीं महत्त्वाचे प्रश्न.

या प्रकरणांतच आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे. दादांचो मुलगी मनुताई हिचे जेव्हां दहाभकरा वर्षांचे वय झालें, तेव्हां तिच्या लग्नासंबंधानें काय करावें, हा प्रश्न उपस्थित झाला. गरीब कुटुंबांतला एकादा बऱ्या बुद्धीचा मुलगा पहावा व लग्न अगदी थोड्या खर्चांत करून त्या मुलाला आपण शिक्षण द्यावें, हा माझा विचार मी दादांना कळविला, व तो त्यांना पसंत पडला. तेव्हां मुरुडांतल्याच एका मुलाची निवड करून हें लग्न उरकून घेतलें, व त्या मुलाला इंग्रजी शिकण्यासाठीं मी मुंबईला आणलें. मी मुंबईहून पुण्याला आलों, तेव्हां या मुलाला बरोबर आणून त्याला न्यू इंग्लिश स्कुलांत घातलें. त्याची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाल्यानंतर कॉलेजांत शिकण्याचें त्यानें मनांत आणलें. तेव्हां मी त्याला सांगितलें, कीं, “आतां तुझ्यासाठीं अधिक पैसा खर्च करण्याची माझी इच्छा नाहीं. तथापि पुढें शिकण्याची तुझी इच्छा असेल तर मी तुला कर्जाऊ रक्कम देतो, तिजवर तूं दरसाल दरशेंकडा पावणेचार रुपयेप्रमाणें चक्रवाढीनें व्याज दिलें पाहिजे.” ही गोष्ट त्याला कबूल झाली. तेव्हां त्याच्या आयुष्याचा एक हजार रुपयांचा विमा उतरला, व त्याला खर्चासाठीं लागतील ते पैसे देऊं लागलों. पोस्टऑफिसाच्या पासबुकाप्रमाणें या हिशोबाचें पासबुक केलें होतें. पुढें कॉलेजाचा अभ्यास झेंपत नाहीं असें लवकरच त्याला दिसून आलें, तेव्हां तो नाद सोडून तो वकिलीचा अभ्यास करूं लागला. त्यासंबंधाचा खर्चहि मी वरील शर्तीवर देऊं लागलों. पुढें दुर्दैवानें तो वारला. त्याच्या पॅलिसीची रक्कम ९४९ रुपये हातीं आली. तीतून माझा झालेला खर्च मी घेतला व शिवाय त्यानें कोणाचें कांहीं देणें होतें तें देऊन व त्याच्या बापाचें थोडें कर्ज फेडून व बापाला थोडें खर्चावयाला देऊन बाकी उरलेली रक्कम परत व्याजी लाविली आहे. हल्लीं ती चारशें

## आत्मवृत्त.

रुपये झाली आहे. ही कांहीं अटोंवर मुरुड फंडाच्या स्वाधीन करण्याचा माझा विचार आहे.

मनूताईचें लग्न थोडेंसें जनरीतील सोडूनच झालें होतें. तात्कालिक भक्क्याकडे लक्ष्य न देतां वधूवरांच्या भावी हिताकडे अधिक लक्ष्य देऊन लग्नांतला निरर्थक खर्च वाचवून त्याचा उपयोग वराच्या विद्यार्जनाकडे करण्यांत आला होता यानंतर आणखी एक कार्य उपस्थित झालें. आमच्या कुटुंबाची स्थिति साधारण बरी झालेली होती. अशा स्थितींत माझा मुलगा रघुनाथ याचो मुंज करण्याची वेळ आली. असल्या कार्यांत गरीब लोकसुद्धां किती तरी खर्च करितात हें बरें नव्हे, असें मला वाटत असे. अशा बाबतींत आपण एक उदाहरण घालून द्यावें, असें माझ्या मनांत आलें. हें करणें बरेंच अवघड होतें. आपण या प्रसंगां गांवांत एक मोठें प्रयोजन करूं, आणि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना देणग्या वगैरे देऊन खुष करूं, असें दादांना व आईला वाटणें साहजिक होतें. राधावाईलाहि आपल्या माहेरच्या माणसांना या वेळीं खुष करावेंसें वाटत होतें. या सर्वांच्या समजुती पाडून मनांत आलेला बेत तडीला नेणें बरेंच अवघड काम होतें. प्रथम एक गोष्ट मीं अशी ठरविली, कीं, या कार्याकरितां सुनारें दोनशें रुपये खर्चण्याची आपली ऐपत आहेत, तर हे रुपये एका सःकार्याकडे देऊन फार थोड्या खर्चांत मुंजीचा जरूर तो विधि उरकून टाकावा असलीं कार्यें ज्या तऱ्हेनें लोकांनीं करावीं असें मला वाटतें, व ज्या प्रकारचा उपदेश लोकांनां मी करूं इच्छितों, त्याप्रमाणें मी स्वतः जर वागलों नाहीं तर माझे वजन लोकांवर काय पडेल, हा विचार तुझी करा, असें मी दादा, आई व राधावाई यांना सांगितलें. माझ्या मुलाची मुंज कशी करावी, हें ठरविण्याचा जबाबदारी मुख्यतः माझ्यावर आहे. तेव्हां माझी मनोदेवता सांगेल त्याप्रमाणें

## कुटुंबांतील कांहीं महत्वाचे प्रश्न.

तुझी मला वागू देणे हे योग्य होईल. आईला मी आणखी असेहि सांगितलें, कीं, तुझी ह्मणून जीं कर्तव्ये आहेत, तीं तुझी मनोदेवता सांगेल त्याप्रमाणें तुला करतां यावीं, ह्मणून मजकडून जर कांहीं मदत पाहिजे असेल, तर ती देण्याला मी तयार आहे. उदाहरणार्थ, व्रतें केल्यावांचून आपणाला गति नाही, किंवा इतर स्त्रिया तीं करितात ह्मणूनच आपल्याला तीं करावींशी वाटतात असें जरी तुझें ह्मणणें असलें, तरी त्या कामांत मी तुझ्या आड येणार नाही, आणि या कामांत तूं माझ्या आड येऊं नये. हा विचार तिला पटला व तिच्या व्रतांसाठीं मी तिला खर्चहि दिला. अशा तऱ्हेनें समजूत होऊन मुंजीचें कार्य माझ्या इच्छेप्रमाणें करावयाचें ठरलें. या कामीं माझे बालमित्र श्रीयुत बा. वा. आचवल यांची मला चांगली मदत झाली. त्यांच्याहि मुंजाची मुंज करावयाची होती, ती त्यांनीं माझ्या धोरणानेंच करावयाचें ठरविलें. आमचे मित्र काशीनाथरांत काणे हे त्या वेळीं मुंबईमाहिमाला मास्तर होते, त्यांच्या घरी या मुंजी आझी पंधरा-रुपये खर्चांत उरकून घेतल्या, आणि माझे दोनशें व आचवल यांचे शंभर मिळून एकंदर तीनशें रुपये आझीं मुरुडफंडाच्या हवालीं केले. ही रक्कम कायम राहून तिच्या व्याजाचा उपयोग मुरुडगांवांत इंग्रजी शिक्षण अगर स्त्रीशिक्षण यांनां उत्तेजन देण्याच्या कामीं करावा, अशी अट यासंबंधानें घालण्यांत आली आहे.

दादांचा मुलगा वारल्यानंतर पुढील पिढींत आमचें कोणी मुरुडाला जाऊन राहणारें मनुष्य नाही, ही गोष्ट स्पष्ट दिसूं लागली. तेव्हां तिकडील मालमिळकतीची बुद्धिपुरसर कांहीं व्यवस्था लावून टाकावी, असें आमच्या मनांत आलें व आझीं पुढील व्यवस्थापत्र करून टाकलें.

व्यवस्थापत्रक शके १८२८ पराभवनाम संवत्सरे, माहे वैशाख शुद्ध ३, शुक्रवार, तारीख ११ माहे मे, सन १९०६ ते दिवशीं,

## आत्मवृत्त.

व्यवस्थापत्रक लिहून ठेवणार भिकाजी केशव कर्वे, वर्तक, धोंडो केशव कर्वे, वर्तक, व रघुनाथ धोंडो कर्वे, वर्तक राहणार कसबे मुरुड हल्लीं मुक्काम मुरुड. आह्मी त्रिवर्ग एकमेकांच्या समजुतीने व विचाराने आपल्या स्थावरजंगम वगैरे सर्व मिळकतीची व्यवस्था करीत आहो. सदर व्यवस्था करण्याचे मनांत येण्यास कारण:-आमचे पूर्वज प. वा. वेदशास्त्रसंपन्न केशवभट्ट व रघुनाथभट्ट कर्वे, वर्तक, यांनी पुष्कळ संपत्ति मिळविली. त्यांच्या त्या वैभवाची साक्ष आजमितीस बहुतेक नामशेष झालेले श्रीमहादेवेश्वराजवळचे तळे व श्रीदुर्गादेवीचे देवालय हीं देत आहेत. वैभव सर्व नष्ट झाले, पण परोपकारार्थ उभारलेलीं कामें मात्र अजून जिवंत आहेत. प. वा. तीर्थरूप केसो बापूजी कर्वे, वर्तक, हे व्रयांत येण्याचे सुमारास कर्वे वर्तक यांचे वैभव पूर्णपणे नष्ट झाले होते. त्रिवर्गबंधु विभक्त झाले, तेव्हां प्रत्येकाचे वांटणीस सुमारे एक हजार रुपये किंमतीचे स्थावर इस्टेट आले. त्यांतूनच सावकाराचे देणे शंभर रुपये वारा-वयाचे होते. तीर्थरूप केसोपंत व लक्ष्मीबाई यांनी फारच गरीबीने राहून कर्जवाम वगैरे न करितां मुलांचीं लग्नेंकार्ये व शिक्षण केले. तीं अत्यंत दक्षपणाने संसार न करतीं तर आह्मांस ही स्थिति प्राप्त झाली नसती. मुलांबाळांच्या पोषणास व विद्येसाठीं त्यांनीं सर्व इस्टेट फोक्त केले असतें तरी त्यांनां कोणीहि दोष दिला नसता. हे लक्ष्यांत आणून व आह्मांपैकीं भिकाजी केशव यास पुत्र नाही, व धोंडो केशव यांच्या मुलांची साधारण प्रकारची सोय होण्यासारखी स्थिति आहे, हे ध्यानांत घेऊन, कर्वे वर्तक

## कुटुंबांतील कांहीं महत्वाचे प्रश्न.

यांच्या वंशाचें व विशेषतः आह्लांपैकीं उभयतां बंधूंचीं मातापितरें लक्ष्मीकेशव यांचें कांहीं तरी स्मारक व्हावें, या हेतूनें आह्लाी त्रिवर्ग व्यवस्था करतो ती येणेंप्रमाणें:—

१. ता. २९ दिजंबर १८८८ चें पूर्वीं केलेलें व्यवस्थापत्रक रद्द केलें आहे.

२. आह्लांजवळ जी जंगम जिनगी असेल ती ज्यापार्शीं जितकी असेल ती सर्व ज्याची त्यानें घेऊन तिची व्यवस्था ज्यानें त्यानें आपल्या मर्जीप्रमाणें करावी.

३. आमच्या दरोबस्त स्थावर मिळकतीचा उपयोग कालें-करून वर लिहिलेल्या स्मारकाकडेच करावयाचा. परंतु आह्लांपैकीं भिकाजी केशव हयात असतील तोंपर्यंत त्यांनीं या सर्व इस्टेटीचें उत्पन्न भोगून सरकारदस्त वारावा.

४. रहातें ठिकाण व घर हीं जोंपर्यंत अंबाबाईचे देखरेखी-खालीं सुव्यवस्थित राहूं शकतील तोंपर्यंत विकूं नये. परंतु सदर इस्टेटीची खराबी होते असें दिसून आल्यास भिकाजी केशव यांच्या पश्चात् तीं विकावीं. भाऊवंदांपैकीं तीं कोणीं विकत घेईल तर त्याला रुपयाला चार आणेप्रमाणें नुकसान सोसून तीं खरेदी घावीं.

५. वरील कलमांतील इस्टेटीशिवाय बाकीची सर्व विकून टाकावी. मात्र सदर रकमेचें व्याज भिकाजी केशव यांच्या हया-तींत त्यांस मिळावें

६. एकंदर सर्व इस्टेट विकून जी रक्कम येईल, ती मुरुड फंडाचे हवालीं करून तिचे समान दोन भाग करावे. एका



## आत्मवृत्त.

भागाची रक्कम जशीच्यातशीच राहून तिचें व्याज मुदलांत मिळवीत जावें. अशा रीतीनें एकंदर रक्कम व्याजमुद्दल मिळून पंचवीस हजार रुपये होईपर्यंत तींतून खर्च करूं नये. नंतर तिच्या व्याजाचा उपयोग मुखूड गांवांत देशकालवर्तमानास अनुसरून विद्याप्रसाराचे कामीं करावा. राहिलेल्या शिल्लकेचे दोन सारखे विभाग करून निमे श्रीमहादेश्वराजवळचे तळ्याची सार्वजनिक जागा कायम राहून तेथें फुलझाडांचा बाग वगैरे करण्यासाठीं, व त्याचा निरंतर खर्च चालू रहाण्यासाठीं ठेवावी; व राहिलेली निमे श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयाच्या दुरुस्तीसाठीं व शाकारणीसाठीं वगैरे जरूर लागेल तसतशी खर्च करण्यासाठीं ठेवावी. श्रीमहादेश्वराचे तळ्यासाठीं व श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयासाठीं ठेवलेल्या रकमांपैकीं तितकी जरूर वाटल्यास मुदलांतूनहि खर्च करण्याला हरकत नाही. या सर्व रकमा मुखूड फंडांत लक्ष्मी-केशव स्मारक फंड ह्मणून निराळेंच खातें घालून पोस्टव्यांकेमार्फत ठेवाव्या.

७. भिकाजी केशव यांच्या पश्चात् त्यांची मुलगी चिरंजीव सौ. सीताबाई हिची गरीबी असेल तर भिकाजी केशव यांच्या जंगम इस्टेटांतून अगर कलम ४ मधील इस्टेटाच्या निवळ वार्षिक उत्पन्नांतून तिला दरमहा तीन रुपये द्यावे. या दोहों मिळून दरमहा तीन रुपये देतां येत नाहींत, अशी स्थिति झाली तर कलम ४ यांतील इस्टेट विकून येईल ती रक्कम मुखूड फंडांचे हवाली करून तिचें व्याज सीताबाईचे हयातीपर्यंत तिला द्यावें. तिचे पश्चात् सदर रकमेची व्यवस्था कलम ६ यांत दर्शविल्याप्रमाणें व्हावी.

कुटुंबांतील कांहीं महत्वाचे प्रश्न.

येणेंप्रमाणें व्यवस्थापत्रक आह्मीं त्रिवर्गांनीं स्वसंतोषानें व अकलहुषारीनें लिहून ठेविलें आहे. मिति व तारीख मजकूर.

सह्या.

भिकाजी केशव कर्वे वर्तक दस्तुर खुद्द.

धोंडो केशव कर्वे वर्तक दस्तुर खुद्द.

रघुनाथ धोंडो कर्वे वर्तक दस्तुर खुद्द.

साक्ष.

गंगाधर बळ्हाळ कर्वे वर्तक दस्तुर खुद्द.

बाळकृष्ण वामन आचवल दस्तुर खुद्द.

दादांचा वृद्धापकाळ होत चालला व तिकडील कारभारांत मदत करणारे आमचे व्यवहारचतुर मित्र बाळकृष्णपंत आचवल हेहि दिवसेंदिवस कमकुवत होत चालले. यामुळें मुरुडच्या इस्टेटीला पुढें योग्य किंमत येणार नाहीं, असा विचार माझ्या व दादांच्या मनांत आला व संधि आली असतां इस्टेट विकून टाकण्याचें आह्मीं ठाविलें. त्याप्रमाणें बाळकृष्णपंतांच्या मदतीनें चार महिन्यांपूर्वीच आह्मी इस्टेटीचें खरेदीपत्र करून दिलें. आतां आमचें मुरुड गांवीं कांहींएक राहिलेलें नाहीं. दादा अंबाताईच्या घरीं राहतात. कांहीं महिन्यांपूर्वी विकलेल्या इस्टेटीचे अकराशें रुपये व आतां विकलेलीचे एकोणीसशें मिळून एकंदर तीन हजार रुपये उत्पन्न झाले आहेत. त्यांची व्यवस्था वरील पत्रकांत दर्शविल्याप्रमाणें करावयाची आहे.

प्रकरण एकोणिसावें.

गृहस्थाश्रमांतील अन्य कर्तव्ये.

**ऊर्फ** पण, आपली बायको आणि आपलीं मुलें एवढेंच काय तें आपलें कुटुंब, आणि इतक्यांचें सुख साधलें, कीं, इहलोकींच्या आपल्या कर्तव्याची सीमा झाली, असें ज्यांच्या कृतींत दिसून येतें, असे मनुष्य-प्राणी या जगांत किती तरी आढळतात, आणि सुशिक्षितांमध्ये देखील अशांचें प्रमाण असावें त्यापेक्षां कितीतरी अधिक आढळतें. सुदैवानें माझ्या मनावर बरे संस्कार होऊन माझी बुद्धि इतकी आकुंचित राहिली नाहीं.

माझ्या पूर्वजांनीं पुष्कळ संपत्ति मिळविली; पण ती लयाला जावयाला उशीर लागला नाहीं. त्यांच्या संपत्तिपैकी थोडा अधिक वेळ टिकलेल्या दोनच गोष्टी मला दिसत होत्या. मोडकळीला येऊन निरुपयोगी झालेला त्यांनीं बांधलेला मोठा तलाव व श्रीदुर्गादेवांचें देवालय. पूर्वजांच्या इतिहासाचा माझ्या मनावर अतिशय परिणाम झाला. पैसे मिळवून घरदार करावें अगर चैन भोगावी, असा विचार क्षणभरहि मला शिवला नाहीं. थोडा पैसा मिळवून अगदीं जरूर तेवढा कुटुंबाच्या तरतुदीला लावून बाकीच्याचा सद्ब्यय करावा, हा विचार गृहस्थाश्रमांत प्रवेश केल्यापासूनच सारखा माझ्या मनांत घोळत असे. आधीं कुटुंबाची तरतूद करूं, आणि मग इतर विचारांकडे लक्ष्य देऊं, असेंहि मीं कलें नाहीं. सगळे विचार कांहीं प्रमाणानें एकदम अमलांत आणावयाचे, असें मीं ठरावलें.

कॉलेजाचें शिक्षण पुरें होईपर्यंत शकवण्यांचे जे पैसे मला मिळत, त्यांपैकी रुपयाला पैसा याप्रमाणें धर्मादायासाठीं काढून ठेवण्याला

## गृहस्थाश्रमांतील अन्य कर्तव्ये.

मी कधी विसरलों नाहीं. पुढे एलिफन्स्टन हायस्कुलांत जेव्हां मी नोकरी धरली, तेव्हां या प्रमाणानें माझे समाधान होईना. यासाठी प्राप्तीचे शेंकडा पांच टक्के अशा कार्यासाठी मी काढून ठेवूं लागलों. या फंडाला 'धि मराठा फाइव्ह पसेंट (शेंकडा पांच) फंड' असे नांव मी दिलें होतें. प. वा. श्रीयुत राजाराम रामकृष्ण भागवत यांना मराठा हें नांव अत्यंत प्रिय होतें, आणि त्यांच्या सहवासानेंच हें नांव मी या फंडाला दिलें असावेंसें वाटतें. या फंडाचा हिशोब मी ठेवीत असें; पण ते कागद आतां माझ्याजवळ शिल्लक नाहीत. हा मी केव्हां बंद केला, तेंहि स्मरण मला नाही. तरी चारपांच वर्षे तो मी जमवीत होतो. पुढे माझा धर्मादाय किती तरी अधिक प्रमाणावर आपोआपच होऊं लागला, व हा फंड मी बंद केला.

धर्मादायासाठी काढून ठेवलेल्या वरील फंडाशिवाय दुसऱ्या एक कामीं आपल्या प्राप्तीचा बराच भाग खर्चण्याचा मी निश्चय केला. माझ्या शिक्षणाच्या कामांत आलेल्या अडचणी नेहमीं माझ्या लक्ष्यांत असल्यामुळे मला पैसे मिळूं लागल्याबरोबर कांहीं विद्यार्थ्यांच्या या अडचणी दूर कराव्या, असें मला वाटूं लागलें. या कामांत प्रथमतः मी आपल्या आपांपासूनच आरंभ केला. माझे मामेभाऊ (रंगलर परांजपे) हे आठनऊ वर्षांचे असतांनाच त्यांना इंग्रजी शिकण्याला पाठविण्यासाठी त्यांच्या वडिलांचें मन मी वळविलें, व नरहरपंतांचे बंधु वामनराव जोशी हे दापोली येथील मिशन-स्कुलांत मास्तर होऊन गेले होते, त्यांच्या घरी त्यांनीं रहावें, व मिशन-स्कुलांत शिकावें, अशी व्यवस्था जुळविळी. दापोलीला तीनइयत्ता झाल्या-नंतर त्यांना मुंबईला नेलें. दुसरे विद्यार्थी दादांचे जांवई व तिसरे माझे मेहुणे ह्यणजे राधाबाईचे बंधु. हे शेवटले दोघे अल्यायुषी निघाले. राधाबाईचे बंधु मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास होऊन नुकतेच

## आत्मवृत्त.

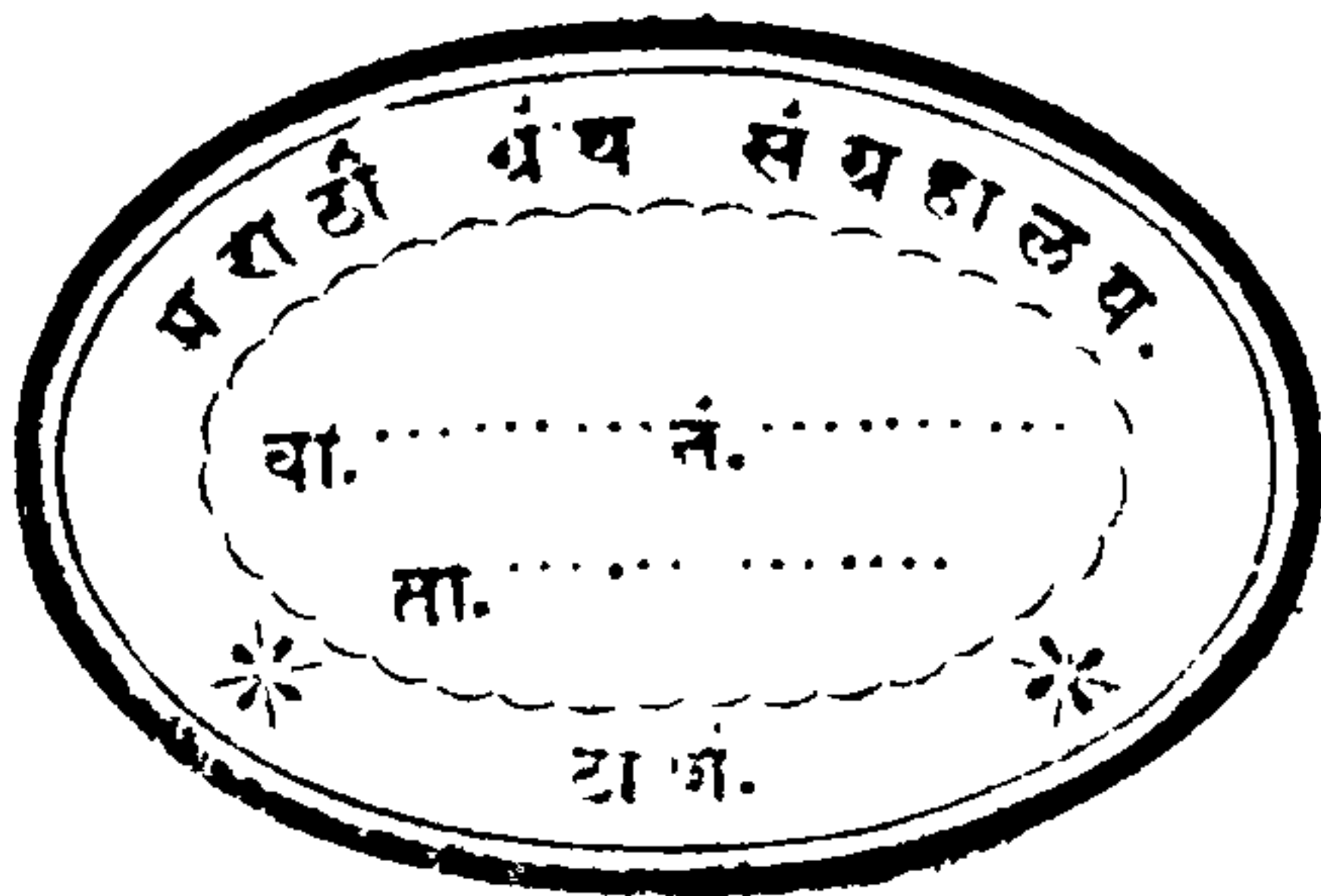
पोस्टखात्यांत नोकरी करूं लागले होते. चवथ्या एका विद्यार्थ्यालाहि मजकडून थोडीशी मदत झाली. या विद्यार्थ्याचा माझ्याशी आसराणा कोणताहि नव्हता. होतकरू विद्यार्थ्यांना मदत करावी, या हेतूनेच मी त्याला तीन वर्षे मदत केली. पुढे त्याला गोकुळदास तेजपाळ बोर्डिंगा-कडून मदत मिळून तो बी.ए. झाला. मी मजकडे असलेल्या सर्व मुलांना मराठा हायस्कुलांत घातले होते. मी मुंबई सोडली, तेव्हांच परांजपे मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले, व तीत त्यांचा पहिला नंबर आला.

एकशिवाय करून बाकीचीं मुले मजबरोबर पुण्याला आलीं. वरील तीन मुलांशिवाय माझा मुलगा रघुनाथ व माझे बालमित्र श्रीयुत वा वा-आचवल यांचा मुलगा असे दोघे आणखी होते. आमचे घर मुलांनी नेहमी गजबजलेले असे. परांजपे कॉलेजांत अभ्यास करूं लागल्यानंतर त्यांना थोडीशी स्कॉलरशिप मिळू लागली, पण तेवढ्याने सर्व स्वर्च भागत नसे. त्यांनाहि अधिक लागणारी मदत मी कर्जाळ देऊं लागलों. दरसाल दर शेंकडा पावणेचारप्रमाणे चक्रवाढ व्याजाचा दर ठेविला, आणि पोस्टब्यांकेप्रमाणे त्यांचे एक पासबुक करून ठेविले. यांच्याहि आयुष्याचा एक हजार रुपयांचा विमा उतरला. यांनी ही सर्व रकम पुढे सवडीप्रमाणे फेडून टाकली, तेव्हां मी त्यांना त्यांची विम्याची पॉलिसी परत दिली, व ती त्यांनी अन्नाथ बालिकाश्रमाला अर्पण केली. माझ्या आयुष्यक्रमाला जर हल्लींची दिशा लागली नसती, तर आणखी कांहीं विद्यार्थ्यांना मजकडून मदत झाली अपती.

मुखड गांवांतील श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयाची माहिती पूर्वी दिलेली आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वी शाकारणीची हयमय होत असे, यामुळे छारा-वरील रीफ कुजून देऊळ गळू लागले होते. तीनचार वर्षे असे चालले होते, तरी या गोष्टीकडे कोणी लक्ष्य देईना. दातार, बाळ, कर्वे, दक्षिण (वैशंपायन) व जोशी या पांच वंशांतील पूर्वजांनी हे देऊळ बांध

## गृहस्थाश्रमांतील अन्य कर्तव्ये.

होते, व या सर्व वंशांतील मंडळी मुद्दांत होती. या कामांत कोणोच मन घातले नाही, तर आपल्या पूर्वजांचे स्मारक नष्ट होऊन जाणार, हा विचार मनांत आणून हे काम अंगावर घेण्याचे मी ठरविले. जो खर्च होईल, त्याचे सारखे पांच भाग करून प्रत्येक वंशांतील मंडळींनी आपल्या हिस्सेरशीने आपला भाग पुरा करून द्यावा, अशी योजना केली व ती बऱ्याच मंडळीला पटून कांहींनी वर्गण्यांचे आंकडेही घातले. प्रथम सर्व खर्च मीच करावयाचे योजिले, व गांवांतील एका संभावित गृहस्थांच्या मार्फत १८८९ च्या मे महिन्यांत हे काम करवून घेतले. आयती तयार केलेली रीफ मुंबईहून पाठविण्याची व्यवस्था केली होती. वर्गणीचे आंकडे लोकांनी घातले असले, तरी वर्गणी वसूल व्हावयाची नाही हे भविष्य कित्येकांनी केले होते, तेच अखेर खरे ठरले. याला अपवाद एकच गृहस्थ निघाले. ते माझे साहाय्याची श्रीयुत नारायण जगन्नाथ दातार होत. यांनी मात्र दहा रुपये वर्गणी दिली. या कामी खर्च दीडशे रुपये आला. पूर्वजांनी करून ठेविलेल्या आपल्या स्मारकाची थोडीशी दुरुस्ती करण्याचे भाग्य मला लाभले, याबद्दल मला फार समाधान झाले.



प्रकरण विसाव.

पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें.  
मुरूडफंड.

ही एक लहानशी नमुनेदार संस्था आहे. मुरूड गांवांत सहकार्यांच्या बळावर कांहीं सार्वजनिक कामें व्हावीं, या हेतूनें हिची स्थापना झाली आहे. आज सत्तावीस वर्षे ही सुयंत्र चालली आहे. ही सुरू करण्याचा पहिला यत्न माझे मित्र परशुराम हरि दामले व मी या उभयतांनीं केला. ही कल्पना प्रथम त्यांनां सुचली, कीं, मला सुचली, हें मला स्मरत नाहीं. मी मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत असतां परशुरामपंत व मी या उभयांच्या सहायांनीं मुरूडांतील जी मंडळी बाहेर नोकरीवर होती, त्यांनां पत्रें लिहून मुरूडफंडाची कल्पना कळविली होती, व त्यांचें अभिप्राय मागविले होते. परंतु मी विद्यार्थी व परशुरामपंत नुकतेच मास्तर होऊन आलेले, यामुळे त्या वेळीं आमच्या पत्रांकडे कोणा फारसें लक्ष्य दिलें नाहीं, व ती गोष्ट तशीच राहून गेली. पुढें मी बी. ए. झाल्यानंतर परशुरामपंत, मी व आमचे मित्र काशीनाथ वामन काणे या त्रिवर्गांनीं ही संस्था अस्तित्वांत आणण्यासाठीं पुनः खूप जोराचा प्रयत्न केला. आझी तिघेहि समवयस्क व लहानपणापासून एका ठिकाणीं वाढलेले व खेळलेले होतो. या कामांत आमच्याहून वडील अशा कांहीं ग्रामस्थांचें साहाय्य आझीं मिळविलें, आणि विजयादशमीच्या मुहूर्तानें ही संस्था मुंबई येथे सुरू केली. आझापैकीं परशुरामपंत हे कारस्थानी व आपल्या भाषणानें दुसऱ्यांचीं मनें वळविणारे होते; काशीनाथपंत गंभीर आणि विचारी असत, आणि मी सद्बुद्धीनें हुरळून जाऊन आहाराबाहेर एकादी गोष्ट करणारा असें. शनिवार व रविवार.

## पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें.

हे दोन माझे बऱ्याच फुरसतीचे दिवस असत. ते बहुधा मुरुडफंडाच्या कार्याकडे जात. वडील गृहस्थांपैकीं एक कुलाब्याच्या ऑब्झर्व्हेटरींत बऱ्याच वरच्या दर्जाचे नोकर होते, व दुसरे कुर्ल्यास स्टेशनमास्तर होते. आधीं किती तरी शनिवाररविवारच्या रात्री या गृहस्थांकडे मुरुडफंडाच्या कामांचा खल करण्यांत घालविल्या. आमच्या गांवांतून मोठ्या पगाराचे अगर विशेष वजनदार लोक फारसे तयार झालेले नाहींत. परंतु सामान्य कारकून व मास्तर मंडळी मिळून सुमारे १०० लोक बाहेर नोकरीवर आहेत. त्यांपैकीं सुमारे २५ मुंबईला असतात. मुरुडांत जन्मलेल्या अगर स्थायिक झालेल्या कोणत्याहि ब्राह्मण गृहस्थाला फंडाचा वर्गणीदार होतां येतें. प्रत्येक वर्गणीदाराला प्राप्तीच्या दररुपयाला पैप्रमाणें वर्गणी द्यावी लागते. या नियमासुद्धें या फंडाला शेजारपाजारच्या गांवाची मंडळी 'पैफंड' असें हि झणतात. मुरुड गांवीं राहणाऱ्या नौकरी नसणाऱ्या वर्गणीदारानें निदान वर्षाची आठ आणे वर्गणी द्यावी, असा नियम आहे. मुरुडफंडाचें मुख्य ठिकाण मुंबई असून कमेटीच्या सभा मुंबईलाच भरतात. वर्गणीदारांच्या सभा दोन भरतात. एक मुंबईला नवंबर महिन्यांत, व दुसरी मुरुडाला मे महिन्यांत भरते. या सर्व सभा व वार्षिक आणि सहामाही रिपोर्ट हीं अगदीं नियमितपणें चाललेलीं आहेत. कमेटी दर दोन वर्षांनीं निवडली जाते. तींत अठरा सभासद असतात. मुंबई येथें रहाणारे १२, मुरुडास रहाणारे ३, व बाहेरगांवीं रहाणारांपैकीं ३. मुंबईला नसणाऱ्या सभासदांचीं मते लेखी मागविलीं जातात. मी आरंभापासून आतांपर्यंत या कमेटीचा सभासद आहे. मुंबईला असतांना फंडासंबंधाची एकहि सभा मीं चुकविली नाहीं, व पुण्यास गेल्यानंतरहि महत्त्वाचें काम असलें तर मी मुद्दाम फंडाच्या सभेसाठीं मुंबईला जातों. कमेटीच्या सभेंतील प्रश्नांवर मते पाठविण्यांत मी बिलकूल कसूर करीत नाहीं. प्रवासांत वगैरे असून पत्रच पोहोचलें नाहीं, तर माझा इलाज नसतो.



## आत्मवृत्त.

दसऱ्याच्या सुहूर्तानें ढुरूडफंड स्थापन झाला, यासाठी दसऱ्याचा दिवस ढुरूडफंडाचा वाढदिवस झणून पाळला जातो. ढुंबईला ढुरूडफंडाचे सभासद व इतर ढुरूडकर ढंडळी दसऱ्याच्या दिवशीं रात्रीं एकत्र जढतात, व कांहीं भाषणें आणि गायन वगैरे होऊन कॉफीपान झाल्यावर घरोघर जातात. ढी ढुंबई सोडून पुण्याला आलों, तेव्हां शंढर रुपयांची देणगी ढुरूडफंडाला दिली, व तिचें व्याज या वाढदिवसाच्या सढारंभासाठी खर्च करावें, अशी इच्छा प्रदर्शित केली. या फंडाचे वर्गणीदार सुढारें १३५ आहेत. फंडाजवळ आज ३६५२०३०३ रुपये शिल्लक आहेत. पैकीं २५४० रु. स्थायिक फंडाचे आहेत, व ११५२०३०३ चालू फंडाचे आहेत. शिवाय गेल्या सत्तावीस वर्षांत २५३१००५ रुपये खर्च झाला. पैकीं २०६५०१४०० सार्वजनिक उपयोगाच्या (रस्तें, धर्ढशाळा, पाण्याची सोय वगैरे) कामांसाठी, व ४६५०१०९ रुपये गांवांतील देवळांच्या उत्सवांसाठी वगैरे ढदत झणून खर्च झाले आहेत.

या संस्थेचें काम फारच शिस्तवार चाललें आहे. वर्षांतून कढेटीच्या सभा चारपांच होतात. सहामाही रिपोर्ट व वार्षिक रिपोर्ट अगदीं नियढितपणें एप्रिल व अक्टोबर ढहिन्यांत तयार होऊन वर्गणीदारांना वांटले जातात, व नवढबर आणि ढे ढहिन्यांत ढरणान्या साधारण सभां-पुढें ठेविले जातात. आज सत्तावीस वर्षे हा क्रढ अबाधित चाललेला आहे. अधिक उपयोगाच्या ढोठ्या संस्थांशीं ढाझा संबंध जडला आहे, पण ढाझ्या गांवच्या या ढंस्थेवरील ढाझे प्रेढ कढी झालेलें नाही. ती दीर्घ काळ टिकावी, यासाठी ढाझे प्रयत्न अजून चालू आहेत.

**श्रीदुर्गादेवीच्या इस्टेटीच्या व्यवस्थेसाठी खटपट.**

सुधारलेल्या पद्धतीप्रढाणें आपल्या गांवांतील श्रीदुर्गादेवीच्या इस्टे-टीची व्यवस्था नियढवद्ध सुरू व्हावी, असें ढाझ्या व ढाझे ग्रामस्थ ढित्र परशुराढ हरि दामले यांच्या ढनांत येऊन आढीं उढयतांढी

## पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें.

या कामीं खटपट केली. नियमबद्ध व्यवस्थेचें नवीन तऱ्हेचें वळण मुरूड गांवांतील लोकांनां लागत चाललें होतें. १८८३ च्या सुमाराला पुण्यांतील सार्वजनिक सभेच्या धर्तीवर मुरूड गांवीं सार्वजनिक सभा स्थापन झाली होती. त्यानंतर मुरूडफंडाचें कामहि लोकांच्या नजरेपुढें व्यवस्थित रीतीनें चाललें. तेंच वळण श्रीच्या इस्टेटाच्या व्यवस्थेसंबंधानेंहि लोकांनां लागावें, अशी आमची इच्छा होती. झणून आह्मीं प्रथम मुंबई येथें रहाणाऱ्या कांहीं ग्रामस्थांच्या सहाय्यानिशीं स्थानिक ग्रामस्थांनां “श्रीची इस्टेट कोणाकडे व किती आहे याबद्दलची यादी बरेच वर्षांत झालेली नाही असें समजतें, करितां श्रीकडे आलेल्या वस्तूंचा तपास होऊन यादी व्हावी,” असें पत्र लिहिलें. परंतु त्याचा उपयोग व्हावा तसा झाला नाही. पुढें आह्मीं मुद्दाम नाताळाच्या सुट्टींत मुरूडाला जाऊन प. वा. गो. वि. गद्रे, वेदमूर्ति ग. ना. जोशी, प. वा. प. ह. दामले व मी अशा चार गृहस्थांच्या सहाय्यांचें निमंत्रणपत्रक काढून, आणि आह्मीं दोघे ग्रामस्थांच्या घरोघर जाऊन लोकांनां गांवकीला येण्याविषयीं विनंति करून ता. ३० डिसेंबर १८८८ रोजीं श्रीच्या देवालयांत गांवकी भरविली. त्या वेळीं सुमारे १०० ग्रामस्थ हजर होते. श्रीदुर्गादेवी अध्यक्षस्थानीं आहे असें समजून काम सुरू झालें, व आह्मीं केलेल्या नियमांचा मसुदा दामले यांनीं वाचून दाखविला. नंतर जे नियम पास झाले, त्यांवर कारभारी बाळ व बागूल यांच्या वंशांतील पुरुष शिवाय- करून बाकच्यांपैकीं सुमारे ७५ गृहस्थांनीं सहाय्य केल्या. या नियमांप्रमाणें १८८९ च्या मे महिन्यांत आह्मीं मुरूड येथें जाऊन पुनः गांवकी भरविली. प्रथम अध्यक्षस्थानीं माझी नेमणूक होऊन कामाला सुरुवात झाली, व कारभारी यांच्या झणण्याप्रमाणें नियमांत थोडी दुरुस्ती होऊन प. वा. कारभारी बा. ना. बागूल यांची वर्षाच्या कायमच्या अध्यक्ष्याच्या जागीं निवड होऊन सभेचें पुढील काम त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं

## आत्मवृत्त.

झालें. याप्रमाणें काम मार्गाला लागून गांवकीच्या ठरावावरून नियमांच पुस्तक छापून प्रसिद्ध झालें, व पुढील एका गांवकींत इस्टेटीची नोंद करण्यासाठीं एक कमेटी नेमण्यांत आली, व बहुतेक इस्टेटीची नोंद होऊन काम व्यवस्थेशीर सुरू झालें. दरसाल जरूरीप्रमाणें एक अगर दोन गांवक्या आह्मी भरवीत असूं.

अशा रीतीने व्यवस्था झाली खरी, पण ती पचनीं पडली नाहीं. १८९२ सालीं चैत्र शुद्ध ९ शके १८९४ रोजीं रात्री कीर्तनोत्तर पुढील चमत्कारिक प्रकार घडला. कीर्तनाला जमलेल्या मंडळीपुढें अशी एक सूचना आली, कीं, प्रोसीडिंग वगैरे चालू झालेली नवीन नियमबद्ध व्यवस्था रद्द होऊन जुन्या वहिवाटीप्रमाणें काम चालावें. सदर सूचना येतांच कांहीं सदृहस्थांनीं “नियमाप्रमाणें निमंत्रणपत्रक लागलें नाहीं, करितां गांवकीचें काम चालवूं नये,” अशी तक्रार अध्यक्ष श्रीयुत ना. के. बागूल यांजपुढें केली; परंतु तिचा उपयोग न होतां चालू झालेली व्यवस्था रद्द करण्यांत आली. पुढें मे महिन्यांत आह्मी मुरूडाला आलों व उमेद खचूं न देतां पुनः घरोघर फिरून लोकांनां गांवकीला येण्याविषयीं विनंति करून गांवकी भरविली व तति नवीन व्यवस्था रद्द करण्यापासून होणारे तोटे सांगून लोकांची समजूत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कांहीं मंडळीच्या दुराग्रहामुळे आह्मांला यश आलें नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर रद्द झालेले प्रोसीडिंग आह्मांला पहावयाला मिळवें व त्याची आह्मांला नकल करून घेऊं द्यावी, हें आमचें इणणेंहि मान्य झालें नाहीं. याप्रमाणें आह्मी हातीं घेतलेल्या कामाचा शेवट झाला. एवढ्यानें आह्मी माघार घेतली नसती; परंतु माझ्या पुनर्विवाहामुळे हा उद्योग असाच सोडून देणें भाग पडलें. माझे मित्र परशुरामपंत दामले हे पेनशन घेऊन घरीं गेल्यावर त्यांनीं कांहीं गृहस्थांच्या मदतीनें हा उद्योग दोन वर्षांपूर्वीं पुनः हातीं घेतला व त्यांनां बरेच यश आलें होतें; परंतु दुर्दैवानें ते नुकतेच

## पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें.

परलोकवासी झाले. कोणी ग्रामस्थ हा उद्योग हातीं घेऊन शेवटाला पोहोचवील तर तेथील लोकांना चांगलें वळण लागेल.

### मुरूडचें शाळागृह.

सन १८८९ सालीं मुरूडच्या मराठी शाळेचें जुनें घर अगदीं मोडकळीला आल्यामुळे नवीन शाळागृह बांधण्याची योजना सरकाराकडून झाली. प्रथम २५०० रुपयांचा अंदाज होऊन सव्वा सहाशें रुपये ग्रामस्थांनी दिले पाहिजेत, तर सरकाराकडून पुढील व्यवस्था होईल, असें ग्रामस्थांनां कळविण्यांत आलें. तुझीं वर्गणी जमविण्याची खटपट करावी झणून सरकारमार्फत दापोलीच्या मामलेदारसाहेबांनां हि पत्र गेलें होतें, व त्याप्रमाणें त्यांनीं गांवांत येऊन खटपट करून येथें वर्गणी जमणें शक्य नाहीं, असें परत कळविलें होतें; तरी शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टरसाहेब आपला आग्रह सोडीनात. एवढी रकम या भिकार गांवांत जमणार कशी, ही आझांला मोठी काळजी पडली. शाळागृहावांचून तर गति नव्हती. तेव्हां परशुरामपंत दामले, काशीनाथपंत काणे, मी व इतर कांहीं गृहस्थ मिळून या कामासाठीं कंबर बांधली. मुरूड गांवांत घोघर हिंडून जमेल तितकी वर्गणी जमवावयाची व मुरूडच्या बाहेरगांवीं असणाऱ्या नोकर मंडळीकडूनहि वर्गणी मिळविण्याविषयी शिकस्त करावयाची, असें आझीं ठरविलें. नोकरलोकांनीं आपल्या पगाराच्या अष्टमांश वर्गणी दिली पाहिजे, असा आझीं आग्रह धरला. यासाठीं मुंबईत आझीं १०।३।८९ रोजीं एक सभा केली, तींत बऱ्याच पगाराचे एक गृहस्थ विरुद्ध बोलले. मीं या सभेंत ( ही फक्त मुरूड ग्रामस्थांची सभा होती ) आवेशाचें भाषण केलें, व वरील गृहस्थांनां थोडें लागण्यासारखेंहि बोललों. याबद्दल पुढें मला वाईट वाटलें. मीं स्वतः पन्नास रुपये वर्गणी देण्याचें कबूल केलें. मे महिन्याच्या सुट्टींत मुरूड गांवीं घोघर हिंडून आझीं वर्गणी जमविली. अशा रीतीनें मोठ्या प्रयासानें

५८५ रुपये वर्गणी जमली. परंतु शाळेला पुरेशी इमारत इतक्या पैशांत होऊं शकत नाही, तिचा एकंदर अंदाज ४५४४ रुपये झाला आहे, पैकीं चतुर्थांश झणजे ११३६ रुपये ग्रामस्थांनीं भरल्याशिवाय शाळागृह बांधण्यास सुरुवात करितां येत नाही, असा हुकूम शाळा-खात्याच्या अधिकाऱ्यांकडून आला. या वेळीं शाळेचे कांहीं वर्ग देवळांत वगैरे बसवावे लागत होते. मला मुरुड गांवाबद्दल अत्यंत प्रेम व अभिमान वाटत असे. आतां याला काय उपाय करावा, झणून मी विचार करीत बसलों. मुरुडच्या शाळेला जोडून एक खोली बांधून तींत सर-कारानें मुलींचा वर्ग सुरू करावा व खोलीसाठीं मी अडीचशें रुपये देतो, असा पत्रव्यवहार मीं एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, दक्षिणभाग, यांजकडे अगोदरच सुरू केला होता. सदर रकम ग्रामस्थांच्या हिशोबांतच धरली जावी व सवडीनें मुलींचा वर्ग सुरू करावा, हें झणणें इन्स्पेक्टर-साहेबांनां पटलें, तरी अजून तीनशेंएक रुपयांची रकम पाहिजे होती. तीपैकीं पाऊणशें मुरुडफंडानें उसनवार देऊन, राधाबाई स्मारक फंडाच्या\* व्याजाचे येतील तसतशी फेड करून घ्यावी, व बाकीचे दोनशें सव्वीस मुरुड फंडानें द्यावे, अशी सूचना करण्यांत आली व ती पसंत होऊन मुरुडच्या शाळेला चांगलें घर मिळालें. ज्याकरितां मीं अडीचशें रुपये दिले, तो मुलींचा वर्ग मात्र मुरुडच्या शाळेंत अजून निघाला नाही. याचें कारण पुढें लवकरच मी पुनर्बिवाहाच्या भानगडांत पडलों व त्यामुळे मुरुडच्या स्त्रीशिक्षणानें पीच्छेहाट खाल्ली हें होय. या वेळीं बहुतेक लोकांनीं आपल्या मुली शाळेंतून काढून घेतल्या. अलीकडे सुमारे दहाबारा मुली मुलांच्या शाळेंत जाऊं लागल्या आहेत.

\* याबद्दल उल्लेख अन्य ठिकाणीं आला आहे.

पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें.

## मुरूड येथील इंग्रजी शाळा.

इंग्रजी शिकण्याला संधि मिळाली नाही ह्याजणे होतकरू मुलांचे कसे चुकसान होतें, व पुष्कळ प्रसंगी त्यांच्या अंगचे गुण जन्मभर मुग्धावस्थेत कसे रहातात, याची मला थोडीशी कल्पना झाली होती. यामुळे आपल्या गांवांतील मुलांची थोडे तरी इंग्रजी शिकण्याची कांहीं सोय करावी, असे विचार वारंवार माझ्या मनांत येत असत. मला व माझ्या बरोबरीच्या दहापंधरा विद्यार्थ्यांना गांवांतल्या गांवांत थोडेसे इंग्रजी शिकवण्याला मिळालें, यामुळे आमचा बराच फायदा झाला. आमचा वर्ग बंद झाल्या-बरोबर दुसऱ्या एका वर्गाला असाच फायदा मिळाला. पण त्यानंतर दहाबारा वर्षे पुनः कोणी प्रयत्न केला नाही. या कामी आपण प्रयत्न करावा, असे मनांत येऊन मुरूडफंडाच्या मदतीने तो तडीलानेण्याचे मी योजिलें, व फंडाच्या चिटणिसांना एक पत्र लिहिलें. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें:—

‘मुरूडफंडानें मुरूड गांवांत इंग्रजी शाळा सुरू करावी. पहिलीं दोन वर्षे मी दरसाल चाळीस रुपयेप्रमाणें मदत देण्याला तयार आहे. तितकीच मदत मुरूडफंडानें केल्यास अडचण पडणार नाही.’

या पत्राचा विचार होऊन ता. १ जानेवारी १८९१ रोजी शाळा सुरू झाली. आरंभीं तेरा विद्यार्थी जमले. दुसऱ्या वर्षी शाळेंत मुलें तेवीस झालीं, व सरकारी मदतीसाठीं शाळा नोंदविण्यांत आली. लवकरच मुरूडफंडानें एक स्कुलकमिटी नेमिली. त्या कमिटीनें श्रीयुत का. वा. काणे यांनां सेक्रेटरी व मला अध्यक्ष नेमिलें. १८९३च्या आरंभीं शाळेंत चवथी इयत्ता सुरू होऊन तीन शिक्षक नेमण्यांत आले, व १८९४ सालीं पांचवी इयत्ता निघून बेचाळीस विद्यार्थी इंग्रजी शाळेचा फायदा घेऊं लागले. पुढें शाळेला ओहटी लागली. परंतु एक शिक्षक आणि दहापंधरा विद्यार्थी अशा स्वरूपांत शाळा बरेच दिवस चालली. मुंबईच्या रॉबर्ट मनीस्कुलांत

## आत्मवृत्त.

शिक्षकाचें काम केलेले एक मुरुडकर गृहस्थ उतारवयांत मुरुडाला जाऊन राहिले होते, व मिळेल तेवढ्या फांत संतुष्ट राहून येतील तेवढ्या मुलांना ते शिकवीत असत. यामुळे मोडक्यातोडक्या स्थितींत तरी ती बरीच वर्षे टिकली. पुढे १९०४ सालीं मुरुड गांवांत प्लेगचा त्रास होऊन ती शाळा बंद करण्यांत आली. नंतर ते गृहस्थहि वारले. तेव्हांपासून मुरुडांतली इंग्रजी शिकण्याची सोय नाहीशी झाली.

या शाळेसाठीं मजकडून द्रव्याची मदत काय ती १०५ रुपये झाली; पण इतर खटपट मी शक्यनुसार केली. पुनर्विवाहामुळे माझे मुरुड गांवां जाणें जर अगदीं बंद झालें नसतें, व सार्वजनिक कार्यांसाठीं खर्च होणाऱ्या अल्प द्रव्यसामर्थ्याला जर निराळ्या दिशा लागल्या नसत्या, तर कदाचित् मुरुडच्या इंग्रजी शाळेला वेगळें स्वरूप आलें असतें. मुरुडांत जीं दोन हवाशीर ठिकाणें आहेत, तेथें फिरावयाला गेलें झणजे या ठिकाणीं इंग्रजी शाळा व तिचें बोर्डिंग करावें, असे विचार मनांत येत व क्वचित् ते बरोबर असणाऱ्या मित्रांजवळ मी बोलूनहि दाखवीत असें. परंतु इकडील नव्या संस्थांकडे माझे सर्व लक्ष्य लागल्यामुळे ते विचार मागे पडले.

## शिक्षणोत्तेजक मंडळी.

या संस्थेशीं माझा झणण्यासारखा संबंध नव्हता; पण तिच्या पुनर्घटनेच्या कामीं मी बराच पुढाकार घेतला होता, झणून या संस्थेचा येथें उल्लेख करीत आहे. या संस्थेचे उत्पादक प. वा. वामन गोपाळ केळकर, दापोली तालुक्यांतील एका शाळेचे हेडमास्तर, हे होते. मथळ्यांतील नांव हें पुनर्घटनेच्या वेळीं दिलेलें नांव होय. तिचें पहिलें नांव दापोली तालुक्यांतील मास्तर लोकांची सभा अशा अर्थाचें होतें. महिन्यांतून एक वेळ तालुक्यांतील कोणत्या तरी एका गांवां तालुक्यांतील शाळांचे हेडमास्तर व शिक्षक मंडळी जमत, उपयुक्त विषयांवर निबंध वाचीत,

## पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें.

शिक्षणविषयक प्रश्नांची चर्चा करीत आणि शिकवितांना आलेल्या शंकांचें समाधान करून घेत. ज्या गांवीं सभा भरे, तेथील हेडमास्तरांच्या घरीं सर्व मंडळी जेवीत असत. सभेची वर्गणी अगर फंड कांहीं नसे. मुरूड गांवीं भरणारी ही सभा दरसाल मे महिन्यांत भरावी, असें ठरलेलें असे. मुरूड गांव मे महिन्यांत सुट्टींत घरीं आलेल्या मंडळींनीं अगदीं गजबजून जातो, व या मंडळींत मास्तर लोक बरेच असतात, हें मे महिन्यांत मुरूड गांवीं सभा भरविण्याचें कारण होतें. फर्स्ट बी.ए.च्या वर्गांत असतांना या सभेत मीं एक निबंध वाचला होता. पुढें मी शिक्षक झालों, तेव्हां या सभेत सुधारणा होऊन तींत मला व इतर शिक्षकांनां सभासद होतां येईल असें करण्याविषयीं विनंति केली, व ती मान्य होऊन मुरूड गांवांत भरलेल्या सभेत नियम वगैरे करण्यांत आले. मीं प्रथम वीस रुपयांची देणगी सभेला दिली, व दरवर्षीं एका सभेचा खर्च सोसण्याचें कबूल केलें. मुरूडच्या सभेचा खर्च मुरूडचे मास्तर सोशीतच असत. तेव्हां दरसाल मीं तितकी वर्गणी देण्याचें कबूल केलें. सभेचा खर्च सोसण्यास समर्थ नसणाऱ्या लोकांनीं पगारावरून ठरविलेल्या स्केलाप्रमाणें वर्गणी द्यावी, असें ठरविण्यांत आलें. अशा रीतीनें जमविलेल्या फंडाचा विनियोग दापोली तालुक्यांतील शाळांच्या सामायिक उपयोगासाठीं करावयाचा होता. या मंडळीकडे आणखी लक्ष्य देण्याचें माझ्या मनांत होतें; परंतु पुनर्विवाहामुळें माझा मुरूड गांवचा संबंध बरींच वर्षे तुटला व माझे नियमानें तिकडे जाणें बंद झालें. ही सभा पुढें बरींच वर्षे चालली व आणखीहि चालली असती; परंतु राजकीय वातावरण प्रक्षुब्ध झाल्यानंतर सरकारानें तिजवर डोळा ठेवला, व शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांनीं ती भरण्यासंबंधानें कडक नियम केले. त्यांत एक नियम हा होता, कीं, डेप्युटी इन्स्पेक्टर अगर असिस्टंट डे. इन्स्पेक्टर हजर असल्याशिवाय सभा भरू नये. अशा स्थितींत कोणी मंडळीच्या कामांत मन घालीनासा झाला व ती लयाला गेली.



## आत्मवृत्त.

या सभेचा कांहीं फंड अजून तसाच पडला आहे, तो बाहेर येऊन सत्कारणीं लागावा झणून श्रीयुत परशुरामपंत दामले, काशीनाथपंत काणे व मी या तिघांच्या सहायांनीं रत्नागिरीच्या डे. ए. इन्स्पेक्टरांकडे यासंबंधानें चौकशी करण्याबद्दल अर्ज केला होता; परंतु आझांला या कामांत लक्ष्य चालण्यास कारण दिसत नाहीं, असा जबाब मिळाला. यानंतर श्रीयुत सीताराम विष्णु रानडे खजिनदार, हेडमास्तर, शाळा दापोली, यांनीं आपल्या जवळच्या १३८८४८११ शिल्लकेची व्यवस्था लावण्यासंबंधानें ३ मे १९०९ तारखेचे सक्क्युलर कांहीं सभासदांकडे पाठविलें होतें. परंतु अजून त्या फंडाची कांहीं व्यवस्था लागली नाहीं. सार्वजनिक फंडांसंबंधानें आझी लहानमोठी सर्वच माणसें आपली जबाबदारी बिलकुल ओळखीत नाहीं. आपल्याजवळ सार्वजनिक वित्त असेल, तर त्याची व्यवस्था लावणें आपलें कर्तव्य आहे, असें आझांला वाटतच नाहीं. ही स्थिति आहे, तोपर्यंत आमचें डोकें वर निघणें अशक्य आहे !

### स्नेहवर्धक मंडळी.

मी पुण्याला येण्यापूर्वीं आपला गांव व तालुका यांच्यापलीकडे माझी दृष्टि फारशी गेली नव्हती. मुरुडफंड व्यवस्थित रीतीनें चालूं लागला. फंडाची काम करण्याची पद्धत नियमबद्ध होती. या कामांत चांगलें यश आलें. त्याचप्रमाणें शिक्षणोत्तेजक मंडळीच्या कामाला चांगली दिशा लागली. तेव्हां आपल्या तालुक्यासाठीं आपण कांहीं करावें, अशी कल्पना मनांत आली, व त्या उद्योगाला मी लागलों. तालुक्यांतील प्रमुख गांवांच्या पुढारी मंडळींनां माझे नांव ठाऊक झालें होतें, व कित्येकांच्या प्रसंग-विशेषीं भेटी झाल्या होत्या. अशा पन्नाससाठ मंडळींनां प. वा. वा. ना. गोळे (हणें), प. वा. प. ह. दामले व मी यांच्या सहायांचीं पत्रें लिहून मुरुड गांवीं बोलाविलें. मे महिन्यांतील एक शनिवाररविवार घेतला होता. हेतु हा, कीं, तालुक्यांतील कांहीं मास्तरलोकांनां हि यावयाला सांपडावें.

शनिवारों रात्रों कांहीं मंडळी बसून रविवारचा कार्यक्रम ठरविण्यांत आला. तालुक्यांतील सुशिक्षित लोकांच्या परस्पर भेटी होऊन त्यांज-मध्ये स्नेहभाव उत्पन्न होऊन तो वाढावा, व एकाद्या सहकार्याच्या कामी त्याचा उपयोग करितां यावा, हा या मंडळीचा हेतु होता. या मंडळीला 'मित्रमेळा' असेंहि नांव पडलें होतें. हिच्या पहिल्या बैठकीचा खर्च मीच सोसला. मुरुडांत आमचें घर अगदींच लहान आहे. तेव्हां मंडळीच्या राहण्याची, जेवणाची व सभेची व्यवस्था माझे मित्र काशीनाथपंत काणे यांचे चुलते श्रीयुत दाजीबा काणे यांजकडे झणजे, प. वा. वामन आबाजी मोडक यांनीं बांधिलेल्या नव्या घरीं केली होती. कंपनीच्या दुकानाच्या वेळीं मी पंचवीस रुपयांचें कर्ज काढलें तें यांजकडूनच. रविवारच्या सभेंत अशा संस्थेच्या उपयुक्ततेबद्दल भाषणें वगैरे होऊन कांहीं ठोकळ नियम ठरले. मुरुडफंड हा केवळ ब्राह्मण मंडळीचा आहे, तशी ही संस्था न होतां ब्राह्मणेतरांचा तींत समावेश व्हावा, अशी माझी इच्छा होती; पण दुसऱ्या मंडळीचें पाठबळ मिळेना, झणून 'प्रथम प्रासे मक्षिकापातः' अशी स्थिति होऊं न देण्यासाठीं तो प्रश्न मी पुढील वर्षाच्या सभेंत काढण्यासाठीं ठेविला. दुसऱ्या वर्षाची सभा दापोली येथील प्रमुख वकील प. वा. धोंडोपंत बर्वे यांच्या घरीं जालगांव येथे भरण्याचें ठरलें. प्रत्येकानें खर्चासाठीं एक रुपया वर्गणी द्यावी, असें ठरलें होतें. जालगांव येथील दुसऱ्या वर्षाची सभा फारच चांगल्या रीतीनें झाली. गांवोगांवची मिळून सुमारे पाउणशें मंडळी आली होती; पण सभेच्या वेळीं सुमारे दोनशें मंडळी असावी. या सभेंत मला न रुचण्यासारखी एकच गोष्ट झाली, आणि ती ही, कीं, या मंडळींत ब्राह्मणेतरांना घेण्याला सवलत असावी, अशी माझी इच्छा होती, ती तडीला गेली नाहीं. यासंबंधानें मी जोरदार भाषण केलें. त्यांत आपल्या पूर्वजांनीं प्रामव्यवस्थेंत ब्राह्मणेतरांना किती महत्त्व

## आत्मवृत्त.

दिलें आहे, व सार्वजनिकें उत्सवांच्या वगैरे प्रसंगीं त्यांजवर मानाच्या किती गोष्टी सोंपविण्यांत येत असतात, हें मीं सभासदांच्या निदर्शनाला आणिलें, व मुरुडगांवाच्या रचनेचा इतिहास ज्या बखरींत दिला आहे तींत “यवनांच्या शून्यालयासाठीं जागा राखून ठेविली,” असा उल्लेख आहे तो सांगून मंडळींनीं या कामीं थोर मन करावें ह्मणून विनवणी केली. पण तिचा उपयोग झाला नाहीं; फारःकांय, पण मला दुजोरा देण्याला-सुद्धां कोणी उभा राहिला नाहीं. एरव्हीं या सभेचें काम फार उत्कृष्ट झालें, आणि एक रात्र व एक दिवस एकत्र घालवून रविवारी संध्या-काळीं मंडळी आपापल्या गांवीं जाण्यासाठीं निघून गेली.

पुढें दोनतीन वर्षे हे मेळे वेगवेगळ्या गांवीं भरले जाऊन लोकांमध्ये त्यांविषयीं आंदरे उत्पन्न झाला होता. १८९३ चा मेळा केळशी गांवीं भरण्याचें ठरलें. या बैठकीच्या आधीं दोनच महिने माझा पुनर्विवाह झालेला होता, व माझ्याविरुद्ध लोकमत अत्यंत प्रक्षुब्ध झालेलें होतें. मीं या सभेला जाऊं नये, असा माझ्या मित्रांनीं फार आग्रह धरला होता. तथापि तालुक्यांतील सुशिक्षित मंडळी कांहीं शांतपणें विचार करील असें मला वाटलें. मी निराळ्या पंक्तीला अगर शूद्रांनां जेवावयाला वाढतात तसा अगदीं दूर पडवींत किंवा अंगणांत वसून जेवीन, आपलें उष्टें मी स्वतः काढीन व जरूर वाटल्यास सभेच्या वेळींहि मी कोणाला विटाळ होऊं न देतां वेगळा वसेन, वगैरेप्रमाणें माझी तयारी असल्याचें मीं कळविलें होतें. मीं केळशी गांवीं सुद्धां जाऊं नये, अशी माझ्या कांहीं मित्रांची इच्छा होती; पण त्यांचें न ऐकतां मी केळशीला गेलों. एकदम सभागृहांत न जाण्याचा माझ्या मित्रांनीं आग्रह धरिला, व तें मीं कबूल केलें. माझी तेथील एका संभावित गृहस्थांकडे राहण्याची सोय केली. मी केळशी गांवीं आलों, असें कळतांच सभेला जमलेल्या मंडळींत जिकडेतिकडे लहानलहान थवे जमून या विषयाची चर्चा सुरू झाली.

## पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामे.

त्या मोठ्या गांवांत त्या दिवशीं लहानथोरांच्या तोंडीं एकच विषय होता. विशेषतः स्नेहवर्धक मंडळीच्या सभासदांनां दुसरें कांहीं सुचेना. दुसऱ्या दिवशींच्या दोनप्रहरपर्यंत मंडळी जमत होती. मी त्या दिवशीं घरांतून बाहेर पडलों नाहीं. तिकडील हकीगत मला कांहीं भित्रांकडून कळत होती. माझे जेवण मी उतरलों होतों त्या घरींच झालें. सुमारें अडीच वाजतां सभेचें काम सुरू झालें; वादाचा अर्थात् एकच विषय होता. तो विषय झणजे मला स्नेहवर्धक मंडळींत येऊं द्यावें कीं नाहीं? कोणत्याहि सभासदाला सभेंतून काढणें झाल्यास तीन चतुर्थांश सभासदांचें बहुमत व्हावयाला पाहिजे होतें, तें होईना. मला मंडळींत राहूं द्यावें, असें झणणारे एकचतुर्थांशाहून थोडे अधिक इतके सभासद होते. मला सभेंत हजर राहतां आलें असतें. परंतु मी सभेंत गेलों असतां माझे झणणें ऐकून न घेतां एकदम बाहेर निघून जावयाचें, असें बहुतेक मंडळींनीं ठराविले हात; त्यामुळे मला सभेंत जातां येईना. मला सभेंत येऊं देऊन माझे बोलणें ऐकून घ्या व नंतर काय तो निकाल करा, असें मीं एका भित्रामार्फत सुचविलें होतें; पण तिकडे कोणी लक्ष्य दिलें नाहीं. अखेरीला तीन तास पुष्कळसा शब्दच्छल होऊन कांहीं एक निष्पन्न न होतां मंडळी उठली. सर्वच मंडळींनां अतिशय वाईट वाटलें, जीं मंडळी मला सभेंत ठेवूं नये असें झणणारी होती, तिला सगळ्या कामाचा बिघाड झाला झणून वाईट वाटलें. मला सभेंत ठेवावें झणून जे झणत होते त्यांनां वाईट वाटण्याला हें एक कारण होतेंच; परंतु मीं त्यांनां निष्कारण पेचांत घातलें, असेंहि त्यांनां वाटत होतें. आपल्या आप्तानें एकादें निच कर्म केलें असतां जसें मनुष्याला वाईट वाटतें, व खिन्न होऊन तो मान खालीं घालतो, तशी मनःस्थिति माझ्या हितचिंतकांची होती. पुनर्विवाहाच्या पूर्वी हा मनुष्य आपल्या तालुक्याला भूषण आहे असें बऱ्याच लोकांनां वादूं लागलें होतें; त्याच्या उलट यानें आपल्याला काळिमा लावला असें या वेळीं सर्वांनां वादूं लागलें.

## आत्मवृत्त.

याहून भिन्न मताची मनुष्ये त्या वेळीं तेथे पांचचार तरी होती कीं नाहीं, याबद्दल मला शंका आहे.

त्या दिवशीं रात्री एक विलक्षण प्रकार घडला. आम्ही दहापंधराजण संध्याकाळीं केळशीहून निघालों, ते रात्री पाडलें गांवीं एका गृहस्थाच्या घरीं आलों व अंगणांत निजलों. रात्र बरीच उलटून गेल्यावर एकजण स्वप्नांत भ्याल्यामुळे झुणा, अगर अंगणांत कांहीं दिसल्यामुळे झुणा, एकदम किंचाळला. त्याबरोबर अंगणांतील सर्व मंडळी घाबरून मोठ्यानें ओरडूं लागली व सर्व एकच कळोळ झाला. झालें काय, हें कोणाला कांहींच कळेना. रात्र अगदीं अंधारी होती. घराच्या मालकानें दिवा लावून अंगणांत आणला, तो कोठें कांहीं दिसेना. ओरड झाल्याबरोबर प्रत्येकाच्या मनांत हा विचार आला, कीं, केळशीच्या सभेतील विरुद्ध बाजूची मंडळी आपणाला चोप देण्यासाठीं तर आली नाहींत ना ! दिवा येईपर्यंत प्रत्येक इसम या विचारानें त्रस्त होऊन आपणावर आतां तडाखा बसतो कीं काय, अशा भीतीत होता. ही मनाची स्थिति फारच थोडा वेळ टिकली. पण ती इतकी तीव्र होती, कीं, त्या प्रसंगाची आठवण झाली असतां अजूनहि कसेंच वाटतें ! बराच वेळ जाऊन कोठें कांहीं नाहीं असें पाहून सर्व मनुष्ये लाजल्यासारखीं झालीं. प्रथम किंचाळला कोण, हें अखेरीला गूढच राहिलें. एक गृहस्थ अंगणांतून आपल्याला वाघ गेल्यासारखें वाटलें असें झणाला; पण पहिल्या ओरडीनें जागा झाल्यानंतरचा हा त्याचा भास. शेजारच्या एका मनुष्याची झैस रात्री सुटली होती, असें नंतर कळलें.

पुढें मीं मंडळीच्या सभासदपणाचा राजिनामा पाठविला. या मंडळीच्या कामांत माझे मित्र श्रीयुत ना. इ. लिमये, वकील, जळगांव, यांनीं बरीच मदत केली होती. पुढील वर्षाची सभा त्यांनीं आपल्या पाडलें गांवीं केली, ती फार चांगली झाली; पण त्यापुढें कोणी कांहीं पुढाकार

## पुण्यास येण्यापूर्वीची सार्वजनिक कामे.

न घेतल्यामुळे संस्था लयाला गेली. या मंडळीला मुरुडफंडासारखे स्वरूप देऊन जिल्हासंबंधाने अशी संस्था काढण्याचा माझा विचार होता. अशा कल्पना कधीकधी माझ्या मनांत येत व मी पुनर्विवाहांत पडलो नसतो तर मी या दिशेने उद्योग केला असता व तो कदाचित् तडीलाहि गेला असता.

## प्रकरण एकविसावें.

### अकल्पित भाग्य.

मुंबई हेंच माझे कायमचें राहण्याचें ठिकाण झालें, असें मला वरींच वर्षे वाटूं लागलें होतें, व त्याप्रमाणें कामाचा जमहि मीं बसविला होता. घरीं पैसे पाठवावयाचे असतील तोंपर्यंत थोड्याशा ठळक शिकवण्या ठेवाव्या, व तें कारण नाहीसें झालें ह्मणजे मराठा हायस्कुलाकडेच आपलें बहुतेक सामर्थ्य खर्ची घालावें, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले होते. परंतु कित्येक वेळां मनुष्य एकपरी विचार करीत असतो, व भवितव्यतेच्या उदरांत दुसरेंच कांहींतरी असतें. तसा प्रकार या वेळीं झाला.

फर्ग्युसन कॉलेजाला १८९१ च्या नवंबरपर्यंत प्रीव्हियस व फर्स्ट बी. ए. हे दोनच वर्ग शिकवण्याची परवानगी होती; पुढें नवंबरपासून सेकंड बी. ए. चा वर्ग काढण्याची परवानगी मिळाली. अर्थात् पूर्वीच्या अध्यापकांचें काम वाढलें, व नवीन अध्यापक नेमणें जरूर झालें. प्रो. बा. गं. टिळक हे डेकन एजुकेशन सोसायटी सोडून गेल्यावर प्रोफेसर गोखले हे गणितविषय शिकवीत असत. शिवाय इंग्रजीहि थोडें शिकवीत. पुढें त्यांच्याकडे अधिक इंग्लिश दिल्यावांचून भागेना; यामुळें गणितासाठीं वेगळा अध्यापक आणणें भाग पडलें. प्रोफेसर गोखले हे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत माझे सहाध्यायी होते, व आझां उभयतांचा गणित हाच ऐच्छिक विषय होता. एल्फिन्स्टन कॉलेज सुटल्यानंतर त्यांची माझी गांठ क्वचित्च पडली असेल. ध्यानींमनींहि नसतां एके दिवशीं प्रोफेसर गोखले यांचें पत्र माझ्या हातीं पडलें. त्यांत मजकूर, कीं, गणिताच्या अध्यापकाची जागा मला देण्याचें लाइफ मेंबरांच्या मनांत

## अकल्पित भाग्य.

आहे, तेव्हां ती पत्करण्याचा माझा मानस असल्यास मी सर्वांच्या भेटीसाठी पुण्याला यावे. मी वाचतो हें खरें की स्वप्न, असे कांहीं वेळ मला होऊन गेले. शिकस्तीचे प्रयत्न करून जी जागा मिळणे शक्य झाले नसते, ती आपणाकडे चालून येत आहे, तर ती जरूर पत्करावी, असे एकदां वाटे; पण हें काम झेपले नाही तर आपली फर्जीती होईल याची वाट काय, अशी भीतीहि वाटे. प्रीव्हियस व फर्स्ट बी.ए.या दोन वर्गांचे गणित माझे तयार होते. कारण या वर्गातील विद्यार्थ्यांना खासगी रीतीने हे विषय शिकविण्याचे प्रसंग मला पुष्कळ आले होते. पण बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांना गणित शिकविण्याचा प्रसंग मला एकदोन वेळांच आला होता. शिवाय, माझे स्वतःचे अध्ययनहि बी. ए. च्या पलीकडे नव्हते. तेव्हां बी. ए.ला शिकवण्याचे आपणाला कितपत झेपेल, व प्रीव्हियसचा दीडशे-पासून दोनशे विद्यार्थ्यांचा वर्ग आपणाला संभाळतां कसा येईल, या दोन काळज्या मला वाटत होत्या. या कामी मी शास्त्रीबुवांचा सल्ला घेतला. त्यांनी मला प्रोत्साहन दिले व मी पुण्याला मंडळींच्या भेटीसाठी आलों. भेटोत असे ठरले, की, माझे काम पसंत पडले नाही, तरी डेकन एजुकेशन सोसायटीने मला दोन वर्षेपर्यंत दरमहा शंभर रुपये पगार देऊन कामावर ठेवले पाहिजे, व मला पुढे रहावयाचे नसले तरी दोन वर्षेपर्यंत सोसायटीची नोकरी सोडतां यावयाची नाही. उभयतांमध्ये असा करार होऊन मी मुंबईला परत आलों. कॉलेज उघडण्याला दोन महिने अवकाश होता, तेवढ्यामुदतीत सर्व व्यवस्था लावून मुंबईतील तेरा वर्षांचे वास्तव्य पुरे केले, आणि १५ नवंबर १८९१ रोजी पुण्याला येऊन कामावर हजर झालों.

मनुष्याच्या आयुष्यक्रमाला वेगळी दिशा लागण्याला कांहीं बरे-वाईट विशेष प्रसंग कारणीभूत होत असतात. राधाबाईंचे मरण हा एक तसाच प्रसंग होता. तो प्राप्त झाल्यानंतर महिन्या दीड महिन्यानेच



## आत्मवृत्त.

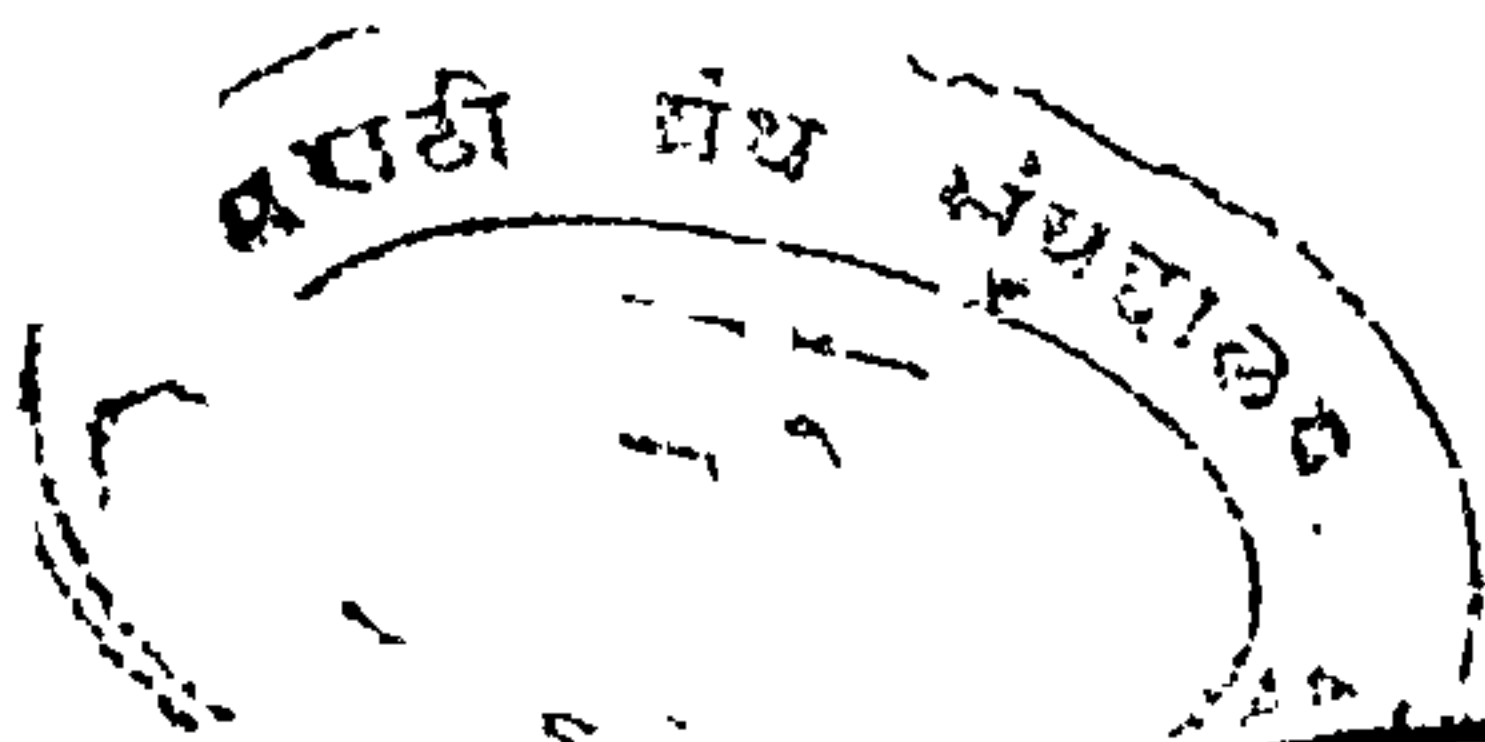
माझ्या आयुष्यक्रमांत बदल करणाऱ्या या दुसऱ्या प्रसंगासंबंधाने वाटाघाट सुरू झाली. अर्थात् याच्या निकालावर माझा पुढील कार्यक्रम ठरावयाचा होता. हा निकाल लागून मी पुण्याला येऊन अगदी वेगळ्या परिस्थितीत पडलों. या दोनही क्रान्तिकारक गोष्टी एकामागून एक थोड्याच काळांत घडून आल्या, हेही बरेच झाले. यामुळे पुढील मार्ग ठरविण्याला स्वस्थपणा मिळाला.

पुण्यांत आल्यानंतर माझ्या एकमार्गी स्वभावाप्रमाणे आपले घर व कॉलेज यापलीकडे मी पाहिले नाही. कोणत्याही सभेला अगर व्याख्यानाला गेलो नाही, किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याची ओळख करून घेतली नाही. आपले घडे घरी तयार करावे, आणि कॉलेजांत जाऊन शिकवावे, हा माझा नित्यक्रम असे. पांचसहा मैलांचे तरी हिंडणे दररोज झाल्यावांचून मला कधीचैन पडले नाही. बहुतकरून मी सकाळी आणि संध्याकाळी असा दोन्ही वेळां फिरावयाला जातो. या कामी दररोज माझे दीडपासून दोन तासपर्यंत नेहमी खर्च होतात व या कामी गेलेला वेळ सार्थकी लागला, असे मी समजतो.

राधाबाई आजारी पडण्याच्या अगोदरपासूनच तिची वडील विधवा बहीण आमच्या घरी येऊन राहिली होती, तिचा गृहकृत्यांच्या कामी फार उपयोग होत असे. राधाबाई आजारी पडली तेव्हांपासून हा सर्व भार तिजवरच पडला व पुढे तीच आमच्याबरोबर पुण्याला आली. यामुळे गृहव्यवस्थेसंबंधाने मला कोणतीही अडचण पडली नाही. मेहुणीच्या मदतीला दोन मुली तिच्या हाताखाली दिल्या होत्या. या दोन मुली झणजे एक माझी पुतणी व एक तिची भावजय. या दोघींचे नवरे मुंबईपासूनच मजकडे विद्याभ्यासासाठी होते, ते पुण्यासहि आले होतेच. तेव्हां पांच मुलगे, तीन बायका, व मी मिळून आम्ही

नऊ मनुष्ये कुटुंबांत होतो. बाजारांतील जिन्नस आणण्याचें काम मी मुलां-  
वरच सोंपवीत असें. अशा रीतीने पहिलें दीड वर्ष निघून गेलें.

बी. ए. च्या वर्गाला शिकविण्याची आपल्या अंगी धात्रता यावी  
झणून मी एम्. ए. च्या परीक्षेच्या अभ्यासाची कांहीं पुस्तके वाचू  
लागलों. त्या सुमाराला नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशनचे प्रिन्सिपॉल विष्णुपंत  
गोखले हे एम्. ए. च्या परीक्षेचा अभ्यास करीत होते, तेव्हां ते व मी  
दिवसांतून कांहीं तास बरोबर अभ्यास करीत असूं. परीक्षेला जाण्याचें  
माझ्या मनांत नव्हतें; पण बी. ए. चे अभ्यास शिकविण्याला अप्रत्यक्ष  
मदत व्हावी झणून मी पुढील भाग वाचीत होतो. लवकरच कामाचा जम  
बसला, आणि दोन वर्षांची वाट न पाहतां साडेबारा महिन्यांनीच झणजे,  
एप्रिल १८९२ पासून मला डेक्कन एजुकेशन सोसायटीच्या लाइफमॅंबरांनी  
आपणांनैकीं एक करून घेतलें. पुढें जवळजवळ एक वर्ष विशेष कांहीं  
घडल्यावांचून सरळ गेलें.



म. म. सं. ठाणे, ब्राम्हीनोत्प शाखी.  
 क्र. क्र. .... नां. दि. ....  
 दि. ....

## प्रकरण बाविसावे.

### पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?

मुरुड येथील प. वा. पां. दा. बाळ हे गृहस्थ हुषार, बहुश्रुत आणि वर्तमानपत्रे वगैरे वाचणारे होते. यांचे आणि मला दिशा दाखविणारे माझे गुरुजी प. वा. वि. ल. सोमण यांचे बरेच सख्य जमले होते, व ते त्यांच्या घरी राहावयालाहि गेले होते. पुनर्विवाहासंबंधाने प. वा. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी लिहिलेले लेख व इंदुप्रकाश पत्र ही मुरुडाला येत. मी बहुतकरून मास्तरांच्या बरोबर असावयाचा. तेव्हां बाळ व सोमण यांची बरीचशी संभाषणे माझ्या कानां पडत. यापूर्वी पहिला पुनर्विवाह घडून आला होता. त्यावेळी मी अकरा वर्षांचाच होतो, पण अभ्यासांत मी माझ्याहून तीन चार वर्षांनी वडील मुलांबरोबर असें, व माझी विवेचकशक्ति बरीच वाढलेली होती. वर्तमानपत्रांतून आलेल्या या पुनर्विवाहाच्या हकीकतीची चर्चा आमच्या गांवां हि सुरु झाली होती व त्याचे इंदुप्रकाशांतील चटकदार वर्णन वाचून त्याचा माझ्या मनावर फार परिणाम झालेला होता. मुरुड गांवांत या पहिल्या पुनर्विवाहासंबंधाने विशेष चर्चा सुरु होण्याला कारण होते. त्या पुनर्विवाहांतील वधू वेणूबाई व तिचे दोघे बंधु (पैकी ज्यांनी पुढाकार घेतला त्यांचे नांव वामनराव) ही मुरुडची असून ती तेथे पुष्कळ दिवस राहिलेली होती; पण या लग्नाच्या अगोदर बरीच वर्षे त्यांनी मुरुड गांव सोडला होता. आतां या पुनर्विवाहाचा प्रत्यक्ष संबंध मुरुडाशी पोहोचण्याचा संभव नसल्यामुळे 'दूरतः पर्वता रम्याः' या न्यायाने मुरुडांत शिळोप्याच्या वेळी या पुनर्विवाहावर संभाषण पुष्कळसे होत असे. तेव्हां पासूनच पुनर्विवाहाचे कार्य हे एक सत्कार्य आहे, असे माझ्या मनाने घेतले.

## पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?

मी कॉलेजांत असतांना, ता. १२ जून १८८३च्या केसरीच्या अंकांत, विधवांच्या स्थितीसंबंधाने हृदय हलवून सोडणारे एक पद प्रसिद्ध झाले, ते मला फारच आवडले. मी ते पाठ केले व कारणपरत्वे ते मी झणत असें. माझे मित्र नरहरपंत मजकडून ते अनेक वेळां झणवीत. त्यांचे कोणी मित्र एकत्र जमलेले असले, कीं, त्यांनीं मला हे पद झणावयाला सांगावे. हे पद माझे मित्र सीतारामपंत देवधर यांनीं लिहिले, हे मला कांहीं वर्षांपूर्वी कळले. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं ते सुद्धा छापवून त्याच्या पुष्कळशा प्रति फुकट वांटविल्या, व त्याच्या लेखकाचा शोध लावून त्याजकडे झणजे सीतारामपंतांकडे त्याच्या कांहीं प्रति पाठविल्या. पुढे विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीचे काम करीत असतां मी हे पद व दुसरे असेच एक हृदयद्रावक पद अशीं दोन्ही एकत्र छापवून त्यांच्या तीन हजार प्रति वांटविल्या; परंतु आतां ते या ठिकाणीं प्रसिद्ध करण्याचे माझ्या मनांत आले, तेव्हां त्याची एकहि प्रत कोठे मिळेना ! अखेरीला केसरी ऑफिसांत जाऊन तेथली फाईल चाळली, तेव्हां ते पद मिळाले. ते येणेप्रमाणे:—

( पंचतुंड नरहंडमालधर०—या चालीवर. )

विचार सोडुनि अविचारातें निशिदिनिं जनहो कां वरितां ?  
 मानवधर्मा अनुचित ऐसे गतानुगतिकचि कां होतां ?  
 डोळे जाडनि दंतहि पडुनी केशां आली पांडुरता,  
 साठी उलटुनि काठी झाली स्थाइक जरि उठतांबसतां ?  
 तरुण समजुनी तरिही त्यासी द्वितिय विवाहा मत देतां,  
 पंचमवर्षा विधवा बाला असुनि तियेतें नाडवितां !  
 ओढवले हे पूर्वजन्मिचे पाप झणुनि तिस समजवितां,  
 पुरुषांनां परि धर्मतत्त्व हे लागू कधिही नच करितां !

## आत्मवृत्त.

स्वेच्छेनें संन्यासी होती कैक तयांमधिं तुह्मि पहातां.  
 सोडुनि भजना हरिच्या निशिदिनि विषयसमुद्रामधिं रसतां.  
 प्रभाव ऐसा हा मदनाचा पूर्ण तुह्मी जाणत असतां  
 षोडशवर्षा तरुणी सांगा दिन कशि कंठिल पति नसतां ?  
 सुशील पतिरत असुनी भार्या वारविलासिनीरतं होतां,  
 नवल कशाचें तरि मग विधवा गर्भवती दृष्टिस पडतां ?  
 विषयवासना तरुणपणामधिं नैसर्गिक केवल असतां,  
 नष्ट कराया बाह्य उपाधी व्यर्थ करुनियां कां शिणतां ?  
 माता श्रमली प्रतिदिनि ज्यांतें न्हाउनिमाखुनि वाढवितां,  
 जीवप्राण जे असति युवतितें हर्ष बहू ज्यां शोभवितां,  
 कांत आवडिनें वेणि फुलांची झाला ज्यांवरि निशि रचिता,  
 त्या केशांतें कां हो चरचर नापितहस्तें कापवितां !  
 करणी करुनी क्रूर अशी ही धर्मात्मे हें पद घेतां !  
 निष्ठुर निर्दय दुष्ट घातकी कसाब केवळ मज गमतां !  
 हाल अपेष्टा दुसऱ्या अगणित बाला भोगिति पति मरतां,  
 सदयहृदय जन कवण न गाळी अश्रू त्यांतें आठवितां.  
 फार काय वदुं वाटे छलना विधवांची ही मनिं अणितां,  
 हृदयद्रावक सहगमनाचा मार्गहि बरवा यापरता !  
 शोभत नाहीं तुह्मां खचित हें दोषाचे कां धनि होतां ?  
 दुःखसमुद्रीं ढकलितसां कां अपराधाचा लव नसतां !  
 पुरे गांजणुक कीं व येऊं द्या अनाथ भगिनींची आतां !  
 पुनर्विवाहा संमति द्या हो सांडुनि मनिंची निर्दयता !

हें पद्य मी आपल्याशींच ह्मणें, तेव्हां माझ्या मनोवृत्ति उचंबळून येत.

## पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?

आणखी एक कारण, माझे बालमित्र व ग्रामस्थ श्रीयुत रामभाऊ जोशी यांनी या कामी दाखविलेले विशेष प्रकारचे धैर्य होय. यांचे वडील व मातुःश्री हीं दोघे वैदिक घराण्यांतलीं जुन्या काळचीं माणसें. तेव्हां त्यांच्या भयंकर रोषाला आपण पात्र होऊं हें माहीत असतां हि त्यांनीं आपल्या गतभर्तृका भगिनीचा विवाह आपल्या जबाबदारीवर मोठ्या धारिष्टानें करून दिला होता. रामभाऊ आपल्या बहिणीला घेऊन पुनर्विवाहासाठीं पुण्याहून निघून गेले, व तिसऱ्या दिवशीं ह्यणजे ज्या दिवशीं पुनर्विवाह होणार होता त्याच दिवशीं त्यांचीं आईबापे\*

\* कांहीं आगंतुक कारणांनीं मनुष्याला आपल्या मुलांचा राग आला, तरी अखेरीला अपत्यप्रेमाची मनोवृत्ति त्याजवर आपली छाप बसविल्यावांचून रहात नाही. हीं जुन्या चालीचीं आईबापे पुढें आपल्या पुनर्विवाहित मुलीच्या घरीं रहावयालाहि जात असत. त्यांनीं पुनर्विवाहितांच्या हातच्या अन्नोदकांचें सेवन केलें नाहीं; पण पुनर्विवाहाविषयींचा त्यांचा तिटकारा नाहींसा झाला. नंतर पुष्कळ वर्षांनीं पुण्यांत मळेकरांच्या वाड्यांत रावबहादुर वामनराव कोल्हटकर यांच्या मुलीचा विवाह मोठ्या धाटानें झाला, त्या प्रसंगीं हे वृद्ध गृहस्थ हजर होते. पुरोहिताच्या हातून पौरोहित्य नीट होत नाहीं असें यांनां दिसून आलें. तें त्यांच्यानें निमूटपणीं पहावेना. मग ते पुढें सरले, व स्वतः पुरोहित बनून त्यांनीं सर्व कर्म यथासांग करविलें. ज्या केवळ जुन्या संस्कारांच्या गृहस्थांनां विवाहाचा केवळ आळ भालेल्या आपल्या मुलीच्या पुनर्विवाहाच्या वेळीं मरणप्राय दुःख व्हावें त्यांनींच पुढें पुनर्विवाहित दांपत्याच्या कन्येच्या विवाहाच्या प्रसंगीं पौरोहित्य करण्यास पुढें सरावें, ही गोष्ट विशेष विचार करण्यासारखी आहे. मनुष्याच्या मनावर सहवासाचा परिणाम बराच होतो ही गोष्ट खरी आहे. पण या ठिकाणीं दुसरेंहि एक बलवत्तर कारण आहे. आपल्या मुलांनीं पुनर्विवाहासारखें कृत्य केल्यानें

## आत्मवृत्त.

कर्मधर्मसंयोगानें पुण्याला आलीं. ही इकीकत कळल्याबरोबर त्यांची काय स्थिति झाली असेल, हें कल्पनेनेच जाणलें पाहिजे. तशांत आर्गांत तेल ओतणाऱ्या विघ्नसंतोषी व्यक्तीनां तोटा नव्हता. “या वयांत न आलेल्या मुलीचे कायदेशीर पालक तुम्ही आहां, तेव्हां तुम्ही आपल्या मुलावर फिर्याद करण्याला मार्ग घेऊं नका व आधीं हा समारंभ थांबविण्यासाठीं तुम्ही जबलपुरच्या मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनां तार करा,” असा सल्ला रामभाऊंच्या वडिलांनां ताबडतोब मिळाला ! त्यांनीं या भानगडोंत पडण्याचें नाकारलें ही गोष्ट वेगळी. रामभाऊंच्या या उदाहरणानें माझ्या मनावर बराच परिणाम घडला.

विधवांविषयीं विशेष प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न होण्याला नरहरपंतांच्या वडोल बहिणीचें अत्यंत हृदयद्रावक प्रत्यक्ष उदाहरण माझ्या डोळ्यांसमोर होतेंच. नरहरपंतांच्या बहिणी चार व भाऊ दोन मिळून एकंदर हीं सात भावंडें. यांतला सर्वांत धाकटा शिवायकरून बाकीचीं सर्व तेजस्वी आणि पराक्रमी निपजलीं. सर्व बहिणींत यांची वडोल बहिण हुषार, तरतरीत व अत्यंत तीव्र मनोवृत्तीची होती. त्या विचारीची आहुति आपल्या समाजांत जो वैधव्याग्नि सारखा प्रज्वलित होऊन राहिला आहे त्याला पडली. तीस वर्षांपूर्वीच्या या अग्नीचा प्रताप व हल्लींची त्याची स्थिति यांत बरेंच अंतर आहे. वैधव्याची स्थिति तीव्र मनोवृत्तीच्या मनुष्यांनां जात्याच किती तरी उद्देगजनक असते. तींत आणखी या स्थितींत पडलेल्या मनुष्यांविषयीं समाजाची अत्यंत निष्ठुर बुद्धि. तिची भर पडल्यामुळें, कित्येक स्त्रियांनां वैधव्य दुःसह मनुष्याला जें दुःख होत असतें, त्याचें मुख्य कारण लोकमत हें असतें. आपल्या कुळाला काळिमा लागून आपल्याला तोंड बाहेर काढतां येणार नाहीं व लोक आपला छळ करतील, ही भीति त्याच्या मुळाशीं असते. ती एकदां गेली ह्मणजे मनुष्याला या कृत्यांचा वाऊ वाटेनासा होतो.

## पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?

व्हावे यांत नवल नाही. ती रेल्वेच्या ऑफिसांतील एका गृहस्थाच्या पदरी पडली होती. त्याला शिक्षणाची आवड बिलकुल नव्हती व तिला या कामी उत्तेजन अगदी मिळाले नाही. तथापि ती चांगले वाचावयाला शिकली होती. वैधव्याच्या प्रसंगाने तिच्या मनाला जो भयंकर धक्का बसला, त्यांतून ती कधी बाहेर पडली नाही. वैधव्याचा प्रसंग येतां-क्षणोच जो दुसरा दुर्धर प्रसंग स्त्रियांवर येतो त्यांतून तरी तिला सोडवावे, झणून तिच्या बंधूनी शिकस्त केली. मीहित्या प्रसंगी तेथे होतो. मधले बंधु वामनराव हे शरीराने भीमसेनासारखे असून त्यांनी आपले उग्रस्वरूप धारण केले. पण ते अनाठायी झाले. त्यांच्या बहिणीच्याच मनाची तयारी होईना. ती त्या वेळी तेथे एकटी असती, तर तिला धैर्य झाले असते. परंतु तिजकडे कधी न येणारी, धुक्याकडे राहणारी तिची विधवा मावशी कर्मधर्मसंयोगाने तेथे आली होती, त्यामुळे तिचे धैर्य अगदीच खचून गेले, व तिने त्या निर्दय आणि गलिच्छ प्रसंगाला मान वांकविली. हा प्रसंग जर टळता, तर कदाचित् तिच्या आयुष्यक्रमाला निराळा मार्ग लागता. या प्रसंगानंतर तिने अंधारी खोली फारशी सोडली नाही. नरहरपंतांमुळे मजवर तिचा फार लोभ जडला होता, व मलाहि ती वडील बहिणीप्रमाणे वाटे. तिने राहिलेल्या आयुष्याचे चीज करावे झणून मीहि आपली शिकस्त केली, पण यश आले नाही. ती दिवसाला घराच्या बाहेर कधी पडलीच नाही. आमच्या बायकांबरोबर रात्रीला तरी तिने फिरावयाला यावे, झणून आम्ही यत्न केला, पण ती एकदां मात्र आली; पुनः आली नाही. तिने आपले अन्न तोडले, कधीहि गोड खाले नाही, आजारांत औषध घेतले नाही, आणि अशा रीतीने तिने देहाचे हालहाल केले. या प्रसंगानंतर तिच्या तोंडावर हंसू झणून कधी कोणाला दिसलेच नाही. मुंबईला आजारी पडून ती देवरुखाला गेली, व तेथे पुष्कळ दिवस हाल भोगून अखेरील



मृत्युमुखी पडली. तिने सहासात वर्षे ही यमयातना भोगिली. कित्येक मनुष्ये स्वतः दुःख करितात, पण ते यांचे दुःख इतके शांत व दुसऱ्याला न कळण्यासारखे असते, कीं, त्यापासून कोणाला यत्किंचित्हि ताप होऊं नये. परंतु कित्येक तेजस्वी मनुष्ये स्वतःला जाळून घेतात; इतकेच नव्हे, पण तीं जवळच्या मनुष्यांनाहि जाळतात; त्यांच्या दुःखाग्नीचे भपकारे जवळच्या मनुष्यांनाहि असह्य होतात. तशा प्रकारची ही बाई होती. विचारीने बुद्धिपुरःसर कोणाला ताप दिला नाहीं; पण तिला आपले मन आवरतां येईना, याला तिचा इलाज नव्हता. अशा प्रकारच्या बायका हल्लींहि आपल्या समाजांत आढळतील, पण त्यांचे प्रमाण कमी असेल, एवढेच काय ते.

मी निःस्वार्थबुद्धीने तिच्यासाठीं झटत होतो, हें तिने ओळखलें होतें. तिला माझ्या मुलाच्याच वयाची एक मुलगी होती. तिजकडे मी लक्ष्य घावे व तिच्यासाठीं मी कांहीं करावे, असे तिने मला अनेक वेळां सांगितलें होतें. तीहि दुषार व तरतरीत मुलगी होती. माझ्या मुलाकरितां शिक्षक ठेविला होता, त्याच्याजवळ ती बरेच दिवस त्याजबरोबर शिकत असे. तिच्या लग्नाचा योग मी रंगलर परांजपे ( त्या वेळीं ते रंगलर झाले नव्हते. ) यांच्याशीं जुळविला. हें लग्न झाल्याची वार्ता ऐकून तिने सुखानें प्राण सोडला.

दुसरें एक उदाहरण माझ्या दूरच्या आप्तांमध्ये घडलें होतें, तें वेगळें होतें. या बाईचे पाऊल वांकडे पडून त्याचा दुष्परिणाम कसा निस्तरावा या विचारांत ती मंडळी होती. ही बाई मुंबईला आली होती. ती आल्याचे कळल्यानंतर तिच्या आप्ताला व तिला मी भेटलों. पंढरपुराला पोहोचवून तेथून सुटल्यानंतर तिला मी शाळेंत घालून तिजकडून विद्याभ्यास

## पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?

करवीन, ही गोष्ट तुझाला पसंत असली तर तिने मजबरोबर यावे, व तिच्यासंबंधाची सर्व जबाबदारी मी घेतो, असे मी त्यांना सांगितले; परंतु ते त्यांना पटले नाही. पंढरपुरचा कार्यभाग उरकून परत तिला मी तुमच्या स्वाधीन करतो, असे जर मी झटले असते तर ती लागलीच कवूल झाली असती. परंतु शिक्षणाची गोष्ट त्यांना पसंत पडेना आणि ती विकेशा असून शिक्षणाची गोष्ट मी काढतो कशी, याचा त्यांना मोठाच अचंबा वाटला ! माझे बोलणे त्यांना पसंत न पडल्यामुळे पुढे मी त्या कामांत पडलो नाही.

मी पुनर्विवाहाकडे वळलो, याला सामान्यतः स्त्रीजातीविषयी सहानुभूति हेहि एक कारण होतें. स्त्रीजातीकडे निसर्गप्राप्त जें एक कर्तव्य आलें आहे, त्यामुळे ती जात अगदी पंगू झाली आहे. ज्या अपराधाचे मुख्य कर्तृत्व पुरुषाकडे असते, व ज्याचा उगम शेंकडा नव्वद उदाहरणांमध्ये पुरुषाकडूनच होतो, त्याबद्दल निसर्ग आणि समाज या उभयतांनीहि स्त्रीलाच कडक शासन करावे, व पुरुषाला दोघांच्याहि तावडीतून निसटून जातां यावे, या प्रकारला काय ह्मणावे तें कळत नाही ! निसर्गाचे मार्ग अगाध आहेत; पण तेहि शोधण्याची मनुष्याची धडपड चालली आहे. ते त्याला कधी युगांतरी कळतील तेव्हां कळोत ! परंतु समाजकृति मनुष्यकृत आहे, आणि ती मनुष्याला, सावकाश खरी पण बदलतां येणारी आहे. तेव्हां समाजाने स्त्रियांवर जें शस्त्र धरले आहे त्याची धार तरी बोंथट करण्याचा प्रयत्न विचारी पुरुषांनी करावा. ज्यांचे पाऊल वांकडे पडले त्या स्त्रिया विधवा असोत अगर विधवावजा सुवासिनी असोत, त्यांच्या शोचनीय स्थितीची कल्पना 'नहि वंध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम्' या न्यायाने त्यांच्या त्याच करूं जाणोत ! दुसरे कोणतेहि संकट उद्भवले

## आत्मवृत्त.

तर उजळ माथ्यानें चार उसासे टाकून मोकळेपणीं रडतां तरी येतें, क जवळच्या मनुष्यांची सहानुभूति उद्दीप्त करितां येते; पण हा तोंड दावून बुक्यांचा मार असतो ! तीव्र वेदनांमधून त्यांची लवकरच कशी-बशी सुटका होते, पण या कृतीचे दुष्परिणाम बहुतेकांनां जन्मभर भोगावे लागतात. अपराध केवढा ! आणि त्याला शासक केवढें ! अशा रीतीनें निसर्गाच्या व समाजाच्या रोषाला पात्र झालेल्या स्त्रीजातीची अल्प सेवा माझ्या हातून घडत आहे, हें मी माझे मोठें भाग्य समजतां.

स्त्रीजातीच्या या दुःखानें माझे मन कळवळण्याला माझ्या लहानपणीं घडलेलें व मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा आटोपल्यानंतर कोल्हापुराहून परत फिरल्यावर नरसोबाच्या वाडीला असतां विशेष रीतीनें नजरेपुढें आलेलें एक उदाहरण कारण झालें.

नृसिंहवाडीचें नांव निघालें, कीं, अंतःकरणाला चटका लावणाऱ्या एका गोष्टीचें स्मरण होतें. आझी नृसिंहवाडीला गेलों, तेव्हां तेथें सेवेकन्यांची गर्दी होती. आझी स्नान करून दत्ताचें दर्शन घेतलें व प्रदक्षिणेला निघालों. त्या वेळीं हातांत माळ घेऊन प्रदक्षिणा घालीत असणारी एक बाई आमच्या नजरेला पडली. आझी तिजकडे पाहिलें, व तिनें हि आझांकडे पाहिलें. एकदांच काय ती आमची दृष्टादृष्ट झाली. पुनः परस्परांकडे पाहण्याचें धैर्य कोणाला होईना. एक चक्रार शब्दहि न बोलतां आझी दोघे परतलों. यापुढें या बाईची गांठ कधीं पडली नाहीं.

माझ्या थोड्याशा परिचयांतलें वयोवृद्ध भिक्षुकाचें एक सुशील घराणें होतें. ही बाई कांहीं आप्तपणामुळें त्या घरीं राहत असे. तिचा नवरा नाहींसा होऊन फार वर्षे झालीं होती. माझ्या अगदीं लहानपणापासून मीं तिला तशीच पाहिलेली होती. नवरा मेला कीं जीवंत होता, हें कांहींच न कळल्यामुळें ती सुवासिनीच्याच वेषानें राहत असे.

## पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?

या विचारीची कोणा नरपशूच्या कामात आहुति पडली. असल्या पापाचे बाह्यस्वरूप बहुधा आजूबाजूला राहणाऱ्या बायकांच्याच लक्षांत आधो येते. तसे होऊन शेजारीपाजारी कुजबूज सुरू झाली, व ती या बाईच्या घरच्या मनुष्यांच्याहि कानी गेली. अर्थात् हिला घर सोडावे लागले. सभोवती जिकडेतिकडे चळवळ उडून गेली. या वयोवृद्ध भिक्षुकाच्या घरावर बहिष्कार घालण्यासाठी देवळांत गांवकी ( गांवांतील ब्रह्मवृंदांची सभा ) जमली. जो पापात्मा या कृत्याचा मुख्य चालक, तो उघडकीला आला नाही, आणि येता तरी त्याचे कोण काय करणार होते ! त्या वृद्ध भटजींनी 'अशी बाई आपल्या घरी कांहीं महिने राहिली या पापाच्या क्षालनार्थ गांवकी ठरवील ती शिक्षा भोगावयाला मी तयार आहे,' असे कबूल केले, व गांवकीने एकमण तेल देवाच्या उत्सवाच्या प्रसंगी त्याने द्यावे, ही शिक्षा ठरविली. अशा रीतीने या प्रकरणाचा येथे वरवर निकाल लागला, पण या कृत्याचे परिणाम ज्या एका अगर दोन जीवांना जन्मभर भोगावे लागले, त्याचा योग्य विचार करणारी गांवकी अगर देशकी कोठे आहे काय ? नसली तर अशी कोठे उत्पन्न होईल काय ? त्या बाईने आपल्या पापाचे क्षालन कोठे केले असेल ? व विचाराच्या अर्भकाचे काय झाले असेल ? ते तिचे तिलाच माहीत ! वानिसर्गा, कसली अजब मोहिनी तू जीवसृष्टींत भरून ठेविली आहेस ! आणि सुधारलेल्या मनुष्यकोटींत पापपुण्याच्या कल्पनेशी तिचा संबंध जोडून देऊन केवढ्या दुःखपरंपरेचे अमोघ बीज तिच्या कोशांत लपवून ठेविले आहेस ! हे तुझ्या कृतीचे गूढ मनुष्याला कधी उकलेल काय ?

राधाबाईच्या मृत्यूनंतर वर दिलेल्या सर्व गोष्टी मनांत मूर्तिमंत उभ्या राहत. जेव्हांजेव्हां पुनर्लगाविषयी विचार मनांत येत, तेव्हां-तेव्हां विवेकबुद्धि मला विचारी, की, 'तू सामान्य माणसाप्रमाणे

## आत्मवृत्त.

श्याडपणानें जनरूढीला बळी पडणार, कीं, मनाला पवित्र  
घाटणाऱ्या व कांहीं थोर विभूतींनीं घालून दिलेल्या नवीन  
मार्गाचें धैर्यानें अवलंबन करणार ?' आनंदाची गोष्ट एव-  
ढीच, कीं, अखेरीला सद्विचारांचा जय झाला !

प्रकरण तेविसावें.

पुनर्विवाह.

किं एक वेळा मनुष्यावर दुःखाचे प्रसंग येतात ते बरे की वाईट, हे ठरविणे मोठे कठिण असते. एकुलता एक मुलगा गेल्याने मनुष्याचे मन परमार्थाकडे वळले व तो प्रसंग त्याच्या आत्मोन्नतीची एक पायरी होऊन वसला, असे अनेक वेळा घडले आहे. प्रसंगाचा मनुष्य ज्याप्रमाणे उपयोग करून घेईल त्याप्रमाणे त्याला बरा किंवा वाईट झणावा लागेल. वैधव्य प्राप्त होणे याहून अधिक दुःखदायक प्रसंग हिंदु स्त्रियांच्या आयुष्यांत नाही, ही गोष्ट कोणीहि कबूल करील. पण शहाण्या स्त्रियांनी त्या प्रसंगाचा सुद्धा स्वतःच्या व इतरांच्या उन्नतीच्या कामी उपयोग करून घेतला आहे. याचे ठळक उदाहरण पंडिता रमाबाई होत. हा प्रसंग जर त्यांजवर न गुदरता, तर जी अमोलिक लोकसेवा त्यांच्या हातून घडली आहे, ती कधी घडली नसती. जो प्रसंग एकाला अधोगतीला नेण्याला कारण झाला, तोच दुसऱ्याला उन्नतीप्रत नेऊं शकतो, अशी उदाहरणे पुष्कळ सांपडतील.

राधाबाईंच्या देहावसानानंतर वरच्यासारखे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. राहिलेले आयुष्य विधुरावस्थेत घालवून त्याला उपयुक्त दिशा लावणे आपणाला साधेल की नाही, याबद्दल मला शंका होती. नाइलाज झणजे तो मार्ग पत्करणे भाग होतें. पुनः संसारांत पडणे हा प्रश्नहि फार विकट होता, पण तो सोडविल्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. विधवाविवाहाचा प्रश्न वीस वर्षांपूर्वी हल्लींच्या इतका सोपा नव्हता. माझी वृद्ध मातुःश्री व वडोळ बंधु हीं मनुष्ये अत्यंत प्रेमळ होती, आणि आमचे परस्परांवर अकृत्रिम प्रेम होतें. विधवेशी लग्न करणे

## आत्मवृत्त.

ह्मणज या उभयतांच्या निसर्गप्राप्त धर्मबुद्धीला जबरदस्त धक्का देऊन त्यांना दुःखसागरांत लोटून देण्यासारखे होते. माझ्याएवढ्या वयाच्या मनुष्याने लहानशा कुमारिकेशी लग्न करणे ह्मणजे केवळ पशूच्याहि खालच्या पायरीवर जाणे होय, असे मला वाटत होते. एकदां मन एकीकडे ओढले जावे, व पुनः तितक्याच जोराने दुसरीकडे ओढले जावे, असे होऊन कधीकधी अंतःकरण क्षुब्ध होऊन जाई. अखेरीला मी असा निश्चय केला, कीं, मातुःश्री व वडील बंधु यांची अनुमति न मिळेल, तर पुनः विवाहपाशांतच पडावयाचे नाही ! हा निश्चय मी अत्यंत सौम्य वृत्तीने मातुःश्री व वडील बंधु यांना कळविला. ही अत्यंत थोर व कोंवळ्या मनाची होती. त्यांनीं माझ्या मनाची स्थिति ओळखिली, व “ आह्मांला आमच्या परिस्थितींत सोडून देऊन तुझ्या मनाला योग्य दिसेल, तें तूं कर,” अशी त्यांनीं मला मोकळीक दिली.

वडील बंधु व मातुःश्री यांजकडून ही पडत्या फळाची परवानगी मिळाल्यामुळे मी एका अडचणीतून पार पडलों खरा; पण दुसऱ्या अडचणी कांहीं थोड्या नव्हत्या. ज्यांनीं या कामीं पुढे पाऊल टाकले होते, अशीं काय तीं दोनतीनच मनुष्ये पुण्यांत होती; पण, या कामीं फारसे पाठबळ मिळण्यासारखे नव्हते. यापूर्वी पुण्यांत काय तो एकच पुनर्विवाह प्रसिद्धपणे झाला होता, व तो होऊन पंधरावीस वर्षे होऊन गेलीं होती. हा विवाह ह्मणजे सर डॉ. भांडारकर यांचे आप्त प. वा. अण्णासाहेब भांडारकर यांची कन्या गंगूताई भांडारे यांचा होय. पुण्यांत त्या वेळीं जुन्या मताच्या लोकांचे विशेष प्राबल्य होते, व माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याने या कामीं पुढे पाऊल टाकणे कितपत दूरदर्शीपणाचे होईल, याबद्दल मन साशंक होत होते. तथापि, जी गोष्ट करावयाला मी निघालों होतो, ती अगदीं निष्पाप व आपल्या समाजाच्या परिस्थितीला अत्यंत आवश्यक आहे, असें

## पुनर्विवाह.

माझी मनोदेवता मला सांगत होती. अशा रीतीने विचारांचे झुंज चालून अखेर कायमचा निश्चय ठरला. तथापि ही गोष्ट कोणाशी व केव्हां घडवून आणावयाची, या गोष्टीच्या विचाराला मी लागलो नाही. कारण, पुण्यांतल्या नवीन कामाचा जम कसा काय बसतो, या गोष्टीचा अजून निकाल व्हावयाचा होता.

पुढे लवकरच लग्नसराई आली, तेव्हां कांहीं मुलींचे पालक दुरून-दुरून मजविषयी चौकशी करू लागले. आतां कुमारीकेशीं लग्न करावयाचें नाही, हा माझा निश्चय मजकडे विचारावयाला येणाऱ्या मनुष्यांनां मी स्पष्टपणें कळवीत असें. पुढे लवकरच मजकडे कोणी येईनासें झालें. बहुधा कोणत्याहि मोठ्या जबाबदारीच्या कामांत मी दुसऱ्याच्या सल्ल्यावर फारसा अवलंबून नसतो. आपल्या मनाची बळकटी आपणा स्वतःला जितकी कळते, तितकी दुसऱ्याला कळण्याचा संभव नसतो. या कामीं मी कोणालाहि न विचारतां निश्चय केला, व जेव्हां तो तडीला देण्याच्या कामीं दुसऱ्याच्या मदतीची जरूर लागली, तेव्हां मी आयत्या वेळीं त्यांजकडे गेलों. या कामीं मला किती तरी मनुष्यांनीं सल्ला विचारला आहे. त्या सर्वांनां माझे एकच उत्तर असतें. 'कोणाहि मनुष्याला यत्किंचित् दोष न लावतां अडचणींनां तोंड देण्याचें जर तुमच्यांत सामर्थ्य असलें, तर जरूर या कामीं पडा; तसें नसलें तर या वाटेला जाऊं नका.'

नंतर कॉलेजाच्या कामाचा बरा जम बसून सव्वा वर्ष झालें, तरी आणखी आठदहा महिने तसेच घालविण्याचें माझ्या मनांत होतें. माझ्या कांहीं मित्रांनीं एकाद्या पुनर्विवाहेच्छु वधूविषयी बोलणें काढलें असतां मी तिकडे दुर्लक्ष्य करीं. यामुळें मी कांकूं करूं लागलों आहे, व कदाचित् माझा निश्चय डळमळेल, अशी त्यांनां शंका येऊं लागली होती. इतक्यांत एक अकल्पित गोष्ट घडून आली.



## आत्मवृत्त.

नरहरपंतांचे वडील व मातुःश्री यांचा आणि माझा चांगला परिचय झालेला होता. ही अगदी जुन्या तऱ्हेची मनुष्ये होती. तेव्हां यांच्या मुलीशी लग्न करावे, हा विचार मला कधी शिवलाहि नाही. परंतु जिकडून या गोष्टीचा पुरस्कार \* होईल असे कधी कोणाच्या स्वप्नांहि आले नसते, तिकडूनच तो झाल्यामुळे वधू शोधण्याचा प्रश्नच उरला नाही. आतां फक्त गोदूबाईला प्रत्यक्ष विचारावयाचे राहिले होते, ते मी शारदासदनांत जाऊन आढेवेढे न घेतां सरळ विचारिले. तिलाहि या प्रश्नाचे आश्चर्य वाटले नाही. कारण एकाच उगमापासून उभयतांच्या अंतःकरणांना चालना मिळाली होती. या प्रश्नाला रुकार मिळाला, तरी विवाह घडून येण्याला वर्षभर अवकाश लागेल, असे मला वाटले होते. कारण त्या दिवसांत कोंकणप्रांतांत पंधरासोळा वर्षांच्या वरील वयाची विधवा विरूप झाल्यावांचून राहणे शक्य नव्हते. यासाठी पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी मिळाल्याबरोबर शिरोभूषणाची तयारी होण्याला किती काळ लागेल, हा दुसरा प्रश्न मी तिला केला. या प्रश्नाने मात्र तिला आश्चर्य वाटले. विवाहाची गोष्ट ध्यानींमनींहि नसतां या निश्च चालीला दरपंधरवज्याला किंवा महिन्याला बळी पडावयाचे नाही, या हेतूने या हिडिस प्रकाराला तिने पुष्कळ महिने फांटा दिलेला होता व ही गोष्ट माझ्या लक्ष्यांत आली असावी, अशी तिची समजूत होती. कित्येकांची दृष्टि खोल असते, व कित्येकांची अगदी उथळ असते. ज्या गोष्टी दुसऱ्या मनुष्याच्या सहज लक्ष्यांत येतात, त्या कित्येकांच्या येत नाहीत. मी या दुसऱ्या वर्गांतला मनुष्य आहे. ज्या गोष्टीचे कारण नसते, त्या गोष्टीकडे माझे लक्ष्यच जात नाही. गोदूबाईने बाह्यस्वरूपांत

\* ही इत्थंभूत हकीकत हृदयद्रावक व मनोवेधक आहे. परंतु ती येथे दिली असतां कदाचित् कोणाला जाचक होण्याची भीति आहे. पुनरावृत्तीपर्यंत या पुस्तकाची आयुर्मर्यादा असल्यास सदर भीति नाहीशी झाल्यावर ती जरूर देखील.

## पुनर्विवाह.

फरक केलेला नसल्यामुळे ही गोष्ट माझ्या लक्ष्यांत आली नव्हती. ही अडचण अगोदरच दूर झालेली असल्यामुळे संकल्पित गोष्ट लवकरच घडवून आणण्याचा मी निश्चय केला.

गोदूबाईने पंडिताबाईजवळ जेव्हां ही गोष्ट काढली, तेव्हां त्यांना अतिशय आश्चर्य वाटले. कांहीं बंगाली गृहस्थांच्या इच्छेवरून 'तूं पुनर्विवाह करण्याला तयार आहेस काय,' असा प्रश्न पंडिताबाईनीं तिला एकदोन वेळां विचारला होता, तेव्हां 'बंगाली झणूनच नव्हे, पण दक्षिणी मनुष्याशीं सुद्धां मला पुनर्विवाह करावयाचा नाही,' असा जबाब तिनें दिला होता. 'तुझांला कोणीं विचारल्यास तुझी परस्परच नकाराचा जबाब द्या, व पुनर्विवाहासंबंधानें पुनः तुझी मला विचारूं नका,' असेंहि तिनें त्यांना सांगितलें होतें. अशा स्थितींत हिजकडूनच हा प्रश्न आला, हें पाहून त्यांना साहजिकच आश्चर्य वाटलें. माझ्याशीं लग्न करण्याच्या विचारापासून गोदूबाईला परावृत्त करण्याचा यत्न त्यांनीं केला. मी त्या वेळीं हल्लीं पेशांदि कृश होतो व वरवर पाहणाराला मी अतिशय निःशक्त व आजान्यासारखा दिसत असें. आमच्या पुनर्विवाहावर मत देणाऱ्या एका वर्तमानपत्रकारानें या गोष्टीचा विशेष उल्लेख केला आहे. तुला लग्न करावयाचें असेल, तर या मनुष्याशीं तरी करूं नको, असा सल्ला त्यांनीं दिला. जेव्हां त्यांनीं तिचा विशेष आग्रह पाहिला, तेव्हां निदान एवढा पावसाळा तरी जाऊं दे, असें त्यांनीं तिला सांगितलें. माझ्या शरीराची काठी वारीक खरी; पण ती कमावलेली होती, ही गोष्ट वरवर पाहणाराला कळण्यासारखी नव्हती. माझी सर्व हकीगत जेव्हां त्यांना कळली, तेव्हां त्यांनीं या गोष्टीला आपला रुकार दिला.

या ठिकाणीं गोदूबाईचें (हिचें नांव पुढें मी आनंदीबाई ठेविलें.) थोडें पूर्ववृत्त दिलें असतां बरें होईल. हिचें पहिलें लग्न हिच्या वयाच्या आठव्या वर्षीं झालें. हिला हिच्यापेक्षां १७ वर्षांनीं मोठ्या अशा विजवरालाः

## आत्मवृत्तं.

दिले होते. हा चांगला विद्वान् असून पुढे नांवालौकिकाला येण्याचा संभव होता, एवढीच गोष्ट त्यांत बरी होती. थोड्या महिन्यांनीच तिला वैधव्य आले. देवरुखाला तिचे माहेर आणि माखजनाला सासर. दोन्ही ठिकाणी वायकाहि पुरुषांप्रमाणे शेतांत रावत असत. हिला घरच्या व शेतांतल्या सर्व कामांचा अभ्यास होता. यामुळे सर्व प्रकारचे शरीरकष्ट हिच्या अंगवळणी पडलेले होते. मुंबईत शारदासदन निघणार, असे प्रसिद्ध होण्याच्या आधीच नरहरपंतांनी तिला आमच्या मुंबईच्या बिन्हाडी आणले होते व तिची घरीच शिकण्याची सुरुवातहि झालेली होती. मीहि तिला पुष्कळ वेळ शिकविलेले होते. तिच्या शिक्षणाची काय व्यवस्था करावी, ही नरहरपंतांना काळजी होतीच. इतक्यांत मुंबईला शारदासदनाची सुरुवात झाली व नरहरपंतांनी गोदूबाईला पहिली विधवा विद्यार्थीण दाखल केली. हिच्यापूर्वी प. वा. गंगाधरपंत गद्रे यांची मुलगी कुमारी शारदा ही दाखल झाली होती व तिजवरूनच पंडिताबाईंनी संस्थेला शारदासदन हे नांव दिलेले होते. गोदूबाई शारदासदनांत चार वर्षे होती. हा पुनर्विवाहाचा योग विलक्षण रीतीने जुळून आला नसता, तर हिचा अभ्यासक्रम असाच पुढे चालून हिने एकादरे स्त्री-शिक्षणाचे काम हाती घेतले असते.

आम्हां उभयतांचा निश्चय झाल्यानंतर पुढील व्यवस्थेचे काम मी माझे मित्र रामभाऊ जोशी यांजवर सोंपविले. हे व प. वा. प्रि. गो. ग. आगरकर यांनी निमंत्रणपत्रिकेवर सह्या केल्या. १८७४ साली पुण्यांतला पहिला पुनर्विवाह ज्या घरी झाला होता, त्याच झणजे प. वा. अण्णासाहेब भांडारकरांच्या घरांत तारीख ९ मार्च १८९३ रोजी हे कार्य उरकून घेण्याचे ठरले. एकदोन मित्रांनी विवाहविधि वगैरे पाहून पौरोहित्य करण्याची तयारी चालविली होती, इतक्यांत या कामी एका गृहस्थांची अकल्पित मदत मिळाली. हे गृहस्थ वेदमूर्ति भिकंभटजी वझे होत.



श्रीयुत प्रो. कर्वे      श्री. सौ. आनंदीबाई.  
( दुसरें कुटुंब. )

## पुनर्विवाह.

हे मालवण तालुक्यांतील एका गांवचे भिक्षुक. यांना विधवांच्या संबंधाने फार कळकळ वाटे, व त्यासंबंधाने आपण कांहीं करावे ह्मणून ते मुद्दाम मुंबईला आले. त्यांनी कांहीं गृहस्थांच्या भेटी घेतल्या; त्यांत माझे मित्र प. वा. सदाशिवराव केळकर यांची गांठ घेतली. “पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी पुरोहितपणा करण्याची तुमची तयारी आहे काय ?” असा प्रश्न सदाशिवरावांनी भिकंभटजींना केला. या प्रश्नाचे उत्तर ‘होय’ असे मिळाल्याबरोबर “तर मग उद्यां पुण्याला पुनर्विवाह आहे, तो चालविण्यास जा,” असे सदाशिवराव एकदम ह्मणाले, आणि श्रीयुत रामभाऊ जोशी यांच्या घराचा पत्ता देऊन त्यांनी भिकंभटजींची एकदम पुण्याला रवानगी केली. त्याप्रमाणे पुनर्विवाहाच्या आदल्या रात्री रामभाऊंच्या बिन्हाडीं येऊन ते दत्त ह्मणून उभे राहिले, तेव्हां सर्व मंडळीला मोठा विस्मय वाटला. हे कार्य आटोपल्यावर “पुनर्विवाहाचे मंगल कार्य केव्हांहि उपस्थित झाल्यास मला जरूर बोलावा, मी अगत्यपूर्वक येईन,” असे सांगून ते आपल्या गांवीं गेले. पुढे दोनतीन विवाहांसाठीं ते मुद्दाम आले होते. नंतर ते परलोकवासी झाले. पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी पुरोहित्य करणे ह्मणजे एक पुण्यकृत्य करणे असे त्यांना वाटे. ते ह्मणत, कीं, एक पुनर्विवाह चालविला, तर एका काशीयात्रेचे पुण्य लागते !

विवाहांत कन्यादान करण्याची चाल केव्हां कशी पडली असेल ती असो ! कन्येचे दान करणे ही गोष्ट विवेकबुद्धीला कशीशीच वाटते. त्यांत प्रौढ वधूचे दान फारच चमत्कारिक दिसते. प्रौढ वधूवरांचे विवाह स्वयंवराच्या स्वरूपाचे होत. स्वयंवर या नांवाला शोभेल असा कांहीं तरी विधि यासंबंधाने असावा, असे माझे मत आहे. पुनर्विवाहाच्या विधीतहि कन्यादान करण्याची वहिवाट आहे. आमच्या विवाहांत वधूचे कन्यादान न होतां तिनें आत्मदान करावे, असे

## आत्मवृत्त.

आह्मीं उभयतांनीं ठरविलें, व कन्यादानाचा विधि न करितां आत्म-  
दानाचा केला. असें करण्यास वे. भिकंभटर्जींनीं हरकत घेतली नाहीं.  
या गोष्टीची मीं त्या वेळीं फारशी परिस्फुटता केली नाहीं, तथापि एक-  
दोन वर्तमानपत्रकारांनीं या शब्दांचा उपयोग लक्षाची माहिती देतांना  
केला होता. अर्थात् कित्येक लोकांमध्ये या गोष्टीची चर्चा झाली होती.

विवाहसमारंभाच्या वेळीं चौघडा आणवावा अशाविषयी प्रसिद्ध सुधारक  
प. वा. वामनराव मोडक यांच्या पत्नी प. वा. रत्नमाबाई यांनीं फार आग्रह  
धरिला होता. रत्नागिरीला असतांना कांहीं दिवस मी यांच्या घरी राहिलों  
होतों, व यांचे मजवर बरेच उपकार होते. यांनां नाखुष करणें माझ्या जीवा-  
वर आलें. तथापि ही गोष्ट करावयाची नाहीं, असें मीं निश्चून सांगितलें.  
विवाहसमारंभ सकाळींच उरकला व भोजनसमारंभ दोनप्रहरीं झाला.  
या समारंभाला तिसचाळीस मंडळी हजर होती; पण नांवे प्रसिद्ध करण्याचें  
ज्यांनां धैर्य नव्हतें अशी मंडळी त्यांत बरीच होती. हा कार्यभाग आटो-  
पल्यावर सायंकाळीं पांच वाजतां पंडिता रमाबाईंच्या निमंत्रणावरून  
आह्मीं, हल्लीं विद्याखात्याच्या डायरेक्टरांचें ऑफीस असलेल्या शारदा-  
सदनाच्या बंगल्यांत गेलों.

आनंदीबाई ही पंडिता रमाबाईंची फार आवडती विद्यार्थिणी होती.  
त्यांनीं तिला वस्त्रें व भूषणें यांच्या देणग्या देण्यांत व तिच्या अभिनंदनार्थ  
जो भोजनसमारंभ केला त्यासाठीं बराच पैसा खरचला. आपल्या पहिल्या  
विद्यार्थिनीची योग्य व्यवस्था लागत आहे, हें पाहून त्यांनां अतिशय आनंद  
झाला होता. सदनांतील विद्यार्थिनींनां हि आपल्या एका मैत्रिणीला संसार-  
सुखाचा अनुभव घेण्याची संधि मिळाल्यामुळे आणि विधवांच्या भावी  
सुस्थितीचें द्वार मोकळें होत चालल्यामुळे अत्यंत हर्ष झाला होता. [  
तो व्यक्त करण्याची त्यांनीं संधि साधली. या वेळीं शारदासदन अत्यंत  
भरभराटीच्या स्थितींत होतें, व आमच्या पुढाऱ्यांच्या विश्वासांतून उत-

## पुनर्विवाह.

रलेलें नव्हतें. रात्री भोजनसमारंभ आटोपल्यावर सर्व विद्यार्थिनीं व इतर निमंत्रित मंडळी यांची सभा होऊन कांहीं भाषणें झालीं, व एका विद्यार्थिनीनें अभिनंदनपर कविता केल्या होत्या, त्या तिच्या कांहीं मैत्रिणींनीं गोड स्वरांनें गायिल्या. त्या येणेंप्रमाणें—

‘ झाला सायंकाळ० ’ या चालीवर.

आनंद झाला फार । आह्वांला । आनंद झाला फार !  
प्रिय भगिनी गे गोदूबाई । करीं सुखें संसार !  
जनअपवादा न गणुनि सखये । केला योग्य विचार !  
वाहवा करितिल सुजन तुझी गे । करितिल साह्य अपार !  
तुहां उभयतां प्रभु सुख देवा । करा तुझी उपकार !

श्लोक.

नांदा सौख्यभरें प्रसन्न हृदये या सृष्टिमाजी तुझी,  
लोकां साह्य करुनि कीर्ति मिळवा इच्छीतसों ह्या अह्मीः  
दुष्टांचीं वचनें मना न गणुनी सद्वाक्य आणा मनीं,  
संपादा सुजनत्व कीं सुखद जें आहे खरें ह्या जनीं.  
सौभाग्यानुभवास विन्मुख अशा होनस्थितानें जिला,  
स्वीकारुनि जियेसि सख्य जुळिलें वैधव्य आली कळाः  
ऐशी एक अनाथ बालविधवा जी सिद्ध लग्नास या,  
झाली धैर्य धरुनि जी भगिनिनीं चिंता तिचेच्या जया.  
दीनोद्धार प्रभो ! सुरक्षितपणें राखीं नव्या जोडप्या,  
व्हावें साह्य त्यांकडूनि करवीं दीनांवरी सत्कृपा;  
वैधव्याग्निंत शेंकडों बुडति ज्या प्रारब्धयोगें स्त्रिया  
ज्यांतें मानति तुच्छ आर्य जन त्यां रक्षीं करुनी दया.

## आत्मवृत्त.

मधुर सुरावर गायिलेली व आझांला कर्तव्यदिशा दाखविणारी ही पद्ये ऐकून आमच्या मनोवृत्ति उचंबळित झाल्या होत्या. उत्तरादाखल आनंदीबाईंचे व माझे थोडे भाषण होऊन हारतुरे झाल्यावर हा समारंभ आटोपला. पन्नाससाठ विधवा विद्यार्थिनींनी नवपुनर्विवाहित दंपत्यांचे अशा रीतीने अभिनंदन करण्याचा हा योग अपूर्व होता. विधवांच्या शिक्षणासाठी कमालीचे प्रयत्न करून शारदासदन यशस्वी करून दाखविणाऱ्या बाईंच्या उत्तेजनाने त्यांच्या विधवा शिष्यिणींनी केलेले हे अभिनंदन आझांला फार स्फूर्तिदायक वाटले. सर्वांचा प्रेमपूर्वक निरोप घेऊन आझी तेथून निघून आपल्या बिऱ्हाडी ह्यणजे शनिवार पेठेत नदीजवळच्या मेहेदळ्यांच्या बागेतील छोटेखानी बंगल्यांत आलों. यांत पूर्वी प. वा. त्रि. गो. ग. आगरकर रहात होते. ते फर्ग्युसन कॉलेजाच्या आवारांत स्वतःसाठी बांधलेल्या घरांत रहावयाला गेले, तेव्हां मी या घरांत रहावयाला आलों होतो. या ठिकाणी आझी आपल्या नवीन संसाराला प्रारंभ केला.



प्रकरण चोविसावें.

पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वेळचें लोकमत.

वर्तमानपत्रांतील अभिप्राय.

म्हणजे एक मित्र 'रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस' यांच्या ऑफिसांत कारकून होते. त्यांना माझ्या पुनर्विवाहासंबंधानें वर्तमानपत्रांत जे लेख आले असतील त्यांचें टांचण करून मजकडे पाठविण्याविषयी मी विनंति केली होती. त्या वेळचें लोकमत कळावें, व पुढेंमागें त्यांत किती बदल होतो याची तुलना करितां यावी, ह्मणून मी हें टांचण मागविलें होतें. तें पाठवितांना त्यांनीं जें पत्र लिहिलें त्यांत असें लिहिलें आहे, कीं, "हिंदूंनीं चालविलेलीं जेवढीं पत्रे आमच्या ऑफिसांत येतात, तीं सर्व पाहून त्यांत मिळालेले एवढे हे उतारे आहेत." हे सर्व १९३३ च्या मार्च महिन्यांतल्या कोणत्या तरी अंकांतून घेतलेले आहेत. लोकमताच्या भिन्न छटा समजतील, अशा रीतीच्या उताऱ्यांपैकीं कांहीं भाग येथें देणें जरूर वाटतें. सर्वस्वी सुधारक मताच्या पत्रांचे लांबलचक अभिप्राय देण्याची जरूर नाहीं.

सर्वस्वी अगर अंशतः अनुकूल अभिप्राय.

१ इंदुप्रकाश, मुंबई:—हा विवाह लावण्यास येथून भिकंभट वझे या नांवाचे याज्ञिक व वैदिक व्युत्पन्न भिक्षुक मुद्दाम गेले होते. पुण्यांत अशा प्रकारचा हा पहिलाच विवाह झटला तरी चालेल.

२ सुधारक, पुणे:—नैसर्गिक सौजन्य, सुशिक्षण, स्वावलंबन व निश्चय इत्यादि सद्गुण ज्याच्या अंगी आहेत त्यावर विधुरतेचा दुःखकारक प्रसंग आला असतां त्यानें काय करावें, याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण प्रो. कर्वे यांनीं घालून दिलें आहे.

## आत्मवृत्त.

३ ज्ञानप्रकाश, पुणे:—पुनर्विवाहपक्षाचे अभिमानी रा. वा. आ. मोडक हे मुंबईहून व पाटील वकील हे पंढपुराहून मुद्दाम आले होते. वध्याहून रा. वासुदेवराव परांजपे वगैरे मंडळीकडून अनुमतिदर्शक तार आली होती.

४ सुबोधपत्रिका, मुंबई:—कर्वे यांनी पढतमूर्खत्वाचे अवलंबन न करितां खरे मानसिक धैर्य दाखविले.

५ वैदर्भ, अकोला:—This has been an exceptionally good match.

६ ज्ञानचक्षु, पुणे; ७ वेगुल्लेवृत्त, वेगुल्ले; व ८ प्रमोदसिंधु, उमरावती या पत्रांचे अभिप्राय सर्वस्वी अनुकूल आहेत.

९ केसरी, पुणे:—डेकन एजुकेशन सोसायटीचे लाइफ मेंबर व फर्ग्युसन कॉलेजांतील गणिताचे प्रोफेसर, रा. रा. धों. के. कर्वे, बी. ए., कोंकणस्थ ब्राह्मण, वय ३५, यांचा शारदासदनांतील विद्यार्थी गोदूबाई जोशी, वय अजमासे २४ यांच्याशी विवाह गेल्या शनिवारी अष्टमांच्या सुमुहूर्तावर हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे करण्यांत आला. गोदूबाई यांचे पहिले पति लहानपणीच निवर्तले व त्यांच्या हल्लींच्या विवाहास त्यांचे वडील व बंधु रा. रा. न. बा. जोशी, बी. ए., एल्एल्. बी. यांची संमति आहे. राजश्री जोशी व कर्वे हे स्नेही आहेत. रा. कर्वे यांचे पहिले कुटुंब निवर्तल्यापासूनच पुनर्विवाह करण्याचा त्यांचा निश्चय होता, व त्यांनी तो अखेरीस तडीस नेला, याबद्दल ते प्रशंसेस पात्र आहेत. बालविधवांचे अशा रीतीने जर कांहीं पुनर्विवाह घडतील तर ही सुधारणा कांहीं लोकप्रिय होईल. रा. कर्वे हे सुधारणेची वाचालता करीत नसूनहि ते अशा रीतीने पुनर्विवाह करण्यास तयार झाले हेहि या लेखणी व तोंडसुधारकांनी लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे.

पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वळचें लोकमत.

१० मराठा, पुणे:—The remarriage which took place yesterday at the residence of the late Anna-saheb Bhandarkar in Shukravar Peth, was, except being a remarriage, in every way decent, and was performed according to the strict orthodox ritual. Whatever may be our opinion on the general question about the necessity of widow remarriages, we must say that if the thing is worth trying at all, it ought to be made in a way that would make it popular. Mr. Karve, though never known to have been a blustering reformer, has set a practical example of moral courage which not a whole legion of social quacks have shown in their conduct.

११ नेटिव्ह ओपिनियन, मुंबई:—मि. कर्वे यांच्या पुनर्विवाहांत तो शास्त्रविरुद्ध होता याशिवाय दुसरें कांहीं नांव ठेवण्यासारखें नव्हतें. विवाहविधि चालविण्याकरितां कोणी ब्रह्मो भट धरून आणिला नव्हता. तो अगदीं जुन्या हिंदुशास्त्रोक्त पद्धतीप्रमाणें एका ब्राह्मणाकडून चालविण्यांत आला. मेसर्स जोशी, कर्वे व बाम \* यांनीं आपल्या धैर्यानें पहिल्या पिढीच्या सुधारकांस खचित खाली पाहण्यास लावले यांत संशय नाहीं.

१२ विद्याविलास, कोल्हापुर:—आमचें मत पुनर्विवाहाच्या सर्वथैव प्रतिकूल आहे, असें समजूं नये. स्मृतिवचनांत सांगितल्याप्रमाणें आपत्ति आल्या असतां इच्छेप्रमाणें विवाह करावा; मात्र त्याबद्दल शास्त्रोक्त मर्यादा असावी.

\* श्रीयुत न. वा. जोशी यांनीं नुकताच श्रीयुत बाम यांच्या प्रौढ कन्येशीं विवाह केला होता.

## आत्मवृत्त.

१३ जगद्धितेच्छु, पुणे:—आमच्या धर्मशास्त्राला खरोखरच जर पुनर्विवाह असंमत असेल तर धर्माकरितां झणून या विवाहाला व तो करणाऱांनां दोष द्यावा लागेल. बाकी नुसत्या विचारदृष्टीनें पाहिल्यास धोंडोपंतांनीं आपल्या समकालीन बंधूस उत्तम कित्ता घालून दिला असें आह्मी झणतो. या पुनर्विवाहासंबंधानें दोष देण्यास जागा असली तर फारच थोडी असेल, ही गोष्ट अगदी खरी आहे.

१४ तुकाराम, अहमदनगर:—एक सुधारक मताचा व एक असुधारक अशा दोघांच्या काल्पनिक संवादांत जुन्या मतांच्या अभिमान्याचें शेवटचें भाषण:—शास्त्रसंमतीनें झणाल तर आह्मी नाहीं ऐकणार; आणि जर गतभर्तृकेस दुःखार्नातून बाहेर काढण्याच्या उद्देशानें केला असेल, तर प्रो. कर्वे यांच्या धैर्याबद्दल तुझाला लाज वाटली पाहिजे, व ते आमच्या प्रशंसेला पात्र आहेत. असे लोक पुढें येऊन बोलल्याप्रमाणें जर करतील तर त्यांच्यावर विश्वास बसण्यास काय बरें उशीर !

१५ कल्पतरु, सोलापूर:—एकंदरीत सामाजिकदृष्ट्या व नीतिदृष्ट्या विचार करतां धोंडोपंत आणि गोदूबाई यांच्या विवाहानें पुनर्विवाहपक्षास चांगलीच मदत होईल व सुधारणेच्या इतिहासांत हा पुनर्विवाह महत्त्वाचा गणला जाईल.

१६ नासिकवृत्त, नासिक:—पुनर्विवाह कां होईना, परंतु तो यथाशास्त्र व यथाविधि लावण्याची खटपट केल्यास कांहीं लोकांची संमति मिळून यश येण्याचा संभव आहे.

१७ जगदादर्श, अहमदनगर:—ज्या अबलांचा कांहीं अपराध नसतां पति गत झाल्यापासून त्यांस मरण येईपर्यंत त्यांनीं दुःख भोगावें हें धर्मशास्त्रकर्त्यांस तरी कसें संमत झालें असेल तें असो. तेव्हां या गोष्टीला कांहीं सवड असलीच पाहिजे. आणि जरी धर्मशास्त्र-

पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वेळचें लोकमत. ०

कर्त्यांनीं पूर्वीं सवड करून ठेविली नसली तरी हल्लीं सवड केलीच पाहिजे.  
.....पुनर्विवाह ही व्यवस्था इतर अनन्वित कृत्यें होतात,  
त्यापेक्षां फार उत्तम आहे.

१८ खानदेशवैभव, धुळें:—हा विवाह बऱ्याच मंडळींस पसंत पडेल, यांत संशय नाही.

प्रतिकूल अभिप्राय.

१ वार्ताहर, मुंबई:—हीं वधूवरें, गोदूबाई जोशी ( २८ वर्षे वयाची बालविधवा असून यांच्या केसांची दुष्ट चालीनें विटंबनाही झालेली होती; परंतु पंडिता रमाबाईच्या शारदासदनांत या जाऊं लागल्या-पासून यांच्या अंतःकरणांत लख उजेड पडला आणि त्या कारणानें त्यांनीं आतां केशभार बाळगून त्यांनीं आतां देहाला सुरूपता आणिली आहे ) व फर्ग्यूसन कॉलेजचे प्रोफेसर मि. धों. के. कर्वे, हीं होत.

२ चंडांशु, तासगांव:—पुनर्विवाह होणेंत मोठेंसें तात्पर्य किंवा महत्त्व आहे असें मानतां येत नाही. या पुनर्विवाहापासून कोणत्याही गोष्टीचा फायदा नाही ही गोष्ट सिद्ध आहे.

३ प्रांतिकसमाचार, पुणे:—प्रो. कर्वे यांची प्रकृति साधारणच, किंबहुना लक्षांत येण्यासारखी अशक्तच आहे ह्याणण्यास हरकत नाही. तेव्हां पहिला संबंध सुटला असून, शिवाय हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें जन्माचें सार्थक असा उभयकुलांस पाणी देणारा एक पुत्र असून त्यांनीं हा विवाह करून घेतला हें एक गैर झालें, असें आमचें मत आहे.

४ पुणेवैभव, पुणे:—यास पाट किंवा पुनर्विवाह ह्यांपैकीं एकही नांव देतां येणार नाही. वस्तुतः पाहिलें तर षड्विकारांच्या स्वाधीन होऊन ज्यांनीं आपल्या कुलांत कधींहि न झालेला प्रकार केला त्यांच्या मानसिक धैर्याची रीफ करणें सुधारक बच्चांखेरीज इतरांस कधींहि शोभावयाचें नाही.

५ मंत्री, पुणे:—यांनीं जो पाट लावून घेतला त्याबद्दल त्यांच्या मानसिक धैर्याची जितकी स्तुती करावीशी वाटते तितकीच किंबहुना

ज्याच्याहि पलीकडे हिंदुधर्मशास्त्राच्या अज्ञानाबद्दल वाखाणणी व स्तुति-स्तोत्र करण्याची पाळी येते, याबद्दल खेद वाटतो.

६ श्रीशिवाजी, पुणे:—या विधवात्मदानप्रकरणांत घेडगुजरी प्रकार झाला नाही, तेव्हां त्याजपासून होणाऱ्या संततीस “कॉस ब्रोड” हें नांव देतां येणार नाही. तथापि आज दहापंधरा वर्षे जिने वैधव्यांत काढून त्या स्थितीस आपलीशी करून घेतली तिजवर इतका अनुग्रह करण्यापेक्षां दुसऱ्या एकाद्या नवीनच तयार झालेलीवर ही अनुकंपा केली असती तर हल्लींच्या संबंधांतील वधूवरांचा आज कित्येक वर्षांचा स्नेहसंबंध असल्याकारणानें जो कमीपणा येत आहे तो तरी आला नसता.

७ कर्नाटकपत्र, धारवाड:—या पुनर्विवाहांचें पर्यवसान काय होणार झणाल तर नवी एक गोळकांची जात पैदा होणार. अशी गोळक जात त्या जुन्या गोळकजातीच्या गुलामांचीहि बरोबरी करू शकणार नाही. गोव्यांच्या किरिस्तावांचीच उपमा हिला साजेळ.

८ धारवाडवृत्त, धारवाड:—स्त्रीशिक्षण वाढलें, पंडिता रमाबाईसारख्या रत्नांचा उदय झाला, स्त्रियांनां पुरुषांबरोबर आपले हक्क असावे असें वादूं लागलें, तेव्हां पुनर्विवाहाची चाल पडली हें वरेंच झालें, असें झटलें पाहिजे. श्रीजगद्गुरु सध्या कामांतून गेले आहेत, तेव्हां चार पुढारी मंडळींनीं तरी याचा अवश्यमेव विचार करावा !

९ गंगालहरी, नासिक:—जसे इतर जातींत पुनर्विवाह होतात तद्वतच आम्हां हिंदुलोकांत हे होत. यापेक्षां जास्त कांहीं नाही. खऱ्या ब्रह्मबीजी ब्राह्मण बच्चाकडून असें कधीहि व्हावयाचें नाही.

१०. विदूषक, कऱ्हाड:—आमच्या पंडिता रमाकाकूंच्या शिष्यिणीनें आपल्या जन्माचें सार्थक केन्याबद्दल त्यांस धन्यता वाटत असेल त्यांत संशय नाही, व सुधारकांसहि धन्यता वाटणें साहजिक आहे. त्या त्यांच्या कृतीवरून यांच्या सुधारणेची कमाल आहे कीं नाही !

प्रकरण पंचविंशतें.

पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वेळचें लोकमत.

पुनर्विवाहानंतरची आमची मुरुडची पहिली खेप.

दर मे महिन्यांत मुरुड गांवो जाऊन माहनापंधरा दिवस तेथें राहण्याची जी माझी वहिवाट होती, ती तशीच चालू ठेवण्याचा मी विचार केला. मुरुड गांवाबद्दल मला अतिशय प्रेम वाटत असे व या महिन्यांत तेथें ज्या अनेक चळवळी होत, त्यांशीं माझा विशेष संबंध जडला होता. सगळ्या तालुक्यांत जिकडेतिकडे माझा पुनर्विवाह हाच विषय हाऊन गेला होता. नोकरीवर असणाऱ्या इतर लोकांप्रमाणें पांचचार वर्षांनीं एकदां अठपंधरा दिवस राहून कोणत्याहि भानगडोंत न पडतां परत जाणारा मी असतो, तर माझ्या वाटेस कोणी गेलें नसतें; पण अनेक चळवळींमुळें माझा लोकांशीं पुष्कळ संबंध येणार होता व त्या प्रसंगीं मला कसें वागवावें, हा प्रश्न लोकांपुढें होता. मानापमानाचा विचार न करितां लोक जसे वागवतील तसें वागवून घेण्यास मी तयार होतो. शूद्र लोकांत पुनर्विवाहाची चाल आहे त्या लोकांप्रमाणेंच मला तुझी वागवा, असें मी ग्रामस्थांनां स्पष्ट सांगितलें होतें; पण मला खज्यासारखें उचलून टाकण्याचाच त्यांनीं बेत केला. मी मुरुडास केव्हां येणार याबद्दल कोणाला कांहीं न कळवितां मी आनंदीबाईसह एकदम एके दिवशीं सायंकाळीं मुरुडास जाऊन दाखल झालों, व आपल्या घरीं बाहेरच्या पडवींतील खोलींत उतरलों. मी आल्याची बातमी हांहां झणतां सर्व गांवभर पसरली. ताबडतोब ठिकठिकाणीं दहादहा पांचपांच लोकांचे थवे बसून मला वागविण्यासंबंधाचे नियम गांवकीत करून ते सर्वांनां जाहीर करण्याच्या विचारांचा खल होऊं लागला.

दुसऱ्या दिवशीं गांवभर गांवकीचें निमंत्रण होऊन रात्रीं गांवकी जमलीं. अठरा वर्षावरील प्रत्येक ब्राह्मण ग्रामस्थ त्या दिवशीं गांवकीला हजर होता. महत्त्वाचा एकादा प्रश्न गांवकींत यावयाचा असला तर बहुधा त्यासंबंधानें गांवांत दोन पक्ष असावयाचे. पण या प्रश्नासंबंधानें तसें कांहीं होण्याचा संभव नव्हता. नव्या सुशिक्षित मंडळीपैकीं बरेच लोक त्या वेळीं गांवांत होते; पण एकालाहि अशा रीतीनें पुनर्विवाहित मनुष्याला वागविणें योग्य नव्हे असें ह्मणण्याचें धैर्य झालें नाहीं व तें होऊन उपयोगहि नव्हता. एकाद्या गांवकुटाळ मनुष्यानें वाटेल तें बोलावें व त्याविरुद्ध कोणीं ब्र काहूं नये असा प्रकार बहुधा अशा गांवकींत असतो. कोणी नेता अगर अध्यक्ष नसल्यामुळें अशा सभेच्या कामाला आवर घालणें कठिण असतें.

दादांची स्थिति या वेळीं अतिशय कठिण झाली होती. मी अगदीं जवळ येऊन राहिलेला, तेव्हां घरांतील मनुष्यांनीं माझ्याशीं व आनंदी-बाईशीं कितपत संबंध ठेवावा, हा त्यांनां मोठा पेंच होता. या कामीं त्यांनां सल्ला देणारे गृहस्थ ह्मणजे आमचे वालमित्र वाळकृष्णपंत आचवल. हे त्या वेळीं मुरुडाहून तीन कोशांवर वुरोंडी येथें मास्तर होते. दादांनीं त्यांनां ताबडतोब बोलावून आणलें. हे गांवकीलाहि हजर राहिले. गांवकींत कोणीहि मनुष्य विरुद्ध न बोलतां ठराव झाले ते येणेंप्रमाणें:—

१. धोंडोपंतांनां एका बैठकीवर घेऊन बसूं नये.
२. ते ज्या सभेंत असतील त्या सभेला कोणी जाऊं नये.
३. या मे महिन्यानंतर ते पुनः येऊन आपले कवाडींत पाऊल टाकतील तर त्यांचे बंधु भिकाजीपंत यांनां बहिष्कार घालावा.

पहिल्या ठरावासंबंधानें बोलतांना एका बैठकीवर बसण्याचा प्रसंग टाळण्याकरितां एका गाडीतून ( बैलाच्या )हि यांच्याबरोबर



## पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वेळचें लोकमत.

जाऊं नये, असे उद्गार एका गृहस्थानें काढले होते. ज्या गृहस्थांकडे बसावयाला वगैरे जाण्याचा माझा परिपाठ होता, व ज्यांकडे गेलें असतां त्यांनां वाईट वाटणार नाहीं असें मला वाटलें, त्यांजकडे मात्र मीं गेलों, व त्यांनीं मला निराळ्या बैठकीवर बसविलें. एक जुन्या तऱ्हेचे सदृग्ृहस्थ पूर्वीं मला चागलें मानीत ते माझ्या कृतीनें अतिशय रागावले होते. त्यांजकडे जाणें ह्यणजे त्यांनां मुद्दाम चिडविणें होईल ह्यणून मीं त्यांजकडे गेलों नाहीं. ज्या फंडांत मीं आहे त्याशीं आपला संबंध नको ह्यणून या व दुसऱ्या तीनचार गृहस्थांनीं माझा पुनर्विवाह झाल्याबरोबरच मुरुडफंडाचा राजीनामा दिला होता. मुरुडफंड हा ब्राह्मण ग्रामस्थांचा आहे, आणि धोंडोपंत आतां ब्राह्मण नाहींत, तेव्हां त्यांचें नांव मुरुडफंडांतून काढून टाकावें, असा कित्येकांचा विचार होता; पण त्यांनां दुसऱ्यांची अनुकूलता न भिळाल्यामुळें माझे नांव फंडांतून निघालें नाहीं, तथापि त्या वर्षीं मला मुरुडफंडाच्या सभेला येऊं दिलें नाहीं. मीं सभेंत गेलों असतो तर नव्या सुशिक्षित मंडळीपैकीं देखील पांचचार मंडळी सभेंत राहिली असती कीं नाहीं, याबद्दल मला शंका आहे. कारण, जो तो विनाकारण चिखलांत दगड टाकून अंगावर चिखल उडवून घेतो कोण, असें ह्यणणार. मीं सभेंत जाऊन विनाकारण बखेडा करूं नये, असा सल्ला माझ्या मित्रांनीं मला दिला व मीं मुरुडफंडाची सभा सभेंत न जातां निर्विघ्नपणें पार पडूं दिली. तालुक्यांतील सुशिक्षित मंडळी तरी अधिक विचार करतील, असें मला वाटलें होतें; पण त्यांच्या संबंधानेंहि उलट प्रत्यय आला. स्नेहवर्धक मंडळीसंबंधानें केळशीस काय झालें, तें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

पहिल्या दोन बंधनांचें मला कांहीं वाटलें नाहीं; पण तिसरें बंधन मात्र माझ्या काळजाला झोंबलें ! यापेक्षां माझा शारीरिक छळ झाला असता, तर तो मीं मोठ्या आनंदानें सोसला असता. परंतु प्रियजनां-

## आत्मवृत्त.

मधील प्रेमपाश छेदणारा हा नियम मला असह्य झाला. आझी कुटुंबां-  
तील सर्व माणसें अतिशय एकोप्याने व प्रेमळपणाने वागणारीं होतीं.  
आई, दादा, वहिनी, अंबाताई, राधाबाई व मी अशीं सर्व मनुष्ये एकत्र  
वसून सुखदुःखाच्या गोष्टी कराव्या, असे प्रसंग मी घडवून आणीत असें.  
आतां आईजवळ व अंबाताईजवळ माझेहि बोलणे अशक्य झालें, मग  
आनंदीबाईनें बोलण्याची गोष्ट तर विचारावयालाच नको. ग्रामस्थांनीं  
अशा प्रकारें शस्त्र उचललेलें पाहून आई व अंबाताई यांची मनःस्थिति  
अत्यंत शोचनीय झाली. त्यांच्याशीं संभाषण करण्याचा प्रयत्न करणे  
झणजे त्यांच्या दुःखावर डाग देण्यासारखें मला वाटूं लागलें. शिवाय,  
शेजारीं आपखुषीच्या छीडिटेकितवांची कमतरता नव्हती. शिजवलेले  
कांहीं पदार्थ घरांतून मला देण्यांत येतात कीं काय, वगैरे गोष्टांवर  
नकळत पहारा होता. या मे महिन्यांत माझे आईशीं अगर अंबाताईशीं  
भाषण झालें नाहीं, वं माझे पाऊल घरांत पडलें नाहीं. मी त्यांच्या  
प्रेमाला अंतरलों, याबद्दल तर वाईट वाटलेंच; पण तीं  
माझ्या प्रेमाला अंतरलीं, एवढेंच नव्हे, पण कुलाला कलंक  
लावणारा मी निघालों, याबद्दल त्यांनां जाचणी व्हावी,  
व वेळोवेळां मान खालीं घालण्याचा प्रसंग यावा, हे दुःख  
मला शल्यासारखें झालें. दादा स्वभावाने अतिशय गरीब, यामुळे  
हा लोकप्रवाद त्यांनां दुःसह झाला. बाहेरची सुशिक्षित मंडळी गांवांत  
होती, तोंपर्यंत त्यांनीं धीर धरला होता; पण पुढें हें सर्व दुःख असह्य  
झालें. दादा हे धीराचे पुरुष. पत्नीच्या व सहासात मुलांच्या वियोगाचें  
दुःख त्यांनीं धिमेपणाने सोसलें. असल्या दुःखाने ते कधीं खचले नाहींत;  
पण या प्रसंगाने उत्पन्न झालेल्या दुःखावर त्यांनां आवर घालतां येईना.  
कांहीं दिवसांनीं त्यांनां भ्रमिष्टासारखें झालें, व ते वेळ्यासारखें करूं लागले.  
परिस्थिति बदलल्यानें त्यांनां बरे वाटेल झणून मामांनीं त्यांनां शेरवलीसु

## पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वेळचें लोकमत.

नेलें. सुमारें तीनचार महिने त्यांची स्थिति अत्यंत शोचनीय होती. आईच्या व अंबाताईच्या दुःखाचा तर कळस झाला. मी त्यांच्या दुःखाचा वांटेकरी होणें अशक्यच होतें. या सर्व गोष्टींनीं माझ्या मनाची स्थिति काय झाली, हें माझें मलाच ठाऊक ! मला तरी त्या स्थितीचें शब्दांनीं वर्णन करितां येत नाहीं. इतक्या थरावर हें प्रकरण जाईल, असा माझा अंदाज नव्हता. इतका अंदाज असता तर मी ही उडी घेतली असती कीं नाहीं, याची मला शंका आहे. लवकरच दादा पूर्वस्थितीवर आले झणून सर्व ठीक झालें. नाहींतर काय प्रकार घडले असते कोण जाणे !

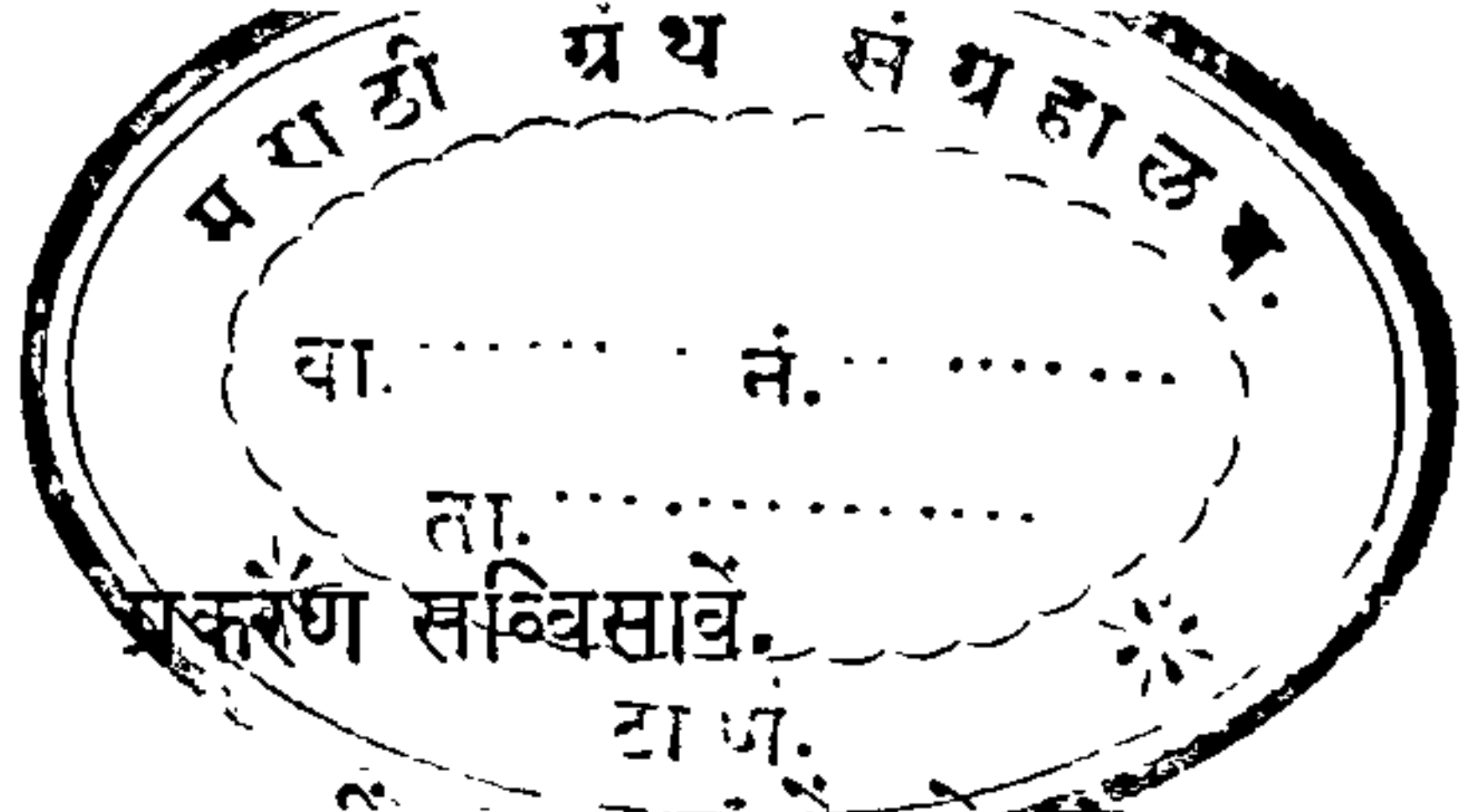
यानंतर कांहीं वर्षें मी मुरुड गांवाची वास्तपुस्त सोडून दिली. पुढें दोनतीन वर्षांनीं एकदां जावें व दोन दिवस राहून परत यावें, असा क्रम आरंभला. या सर्व प्रसंगीं चुलत वंधु गंगाधरपंतयांच्या रिकाम्या घरांत मी उतरत असें, व दादांची किंवा अंबाताईची कुमारीका मुलगी आमच्या घराहून माझ्यासाठीं अन्न घेऊन येई तें मी खात असें. आठदहा वर्षांत मी माझ्या घराच्या आवारांत पाऊल टाकलें नाहीं. तसें केलें असतें, तर लोकांकडून घरच्या मंडळीला त्रास झाला असता. या प्रसंगीं आई व अंबाताई या मला एकाद्या वेळींच भेटत. मध्यरात्री त्यांनीं मी असें त्या घरीं यावें, व नंतर भीतभीत माझ्याशीं चार शब्द बोलावे. आठदहा वर्षें गेल्यानंतर ग्रामस्थांचा राग शांत झाला, व मी घरीं जाऊन उतरूं लागलों, व मला मुरुड फंडाच्या सभेला जातां येऊं लागलें. तरी सभेला मी असलों झणजे कांहीं मंडळींनीं येऊं नये, असा प्रकार होत असे. आतां तो नाहींसा झाला आहे.

आनंदीबाईची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली. मला बोलाचाला-  
वयाला पुष्कळ मंडळी होती, पण तिच्याशीं सहानुभूतीनें वागणारें एकहि मनुष्य तेथें नव्हतें. तिचें बोलणें, चालणें, व वागणें कसें आहे, हें सर्व मनुष्यें डिटेक्टिव्हाच्या नजरेनें पहात होती. शेजारच्या एका विधवा बाईनें तर

## आत्मवृत्त.

“ लग्नाच्या वेळीं तुला किती महिने गेले होते ? ” ह्याणून बेधडक प्रश्न केला. पुनर्विवाह करणारी बाई चांगल्या वर्तनाची असणें शक्यच नाही, असें तिला वाटत होतें ! स्नेहवर्धक मंडळीच्या सभेसाठीं आलेल्या दापोलीच्या एका गृहस्थांनां मुरुडास व केळशीस झालेले प्रकार पाहून फार आश्चर्य वाटलें, व थोडीशी चीडहि आली. त्यांनीं आह्मां उभयतांनां दापोली येथे आपल्या घरीं चार दिवस राहण्यासाठीं बोलाविलें. त्यांचें निमंत्रण मोठ्या आनंदानें स्वीकारून आह्मी तेथे गेलों. सदर गृहस्थांच्या आईनें व बायकोनें आनंदीबाईला फार सहानुभूतीनें वागविलें. त्या तिची वेणीफणी करीत व कौतुकानें अनेक प्रकारच्या हकीकती विचारीत. जेवणाच्या वेळीं निराळ्या पंक्तीला बसावें व अन्नाला आणि पिण्याच्या पाण्याला स्पर्श करूं नये, एवढाच भेद काय तो त्यांनीं ठेविला होता.

अशा रीतीनें अनेक प्रकारचे सुखदुःखाचे अनुभव घेऊन व तालुक्यांतलिल लोकांनां महिना दोन महिने संभाषणाला पुरतील असे विषय उत्पन्न झोण्याला कारणीभूत होऊन आह्मी परत पुण्याला येऊन नित्य कृत्यांनां लागलों.



## वहुजनसमाजाशीं वागण्यांचें धोरण.

कार्तिक २३ मे १९९३ च्या केसरींत पुढील स्फुटलेख आहे:—  
 “ प्रो. कर्वे यांच्या पुनर्विवाहाच्या वेळीं येथें कांहीं गडबड झाली नाहीं. तिचा वचना काढण्याकरितांच कीं काय त्यांनीं एका समानशील मित्रासहवर्तमान आपल्या ग्रामस्थ धर्माभिमानी जनसमूहावर नुकतीच स्वारी केली असावी, असें एका मुरुडकराच्या पत्रावरून दिसतें. मुरुड-महात्म्य गाणाऱ्या येथील एका पत्रानें ह्याटल्याप्रमाणें परांगदा झालेले मुरुडकर कदाचित् दिग्विजयी असतील; परंतु खुद्द मुरुडचे लोक इतर ठिकाणच्या धार्मिकमन्यांपेक्षां फारसे शहाणे नाहींत. निदान येथील शुद्धपक्षीयांपेक्षां त्यांच्यांत विशेष सौजन्य व पोंच नाहीं, हें या हकीकतीवरून उघड होतें. पुनर्विवाहाच्या शास्त्राशास्त्रत्वाचा किंवा इष्टानिष्टतेचा विचार न करितां प्रो. कर्व्यांच्या पुनर्विवाहाचें आर्झी अभिनंदन केलें त्याचें मुख्य कारण, असल्या सुधारणा अमलांत आणतांना परंपरागत शास्त्रोक्त विधींचें उलंघन व दुसरे पुष्कळ फाजिल प्रकार दिसून येतात ते घडून देऊन प्रो. कर्व्यांनीं विद्युद्देगानें सर्व सुधारणा एका क्षणांत करूं पाहणाऱ्या मंडळीला चांगला कित्ता घालून दिला, हें होय. पुनर्विवाह निषिद्ध मानणाऱ्यांनीं प्रो. कर्व्यांनां नुसतें पंक्तिबाह्य ठेविलें असतें, तर आर्झी त्यांनां फारसा दोष दिला नसता; पण तसें करतांना सभ्य रीतीचा व सारासार विचाराचा त्याग केल्यानें आपल्याच पक्षाची हानि होते, हें मुरुडकर धर्माभिमानींच्या लक्षांत आलें नाहींसें दिसतें. केवळ पक्षाभिमानास पेटून स्नेहवर्धक सभेसारख्या नुकत्याच

स्थापलेल्या होतकरू संस्थांचा बिघाड करणे उचित नाही, हे तेथील पुढाऱ्यांच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होते.”

हा लेख प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांतील पहिल्या वाक्याने होणारा गैरसमज दूर व्हावा या हेतूने मी केसरीत छापण्यासाठी एक पत्र लिहिले, ते तारीख ३० मे १८९३ च्या केसरीत छापले आहे. बहुजनसमाजाशी कोणत्या रीतीने वागण्याचा मी संकल्प केला होता, हे त्यावरून कळण्यासारखे असल्यामुळे ते पत्र येथे समग्र देत आहे. त्या पत्रावरील हेडिंग केसरीकारांनी घातले आहे.

“ प्रो. कर्व्याची मुरुडावर स्वारी.

रा. रा. केसरीकर्ते यांस:—

सा. न. वि. वि.—गेल्या केसरीत आपल्या हातून व्यक्ति-संबंधाने माझ्यावर जो आरोप झाला आहे, त्यासंबंधाने दोन शब्द लिहिणे जरूर वाटल्यावरून लिहित आहे. तरी या पत्रास येत्या अंकी स्थळ देण्याची कृपा करावी.

बहुजनसमाजाच्या मताविरुद्ध मी एक गोष्ट केली आहे, व तिजबद्दल मला जो त्रास होईल तो भोगण्यास मी तयार असले पाहिजे. तरी मनुष्यस्वभावाप्रमाणे तो होईल तितका कमी करण्यासहि झटले पाहिजे. करितां माझ्याबद्दल ज्यांना प्रत्यक्ष माहिती नाही अशा आपल्या वाचकसमुदायाचा, आपल्या लेखाने माझ्याबद्दल होणारा गैरसमज दूर करण्याविषयी यत्न करितो.

आपल्या लिहिण्यावरून वाचणाराची अशी समजूत होते, कीं, मला ‘ गडबड ’ अत्यंत प्रिय असून ती येथे झाली नाही म्हणून ती इच्छा तृप्त करून घेण्याकरितां मी आपल्या समान-

## बहुजनसमाजाशीं वागण्याचें धोरण.

शील मित्राबरोबर मुरुडकर धर्माभिमान्यांवर हल्ला केला. अर्थात् केवळ मुरुड येथील लोकांनां खिजविण्याच्या उद्देशानें मी तेथें गेलों. परंतु वास्तविक प्रकार तसा नाहीं. मुरुडास माझें घर आहे, व आप्तइष्ट आहेत. आज दहा वर्षांपर्यंत वर्षांतून दोनदां, निदान एकदां तरी आपल्या जन्मभूमीस जाऊन तिच्या हिताकरितां आपल्या हातून होण्यासारखे अल्पस्वल्प यत्न करावे, व आप्त-इष्टांस भेटून विश्रांतीचे दिवस तेथें घालवावे, असा माझा परिपाठ आहे. त्यास अनुसरूनच यंदा मी तेथें गेलों. मला तेथें 'गडबड' करावयाची नव्हती, व ह्मणून 'समानशील मित्राची' हि जरूर नव्हती. माझ्याप्रमाणेंच माझ्या मित्राचेंहि घर मुरुडास असून, कधीं कधीं ते तेथें जात असतात. ते व मी बरोबर गेलों आलों नाहीं. तेथें असतांना त्यांचामाझा बसण्याउठण्याचाहि संबंध फारसा नव्हता. त्यांची बैठक ज्या घरांत होती तेथील गृहस्थांस, तेथें मी गेल्यानें वाईट वाटेल अशी माझी समजूत होती, ह्मणून तेथें जाणें मीं मुद्दाम टाळलें. मुरुड येथें असतां मीं कोणा-कडे जेवण्याचा अगर पाणी पिण्याचाहि प्रसंग आणला नाहीं. ज्यांस आवडणार नाहीं अशा गृहस्थांकडे बसाउठावयासहि मी गेलों नाहीं. कांहीं गृहस्थांकडे जाऊन निराळ्या बैठकीवर बसण्याचा प्रसंग आला असतांहि, त्यांस शब्दानें अथवा कृतीनें दुखविलें नाहीं. ज्या गृहस्थांकडे पांचचार वेळां तरी गेल्याशिवाय व चारदोन घटका बोलत बसल्याशिवाय वर्ष गेलें नाहीं, अशा कित्येक गृहस्थांनां माझ्या कृत्यापासून वाईट वाटलें असें पाहून, मी त्यांकडे गेलों नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्याशीं बोलल्यानें

देखील त्यांच्या मनास वाईट वाटेल, असें जाणून तोहि प्रसंग टाळला. ज्या धर्माभिमानी लोकांनीं मला चांगल्या तऱ्हेनें वागवले नाहीं असें आपणांस वाटते ते गृहस्थदेखील माझ्यावर वरील आरोप करणार नाहीत. व्यक्तीसंबंधानें मला एकाहि माणसाकडून यत्किंचित्हि त्रास झाला नाही. मी तेथें गेल्यावर लोकांस माझ्याशीं बसण्याउठण्याचा तरी प्रसंग येणारच, हें जाणून धर्मदृष्टीनें लोकांनीं माझ्याशीं कसें वागावें याबद्दल गांवाकित ठराव होणें साहजिक होते. त्या ठरावावरून आपलें वरील मत झालें असल्यास नकळे. मुरूड ही माझी जन्मभूमी व विश्रांतीची जागा आहे. तेव्हां तेथें अगदींच न जाणें माझ्या हातून होणार नाही; परंतु तेथें गेल्यावर कोणाचेंहि मन दुखवले जाणार नाही, अशाविषयीं मीं योग्य काळजी घेतली होती. ज्या समाजांत रूढ व्हावी अशा हेतूनें मीं हा गोष्ट केली, त्या समाजाशीं होईल तितका संबंध ठेवण्याला मला यत्न केला पाहिजे. मात्र तसें करतांना समाजाला डिवचतां कामा नये. समाज ज्या रीतीनें वागवील, त्या रीतीची वागणूक सहन केली पाहिजे. ह्याणजे कालांतरानें समाजालाच आपल्या कडकपणाबद्दल वाईट वाटून तो मला बऱ्या रीतीनें वागवूं लागेल. वरील तत्त्व आपणांसहि कदाचित् कबूल असेल, व या तत्त्वास अनुसरूनच माझे वर्तन होतें. असें असूनहि वरील आरोप माझ्यावर होत राहातील तर निरुपाय ह्याणून स्वस्थ बसावें लागेल.

इतका पाल्हाळ करण्याची गरज नव्हती; परंतु माझ्या वर्तनावर अनेक लोकांचे डोळे लागलेले असण्याचा संभव आहे,



बहुजनसमाजाशीं वागण्याचें धोरण.

तेव्हां वेळींच पूर्ण खुलासा करणें जरूर वाटलें. तसदीची माफी व्हावी. कळावें, लोभ असावा, ही विनंति.

धोंडो केशव कर्वे.”

याच अंकांत या पत्राचा उल्लेख करून केसरीकारांनीं स्फुटलेख लिहिला आहे, तो येणेंप्रमाणें:—

“ गेल्या खेपेस प्रो. कर्व्यांच्या पुनर्विवाहासंबंधानें लिहितांना त्यांजवर किंवा दुसऱ्या कोणावर ‘ व्यक्तिसंबंधानें आरोप ’ करण्याचा आमचा हेतू होता, असा आपला चुकीचा ग्रह करून घेऊन त्यांच्या निराकरणार्थ त्यांनीं एक पत्र पाठविलें आहे, तें दुसरीकडे छापलेंच आहे. त्याच अर्थाचें त्यांच्या समानशील मित्राकडूनहि एक पत्र आलें आहे. आपणाकडून घडलेल्या शतकृत्याची फाजील बडेजाव न करतां, समाजाकडून थोडाबहुत त्रास पोंचला तरी तो निमूटपणें सोसण्याविषयीं, प्रो. कर्व्यांचा व त्यांच्या समानशील मित्राचा संकल्प पाहून आह्मांस फार आनंद वाटतो, व हा त्यांचा निश्चय तसाच कायम राहिल अशी आह्मांस उमेद आहे. आपापल्या समजुतीनें शुद्ध वाटणाऱ्या सुधारणांचें आपल्या खासगी वर्तनानें उदाहरण घालून देण्यास हल्लीं प्रत्येकास मुभा मिळाली आहे, व तसें कोणी करूं लागल्यास त्याला कोणी समंजस मनुष्य अडथळा करील असें वाटत नाहीं. मात्र, प्रो. कर्व्यांनीं ह्याटल्याप्रमाणें ‘ तसें करतांना समाजाला डिवचतां कामा नये,’ ही गोष्ट असल्या प्रत्येक सुधारकानें ध्यानांत ठेविली पाहिजे. हल्लींच्या वाक्पटु सुधारकांचा व आमचा मतभेद काय तो येथेंच. आईबाप

## आत्मवृत्त.

मूर्ख असले तरी ते जसे वंदनीय आहेत, त्याचप्रमाणे बहुजन-समाजाच्या समजुतींनाहि प्रत्येकानें योग्य तो मान दिला पाहिजे. एकंदर लोकसमूहापेक्षां एकाददुसरा गृहस्थ फार विद्वान् असेल, किंवा जगांत शहाणे लोकांची संख्या नेहमींच कमी असल्यामुळे असल्या थोड्या लोकांचेच मत कदाचित् शेवटीं खरें ठरेल; परंतु जनसमाजाचें बहुत्व हेंच त्याच्या ठायीं एक प्रकारचें पूज्यत्व उत्पन्न करितें. त्याचें उलंघन करणें असल्या एकाद्या व्यक्तीस किंवा अल्पसमूहास कधीहि उचित होणार नाही. सवत्र समाजाच्या महुपणाबद्दल शिव्या देत सुटून, किंवा परकीय राजाच्या धमक्या देऊन त्याला चिथवणें आणि जगापुढें आपली असहिष्णुता आणि क्षुद्रबुद्धि प्रकट करणें, हा सुधारणेचा खरा उपाय नव्हे. केवळ अपशब्दांचा वर्षाव करण्यांतच परपक्षापेक्षां आपला श्रेष्ठपणा ज्यांनां मिळवावयाचा असेल त्यांची गोष्ट निराळी; परंतु हा खऱ्या सुधारणेचा मार्ग नव्हे, हें आह्मीं अनेक वेळां दाखविलें आहे. वस्तुतः पुनर्विवाहासारखें बरेवाईट कृत्य करण्याला मोठेंसे धैर्य लागतें असें नाही; तर तें करून गेल्यानंतर समाजाकडून होणारा त्रास, मनाची समता व शांतता न ढळूंदेतां निमूटपणें सोसण्यांतच सुधारकांच्या नीतिधैर्याची खरी परीक्षा व्हावयाची असते, व ती आजपर्यंत एकाचीहि उतरली नाही, असें आह्मांस मोठ्या दिलगिरीनें ह्मणावें लागतें. एकादा भेकड मनुष्यहि लढाईच्या आवेशांत अलौकिक शौर्य दाखवितो, किंवा विकारवशातेनें प्रस्त होऊन एकादा सात्त्विक पुरुषहि खुनासारखें साहस

## बहुजनसमाजाशीं वागण्याचें धोरण.

करूं शकतो. तथापि तेणेंकरून त्याचें नेहमींचें शील बदलत नाहीं, त्याचप्रमाणें कोणा इसमाला सुधारणेची तात्कालिक उकळी येऊन तिच्या भरांत त्यानें पुनर्विवाहासारखें एकादें 'शतकृत्य' केलें तर तेवढ्यावरून त्याच्या नीतिधैर्याची प्रशंसा करीत सुटणें आमच्या मतें कदापि रास्त होणार नाहीं. खरें धैर्य लागतें तें पुढेंच. दुसऱ्याला शिव्या देण्यापेक्षां दुसऱ्याच्या शिव्या संथपणें ऐकून घेणें, अधिक धैर्याचें लक्षण आहे, असा सर्व देशांतील साधुजनांनीं उपदेश केला आहे, त्यांतील बीज हेंच. हें दुसऱ्या प्रकारचें धैर्य, केवळ सुधारक नामाभिधान पावल्यानेंच एकंदर समाजापेक्षां शहाणे बनणाऱ्या मंडळीमध्ये आजपर्यंत कितीजणांनीं दाखविलें आहे? बहुजनसमाजाशीं अरेरावी व स्पर्धा करण्यापेक्षां नम्रतेचा स्वीकार करून गोडीगुलाबीनेंच त्याला आपल्याकडे वळवून घेणें, यांतच सुधारकवर्गाचा खरा शहाणपणा व मानसिक औदार्य दिसून आलें असतें. टाकीचे घाव सोसल्याखेरीज जसें देवपण येत नाहीं, त्याचप्रमाणें सुधारणेप्रीत्यर्थ वर्तमानपत्रांत पोकळ बडबड केल्यानें किंवा एकादा पुनर्विवाह लाविल्यानें, सुधारक ह्मणविण्याला पात्रता येत नाहीं; तर पुढील हालअपेष्टांतून न डगमगतां जो पार पडेल, त्याचेंच आह्मी अभिनंदन करूं. जो जो हल्लींची सुधारकमंडळी 'मठ' समाजावर कोपाविष्ट होते, तो तो त्यांचाच मूर्खपणा आणि कमकुवतपणा दिसून येतो, हें जोपर्यंत त्यांच्या लक्ष्यांत येणार नाहीं, तोपर्यंत त्यांच्याविषयीं लोकांतील आदरबुद्धि वाढण्याचा संभव नाहीं. तात्पर्य, प्रो. कव्याची सुधारणेची कळकळ कसोटीस.

## आत्मवृत्त.

वागण्याचा प्रसंग अजून पुढेच आहे. त्यांतून ते विनधोक पार पडल्यास, इतर समानशीलांपेक्षा त्यांना आह्मी वरच्या पायरीस वसवू; परंतु तशी खातरी होईपर्यंत मौन धरणेच आह्मास बरे वाटते.”

वरील स्फुटलेखांत बहुजनसमाजाशी वागण्याचे जे धोरण केसरीकरांनी रेखाटले आहे, ते, माझ्या विचारांशी जुळणारे आहे, त्याप्रमाणे वागण्याचा माझ्याकडून होईल तितका यत्न मी केला आहे, व पुढेहि अशाच प्रकारचा यत्न मजकडून व्हावा ही इच्छा आहे.

प्रकरण सत्ताविसावें.

## पुनर्विवाहाविषयींच्या लोकमताच्या निदर्शक कांहीं गोष्टी.

आम्हांला रहावयाला चांगल्या वस्तूंत घर मिळतें कीं नाहीं, याची मला काळजी वाटत होती; पण ज्यांच्या घरांत आम्ही रहात होतो, त्या प. वा. श्रीयुत गंगाधरपंत मेहेदळ्यांनीं आम्हांला कांहीं एक न विचारतां तेथें राहूं दिलें. घरासंबंधानें आम्हांला या वेळीं अडचण पडली नाहीं खरी, तरी हें घर सोडल्यानंतर पुढें बरीच अडचण सोसावी लागली.

लग्नाच्या दुसऱ्याच दिवशीं आम्हांला एक विलक्षण अनुभव आला. आनंदीबाईच्या कनिष्ठ भगिनीचे श्वशुर हे पूर्वी लहानशा पगारावर सरकारी नोकर होते व या वेळीं पेनशन घेऊन पुण्यांत राहिले होते. आमच्या पुनर्विवाहाची वार्ता ऐकून यांचें मस्तक भणभणून गेलें होतें, व आंत सांठलेला संताप सर्व बाहेर ओकून टाकल्यावांचून यांनां चैन पडणें शक्य नव्हतें. आमच्या जुन्या लोकांमध्ये असा एक विशेष वर्ग असे, व आहे, कीं, या वर्गातील लोकांचें आचरण शुद्ध व निर्मळ असावयाचें, पण यांच्या वाणींत अपवित्र, अभद्र शब्द व शिव्या यांचा बराच भरणा असावयाचा. वरील गृहस्थ या वर्गांतले होते. ते तिसऱ्या प्रहरां आमच्या येथें आले, व आम्हांला उभयतांनां हांक मारून समोर बसवून तास दीडतास त्यांनीं आमची यथेच्छ पूजा केली. आम्हांला बोलावयाला त्यांनीं अवसरच दिला नाहीं, आणि दिला असता तरी आम्ही काय बोलणार होतो? आम्हांला जें वर्तन शुद्ध व अपवित्र वाटलें तें आम्हांला केलें, अशा अर्थाचे उद्गार दोनतीन वेळां काढण्याचें मीं धाडस केलें, पण असे उद्गार निघाल्याबरोबर त्यांनां अधिकच चेव येऊन ते ज्यास्त आवेशानें बोलूं लागत, व शिव्याशापांची वृष्टि करीत.

## आत्मवृत्त.

हे एकदां येथून जातात कसे, असें आझांला होऊन गेलें. अखेरीला आपले आपणच कंटाळून “ तुह्यां काळतोंज्यांचें पुनश्च दर्शन नको ! ” असें झणून ते निघून गेले !

अशाच तऱ्हेच्या अस्सल शिव्या खाण्याचा आणखी एक लक्ष्यांत राहण्यासारखा प्रसंग पुढें तीनचार वर्षांनीं आला. ते गृहस्थ मला ओळखीत नव्हते, व मीहि त्यांनां ओळखीत नव्हतों. ते कोण हें मला नंतरहि कळलें नाहीं ! कारण, मीं ती चौकशीच केली नाहीं. त्यांची माझी गांठ सर भालचंद्र यांच्या घरीं पडली. अनाथबालिकाश्रमाची स्थापना चुकतीच झाली होती, व सर भालचंद्र यांनां संस्थेची हकीगत सांगून त्यांजवळ मदत मागण्यासाठीं मी गेलों होतों. सदरील गृहस्थ, पुढें गणेश-चतुर्थी आली होती तीसंबंधानें सार्वजनिक गणपति व मेळे वगैरे बाबतींत संभाषण करण्यासाठीं आले होते. त्यांचें बोलणें आटोपल्यावर सर भालचंद्र मजकडे वळले, व माझें बोलणें ऐकून घेऊं लागले. या प्रसंगां वरील गृहस्थ सरसाहेबांनां वारा घालीत बसले होते. आमचें संभाषण आटोपल्यावर मदत करण्याचें आश्वासन देऊन सरसाहेबांनीं मला निरोप दिला. मी बाहेर पडून टूमटर्मिनसजवळ येतो तों वरील गृहस्थांनीं मला गांठलें. माझ्या बोलण्यावरून मी कोण हें त्यांनीं ओळखिलें होतें. पुनर्विवाहाच्या प्रवर्तकांसकट एकंदर सुधारकवर्ग आपली जुनी घडी विघडवीत आहे, व समाजाचा घात करीत आहे, अशी यांची प्रामाणिक समजूत असावी, असें दिसत होतें. या सर्व मंडळींवरचा राग माझ्यावर काढण्याला यांनां ही उत्कृष्ट संधि मिळाली, तिचा त्यांनीं चांगला उपयोग करून घेतला. रात्रीची दहा वाजण्याची शांत वेळ होती. यांनीं देखील मला बोलण्याला फारसा वेळच दिला नाहीं. रानडे, भांडारकर, वगैरे सन्मान्य गृहस्थांचा नामनिर्देश करून त्यांजवर शिव्यांचा भडिमार करण्याला त्यांनीं सुरुवात केली. आझी अगदीं हळुहळू

पुनर्विवाहाविषयींच्या लोकमताच्या निदर्शक कांहीं गोष्टी.

चाललो होतो. त्यांना ठाकुरद्वाराशी डाव्या बाजूच्या रस्त्याने जावयाचे होते व मला हल्ली इंदुराला न्यायाधीश असलेले श्रीयुत बॅरिस्टर कीर्तने यांजकडे जाण्यासाठी समोर टूमच्या रस्त्याने जावयाचे होते. बोलणे पुरे झाले नव्हते. तेव्हां त्यांनी मला मुद्दाम उभे केले, आणि पंधरा मिनिटेपर्यंत यथेच्छ तोंडसुख घेऊन व “ तुमच्या कर्माची फळे तुझाला भोगावी लागतील, ” असा इशारा देऊन ते आपल्या वाटेकडे वळले, व मीही सरळ पुढे चालता झालो.

तिसऱ्या प्रसंगांत जो समज निर्भोडपणे व्यक्त केला आहे, तशा प्रकारचा समज पुष्कळ पुनर्विवाहितांसंबंधाने अनेक लोकांचा झालेला असतो, व खासगी संभाषणांतून तो चहूंकडे पसरत असतो. आश्रमाला मदत मिळविण्यासाठी मी एका तालुक्याच्या गांवी गेलो होतो. त्या गांवी एक लहानशी सभा होऊन व्याख्यान झाले. नंतर दुसऱ्या दिवशी गांवांतील एका सभ्य गृहस्थांबरोबर वर्गणीसाठी सुशिक्षित लोकांच्या घरी जाऊन त्यांच्या भेटी घेतल्या. त्यांत एका शास्त्रीबुवांच्या घरी गेलो. हे शास्त्री जुन्या तऱ्हेने चांगले शिकलेले असून नवीन इंग्रजी तऱ्हेच्या विद्येचाहि त्यांजवर संस्कार झालेला होता, व ते पुण्यांत बरेच दिवस राहिलेले होते. त्यांच्या शेजारी एक सुशिक्षित गृहस्थ वसले होते. औपचारिक प्रश्न व उत्तरे झाल्यावर मी आश्रमाची हकीगत सांगू लागलो. थोडेंसे बोलल्यावर शास्त्रीबुवा ह्यागळे “ पुरे करा ! आपली मला माहिती आहे. व्यभिचारावर पांघरूण घालण्यासाठी पुनर्विवाह करून आतां हे धंदू आरंभले आहेत ! ” माझे तोंड बंदच झाले. माझ्या बरोबरीच्या गृहस्थांनाहि कोठच्याकोठे मी यांना येथे आणले, असे होऊन गेले. आम्ही उभयतां कसातरी संभाषणाचा शेवट करून त्या उभयतांना नमस्कार करून तेथून निसटलो, व पुढल्या उद्योगाला लागलो.

## आत्मवृत्त.

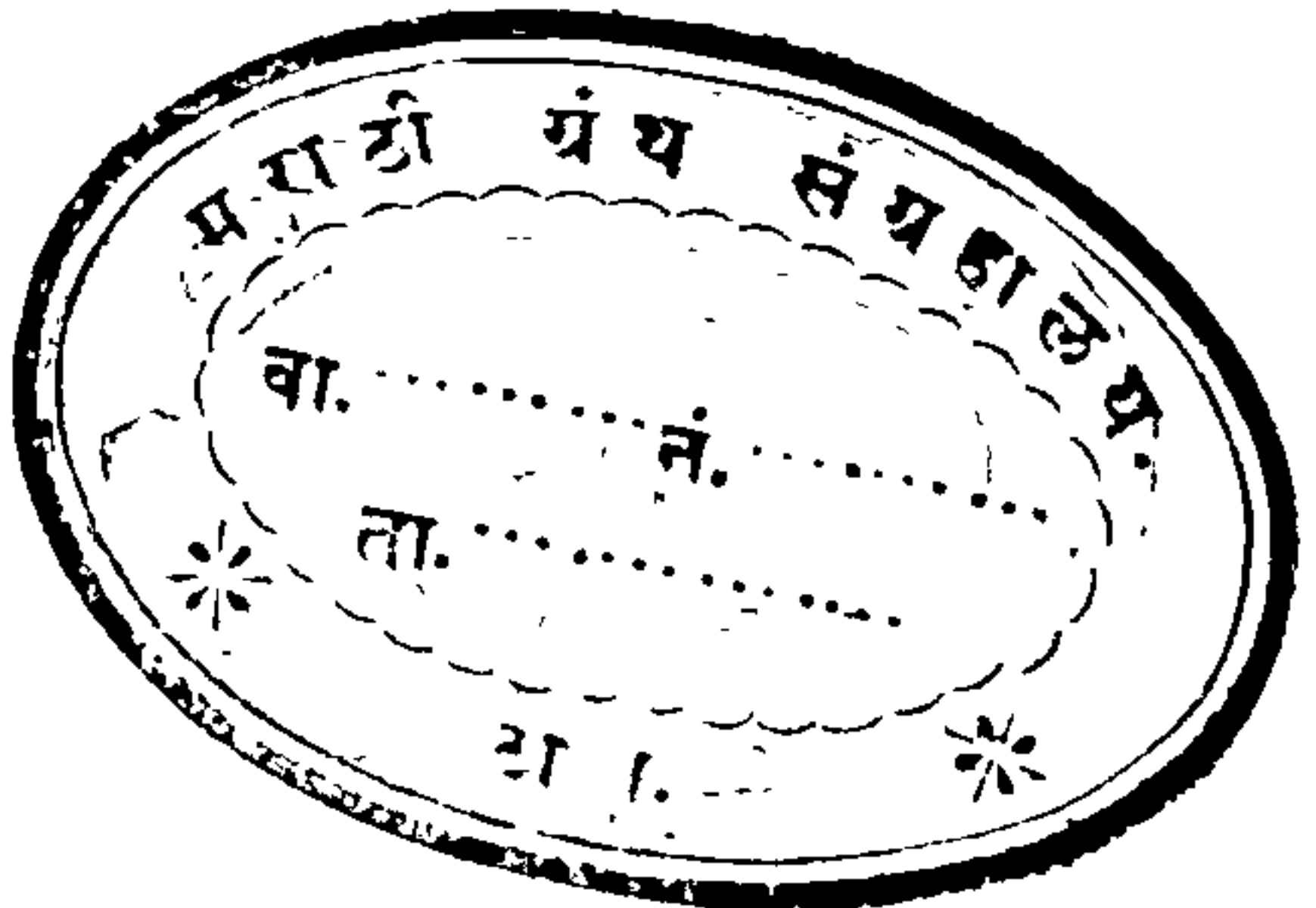
चवथा एक स्मरणीय प्रसंग दोनतीन वर्षांपूर्वीच आला. माझ्या एका ग्रामस्थ मित्राबरोबर आश्रमासाठी वर्गणी मिळविण्याकरिता मी मुंबईत हिंडत होतो. ते मला आपल्या ओळखीच्या कित्येक गृहस्थांकडे घेऊन जात. एके दिवशी एका दानशूर गृहस्थांकडे हे मला घेऊन गेले. हे गृहस्थ बी. ए. असून मी एल्फिस्टन हायस्कुलांत शिक्षक असतां माझ्या वर्गांत हे होते, असें त्यांनीं मला सांगितलें. मला त्यांची ओळख राहिली नव्हती. यांना चांगला पगार असून आपल्या प्राप्तीचा बराच अंश हे दानधर्माच्या कामी खर्चतात. माझ्या भेटाचा उद्देश कळविल्यावर, एकंदर सुधारकवर्ग व त्याचे अत्याचार यासंबंधानें त्यांनीं अतिशय कडक टीका करण्याला प्रारंभ केला. आठदहा मंडळी बुदबळांचा डाव चाललेला पहात बसली होती. अर्थात् खेळाचा विरस होऊन डाव तसाच थांबला. सुधारकांवरच यांचा कटाक्ष होता, असें नाहीं. डेऊन एजुकेशन सोसायटीच्या लाइफ मॅंबरांवरहि यांचा मोठा कटाक्ष दिसला. “शाळेची व कॉलेजाची ग्यादारिंगें करून सगळेजण ओवळ्यांनीं जेवावयाला बसून जिकडेतिकडे भ्रष्टाकार माजविण्याचें काम तुम्हीं चालविलें आहे, व तुमच्या या प्रयत्नांनीं समाजाला तुम्हीं रसातळाला नेऊन पोचवीत आहां,” वगैरे गोष्टी त्यांनीं काळिजाला झोबणाच्या भाषेनें उच्च स्वरांनें सांगितल्या. मधुनमधून अगदीं हलक्या स्वरांनें माझे मत सांगण्यासाठीं एकादें वाक्य बोलण्याचा मी प्रयत्न केला, पण तो अगदींच फिक्का पडला. तेव्हां कांहीं न बोलतां त्यांचेंच ह्मणणें मी ऐकून घेतलें आणि अर्ध्या-पाऊणतांसानें त्यांनीं आपलें बोलणें थांबविल्यावर आम्ही तेथून उठलों, ते शेजारीं रहाणाऱ्या एका मराठी शाळेच्या मास्तरांकडे गेलों. माझ्या बरोबर हिंडणाऱ्या गृहस्थांजवळ यांनीं माझ्या भेटीची इच्छा अनेक वेळां दर्शविली होती. यांच्या बोलण्याचा सारांश इतका होता, कीं, “तुम्हीं ज्या गोष्टींसाठीं प्रयत्न करीत आहां, त्यांचा एकंदर काय परिणाम होणार



## पुनर्विवाहाविषयींच्या लोकमताच्या निदर्शक कांहीं गोष्टी.

हें आपल्याला समजत नाहीं, पण तुमच्याविषयी आदरभाव उत्पन्न होतो, व तो हा एक रुपया देऊन मी व्यक्त करीत आहे.” माझ्या कामांत अशा रीतीचे दोन्ही प्रकारचे पुष्कळ प्रसंग आले.

आमचें लग्न होऊन तीनचार महिने झाले नाहींत, तोंच आमचें पटतं नसून आमची भांडणें होतात, व आम्ही विभक्त होण्याच्या खटपटींत आहोंत अशा वातम्या उठूं लागल्या, व त्या वरच्या दर्जाच्या मंडळींत देखील पसरूं लागल्या. कांहीं कारणानें नरहरपंत पुण्याला आले होते, तेव्हां आमचें भांडण मिटविण्यासाठीच हे आले आहेत, असा तर्क कित्येकांनी केला व तो चहूंकडे पसरला. वेडावांकडा प्रसंग आला असतां आनंदीबाई व तिची संतति यांची कांहींतरी तरतूद असावी ह्मणून माझ्या पश्चात् तिला विम्याच्या पॉलिसीतून वगैरे एकंदर तीन हजार रुपये मिळावे, अशी व्यवस्था करून तो कागद रजिस्टर करण्याचें काम याच सुमाराला चाललें होतें, त्यानेंही वरील कल्पनेला चांगली पुष्टि मिळाली. अशा भुमका मधुनमधून बरीच वर्षे उठत असत. आरंभोच्या अनेक पुनर्विवाहित दंपत्यांसंबंधानें लोकांमध्ये अशा वातम्या वारंवार उठत.



प्रकरण अठ्ठाविसावें.

गृहस्थाश्रम.

मध्य भाग.

आमचा नवा संसार.

आमच्या गोडघड खावें, उत्तम घरांत रहावें, उत्कृष्ट पोषाख करावा, आणि चैनीनें संसारसुख भोगावें, अशा कल्पना मला अगर आनंदीबाईला कधीं शिवल्या नाहींत. राधाबाईशीं संसार करितांनाहि या गोष्टी कधीं तिच्या अगर माझ्या मनांत आल्या नाहींत. पूर्वी आणि हल्लींहि आमच्या घरांत आठदहा मनुष्ये असावयाचीं; यामुळे असल्या आयुष्यक्रमाला आह्मांला कधीं अवकाशच मिळाला नाहीं. असल्या गोष्टींनीं होणारें सुख मनुष्याला चक्रविणारें आहे, व निर्भेळ सुख ज्यांत व्यवहारिक स्वार्थ कमी अशा कृत्यांनींच मनुष्याला होऊं शकेल, ही गोष्ट अनुभवानें मला पटत चालली होती. आह्मां उभयतांनांहि निसर्गाच्या शाळेंत उत्कृष्ट शिक्षण मिळून उद्योगांत वेळ घालविणेंच आमच्या अंगवळणीं पडलें होतें. उरलेल्या वेळांत मिळणाऱ्या संसारसुखाच्या घुटक्यांनीं आमची तृप्ति होत असे. आह्मी अशा सुखाच्या कधीं पाठीला लागलों नाहीं. त्यांतल्या त्यांत सहजीं जें करून घेतां येई, तें टाकलेंहि नाहीं. लग्नानंतर लवकरच माझी पुतणी व आनंदीबाईची भाची ह्यणजे रंगलर परांजपे यांची पत्नी, या दोन मुलींनां आह्मी विद्याभ्यासासाठीं आणलें, व त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात केली. या दोघींचे नवरे व माझा मुलगा रघुनाथ हे तीन मुलगे घरांत होतेच. इतक्या मंडळींचें आमचें कुटुंब बनून आह्मी नव्या संसाराला सुरुवात केली.

## आमचा नवा संसार.

विशेष महत्त्वाचें असें कांहीं न घडतां लग्नानंतर तेरा महिन्यांनीं आनंदीबाईंच्या पहिल्या प्रसूतीचा समय येऊन ठेपला. जी अगोदर माझ्याजवळ रहात होती, व पुढें अनाथबालिकाश्रमाच्या कामीं उपयोगी पडली, ती माझी मेहुणी पुनर्विवाहानंतर लागलीच मुहुडाला गेली होती. दुसरें कोणी मनुष्य मदतीला येण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां या अडचणीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग आनंदीबाईंनच सुचविला, व तो मलाहि पसंत पडला. मंगळवारच्या छियांच्या इस्पितळांत बाळंतपण उरकून घ्यावें, व अकराव्या दिवशीं परत घरीं यावें, असें आम्हीं ठरविलें. आनंदीबाईं शरीरानें सशक्त असून कामानें तिचें शरीर कमावलेलें होतें. नाजूकपणाचे चोंचले हिला कधीं खपले नाहींत. दळणकांडणासकट सर्व काम गर्भावस्था बरीच पूर्णतेला येईपर्यंत हिचें चालू असावयाचें. मंगळवारच्या इस्पितळांत दीड मैल चालून गेल्यावर दोन तासांनीं ती प्रसूत झाली. धर्मार्थ चालविलेल्या संस्थेवर व्यर्थ भार घालणें बरें नव्हे, हें लक्ष्यांत आणून लहानशी देणगी मीं संस्थेकडे पोहोचती केली.

संकेताप्रमाणें आनंदीबाईं अकराव्या दिवशीं घरीं आली. बाराव्या दिवशीं मुलाचे कान टोंचण्याची वेळ आली. आनंदीबाईंला हें करणें अत्यंत वेडगळपणाचें वाटत होतें. तिनें या कामीं माझा सल्ला विचारला, व आम्हीं उभयतांनीं त्याचे कान टोंचावयाचे नाहींत, असें ठरविलें. मात्र आनंदीबाईंनें या करण्याला सौम्य स्वरूप दिलें. मुलगा फार रडेल, यासाठीं आतां सोन्याच्या सुंकल्यानें कानाला स्पर्श करून वेळ चालवून नेऊं, मग पुढें पहातां येईल, असें जमलेल्या चार बायकांनां सांगून कोणाला कांहीं विपरीत भासूं न देतां आपला कार्यभाग साधला. आम्हीं आमच्या कोणत्याहि मुलाचे कान टोंचले नाहींत. आम्हांला मुलगी झाली नाहीं त्याला इलाज नाहीं; पण झाली असती, तर तिचेहि नाककान टोंचावयाचे नाहींत, असें आम्हीं ठरविलें होतें. मुलाचें नांव अर्थाकडे लक्ष्य देऊन शंकर ठेविलें.

## आत्मवृत्त.

यानंतर दीडवर्षानें दुसऱ्या बाळंतपणाचा प्रसंग आला. या वेळीं मी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीच्या कामासाठी बाहेर हिंडावयाला गेलों होतो. प्रसूति विशेष त्रासदायक होत नाही, असा पहिल्या वेळचा अनुभव आल्यामुळे इस्पितळांत न जातां हा प्रसंग घरींच गुदरून नेण्याचें ठरविलें होतें. पहिला मुलगा अगदींच लहान होता. तो घरीं एकटा राहिला नसता, हेंहि त्याला एक कारण होतें. सुदैवानें आनंदीबाईचे बंधु नरहरपंत या वेळीं पुण्याला आले होते, ते या प्रसंगां उपयोगी पडले. मुलगा झाला होता, तो उपजल्यानंतर चौवीस तासांनींच वारला. या वेळीं मला घरीं राहतां आलें नाही झणून फार वाईट वाटलें. सार्वजनिक कामांत गुंतल्यामुळे स्वतःच्या संसारांतील कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष्य करावें लागलें, असे पुष्कळ प्रसंग माझ्या आयुष्यांत आले, त्यांतला हा वऱ्याच महत्त्वाचा होय.

आनंदीबाई संसारांत पडल्यानंतर तिचा विद्याभ्यास वाढविण्यासाठीं मधुनमधून प्रयत्न करण्यांत आले, पण ते साधले नाहींत. घरांत मंडळी बरीच होती, त्यामुळे घरकामाचा बोजा तिच्या अंगावर बराच असे. एकदां साधल्यास ट्रेनिंग कॉलेजाचें सर्टिफिकेट मिळवावें, झणून कांहीं महिने ती तेथें गेली; परंतु तें मध्येच सोडावें लागलें. पहिला मुलगा शंकर हा साडेतीन वर्षांचा होऊन बराच आपला आपण खेळू लागला होता, व त्याच्या पाठीवरचा मुलगा वारला होता. अशा संधीला पुनः कांहीं यत्न झाल्यास करून पहावा, असें मनांत आलें. या वेळीं घरांत मंडळी अगदीं थोडी होती. मी, वडौल मुलगा रघुनाथ व पार्वतीबाई आठवले यांचा मुलगा नाना इतकींच मनुष्ये होतो. माझी पुतणी व पार्वतीबाई आठवले या, मुलींच्या ट्रेनिंग कॉलेजाच्या बोर्डिंगांत राहत होत्या. परांजपे विलायतेला गेले होते, व पुतणीच्या नवऱ्यानें खाणावळींत जेऊन मित्राकडे वकिलीच्या अभ्यासाची सोय केली होती. या वेळीं

## आमचा नवा संसार.

नेट देऊन व गैरसोय सोसून, वेडावांकडा प्रसंग आल्यास निर्वाहाचें कांहीं साधन आनंदीबाईच्या हातीं करून द्यावें असा विचार माझ्या मनांत आला. नागपुराला डफरिन इस्पितळांत एकवर्षांत मिडवाइफी व नर्सिंग हा अभ्यासक्रम पुरा करून देण्याची नवीन सोय झाली होती, तिचा फायदा घेण्याचें आम्हीं ठरविलें. मुलगा बरोबर असूं देण्याची विशेष परवानगी मिळवून आनंदीबाईची नागपुराला रवानगी केली. या वेळीं आम्हीं फर्ग्युसन कॉलेजाच्या आवारांत प्रि. आगरकर यांनीं स्वतःसाठीं बांधलेल्या घरांत राहत होतो. आमच्या जेवणाखाणाची व्यवस्था काय करावी, हा प्रश्न उपस्थित झाला. घरांत ब्राह्मण अगर बाई ठेवणें हें बऱ्याच खर्चाचें काम; शिवाय त्यांजवर कोणी पाहणारें नसलें ह्मणजे नासधूस व नेआण काय करतील ती वेगळीच. तेव्हां या पंचाइतींत न पडतां स्वतःच स्वयंपाक करण्याचें मीं ठरविलें, व तें कोणतीहि अडचण न येतां एक वर्ष तडीला गेलें. घरांत चाकर माणूस ठेवलें ह्मणजे पुष्कळ वेळां पैसा खर्चून आपली स्थिति परतंत्र होते. तें मनुष्य मालकाची सवड न पाहतां आपलीच सवड पाहत असतें. यासाठीं याहि भानगडींत न पडतां सर्व काम आपलें आपणच करण्याचें मीं ठरविलें. झाडसारवणापासून तों धोतरें धुणें, स्वयंपाकाचीं भांडीं घांसणें वगैरे सर्व कामें माझा मीच करूं लागलों. किरकोळ कामांत मुलांची थोडी मदत होई. फक्त दळण मात्र बाहेर देत असें. पैसे वांचविणें हा मुख्य हेतु होताच; पण स्वतःला एक-प्रकारची शिस्त लागावी, व वेळ पडल्यास कोणतेंहि काम करण्याला जड वाटूं नये, या हेतूनें या प्रसंगाचा असा उपयोग मीं करून घेतला. मध्यें कांहीं अडचणी न येतां आनंदीबाईचा एक वर्षाचा अभ्यास पुरा होऊन सर्टिफिकेट मिळून ती घरीं आली.

ज्याप्रमाणें पहिल्या संसारांत राधाबाईला घरीं भरपूर काम असे, त्याचप्रमाणें या नव्या संसारांत आनंदीबाईलाहि अतिशय काम असे.

## आत्मवृत्त.

ही कामाला कधी कंटाळली नाही. बाजारहाट करण्याचें काम दुसऱ्या कोणाकडून चांगलें होत नाही, हें पाहून तेंहि तिने आपणाकडेच घेतलें. उंची कपडे अगर दागदागिने यांत तिने कधी लक्ष्य घातलें नाही. आमच्या संसारांत दुखणीबाणी अगर बरेवाईट प्रसंग फारसे आले नाहीत. आनंदीबाईचा आणखी एक प्रसूतीचा प्रसंग इस्पितळांत व एक घरीच उरकून घेण्यांत आला. अशा रीतीने विशेष कांहीं न घडतां आमची संसारयात्रा बरीच वर्षे चालली.

आतां एका आनंदाच्या प्रसंगाचा उल्लेख करून हें प्रकरण संपवितों. आनंदीबाईचे तीर्थरूप कांहीं कामानिमित्त पुण्यास आले होते, ते आझाला भेटावयाला आले. जनलज्जा आणि मनलज्जा यांच्यासाठी त्यांनी आमच्या घरी उतरून अन्नोदकाचें ग्रहण करणें अशक्य होतें. बाबा, आनंदीबाई व मी अशीं सुखदुःखांच्या गोष्टींत गुंतलों असतां आमचा मुलगा शंकर तेथें आला. त्याला पाहून गहिवरलेल्या स्वरानें पुढील वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें. “ रामा ! हें तुझे स्वरूप या जगांत कारे कोणाच्या नजरेला पडावयाचें होतें ! पण तुझी लीला अगाध आहे ! ” तोंडांतून हे शब्द आणि डोळ्यांतून टप् टप् आनंदाश्रु एकदमच बाहेर पडले, आणि त्यांनी झट्टिशी त्या मुलाला घेऊन कवटाळलें. हे भक्तिमार्गी भाविक गृहस्थ आहेत. सर्व कांहीं राममय आहे, अशी यांची दृढ भावना आहे. दररोज पहांटेला चार साडे चार वाजतां उठून रघुपतीच्या देवळांत जाऊन कांकड आरती करावयाची, व गांवांतील सर्व देवांचें दर्शन घेऊन सूर्योदयापूर्वी परत यावयाचें, असा यांचा नित्यक्रम आहे. घरांतून बाहेर पडल्यापासून परत येईपर्यंत उच्चस्वरानें भजन व अभंग झणणें सारखें चाललेलें असावयाचें. नव्वद वर्षांच्या वयांतहि हा त्यांचा क्रम अजून चालला आहे. फक्त अलीकडे दोनतीन वर्षे पहांटेला उठवत नाही. हे पुनः एकदां आझाला भेटावयाला आले होते,

## आमचा नवा संसार.

त्या वेळीं आश्रम वगैरे पाहून त्यांना फार आनंद झाला. सर्वांभूतीं परमेश्वर ही त्यांची भावना आहे. महार वगैरे अस्मृश्य मानलेल्या जाती-विषयीं यांचें मन थोर आहे. त्यांचा कंटाळा न करितां उन्हाळ्यांत कांहीं कामानिमित्त अशीं माणसें थकूनभागून यांजकडे आलीं, तर त्यांनां ताकत वगैरे पाजून तृप्त करून परत पाठवावयाचें, असा यांचा परिपाठ आहे.

## प्रकरण एकोणतिसावें.

### लेखनव्यवसाय.

हा करण्याची माझ्या अंगी पात्रता नाही, व हा मी फारसा केलाहि नाही. तो आपण होऊन जर मजकडे चालत आला नसता, तर मी त्याच्या वाटेला गेलों नसतो. मी अगदी पहिला लेख पैफंडा-संबंधानें लिहिला. मुरुडफंडाची कल्पना मनांत येऊन ती यशस्वी झाली होती, व स्नेहवर्धक मंडळीच्या द्वारे त्या धर्तीवर तालुक्यासाठी फंड काढण्याचे विचार मनांत येत. सगळ्या हिंदुस्तानासाठी एक फंड निघावा, व कोणावर विशेष ओझे न पडतां बरीच मोठी रकम जमून तिचा देशकार्यासाठी विनियोग व्हावा, असेहि मनांत येई. ही माझी कल्पना मी हौसेनें लिहून काढिली. हा लेख लहान खरा, पण तो तळमळीनें लिहिलेला व स्वयंस्फूर्तीचा होता. दरसाल दरमाणशी एक पै याप्रमाणें हिंदुस्तानांतील लोकसंख्येइतक्या पै वसूल करून त्या फंडाची व्यवस्था लावण्यासाठी एक योजना तयार केली होती. एका जिल्हाकामगाराच्या हाताखाली तीनचार फंड जमविणारे कारकून असावे, त्यांनीं गांवोगांव हिंडून जिल्हाचा वसूल करावा, गांवांतील लोकसंख्येइतक्या पै वसूल झाल्या नाहीत, तर तेथल्या प्रमुख मनुष्यांनीं ती तूट भरून काढावी, तालुक्यांत येणारी तूट तालुक्याच्या मुख्य ठिकाणच्या पुढान्यांनीं भरून काढावी, व जिल्हाकामगारानें जिल्हाच्या लोकसंख्येइतक्या पै जिल्हांतील ठळक लोकांची मदत घेऊन भरून काढाव्या. याप्रमाणें प्रांतासाठी, इलाख्यासाठी व देशासाठी ऑफिसर व कमेच्या नेमून फंड जमविणें व तो खर्च करणें यासंबंधानें व्यवस्था लावावी. हा लेख - नरहपंतांनीं नेटिव्ह ओपिनियन वर्तमानपत्रांत छापविला होता.



## लेखनव्यवसाय.

— दुसरा लहानसा लेख मुंबईला असतांनाच लिहिला. 'परोपकार' या विषयावर नरहरपंत व मी यांजमध्ये पुष्कळ वादविवाद होत असे. स्पेन्सरच्या उन्नत स्वार्थाच्या (enlightened selfishness) बाजूने ते नेहमी बोलत, व निवळ परोपकाराच्या तर्कें मी भांडत असे. या सुमाराला अमेरिकेतील सुप्रसिद्ध दानशूर गृहस्थ आन्ड्र्यू कार्नेजी यांचा या विषयावर एक निबंध वर्तमानपत्रांतून आला होता, तो त्यांनी मला दाखविला. तो मला फारच आवडला. कारण त्यांतील विचार मला तंतोतंत पटले. परोपकार करणे तो असा करावा, कीं, त्याचे पर्यवसान उपकृत मनुष्य आळशी बनण्यांत होऊं नये; शिडीप्रमाणें वर चढत जाण्याच्या कामीं त्याचा त्याला उपयोग व्हावा, हा त्यांतला सारांश होता. नरहरपंतांच्या प्रोत्साहनानें या निबंधाचे मी भाषांतर केले, व तें त्यांनीं श्रीयुत हारिभाऊ आपटे यांच्या मार्फत त्या वेळचे पुण्यांतील मासिक पुस्तक 'मनोरंजन व निबंधचंद्रिका' यांत प्रसिद्ध करविलें.

पुण्यांत आल्यानंतर श्रीयुत दाभोळकर यांच्या पुस्तकमालेंत मी कांहीं पुस्तके लिहिलीं. हीं सर्व भाषांतरेच होता. प्रथम 'शास्त्ररहस्य' पुस्तकांत 'मानवी प्राण्याचा मूळपीठिका' हा निबंध डार्विनच्या 'मनुष्याचा अवतार' (Descent of Man) या पुस्तकांतील एका लहानशा भागावरून लिहिला. तो पसंत पडल्यावरून श्रीयुत ब. ग. दाभोळकर यांनीं मला स्पेन्सरच्या 'Beneficence' या ग्रंथाचे भाषांतर करण्याचे काम दिलें. सदर भाषांतर त्यांनीं 'आत्मनीतीची तत्वे व परोपकार' या पुस्तकांत प्रसिद्ध केले. यानंतर स्पेन्सरच्या 'Inductions of Ethics' या पुस्तकाचे भाषांतर त्यांच्याच इच्छेवरून मी केले, तें त्यांनीं 'नीतिशास्त्राचे सामान्य सिद्धांत' या पुस्तकाच्या द्वारे आपल्या पुस्तकमालेंत प्रसिद्ध केले. सिजविकच्या

## आत्मवृत्त.

‘Elements of Politics’ या पुस्तकाच्या पूर्वार्धाचे भाषांतर करण्याचे काम त्यांनी प्रो. वासुदेव वळवंत पटवर्धन यांजवर सोंपविले होते; परंतु ते पुरे करण्यास त्यांना वेळ न मिळाल्यामुळे त्यांतला अर्धा भाग दाभोळकरांनी मजकडे दिला. तो ‘राजनीतीची मूलतत्त्वे, पूर्वार्ध’ या पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला. श्रीयुत दाभोळकर यांनी जर हे काम मजवर सोंपविले नसते, तर आपण होऊन अशा प्रकारचे काम मी हाती घेतले नसते.

या व्यवसायापासून मला फार उपयोग झाला. माझे इंग्रजी ग्रंथांचे वाचन अगदीच तुटपुंजीचे होते, त्यांत थोडीशी भर पडली. एरव्ही पुस्तक वाचणे आणि भाषांतर करण्यासाठी दळुदळू विशेष लक्ष्य देऊन वाचणे यांत फार फरक असतो. ही पुस्तके काळजीपूर्वक वाचली गेल्याने माझ्या ज्ञानांत भर पडली व विचारशक्ति वाढली. वेळेवर काम संपवून देण्याचा नेट मार्ग नसता, तर माझ्या हातून हे वाचन झाले नसते. शिवाय द्रव्याचीहि थोडीशी प्राप्ति झाली. पुढे अनाथबालिकाश्रमाचे काम पुष्कळ वेळ लागले व हा व्यवसाय मी अगदी सोडून दिला.

## प्रकरण तिसावें.

### विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी.

माझ्या हातून हिंदी स्त्रीसमाजाची जी अल्प सेवा घडत आहे, तिचे मूळ कारण पुनर्विवाहाच्या कामांत मी पुढे पाऊल टाकले हें होय. मी अतिशय मोठ्या जबाबदारीची गोष्ट केली आहे, व आतां मला माझ्या आयुष्याचा उपयोग ही जबाबदारी ओळखून केला पाहिजे, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. जी गोष्ट मी केली, तिनें मी कृतकृत्य झालों नसून माझ्या कार्याला केवळ प्रारंभ झाला आहे, असें मला वाटूं लागले. ज्या महत्कार्याशीं मी निगडित झालों आहे, त्याला उज्ज्वल स्वरूप येईल, असें माझ्या हातून कांहीं तरी घडावें, अशी इच्छा मला उत्पन्न झाली. विधवा-विवाहाच्या कार्यासाठीं आपणाला काय करतां येईल, हे विचार एक-सारखे माझ्या मनांत घोळूं लागले. दक्षिणी लोकांत विधवाविवाहाच्या कार्यासाठीं झटणारी संस्था त्या वेळीं मुंबई, महाराष्ट्र, वन्हाड व मध्यप्रांत या कोणत्याहि ठिकाणीं नव्हती. प. वा. विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं स्थापन केलेली पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी त्यांच्या बरोबरच लयाला गेली. हे गृहस्थ पश्चिमहिंदुस्तानांतील पुनर्विवाहाच्या कार्याचे अध्वर्यु होते, व यांनीं आपलें तनमनधन या कार्याला अर्पण केलें होतें. यांनीं श्रीशंकराचार्यांसमोर विधवाविवाहाच्या सशास्त्रतेबद्दल वादविवाद होऊन निर्णय व्हावा यासाठीं अतोनात खपपट केली. हा निर्णय जरी त्या वेळीं प्रतिकूल झाला, तरी जे दहा शास्त्री पंच नेमले होते, त्यांपैकीं चारांनीं अनुकूल मत दिलें होतें, व पांचव्या शास्त्र्यांनीं जरी आयत्या वेळीं प्रतिकूल मत दिलें, तरी त्यांचें खरें खरें मत पुनर्विवाहपक्षाला अनुकूल होतें.

## आत्मवृत्त.

या गोष्टी फार महत्त्वाच्या होत्या. त्या वेळीं सगळा महाराष्ट्र लोकसमाज या प्रश्नावरील चर्चेनें दुमदुमून राहिला होता पण महाराष्ट्राच्या दुदैवाने विष्णुशास्त्री पंडित आमच्या समाजाला पुष्कळ वर्षे लाभले नाहींत. हे स्वतः विधवेशीं लग्न करून 'बोले तैसा चाले' या साधुवर्याच्या कसोटीला उतरले; परंतु यानंतर एकदोन वर्षांतच झणजे १८७५ च्या सुमाराला यांचा अंत झाला. यांच्या पश्चात् दक्षिणी लोकांत या कार्याचा वाली कोणी नाहींसा झाला. दानशूर गुजराती पुनर्विवाहित गृहस्थ माधवदास रघुनाथदास हे पुनर्विवाहेच्छु विधवांनां आश्रय देत असत, व न्यायमूर्ति रानडे हेहि कोणाला सल्लामसलत देऊन व द्रव्याची मदत देऊन थोडी झीज सोशीत. १८७५ पासून विधवाविवाहाच्या कार्याची फारच हेळसांड झाली. या कार्यासाठीं थोड्याशा कळकळीनें काम करणारे एक गृहस्थ होते. ते माझे मित्र प. वा. सदाशिवराव केळकर होत. हे गृहस्थ सत्पुरुष या पदवीला पात्र होते; पण हे ब्रह्मसमाजाला वाहिलेले असल्यामुळे विधवाविवाहाच्या कार्याला यांचा व्हावा तितका उपयोग झाला नाहीं. त्यांनीं विधवेशीं लग्न केलेले होतें, व ते हिंदुधर्मशास्त्राच्या विधीनेच केलेले होतें; पण पुढे हे अनुष्ठानिक ब्रह्मो झणजे ब्रह्मसमाजाचीं मते आचरणांत आणणारे झाल्यामुळे जुन्या पद्धतीनें या कार्याचा विस्तार करण्याला हे असावे तितके योग्य नव्हते. तथापि त्या स्थितीतहि या कार्याला त्यांजकडून वरीच मदत झाली. पण त्यांचे खरे जीवितकार्य झणजे प्रार्थनासमाजाचे काम होय. या गृहस्थांविषयी अत्यंत पूज्यबुद्धि माझ्या मनांत नेहमीं असे व आहे. असे वंद्य पुरुष आपल्या समाजांत अत्यंत विरळ आहेत, झणूनच तो अशी कष्टदशा भोगीत आहे.

अशा स्थितीत आपण या कार्यासाठीं एक संस्था स्थापन करावी, असें माझ्या मनांत आले. विधवाविवाहाचे आद्यप्रवर्तक पंडित ईश्वरचंद्र

## विधवाविवाहात्तेजक मंडळी.

विद्यासागर आणि आमच्याकडील या कार्याचे धुरीण प. वा. विष्णुशास्त्री पंडित, यांनी आंखलेल्या मार्गाने या कार्याचा विस्तार करण्याला या संस्थेने झटावे, अर्थात् १८५६ च्या कायद्याला संमत असणारे पुनर्विवाह मात्र या संस्थेला मान्य असावे, असे मी योजिले. जातिभेदाचा अत्यंत बिकट प्रश्न बाजूला ठेवून निर्भेळ पुनर्विवाहाच्याच कार्यासाठी झटण्याचा मी निश्चय केला, व अशा प्रकारच्या पुनर्विवाहित गृहस्थांशी मी पत्रव्यवहार सुरू केला. रा. ब. वामनराव कोल्हटकर हे गृहस्थ पुष्कळांना माहीत आहेत. हे त्या वेळी मध्यप्रांतांत एका मोठ्या सरकाराचे हुद्द्यावर होते. हे स्वतः पुनर्विवाहित असून त्यांनी पुष्कळ घस सोसून वजनदार लोकांमध्ये कांहीं पुनर्विवाह घडवून आणिले होते. रा. ब. कोल्हटकर यांना मी आपले विचार कळविले, व ते त्यांना पसंत पडून त्यांनी मला या कामी फार प्रोत्साहन दिले.

या प्रांतांत पुनर्विवाहाच्या जुन्या पद्धतीचा पुरस्कार करणारे वजनदार पुनर्विवाहित गृहस्थ कोणी नव्हते. तेव्हां मध्यप्रांतांत जाऊनच आपण या कार्याचा पाया घालावा, असे मला वाटले. ह्मणून १८५६-च्या कायद्याअन्वये पुनर्विवाहाचा प्रचार करू इच्छिणाऱ्या या व मध्यप्रांतांतील पुनर्विवाहित गृहस्थांच्या विचारें ता. ३१ डिसेंबर १८९३ रोजी वर्धा येथे श्रीयुत वासुदेव विनायक परांजपे यांच्या घरी सभा भरविण्याचें ठरविले.

इतक्यांत पुण्यांत पुनर्विवाहाच्या कार्याचें पाऊल पुढें पडण्याचा लवकरच एक योग आला. श्रीयुत ए. शंकरराव अगर शं. सी. फडके हे दक्षिणहैदराबादेच्या हायस्कुलांत मास्तर होते. यांचे पाहिलेच लग्न व्हावयाचें असून ते विधवेशी करण्याचा यांनी संकल्प केला, व तो तडीलाहि नेला. त्यांना वधूहि अगदी योग्य मिळाली. श्रीयुत सदाशिवराव गोवंडे ह्मणून इनामखात्यांत मोठ्या दर्जाचे एक कामगार पुण्यांत

## आत्मवृत्त.

होते, त्यांची पंधरा वर्षांची विधवा मुलगी होती. तिचे बंधु श्रीयुत भास्करराव गोवंडे यांनी धैर्याने आपल्या बहिणीच्या पुनर्विवाहाच्या कामी पुढाकार घेऊन कार्य तडीला नेले. ज्या घरी मी राहत होतो, तेथे झणजे मेहेदळ्यांच्या बागेतील बंगल्यांत हे मंगलकार्य करण्यांत आले. गोवंड्यांचे घराणे पुण्यांतील वजनदार घराण्यांत गणले जात होते, यामुळे या विवाहाचा लोकमतावर चांगला परिणाम झाला. हा विवाह डिसेंबरांत झाला व पुढे लवकरच पुनर्विवाहाच्या मंडळीची स्थापना करण्यासाठी वध्याला जावयाचे होते. श्रीयुत गोवंडे व फडके यांनी या कामी मदत करण्याचे कबूल करून आम्ही त्रिवर्ग वध्याला गेलो.

तिकडील मंडळी आमची वाटच पहात होती. आमच्या प्रयत्नांना व्यवस्थित स्वरूप यावे यासाठी आम्हाला संस्थेची घटना करावयाची होती. यासाठी निवळ मौज पाहणाऱ्या कमी धैर्याच्या लोकांना न बोलावितां आस्थेच्या गृहस्थांना मात्र आम्ही बोलाविले होते. सभेला एकंदर १४ गृहस्थ हजर होते, त्यांपैकी खऱ्या कळकळीचे सातच होते, व तेवढेच त्या दिवशी सभासद झाले. त्यांची नावे येणेप्रमाणे:—

१. श्रीयुत ह. गो. पाध्ये, ए. अ. कमिशनर; ( प्रि. दा. ग. पाध्ये यांचे चुलते ) ( अध्यक्ष ).

२. रा. व. वा. म. कोल्हटकर, नागपूर.

३. श्रीयुत श्री. ग. परांजपे, फॉरेस्ट ऑफिसर, जबलपुर.

४. ,, वा. वि परांजपे, वकील, वर्धा.

५. ,, शं. सी. फडके, शिक्षक, दक्षिण हैदराबाद.

६. ,, भा. स. गोवंडे, पुणे.

७. ,, धों. के. कर्वे, पुणे.

यांत श्रीयुत पाध्ये, व वा. वि. परांजपे यांचा पुनर्विवाहाच्या कार्याशी प्रत्यक्ष संबंध नसतां केवळ विधवांविषयी वाटणाऱ्या कळकळीने

## विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी.

पुनर्विवाहितांच्या बरोबर लोकनिंदा सहन करण्याला हे तयार झाले होते. या सभेत मंडळीच्या घटनेसंबंधाने वगैरे एकंदर २५ नियम ठरले, त्यांतील महत्त्वाचे येणेप्रमाणे:—

१. या मंडळीला विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी असे नांव द्यावे.  
२. होईल तितके जातिबंधने व पूर्वापार चाली यांचे उल्लंघन न करितां विधवाविवाहाला उत्तेजन देणे.

३. पुनर्विवाहित स्त्रीपुरुष अगर त्यांच्याशीं उघडपणे पंक्तिव्यवहार करणारे स्त्रीपुरुष यांना मात्र या मंडळीचे सभासद होतां येईल.

४. पंक्तिव्यवहार न करितां सहानुभूति दाखविणारे स्त्रीपुरुष मंडळीचे हितचिंतक समजले जावे.

५. या मंडळीच्या सभासदांमध्ये व त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांमध्ये दळणवळण व्हावे या हेतूने दोनदोन वर्षांनीं या मंडळीच्या सभासदांचा कुटुंबमेळा भरला जाईल व त्याच वेळीं सभासदांची साधारण सभा भरली जाईल.

अशा रीतीने संस्थेची घटना होऊन व तिचे धोरण आंखले जाऊन आझी पुण्याला परत आलों, व व्यवस्थित रीतीने कामाला सुरुवात केली.

या ठिकाणीं पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं मनापासून झटणाऱ्या व झीज सोसणाऱ्या मध्यप्रांतांतील दोघां गृहस्थांच्या नांवांचा उल्लेख प्रमुखत्वाने करणे जरूर आहे. यांपैकी एक रा. ब. वामनराव कोल्हटकर यांचे मित्र जबलपुरचे प. वा. कृष्णराव गोळवलकर हे होत. हे एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर होते. यांनीं पुनर्विवाहाच्या शास्त्रार्थासंबंधाने एक लहानसें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केले होते. हे पुनर्विवाहितांशीं उघड-उघड पंक्तिव्यवहार करीत, व यामुळे लोकांनीं यांना अपंक्त ठेविले होते.

## आत्मवृत्त.

दुसरे गृहस्थ जबलपूरचे सन्मान्य वृद्ध मुनि काका साने होत. यांनी पुनर्विवाहाची बाजू जी एकदा घरली, ती कायम ठेविली. हे अगदी जुन्या पद्धतीने वागणारे गृहस्थ आहेत. धर्मसंबंधी नैमित्तिक कर्मांच्या घरी अगदी व्यवस्थित रीतीने होत असतात. पुनर्विवाहितांशी उघडपणे संबंध ठेविल्यामुळे भिक्षुक त्रास देऊ लागले, तेव्हा यांनी खटपट करून वर्गणी जमवून पुनर्विवाहाच्या मंडळीसाठी एक पगारी भिक्षुक ठेविला. वर्गणीत जेवढे कर्मा पडे तेवढे हे स्वतः देत असत. या कामी यांनी फारच झीज सोसली. कोणत्याहि देशकार्यासाठी अतोनात खटपट करून मदत मिळवून द्यावयाची हे व्रत त्यांनी अद्यापपर्यंत चालू ठेविले आहे. यांच्यासारखे करारी व देशकार्याची कळकळ बाळगणारे गृहस्थ आपल्या समाजात फार थोडे आहेत.



प्रकरण एकतिसावें.

### पुनर्विवाहितांचे कुटुंबमेळे.\*

पुनर्विवाहित गृहस्थांमध्ये विधवाविवाहाच्या कार्यासाठी जितकी कळकळ असू शकेल, तितकी सामान्यतः इतरांमध्ये उत्पन्न होणे शक्य नाही. एकदां ही पायरी चढल्यावर या कार्यासाठी झटणे हा त्यांचा स्वार्थच होऊन बसतो. ही गोष्ट लक्ष्यांत आणूनच कुटुंबमेळे भरविण्याची मी योजना केली. इतर गृहस्थांची जरी या कार्याला सहानुभूति मिळाली, तरी ती पुरुषांपुरतीच व पुष्कळ वेळां तितक्यापुरतीच असते. या कार्यासाठी स्त्रियांनी पुढे येणे ही गोष्ट त्या वेळां तरी बहुतेक अशक्य होती. पुनर्विवाहित गृहस्थ दूरदूर राहणारे असल्यामुळे त्यांजमध्ये संघटन होऊन त्यांजकडून कांहीं सहकार्य व्हावे हा या मेळ्यांचा हेतु होता. पुनर्विवाहित गृहस्थ, त्यांच्याशी शरीरसंबंध केलेले गृहस्थ व त्यांच्याशी उघडपणे पंक्तिव्यवहार करणारे गृहस्थ इतक्यांचा या मेळ्यांत समावेश व्हावयाचा होता.

पहिला मेळा पुण्यांत मी राहत होतो त्या घरां झणजे शनिवारांत मेहेदळ्यांचे बागेत २१ मे १८९४ रोजी भरला. पुनर्विवाहित गृहस्थ व त्यांची पुनर्विवाहापासून झालेली संतति मिळून एकंदर या कार्याचे आधार अशी २० मनुष्ये हजर होती, त्यांचा तपशीलः—

- |   |   |
|---|---|
| श्रीयुत दिनकर भिकाजी जोशी व कुटुंब (बेळगांव) ...      | ७ |
| श्रीयुत कृष्णाजी धोंडदेव पंगे व दोन मुलें (नासिक) ... | ३ |
| श्रीयुत कृष्णाजी गोविंद पेंडसे व कुटुंब (पुणे) ...    | ७ |

\* पहिल्या दोन मेळ्यांची हकीकत मंडळीच्या प्रोसिडिंग बुकांतून घेतलेली आहे.

## आत्मवृत्त.

श्रीयुत शंकर सीताराम फडके व कुटुंब ( द. हैदराबाद )	२
श्रीयुत धोंडो केशव कर्वे व कुटुंब ( पुणे ) ... ..	३
	एकूण २२

या वेळीं या कार्यासाठी झटणारे व उघडपणें सहानुभूति दर्शविणारे कित्येक गृहस्थ हजर होते, त्यांचीं नांवां येणेंप्रमाणें:—

रा. व. चिं. ना. भट; प्रिन्सिपाल गो. ग. आगरकर; प्रो. चिं. गं. भानु; प्रो. वा. व. पटवर्धन; श्रीयुत वा. प्र. परांजपे; श्रीयुत रा. भि. जोशी; श्रीयुत सी. ग. देवधर; श्रीयुत वा. ग. जोशी व श्रीयुत स. ग. परांजपे.

याच वेळीं मंडळीच्या सभासदांची सभा होऊन नियमांत दुरुस्ती करून सभेची इतर कामे करण्यांत आली. प्रि. आगरकर यांना सभेचें अध्यक्षस्थान दिलें होतें. या सभेंत एक व्यवस्थापक मंडळी नेमण्यांत आली, व डॉ. भांडारकर यांना तिचे अध्यक्ष नेमलें.

पुनर्विवाहित कुटुंबांचा दुसरा मेळा सन १८९७ सालीं उमरावतीला सामाजिक परिषद भरली तेव्हां झणजे डिसेंबरचे अखेरीला भरण्यांत आला. मेळयाला हजर असलेलीं पुनर्विवाहित मनुष्ये व त्यांची संतति यांची यादी येणेंप्रमाणें:—

रा. व. वा. म. कोल्हटकर ( नागपुर )	१
श्रीयुत भा. स. थत्ते व त्यांचें कुटुंब ( उमरावती )	२
„ ना. चिं. भंट ( अकोला )	२
डॉ. ल. दा. गद्रे व कुटुंब ( नागपुर )	२
श्रीयुत डी. बी. जयवंत व कुटुंब ( उमरावती )	२
„ गो. रा. अनगळ व कुटुंब ( यवतमाळ )	२
„ रा. गं. देशपांडे व कुटुंब व मुलगा ( नागपूर )	३
„ श्री. ग. परांजपे ( जबलपुर )	३



पुनर्विवाहित कुटुंबे आणि त्यांची संतति, ( सन १८९५. )

## पुनर्विवाहितांचे कुटुंबमेळे.

„ वि. ना. मराठे ( हर्दा ) ... ..	१
„ धों. के. कर्वे आणि कुटुंब व सुलगा ( पुणे ) ...	३

एकूण २१

या मंडळीचें चारपांच दिवस वरेंच संघटण झालें. या मंडळीची एक सभा श्रीयुत रा.ब. अनगळ यांच्या घरीं भरविण्यांत आली. रा.ब. वामन-राव कोल्हटकर हे अध्यक्ष होते. या सभेंत विशेषतः पुनर्विवाहित गृहस्थांमध्ये दळणवळण वाढविण्याला व बहुजनसमाज आणि पुनर्विवाहित गृहस्थ यांजमधील अंतर करवेल तितकें कमी करण्यास कोणते उपाय योजावे, याबद्दल विचार झाला. सरतेशेवटीं मां पुढील सूचना सभेपुढें मांडल्या, व त्या सर्वांनुमते पसंत होऊन त्या त्या वेळीं हजर नसणाऱ्या पुनर्विवाहित गृहस्थांकडे मतांकरितां पाठवाव्या, असे ठरलें.

१. निदान पांच वर्षांतून एकदां पुनर्विवाहित कुटुंबांचा मेळा अशा वेळीं व अशा स्थळीं भरवावा, कीं, त्यासाठीं सर्व पुनर्विवाहित कुटुंबांनां जातां यावें, आणि ज्या गरीब कुटुंबांनां भाड्याच खर्च करण्याचें सामर्थ्य नसेल त्यांनां तो देऊन तेथें आणावें, आणि वेळ व स्थळ हीं अशा रीतीनें पसंत करावीं, कीं, त्या प्रसंगीं दुसरे कोणतेहि महत्त्वाचे उद्योग असूं नयेत.

२. शरीरसंबंधाच्या कामांत देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे यांच्या पलीकडे तूर्त जाऊं नये.

३. व्रतबंध आणि विवाह हे दोन विधि आपल्या प्रार्चान् पद्धतीप्रमाणें व्हावे. निदान १८९६ चा विधवाविवाहाचा कायदा लागू पडण्यास अवश्य इतके तरी विधि झाले पाहिजेत.

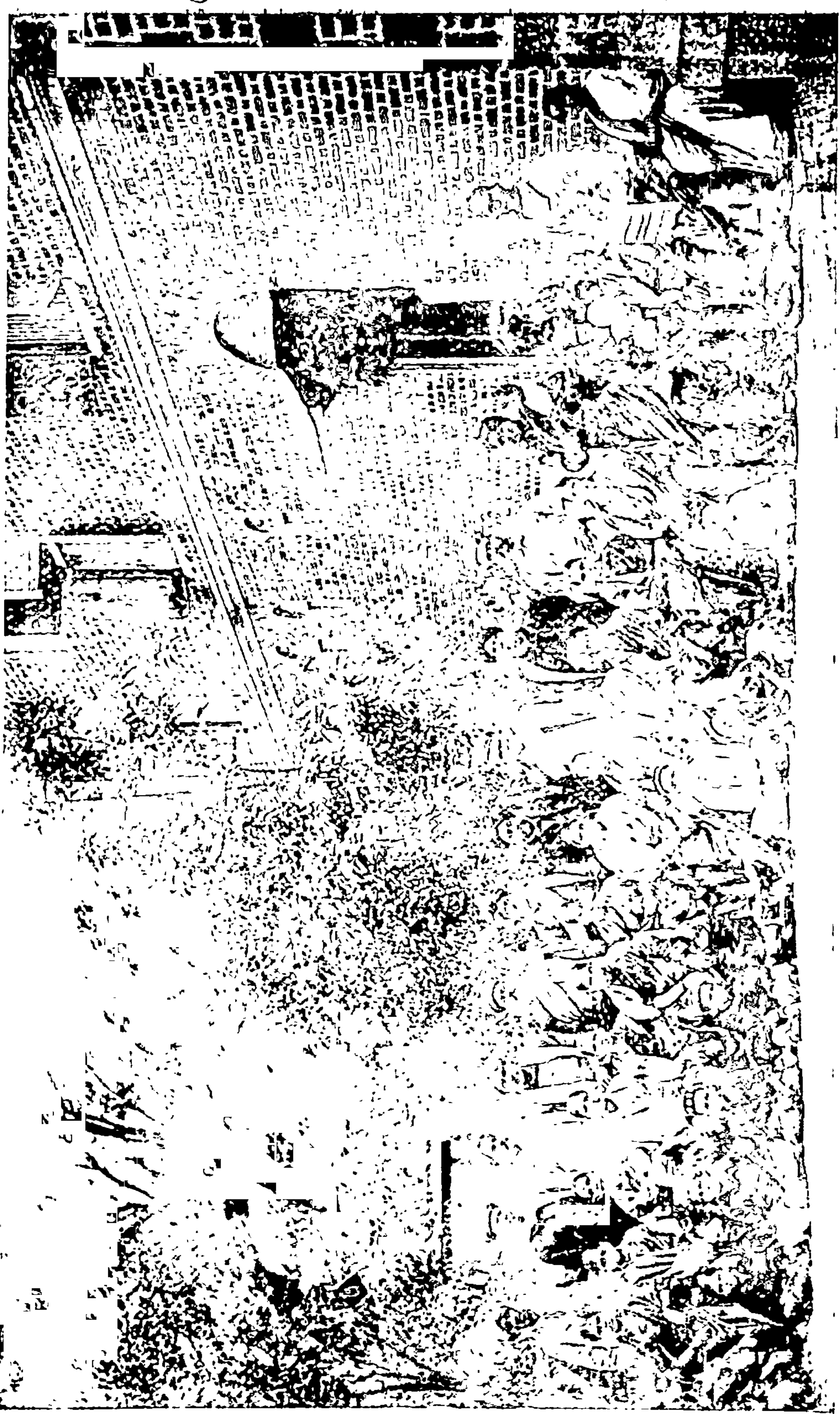
४. पंक्तिव्यवहाराच्या कामांत सामान्यतः आपल्या पूर्व पद्धतीला अनुसरून चालावें आणि विवाहादि सार्वजनिक प्रसंगीं तर

## आत्मवृत्त.

त्यासंबंधानें विशेष काळजी घ्यावी, अशी पुनर्विवाहित गृहस्थांनां शिफारस करावी.

या मेळयासंबंधानें एक प्रसिद्ध पंक्तिभोजन करून त्याला कॉन्फरन्स-साठी आलेल्या व पुनर्विवाहिताशी उघडपणें पंक्तिव्यवहार करण्याला तयार असलेल्या तेथल्या गृहस्थांनां निमंत्रण करावें, असा बेत होता व त्याप्रमाणें बहुतेक तयारीहि झाली होती. परंतु बऱ्याच गृहस्थांचीं न्यामुळें मनें दुखविलीं जाण्याचा संभव दिसल्यामुळें तो बेत रहित करावा लागला. तथापि श्रीयुत व्यंकटराव मुधोळकर यांनीं त्या प्रसंगीं पुनर्विवाहित कुटुंबांनां मेजवानी देऊन त्या वेळीं कांहीं इतर गृहस्थांस बोलाविलें होतें. यानंतर सर्व मंडळी परत आपापल्या गांवीं गेली.

तिसरा मेळा पुणें येथें रा. ब. वामनराव कोल्हटकर यांच्या ज्येष्ठ कन्येच्या विवाहाच्या प्रसंगीं सदाशिव पेठेंत मळेकरांच्या वाड्यांत १९०३ सालीं भरला होता. हा विवाह पुनर्विवाहाच्या कार्याला बळकटी आणणारा होता. पुनर्विवाहितांच्या संततीचें पुढें काय होणार, हा प्रश्न पुष्कळांनां फार बिकट वाटत होता, आणि पुनर्विवाहितांनां पश्चात्ताप करण्याची वेळ त्यांच्या मुलींची लग्नें करण्याच्या प्रसंगीं येईल, असें ते झणत असत. या विवाहांतील वधू पुनर्विवाहित दांपत्याची संतति असून वर सिव्हील सर्व्हिसची परीक्षा झालेले प्रथमवरच असल्यामुळें या विवाहाला फारच महत्त्व आलें होतें. वरपक्ष आणि वधूपक्ष हे दोन्ही समाजांतील वरच्या दर्जाचे होते. यामुळें उभयतांचे उच्च दर्जाचे आसृष्ट दूरदूरच्या ठिकाणांहून आले होते व पुनर्विवाहाच्या प्रसंगीं थोडी दूर राहणारी पुण्यांतील पुष्कळ प्रतिष्ठित मंडळी या विवाहाच्या प्रसंगीं हजर होती. या विवाहानें पुण्यांत पुनर्विवाहाच्या कार्याचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें. या पुनर्विवाहाच्या प्रसंगीं सोळा पुनर्विवाहित कुटुंबांचीं मिळून एकंदर ४६ मनुष्ये हजर होती. इतकी पुनर्विवाहित



पुनर्विवाहित कुटुंबे आणि त्यांची संतति, ( पुणे येथील संमेलन, १९०३. )

## पुनर्विवाहितांचे कुटुंबमेळे.

मंडळी सहर्जी एकत्र जमण्याचा योग आल्यामुळे मेळ्याचें काम याच वेळीं साधून घेण्यांत आलें. पुनर्विवाहित मंडळीची सभा होऊन पुनर्विवाहासंबंधाच्या कित्येक गोष्टींची चर्चा झाली. हल्लीं दरसाल २५ जुलई हा दिवस पुनर्विवाहाच्या कार्याचा दिवस ह्मणून पाळला जातो, व त्या दिवशीं पुष्कळ ठिकाणीं सभा होऊन या विषयावर चर्चा होत असते. ता. २५ जुलई १८५६ रोजीं पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला, यासाठीं या कार्याच्या चळवळीकरितां हा दिवस पसंत करण्याचें या मेळ्याच्या वेळीं ठरलें.

यानंतर चवथा मेळा गेल्या मे महिन्यांत प्रांतिक सामाजिक परिषद् भरली त्याच मंडपांत भरला होता. सुमारे पंचवीस पुनर्विवाहित कुटुंबांतील बायका व मुलें मिळून ६० मंडळी हजर होतो व या कार्याची विशेष कळकळ बाळगणारे कांहीं स्त्रीपुरुष होते. या मेळ्याचा बेत आयत्या वेळीं ठरल्यामुळे कार्यक्रमाला मिळावा तितका वेळ मिळाला नाही. तथापि उपहारानंतर स्त्रीपुरुषांची सभा भरून पुनर्विवाहितांच्या कर्तव्यांबद्दल वगैरे भाषणें झालीं. पुनर्विवाहाच्या कार्याला सर्वस्वी वाहिलेला निदान आपला फुरसतीचा सर्व वेळ या कामीं लावणारा कोणी तरी पुरस्कर्ता या कार्याला पाहिजे आहे.

## प्रकरण बतिसावें.

### विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी.

विधवाविवाहाचें कार्य जितकें लोकमताला न दुखवितां करणें शक्य असेल तितकें करावें, असें मीं योजिल्लें होतें. तारुण्यांतिल बेपर्वाई माझ्यांतून नाहींशी झाली होती. सोंवळ्याओंवळ्यावरची माझी श्रद्धा कधींच उडालेली होती, व श्रावणी-सारखे विधि आजच्या काळाला निरर्थक आहेत असें मला वाटत होतें, तें माझे मत बदललें. नव्हतें. तथापि पुनर्विवाहितांकडे लोकांचें लक्ष्य साहजिकरीत्या विशेष असल्यामुळें या गोष्टींत देखील लोकमताला न दुखविण्याचें धोरण ठेवावें, असें मला वाटत होतें. घरीं नेहमीं सोंवळेंओंवळें संभाळणें त्रासाचें व अशक्य होतें; पण प्रवासांत जुन्या विचारांच्या लोकांकडे उतरण्याचे प्रसंग आले असतां अगर जुन्या-चालीच्या विवाहादि कार्यांत जाण्याचे प्रसंग आले असतां ज्याप्रमाणें आपण सोंवळें संभाळतो, त्याप्रमाणें तें पुनर्विवाहाच्या प्रसंगांहि पाळलें जावें, अशाविषयी मीं यत्न केला. पुनर्विवाहाच्या कार्या-साठीं मी धडपड करीत असतां पांचसहा वर्षांत जे पुढें चारपांच पुनर्विवाह झाले, त्या प्रसंगां भोजनसमारंभांत आम्ही कांहीं मंडळी सोंवळ्याचा उपयोग करीत असूं. तरी कांहीं मंडळी अशी असत, कीं, ते या प्रसंगां ओंवळ्यानें बसावयाचे व जुन्या लग्नसमारंभांत मात्र सोंवळ्यांनीं बसावयाचे. पुनर्विवाहानंतर बरींच वर्षे मीं श्रावणी करण्याचा क्रम ठेविला होता. याच धोरणाला अनुसरून संस्थेचें नांव 'विधवा-विवाहोत्तेजक मंडळी' असें होतें तें २० ऑगस्ट १८९५ रोजीं भरलेल्या मंडळीच्या सभासदांच्या विशेष सभेंत 'विधवा-विवाह-प्रतिबंध-



## विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी.

निवारक मंडळी ' असे बदलण्यांत आले. विधवाविवाहाला उत्तेजन द्यावयाला नको, फक्त त्यासंबंधाने असलेला प्रतिबंध समाजाने दूर केला ह्याणजे पुरे, असा अर्थ नांवांतूनच निघालेला बरा असा हेतु होता. विधवाविवाह समाजांत रूढ होण्यासाठी जो हा प्रयत्न होत होता, त्याचे वर्णन करतांना ' आमची पुनर्विवाहित मंडळी=प्रस्तुतचा हिंदु-समाज+पुनर्विवाह ' या समीकरणाचा उपयोग मी करीत असें.

या मंडळीच्या आश्रयाखाली पुनर्विवाहितांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी एक बोर्डिंग चालवावे, अशी माझ्या मनांत कल्पना आली, आणि आपण आपल्या जबाबदारीवरच हा प्रयोग करून पहावा, व तो यशस्वी झाल्यास ते बोर्डिंग मंडळीच्या स्वाधीन करावे, असें मी योजिले होते. सन १८९४ च्या आरंभीच मी या प्रयोगाला सुरुवात केली. श्रीयुत कृ. धों. पंगे यांनी आपला एक मुलगा व मुलगी अशीं दोन मुले पाठविली, व श्रीयुत दि. भि. जोशी यांनीहि एक मुलगा व दोन मुली अशीं तीन मुले पाठविली. हे दुसरे गृहस्थ गरीब होते. यांना कांहीं मदत मंडळींतून, व कांहीं रा. ब. कोल्हटकर यांजकडून होत असे आणि कांहीं ते स्वतः पाठवीत. हा प्रयोग सुमारे वर्ष दीड वर्ष करून पाहिला; पण असें बोर्डिंग चालविणे इष्ट व शक्य नाही असें वाटल्यामुळे मी तो नाद सोडून दिला. तथापि गरीब पुनर्विवाहितांच्या मुलांमुलींना मदत करण्याचे काम विधवाविवाहप्रतिबंधकनिवारक मंडळी करीत होती.

सार्वजनिक कामांत जेथे जेथे माझा पैशाशी व्यवहार येतो, तेथे तेथे हिशोब अगदीं चोख ठेवून ते वेळच्या वेळीं रिपोर्टांत प्रसिद्ध करण्याचे काम मी अगदीं नियमितपणे करीत आहे. मंडळीच्या पहिल्या वर्षाच्या कामाचा रिपोर्ट १३ एप्रिल १८९५ रोजी भरलेल्या सभेपुढे सादर करण्यांत आला, त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

## आत्मवृत्त.

“आपल्या लोकांच्या अनेक संस्था अल्पायुषी होण्याला जीं कारणें आहेत, त्यांपैकीं जमाखर्चाची अव्यवस्था व पैशाची अफरातफर, हें एक आहे. आमच्या संस्थेचा अंत होणें झाल्यास तो या कारणानें तरी होऊं यावयाचा नाही, असा तिच्या चालकांचा बेत आहे. मंडळीच्या पैशाचा जमाखर्च शिस्तवार ठेविलेला आहे व तो मंडळीच्या ऑफिसांत येऊन मागितल्यास कोणाहि सभासदाला कोणत्याहि वेळीं दाखविण्यांत येईल.”

सन १८९४ अखेर मंडळीचे आश्रयदाते सभासद व साहाय्यकारी या सर्वांची मिळून संख्या १०० होती, ती १८९५ अखेर ५०० झाली, १८९६ अखेर ५६० झाली व १८९७ अखेर ६०० झाली. यानंतर आश्रमाच्या कामाकडे माझे लक्ष्य विशेष जाऊं लागल्यामुळे पुनर्विवाहाच्या हितचिंतकांची संख्या वाढविण्याचे प्रयत्न शिथिल पडले.

द्रव्याशिवाय कोणत्याहि संस्थेचें काम चांगलें चालावयाचें नाही, ही गोष्ट लक्ष्यांत आणून मी आरंभापासूनच वर्गण्या जमविण्यास लागलों. प्रत्येक आश्रयदात्यानें १०० रुपये, व सभासद आणि हितचिंतक यांनीं दरसाल एक दिवसाची प्राप्ति, याप्रमाणें वर्गणी दिली पाहिजे, असा नियम केला होता. नियम असला तरी वर्गणी वसूल होणें फार कठिण असतें व त्या दिवसांत तें फारच कठिण होतें. पण मी कमालीची खटपट करीत होतो. पुढील कोष्टकावरून मंडळीच्या सालोसालच्या सांपत्तिक स्थितीची कल्पना होईल.

वर्ष	वर्षारंभी शिल्लक.	वर्षातील जमा.	वर्षातील खर्च.	वर्षाअखेर शिल्लक.
१८९४	०	५९१८५८९	१७०८८३	४२१८५८६
१८९५	४२१८५८६	११८२८७८६	२९४८८६	१३०९८१२८६
१८९६	१३०९८१२८६	९२७८७८८	२१४८१४८६	२०२२८११८८
१८९७	२०२२८११८८	४७१८८८६	१२७८१३८३	२३६६८६८११

## विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी.

१८९८ २३६६४६४११ ४६५४३४५ १४६४२४६ २६८५४७४१०

१८९९ २६८५४७४१० १२६२ २८९४५४३ ३६५७४८४७

एकूण.

४९००४४१० १२४२४१४४३

आज पंधरा वर्षांत सार्वजनिक कार्यासाठी वर्गण्या देण्याची लोकांना जितकी सवय झाली आहे, तितकी त्या वेळी ती नव्हती, ही एक गोष्ट व पुनर्विवाहाचे कार्य त्या वेळी किती तरी अप्रिय होतं, ही दुसरी गोष्ट लक्ष्यांत आणली असतां हा फंड जमविण्याला किती खटपट लागली असेल, याची कल्पना होईल.

शेवटल्या वर्षांत प. वा. विष्णुशास्त्री मेमोरिअल फंडाचे एक हजार रुपये जमा आहेत. या फंडाचे पैसे हातीं येण्याला फारशी खटपट करावी लागली नाही, ही गोष्ट खरी; पण त्या फंडाविषयीची आठवण-सुद्धां बहुतेक बुजून गेली होती. आह्मां सुशिक्षित लोकांमध्ये-सुद्धां अजून कर्तव्यदक्षता उत्पन्न झाली नाही, हे दर्शविणारे विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. विष्णुशास्त्री पंडित वारल्याला सुमारे पंचवीस वर्षे झालीं होती, व हा फंड ज्यांच्याकडे ठेविला होता, ते श्रीयुत नारायण महादेव परमानंद वारल्यालाहि बरीच वर्षे झालीं होती. विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं आपलें सर्वस्व या कार्याला वाहिलें होतें, व त्यांच्याबद्दल विशेष प्रकारचा आदरभाव बऱ्याच सुशिक्षित लोकांमध्ये उत्पन्न झाला होता. ते वारल्यानंतर वर्तमानपत्रांत दुखवट्याचे लेख येऊन मुंबईला एक व पुण्याला एक असे दोन सारक-फंड सुरू झाले. पण एकादी गोष्ट नवीन आहे ती तिचें वाटेल तेवढें स्तोम माजवून ती जरा डोळ्यांआड झाली, कीं, तिला अगदींच विसरून जावयाचें ही जी मुलांची प्रवृत्ति तीच आह्मां थोर मुलांमध्ये असल्यामुळे यासंबंधाचें आपलें कर्तव्य आह्मी सर्व विसरून गेलों. मुंबईचा फंड सुमारे सातशें रुपये

## आत्मवृत्त.

ह. ग होता. श्रीयुत प. वा. बाळाजी पांडुरंग हे त्या फंडाचे सेक्रेटरी होते. त्यांजकडे मी गेलों व त्या फंडांची व्यवस्था लावण्याच्या कामी मी खटपट करितों, तिला आपण सहाय्य करावें, झणून विनंति केली. त्यांनीं या वेळीं ५० रुपये आणखी वर्गणी दिली व श्रीयुत परमानंदांच्या चिरंजीवांनां पत्र दिलें. त्यांनीं जुन्या यादी वगैरे काढून पाहिल्या व जमलेल्या पैशांत आणखी थोडीशी भर घालून एक हजारची प्रॉमिसरी नोट माझ्या स्वाधीन केली. हे गृहस्थ फार थोर असल्यामुळे कांहीं अडचण पडली नाही. परंतु आह्मांला कांहीं माहीत नाही असा जबाब त्यांनीं दिला असता तर काय करावयाचें होतें ? विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाच्या वर्गणीदारांपैकीं कांहीं गृहस्थ त्या वेळीं हयात होते. त्यांचीं मते घेऊन सदर फंड पुण्याच्या विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक-मंडळीच्या स्वाधीन करावा व त्याचें व्याज पुनर्विवाहेच्छु विधवांनां मदत करण्याच्या कामी लावावें, असें ठरविलें. विष्णुशास्त्री पंडित मेमोरियल फंडाचे सातआठशें रुपयेच जमावे, व वीस पंचवीस वर्षेपर्यंत त्या रकमेची विल्हेवाट लावण्याचें कोणाच्या मनांत येऊं नये, यावरून काय निष्पन्न होतें तें पहा !

पुण्यांतल्या विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाचे चिटणीसहि एक थोर गृहस्थ होते. याचे ट्रेझरर कोण होते हें मला कळलें नाही व तें शोधून काढण्याचा मी प्रयत्नहि केला नाही. या फंडाचीहि कांहीं रकम जमली होती, पण तिनें सूर्यप्रकाश पाहिला नाही. जसा मी मुंबईच्या फंडाची व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न केला, तसाच पुण्याच्या फंडाची व्यवस्था लावण्याचें माझ्या मनांत होतें. मी या चौकशीला लागलों तेव्हां मला कळून आलें, कीं, माझ्या आधींच सार्वजनिक चळवळींत पडणाऱ्या एका गृहस्थांनीं पुण्यांतील नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची इमारत बांधतेवेळीं या फंडाचा उपयोग झाला तर पहावा झणून खटपट केली, पण ती निरर्थक

## विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी.

झाली. आह्मां सुशिक्षित लोकांमधील दानत व कर्तव्यदक्षता हीं अजूनहि त्याच स्थितीत आहेत. पुण्यांतील एक स्वार्थत्यागी गृहस्थ वारल्याला वीस वर्षे होऊन गेलीं, पण त्यांच्या स्मारक-फंडाची व्यवस्था अजूनहि लागली नाही ! फंडाचे चिटणीस, ट्रेझरर अगर वर्गणीदार यांपैकीं कोणालाहि या सार्वजनिक पैशाची व्यवस्था लावण्याची बुद्धि झाली नाही, यावरून काय अनुमान निघते बरे ? जबाबदार मनुष्ये अजून जीवत आहेत तोंपर्यंत तरी या फंडाची व्यवस्था लावण्याचें यश कोणी घेईल काय ?

हल्लीं व्यांकांच्या व्यवहारासंबंधानें जे प्रकार बाहेर आले आहेत, त्यांवरून काय सिद्ध होते ? यांत ठिकठिकाणच्या सुशिक्षित लोकांकडे केवढा दोष येतो ? व्यांकेचे एजंट वाटेल तसा व्यवहार करीत असतां त्याजकडे लक्ष्य देण्याची एकाहि डायरेक्टराला बुद्धि होऊं नये, भागीदार व ठेवीदार लोकांनीं खुशाल झोंपा घ्याव्या, व कांहीं सार्वजनिक फंडांचेहि पैसे अशा व्यांकांत ठेविले जाऊन सार्वजनिक पैशाचें नुकसान व्हावें, हा बंदुकीच्या दारूनें भरलेल्या मोठमोठ्या पिंपांजवळ मुलांनीं आगकाड्या घेऊन खेळावें असा प्रकार नव्हे काय ? आंधळे दळतें आणि कुत्रें पीठ खातें असा हा व्यवहार वर्षानुवर्ष चालला असतांना ठिकठिकाणच्या शहाण्या-सुत्यां माणसांची अकल कोणीकडे गेली होती ? या कामीं माझ्या स्वतःच्या हातूनहि फार मोठा \*अपराध घडला आहे.

\* मला पैशाचा अगर व्याजाचा लोभ पुष्कळ कमी आहे. माझ्या कुटुंबाच्या संरक्षणासाठीं ठेवलेली रक्कम मी पुष्कळ वर्षे दरसाल दरशेंकडा

## आत्मवृत्त.

लिहितांलिहितां मी कोणीकडे तरी वहावलों. आझां सुशिक्षित लोकांच्या हलगर्जीपणाबद्दल वाटणारी मनाची तळमळ एकदांची ओकून बाहेर पडली, हेहि बरेंच झालें.

चार रुपये व्याजानें माझ्या एका मित्राला व नंतर डेक्कन एजुकेशन सोसायटीला दिली होती. तेथून सुटल्यावर ती तीन खाजगी व्यांकांत विभागून ठेवली. या व्यांका तितक्या सुरक्षित नसतात, हें मनांत आणूनच असा विभाग केला. आपल्या उद्योगधंद्याला थोडें उत्तेजन मिळावें हा एक हेतु होता. मद्रासच्या आर्वथनाट कंपनीचें उदाहरण डोळ्यांपुढें होतें; तथापि एकाद्या ठिकाणीं वूड आली तर आली, अशा तयारीनेंच हे पैसे ठेवले होते. दोन अडीच वर्षांपूर्वीं बॉंबे ब्यांकिंग कंपनीवर आलेलें किटाळ ब्यांकेच्या चालकांनी, आंतून सर्व पोंखरलेलें आहे ही गोष्ट बाहेर फुटू न देतां घालविलें, त्यामुळें ही व्यांक धोक्याची नाहीं अशी माझी समजूत झाली, व विद्यालयाला कमी व्याजानें कांहीं रक्कम मिळाल्यामुळें माझे दिलेले पैसे परत आल्यावर ते वर्ष दोन वर्षांकरितां त्याच ब्यांकेत ठेविले. यामुळें मला स्वतःला एकदम २६०० रुपयांची ठोकर बसली. तथापि माझ्या कुटुंबाच्या पैशाची वाटेल ती व्यवस्था करण्याला माझा मी सुखत्यार होतों. या कामांत देखील कुटुंबाचें नुकसान करण्याचा दोष माझ्या पदरीं येतो, नाहीं असें नाहीं. पण सार्वजनिक पैशासंबंधानें मी असा हलगर्जीपणा व बेफिकिरी केली, याबद्दल मी अक्षम्य दोषाला पात्र आहे ! मजकडे या कामीं दोष येतो, याचें आणखी एक कारण आहे. आश्रमाची विशेष कळकळ बाळगणारे गृहस्थ श्रीयुत सीताराम नारायण पंडित यांनीं ही गोष्ट १९०३ सालीं माझ्या नजरेला आणून दिली होती. असें करणें ट्रस्ट अंकांत घालून दिलेल्या नियमाविरुद्ध आहे, असेंहि त्यांनीं लिहिलें होतें. पण हा दुसरा भाग माझ्या लक्ष्यांत राहिला नाहीं. आश्रम व विद्यालय

## विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी.

आपले दोष लपवून ठेवण्यांत अर्थ नाही. आत्मपरीक्षण होऊन आपणांत सुधारणा व्हावी या बुद्धीने हा मजकूर लिहिला आहे. वर सांगितलेल्या कित्येक उदाहरणांत किती तरी सुशिक्षित व संभावित गृहस्थांचा समावेश होत आहे, व त्यांजकडे थोडाफार कर्तव्य-पराङ्मुखतेचा तरी दोष येत आहे. यावरून मला तरी असे वाटते, कीं, आमचा समाज अजून नीतिमत्त फार मागे आहे, या गोष्टीची जाणवि ठेवून जर आपण धडपड केली नाही, तर जगाच्या हल्लींच्या चढाओढींत आपण मागे राहू व आह्मांला लवकरच नामशेष होण्याची पाळी येईल !

यांचे पैसे खाजगी व्यांकेंत व्याजाच्या फायद्याच्या दृष्टीने ठेवलेले नव्हते. इतर व्यांकांपेक्षां या व्यांकेंत देवघेव करण्याला अधिक सोयीवार पडते, यासाठी चालू ( करंट ) खात्यांतच रकमा ठेविल्या होत्या. पोष्टाच्या व्यांकेंत दोन्ही संस्थांचीं खाती आहेत व त्यांत शेंकडा तीन रुपये व्याज मिळू शकते. थोड्याच दिवसांत जरूर लागणार होती ह्मणून विद्यालयाचे ४५०० रु. व आश्रमाचे १५०० रु. या व्यांकेंत ठेविले होते. आश्रमाचे आणखी १५०० रु. दुसऱ्या व्यांकेंत ठेवण्यासाठी पाठविले असतां दुर्दैवाने याच व्यांकेंत ठेविले गेले. स्टूडंट्स फंडाचे ७०८८३ रुपये मीच या व्यांकेंत व्याजाच्या आशेने ठेविले. वेळ आला तर आश्रमाचे व विद्यालयाचे पैसे ताबडतोब काढून घेतां येताल, असे वाटत होते. तिकडे पीपल्स व्यांकेची गडबड उडाल्याबरोबर मी सावध व्हावयाला पाहिजे होते. परंतु ती दृष्टिच मजमध्ये बसल्यामुळे हा अनर्थ गुदरला. हा भयंकर गुन्हा माझ्या हातून घडला आहे.

प्रकरण तेहतिसावें.  
पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधानें लोकमताच्या  
जागृतीचे प्रयत्न. \*

विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीची लोकांना माहिती करून द्यावी, मंडळीसाठी द्रव्याची मदत मिळवावी, पुनर्विवाहासंबंधानें लोकमत कसे आहे तें पहावें, व या अत्यंत विकट प्रश्नासंबंधानें लोकांमध्ये जागृति व सहानुभूति उत्पन्न करावी, या हेतूने काँलेजांत मिळणाऱ्या मोठमोठ्या सुट्यांचा उपयोग मी ठिकठिकाणी हिंडून व्याख्याने वगैरे देण्याच्या कामीं करूं लागलों. जसे लोकमत असेल तसे तें बहुजनसमाजाच्या नजरेपुढें आणणें हा लोकांमध्ये जागृति उत्पन्न करण्याचा एक मार्ग आहे. यासाठी लोकमताचे मापन अगदी व्यवस्थित रीतीने करण्याचे मी मनांत आणलें, व त्या कामाचा उपक्रमहि केला. सुशिक्षित जनसमूहाचे मी पुढीलप्रमाणें एकंदर पांच वर्ग केले:—( १ ) आपापल्या जातींत पुनर्विवाहितांशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे; ( २ ) या प्रश्नासंबंधानें आपली सहानुभूति उघडपणें व्यक्त करून दाखविणारे; ( ३ ) सहानुभूति असून ती उघडपणें सांगण्याचे ज्यांना धैर्य नाही असे ( अशा गृहस्थांचीं मते गुप्त ह्मणून समजलीं जात. यांचीं नांवे प्रसिद्ध न करतां केवळ आंकड्यांच्या रूपानें मोघम माहिती प्रसिद्ध करावयाची अशा अटीवरच तीं घेतलीं जात ); ( ४ ) कांहीं विशेष प्रकारच्या पुनर्विवाहांनांच्च ज्यांची संमति आहे असे; उदाहरणार्थ:—वालविधवांचीं अगर अनपत्य विधवांचाच पुनर्विवाह ज्यांना मान्य आहे

\* यांतील कांहीं माहिती मंडळीच्या प्रोसिडिंग बुकांत रिपोर्ट नमूद केले आहेत, त्यांवरून दिली आहे.



पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न.

असे गृहस्थ; व शेवटचा वर्ग झणजे (५) पुनर्विवाहाच्या सर्वस्वी विरुद्ध असणारे गृहस्थ. मतपत्रिकांचे छापील नमुने तयार केले होते, व त्यांवर हीं मते मी घेत असं. हे काम बरेचसे झाले होते, व आणखी पुष्कळ व्हावयाचे होते. हे कागद या संस्थेचा मी चिटणीस होतो, तोपर्यंत जपून ठेविले होते; पण, ते पुढे गहाळ झाले. हे कागद असते, तर बरीच मनोरंजक माहिती संकलित करितां आली असती.

१८९४ च्या डिसेंबर महिन्यांत राष्ट्रीय सभेसाठीं मद्रासला जी दक्षिणी मंडळी जमली होती, त्यांना या प्रयत्नांची माहिती देण्यासाठीं मी मद्रासला गेलों होतो. जातांना वाटेत पंढरपुर व सोलापुर, व परत येतांना हुबळी आणि बेळगांव या ठिकाणीं उतरून सभांत व्याख्याने देऊन व घरीं लोकांच्या भेटी घेऊन या विषयाची बरीच चर्चा व्हावी, असे प्रयत्न मी केले. पुढे १८९५ च्या एप्रिल व मे महिन्यांत मुंबई, अहमदनगर, सोलापुर, सांगली, मिरज, कोल्हापुर आणि बेळगांव या ठिकाणीं, व नंतर सप्टेंबर, अक्टोबर व नवंबर या महिन्यांत सातारा, नासिक, धुळे, भुसावळ, अकोला, उमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा आणि रायपुर इतक्या ठिकाणीं खटपट करण्यांत आली. कामाचा क्रम झटला झणजे प्रथम गांवांतील कांहीं प्रमुख मंडळीच्या गांठी घेऊन कोठें तरी लोकांची सभा जमवावी व त्या सभेला आपले हेतु समजून सांगावे आणि नंतर मंडळीच्या घरोघर जाऊन प्रत्येकाकडून कोणती मदत होण्यासारखी आहे याचा निकाल करावा; किंवा मदत करण्याची इच्छा नसल्यास या प्रश्नाच्या संबधाने जसे मत असेल तसेच देण्याविषयीं विनंति करावी. प्रत्येक सभेला जे लोक जमत त्यांना मंडळीच्या हकी-गतीचीं पुस्तके व मताचे तक्ते देण्यांत येत असत. अशा रीतीने चार हजार पुस्तके वांटण्यांत आलीं. या प्रवासाला एकंदर १३० दिवस मोडले व ९५०५०९ खर्च आला. एकदोन अडचणीच्या वेळा खेरीज-करून बाकीचा सर्व प्रवास रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गाने करण्यांत आला.

## आत्मवृत्त.

स्मरणांत राहिलेल्या कित्येक लोकांच्या मतांचा या ठिकाणी उल्लेख केला असता त्या वेळच्या लोकमताची थोडी कल्पना होईल. श्रीयुत बाळ गंगाधर टिळक यांनी पुनर्विवाहितांशीं पंक्तिव्यवहार करण्याला हरकत नाही, असें आपलें स्पष्ट लेखी मत दिलें होतें; पण अशा रीतीनें आपणाला वाटेल तें स्पष्टपणें लिहून देण्याला सुशिक्षित मंडळी तयार नव्हती. हायस्कुलाच्या हेडमास्तराच्या दर्जाच्या एका गृहस्थांनीं पुनर्विवाहाला अनुकूल असें गुप्त मत दिलें होतें. एका डेप्युटी कलेक्टरांनीं चौदा वर्षांच्या आंतील विधवांचों लग्नें करण्याला हरकत नाही, असें उघड मत दिलें होतें, व तें बऱ्याच महत्त्वाचें झणून इतरांनां दाखवून त्यांच्या मनावर कांहीं परिणाम व्हावा झणून मी यत्न करीत असें. पुढें लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या मेम्बरच्या पदवीला पोचलेल्या दोघां गृहस्थांचों मते त्या वेळच्या लोकस्थितीचों चांगलींच निदर्शक आहेत. एका गृहस्थांनीं अनुकूल पण गुप्त मत दिलें व दुसऱ्यांनीं “I do not wish to be consulted in this matter”—झणजे या प्रकरणीं माझें मत विचारलें जाऊं नये—अशा अर्थाचा जबाब दिला. अर्थात् अनुकूल अगर प्रतिकूल असें कोणच्याच प्रकारचें मत देण्याला ते तयार नव्हते. पुढें हायस्कुलाचे हेडमास्तर झालेल्या एका गृहस्थांनीं पुनर्विवाहाविषयीं प्रतिकूल मत देऊन पुनर्विवाहाच्या कामीं खटपट करणाऱ्या लोकांविषयीं अनुदार विचार प्रकट केले होते. मागाहून स्वतः पुनर्विवाह करण्याचें ज्यांनीं धैर्य केलें, अशा एका गृहस्थांनीं आढेवेढे घेऊन व अनेक अटी घालून अंशतः अनुकूल मत दिलें होतें. ही लोकमताची स्थिति प्लेग सुरू होण्याच्या पूर्वीची होती. प्लेगामुळें अनेक अल्पवयस्क स्त्रियांवर वैधव्याचा घाला पडला, त्याच्या योगानें या प्रश्नावरील लोकमत पुष्कळ बदललें. तथापि अजूनहि पुनर्विवाहितांशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे लोक फार थोडे आहेत.

पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न.

पुनर्विवाहाविषयी अनुकूल मत देण्याला जे भिणार नाहीत, अशांची संख्या मात्र बरीच वाढली आहे.

विधवाविवाहासंबंधाने लोकमत तयार करण्यासाठी जेव्हां मी प्रयत्न करीत होतो, तेव्हां खासगी संभाषणांत व व्याख्यानांत पुढील मुद्यांवर बोलत असं.

( १ ) विवाहित स्थिति अगर गृहस्थाश्रम हाच बहुतेक स्त्रीपुरुषांना उत्तम मार्ग होय; परंतु देह विटाळू न देतां शरीरसामर्थ्य चांगले राखून कुटुंबकार्य अगर समाजकार्य यांसाठीं आपलें आयुष्य अर्पण करण्याला लागणारी मनाची बळकटी ज्यांमध्ये असेल त्यांनी जरूर ब्रह्मचर्याने राहून आजन्म लोकसेवाव्रताचें आचरण करावें. हें असिधाराव्रत तडीला नेण्याइतका करारीपणा ज्यांमध्ये असेल, तीं मनुष्ये धन्य व वंद्य होत. अशीं मनुष्ये हजारांत एक इतकी तरी निपजतील कीं नाही, याबद्दल शंका आहे; पण हीं मनुष्ये राष्ट्राला भूषण व राष्ट्रत्व देणारीं होत.

( २ ) यांहून अन्य मनुष्यांनां गृहस्थाश्रम हीच स्वाभाविक स्थिति होय. प्राचीनकाळीं बहुधा सर्व मनुष्यांनां या स्थितीचा अनुभव घ्यावयाला मिळे. पण अर्वाचीन काळीं भिन्न परिस्थितीमुळे पुष्कळ स्त्रीपुरुषांनां अविवाहित स्थितींत आयुष्य कंठणें भाग पडत आहे व यापुढें ही संख्या झपाट्याने वाढत जाणार आहे. ही स्थिति नाहीशी करण्यासाठीं, निदान तिची तीव्रता कमी करण्यासाठीं उपाय शोधून काढणें हा फार गहन प्रश्न आहे, व त्याशीं झगडण्याला तेजस्वी पुरुष पाहिजेत. पण मनुष्याला त्याच्या स्वाभाविक स्थितीचा उपयोग घेऊं न देणारीं कृत्रिम बंधनें जर समाजांत उत्पन्न झालीं असतील, तर त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं आपली शिकस्त करणें हें सामान्य मनुष्याचें देखील कर्तव्य आहे. हिंदूंच्या उच्च वर्णातील विधवांनां पुनः लग्न करण्यासंबंधानें जो प्रतिबंध

## आत्मवृत्त.

आहे, तो अशा प्रकारचा आहे. त्याचप्रमाणे कांहीं जाति अत्यंत लहान झाल्यामुळे जातींतल्याजातींत वधूवरांची निवड करणे अशक्य होऊन जाते. असली कृत्रिम बंधने दूर करणे हे मनुष्याच्या आटोक्यांतले काम आहे, ते त्याने जरूर करावे. दुसऱ्या अडचणींमुळे ज्यांना अविवाहित स्थितीत राहणे भाग पडेल, त्यांनी मनाला आवर घालून लोककार्याला आपले जीवित वाहून प्राप्तस्थितीचा सदुपयोग करणे बरे.

( ३ ) नीतिसंबंधाने स्त्रीपुरुषांना एकच कसोटी लाविली पाहिजे. अल्पवयी मुलांमुलींना विधवा अगर विधुर समजणे योग्य नव्हे. ज्यांनी संसारसुखाचा अनुभव मुळींच घेतला नसेल, त्यांचे पुनर्विवाह हे प्रथम विवाहच समजले पाहिजेत, व नीतीच्या दृष्टीने यांची योग्यता प्रथम-विवाहाच्या स्त्रीपुरुषांप्रमाणेच मानली पाहिजे. संसारसुखाचा कांहीं काळ अनुभव घेतल्यानंतर पुनः विवाह करणे हे नीतीच्या दृष्टीने किंचित् गौण समजले पाहिजे. पण त्यांत दोष बिलकुल नाही. पुनर्विवाहित स्त्री किंवा पुनर्विवाहित पुरुष ही नीतीच्या दृष्टीने सारख्या पायरीची आहेत. त्यांना समाजाने तसे लेखले पाहिजे.

( ४ ) विधुराने कुमारीशी लग्न करणे हे हिंदूंच्या उच्च वर्णांच्या सद्यःस्थितीत तरी अनुचित मानले गेले पाहिजे. विधुराने लग्न करणे तर विधवेशींच करावे. तरुण कुमारांनी वैधव्याचा आरोप आलेल्या विधवा मुलींशी लग्न केल्यास तो त्यांचा विशेष थोरपणा होय. प्रथमविवाहांत काय किंवा द्वितीय-विवाहांत काय, मनुष्य स्वार्थाच्या नैसर्गिक वृत्तीनेच या कार्याला प्रवृत्त होत असतो. पण पुनर्विवाहाच्या कार्याचे महत्त्व जाणून जो मनुष्य अनेक अडचणी सोसून स्वार्थसाधतांना समाजकार्य साधतो, तो नीतीच्या दृष्टीने अंधपरंपरेने कुमारीशी लग्न करणाऱ्या विधुरापेक्षां श्रेष्ठ होय.

पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न.

( ५ ) आपली मुलगी शोभेल अशा मुलीशीं लग्न करण्याला प्रवृत्त होणे ही शुद्ध अनीति होय. ही पशुवृत्ति नीतिमान् मनुष्याला शोभत नाही.

याच सुमाराला मुंबईच्या हेमंतव्याख्यानमालेत मी एक व्याख्यान द्यावे झणून त्या वेळचे मालेचे चिटणीस यांनी मला पत्र लिहिले. या वेळीं पुनर्विवाहाच्या कामांत माझे मन गहून गेले होते, तेव्हां 'पुनर्विवाहाच्या कळवळीचा पंचवीस वर्षांचा इतिहास' या विषयावर व्याख्यान देण्याचे मी कबूल केले. या विषयावर त्या वेळीं फारसे कोणी बोलत अगर लिहित नसत. व्याख्यान आर्यसमाजमंदिरांत झाले. न्यायमूर्तिरानडे अध्यक्षस्थानी होते. मंडळींनी मंदिर अगदीं गच्च भरून गेले होते. मी आपल्या व्याख्यानांत विष्णुशास्त्री पंडितांच्या प्रयत्नाची माहिती सांगून, जातींचा प्रश्नहि या प्रश्नाबरोबरच सोडविण्याचे प्रयत्न करणारा जो एक पक्ष होता त्याच्या कार्यक्रमाचाहि उल्लेख करून नंतर मी नवीन चालविलेल्या प्रयत्नाची—विधवाविवाह—प्रतिबंध—निवारक मंडळीची—हकीकत सांगितली, व यासंबंधाने लोकांचे कर्तव्य काय, हे सांगून व्याख्यानाचा समारोप केला. मी वक्ता नाही, आणि ज्या कामांत माझे मन रमलेले असते त्या कामांशिवाय अन्य विषयावर मी सहसा बोलत नाही. माझे बोलणे अगदीं साधे, पण अंतःकरणाच्या कळवळ्याचे द्योतक असते, यामुळे ते बहुधा शांतपणे ऐकून घेतले जाते. मी एक तासभर बोललो व व्याख्यान श्रोतृसमाजाला आवडल्यासारखे वाटले. माझे व्याख्यान झाल्यावर एक तरुण गृहस्थ बोलावयाला उठले. त्यांनी बोलक्या सुधारकांवर विषारी वाग्बाण सोडण्याला सुरुवात केली. स्वतःवर प्रसंग आला असतां न्यायमूर्तींनी जें वर्तन केले, त्याचा उल्लेख करून " या पुनर्विवाहाच्या कार्याचे जें भयंकर नुकसान झालेले आहे, त्या सगळ्याचे खापर न्यायमूर्तींच्या डोक्यावर फोडले पाहिजे, "

## आत्मवृत्त.

असें झणतांना त्यांनीं आपले दोन्ही हात लांब करून जवळ आणून ते त्यांच्या शिरोभागावर नेले. श्रोतृसमाजाकडून टाळ्यांचा गजर झाला. पुनः त्याच अर्थाचीं दोन वाक्ये उच्चारून दोन्ही वेळां त्यांनीं तसेच अंग-विक्षेप केले. जणूं काय कार्याचें नुकसान केल्याच्या जबाबदारीचें सर्व ओझे न्यायमूर्तीच्या मस्तकावर नेऊन ठेवीत आहेत ! दुसऱ्या वेळीं श्रोतृसमाजाला कसेंच वाटल्यासारखें दिसलें, आणि तिसऱ्या वेळीं तर अगदीं चीड आली. आणखी कांहीं वेळानें त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें. या अतिप्रसंगामुळें त्या वेळच्या त्या देखाव्याचा ठसा माझ्या अंतःकरण-पटावर कायमचा उठलेला आहे. त्या वेळीं न्यायमूर्तीची सागरासारखी गंभीर वृत्ति सर्वांच्या प्रत्ययाला आली. ते बोळावयाला उठले, तेव्हांचें त्यांचें पहिलें वाक्य माझ्या लक्ष्यांत राहिलें आहे. 'आह्मी लंगडीं पांभळीं माणसें आहों; आपण पुढें चला, आह्मी तुमच्या मागून लंगडतलंगडत येतो,' अशा अर्थाचें तें वाक्य होतें. नंतर त्यांनीं अर्धातास अत्यंत सुरस व माहितीनें भरलेलें असें भाषण केलें, त्यानें श्रोतृसमाज फार आनंदित झाला. या तरुण गृहस्थांनां खचित पुढें या त्यांच्या कृतीचा पश्चात्ताप झाला असेल. आपलें वय काय, आपण बोलतो कोणाला आणि प्रसंग कोणता, या गोष्टींचा विचार त्यांनां त्या वेळीं झाला नाही. हे गृहस्थ हल्लीं मोठे समाजकार्यकर्ते झाले आहेत, ही आनंदाची गोष्ट होय.

अनाथबालिकाश्रमाच्या कामाकडे माझा फुरसतीचा बहुतेक वेळ जाऊं लागल्यानंतर या मंडळीच्या कामांत मला लक्ष्य घालतां येईना. तरी १९०० सालीं प्रो. भाटे व श्रीयुत भाजेकर यांच्याबरोबर मी हिऱ्याच्यानें देण्यासाठीं हिंडावयाला गेलों. मे महिन्यांत या कामीं सुमारे वीस दिवस खर्चिले व सातारा, कऱ्हाड, बेळगांव, धारवाड, हुबळी, गदग, विजापुर, सोलापुर इतक्या ठिकाणीं गेलों, व नाताळांत सुमारे

पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न.

दहा दिवस खर्चून हरिपुर, सांगली, नरसोबाची वाडी, शिरोळ, कुरुंदवाड व इचलकरंजी इतक्या ठिकाणी गेलो. या सर्व ठिकाणी सभा केल्या व प्रत्येक ठिकाणी बऱ्याच मंडळीला खासगी रीतीनेहि भेटलो. आझी तिघेहि प्रत्येक सभेत भाषणे करीत असूं. अहमदनगर येथे सभेचे जमले नाही, पण इतर काम केले.

या आमच्या डेप्युटेशनचा मुख्य उद्देश पुनर्विवाहितांबरोबर उघडपणे पंक्तिव्यवहार करण्याला शंभर गृहस्थ तयार झाल्यास पहावे, व तितके मिळाल्यास त्या सर्वांची नावे प्रसिद्ध करावी, असा होता. शंभर नावे मिळाल्यास ती प्रसिद्ध करण्यांत येतील, या अटीवरच या सहा घेण्यांत येत होत्या. या झालेल्या कामांत साठ गृहस्थ मिळाले होते. हा उद्योग तितक्या नेटाने आणखी चालला असता, तर कदाचित् शंभर लोक मिळाले असते. तसें होऊन शंभर नावे प्रसिद्ध झालीं असतीं, तर लोकमतावर बराच परिणाम घडला असता; पण या उद्योगाबद्दल पुढे कोणी नेट धरला नाही. जरी उद्दिष्ट हेतु सफल झाला नाही, तरी लोकांमध्ये जागृति करण्याच्या कामी या आमच्या डेप्युटेशनचा बराच उपयोग झाला. इचलकरंजी व कुरुंदवाड येथील अधिपतींनी आझाला चांगली मदत केली. आझी यांचेच पाहुणे होतो. श्रीमंत बाबासाहेबांचे मत प्रतिकूल असूनहि त्यांनी सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते, व शेवटचे अध्यक्षाने भाषण झाल्यानंतर त्यांना उत्तर देण्याची संधिहि त्यांनी सौजन्याने श्रीयुत भाजेकर यांना दिली. प.वा. श्रीमंत बाळासाहेब कुरुंदवाडकर यांनी सभेचा योग श्रीविष्णूच्या मंदिरांत जुळवून दिला होता. कुरुंदवाडासारख्या ठिकाणी पुनर्विवाहित गृहस्थांचे पुनर्विवाहाच्या विषयावर व्याख्यान श्रीविष्णूच्या मंदिरांत व्हावे, ही गोष्ट विशेष होती. श्रीमंतांच्या निमंत्रणावरून शास्त्री व भिक्षुक मंडळीहि सभेला आली होती. सांगलीस मात्र याच्या उलट प्रकार झाला. तेथील मारुतीचे देऊळ प्रशस्त असून

## आत्मवृत्त.

तें एक सभा भरविण्याचें ठिकाणच झालेलें होतें. अर्थात् ही सभाहि त्या देवळांतच भरविण्याचा विचार तेथील पुढारी मंडळींनीं ठरविला. त्या वेळीं तेथें पुण्यांत पुनर्विवाहाला विरोध करणाऱ्या पक्षाचे अध्वर्यु होते, त्यांनां हा प्रकार सहन झाला नाहीं. त्यांनीं लगेच ही सभा देवळांत भरूं न देण्याविषयी खटपट केली, व दुसऱ्या बाजूच्या कैवाऱ्यांत तितका वजनदार व जोरदार मनुष्य कोणी नसल्यामुळे त्यांच्या खटपटीला यशहि आलें. नंतर ही सभा देवळाजवळील उघड्या जागेंत झाली. सभा कोठें भरवावी याबद्दल पुष्कळशी वाटाघाट व बाचाबाच झाली व सभा देवळांत भरली नाहीं हें एकपरि चांगलेंच झालें. कारण तीन पुनर्विवाहित गृहस्थ सांगलींत आले असून त्यांचीं भाषणें होणार या गोष्टीचा ढांगोरा पिटला जाऊन सभेला खूप मंडळी आली होती, तितक्यांनां देवळांत जागाहि झाली नसती.

आमच्या लोकांत निरनिराळ्या सार्वजनिक कामांनां वाहून घेतलेल्या मनुष्यांची अतिशय उर्णाव आहे. त्याच त्याच व्यक्तींनां वेगवेगळीं अनेक कामें करावीं लागतात, त्यामुळे कोणतेंच काम चांगलें होत नाहीं. सुट्टी संपल्याबरोबर आह्मी हें कार्य तसेंच ठेवून आपापल्या व्यवसायाला लागलों, व हा उद्योग जो एकदां मार्गें पडला, तो पुनः कोणी हातीं घेतला नाहीं. लोककार्यांशीं एकरूप झालेल्या हजारों युवयुवतींनीं ही भरतभूमि गजबजून जाईल, तरच हें मृतप्राय राष्ट्र सजीव होण्याची कांहीं आशा आहे.



प्रकरण चौतिसावें.

पुनर्विवाहाच्या कार्मी

आपल्या मनाप्रमाणें न वागणारे लोक.

पुनर्विवाहाच्या कार्मी पुढाकार घेणाऱ्या बऱ्याच गृहस्थांवर पत्नीवियोगाचे प्रसंग येऊन या कार्मी स्वतः उदाहरण घालून देण्याची अनुकूल संधि त्यांना मिळाली. सभांतून अगर मित्रमंडळींत या कार्याची जोरदार तरफदारी करून स्वतःवर प्रसंग आला असतां ते मार्ग सरले, अशी उदाहरणें पुष्कळ घडलीं, व अजूनहि घडत आहेत. पत्नीवियोगाचा प्रसंग आला असतां विधवेशीं लग्न करावें, कीं, कुमारीशीं करावें, अशा वुचकळ्यांत ज्याचें मन पडलें नाहीं, असे गृहस्थ सुशिक्षितांमध्ये हल्लीं शेंकडा दहा देखील मिळणार नाहींत. असें असतां शेंकडा दहापांचहि विधुर पुनर्विवाहाला तयार होत नाहींत, ही स्थिति अजून असावी ही गोष्ट अत्यंत निराशेची आहे. आह्मांमध्ये अशा कार्मी लागणाऱ्या धैर्याचा अभाव आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पुष्कळ लोक, विनाकारण अशा अडचणींत पडून आपणांला त्रास कशासाठीं करून घ्यावा, या केवळ स्वार्थाच्या बुद्धीनेच या कार्यापासून दूर राहतात, हे अगदीं खरें आहे. वाटेल त्या स्वैर वर्तनाने वडिलांचीं मनें दुखलीं तरी त्याची पर्वा न करितां या प्रसंगां मात्र एकाद्या काकीच्या अगर मामीच्या मार्गें लपणारे शेंदाड शिपाई आमच्या सुशिक्षितांत पुष्कळ आहेत. असे लोक कित्येक वेळां पुनर्विवाहाच्या कार्याचे शत्रु बनतात. पुनर्विवाहाच्या पुढाऱ्यांनीं मोठमोठ्या चुका करून घाण केली, पुनर्विवाहित मनुष्ये वाईट चालीचीं आहेत, वगैरे कारणांनीं आह्मी पुनर्विवाहापासून अलिप्त राहतों, असा बहाणा

## आत्मवृत्त.

हे करीत असतात. पुनर्विवाहाच्या कामी आपल्या मनाप्रमाणे न वागणाऱ्या लोकांत या अनेक प्रकारच्या मंडळींचा भरणा मोठा आहे, यांत संशय नाही. परंतु कित्येक धीराच्या उदारधी गृहस्थांनांहि दुसऱ्या एका कारणाने पुनर्विवाहाच्या कामी स्वतः उदाहरण घालून देतां येत नाही, ही गोष्ट खोटी नव्हे.

अगदी जुन्या चालीचे वृद्ध आईबाप, वडील बंधु अगर वडील बहीण यांचीं मनें दुखलीं जाऊन आपल्यामुळे त्यांनां पदोपदीं खालीं मान घालण्याचा प्रसंग यावा, ही गोष्ट विचारी मनुष्यालाहि बुचकळ्यांत पाडणारी आहे. एकीकडे निर्दोष वाटणारी व समाजहित आणि खरे स्वहित यांच्या दृष्टीनें आवश्यक अशी गोष्ट आचरणांत आणण्यासंबंधाची मनाची उचल, व दुसरीकडे अत्यंत प्रिय आत्तांचे प्रेमपाश तोडणाऱ्या या कृतीपासून मार्ग ओढणारी मनोवृत्ति या दोहोंची झुंज सोडवणें फार कठिण आहे. आत्तांच्या प्रेमाला आपण मुकूं, हा विचार स्वार्थाचा व हीन-वृत्ति-दर्शक आहे; पण त्यांनां अपत्यप्रेमाला मुकावयाला लावणें भाग पडतें व कुलाला कलंक लागला अशा प्रामाणिक बुद्धीनें त्यांनां दीर्घकाल दुःखांत रहावें लागतें, या विचारानें मन अस्वस्थ होणें हें उच्चवृत्तीचें दर्शक आहे. समाजाच्या दृष्टीचें कर्तव्य, व वृद्ध आत्तांच्या दृष्टीचें कर्तव्य, हीं भिन्न झालीं असतां जर मनुष्याच्या हातून इष्ट वर्तन घडलें नाहीं, तर त्याला फारसा दोष लावितां येणार नाहीं, व कदाचित् कित्येक विशेष प्रसंगां तसें करणेंच योग्य असेल. दिवसेदिवस, सन्मान्य वृद्ध आत्तांनां दुःख होईल यासाठीं पुनर्विवाहासारखी गोष्ट करणें योग्य होणार नाहीं असे प्रसंग फार कमी येतील; पण पूर्वीच्या काळीं ते फार होते. कित्येक अशा लोकांवर फार कडक टीका करितात, पण तीं करणें योग्य नाहीं, असें मला वाटतें.

पुनर्विवाहाच्या कार्मी आपल्या मनाप्रमाणें न वागणारे लोक.

यासंबंधानें मला स्वतःला फार कडू अनुभव आले. माझ्या कृतीमुळे, अर्थात् तिच्यामुळे लोकांकडून जो त्यांना त्रास झाला त्यामुळे, माझे बंधु कांहीं महिने भ्रमिष्ट होऊन त्यांना कायमचें वेड लागतें कीं काय, अशी भीति वाटूं लागली. मी पुण्यांत असतां माझ्या बंधूंना लोकापवादांमुळे आपल्या मुलाच्या शिक्षणाची सोय रंगलर परांजपे यांजकडे करावी लागली. लोकापवादांमुळे माझ्या आईला आपल्या पोटच्या मुलाला घरांत घेतां येईना, व परक्या घरीं राहिलेल्या आपल्या मुलाची गांठ मध्यरात्रीला काळोखांतून जाऊन घ्यावी लागे. पंढरपुरच्या यात्रेला जातांना आई व दादा हीं पुण्याला आलीं; पण मी पुण्याला असून त्यांना उतरण्याची सोय दुसऱ्या ठिकाणीं करावी लागली. अंतकाळीं आपल्या मुलानें आपल्याजवळ असावें असें कोणत्या आईला वाटणार नाहीं ? पण मी गेलों असतां लोक विनाकारण नांवें ठेवतील, तेव्हां हा न आलेला बरा, असें वाटून अगदीं अखेरची वेळ येईपर्यंत तिनें आपल्या दुखण्या विषयीं मला बिलकूल कळूं देऊं नये, व अग्नेरीला जेव्हां पत्र पाठविण्याला सांगावें तेव्हां तें निरुपयोगी व्हावें, व मला पत्र पोहोचल्याबरोबर क्षणाचाहि विलंब न लावितां मीं निघावें, पण ती हा लोक सोडून गेल्या-नंतर एका दिवसानें घरीं जाऊन पोहोचावें, यापेक्षां सांसारिक माणसाला अधिक दुःख देणारी कोणती गोष्ट असणार ? जी अनाथबालिकाश्रमाची संस्था पहाण्याकरितां फार दूरदूरचीं माणसें अनेक गैरसोयी सोसून येतात, ती संस्था पाहण्याचा सहर्जो योग आला असतां माझ्या अगदीं जवळच्या आप्तानां तो लोकापवादासाठीं टाळावा, ही गोष्ट मनुष्याच्या अंतः-करणाला झोंबल्यावांचून कशी राहिल ? असल्या भावी प्रसंगांचें चित्र मनुष्याच्या मनःपटावर उटून जर तो या कार्मी पुढें पाऊल टाकण्याला कचरला, तर त्याला दोष तरी कसा द्यावा ? रूढिपिशाचिके ! तूं कसल्या शृंखलांनीं या हिंदु समाजाला जखडून टाकलें

आहेस ? वरून धर्माचें पांघरूण घेऊन अधर्म हाच धर्म असें तूं अज्ञ हिंदुसमाजाला भासवीत आहेस ! डोळे असून तूं त्याला आंधळे करून सोडलें आहेस ! हातांपायांतील श्रृंखलांनां हीं हस्तपादभूषणे ह्मणून तो कवटाळीत आहे, व हे पाहून आपल्या पराक्रमाचें कौतुक करीत तूं आनंदसागरांत डुलत आहेस ! धिक्कार असो या तुझ्या कृतीला !

अशा प्रसंगीं जें खरें मनोधैर्य तें स्वतःवर व संततीवर येणाऱ्या अडचणी व गैरसोयी सोसण्यासंबंधाचें नव्हे, तर आपणाला अप्रत्यक्ष रीतीनें जिव्हाळ्याच्या माणसांना दुःखसागरांत लोटून देणें भाग पडतें तें मन घट्ट करून सहन करण्यासंबंधाचें होय. शेंकडा ९० मनुष्ये या प्रश्नाचा केवळ स्वार्थाच्या दृष्टीनें विचार करतात, व पहिल्या प्रकारच्या अडचणींनां भिऊनच माघार घेतात. पण शेंकडा दहा मनुष्ये वरच्या दर्जाचीं असतात तीं या दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांनां महत्त्व देऊन कचरतात. ज्या ठिकाणीं मन कुसुमापेक्षांहि मृदु करावयाचें, त्याच ठिकाणीं तें वज्रापेक्षांहि कठोर करणारे शेंकडों कन्या-पुत्र भरतभूमीच्या उदरीं निपजतील, तरच या रूढि-व्याघ्रीच्या जबड्यांतून समाजधेनूची सुटका होऊं शकेल !

## प्रकरण पस्तिसावे.

### विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या सेक्रेटरीच्या कामाचा राजिनामा.

पुण्यातील पहिला पुनर्विवाह १८७४ साली झाला. त्यानंतर १९  
७ वर्षांनी झणजे १८९३ सालांतील मार्च महिन्यांत दुसरा झाला व  
त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यांत तिसरा झाला. १८९४च्या आरंभो पुन-  
र्विवाहाच्या कार्यासाठी खटपट करणारी संस्था सुरू झाली व पुण्यांत  
या कार्याचे पाऊल बरेच जोराने पुढे पडू लागले. १८९५ साली एक आणि  
१८९६ साली एक असे आणखी दोन पुनर्विवाह पुण्यांत झाले. या  
दोन्ही विवाहांतील वर प्रथमवर होते, व पहिल्यांतील वधूचे कन्यादान  
वधूच्या वडील भावाने केले होते. पुढे दोन वर्षे तशीच गेली; परंतु १८९९ त  
दोन पुनर्विवाह झाले. त्यांपैकी एक माझ्या पुतणीचा होता. पुनर्वि-  
वाहाच्या कामी पुढे पाऊल टाकल्यानंतर मजमध्ये आपल्या जबाबदारी-  
संबंधाने विशेष जाणीव उत्पन्न झाली, तेव्हां मी माझ्या पुतणीला  
स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत घातले. तेथले तिचे शिक्षण पुरे होऊन  
तिला पहिल्या प्रतीचे झणजे पंचवीस रुपयांचे सर्टिफिकेट मिळाले.  
तिच्या नवऱ्याचीहि म्याट्रिक्युलेशनची परीक्षा होऊन त्याने पुढील  
अभ्यास सोडून दिला होता. या उभयतांनी शाळाखात्यांत नोकरी  
करावी असे योजून वऱ्हाडच्या शाळाखात्याकडे उभयतांकडून अर्ज  
करविला होता, त्याप्रमाणे त्यांची नेमणूक एका गांवी झाली होती. परंतु  
ती आपल्या जागेवर हंजर होण्यापूर्वीच दुर्दैवाने माझ्या पुतणीवर  
वैधव्याचा घाला पडला. पुढे तिने वऱ्हाडांत कांहीं वर्षे शिक्षकिणीचे  
काम केले व नंतर मी माझे मित्र प्रो. भाटे यांच्याशी तिचा विवाह

करून दिला. या विवाहाच्या मंगल प्रसंगी आणखी एक मंगल घडून आलें. विवाहसमारंभासाठीं मंडळी जमून नाना प्रकारच्या गोष्टी बोलत बसली होती. ' शुभलग्नसावधान ' होण्याची वेळ जवळ आली होती; इतक्यांत परांजपे सीनियर रँगलर झाल्याची तार आली व सर्व आनंदा-आनंद होऊन गेला. त्या वेळीं माझे आनंदाश्रु मला आवरतना !

या संस्थेला स्थैर्य येण्यासाठीं १८९८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत ही संस्था कायदेशीर रीतीनें नोंदवून घेतली. अशा रीतीनें या संस्थेचें काम व्यवस्थित रीतीनें चाललें होतें खरें, तथापि आरंभीं जसें माझे सर्व लक्ष्य या संस्थेकडे होतें, तसें अनाथबालिकाश्रमाची सुरुवात झाल्या-नंतर तें राहणें शक्य नव्हतें. शिवाय विधवाशिक्षणाचें काम व विधवाविवाहाचें काम हीं वेगळीं केलीं असतां विधवा-शिक्षणाच्या कामाला विशेष जोर येईल, असें मला वाटूं लागलें होतें. माझ्या मनाची विधवाविवाहाकडील ओढ कमी होऊन ती विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे वळली, तो प्रकार असा.

पुनर्विवाहाच्या कार्यांत मन घातल्यापासून अनेक लोकांशीं माझा सहवास घडला, व जुन्यानव्या अनेक मतांच्या लोकांशीं संभाषण करण्याचे प्रसंग आले. त्यावरून मला असें वाटूं लागलें, कीं, या प्रश्ना-संबंधानें लोकमत अजून अगदींच तयार झालें नाहीं, व कांहीं थोड्या व्यक्तींनीं आपली शिकस्त केली, तरी या सुधारणेंत आपलें पाऊल फारसें पुढें पडण्याचा संभव नाहीं. या कार्यांत मोठी अडचण ह्मणजे विवाहपाशानें बद्ध होऊं इच्छिणारीं योग्य वधूवरे मिळण्याची होय. ही अडचण अजूनहि फारशी कमी झालेली नाहीं. या कार्यांत उडी घालण्याला मनाची बळकटी मोठी पाहिजे, व अशा मनोधैर्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें नजरेला पडल्यावांचून समाज या कार्याचा अंगीकार करण्याला

## सेक्रेटरीच्या कामाचा राजिनामा.

तयार होणार नाही. सुशिक्षण आणि नीतिमत्तेची योग्य कल्पना यांची समाजांत-विशेषतः स्त्रीसमाजांत-वाढ झाल्यावांचून स्त्रीपुरुषांमध्ये मनोधैर्य तरी उत्पन्न व्हावे कसे? शिवाय, हा प्रश्न धर्माचा मानला गेल्यामुळे, व एकदां उडी घातल्यानंतर साधार घेणे शक्य नसल्यामुळे या कामांत उडी घेण्याला मनुष्ये कचरतात. तेव्हां साह्या-सारख्या सामान्य मनुष्याने आपले अल्पसामर्थ्य या अत्यंत विकट कार्याकडेच खर्ची घालावे, किंवा त्याहून सोपे एकाद्वै कार्य हातीं घेऊन त्याकडे ते लावावे, हा प्रश्न साह्यापुढे येऊन उभा राहिला. पंडिता रमाबाईंचे शारदासदन निघाल्यापासून विधवांच्या शिक्षणासंबंधाने विशेष प्रकारची सहानुभूति साह्यांत उत्पन्न झाली होती, व ती पुनर्विवाहाच्या कार्यांत पडल्यानंतर दुणावली होती. याचे एक विशेष कारण माझी पत्नी शारदासदनांतील पहिली विद्यार्थिणी होती, हे होय. दिवसेंदिवस साह्या मनांत असे विचार येऊं लागले, कीं, पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाशीं झगडत राहून जितक्या विधवांनां कष्टमय स्थितींतून बाहेर काढतां येणे शक्य आहे, त्यापेक्षां शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला असतां कितीतरी पट अधिक विधवांनां कष्टमय स्थितींतून वर काढतां येईल. विधवाविवाहाचा प्रश्न धार्मिक समजला गेल्यामुळे त्यासंबंधाने लोकांची समजूत करणे फार कठिण काम होते; परंतु विधवाशिक्षणाचा प्रश्न तसा नसल्यामुळे लोकांची समजूत करणे तितके अवघड काम नव्हते. विधवाविवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने मनाची समजूत पटली, तरी त्या समजूतीचा फायदा आपल्या कुटुंबांतील विधवांनां देणारा जर शेंकडा एक मनुष्य आढळला, तर विधवाशिक्षणासंबंधाने मनाची समजूत पटल्यावर त्या समजूतीचा फायदा

## आत्मवृत्त.

करून दिला. या विवाहाच्या मंगल प्रसंगी आणखी एक मंगल घडून आलें. विवाहसमारंभासाठी मंडळी जमून नाना प्रकारच्या गोष्टी बोलत बसली होती. ' शुभलग्नसावधान ' होण्याची वेळ जवळ आली होती; इतक्यांत परांजपे सांनियर रंगलर झाल्याची तार आली व सर्व आनंदा-आनंद होऊन गेला. त्या वेळीं माझे आनंदाश्रु मला आवरतना !

या संस्थेला स्थैर्य येण्यासाठी १८९८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत ही संस्था कायदेशीर रीतीने नोंदवून घेतली. अशा रीतीने या संस्थेचे काम व्यवस्थित रीतीने चालले होते खरे, तथापि आरंभो जसें माझे सर्व लक्ष्य या संस्थेकडे होते, तसें अनाथबालिकाश्रमाची सुरुवात झाल्या-नंतर तें राहणें शक्य नव्हतें. शिवाय विधवाशिक्षणाचें काम व विधवाविवाहाचें काम हीं वेगळीं केलीं असतां विधवा-शिक्षणाच्या कामाला विशेष जोर येईल, असें मला वाटूं लागले होते. माझ्या मनाची विधवाविवाहाकडील ओढ कमी होऊन ती विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे वळली, तो प्रकार असा.

पुनर्विवाहाच्या कार्यांत मन घातल्यापासून अनेक लोकांशीं माझा सहवास घडला, व जुन्यानव्या अनेक मतांच्या लोकांशीं संभाषण करण्याचे प्रसंग आले. त्यावरून मला असें वाटूं लागले, कीं, या प्रश्ना-संबंधानें लोकमत अजून अगदींच तयार झाले नाही, व कांहीं थोड्या व्यक्तींनीं आपली शिकस्त केली, तरी या सुधारणेंत आपलें पाऊल फारसें पुढें पडण्याचा संभव नाही. या कार्यांत मोठी अडचण ह्याणजे विवाहपाशानें बद्ध होऊं इच्छिणाऱीं योग्य वधूवरें मिळण्याची होय. ही अडचण अजूनहि फारशी कमी झालेली नाही. या कार्यांत उडी घालण्याला मनाची बळकटी मोठी पाहिजे, व अशा मनोधैर्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें नजरेला पडल्यावांचून समाज या कार्याचा अंगीकार करण्याला



## सेक्रेटरीच्या कामाचा राजिनामा.

तयार होणार नाही. सुशिक्षण आणि नीतिमत्तेची योग्य कल्पना यांची समाजांत-विशेषतः स्त्रीसमाजांत-वाढ झाल्यावांचून स्त्रीपुरुषांमध्ये मनोधैर्य तरी उत्पन्न व्हावे कसे? शिवाय, हा प्रश्न धर्माचा मानला गेल्यामुळे, व एकदां उडी घातल्यानंतर माघार घेणे शक्य नसल्यामुळे या कामांत उडी घेण्याला मनुष्ये कचरतात. तेव्हां माझ्या-सारख्या सामान्य मनुष्याने आपले अल्पसामर्थ्य या अत्यंत विकट कार्याकडेच खर्ची घालावे, किंवा त्याहून सोपे एकाद्वे कार्य हातीं घेऊन त्याकडे ते लावावे, हा प्रश्न माझ्यापुढे येऊन उभा राहिला. पंडिता रमाबाईंचे शारदासदन निघाल्यापासून विधवांच्या शिक्षणासंबंधाने विशेष प्रकारची सहानुभूति माझ्यांत उत्पन्न झाली होती, व ती पुनर्विवाहाच्या कार्यांत पडल्या-नंतर दुणावली होती. याचे एक विशेष कारण माझी पत्नी शारदा-सदनांतील पहिली विद्यार्थिणी होती, हे होय. दिवसेंदिवस माझ्या मनांत असे विचार येऊं लागले, कीं, पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाशीं झगडत राहून जितक्या विधवांनां कष्टमय स्थितींतून बाहेर काढतां येणे शक्य आहे, त्यापेक्षां शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला असतां कितीतरी पट अधिक विधवांनां कष्टमय स्थितींतून वर काढतां येईल. विधवाविवाहाचा प्रश्न धार्मिक समजला गेल्यामुळे त्यासंबंधाने लोकांची समजूत करणे फार कठिण काम होते; परंतु विधवाशिक्ष-णाचा प्रश्न तसा नसल्यामुळे लोकांची समजूत करणे तितके अवघड काम नव्हते. विधवाविवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने मनाची समजूत पटली, तरी त्या समजूतीचा फायदा आपल्या कुटुंबा-ंतील विधवांनां देणारा जर शेकडा एक मनुष्य आढळला, तर विधवा-शिक्षणासंबंधाने मनाची समजूत पटल्यावर त्या समजूतीचा फायदा

## आत्मवृत्त.

आपल्या कुटुंबातील विधवांना देणारे शेंकडा दहा तरी निघतील, अशी खात्री वाटे. अशा अनेक विचारांनी माझे मन विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे ओढ घेऊं लागलें.

विधवाशिक्षणाचें कार्य मीं हातीं घेतलें, त्याच्या अगोदर दीड वर्ष तें हातीं घेण्याला एक उत्तम संधि आली होती. इसवी सन १८९३ च्या उत्तरार्धांत पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनाविरुद्ध लोकमताचा भयंकर क्षोभ झालला होता, व हिंदुशारदासदन काढण्यासंबंधानें त्या वेळीं खटपटहि सुरू झाली होती. त्या वेळीं जर कोणी कर्तृत्ववान् पुरुष अगर स्त्री पुढें आली असती, तर हिंदुशारदासदन मोठ्या प्रमाणावर एकदम सुरू झालें असतें; पण, त्या वेळीं तसा योग नव्हता. माझी या उद्योगासंबंधानें सहानुभूति होती; पण या वेळीं ती तितकी तीव्र नव्हती. या वेळीं माझे मन पुनर्विवाहाच्या कार्यांत गहन गेलेलें होतें, ह्मणून हा प्रश्न मीं बाजूला टाकून पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठींच शिकस्तीचे प्रयत्न करूं लागलों. पुढें दीड वर्षानें या बाजूच्या प्रयत्नांनां सुरुवात केली.

अनाथबालिकाश्रमाचें काम दिवसेंदिवस वाढत चालल्यामुळे मला पुनर्विवाहाच्या कामाकडे लक्ष्य देण्याला वेळ मिळेनासा झाला. तथापि, १९०० सालच्या २८ जानेवारीपर्यंत मंडळीच्या चिटणीसाचें काम मीच करीत होतों त्या दिवशी प्रोफेसर भाटे यांची चिटणीसाच्या जागी नेमणूक होऊन त्यांजकडे मीं सदर मंडळीच्या कामाचा चार्ज दिला, त्या वेळीं त्या मंडळीचा फंड एकंदर साडेतीन हजार रुपये होता. या मंडळीचें काम अजूनहि चालू आहे. श्रीयुत प्रो. सहस्रबुद्धे व श्रीयुत रामभाऊ जोशी हे हल्ली मंडळीचे चिटणीस आहेत. या संस्थेच्या आश्रयाखाली बरेच पुनर्विवाह झाले.

या रीतीने पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं सात वर्षे थोडेफार श्रम करून व विधवाविवाहाच्या मंडळीच्या आरंभापासून सहा वर्षे चिटणीसाचें

## सेक्रेटरीच्या कामाचा राजिनामा.

काम करून अखेर मी त्या मंडळीच्या विशेष जबाबदारीच्या कामाचा निरोप घेतला, तथापि विधवाविवाहाच्या कार्याचा निरोप मी घेणे अशक्य होते. हे कार्य अत्यंत पवित्र आहे अशी माझी समजूत पूर्वी होती, तरीच त्या वेळी होती, व अजूनहि आहे, व ह्यापुढे तेव्हांपासून आतांपर्यंत मी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीच्या कामेटीचा सभासद राहिलो आहे. विधवाशिक्षणाच्या कार्याला अधिक वेळ मिळावा, व ते कार्य अधिक सुकर व्हावे, एवढ्यासाठीच मला मंडळीच्या चिटणीसाचे काम सोडणे भाग पडले.

या विषयाची रजा घेण्यापूर्वी एका थोर गृहस्थांच्या कळकळीच्या मदतीबद्दल उल्लेख करावयाचा आहे. सदर गृहस्थ प. वा. श्रीयुत वामन विश्वनाथ जोशी हे होत. या गृहस्थांनी पुनर्विवाहाच्या कार्याला आपले तन-मन-धन अर्पण केले. हे पूर्वी झांशी येथे रेल्वेच्या लोकोऑफिसांत ४५ रुपये पगारावर क्लार्क होते, व पुढे तेथेच त्यांना बढती मिळण्याचा फार संभव होता. त्यांना पुनर्विवाहाच्या कार्याबद्दल फार कळकळ वाटे व त्यांनी या विषयावरील पुस्तकांचा चांगला संग्रह केला होता. इकडे पुनर्विवाहाच्या मंडळीचे काम जोराने सुरू झाल्यानंतर त्यांनी माझ्याशी पत्रव्यवहार केला व अखेरीस आपल्या तेथल्या नोकरीचा राजिनामा देऊन दरमहा वीस रुपयांत संतुष्ट राहून हे काम करण्यासाठी ते पुण्याला आले. या मंडळीच्या कामाला व अनाथबालिकाश्रमाला यांची चांगली मदत झाली. मी या मंडळीच्या चिटणीसाचे काम सोडल्यानंतर हे मंडळीचे दुय्यम चिटणीस होऊन यांनी कांही वर्षे फक्त या मंडळीचेच काम केले. पुढे या मंडळीच्या उत्पन्नातून त्यांचा पगार भागणे कठिण होऊं लागले ह्यापुढे त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजातील कारकुनाचे काम पत्करले, तथापि देहावसानापर्यंत त्यांची या कार्यावरील निष्ठा ढळली नाही. पुरोहितावांचून मंडळीचे फार अडते, असे पाहून त्यांनी विवाह,

## आत्मवृत्त.

व्रतबंध, श्रावणी इत्यादि विधींचा सप्रयोग अभ्यास केला व ते पुनर्वि-  
वाहित मंडळीचे पुरोहित बनले. यांनी आपली एक हजार रुपयांची  
विम्याची पॉलिसी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीला अर्पण केली.  
यांची या अंगीकृत कार्यावरील निष्ठा प्रशंसनीय असून त्यांचा स्वार्थत्याग  
दांडगा होता. यांच्यासारखी तळमळीने काम करणारी मनुष्ये आमच्या  
समाजांत अत्यंत विरळ आहेत.

## प्रकरण छत्तिसावे.

### विधवाशिक्षणाच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास.

पुढील श्वात्य विद्येने नवीन विचारांची जागृति झाल्याबरोबर विचारी मनुष्यांचे लक्ष्य हिंदु विधवांच्या कष्टमय स्थितीकडे वळले, यांत नवल नाही. त्या वेळी यांची स्थिति सुधारण्याचा एकच मार्ग सर्वांना दिसू लागला. तो मार्ग ह्मणजे विधवांना पुनर्विवाहाची मोकळीक करून देणे, हा होता. इसवी सन १८५६ साली जेव्हां पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला, तेव्हां देशाच्या एका टोंकापासून तो दुसऱ्या टोंकापर्यंत जिकडेतिकडे चळवळ उडून गेली. रत्नागिरीसारख्या मागसलेल्या ठिकाणाहूनहि हा कायदा पास होऊन ये यासाठी किती तरी सह्यांचा अर्ज गेला होता. सुशिक्षित लोकांमध्येहि फार थोडे लोक या कार्याला अनुकूल होते. बाकी सर्व या कायद्याला विरुद्ध होते. परंतु या कामी लोकमताकडे लक्ष्य न देतां सरकाराने कायदा पास केला. सामान्यतः स्त्रियांच्या व विशेषतः विधवांच्या उन्नतीच्या कार्याचा हा कायदा आधारस्तंभ होय.

त्या वेळी विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे कोणाचे लक्ष्य गेले नाही, हे साहजिकच झाले. पुरुषांच्याच शिक्षणाला ठिकाणा नव्हता, तेव्हां स्त्रियांच्या व विशेषतः विधवांच्या शिक्षणाची कल्पना मनांत यावी कशी? विधवाशिक्षणाच्या कार्याचा पाया हिंदूंच्या उच्च वर्णातील एका विधवेकडून घातला जावा, व त्यावरील इमारतीचे कामहि उच्च वर्णातील विधवांच्याच प्रोत्साहनाने व मदतीने त्यांशी विवाहाने बद्ध झालेल्या पुरुषांकडून सुरू व्हावे, व पुढेहि महाराष्ट्रांत श्रीमती पार्वतीबाई, वेणूबाई व काशीबाई या विधवांचे साहाय्य मिळून ते विशेष रूपाला यावे, या गोष्टी केवळ

## आत्मवृत्त.

आकस्मिक नसून निसर्गाच्या उत्क्रमणनियमांनी घडून आल्या असाव्या, असा माझा तर्क होतो. याला अपवाद असा एक मोठा प्रयत्न झाला, व तो तडीला जाण्याचाहि संभव दिसत होता. परंतु तो प्रयत्न बाहेरून जितका भपकेदार दिसत होता, तितका त्याला आंतून जोर नव्हता, यामुळे 'आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः' या नियमाचें तो एक उदाहरण होऊन बसला या गोष्टी पुढील कार्याच्या पूर्वगामी असून तें घडवून आणण्याला कारणीभूत असल्यामुळे त्या येथे सांगणें जरूर आहे.

विधवाशिक्षणाच्या इमारतीचा पाया घालण्याचें अत्यंत श्रेष्ठ कार्य पंडिता रमाबाई यांनी केलें. जीं कांहीं कोंकणस्थ ब्राह्मणांची कुटुंबें मंगळुराकडे जाऊन राहिलीं होती, त्यांपैकी रमाबाईच्या पूर्वजांचें कुटुंब हें एक होय. यांचे वडील जुन्या तऱ्हेचे शास्त्री असून यांनी रमाबाईनां वरीच वर्षे अविवाहित ठेवून संस्कृत विद्येत निष्ठा केली. पुढे वडील वारल्यानंतर त्यांजवर अनेक प्रसंग येऊन त्या बंगाल्याकडे गेल्या. तिकडील पंडितांनी त्यांची विद्वत्ता पाहून त्यांना 'सरस्वती' ही पदवी दिली. पंडिता रमाबाई सरस्वती यांनी नंतर एका बंगाली गृहस्थांशीं विवाह केला. परंतु योगायोग वेगळे होते. या विवाहापासून त्यांना एक कन्या होऊन वर्षदीडवर्षांच्या आंतच त्यांजवर वैधव्याचा घाला आला. यांचें मन सुसंस्कृत असल्यामुळे व निसर्गाच्या शालेंत यांना स्वावलंबनाचें उत्तम शिक्षण मिळाल्यामुळे या सामान्य विधवेप्रमाणें शोक करित व दैवाला बोल लावीत बसल्या नाहींत. यांनी लागलाच आपला पुढील मार्ग आंखला. मुंबई व महाराष्ट्र हा प्रांत त्यांनी आपलें कर्तव्यक्षेत्र झणून पसंत केला, व त्या आपल्या कोमल कन्येला घेऊन पुण्याला आल्या. त्यांचीं पुण्यांत व मुंबईत पुष्कळ पुराणें व व्याख्यानें झालीं, त्यांना अतोनात गर्दी जमे. विधवाच्या शिक्षणासाठीं प्रयत्न करण्याची त्यांची इच्छा होती, व ती त्यांनीं पुण्या-मुंबईच्या पुढाऱ्यांना कळविली; परंतु त्यांजकडून त्यांना

## विधवाशिक्षणाच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास.

पाहिजे होती तेवढी मदत मिळेना. तेव्हां त्यांनी निराळा मार्ग आंखला. मिशनरी मंडळीच्या मदतीने त्या इंग्लंडाला गेल्या, व तेथे इंग्रजी शिकून मग त्या अमेरिकेला गेल्या. तेथील 'वसुधैवकुटुंबकम्' या वृत्तीच्या थोर पुरुषांच्या मदतीने त्यांनी द्रव्याची मदत मिळविली, व परत मुंबईला येऊन १८८९ साली चौपाटीवरील एका बंगल्यांत शारदासदनाची स्थापना केली. त्यांनी अमेरिकेत रमाबाई असोसिएशन नांवाची संस्था काढून तिच्या शाखा मोठमोठ्या प्रसिद्ध ठिकाणी स्थापिल्या होत्या. या संस्थेने दहा वर्षेपर्यंत शारदासदनाचा खर्च चालविण्याचे कबूल केले होते. पुढे हिंदुस्तानांतल्या लोकांनी या संस्थेचा खर्च चालवावा, अशी योजना होती. मुंबई हे ठिकाण शारदासदनाला योग्य नव्हे, असे त्यांना वाटून त्यांनी ही संस्था पुण्याला आणली, व लवकरच तिच्यासाठी जागा विकत घेऊन तिजवर भव्य इमारती उठविल्या. पंडिता रमाबाई या खिस्ती झालेल्या होत्या, तथापि सदनांतील विद्यार्थिनींना खिस्ती धर्माचे शिक्षण न देतां हिंदु धर्माप्रमाणेच त्यांची व्यवस्था ठेविली जाईल, अशी योजना रमाबाई असोसिएशनच्या संमतीने ठरली होती, व डॉ. भांडारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली इकडील पुढाऱ्यांचा एक अडव्हायसरी (सल्ला-मसलत देणारा) बोर्ड स्थापन झाला होता. लोकांमध्ये विश्वास उत्पन्न होऊन ६५ पासून ७० पर्यंत विद्यार्थिनी जमल्या होत्या, व त्या बहुतेक विधवाच होत्या. बाहेरून सर्व ठीक चाललेले दिसत होते; परंतु आंतून कांहीं विद्यार्थिनींचीं मने खिस्ती धर्माकडे वळत होती. इसवी सन १८९३-च्या जुलै महिन्यांत शारदासदनांतील दहाबारा विद्यार्थिनींनी बाप्तिस्मा घेऊन खिस्तीधर्म स्वीकारला, अशी वार्ता हांहां झणतां वणव्याप्रमाणे पसरली, आणि ती खरी ठरून सगळे महाराष्ट्र दुःखाकुल झाले. उच्च वर्णांतील इतक्या स्त्रिया एकदम खिस्ती झाल्याचे उदाहरण हिंदुस्तानां-तील मिशनरींच्या कामाच्या इतिहासांत सांपडेल की नाही, याची

## आत्मवृत्त.

शंका आहे. पंडिता रमाबाईंवर व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांवर वर्तमानपत्रांतून व खासगी संभाषणांतून शिव्याशापांचे भडिमार सुरू झाले; पण आंत-  
झ्याला पीळ पडून स्वोन्नतीच्या मार्गाचा प्रयत्न मात्र व्हावा  
तितक्या नेटाने झाला नाही! डॉ. भांडारकरप्रभृति अँडव्हायसरी  
बोर्डाच्या सभासदांनी आपल्या सहांनी एक पत्र प्रसिद्ध करून ते  
सदनांतील विद्यार्थिनींच्या पालकांकडे पाठविले. त्यांतील मजकूर, की,  
“आह्मी बोर्डाचा राजीनामा दिला आहे, व यापुढे मुली सदनांत ठेवणे  
धोक्याचे आहे.”

ही हकीकत अमेरिकेंत रमाबाई असोसिएशनकडे जाऊन तिकडून  
एक बाई इकडील लोकांशी तडजोड करण्यासाठी आल्या. परंतु एकदां  
विघडलेली घडी पुनः बसली नाही. हिंदूंच्या उच्च वर्णातील विधवांनां  
शारदासदनाचा उपयोग होईनासा झाला, आणि लवकरच त्यांनी आपली  
संस्था पुण्यांतून काढून केडगांवी नेली. पंडिताबाईंचे यापुढील प्रयत्न  
मुख्यत्वे हीन वर्णांच्या उन्नतीकडे वळले.

पंडिता रमाबाई सरस्वती यांच्याशी कित्येक गोष्टींत जरी मतभेद  
झाला, तरी या फार वरच्या कोटींतल्या झणजे ‘परोपकाराय सतां  
विभूतयः’ या कोटींतल्या होत, असे निदान माझे तरी मत आहे. यांनीं  
विधवाशिक्षणाचें कार्य स्वतःच्या बळावर केवळ तरी स्वरूपाला आणले,  
याबद्दल हिंदी समाजानें व विशेषतः दक्षिणी समाजानें यांजबद्दल  
नेहमीं कृतज्ञ राहिले पाहिजे. अशा पराक्रमी स्त्रिया हिंदुस्तानांतच काय,  
पण या भूतलावर एका काळीं हाताच्या बोटांनीं मोजण्याइतक्यासुद्धां  
मिळावयाच्या नाहींत !

विधवाशिक्षणाचा दुसरा प्रयत्न बंगाल्यांत झाला. बाबू शशिपाद  
बानर्जी यांनीं मुंबईंत शारदासदन सुरू होण्यापूर्वी दोन वर्षे झणजे  
१८८७ सालीं कलकत्याजवळ वरानगर येथे आपल्या घरीं विधवागृह



## विधवाशिक्षणाच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास.

काढिले. हे गृहस्थ ब्रह्मो असून पुनर्विवाहित आहेत. यांचे विधवागृह बऱ्याच स्वरूपाला आले होते, व त्यांत भरभराटीच्या वेळीं तीस विद्यार्थिनी होत्या. या विधवागृहांत पुण्याचे प. वा. विनायकराव चावरेकर यांनी आपल्या तिघी बहिणींना पाठविले होते. त्यांपैकी विधवा बहिणीला आश्रमाच्या मंडळीकडून दरमहा तीन रुपये मदत देण्यांत येत असे. यांना हिंदी लोकांपेक्षा युरोपियन लोकांकडूनच द्रव्याची मदत व सहानुभूति अधिक मिळत असे. ही संस्था पंधरासोळा वर्षे चालवून उत्पादकांनी आपण होऊनच बंद केली. बंद करण्याचे कारण द्रव्याच्या व कळकळीने काम करणाऱ्या मनुष्यांच्या मदतीचा अभाव, हे होय. बाबू शशिपाद वृद्ध झाले होते, व त्यांचा भार शिरावर घेण्याला त्यांना कोणी मिळाले नाही. बंगाल्यांत त्या वेळीं स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार बराच झाला होता, व प्र जुएट स्त्रिया दशकांनी मोजतां येणारख्या होत्या, तरीहि असली संस्था बंद करण्याचा प्रसंग दहाबारा वर्षांपूर्वी आला, ही गोष्ट हिंदुस्तानाची हीन स्थिति दर्शविणारी आहे.

तिसरा प्रयत्न मद्रासकडे झाला. रा. ब. वीरेश लिंगम् पंतलु हे विधवांच्या कार्याचे त्या प्रांतांतले अध्वर्यु होत. हेहि ब्रह्मो असून पुनर्विवाहित आहेत. मी १८९४ साली सामाजिक परिषदेसाठी मद्रासला गेलों असतां यांच्या चिमकुल्या विधवागृहांत गेलों होतो. तेव्हां तेथे चार विद्यार्थिनी होत्या. तेव्हांपासून आतांपर्यंत यांचे प्रयत्न सारखे चालू आहेत; पण त्यांना ह्मणण्यासारखें यश आले नाही. ते पुढे पेनशन घेऊन राजमहेंद्रीला गेले, व त्यांनी आपले विधवागृहहि आपल्या बरोबर नेले. यांना लाकांकडून मदत मिळावी तशी मिळाली नाही. यांनी मात्र आपले सर्वस्व या विधवागृहाला अर्पण केले. अजून यांनी हे विधवागृह चालू ठेविले आहे.

विधवाशिक्षणासाठीं झालेला चवथा प्रयत्न ह्मणजे पुण्यांतील शारदासदनावर किटाळ आल्यानंतर पुण्यांत हिंदु शारदासदन स्थापण्यासाठीं

## आत्मवृत्त.

१८९३ च्या अखेरीला झालेला प्रयत्न होय. हा प्रयत्न यशस्वी झाला असता, तर मी पुनर्विवाहित असल्यामुळे अनाथबालिकाश्रमासंबंधाने जे गैरसमज पसरले त्यांना अवकाश मिळाला नसता; पण दुर्दैवाने हा प्रयत्न तडोला गेला नाही. शारदासदनांतून ज्या गरीब विधवा निघाल्या, त्यांच्या शिक्षणाची सोय छियांच्या हायस्कुलांत करून त्यांना दोनतीन वर्षे मदत करण्याच्या कामी या प्रयत्नाचा उपयोग झाला.

प्रकरण सदतिसावें.

## अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी.

विधवाशिक्षणाविषयींच्या आपल्या कल्पना कृतींत उतरविण्याची तळमळ उत्पन्न झाल्याबरोबर त्यासाठी आपणाला काय करितां येईल, या विचाराला मी लागलों. प्रथम असें मनांत आलें, कीं, पुनर्विवाहाची संस्था आयती बनलेली आहे, तिच्या आश्रयाखालीच विधवागृह काढण्याची खटपट करावी. या विचाराप्रमाणें तारीख १३ एप्रिल १८९५ रोजी सदर संस्थेच्या सभेंत तशा अर्थाचा एक ठराव करून घेतला, व पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं फिरत असतां या कार्यालाहि थोडी वर्गणी जमविण्याचा यत्न केला. पुढें लवकरच मला असें वाटूं लागलें, कीं, पुनर्विवाहाच्या संस्थेच्या आश्रयाखाली विधवागृह निघालें, तर ही संस्था पुनर्विवाहासाठींच आहे, असा लोकांचा गैरसमज होईल, आणि शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठीं लोक आपल्या विधवा मुलींनां पाठविण्याला कचरतील, यासाठीं विधवागृह काढणें तें अगदीं स्वतंत्रपणें निराळी संस्था ह्मणून काढावें. हे माझे विचार मी पुनर्विवाहाच्या संस्थेला कळविले, व १५ फेब्रुवारी १८९६ रोजी सदर संस्थेकडून दुसरा एक ठराव पास करून घेतला, तो येणेंप्रमाणें:— “ कर्वे यांनीं विधवागृहाकरितां मिळविलेल्या साहाय्याचा त्यांनां युक्त वाटेल त्याप्रमाणें उपयोग करावा.”

इतकें झाल्यावर मी नवीन योजनेला लागलों. विधवागृह चालविणें हें मोठ्या खर्चाचें काम होतें. स्वतः कांहीं तरी केल्यावांचून दुसऱ्याजवळ वर्गणी मागण्याचा आपणाला हक्क उत्पन्न होत नाही. या विचारानें मी आपली स्वतःची सर्व शिल्लक ह्मणजे

## आत्मवृत्त.

एक हजार रुपये या कार्याला अर्पण करण्याचा संकल्प केला होता; पण तो कोणाला कळविला नव्हता. वर्गण्या मिळाल्या तर जमविण्याचें, व वार्षिक वर्गण्यांचे आंकडे घेण्याचें काम चालविलें होतें, व कांहीं गृहस्थांनीं वार्षिक वर्गण्यांचे बरेचसे आंकडे घातलेहि होते. पण वर्गणीचे आंकडे व वसूल यांमध्ये हिंदुस्तानांत तरी अंतर फार असतें, व सतरा वर्षांपूर्वीं तर तें फारच असे ! कांहीं झालें तरी हें काम हातीं घ्यावें व त्यासाठीं कमालीचा प्रयत्न करावा, असा मी निर्धार केला, व १८९६ च्या मे महिन्याच्या २५ तारखेच्या सुधारकपत्रांत आपल्या सहोदरें एक पत्र प्रसिद्ध केलें. तें असें:—

**एका लहानशा विधवागृहासाठीं यत्न.**

रा. रा. सुधारककर्ते यांस:—

वि. वि. सुधारकाच्या गेल्या दोन अंकांत विधवागृहाच्या आवश्यकतेबद्दल वगैरे जो मजकूर आला आहे, त्यामुळे आपल्या वाचकांचे या प्रश्नावद्दलचे विचार बरेच जागृत झाले असतील. तेव्हां ही संधि साधून आज एक वर्षभर एका लहानशा विधवागृहासाठीं जो यत्न चालला आहे, त्यासंबंधानें माहिती दिली असतां फायदेशीर होईल असें वाटून खालील मजकूर आपणांकडे पाठविला आहे.

येथील शारदासदनापासून आपल्या लोकांनां ( वरिष्ठ जातींतील ) उपयोग व्हावयाचा नाही अशी माझी खात्री झाल्यानंतर केवळ आपल्या लोकांच्या देखरेखीखालीं लहानसें तरी विधवागृह कसे काढतां येईल, याविषयींचे विचार मनांत घोळूं लागले. परंतु 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः' या वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणेंच त्यांची स्थिति झाली. आपण बोलूनचालून

## अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी.

द्रव्यहीन; बरे, द्रव्यवानांच्या हृदयांना द्रव्य आणून त्यांकडून द्रव्य मिळवून त्यावर गृह चालवावे, तर तेहि सामर्थ्य आपल्या अंगी नाही; या व अशाच विचारांनी मन निराश होऊन जाई. पुढे विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीचे काम मी हाती घेतले, व त्यांत जेव्हां बरेच यश देण्याचा संभव दिसू लागला, तेव्हां ठिकठिकाणी फिरून लोकांकडून पुनर्विवाहाच्या कार्याला मदत मिळविण्यासाठी यत्न करण्याचा मी निश्चय केला. या वेळी विधवागृहाची कल्पना पुनः डोक्यांत येऊ लागली. पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठी फिरत असतांनाच, विधवागृहाची संस्था उत्पन्न झाली असतां तिला कोणाकडून किती मदत मिळण्यासारखी आहे, याचा अजमास करण्याला सुलभ पडेल, व विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या फंडांतूनहि कांहीं मदत मिळून पांचसात विधवांसाठी लहानसे गृह काढतां येईल, असा विचार मनांत येऊन मंडळीच्या साधारण सभेत तो प्रश्न आणला, व सभेच्या परवानगीने कामाला सुरुवात केली. ही गेल्याच्या मागल्या एप्रिल महिन्यांतली गोष्ट. त्या वेळी मी सांगली, मिरज, बेळगाव, कोल्हापुर वगैरे ठिकाणी फिरावयाला गेलों, व विधवागृहासाठी वार्षिक वर्गण्यांचे आंकडे मिळविण्याची खटपट केली; परंतु त्या खटपटीला मुळीच यश आले नाही झटले तरी चालेल कारण वीसपंचवीस रुपये वार्षिक वर्गण्या मिळण्यापुरते काय ते आंकडे मिळाले. जून महिन्यांत परत आल्यानंतर ही स्थिति पाहून बहुतेक निराशाच झाली. तथापि हाती घेतलेला महत्त्वाचा उद्योग अजीवात सोडून देण्याची बुद्धि होईना आणि विधवागृह

## आत्मवृत्त.

स्थापित होण्याची थोडी तरी संभवनीयता लोकांच्या नजरेला आणण्यासारखी स्थिति दाखविल्याशिवाय लोकांजवळ वर्गण्यांचे आंकडे मागणे अगदी निरर्थक होईल, हे पूर्वीच्या अनुभवावरून उघड दिसत होते. तेव्हां आतां पुढे काय करावे, हा मला मोठा विचार पडला. लोकांजवळ मागण्यापूर्वी आपण आपली शिकस्त करावी असे मनांत येऊन आपल्या गारिबीकडे लक्ष्य न देतां एक हजार रुपये या कार्याला अर्पण करण्याचा मी निश्चय केला, व 'विधवाविवाहासाठीं एका गृहस्थानें एक हजार रुपये देऊं केले आहेत,' असे विधवाविवाह प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या रिपोर्टांत प्रसिद्ध केले. पुढे सप्टेंबर महिन्यांत विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या कामासाठीं फिरावयाला गेलों, तेव्हां विधवागृहासाठीं लोकांकडून आंकडे मिळविण्याची खटपट केली. या वळीं केवळ पूर्वीप्रमाणें स्थिति झाली नाही. दोघां गृहस्थांनीं प्रत्येकीं एका विधवेचा खर्च देण्याचें कबूल केले, व शिवाय तीनशें रुपयांच्या वर्गणीचे आंकडे पडले. आंकडे आणि वसूल झालेली रक्कम यांच्यामध्ये बराच फरक पडण्याचा संभव आहे. तथापि पांचसात विधवांचें गृह चालण्यासारखें आहे, अशी स्थिति दिसल्यावरून त्याची काय व्यवस्था करावी अशाविषयी विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या वार्षिक सभेंत विचार झाला. विधवाविवाहापेक्षां विधवाशिक्षणाला लोकांची अनुकूलता अधिक असल्यामुळे विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या हातांत विधवागृह ठेवून लोकांचा त्याविषयी गैरसमज करून देणें चांगलें नाही असें माझे मत असल्यामुळे मी असें

## अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी.

सुचविलें, कीं, विधवागृहाची संस्था निराळी स्वतंत्र करून तिची व्यवस्था त्या संस्थेला वर्गणी देणारांच्या हातांत असावी, व विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीकडून जितकी मदत होईल त्या मानानें त्या मंडळीचे मुखत्यार त्या संस्थेंत असावे; परंतु सभेंत हजर असलेल्या दसऱ्या कित्येक सभासदांचें मत असें पडलें, कीं, विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या हातांतच विधवा-गृहाची संस्था ठेवणें इष्ट आहे. यावर बरीच भवतिनभवति झाली, परंतु निश्चित असें कांहींच ठरलें नाहीं. पुढें फिखून या उद्योगाला आरंभ करावयाचा, इतक्यांत मी आजारी पडलों व बरा झाल्यानंतर प्रकृति सुधारण्यासाठीं कोणतात गेलों; त्यामुळें अजून बरीच प्रयत्नाला निश्चित स्वरूप देतां आलें नाहीं. तथापि त्याची दिशा मी आपल्या मनाशीं ठरविली आहे, ती पुढें देतो—

केवळ आपल्या लोकांच्या देखरेखीखालीं चालणारें विधवागृह स्थापन होण्याला किती वर्षे लागतील तीं लागोत, परंतु आजचा यत्न असा करावयाचा, कीं, त्यापासून पुढील प्रयत्नांस कांहीं तरी मदत व्हावी; ह्मणजे प्रत्येक यत्नास श्रांपासून आरंभ करावा लागतो तसें होणार नाहीं. तथापि तूर्तार्त फायदा नजरेला पडल्याशिवाय या यत्नास मदत करण्याची कोणास इच्छा होणार नाहीं. हे दोन्ही हेतु साध्य होण्याकारितां जमलेल्या पैशापैकीं कांहीं भाग कायमच्या शिल्लकेंत टाकिला पाहिजे व बाकीच्याचा उपयोग कांहीं विधवांचें शिक्षण चालविण्याच्या कामीं केला पाहिजे. असें करावयाचें ह्मटलें ह्मणजे आज स्वतंत्र विधवागृह काढण्याची कल्पना सोडून दिली पाहिजे. आह्मांला तितकी कळकळ असती

नर एक सोडून पांच विधवागृहे आहीं चालविलां असतीं, परंतु ही गोष्ट आमच्या काळजाला झोबतच नाही याला काय करावयाचें ? हें मनांत आणून असा विचार ठरविला आहे, कीं, शंभर रुपये अगर त्याहून अधिक ज्या देणग्या मिळतील त्या कायमच्या फंडांत टाकून त्यांच्या व्याजाचा मात्र चालू खर्चाकडे उपयोग करावयाचा; आणि शंभरांहून कमी किंमतीच्या देणग्या व वार्षिक वर्गण्या यांचा निम्मे भाग कायमच्या शिल्लकेत टाकून निम्मे चालू खर्चाकडे लावावयाचा. दहावीस वर्षांनीं विधवागृहाची स्थापना करण्याचा योग आल्यास कायमचा फंड त्यांच्या उत्पादकांच्या हवालीं करितां येईल, व चालू खर्चासाठीं जी रक्कम हातांत राहिल तीतून काहीं विधवांचा खर्च चालवितां येईल. विधवागृह सुरू करण्याची ऐपत अंगीं येईपर्यंत येथील फीमेल हायस्कूलाच्या बोर्डिंगांत काहीं विधवा ठेवून त्यांचा खर्च चालविला झणजे झालें. पांचसात वर्षांच्या अनुभवाने पांचसात विधवांचें गृह चालवितां येईल, असा अजमास वटल्यास तसें पुढें करतां येईल.

अशा रीतीनें सुरुवात केली असतां मध्येच प्रयत्न सोडून यावा लागणार नाही. लोकांकडून मदत मिळून त्याला थोडे स्वरूप आलें तर उत्तमच; पण तें न आलें तरी मला आपलें कर्तव्य करतां येईल. एका विधवेचें तरी या फंडांतून पोषण होऊं शकेल. या उद्योगाला लोकांकडून मुळींच आश्रय मिळाला नाही, तरी देखील माझ्या हजार रुपयांच्या व्याजांत जरूर तितकी भर घालून मी हयात आहे तोपर्यंत एका विधवेच्या तरी शिक्षणाची तजवीज करीन. येणेंप्रमाणें आजपर्यंतची हकीकत आहे. थोड्याच



दिवसात या प्रश्नाला निश्चित स्वरूप देण्यांत येईल व त्यासंदर्भाचे नियमहि केले जातील. ते झाल्यावर प्रसिद्धीकरतां आपल्याकडे पाठवून देईनच. कळावें, ही विनंति.

हें पत्र प्रसिद्ध झाल्यावर या कार्याला अनुकूल होतील असे वाटलें, त्या गृहस्थांच्या मी गाठी घनल्या, व तारीख १४ जून १८९६ रोजी प. वा. रा. व. वि. मो. भिडे यांच्या घरी त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली एक लहानशी प्राथमिक सभा भरविली. या सभेला सोळा गृहस्थ हजर होते. त्या सभेत कांहीं ठोकळ नियम ठरून 'अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी' स्थापन करण्यांत आली. मला त्या मंडळीचे चिटणीस नेमलें, व डॉ. सर रामकृष्णपंत भाडारकर यांची अध्यक्षाच्या जागी योजना केली. नंतर मी वर्गण्या जमविण्याच्या उद्योगाला लागलों. द्रव्यबलावांचून पुढें पाऊल पडणें शक्य नाहीं, हें मला स्पष्ट दिमत होतें. यासाठी आश्रमाची स्वतंत्र स्थापना करण्याच्या भानगडीत न पडत, ज्या विधवा मदतीसाठी अर्ज करतील, त्यांची राहण्याची व शिक्षण्या सोय फीमेल हायस्कूलाच्या बोर्डिंगात करून द्रव्यबल संपादन करण्याच्या मार्गाला लागावें, असा निश्चय करून तो क्रम मी सुरू के तारीख २४ जानेवारी १८९७ च्या साधारण सभेला पहिला रि सादर करण्यांत आला, त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

“या संस्थेला मदत मिळविण्यासाठी धों. के. कर्वे हे सवादोन बाहेर फिरत होते. ते ठाणें, मुंबई, बडोदें, अमदाबाद, अकोला उमरावती इतक्या ठिकाणीं गेले होते. शिवाय पुणें येथील कडूनहि मदत मिळविण्याचा यत्न झाला. या संस्थेच्या आश्रयानें शि णाच्या विद्यार्थिनी सात आहेत. मंडळीची शिल्लक ३२२०-१४ रुपये आहे.”

## आत्मवृत्त.

पुढल्या वर्षी झणजे १८९७ सालीहि वर्गणी जमविण्यासाठी मी राच प्रवास केला, व त्या वर्षाच्या अखेरीला आश्रमाची एकंदर शिल्लक ६३३-११-४ झाली. या वर्षाचा रिपोर्ट सादर करतांना शहरा-बाहेर कोठेंतरी शांत व सुरक्षित अशी जागा पाहून तेथे इमारत बांधून ति आश्रम चालवावा, व हल्ली जमलेल्या फंडाला हात न लावतां त्यासाठी निराळा फंड जमवून हे काम करावें, अशी मी सूचना केली, व ती पसंत झाली.

पण निराळा फंड कोठून जमवावयाचा हा प्रश्न होता. वर्गणीसाठी धडपड करण्यास मी तयार होतो, पण धडपड केली झणजे वर्गणी जमवण्याचा काय नियम? तेव्हां वर्गणी जमेल तेवढी जमवावी, आणि कमी पडल्यास आपली पाच हजारोंची लाइफ पॉलिसी गहाण ठेवून जरूर ती लहानशी रक्कम उभारून इमारत बांधावी, असा बेत मी केला. जागा मिळाल्यानंतर इमारतीला वळ लावावयाचा नाहीं, असा माझा बेत होता. पण किती धुंडलें तरी सोयीवार जागा मिळेना. याकारितां नवीन इमारतीचें काम दिवसगतीवर जाऊं लागलें, व जागा मिळेपर्यंत पुण्यांतच भाज्याच्या घरांत आश्रम सुरू करावा, असा विचार ठरला. अर्थात् पॉलिसी गहाण टाकून रक्कम उभारण्याचें कारणच पडलें नाहीं.

१८९८ साली वर्गणी जमविण्याचें काम बऱ्याच नेटानें होऊन वर्षा-खेरी मंडळीची शिल्लक ९८७१ रु. झाली. याच वर्षी अक्टोबर महिन्यांत संस्था १८६० च्या २१ व्या अंकाप्रमाणें नोंदविण्यांत आली.

या वर्षाच्या अखेरीला नागपुर येथे वर्गणीचें काम करीत असतां एकदम एक कल्पना मनांत आली. आश्रमासाठी आयुष्याच्या विम्याची पॉलिसी गहाण टाकण्याचें आतां कारण उरलें नाहीं, हें खरें; तरी आश्रमाच्या कामी आपली पॉलिसी लागावी हा मनांत आलेला सद्विचार आपण तसाच चालयाला जाऊं द्यावा काय? विचार करतांकरतां मनांत आलें, कीं,

## अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी.

आपण किती जगतों, व आश्रमाचें काम आपल्या हातून किती होतरी याचा काय नियम आहे? तेव्हां ही पॉलिसी आश्रमाला अर्पण करून त्याला थोडेंसे स्थैर्य आणून ठेवणें काय वाईट? ज्याच्या मनांत कधींच सद्विचार येत नाहीत असे मनुष्य अत्यंत विरळा. त्याचप्रमाणें ज्याचे सर्व सद्विचार कृतींत उतरतात, असाहि व मनुष्य अत्यंत विरळा. सद्विचार उत्पन्न व्हावे. परंतु ते लवकरच विलयाला जावे, असें बहुतेक मनुष्यांचें होतलें. या सद्विचारासंबंधानें आपली अशी स्थिति हाऊं नये असें मला वाटलें. त्याला मी एक उपाय योजिला. नागपुर येथील एका लहानशा सभे- मी आपला हा बेत मुद्दाम बोलून दाखविला, व त्या वेळीं मी असें सांगितलें, कीं, जर ही गोष्ट माझ्या हातून घडली नाही, तर तुम्ही माझी फटफटीती करून मला लाजविल्यावांचून राहूं नका. नंतर २९ एप्रिल १८९९ रोजी सदर पॉलिसीवर कायदेशीर लेख लिहून ती आश्रमाच्या ट्रस्टींच्या नांवें करून करून दिली. 'एका गृहस्थानें दिलेली पांच हजार रुपयांची पॉलिसी' झणून आश्रमाच्या रिपोर्टांत इस्टेटीच्या यादींत उल्लेख असतो, ती पॉलिसी हीच होय. हिच्यासाठीं दरवर्षाला १३६ रुपये या प्रमाणें वीस वर्षे मी हप्ते भरले आहेत.

व  
चेतां  
या-  
हा-  
मुळे  
श्या  
पुरुष  
कर  
जन

प्रकरण अडतिसावे.

अनाथबालिकाश्रम.

अश्रम एकदम शहराबाहेरच सुरू करावा, यासाठी ही आपली शिकस्त करीत होती; परंतु इतर मंडळींचे या कामी उत्तेजन नव्हते. रा. ब. ग. गो. गोखले हे मात्र मला अनुकूल होते. तारीख १९ मार्च १८९८ च्या वार्षिक सभेत रा. ब. गोखले यांची हिंमण्याची जागा त्यांनी देऊं केल्यावरून तिचा आभारपूर्वक स्वाकार करण्यांत आला; परंतु तेथल्या गैरसोयीमुळे ती जागा नाकारण्यांत आली. सदर-इल १८९९ च्या आरंभी प्रसिद्ध झालेल्या रिपोर्टांत उल्लेख आहे तो पुढीलप्रमाणे:—

“ रा. ब. गोखले यांनी हिंमणें बुद्रुक गांवांतील आपली कांहीं जमीन देण्याचें कबूल केलें होतें; परंतु ती कित्येक अडचणींमुळे उपयोगी पडत नाही, यासाठी दुसरी जागा पाहण्याच्या उद्योगाला व्यवस्थापक-मंडळी लागली आहे. जागा मिळान्याबरोबर लहानसा आश्रम बांधण्याच्या कामाला सुरुवात केली जाईल. ”

आपली जागा नापसंत झाली हें पाहून रा. ब. गोखले यांनी आपल्या वा. कन्येच्या स्मरणार्थ आश्रमाची इमारत होईल तेव्हां तीत एक मोठी बांधण्यासाठी ७५० रुपये देऊं केले. पुढें त्यांची जागा पसंत झाल्यावर ही देणगी देखील त्यांनी दिली.

शहराबाहेर एकादी सोयीवार जागा पाहून तेथेंच इमारत बांधून मग पुढें आश्रमाला सुरुवात करावी, हा हेतु लवकर तडीला जात नाही असें जेव्हां स्पष्ट दिसून आलें, तेव्हां विलंब न लाविता शहरांत पाहण्याच्या घरांतच त्याची सुरुवात करण्याच्या खटपटीला मी लागलों.

## अनाथबालिकाश्रम.

यासंबंधाने व्यवस्थापक मंडळीचा ठराव करून घेऊन ता. १ जानेवारी १८९९ रोजी द्वाणजे अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीची सुरुवात झाल्यावर अडांच वर्षांनी सदाशिवपेठेत पेरुच्या गेटाजवळ गोरे यांच्या वाड्यांत आश्रमाला सुरुवात केली. सुरवातीच्या वेळी एकच विधवा होती.

या वेळी सातआठ विद्यार्थिनी संस्थेच्या खर्चाने फीमेल हायस्कूल व फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज या शाळांत शिकत होत्या, व तेथल्याच बोर्डिंगांत रहात होत्या. त्यांच्या आयुष्यक्रमांत कोणत्याहि प्रकारचा फेरबदल न करितां ज्यांचे नवीन अर्ज येतील, त्यांना मात्र स्वतंत्र आश्रमांत घ्यावयाचे, असे ठरविले. आमच्या-नी व माझीपत्नी याच्या-देखरेखी-खालीच या आश्रमाला सुरुवात झाली. पुनर्विवाह समाजांत रुढ होणे इष्ट आहे अशी जरी माझी समजूत होती, व त्या कार्यासाठी जरी माझे यत्न अन्यप्रकारे चालू होते, तरी आश्रम ही संस्था केवळ विधवाशिक्षणाचीच असावी, व पुनर्विवाहासंबंधाने या संस्थेने अगदी तटस्थ वृत्ति स्वीकारावी, अशी माझी मनापासून इच्छा होती, व ती अजूनही तशीच आहे. या इच्छेला अनुरूप अशीच आश्रमाची अंतर्व्यवस्था अगदी आरंभापासून ठेविली होती. माझ्या पत्नीने मुलींच्या खाण्यापिण्याच्या पदार्थांना शिवू नये, अशी व्यवस्था आम्ही होऊनच सुरू केली, व ती अखेरपर्यंत चालू राहिली. अशा रीतीने लोकमताला अगदी न दुखवितां संस्था चालविण्याचा जरी आम्ही उपक्रम केला, तरी लोकांचा आमच्यावर विश्वास बसेना. आमच्या ताब्यांत मुली दिल्या असतां पुनर्विवाहासाठी आम्ही त्यांची मने वळवू, अशी भीति लोकांना वाटे. यासुळे आरंभी विद्यार्थिनींची वाढ फारच सावकाश झाली. पुष्कळ वेळां माझ्या मनांत येई, कीं, पुनर्विवाहाशी संबंध नसणारा असा एकादा कर्तापुरुष अगर स्त्री यांना जर हे कार्य हाती घेतां आले असते, तर कितीतरी लवकर या कार्याची प्रगति झाली असती. पण असे विचार मनांत येऊन

## आत्मवृत्त.

कांहीं उपयोग नव्हता. अशीं कर्ती माणसें जर त्या वेळीं आपल्या समाजांत असतीं, तर तीं हिंदुशारदासदनाच्या खटपटीच्या वेळीं पुढें आल्यावांचून राहिलीं नसतीं. वास्तविक पाहिलें असतां त्या वेळचे लोकमत विधवाशिक्षणाच्या विरुद्ध ह्यणण्यासारखें नव्हतें. याला उत्कृष्ट प्रमाण ह्याटलें ह्यणजे पंडिता रमाबाईच्या शारदासदनांत १८९३ सालीं साठसत्तर विद्यार्थिनी होत्या, व त्यांतल्या बहुतेक उच्च वर्णातील विधवाच होत्या, हें होय. असें असतां अनाथबालिकाश्रमाची वाढ इतकी सावकाश व्हावी, याचें मुख्य कारण पुनर्विवाहाविषयी लोकांनां वाटत असणारी भीति हेंच असावें. आश्रमांत पहिल्या वर्षाच्या अखेरीला ४ विधवा होत्या. दुसऱ्या वर्षाच्या अखेरीला त्या ७ होत्या. तिसऱ्या, चवथ्या व पांचव्या वर्षाच्या अखेरीला ही संख्या अनुक्रमें ११, १४ व २१ अशी झाली.\* आश्रमाची वाढ सावकाश झाली, ही गोष्ट एक प्रकारें फार चांगली झाली. तिजमुळें चालकांच्या धिम्मपणाचीं पारख झालीं, व चालू खर्च एकदम फार न वाढतां स्थायिक फंड वाहून वऱ्याच गोष्टींचा हळुहळू जम वसत गेला.

अशा रीतीनें आश्रमाची सुरुवात पुण्यांतच केली खरी, परंतु मूळचा विचार कायम होता. ही स्त्रियांची नाजूक संस्था, तेव्हां ती शहरापासून दूर असणेंच बरें, असें वाटत होतें. शिवाय, बाहेर स्वच्छ हवेंत राहणें आणि शिक्षणाला निर्वेध एकांत, हा फायदा होताच. आणखी एक मोठा फायदा ह्यणजे प्लेगच्या संकटापासून बचाव. ईश्वरीकृपेनें आजपर्यंत आह्मांला प्लेगपासून बिलकूल ताप झाला नाहीं.

\* हे आंकडे विधवा विद्यार्थिनींचे आहेत. शिवाय कांहीं कुमारिका असत. पुढें दिलेल्या प्रगतीच्या कोष्टकांतील आंकडे विद्यार्थिनींच्या एकंदर संख्येचे आहेत.

## अनाथबालिकाश्रम.

रा. ब. गोखले यांची जागा नापसंत झाल्यानंतर शहरापासून तीन-चार मैलांच्या आंतील चारपांच ठिकाणे मी पाहिलीं; परंतु मनासारखे ठिकाण एकहि आढळेना; तेव्हां आश्रम बाहेर नेण्याचा आपला हेतु जागच्याजागीच राहतो की काय, अशी मला भीति वाटू लागली. परंतु एक गोष्ट सहजी घडून आल्यामुळे माझी सर्व काळजी दूर झाली. १८९९ साली पुण्यांत प्लेग आला, तेव्हां प. वा. रा. ब. ग. गो. गोखले यांची मंडळी आपल्या बागेतल्या लहानशा घरांत रहावयाला गेली. रा. ब. गोखले यांना आश्रमाविषयी अत्यंत प्रेम वाटत असे, व त्यासंबंधाने कांहीं करण्यास ते एका पायावर तयार असत. त्यांनी आपली बरीच अडचण करून आश्रमाच्या विद्यार्थिनींना रहाण्यासाठी आपल्या घरांत जागा दिली. या ठिकाणी चार महिने राहिल्यानंतर येथेच कायमचा आश्रम करावा, असा आग्रह मी धरला, व व्यवस्था एकमंडळीनेहि या वेळी आपली संमति दिली. तथापि इतक्या दूर राहणे आम्हांला निभेल की नाही, याची अटकळ करतां येण्यासाठी या ठिकाणी वेगळे लहानसे घर बांधून त्यांत कांहीं दिवस राहून चांगला अनुभव घ्यावा, व नंतर कायमची इमारत बांधण्याचा विचार कायम करावा, असे ठरवून रा. ब. गोखले यांच्याच देखरेखीखाली पांचशें रुपये खर्चून दगडमातीचे एक झोपडे बांधले, व १९०० सालच्या जून महिन्यांत आश्रम तिकडे नेला. यापुढील दोन वर्षे आम्हां सर्वांना फार कष्टाने काढावी लागली. तेथे जाण्याला चांगला रस्ता तर नव्हताच, पण खटारगाडी जाण्यासारखीहि वाट नव्हती. त्यामुळे नेहमीच्या उपयोगाचे सर्व जिनस मनुष्यांना वाहून न्यावे लागत असत. शिवाय, सर्व व्यवहार अगदी काटकसरीने चालला होता, त्यामुळेहि थोडा अधिक त्रास होई. या सर्व अडचणींना तोंड द्यावयाला आम्ही तयार झालीं. माझी मेहुणी ( पहिल्या कुटुंबाची बहीण ) फारसे लिहिण्यावाचण्याला शिकलेली नव्हती; परंतु, तिचा माझ्यावर विश्वास होता, आणि मजबरोबर

## आत्मवृत्त.

अडचण सोसण्याला तिची तयारी होती. मुलींवर देखरेख करणे, स्वयंपाक वगैरेंत त्यांना मदत करणे व त्यांचें कमजास्त पाहणे, हीं कामें तिनें पतकरलीं, व आश्रमाला सुस्थिति येईपर्यंत तीं पुष्कळ वर्षे विनवोभाट चालविलीं. मुली प्रथम आठच होत्या. मला कुटुंबासह तेथें येऊन राहणे शक्य नव्हतें. याचें एक कारण पुरेशी जागा नव्हती; व दुसरें कारण, तेथून मुलांनीं शाळेंत जाण्याची सोय नव्हती. अशा ठिकाणीं बायकांनीं एकटें राहणेंहि इष्ट नव्हतें. तेव्हां मी दररोज कॉलेजांतील काम आटपून संध्याकाळीं आश्रमांत जात असें, व पुनः सकाळीं पुण्यांत परत येत असें. अवशीला व पहांटेला वरच्या वर्गातील कांहीं विद्यार्थिनीनां शिकविण्याचें कामहि मला करावें लागे. एक पेनशनर मास्तर ठेविले होते, ते सकाळीं येऊन संध्याकाळीं पुण्याला जात असत. पावसाळ्यांत तर वट फारच वाईट व चिखलाची असे. पण होतां होईल तीं मी तेथें जाण्याचें चुरूवीत नसंत्या सर्व मंडळीचे डोळे माझ्या वाटेकडे लागलेले असत, व मी नजरेला पडलों, ह्मणजे त्यांना मोठा आनंद होई. मी तिकडे जाऊं लागलों, ह्मणजे बहुधा पायली दोन शेरांचें कांहीं तरी ओझें मजवरोबर असे. पावसाळ्यात आह्मां सर्वांनां बराच त्रास होई. घर वाईट पुणेरी कौलांनीं शाकारलेलें असल्यामुळें तें बरेंच ठिबकत असे, व अंधारुणें सुक्रीं ठेवण्यासाठीं हांतऱ्या पांघरून आह्मांला निजावें लागे. सभोंवार चहूंकडे चिखल, खडे व वाभळीचे कांटे यांची समृद्धि असे. एवढें सर्व होतें, तरी आह्मां सर्व मोठ्या आनंदानें रहात असूं. हें सर्व हौसेचें काम असल्यामुळें शरीरकष्टाचें मला कांहीं वाटलें नाहीं. परंतु, माझ्या मनाला असह्य वाटण्यासारखे प्रसंग कधीं कधीं येत. घरांत कुटुंब अगार मुलांपैकीं कोणी आजारी असलें, तरी घरच्या मंडळीला तसेंच सोडून देऊन मला हिंगण्याला यावें



## अनाथबालिकाश्रम.

लांगे. अंतःकरण भरून आलेले आहे, डोळ्यांतून अश्रु गळताहेत, व कठोर वृत्तीने पावलें हिंगण्याच्या वाटेकडे खेचलीं जात आहेत, अशा प्रसंगाची आठवण झाली, झणजे अजूनहि माझे मन मला खाते पण, माझ्या संस्था मला माझ्या आतांहून अगर प्राणांहूनहि प्रिय वाटत, व ज्या वेळीं कर्तव्यांचा झगडा उत्पन्न होई, त्या वेळीं बहुधा संस्थेच्या बाजूचाच जय होत असे. माझ्या हय-गयींमुळे कुटुंबाला व मुलांना, त्यांचा कांहींएक अपराध नसतां, त्रास पडलेला पाहिला झणजे मला अतिशय वाईट वाटे; परंतु माझी मनोवृत्तिच अशी कांहीं बनून गेली आहे, कीं, बहुधा अशा प्रसंगां माझ्या हातून स्वार्थी-पणाचें वर्तन घडत नाहीं. विशेष कालजीचे असे दुसरेहि प्रसंग कधीं कधीं उत्पन्न होत. आश्रमांतील कोणी मुलगी बरीचशी आजारी पडली, झणजे अडचण पडे. त्या आरंभीच्या दिवसांत जर का एकादा वाईट प्रसंग गुदरला असता, तर संस्थेला मोठाच धक्का बसला असता. पण ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड ! हे कष्टाचे दिवस निघून गेले, व त्याच जागेवर आश्रमाची कायमची इमारत बांधण्याचें ठरलें !

पहिल्यानें आठ हजार रुपये खर्चून मुख्य चौकाची दक्षिणेकडील बाजू आणि तिला लागूनच पूर्वपश्चिम बाजूंच्या दोनदोन खोल्या एवढा भाग बांधून घेतला. या वेळीं हल्लींचे पुण्याचे सॅनिटरी एंजिनियर श्रीयुत वि. त्रिं. आगाशे यांनीं आपल्या मातुःश्रीच्या स्मरणार्थ खोल्या बांधण्यासाठीं १,६०० रुपयांची देणगी दिली. आश्रमाच्या बाल्याव-स्थेंत ज्या अशा मोठ्या देणग्या मिळाल्या, त्यांची किंमत हल्लीं मिळणाऱ्या देणग्यांहून कितीतरी अधिक आहे, हें सांगणें नकोच ! १९०२ च्या उत्तरार्धांत ही इमारत पुरी झाली, आणि नंतर मी कुटुंबासह तेथें

## आत्मवृत्त.

रहावयाला गेलो.या सुमाराला बैलाचा छकडा जाण्याला तेथे वाट झाली होती,व स्वतःसाठी आणि मुलांना शाळेत पोहोचविण्यासाठी मी बैलाचा छकडा ठेविला. यापुढे मला नित्य नेमाने दररोज आठ मैल चालण्याचे कारण पडेनासे झाले, व हिंगण्यालाच रहावयाला सांपडल्यामुळे कुटुंबाची फारशी गैरसोय न करितां आश्रमाच्या कामाकडे विशेष लक्ष्य देतां आले. ही व्यवस्था बरीच वर्षे चालली होती. पुढे आश्रमाचे बहुतेक काम स्त्रियांनीं अंगावर घेतल्यानंतर मी कुटुंबासह पुण्याला रहावयाला आलो, व जरूरीप्रमाणे आठवड्यांतून दोनतीन वेळां तेथे जाऊन व्यवस्था पाहूं लागलो. मी कुटुंबासह आश्रमांत रहात असतां माझ्या पत्नीचा आश्रमाच्या गृहव्यवस्थेच्या कामांत फार उपयोग होत असे, व पुण्यांत रहात असतां भाजीपाला, धान्य व इतर जिनस खरेदी करणे वगैरे सर्व कामे आरंभीं माझ्या पत्नीवरच पडत.

प्रकरण एकोणचाळिसावें.

वर्गणीसाठीं धडपड.

अश्रमाची संस्था अगदीं लहान होती, व लोकांत विश्वास उत्पन्न झाला नव्हता, त्या वेळीं वर्गणीचें काम फार अवघड होतें. शिवाय माझ्या अतिशय भिडस्त व लाजाळू स्वभावामुळे मला तें फार कठिण गेलें. प्रवासांतील दगदग मी अगदीं न कंटाळतां सहन करीत होतो, पण द्रव्याची याचना करण्याचें काम मला साधत नसे. मात्र मी अगदीं अल्पसंतुष्ट असें व जें काय कोणी देईल, तेवढ्यांत माझी तृप्ति होत असे. प्रथम लहानशी सभा करावी, नंतर सभेला जमलेल्या व इतर मंडळींच्या घरीं जाऊन जमेल तेवढी वर्गणी जमवावी, व नंतर पुढल्या गांवीं जावें, असा क्रम असे. यासंबंधानें माझ्या प्रवासाचीं व कामाचीं व्यवस्थित टिपणें नाहींत. दोनतीन सालच्या रिपोर्टांत थोडी माहिती आहे, तीवरून त्या वेळच्या कामाची बरीच कल्पना होईल.

१९०० सालीं केलेल्या कामाच्या विस्तृत माहितीचीं दोन कोष्टकें त्या सालच्या रिपोर्टांत दिलीं आहेत, तीं येणेंप्रमाणें:-

सन १९०० सालाच्या अखेरीस प्रो. कर्वे यांनी आश्रमासाठी प्रवास केला,

त्याच्या माहितीचे कोष्टक.

अनुक्रम नंबर.	स्थळाचे नांव.	सभेची तारीख.	सभेत हजर मंडळीची संख्या.	वर्गणी देणाऱ्या वर्गणीची एकंदर जम-लेली रक्कम.	वार्षिक वार्गणीची दर.	वार्षिक वर्गणीची रक्कम.
१	दापोली.	२२ नवंबर १९००.	३७	२९४८	५	१५
२	खेड.	२६ ” ”	३१	६४२	४	५
३	चिपळूण.	२७ ” ”	१००	३२४८	४	१५
४	मालवण.	२९ ” ”	२२	१९	४	४
५	सावंतवाडी.	१ दिजंबर ”	२७	१७४८	२२	२४
६	वेंगुळ.	२ ” ”	४१	४४	८	९
७	कुडाळ.	३ ” ”	२९	११	७	७
८	रतनागिरी.					
९	निवडक मंडळी.	६ ” ”	१२	१४०	२५	५०
	रतनागिरी					
	जाहीर सभा.	७ ” ”	१७			
१०	देवरुख.	१० ” ”	२६	३३४६	०	०

आत्मवृत्त.

वर्गणीसाठी धडपड.

अनुक्रम	स्थळाचें नांव.	सभेची तारीख.	सभेत हजर.	संख्या	मंडळीची संख्या	गृहस्थांची संख्या	एकंदर जम-लेली रक्कम.	वर्गणीची दार.	वर्षिक	वर्षिक	वर्गणीची रक्कम.
११	राजापूर.	१२ दिजंबर	१९००	३६	२२	२२	५०८८	०	०	०	०
१२	देवगड.	१४	"	३०	१३	१३	१८८८	३	३	३	३
१३	श्रीवर्धन.	१६	"	१५	१	१	५	०	०	०	०
१४	बाणकोट.	१६	"	१०	०	०	०	०	०	०	०
१५	महाड.	१७	"	१००	२१	२१	४८	८	८	८	८
१६	नातें ता.महाड	१८	"	२२	१०	१०	३८९८६	१	१	१	१
१७	बिरवा.महाड.	१९	"	२५	२	२	८४८६	१	१	१	१
१८	गोरेगां.माण.	१९	"	१५	१	१	८८	१	१	१	१
१९	माणगांव.	१९	"	८	६	६	४८१२	३	३	३	३
२०	तळें ता.माण.	२०	"	४०	२	२	१८२	२	२	२	२
२१	जंजिरामुखड.	१९	"	२५	१७	१७	५२८४	६	६	६	६
२२	अलिबाग.	२२	"	२०	९	९	८८४	८	८	८	८
२३	रेवदंडा.	२३	"	३०	४	४	३८४	०	०	०	०
२४	रोहें.	२४	"	२०	१०	१०	१८८४	२	२	२	२
	एकूण.			७४०	२६७	२६७	५४७८४	११४	११४	११४	१६४

वेळ.

कोंठें घालविला.

शेरा. तास.

१६ नो. रात्री १० ते १८ नो. सकाळीं ८

{ पुण्यापासून मुरुड  
( ता. दापोली )  
{ पर्यंत प्रवास.

६ तास आगगाडी, ११ तास  
आगबोट, १० तास विश्रांति  
( हणें येथें ).

१८ ,, सकाळीं ८ ,, २४ ,, ५

मुरुड येथें.

{ हा गांव जन्मभूमीचा अस-  
ल्यामुळे एक आठवडा विश्रां-  
तीत व ओळखीच्या माण-  
सांस भेटण्यांत गेला.

२४ ,, ,, ५ ,, २४ ,, ७

{ मुरुडपासून दापो-  
लीपर्यंतचा प्रवास

अंतर ६ मैल; प्रवास पायांनी. २

२४ ,, ,, ७ ,, २५ ,, सायंकाळी

४ दापोली येथें.

{ रा. मंडलीक वकिलांच्या  
{ बंगल्यांत सभा. ३३

२५ ,, सायंका. ४ ,, २५ ,, रात्री

१०॥ { दापोलीपासून खेड  
{ पर्यंतचा प्रवास.

अंतर १६ मैल, प्रवास  
पायांनी. ६॥

२५ ,, रात्री १०॥ ,, २६ ,, ,,

८॥ खेड येथें.

रंगोपंत कालें यांच्या मंडपांत २२

२६ ,, ,, ८॥ ,, २७ ,, सकाळीं

८॥ { खेडपासून चिपळू-  
{ णचा प्रवास.

{ मध्यंतरी लवेल येथें रा. सा.  
मामलेदार यांची भेट. २ तास  
संभाषण. ४ तास विश्रांती. १२

आत्मवृत्त.

२७ नो.सकार्की ८॥ ते २८ नो. दुपारी १॥	चिपळूण येथे.	{ सराठी शाळेत सभा. अध्यक्ष रा. रा. पु. दा. छत्रे.	२९
२८ ,, दुपारी १॥ ,, २९ ,, सकाळी १०॥	चिपळूणपासून मालवणचा प्रवास	{ दाभोळ येथे एक तास खोटी.	२१
२९ ,, सकाळी १०॥ ,, ३० ,, ,, ९॥	मालवण येथे.	सभा अध्यक्षवांचून. तास.	२३
३० ,, ,, ९॥ ,, १ दिजंबर ,, ७	मालवण पासून सावंतवाडीच्या प्रवासांत.	मालवणपासून वेगुळपर्यंत आगबोट, पुढे १७ मैल धमनी. मध्यंतरी वेगुळे येथे पांच तास विश्रांति.	
१ दिजं. ,, ७ ,, २ ,, सकाळी ११	सावंतवाडी येथे.	सभा लायब्ररींत. अध्यक्ष मेजर म्यारिकाट, अ. पो. एजंट.	२८
२ ,, ,, ११ ,, २ ,, सायं कार्की ५	सावंतवाडीपासून वेगुळ्यांच्या प्रवा.	अंतर १७ मैल; प्रवास.	६
३ ,, सायंकार्की ५ ,, ३ ,, दुपारी २	वेगुळे येथे.	सभा इंप्रजी शाळेत. अध्यक्ष रा. सा. कु. ना. भिडे.	३१

वर्गणीसाठी धडपड.

बेळ.

कोंठे घालाविला.

शेरा. तास

३ दि. दुपारी २ ते ४ दि. पहाटेस ३

वेंगुलेपासून कुडाळ  
व कुडाळपासून वेंगु-  
ल्यारच्या प्रवासांत.

जातांयेतां सर्व्हीस भैल प्रवास  
धमनीने. मध्यंतरी ४ तास कुडाळ  
येथे सभा लायझरींत. अध्यक्ष  
रा. सा. सबनीस.

४ ,, पहाटेस ३ ,, ५ ,, पहाटेस २

वेंगुले येथे.

आगबोट चुकल्यासुळे वेंगुले

येथे रहावे लागले. २३

५ ,, ,, २ ,, ५ ,, दुपारी ३

वेंगुल्यारपासून रत्ना-  
गिरीच्या प्रवासांत

प्रवास आगबोटीने.

१३

५ ,, दुपारी ३ ,, ९ ,, सायंकाळी ५

रत्नागिरी येथे.

एक सभा मे. रा. व. माड-

गांवकर यांच्या बंगल्यांत हाय-

स्कुलांत अ. रा. व कृ. ना. खे. १८

९ ,, सायंकाळी ५ ,, १० ,, सकाळी ९

रत्नागिरीपासून

२२ मैल बैलगाडीने व ८ मैल

देवरुखच्या प्रवा.

पायांनी.

१३

१० ,, सकाळी ९ ,, ११ ,, दुपारी २

देवरुख येथे.

सभा सरकारसच्या मंडपांत. सभा

अध्यक्षांवाचून.

२६

आत्मवृत्त.



११ दि. दुपारी	३ ते १३ दि. सकाळी १०	देवरुखपासून राजा- जापूरच्या प्र. त	देवरुखपासून लंडियापर्यंत १६ मैल डोंगरी वाट पायांनी वपुढे ३३ मैल. बैलगाडीने. १६
१२ ,, सकाळी	१० ,, १३ ,, सायंकाळी ५	राजापूर येथे.	सभा विश्वनाथ विद्यालयांत, अध्यक्ष रा. सा. मावळणकर. ३१
१३ ,, सायंकाळी	५ ,, १४ ,, सकाळी ८	राजापूरपासून देवगढच्या प्र. त	राजापूरपासून जैतापूरपर्यंत होडी, पुढे आगबोट. १५
१४ ,, सकाळी	८ ,, १५ ,, ,, ८	देवगढ येथे.	सभा इंग्लिश स्कुलांत अध्यक्ष- वांचून. २४
१५ ,, ,, ,,	८ ,, १६ ,, ,, ७	देवगढपासून बाणकोटच्या प्रवासांत	प्रवास आगबोटीने मध्यंतरी जयगढ येथे ४ तास खोटी.
१६ ,, ,, ,,	७ ,, १७ ,, सकाळी ३	बाणकोट व श्रीव- र्धन येथे.	अंतर ७ मैल. जाणे येणेपायांनी ३०
१७ ,, ,, ३ ,,	१७ ,, ,, ८	बाणकोटपासून मद्राहच्या प्रवासांत.	बाणकोटपासून दासगांव- पर्यंत आगबोट; पुढे ७ मैल तांगा. ५

वर्गणीसाठी धडपड.

बेळ.

कोंठे घालविला.

१७ दि. सकाळीं ८ ते १९ दि दुपारी २

महाड येथे.

१९ दि. दुपारी २ ,, २० ,, सकाळीं ७

महाडपासून तळे-  
पर्यंतच्या प्रवासांत.

२० ,, सकाळीं ७ ,, २० ,, सायंकाळीं ५

तळे येथे.

२० ,, सायंकाळीं ५ ,, २१ ,, सकाळीं ७

तळ्यापासून जंजिरा  
सुरुडपर्यंतच्या  
प्रवासांत.

२१ ,, सकाळीं ७ ,, २२ ,, ,, ८

जंजिरासुरुड येथे.

शेरा. तास.

महाडास असतांना नाते

(५ मैल) व बिरवाडी (६ मैल)

येथल्या सभांसाठी जाऊन

आलों. प्रवास बैलगाडीने. दोहों

मिळून सुमारे ३० तास. ५४

५० मैल घोड्याचा तांगा. पुढे

१६ मैल छकडा. मध्यतरी गोरे-

गांव व साणगांव येथील सभा. १७

सभा विठ्ठलमंदिरांत अध्यक्षा-

चांभून. १०

३ मैल पायांनी. पुढे होडींत १२

सभा लायब्ररींत. अध्यक्ष सर-

द्वार विनायकराव

३५

आत्मवृत्त.

२२ दि. सकाळीं ८ ते २२ दि. दुपारीं १२	जंजिरा मुरुडपासून अलिबागच्या प्रवा.	प्रवास आगबोटीने	४
२२ ,, दुपारीं १२ ,, २३ ,, दुपारीं २	अलिबाग येथे.	सभा कृबांत; अध्यक्ष रा. रा. वि. वि. सप्रे.	२६
२३ ,, दुपारीं २ ,, २३ ,, सायंकाळीं ५	अलिबागपासून रेवदंज्याचे प्र.त.	७ मैल तांग्राने.	३
२३ दि. सायंकाळीं ५ ,, २४ ,, सकाळीं ९	रेवदंडा येथे.	सभा पोस्ट ऑफिसानर्जीक मंड- पांत; अध्यक्ष रा. रा. विनायक- राव महाजन.	१६
२४ ,, सकाळीं ९ ,, २४ ,, दुपारीं १	रेवदंज्यापासून . रोह्याचे प्र. त.	प्रवास आगबोटीने.	४
२४ ,, दुपारीं १ ,, २५ ,, रात्रीं २	रोहें येथे.	सभा रा. रा. गांगल यांचे मंडपांत अध्यक्षवाचून.	१२
२५ ,, रात्रीं १ ,, २६ ,, सकाळीं ३	रोह्यांपासून पुण्याचे प्रवासांत.	मध्यंतरी मुंबई येथे पांच तास खोदी.	२६

वर्गणीसाठी धडपड.

## आत्मवृत्त.

१९०१ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत मुंबईत चाळीचाळीतून लहान-लहान सभा केल्या. यांची माहिती त्या सालच्या रिपोर्टावरून देत आहे. या सभांच्या प्रसंगी १० पासून ५० पर्यंत मंडळी चाळीच्या लहानमोठेपणाच्या मानानें व सभा भरविणारांच्या खटपटीच्या मानानें जमत असत. रात्री माहिती सांगावी व कांहीं आंकडे सभेत, घेऊन दुसऱ्या दिवशीं वर्गणीसाठीं त्या चाळींत हिंडावें, असा क्रम असे. त्या वेळच्या कामाचें कोष्टक येणेंप्रमाणें:—

अ. नं.	सभेचें ठिकाण.	तारीख.	वेळ.	व. र.
१	जावजी बिल्डिंग.	१४ डि. १९०१	रात्री.	७४३
२	खत्र्याची चाळ, कांदेवाडी.	१५	तिसऱ्या प्रहरी.	३८८
३	गोरेगांवकरांच्या चाळी, गिरगांव.	१५	रात्री.	२१८१२
४	भाटवडेकरांची चाळ, प्रांटरोड.	१७	"	७
५	माधवदास प्रेमजीची चाळ, मुगभाट.	१८	"	७८८
६	मनोरंजन ऑफिस, कांदेवाडी.	१९	"	११८८
७	जगन्नाथाची चाळ, फणसवाडी.	२०	वेगळी वर्गणी नसूंद नाही.	
८	धुसवाडी, ठाकुरद्वार.	२१	"	४८०८६
९	पेंडशाची चाळ, गिरगांव.	२२	"	३८८
१०	खत्र्याची चाळ, गिरगांव.	२३	"	१८१२
११	स्टूडंटस् लॉज, मंगळदासची वाडी.	२४	"	१
१२	शेंड्याची चाळ, सदाशिव गल्ली.	२६	"	१
१३	टोपीवाल्याची चाळ, प्रांटरोड.	२७	"	८८८
				एकूण ७८८३८६

या सभांचा प्रत्यक्ष उपयोग थोडा होई हें खरें; पण त्या त्या चाळी-तून संस्थेविषयी अधिकउणी चर्चा होण्याला त्यांचा फार उपयोग होई.

## वर्गणीसाठी धडपड.

१९०३ सालीं असाच आणखी एक प्रकारचा उद्योग केला. शनिवार-रविवार साधून कोडे तरी जावे, व होईल तेवढे काम करून पुनः कॉले-जाच्या कामासाठी परत यावे, असा क्रम ठेविला होता. त्या कामाचे कोष्टक १९०३च्या रिपोर्टीत दिले आहे.

अ नं.	सभेचे ठिकाण.	तारीख.	वर्गणीची रक्कम.
१	वांद्रे मि. के नटराजन् यांच्या घरी.	२५ जानेवारी १९०३	२५
२	हिंदु युनियन क्लब.	२ फेब्रुवारी	२२
३	भुश्वराच्या मुठाच्या शाळें- ताल गुजराती स्त्रियांची सभा.	७ फेब्रुवारी	२२
४	आर्य समाज मंदिर.	८ फेब्रुवारी	१५०२
५	टारीवाल्यांची यमुना चाळ.	१५ फेब्रुवारी २ वाजतां	९०४
६	बुद्धा उमत्रिज हेल्थक्रयांप.	५ वाजतां	९०४
७	वेदधर्मप्रचारिणी सभे- माफा सुखडवाला यांच्या धर्मार्थ लागवरीत.	२२ फेब्रुवारी ५ वाजतां	४०
८	कुलाबा येथील वेधशाळेंत.	२ रात्री ८ वाजतां	२२
९	मरीन लाइन्स सारखत हेल्थक्रयांप.	१ मार्च	१७०८
१०	भांगारवाडी, लाणा- वळयाजवळ.	१९ एप्रिल	१००

एकूण ११६०४.

अशा रीतीचे हे मला न साधणारे अल्पफलदायी वर्ग्यांचे काम मी उत्साहाने करित होतो. पुढे पार्वतीबाईनी व काशीबाईनी तें घटस्थानंतर

## आत्मवृत्त.

मी फारसा या कामी पडलों नाहीं. नंतर मी पत्रव्यवहारानें वार्षिक वर्गणीदार मिळविण्याची खटपट केली; ती बरीच यशस्वी झाली.

वर्गण्या मिळविण्यासाठीं मी दूरदूरच्या ठिकाणींहि बराच प्रवास केला. त्या सगळ्यांत वर्गणीची प्रत्यक्ष जमा बेताबाताचीच असे. पण माझे जें एकसारखें नेटानें काम चाललें होतें, त्याचा बऱ्याच मनुष्यांच्या मनावर परिणाम झालेला होता, आणि त्यामुळे कित्येक थोर गृहस्थ स्वयं-ह्फूर्तीनें आश्रमासाठीं मोठाल्या देणग्या पाठवीत व इतरांनां पाठविण्यासाठीं प्रोत्साहन देत. अशा रीतीनें आश्रमाला द्रव्याची मदत पुष्कळ झाली. मी स्वतः मागावयाला जाऊन झणण्यासारखी मदत मिळालेली नाहीं.

वर्गण्यांसाठीं मी दूरदूरच्या ठिकाणीं जाईं, त्यासंबंधानें एक विशेष गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. ते दिवस प्लेगच्या आरंभाचे होते आणि बरीच वर्षे प्लेगप्रतिबंधक उपाय ठिकठिकाणीं फार कडक रीतीनें अमलांत येत असल्यामुळे प्रवास करणारांनां त्यांपासून अतिशय ताप होत असे. कारंटाइन, सर्व्हेलन्स, कपडे वाफाळणें, जन्तुनाशक द्रव्ये घालून तयार केलेल्या पाण्यांत स्नान करणें वगैरे सर्वांचा अनुभव मी पुष्कळ वेळां घेतला. अत्यंत काटकसरीनें खर्च करण्याची माझी सवय असल्यामुळे मी नेहमीं रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गानेंच प्रवास करीत असें. दुसऱ्या वर्गातील उतारुंनां असा त्रास होत नसे. अशा प्रसंगीं तिसऱ्या क्लासानें प्रवास करणें ही वेडेपणाची काटकसर होय, असें माझे मलाहि कधीं कधीं वाटे. पण सवयीचा जोर जबर आहे. वेळ आली, कीं, मी तिसऱ्या वर्गानेंच जावयाचा, व जो काय त्रास होईल तो मुकाट्यानें सोसावयाचा. इंटरमीजिएट क्लास सुरू झाल्यापासून अलीकडे मी कधीं कधीं त्या क्लासानें प्रवास करूं लागलों आहे.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for transparency and accountability, particularly in financial reporting and auditing. This section also touches upon the legal requirements for record retention and the consequences of non-compliance.

2. The second part of the document focuses on the role of internal controls in preventing fraud and ensuring the integrity of financial statements. It outlines various control mechanisms, such as segregation of duties, authorization procedures, and regular reconciliations, which are critical for minimizing the risk of errors and misstatements. The text also highlights the importance of a strong internal control environment supported by a culture of ethical behavior.

3. The third part of the document addresses the challenges of managing complex financial data in today's digital age. It discusses the need for robust information systems and data management practices to ensure the accuracy and security of financial information. This section also explores the impact of emerging technologies, such as artificial intelligence and blockchain, on financial reporting and auditing.

4. The fourth part of the document discusses the importance of communication and collaboration between different stakeholders, including management, auditors, and regulatory bodies. It emphasizes the need for clear and timely communication to ensure that all parties are aware of the organization's financial position and the results of audits. This section also touches upon the role of professional judgment and the importance of maintaining objectivity and independence in the auditing process.



श्रीमती पार्वतीबाई आठवले.



## प्रकरण चाळिसावें.

### अनाथबालिकाश्रमाला स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रियांची जोड.

अजपर्यंत आश्रमाचें काम मी, माझी पत्नी आणि माझी पहिली मेहुणी इतकीं मिळून कसेबसें चालवीत होतो. आपलें सर्व लक्ष्य त्या कामांत घालणारी कोणी स्त्री अजून आश्रमाला लाभली नव्हती. परंतु मोठ्या भाग्यानें १९०२ च्या अखेरीला श्रीमती पार्वतीबाई आठवले आश्रमाला येऊन मिळाल्या. पार्वतीबाई आठवले यांचें नांव आतां महाराष्ट्रांत चांगलें ठाऊक झालेलें आहे. यांची हकीगत बरीच मनोवेधक आहे. पंचवीस वर्षांचें वय होईपर्यंत यांची पाटी-पुस्तकांशी गांठ नव्हती. आमचा विवाह झाल्यानंतर माझ्या पत्नीचें पहिलें काम ह्मणजे शिक्षणाच्या मार्गाला लावण्यासाठीं आपल्या बहिणीचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करणें हें होतें. हें करण्याला बरीच वर्षे लागलीं. पार्वतीबाईंवर त्यांच्या मुलाची जबाबदारी असल्यामुळे इकडे येण्याला त्यांचें मन घेईना. अखेरीला मनाचा धडा करून मुलासह त्या आमच्या येथें येऊन दाखल झाल्या. आल्या दिवसापासूनच त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली. त्यांनीं अतिशय कष्टानें अभ्यास करून ट्रेनिंग कॉलेजाचें पहिल्या प्रतीचें ह्मणजे २५ रुपयांचें सर्टिफिकेट मिळविलें. त्यांनां सरकारची स्कॉलरशिप होती, व तीन वर्षे सरकारची नोकरी करणें भाग होतें; परंतु आमच्या अर्जावरून सरकारानें विशेष ठराव करून पार्वतीबाईंनां आश्रमांत काम करण्याला परवानगी दिली.

पार्वतीबाई पुण्यांत आल्यापासूनच आश्रमाकडे त्यांचा फार ओढा लागला. आश्रमाचें काम अखेरीला बायकांचें बायकांनींच हातीं घेतलें पाहिजे, व तुम्हां या कामांत पुढाकार घेतला पाहिजे, असें मी वारंवार

## आत्मवृत्त.

त्यांच्याजवळ झगत असं, व आपला अभ्यास संपल्यानंतर आपणाला आश्रमांतच काम करावयाला यावयाचें, असं त्यांचें त्यांनांही लवकरच वादं लागलें. मात्र आपलें शिकणें किती, काय होईल, व आपल्या हातून काम कितपत रेंडेल, याची त्यांनां वारंवार फार शंका वाटे; पण मोी त्यांनां होईल तितकें उत्तेजन देत असं. माझ्यावर त्यांचा अतिशय विश्वास बसला, व माझ्या आशेचा अंकुर काय त्या या बई हांत्या. माझे डोळे एकसारखे त्यांच्या अभ्यासक्रमाकडे लागू होते पार्वतीबाई येतात केव्हां, आणि माझा भार हलका करतात केव्हां, असें मला होऊन गेलें होतें. सरतेशेवटीं तो सुदिन एकदांवा उरवला, आणि सरकारची अडचण दूर होऊन त्या आश्रमांत काम करू लागल्या. त्या ट्रेनिंग कॉलेजांत असल्यापासूनच आश्रमाच्या किती तरी उपयोगी पडत असत. त्या आपल्या नेहमींच्या व पुण्याच्या मोठ्या सुख्या आश्रमांतच घालवीत, व लहानपणापासून सर्व प्रकारच्या कामाची सवय असल्यामुळे पडेल तें काम करीत. धान्याच्या व भजीपाल्याच्या मोटल्या आश्रमांत नेण्याच्या कामीं पुष्कळ वेळां त्या माझ्या भागीदार होत. हिंण्याच्या वाटेनें त्यांचे व माझे बरांबर जाण्यायेण्याचे प्रसंग पुष्कळ येत. या वेळीं आम्ही भावी गोष्टीविषयी कांहीं तरी मनोराज्य करीत असूं.

पार्वतीबाई आश्रमांत आल्याबरोबर त्या आश्रमाच्या लेडी सुगरि-टेंडेंट झाल्या. त्यांच्यापंबंधानें ईश्वरीयोजना काहीं निराळीच होती. लेडी सुगरिटेंडेंटच्या कामाला अधिक योग्य छिया पुढें मिळाल्या. नंतर आश्रमासाठीं वर्गणी मिळविण्याचें काम आपणाला साधतें कीं काय, तें पाहण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला, व त्यांत त्यांनां कल्पनेबाहेर यश आलें. स्वभावतः पार्वतीबाई धीट व चिकाटीनें काम करणाऱ्या आहेत. अभ्यासानें त्यांनां सभांत चांगलीं भाषणें करतां येऊं लागलीं, व त्यांच्या

## स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रियांची जोड.

कळकळीचा लोकांच्या मनावर चांगला परिणाम होऊं लागला. सरासरीने वर्षाची सुमारे तीन हजार रुपये वर्गणी त्या जमवितात. मराठी भाषा जाणगान्या लोकांच्या मुखुखांतच त्या हिंडतात असे नाही, तर कानडी-मुलूख, तेलंगण, गुजरात व संयुक्तप्रांत यांमध्येहि त्यांनी अनेक अडचणी सोसून काम केले आहे. प्रथम शक्य असल्यास स्त्रीपुरुषांची मिश्र, नाही तर पुरुषांसाठी एक व स्त्रियांसाठी एक अशा सभा करून आपल्या येण्याचा उद्देश लोकांना कळवावा, व नंतर सुशिक्षितांच्या भेटीत्यांच्या घरी घेऊन त्यांच्यापासून वर्गणी मिळवावी, असा त्यांचा कार्यक्रम आहे. द्रव्यबळाच्या दृष्टीने पार्वतीबाई या आज अनेक वर्षे आश्रमाचा आधारस्तंभ आहेत.

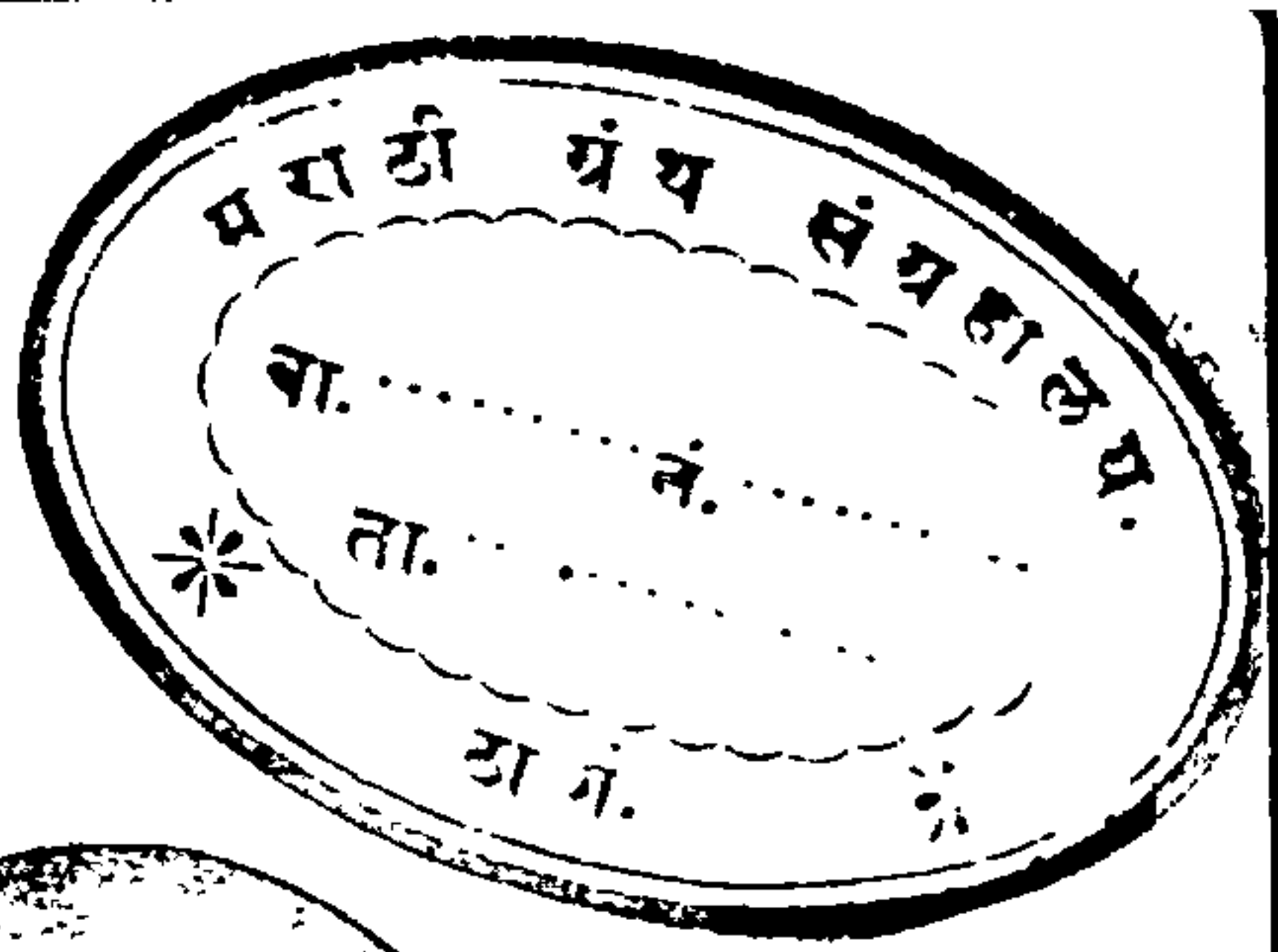
श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांनी १९०२ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यापासून १९०३ सालच्या अखेरपर्यंत आश्रमांतील अंतर्व्यवस्थे-संबंधाच्या बऱ्याच गोष्टींचा जम बसविला होता. सर्व प्रकारची कामे त्यांच्या अंगवळणी पडलेली असल्यामुळे ती त्या स्वतः करीत, व इतरांकडून करवून घेत. परंतु शाळेतल्या व घरांतल्या सर्वच गोष्टींकडे त्यांना लक्ष्य द्यावे लागत असल्यामुळे त्यांची फार ओढाताण होई. पुढे लवकरच श्रीमती वेणूबाई व श्रीमती काशीबाई यांची मदत मिळून श्रमविभागाने कामे करता येऊं लागली, व नंतर थोड्याच काळांत पार्वतीबाईंवर वर्गणीचे काम सौंपविण्यांत आले.

पार्वतीबाईंच्या अंगी धीटपणा व समयसूचकता हे गुण विशेष आहेत. एकदां सातारा येथे एका सभेत माझे व त्यांचे अशी एका सामाजिक विषयावर भाषणे झाली. पुढे अध्यक्षांनी, आपल्या विरुद्ध भाषणाने, श्रांत्यांच्या मनावर विपरीत परिणाम केला. मी स्वस्थ बसलो; परंतु पार्वतीबाई धैर्याने पुढे आल्या, व अध्यक्षांच्या परवानगाने भाषण करून अध्यक्षांचे झगणे खोडून काढून त्यांनी पुनः लोकमताचा प्रवाह आपल्या बाजूला वळविला.

एकदा बनारसच्या कॉन्फरन्सच्या वेळी मी, काशीबाई व पार्वतीबाई अशी तिघे बनारस येथे गेलो होतो. त्या वेळी सर्व लोक गडबडीत असल्यामुळे आश्रमासंबंधाने कोणाजवळ बोलणे काढण्याला आह्मांला धीर होईना. परंतु अगदी कांहीं केल्यावांचून परत जावे लागते, हे पार्वतीबाईच्याने पाहवेना. त्यांनी अखेरीला बंगाली गृहस्थांच्या कथांपमध्ये जाऊन मोडक्यातोडक्या हिंदुस्तानी भाषेत आपले विचार कित्येक मंडळीला कळविले, व भोजनोत्तर अर्धा तास आश्रमाची हकीकत ऐकून घेण्याचे त्यांनी कवूल केले. नंतर पार्वतीबाईंनी काशीबाईंना ही हकीकत कळवून त्यांजकडून इंग्रजीत आश्रमाची माहिती सांगविली, व धडपड करून त्या मंडळीतून ४० रुपये वर्गणी जमविली.

पार्वतीबाई या जबर उद्योगी आहेत. त्यांची चिकाटीहि वर्णनीय आहे. त्यांना इंग्रजी येत नाही, यामुळे वर्गणीच्या कामी त्यांना फार अडचण येते. त्यांनी महिनापंधरा दिवस इंग्रजी शिकण्याचा यत्न करावा, व असाध्य झणून सोडून द्यावा, असे दोनतीन वेळां घडले. पण आतां पुनः त्या नेटाने यत्न करीत आहेत. मला फुरसत होते तेव्हां मीहि त्यांना मदत करण्यासाठी आपली शिकस्त करितो. मुसळाला अंकुर फोडण्याचा हा यत्न आहे. तो फसला तरी दीर्घोद्योगाचा धडा त्याचासून मिळेलच मिळेल. या वेळचा त्यांचा यत्न थोडासा तरी तडीला जाईल, अशी आशा वाटू लागली आहे.

श्रीमती वेणूबाई नामजोशी व काशीबाई देवधर या १९०४ साली आश्रमाला येऊन मिळाल्या. प्रथम वेणूबाई लाइफमॅबर झाल्या. नंतर सहा महिन्यांनी काशीबाईंनीहि आपला निश्चय केला. या दोघींनी आपले सर्व सामर्थ्य आश्रमाच्या कामी खर्ची घातले. आश्रमाला आज जी उन्नतावस्था आली आहे, तिचे बरेचसे श्रेय या दोघींना आहे. वेणूबाईंचा आश्रमाशी संबंध अगदी नवीन होता. पण काशीबाईंचा



श्रीमती वेणूबाई नामजोशी.

## स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रियांची जोड.

आश्रमाशी संबंध स्वतंत्र आश्रमाच्या बहुतेक आरंभापासून होता. हिंसा-  
च्या चालचलाऊ घरांत सर्वांनी आनंदाने व धैर्याने ज्या अडचणींना  
तोंड दिले, त्यांत काशीबाईंची मदत होती. त्याच वर्षाच्या अखेरीला  
त्यांची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा उतरून त्या पुढे कॉलेजाच्या अभ्यासाला  
लागल्या. पुढेहि त्या मोठ्या सुट्या असल्या ह्यणजे आश्रमांत येऊन  
जात. मद्रास युनिव्हर्सिटींत काशीबाईंचा अभ्यास बी. ए. पर्यंत झालेला  
आहे, आणि बी. ए.च्या एका विषयांत त्या पासहि झालेल्या आहेत.  
काशीबाईंवर वैधव्याचा प्रसंग अल्पवयांत आला, व त्यांच्या वडिलांनी  
त्यांना एकदम शारदासदनांत नेऊन घालण्याचें मोठें धैर्य केलें. त्या  
दिवसांत विधवा मुलीला शिकविणें ह्यणजे समाजाचा  
मोठा अपराध करणें होतें. अशा कार्मी पडणाऱ्या मनु-  
ष्याला लोकनिंदेचे वरेच प्रहार सहन करावे लागत असत.  
वडिलांनी दाखविलेल्या धैर्याचें काशीबाईंनी चीज केलें. काशीबाईंनी  
मधुनमधून आश्रमासाठीं वर्गण्या जमविण्याचें काम केलें, तेंहि फार  
चांगलें झालें. या कामासाठीं त्यांनी मद्रास इलाखा, निजामचें राज्य,  
राजपुताना, संयुक्तप्रांत वगैरे ठिकाणी पुष्कळ प्रवास केला, व आश्रमां-  
विषयी लोकांना माहिती करून दिली. या त्यांच्या कामाचा आश्रमाला  
फार उपयोग झाला. परंतु, त्यांची सर्वांत मोठी कामगिरी ह्यणजे त्यांचें  
आश्रमांतील लेडी सुपरिटेंडेंटचें काम होय. या कामांत हिंदी मनुष्यां-  
मध्ये क्वचित् आढळणारे त्यांच्या अंगचें गुण प्रत्ययाला आले. त्यांनी  
विशेष प्रकारचा स्वार्थत्याग दाखविला. अशा अत्यंत गुणी स्त्रीच्यां  
सहवासाला मुकण्याचा प्रसंग आश्रमावर यावा, हें त्यांचें मोठें दुर्भाग्य  
होय! कांहीं मतभेदांमुळे त्यांनी आश्रमाचा संबंध सोडला. १९१२-  
च्या जून महिन्यांत त्यांनी प्रथम परीक्षेसाठीं रजा घेतली, व पुढे तारीख  
१ फेब्रुवारी १९१३ रोजी आपला राजिनामा सादर केला. व्यवस्थापक

## आत्मवृत्त.

मंडळीने तो अत्यंत नाखुशीने व नाइलाजाने मान्य केला. तो मान्य करतांना काशीबाईसंबंधाने व्यवस्थापकमंडळीने पुढील ठराव नमूद करून ठेविला आहे:—

“श्रीमती काशीबाई देवधर यांचा राजिनामा मोठ्या नाखुशीने मान्य करण्यांत आला आहे. आजपर्यंत काशीबाईनीं आपले आश्रमाचे काम अतिशय कळकळीने व आस्थेने केले असून आश्रमांतील शिस्त त्यांनीं उत्कृष्ट प्रकारे राखिली होती. त्यांच्या राजिनाम्याबद्दल व्यवस्थापक-मंडळीला अतिशय वाईट वाटत आहे.”

ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय झाली; पण त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट इतकीच, कीं, त्यांची अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या संस्थेला मदत होत आहे. त्यांच्या कर्तृत्वाचा आपल्या समाजाला असाच उपयोग होत राहो !

कोणी सुशिक्षित स्त्री आपल्या कार्याच्या उपयोगी पढण्यासारखी आहे, असे दिसले, कीं, तिला मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू करावा, असा आज्ञा क्रम असे. कित्येक वेळां हे माझे यत्न निरुपयोगी होत. १८९७ सालीं उमरावतीला राष्ट्रीय सभेचा महोत्सव झाला, त्या वेळीं मी तेंथे गेलों होतो. वेणूबाईचे वडील एंजिनियर असून त्यांनीं त्या वेळीं नुस्तेंच पेन्शन घेतले होते. राष्ट्रीयसभेचा मंडप बांधण्याचे आणि त्यासंबंधाने सर्व व्यवस्था ठेवण्याचे काम त्यांच्याकडे होते. त्या कामामुळे त्यांना बिलकूल फुरसत नव्हती; तरी माझ्यासाठीं त्यांजकडून तास अर्धातास मी मागून घेतला, व त्यांच्या मुलीची आश्रमासाठीं मागणी केली. वेणूबाईचा अभ्यास अजून पुष्कळसा व्हावयाचा होता; पण त्या पुढे उपयोगी पढण्यासारख्या आहेत, असे पार्वतीबाईकडून मला कळले होते. पुढे योग्य प्रसंग आला असतां मुद्दाम वेणूबाईची गांठ घेऊन या गोष्टी मी त्यांच्यापाशीं बोलत असें. वेणूबाईनां हल्लींच्या स्थितीत आणून

## स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रियांची जोड.

सोडण्याचें सर्व श्रेय त्यांचे आतेभाऊ प. वा. प्रि. गो. ग. आगरकर यांना आहे. त्यांनी स्वतः लोकापवाद सोसून आणि इतरांना तो सोसावयाला लावून वणूबाईंना प्रथम शारदासदनांत आणून ठेविलें. प्रिन्सिपॉल आगरकरांच्या सहवासाचा फायदा वेणूबाईंना फार झाला. त्यांच्या उदाहरणामुळे अनेक प्रकारचे विचारतरंग त्यांच्या मनांत घोळत असत, व आपण काय करावें याबद्दल त्या योजना करीत असत. वेणूबाईंची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालेली आहे, आणि अशा संस्थेच्या प्रमुख कार्यकारी मनुष्यांमध्ये असावें लागणारें सामान्य ज्ञान, व बहुश्रुतपणा यांच्या अंगी पुष्कळ आहे. काशीबाईंना परीक्षेसाठी रजा घ्यावी लागे, त्या वेळां लेडी सुपरिटेडेंटचें काम वेणूबाईंचे करीत. काशीबाईंच्या मागून दोन वर्षे आश्रमाच्या कामाचें सर्व ओझे यांजवरच पडलें. अशा अडचणीच्या प्रसंगी आमचा सर्वांचा भार हलका करण्याला कुमारी कृष्णाबाई ठाकुर या आल्या.

कृष्णाबाईंचा व माझी ओळख बरेच वर्षांपासून आहे. त्या बी. ए. झाल्यापासूनच कधीकधी त्यांची गांठ घेऊन इकडील कामासंबंधानें मी त्यांच्याजवळ बोलत असें, व या संस्थांचा कांहीं अनुभव घेतल्यावाचून त्यांनी आपल्या कामाची दिशा ठरवूं नये, अशी विनंति त्यांना करीत असें आश्रमाच्या भगिनीं मदतीची अत्यंत जरूर होती अशा वेळीं त्यांचा उपयोग झाला. कुमारी कृष्णाबाई या मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. च्या परीक्षेचा मान मिळविलेल्या पहिल्या हिंदु बाई आहेत. यांचे जिकडेतिकडे कौतुक होत असतां व सरकारी अगर संस्थानांतील पुष्कळ पगाराच्या नौकऱ्या त्यांच्याकडे चालून येण्यासारख्या असता त्यांनी आमच्या 'फूल नाही फुलाची पाकळी' या न्यायानें दिलेल्या अल्प वेतनांत संतुष्ट राहून या संस्थांच्या सेवेला दाखल झाल्या, ही गोष्ट त्यांच्या थोर मनाची साक्ष देत आहे. १९१४च्या



## आत्मवृत्त.

एप्रिलपासून त्या आश्रमाच्या शाळेच्या लेडीसुपरिटेंडेंटचें काम करीत आहेत. यांचा या संस्थेला असाच दीर्घ काळ उपयोग होत रहावा, ही इच्छा आहे.

यांच्यापेक्षां कमी प्रमाणानें, पण निरपेक्ष बुद्धीनें आणखी कांहीं स्त्रियांकडून आश्रमाला बरीच मदत झाली आहे. श्रीमती कृष्णाबाई फाळके यांचें शिक्षण खालचे वर्ग शिकविण्यासारखें झालेलें असतां व आणखी शिकण्याचें मनांत आणलें असतें तर तेंहि होण्यासारखें असतां आश्रमाची अडचण जाणून त्या हलकें समजलें जाणारें मुलींचें गृहकृत्य, स्वयंपाक वं कोठी यांवर देखरेख करण्याचें काम आज सात-आठ वर्षे हौसेनें करीत आहेत.

आश्रम उर्जित दशेला येण्यापूर्वी आणखी तीन स्त्रियांनीं आश्रमाला फार मदत केली. त्यांपैकी पहिल्या श्रीमती बनूताई देशपांडे होत. या हल्लीं मुंबईत डॉ. पुरंदरे यांच्या इस्पितळांत नर्सचें काम करीत आहेत. पार्वतीबाई आश्रमांत एकट्याच काम करीत असतां त्यांच्या मदतीला या आल्या. यांनीं ट्रेनिंग कॉलेजचें शेवटल्या वर्षांचें सर्टिफिकेट मिळविलें होतें. अगोदरपासूनच माझे यांजकडे लक्ष्य होतें, व आश्रमाविषयी त्यांच्याजवळ मी बोलणें काढून ठेविलेलें होतें. त्यांच्या वडिलांची परवानगी अगोदरच घेऊन ठेविलेली होती. अति जरूरीच्या वेळीं यांचा आश्रमाला फार उपयोग झाला. श्रीमती आनंदीबाई मराठे व श्रीमती दुर्गाबाई किलोस्कर यांनींहि पांचसहा वर्षे पडेल तें काम करून आश्रमाला मनोभावानें मदत केली. यांपैकी आनंदीबाईंनीं आश्रमावर कोणत्याहि प्रकारचें ओझे घातलें नाहीं. उलट आपल्या एक हजार रुपयांची ठेव आश्रमाकडे ठेवून आपल्या हयातींत त्यांचें व्याज मात्र घ्यावें, व आपल्या पश्चात् ती रक्कम आश्रमाला मिळावी, अशी व्यवस्था त्यांनीं करून ठेविली आहे. बाकीच्या दोघांनीं केवळ निर्वाहापुरतेंच ओझे आश्रमावर घातलें. या तिघांचेहि आश्रमावर फार उपकार आहेत.



श्रीमती कुमारी कृष्णाबाई ठाकूर, एम. ए.

प्रकरण एकेचाळिसावें.

अनाथबालिकाश्रमाला कांहीं थोर  
स्त्रीपुरुषांच्या भेटांचा लाभ.

गृहस्थ आश्रमाची सुरुवात झाली, त्याच वर्षीं झणजे १८९९ सालीं  
मिस् म्यानिंग या हिंदुस्तानांत प्रवास करण्यासाठीं आल्या,  
त्या वेळीं त्यांनीं आमच्या चिमुकल्या आश्रमाला भेट देऊन आह्मांला  
उतराई केलें. तेव्हांपासून देहावसान होईपर्यंत आश्रमावर त्यांचें प्रेम  
कायम राहिलें. त्यांनीं इंग्लंडांत परत गेल्याबरोबर ३० रुपये स्वतःचीं  
वर्गणी पाठवून दिली, व पुढील वर्षापासून लंडनच्या न्याशनल इंडियन  
असोसिएशनकडून दरसाल ७५ रुपयांची एक स्कॉलरशिप देवविली.  
ही संस्था लवकरच दरसाल १५० रुपयांच्या दोन स्कॉलरशिपा देऊं लागली.  
या स्कॉलरशिपा अद्याप चालू आहेत. मिस् म्यानिंग यांनीं आश्रमाला  
पन्नास पाँड देण्याविषयीं मृत्युपत्रांत लिहिलें होतें, व त्याप्रमाणें सदर  
रक्कम आश्रमाकडे आली. हिंदुस्तानाविषयीं व विशेषतः हिंदुस्तानांतील  
स्त्रीजातीविषयीं ज्यांनां विशेष कळकळ वाटते, अशांपैकीं मिस् म्यानिंग  
या बाई होत्या. यांनीं मरतेवेळीं आपलें सर्व द्रव्य हिंदुस्तानांतोळ  
स्त्रियांच्या उन्नतीसाठीं झटणाऱ्या अनेक संस्थांनां वांटून दिलें.

दुसऱ्या वर्षीं झणजे १९०० सालीं आश्रम हिंगण्याला नेण्यांत आला.  
तेथें एक लहानसें झोंपडें व सातआठ विद्यार्थिनी यांच्याशिवाय कांहीं  
नव्हतें; परंतु एका थोर गृहस्थांच्या मनांत असलाच आश्रम पहाण्याची  
इच्छा झाली. हे गृहस्थ झणजे राजपुतान्यांतील टोंक संस्थानांतलें  
ट्रेझरर प. वा. दामोदरपंत फाटक हे होत. यांचा वडील मुलगा डॉक्टर  
होऊन नुकताच धंदा करूं लागला होता, व त्याजवर भार टाकून आपणें

## आत्मवृत्त.

एकाद्या सावैजनिक कामांत पडावें, असे विचार त्यांच्या मनांत येत असत. हा मुलगा प्लेगने वारला, तेव्हां ते सर्व विचार जाऊन या मुलाच्याच बायकोची व मुलांची तरतूद करण्याचे नवे विचार करीत बसण्याची वेळ आली. विनाकारण दुःख करीत बसणें हा दामोदरपंतांचा स्वभाव नव्हता. ते तिसऱ्या दिवशीं माझ्या घरीं आले; पण मी घरीं नव तों झणून निरोप सांगून परत गेले. यांची माझी ओळख नव्हती. त्यांनीं आश्रमाची हकीगत कोठें वाचली होती. मीं दुपऱ्या दिवशीं त्यांच्या घरीं जाऊन त्यांची गांठ घेतली, व तासभर अनेक गोष्टींवर आमचें संभाषण झालें आणि आश्रम पाहण्याची इच्छा त्यांनीं दर्शविली. दुपऱ्या दिवशीं आझी टांग्यांतून आश्रमाकडे येण्यास निघालों, तेव्हां समोरच्याच एका वृद्ध पेन्शरांनीं खुणेनेच त्यांनां कोठें निघालां असा प्रश्न केला. तसेंच कांहीं जरूरीचें काम आहे झणून जाऊन येतो, असें त्यांनीं उत्तर दिलें. कोणी विशेष जवळचें आस मेल्यानंतर शोक करीत खोलींत बसलेलें असावें, व समाचाराला येणाऱ्या मनुष्यांनीं केलेल्या त्याच त्याच मृताची आठवण करून देणाऱ्या प्रश्नांचीं तींच तींच उत्तरे देत रहावें, हा प्रकार सला तरी फार अनिष्ट वाटतो. दामोदरपंत वारंवार बाहर जातात, ही गोष्ट त्या वृद्ध पेन्शनरांनां मोठी चमत्कारिक वाटत आहे, असें त्यांच्या मुद्देवरून दिसत होतें. ते व मी हिं गण्याला आलों, व त्यांनीं या कामांत एकंदर तीनचार तास घालविले. आश्रम अगदांच साधा होता; पण तो पाहून त्यांनां बरें वाटलें, व त्यांचें दुःख थोडें हलकें झालें. तेव्हांपासून दामोदरपंतांचें आश्रमाकडे विशेष लक्ष्य लागलें. त्यांनीं दोनतीन वेळां आपल्या पत्नी यशोदा बाई फटक यांनां हि आश्रमांत आणलें, व त्यांच्या मनांत आश्रमाविषयीं कळकळ उत्पन्न केली. यशोदाबाईनां आश्रमाविषयीं इतकें अगत्य वाटूं लागलें, कीं, एकदां कांहीं मंगल कार्याच्या निमित्तानें परगांवच्या सातआठ वायका त्यांच्या

## कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटांचा लाभ.

घरी आल्या होत्या. त्या सर्वांना त्यांनी आश्रम दाखविण्याला आणले. या दांपत्याचें आश्रमावरील प्रेम यथेच थांबलें नाहीं. त्यांनी श्रीरामेश्वराच्या यात्रेपाठी थोडा थोडा वेगळा संचय करून पांचशें रुपये जमविले होते. सदर रकम यशोदाबाईंनी दामादरपंतांच्या प्रोत्साहनाने यात्रेचा वेत तहकूब ठेवून आश्रमाकडे पाठवून दिली. आश्रमाच्या बाल्यावस्थेन झालेल्या या मदतीने मला मीठें उत्तजन मिळलें. अशा रीतीने विचार व कृति करणारीं दांपत्ये जर आपल्या समाजांत निपजू लागतील, तर त्याचें पाऊल पुढें पडण्याला फार काळ लागणार नाहीं !

१९०२ माली हर एक्सलन्सी लेडी नॉर्थकोट यांनी आश्रमाला भेट दिली हा संस्था त्या वेळी अगदी बाल्यावस्थेत होती. तेथे पहाण्यासारखें कांहीं नव्हतें. ज्यांत आश्रमाला सुखात झाली ते लहानसें घर, पुगी होत आलेली आठ हजाराची नवीन इमारत, व बाराचौदा विद्यार्थिनी, एवढेच काय ते तेथे होते. चांगला रस्ता तयार झाला नव्हता; एवढेच नव्हे, पण घाज्याची गाडी जाण्यासारखा वाईटहि रस्ता नव्हता. त मापि ही संस्था पहाण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्यांची गाडी आश्रमापर्यंत येईना, झणून शेवटला एक मैल त्या चालत आल्या, व गेल्या. अशा प्रकारची सहानुभूति फार विरळा ! लेडी नॉर्थकोट यांच्या भेटीमुळे आश्रमाला बऱ्याच लोकांना माहित झाला.

लेडी नॉर्थकोट यांच्या भेटाचें बरेंच श्रेय नामदार सी. एच्. हिल् यांना आहे. हे त्या वेळी लॉर्ड व लेडी नॉर्थकोट यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होत. यांनी प्रथम येऊन आश्रम पाहिला, व सर्व हकीकत कळविल्यानंतर लेडी नॉर्थकोट यांनी आपल्या भेटीचा विचार कायम केला. नामदार हिल दोन वर्षांपूर्वी पुनः एकदां आश्रम व विद्यालय पाहून गेले.

१९०३ सालच्या रिपोर्टातील पुढील उतारा जशाच्या तसाच दत्त आहे:—

“ आजपर्यंत सुमारे पांचशें स्त्रीपुरुषांनीं आश्रम प्रत्यक्ष पाहिला आहे. पैकीं सुमारे दोनशें स्त्रीपुरुष या गेल्या वर्षांत येऊन गेले. त्या सर्वांत श्रीमती राणीसाहेब अक्कलकोट यांचें नांव प्रमुखत्वानें सांगितलें पाहिजे. राणीसाहेबांनां वैधव्यस्थितीचा अनुभव स्वतःला आहे, व आश्रमांतील मुलींनां उपदेश करतांना या गोष्टीचा उल्लेख करून, सांपत्तिक अडचणी नसल्या तरी देखील इतर गोष्टींनीं विधवेची स्थिति किती दुःखमय असते, व ती स्थिति नाहीशी करण्याला निदान तिची तीव्रता कमी करण्याला अशा संस्थांचा क्वदा उपयोग आहे, हें त्यांनीं मोठ्या कळवळ्यानें स्पष्ट करून दाखविलें. राणीसाहेबांची या संस्थेविषयीं आस्था विलक्षण दिसली त्या आश्रम पहाण्याला सपरिवार आल्या होत्या. त्यांच्या कन्या ह्यणजे सावंतवाडी व जत या संस्थानच्या राण्या यांनांही आश्रम पाहून फार आनंद झाला. राणीसाहेबांनीं आश्रमांतलें गोष्टींची बारकाईनें चौकशी केली. एक उच्च कुलांतलें मराठे जातीची विधवा आश्रमांत आहे, तिजबद्दल चौकशी करतांना तिचा आज्ञा अक्कलकोट संस्थानांत एक प्रतिष्ठित गृहस्थ होता असें जेव्हां त्यांच्या नजरेला आलें, तेव्हां त्यांना हा दैवदुर्विलास पाहून फार वाईट वाटलें. पण त्यांतल्यात्यांत अशा शालेंत तिचा प्रवेश झालेला पाहून समाधान झालें. श्रीमती मातुःश्री राणीसाहेबांनीं आश्रमाला दरसाल साठ रुपये देण्याचें कबूल करून व त्यांच्या चिरंजीवींनीं प्रत्येकीं शंभर रुपये देणगी देऊन आश्रमांवरील आपली भक्ति व्यक्त केली, व सप्रेम निरोप घेतला.

“ श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या भेटीचा प्रसंगहि असाच हृदयद्रावक होता. सांपत्तिक साधनें अनुकूल असतांही वैधव्याग्नीनें

कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटीचा लोभः.....

हिंदु स्त्रियांचें तेज व उल्हास हीं कशीं कोळपून जातात, हे श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या स्थितीवरून फार ठळठळीत रीतीने लक्ष्यांत येतें. सौभाग्यदीप प्रज्वलित असतांना स्त्रीजातीच्या उन्नतीसाठी त्यांचे यत्न कसे अव्याहत चालले होते, याची साक्ष मुंबईचा स्त्रियांचा क्लब देत आहे. न्यायमूर्ति रानड्यांचें मुंबईच्या स्त्रियांनीं जें स्वतंत्र स्मारक केलें, तें स्त्रियांच्या क्लबाशीं रमाबाईंचा अतिनिकट संबंध नसता तर खचित केलें नसतें. पण आतां त्यांची काय स्थिति झाली आहे पहा ! अपत्यवत् रक्षण केलेल्या संस्थेविषयीं प्रेमभाव नष्ट व्हावा हें शक्यच नाही. पण भगिनींचा सप्रेम आग्रह असतांही अजून त्यांच्यानें तिकडे जाववलें नाही. परवां लेडी नॉर्थकोट स्वदेशीं गेल्या, त्या वेळीं पुण्यांतील स्त्रियांच्या तर्फे जी त्यांनां पानसुपारी करण्यांत आली, त्या प्रसंगींही— श्रीमती राणीसाहेब अक्कलकोट यांच्यासारख्या वजनदार स्त्रियांचा आग्रह असतां देखील—त्यांच्यानें जाववलें नाही. इतका विलक्षण परिणाम कुलीन हिंदु स्त्रियांच्या मनावर होत असतो. अशा स्थितींत अजूनपर्यंत त्यांनां आश्रमाकडेहि येववलें नव्हतें, यांत आश्चर्य नाही. आश्रमाविषयीं जरी त्यांच्या मनांत प्रेम होतें, व योग्य प्रसंगीं त्यांजकडून सल्लामसलतहि मिळत असे, तरी अदृष्ट वस्तूंवरील प्रेम व दृष्ट वस्तूंवरील प्रेम यांत अंतर असतें. त्यांनां आश्रमांत आणण्यासंबंधानें अनेक वेळां यत्न झाले, पण ते व्यर्थ गेले. एकदां तर त्यांच्या येथें आलेल्या एक पाहुण्याबाई— नुकत्याच विलायतेहून आलेल्या डॉक्टर कृष्णाबाई केळवकर— आश्रमाकडे येत असतां व त्यांनां येण्याविषयीं आग्रहपूर्वक विनंति

## आत्मवृत्त.

केली असतांही त्यांच्यानें येववळें नाहीं. अलीकडेअलीकडे आपल्या घरींच स्त्रियांच्या सभा वगैरे करून स्त्रियांच्या उन्नतीसाठीं खटपट करण्याचें त्यांनीं सुरू केलें आहे. अशा मनाच्या स्थितींत आश्रमाला भेट देण्याचें त्यांच्या मनांत आलें. अशाच कारणामुळें अजूनपर्यंत आश्रमाकडे न आलेल्या श्रामती आनंदीबाई भेट याहि त्यांजबरोबर होत्या. सुमारे दोन तास त्यांनीं आश्रमांत घालविले व मुलींना योग्य उपदेश केला. आश्रमांतील एकंदर सर्व व्यवस्था त्यांना फारच आवडली, व आपल्या एका नातलग मुलीला कांहीं दिवस आश्रमात ठेवून त्यांनीं आपली आवड व्यक्त केली.

“पुरुषमंडळींत श्रीमंत बाबासाहेब इचरकरंजीकर व श्रीमंत आबासाहेब विशाळगडकर यांची प्रमुखत्वानें गणना केली पाहिजे. आश्रम पहावयाला येणें क्षणजे निदान तीन तास तरी मोडावे लागतात, व रस्याच्या अडचणीमुळें—ही अडचण येत्या पावसाळ्याच्या आंत दूर होईल असें वाटते—कधीकधी मै ४ दीड मैल व कधी अर्धा पाव मैल चालावे लागते. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळें उभय श्रीमंतांना येतांना दीड मैल आणि जातांना दीड मैल असें तीन मैल चालावे लागले. इतकी अडचण सोसून व वेळ खर्चून उद्योगी व श्रीमंत गृहस्थानीं आपल्या भेटीचा लाभ घावा, हे आश्रमाचें लहानसहान भाग्य नव्हे.”

ज्यांच्या ऋणांतून आश्रम कधीहि मुक्त होणार नाहीं, असे अत्यंत घोर मनाचे राजकोटचे गृहस्थ श्रीयुत सीताराम नारायण पंडित यांच्या भेटीचा लाभ याच वर्षी झाला. या गृहस्थांच्या औदार्याविषयी मी



## कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटांचा लाभ.

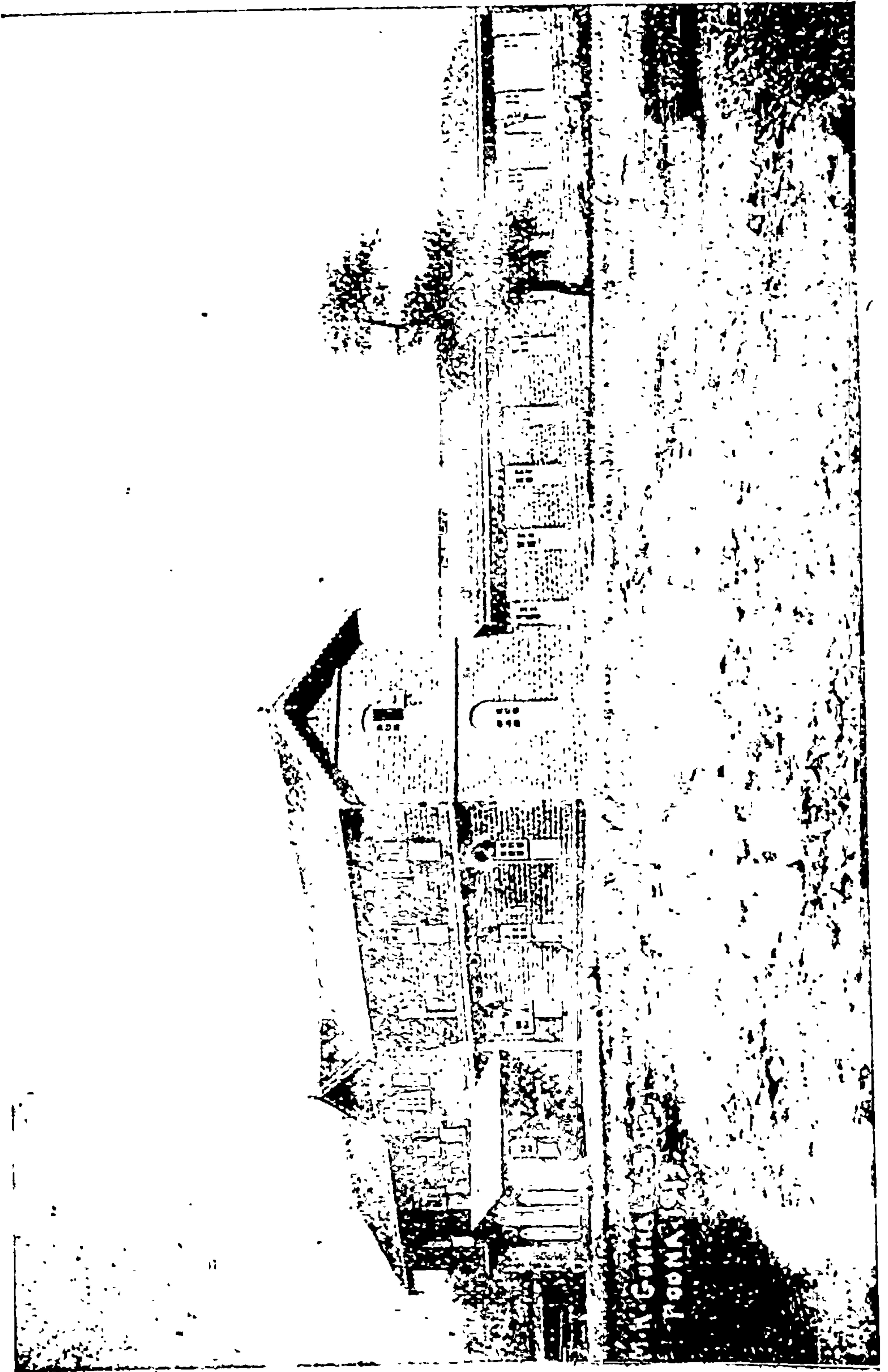
एकिले होते, व एका सामाजिक परिषदेच्या प्रसंगी त्यांची मुद्दाम गाठ घेतली होती. त्या वेळीं त्यांना रिपोर्ट वगैरे देऊन मी एवढाच विनंति केली, कीं, सवड हॉर्डल तेव्हां आपण आश्रम प्रत्यक्ष येऊन पहावा. त्या गृहस्थांना आग्रह करणे वरें नव्हे, हें जाणून मी ती गोष्ट तशाच राहूं दिली, व पुढे विसरूनहि गेलों. १९०३ सालच्या दिवाळाच्या सुद्धांन एके दिवशीं सकाळीं माझे मित्र व त्यांचे पुतणे श्रांयुत नारायण भास्कर पंडित, ट्रॅ-स्लटर हायकोर्ट, यांना घेऊन त एकदम आश्रमांत आले, व त्यांनीं आम्हां सर्वांनां चाकित केले. सुट्ट मुळें बऱ्याच मुली घरीं गेल्या हात्या, पण कांहीं थोड्या तेथें होत्या. यथाल एकंदर सर्व व्यवस्था पाहून त्यांनां फार आनंद झाला, व त खूष होऊन परत गेल. नंतर कांहीं दिवसांन त्यांनीं तीनशें रुपयांचा एक चेक पाठवला, व कांहीं अडचण उत्पन्न झाली असतां ती कळविण्याबद्दल एक पत्र लिहिलें. पण अशी विशेष जरूरी उत्पन्न होईपर्यंत ते थांबले नाहात ! गाड्याच दिवसांनीं त्यांनीं दरमहा ५० रुपये मदत पाठविण्याला सुरुवात केली, व मुलींचा संख्या वाढलली पाहून ही मदत त्यांनीं ७५ रुपये केली. आशीं १९०४ सालीं नवीन इमारतीची योजना केली, तेव्हां ते पंचगणीला रहात होते; तेथें जाऊन त्यांनां मी भेटलों व सर्व हकीगत सांगितली. मी परत आल्यानंतर लवकरच त्यांनीं एक हजार रुपयांचा चेक पाठविला. या त्यांच्या उपकारांनां माझे अंतःकरण अगदीं भरून आले, व त्या स्थितींत मी त्यांनां एक कृतज्ञतापूर्वक पत्र लिहिलें. त्यांनीं एवढेच उत्तर लिहिलें, कीं, “ तुमचे व संस्थेचेच उलटे मजवर उपकार आहेत. तुम्हीं माझ्या पैशाला योग्य मार्ग दाखविला. ” हे त्यांचे शब्द औपचारिक नव्हते. इमारतीचें काम सुरू झाल्यानंतर सहासात महिने ते दरमहा पांचशें रुपये पाठवात असत. या त्यांच्या उपकारांच्या ओझ्यानें मी अगदीं दडपून गेलों, आणि पैशाच्या अडचणींतून पार

## आत्मवृत्त.

पंडतो असे वाटल्याबरोबर मी त्यांना तसे कळविले. श्रीयुत पंडित हे आश्रमाची प्रगति अगदी काळजीपूर्वक पहात आहेत, व दरसाल निदान पांचशे रुपये तरी मदत पाठविल्यावांचून रहात नाहीत. त्यांच्याकडून आजपर्यंत सुमारे १३,००० रुपये आले आहेत. जगांत अशा प्रकारचे पुष्कळसे दाते तरी निपजावे, अगर जगांतली पुष्कळशी विपत्ति तरी कमी व्हावी !

१९०४ साली बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव महाराज आश्रम पाहण्याला आले. महाराजांनी सुमारे दोन तास आश्रमांत घालविले. प्रथम मुलींच्या अभ्यासाची चांचणी घेऊन नंतर समाजांत विधवांची स्थिति कशी आहे, याबद्दल त्यांचा स्वतःचा अनुभव कित्येक विधवांनां विचारिला. तो त्यांनी सांगितल्यावर सुमारे अर्धा तास महाराजांनी सर्व मुलींनां उपदेश केला. त्यांतील मुख्य मुद्दा असा होता, कीं, तुझाला समाजाकडून जरी त्रास होत असला, तरी तो हेतुपुरःसर दिलेला नव्हे, तर समाजाची आज अनेक वर्षांची जी समजूत झालेली आहे तिला अनुसरून लोक वागतात. त्या त्रासांतून सुटण्यासाठी तुझी धडपड करणे यथायोग्य आहे, व त्यासंबंधानें तुझाला जें करणें असेल तें समाजाशीं बहुमानपुरःसर वागून तुझी अगदीं निर्भीडपणें करा. असा उपदेश करून महाराज परत गेले. श्रीमंत सावंतवाडीकर त्यांच्याबरोबरच होते. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांच्या भेटीचा लाभ याच वर्षी झाला. यांनांही आश्रमांतील व्यवस्था पाहून आनंद वाटला, व मोठ्या कळकळीनें त्यांनी आपली सहानुभूति व्यक्त केली.

१९०५ सालीं एका मंगलकार्याच्या प्रसंगीं हिज एक्सलन्सी लॉर्ड लॅमिंग्टन यांच्या भेटीचा योग आला. आश्रमाच्या नवीन इमारतीचा प्रवेशसमारंभ यांच्या हातून झाला. या समारंभाला सुमारे दीडशें ग्रहस्थ व शंभर स्त्रिया अशी मंडळी पुण्याहून आली होती.



## कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटींचा लाभ.

सर जॉर्ज क्लार्क ( हल्ली लॉर्ड सिडनहॅम ) यांच्या कुटुंबाला आश्रम फॅर प्रिय झाला होता. मिस क्लार्क प्रथम फर्ग्युसन कॉलेज पहाण्यासाठी आल्या, त्या वेळी त्यांनी मुद्दाम मला बोलावून नेऊन सांगितलें, की, तुमचा आश्रम पहाण्याला आम्ही येणार आहो. पुढे लवकरच झणजे १९०८ च्या सप्टेंबर महिन्यांत मिस क्लार्क व सर जॉर्ज क्लार्क यांनी आपल्या भेटीचा लाभ आश्रमाला दिला. अशा रीतीने आश्रम पाहिला असतां हि पुढल्याच वर्षी सप्टेंबर महिन्यांत बक्षीससमारंभाच्या वेळी अध्यक्षस्थान पतकरण्याचें त्यांनी कबूल केलें. याच वेळी मुलींनी केलेल्या कलाकौशल्याच्या पदार्थांचें प्रदर्शन केलें होतें, तेंहि त्यांनीच उघडलें. हा समारंभ अत्यंत चित्ताकर्षक झाला. प्रदर्शन आठ दिवस उघडें ठेविलें होतें. या निमित्तानें सातशें स्त्रीपुरुष आश्रम पाहून गेले. आश्रमाच्या इतिहासांत प्रमुखत्वानें नमूद करण्यासारखा हा दिवस झाला.

हर एकसलन्सी लेडी क्लार्क ( हल्ली लेडी सिडनहॅम ) यांनां हि आश्रम पहाण्याची फार उत्कंठा होती. त्या हिंदुस्तानांत येण्यापूर्वीच त्यांनां सर जॉर्ज यांनी आश्रमाविषयी हकीगत कळविली होती, व येथें आल्यावर पहिल्याच वर्षी आश्रम पहाण्याची त्यांची इच्छा होती, आणि ती प्रमाणें तारीखहि ठरविण्यांत आली; परंतु रस्ता अगदीं नादुरुस्त असल्यामुळे त्यांनां त्या वर्षी आपला बेत रहित करावा लागला. परंतु दुसऱ्या वर्षी झणजे १९१२ च्या सप्टेंबरांत आश्रमाला त्यांच्या भेटीचा लाभ झाला.

हर एकसलन्सी लेडी विलिंग्डन यां फर्ग्युसन कॉलेज पहावयाला आल्या, त्या वेळी त्यांनी आश्रम पहाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली होती; परंतु रस्त्याची स्थिति सामाधानकारक नसल्यामुळे या वर्षी त्यांच्या भेटीचा लाभ आश्रमाला होईल, असें आम्हांला वाटलें नव्हतें. परंतु मद्रासच्या गव्हर्नरसाहेबांच्या पत्नी हर एकसलन्सी लेडी पेन्टलंड या त्यांच्या घरी थोडे दिवस पाहुण्या आल्या असतां त्या मुदतींतच आश्रम

## आत्मवृत्त.

पाहून घेण्याचा विचार त्यांनी ठरविला, व आपल्या कामगारांमार्फत रस्त्याची वगैरे चौकशी केली. रस्ता वाईट असला तरी एकदोन दिवसांत हाईल तेवढीच दुरुस्ती पुरे, अशी अखेरीला रस्त्याच्या अधिकाऱ्यांना त्यांची सूचना गेली. रस्ता बेतावाताचा तरी दुरुस्त होऊन आपले जाणे घडते खास, असे वाटल्यावाचून त्यांना आमच्याकडे सूचना पाठविता येईना. शेवटी तारीख १५ सप्टेंबर १९१३ रोजी दुगारी वारा वाजता त्यांच्या स्वाऱ्या येणा, तों मकाळी आठ वाजता त्यांच्याकडील सूचना आली! थोड्या वेळांत करता आली तितकी तयारी करून लेडी विलिंग्डन व लेडी पेन्टलंड या उभयतांचे स्वागत करण्यांत आले, व अनाथबालिकाश्रम आणि महिलाविद्यालय या दोन्ही संस्था त्यांना दाखविण्यांत आल्या. एक तासपर्यंत येथील सर्व व्यवस्था पाहून त्यांना आतशय आनंद झाला; तो व्यक्त करून उभयतांच्या स्वाऱ्या परत गेल्या.

पांडुरंग सर्व्हिस कमिशनचे सभामद नामदार म. भा. चौकळ हे कमिशनचे दुसरे सभामद प्रो. फिशर यांसह १० १४च्या आरंभी आश्रम धहावयाला आले. सर्व पाहून झाल्यावर मुलींना चार शब्द सांगतांना "आजपर्यंत ही संस्था प्रत्यक्ष पाहिली नाहीं हें मी केवढें पाप करूं, त्याची कल्पना आतां मला हात आये!" असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले.

निःसीम देशभक्त पुण्यश्लोक गांधी व त्यांच्या पत्नी यांच्या भेटीचा लाभ आश्रमाला १९१५ च्या आरंभी झाला. पुण्याला त्यांचा सुक्याम थोडा असतां या संस्थेसाठी तीनच र तास त्यांनी वंगळ काढिल. बऱ्याच घोष्टी बारकाईने पाहून शेवटी त्यांनी सर्वांना उपदेशाचे चार शब्द सांगितले, व या संस्थेशी अधिक परिचय करण्याची आपली इच्छा प्रदर्शित केली. असल्या महात्म्यांचा थोडा तरी सहवास या संस्थेला घडावा, याहून अधिक भाग्य तें कोणतें!

## कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटोंचा लाभ.

या संस्थेची पहिली सातआठ वर्षे जवळजवळ अज्ञातवासांत गेली, असें हाटलें तरी चालेल. १९०५ सालापासून ही संस्था प्रसिद्धीला येऊं लागली, व दूरदूरचे पुष्कळ लोक ती पहाण्यासाठीं येऊं लागले. दरसाल सुमारे एक हजार स्त्रीपुरुष ही संस्था पाहून जातात. प्रेक्षकांपैकी मोठे अंमलदार व अधिकारी या सर्वांची यादी दिली तर ती फारच मोठी होईल. यासाठीं लोककार्यासाठीं तळमळीनें काम करणाऱ्या कित्येक गृहस्थांचीं नांवां मात्र या ठिकाणीं देतो. दक्षिणी लोकांचीं नांवां पुष्कळच होतील, यासाठीं तीं वगळलीं आहेत. सदर यादी येणेंप्रमाणें:-कलकत्त्याचे ब्रह्मसनाजाच्या वर्तनें काम करणारे बाबू अविनाशचंद्र मुजुमदार, बाबू भरदि घोष व नंगनल कॉलेजांतील प्रोफसर बाबू विनयकुमार सरकार; गुजरातवाल्याच्या गुहकुलाचे उत्पादक लाला राळागाम; जलंदरच्या कन्यामहाविद्यालयाचे उत्पादक लाला देवराज; दक्षिण आफ्रिकेतील सुप्रसिद्ध मिस्टर व मिसेस पोलक; बनारसच्या सेंट्रल हिंदु कॉलेजांतील प्रोफेसर तारापुत्रवाला; सेंट्रल हिंदु कॉलेज म्यागशीनच्या हल्ल्याच्या संपादिका मिस एडगर; बेलूर मठांतील मिसेस सेव्हियर व मिस क्रिश्चि भाना; मंगळूरच्या डिप्रेस्ड क्लामची वसाहत अस्तित्वांत आणणारे मि. के. रंगराव; मुंबईचे श्रियुक्त दयाराम गिडुतल; प. वा. मि. मलबारी; प. वा. शेट धरमणी मुरारजी; शेट नरोत्तम मुरारजी; रा. ब. वसनजी खिमजी; नामदार ललूभाई सामळदाम व नामदार गोकुळदास पारख; म्दिसूरचे दिवाण एम्. विश्वश्वर अटया; राजमहेंद्री येथील विधवा-गृहाच्यासाठीं आपलें सर्वस्व अर्पण करणारे मद्रास इलाख्यांतील सुप्रसिद्ध सुधारक रा. ब. वीरेश लिंगम् पंतलू व त्यांच्या पत्नी; काहोरचे सुप्रसिद्ध लाला लजपतगय; प्रो. रुचिराम, व मिसेस सरलादेवी चौधरी; मिसेस सगेजिनी नायडू; प्रसिद्ध थिआसफिस्ट सी. जिनराजदास व वृंदावनच्या औद्योगिक संस्थेचे उत्पादक मि. एम्.

## आत्मवृत्त.

जताप. या यादीत कांहीं महत्त्वाचीं नावे चुकून गळून गेलेलीं आहेत. आश्रमाच्या उत्कर्षाला या थोर स्त्रीपुरुषांचे आशीर्वाद कारण झाले आहेत. नामांकित स्त्रीपुरुषांनीं आश्रम पाहून आनंद प्रदर्शित केला, ह्यणजे मला समाधान वाटे, ही गोष्ट खरी; पण दोन प्रसंगीं मला जो आनंद झाला, त्याची कशानेहि बरोबरी होणार नाही! १९०२ सालीं माझी वृद्ध मातुःश्री व वडील बंधु हीं पंढरपुरच्या यात्रेसाठीं गेलीं होती; तेव्हां परत जाताना त्यांनीं पुण्यांत दोन दिवस मुक्काम केला होता. तुझीं माझ्या घरीं उतरावे याबद्दल माझा आग्रह नाही; परंतु कसेंहि करून एवढा आश्रम पाहून जा, ह्यणून मीं त्यांनां गळ घातली, व त्यांनींहि माझे मन मोडलें नाही. आश्रम पाहून झाल्यावर उभयतांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु गळालेले पाहून मला धन्यता वाटली. त्यांच्या बरोबर माझी मावशी आली नाही, ह्यणून मात्र मला वाईट वाटलें. माझ्या मावशीचे मजवर फार प्रेम असे; परंतु माझ्या पुनर्विवाहानंतर तें कमी झालेलें होतें. माझ्या आईबरोबरच मावशीहि यात्रेला आलेली होती; परंतु पुत्रप्रेमानें जसें आईचे मन वळलें, तसें मावशीचे वळणें शक्य नव्हतें. ती आश्रम पहावयाला न येतां पुण्यालाच राहिली.

विशेष आनंदाचा दुसरा प्रसंग १९१४ च्या मार्च महिन्यामध्ये आला. माझे वृद्ध मामा व मामी—ह्यणजे रंगलर परांजपे यांचे वडील व मातुःश्री—हीं उभयतां पुष्कळ वेळां पुण्यांत येऊन गेलीं होती; परंतु त्यांनीं आश्रम पहाण्याचा योग हा वेळपर्यंत आला नव्हता. याच वेळीं माझी बहीण अंबाताई व वडील बंधु हींहि अंबाताईच्या मुलीला भेटण्याकरितां खानदेशांत गेलीं होती, तीं सहज एकदोन दिवसांच्या फुरसतीनें पुण्याला आलीं होती. कांहीं एक संभव नसतां अकस्मात या चौघांच्या गांठी आश्रमांत पडल्या, व सर्वांनां अतिशय आनंद झाला. रंगलर परांजपे हेहि या आनंदाचे वांटेकरी होते. वृद्ध व पुण्यशील मामामामींच्या तोंडून निघालेले



कुटुंबातील व निकटची आप्तमंडळी.

श्री. आचवल, प्रो. भाटे, ना. परांजपे, श्री. कर्वे, प्रो. कर्वे, श्री. जोशी. मिसेस् साठे.  
मिसेस्-आचवल, भाटे, कर्वे यांच्या मातुःश्री, आनंदीबाई कर्वे, जोशी, आठवले.



कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटांचा लाभ.

धन्यवाद ऐकून कोणत्या भाच्याचे अंतःकरण गर्हिवरल्या-  
वांचून राहिल ! त्याचप्रमाणे प्रेमळ बंधुभगिनीनां झालेला  
आनंदातिशय पाहून कोणत्या भावाची चित्तवृत्ति उचं-  
वळित होणार नाही ! या दोन प्रसंगांचा विसर मला कधी  
प्रडणार नाही !

प्रकरण बेचाळिसावें.

आश्रमाचे हितकर्ते.

अगदीं एकादें क्षुल्लक काम असलें, तरी शेंकडों लोकांचा हातभार लागला तरच तें तडीला जातें. तेव्हां आश्रमासारख्या संस्थांना हजारों हजार मनुष्यांच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदतीची अग्रेक्षा असावी, हें साहाय्यिकच आहे. अशा रीतीची मदत आज अर्थीत लोकांकडून झाली, झणूनच आश्रमाला आज हें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, व त्याची पुढील जीवयात्राहि या मदतीवरच अवलंबून आहे. ज्यांना आश्रमाला ठळक मदत केली, त्या सर्वांचा नामनिर्देश करणें देखील शक्य नाहीं. यथे फक्त आश्रमाच्या घटकांचे जे वर्ग आहेत, त्यांचा निर्देश करून कांहीं व्यक्तींनीं केलेल्या मदतीचा मात्र थोडामा उल्लेख करावयाचा आहे

अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीचे ( या मंडळीला पुढेंमार्गे हिंदु स्त्रियांच्या शिक्षणाची मंडळी अशा अर्थानें सामान्य नांव देण्यांत येईल, असा संभव आहे. ) घटक दोन प्रकारचे आहेत. मंडळीच्या कामासाठीं आपलें आयुष्य अर्पण करणारे झणजे लाइफमॅबर, व द्रव्यद्वारा तिला साहाय्य करणारे. या दुसऱ्या प्रकारच्या घटकांचे आश्रयदाते व साहाय्यकारी असे दोन वर्ग आहेत. एकदम पांचशें रुपयांची देणगी अगर दरसाल पन्नास रुपये वर्गणी देणारे गृहस्थ आश्रयदाते होत. हे सुमारे ५० आहेत. एकदम शंभर रुपये देणारे अगर दरसाल दहा रुपये वर्गणी देणारे साहाय्यकारी होत. हे सुमारे पांचशें आहेत. या संस्थेचीं सूत्रें या सर्वांची मिळून जी मंडळी तिच्या हातांत आहेत. संस्थेचा करभार करण्यासाठीं एक व्यवस्थापक मंडळी नेमली जाते. तींत सर्व लाइफमॅबर व तितकेच आश्रयदाते व साहाय्यकारी यांनीं निवडून दिलेले सभासद असतात.

## आश्रमाचे हितकर्ते.

याशिवाय शाळेच्या कामावर देखरेख करण्यासाठी वगैरे व्यवस्थापक मंडळीतील आठ सभासदांचा एक स्कुलबोर्ड आहे. एकदम दहा रुपयांहून कमी नाही, व दरसाल एक रुपयाहून कमी नाही, इतकी मदत करणाऱ्या हितचिंतकांचा आणखी एक वर्ग आहे. यांत सुमारे दोन हजार स्त्रीपुरुष आहेत.

कांही सदर्यांनी आश्रमाच्या ज्या हितकर्त्यांची नांवे अन्य ठिकाणी आली आहेत, त्यांचा उल्लेख पुनः येथे करित नाही. राहिलेल्या मंडळीपैकी फारच थोड्यांबद्दल संक्षेपाने सांगायचे आहे. आश्रम अगदी बाल्यावस्थेत असतां प. वा. श्रीयुत चिं. ह. सोहनी यांनी आपल्या क्रिमिनल प्रोसीजर कोडाची साठसत्तर पुस्तके आश्रमाला बक्षीस दिली. पुस्तके उपयुक्त असून प्रत्येकाची किंमत दहा रुपये होती. आश्रमाच्या माहितीचे पत्रक व त्याबरोबरच पुस्तकाची जाहिरात अशी सुमारे एक हजार वकील व न्यायाधीश लोकांकडे पाठविली. या खटपटीने आश्रमाला सुमारे पांचशे रुपये फायदा झाला. त्या वेळी हे पांचशे रुपये पांच हजारांच्या किंमतीचे होते !

या प्रयत्नामुळे एका थोर गृहस्थाचे लक्ष्य या संस्थेकडे वळले. मि. जी. सी. विट्ठलचर्च हे जिल्हाजज होते. यांच्या नजरेला आश्रमाचे पत्रक पडल्याबरोबर त्यांनी हे पुस्तक तर मागविलेच; पण पन्नास रुपयांचा एक चेक पाठवून दरसाल तेवढीच वर्गणी पाठविण्याची इच्छा त्यांनी कळविली होती. यांना कधीहि वर्गणी पाठविण्याविषयी सूचना यावी लागत नाही. अगदी नियमित वेळी यांची वर्गणी यावयाची. एकदा हे रजेवर विलायतेला गेले असता तिकडून यांनी वर्गणी पाठवून दिली; परंतु पत्रावर व चेकावर 'मॅकेटरी बुइडोज होम, पुणे' एवढाच पत्ता होता; 'हिंदु बुइडोज होम' असे लिहिले असतें तर घोंटाळा झाला नसता. पुण्यात लष्करांत युरोपियन विधवांसाठी एक लहानसे

## आत्मवृत्त.

विधवागृह आहे, त्यांचे नांव नुसते 'बुडोज होम' एवढेच आहे. इंग्लंडांतून मोघम पत्त्यावर आलेले पत्र सहजा त्या विधवागृहाकडे गेले, व त्या सेक्रेटरींनी ही रकम जमा केली असावी, असा तर्क मी कांहीं वर्षांनी केला. आमचा रिपोर्ट तयार झाल्यावर तो विटवर्थ-साहेबांकडे पाठविला, व त्यांच्या वर्गणीविषयी चौकशीचे पत्र लिहिले. तेव्हां झालेली चूक त्यांच्या लक्षांत आली. त्यांनी एवढाच जबाब पाठविला, की, दुसऱ्या एका संस्थेने प्रामाणिकपणाने ते पैसे आपले असे समजून घेतले आहेत. पुढे दोनतीन वर्षांनी त्या संस्थेला उद्देशून लिहिलेली कांहीं पत्रे मजकडे व या संस्थेला उद्देशून लिहिलेली त्यांजकडे गेली, त्यांवरून वरील संस्था पुण्यांत असल्याबद्दल मला कळले. विटवर्थसाहेब पेनशन घेतपर्यंत नियमाने दरसाल पन्नास रुपये पाठवीत व पेनशन घेऊन इंग्लंडांत गेल्यापासून दरसाल तीस रुपये पाठवीत असत. यांनी एकदां महिला विद्यालयाला शंभर रुपये पाठविले व आतां आश्रम, विद्यालय व मठ या संस्था एक झाल्याचे कळल्यावर त्यांनी आपली वार्षिक वर्गणी साठ रुपये केली आहे.

कित्येक वेळां मनुष्याच्या मनांत सत्कार्य करावयाचे असते, परंतु आजचे उद्यांवर टाकल्याने ते केव्हांकेव्हां तसेच राहून जाते. तसा प्रकार नाशिकचे वकील प. वा. प. वि. योगी यांच्यासंबंधाने होणार होता. या गृहस्थांच्या मनांत आश्रमाविषयी फार सहानुभूति होती. त्यांनी स्वतः शंभर रुपये दिले होते व आपल्या मुंबईच्या एका मित्राकडून पांचशे रुपये देवविले होते. आणखी तीन हजार रुपये आश्रमाला द्यावे अशी त्यांची इच्छा होती, व ती त्यांनी आपल्या पत्नीजवळ एकदोन वेळां प्रदर्शित केली होती. ही व्यवस्था घडून येण्यापूर्वी ते पक्षघाताने अजारी पडून त्यांची वाचा बंद झाली, व पुढे कांहीं दिवसांनी ते स्वर्गवासी झाले. श्रीमती जानकीबाई योगी यांनी ही गोष्ट ध्यानांत

## आश्रमाचे हितकर्ते.

ठेवून स्कॉलरशिपांसाठी ही रकम आश्रमाच्या स्वाधीन केली. अशी उदाहरणे फारच क्वचित् आढळून येतात.

यवतमाळचे वकील प. वा. सदाशिव मोरेश्वर देव यांनी मृत्युपत्राने आपल्या इस्टेटीचे व्यवस्थापक नेमून तिचे उत्पन्न आश्रमाकडे यावे, अशी व्यवस्था केली आहे. मृत्युपत्र शाबीत करून आपला हक्क सिद्ध करण्याला वगैरे पुष्कळसा खर्च आल्याकारणाने व त्यांच्या इजान्याच्या जमिनीपैकी बऱ्याच जमिनी कुळांनी फिर्यादी करून परत घेतल्यामुळे, प्रथम वाटले होते तेवढे उत्पन्न मिळणे शक्य नाही. अलीकडे कांहीं वर्षे सदर इस्टेटीचे व्यवस्थापकांकडून दरसाल दोनशे रुपये येत आहेत. पुढे हे उत्पन्न बरेच अधिक मिळेल, अशी आशा आहे.

डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर हे अगदी आरंभापासून आतांपर्यंत व्यवस्थापक मंडळीचे अध्यक्ष आहेत, व द्रव्याने आणि आपल्या सल्लामसलतीने आश्रमाला त्यांनी चांगली मदत केली आहे. प. वा. न्यायमूर्ति रानडे हे आश्रम बाल्यावस्थेत असतांच वारले; परंतु, अगदी आरंभापासून या संस्थेकडे त्यांचे फार लक्ष्य होते, व पुष्कळ वेळा त्यासंबंधाने ते माझ्याशी बोलत व कांहीं सूचना करीत.

प. वा. नामदार गोपाळराव गोखले यांनी अडचणीच्या प्रसंगी योग्य सल्लामसलत देऊन आश्रमाला विशेष प्रकारची मदत केली आहे. एकदां असेच कांहीं कारण होते, त्या वेळी व्यवस्थापक मंडळीचे सभासद होण्यासाठी केलेली विनंतीहि त्यांनी मान्य केली होती.

आतां दोनतीन गृहस्थांच्या मदतीबद्दल उल्लेख करून हे प्रकरण संपवितो. श्रीयुत दि. कृ. साठे या गृहस्थांनी दोनतीन वर्षे आश्रमासाठी फार खटपट केली; अनेक गृहस्थांच्या भेटी घेऊन त्यांना आश्रम दाखविण्यासाठी घेऊन यावे, व नंतर त्यांजकडून मिळेल ती वर्गणी मिळवावी, असा यांचा क्रम होता. यांच्या खटपटीपासून आश्रमाला

## आत्मवृत्त.

कार उपयोग झाला. दुसरे दोन गृहस्थ श्रीयुत गो. ग. भागवत, व श्रीयुत के. मो. फडके, हे होत. आश्रमांत अनेक अडचणी असून शिक्षक मिळणे जेव्हां बरेचसे कठिण होतें, त्या वेळीं या दोघांचीहि मदत मिळाली. या उभयतांनीं आपलें काम मनापासून केलें हे पडेल तें काम उचलीत असत. श्रीयुत भागवत हे कांहीं कारणानें हें काम सोडून गेले. श्रीयुत फडके हे अजून आश्रमाच्या वर्गणीचे काम करीत असतात.

## प्रकरण त्रेचाळिसावें. आश्रमाचा विस्तार.

कुठ्ठागदीं लहान बीजापासून आश्रमाचा वृक्ष कसकसा वाढत गेला, हें मागल्यापुढल्या प्रकरणांवरून कळेलच; परंतु या वाढीतील कित्येक गांठींचा उल्लेख या प्रकरणांत करावयाचा आहे.

विधवागृहाची कल्पना प्रथम १८९५ सालीं आली, व त्यासाठीं कांहीं वर्गणी जमविण्यालाहि सुरुवात झाली. पुढें १८९६ च्या जून महिन्यांत अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी स्थापन होऊन कांहीं विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाला मदत होऊं लागली. नंतर १८९९ च्या जानेवारींत पुण्यांतच स्वतंत्र आश्रमाला सुरुवात झाली. मग १९००च्या जून महिन्यांत आश्रम हिंगण्याच्या माळावर बांधलेल्या चालचलाऊ घरांत नेण्यांत आला.

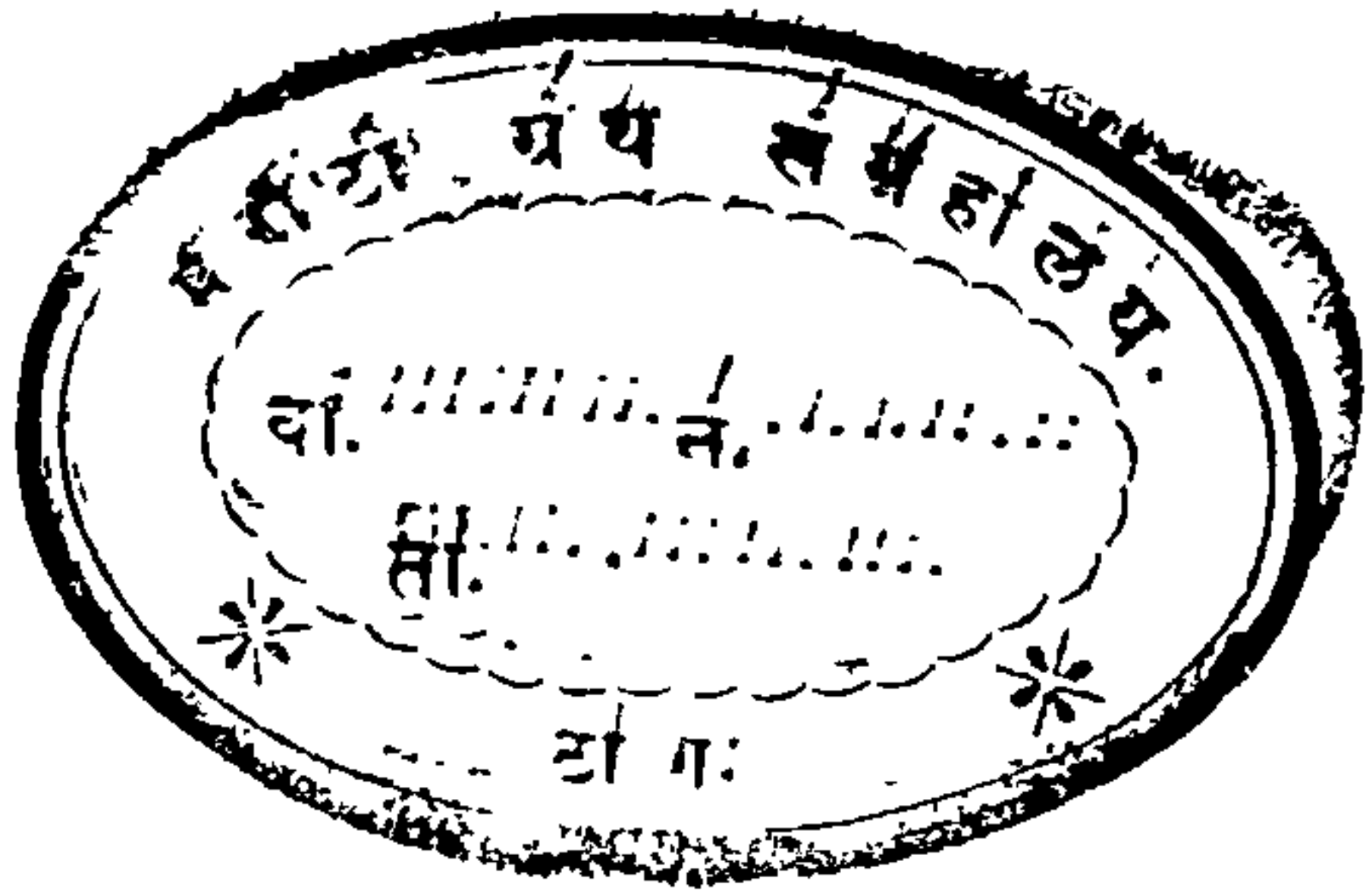
आश्रमाच्या विस्तारासाठीं मीं काय करूं आणि काय न करूं, असें मला केव्हांकेव्हां होत असे, व आपलें बळाबळ न पाहतां व दूरवर विचार न करितां लहान मुलासारखें मीं कांहीं बोलून अगर लिहून जात असें. अजूनहि माझी बहुतेक तीच स्थिति आहे. असे एकदोन प्रसंग येथे देणें वावें हाणार नाही १९०३ सालाच्या रिपोर्टींत मीं पुढील मजकूर लिहिला आहे:—

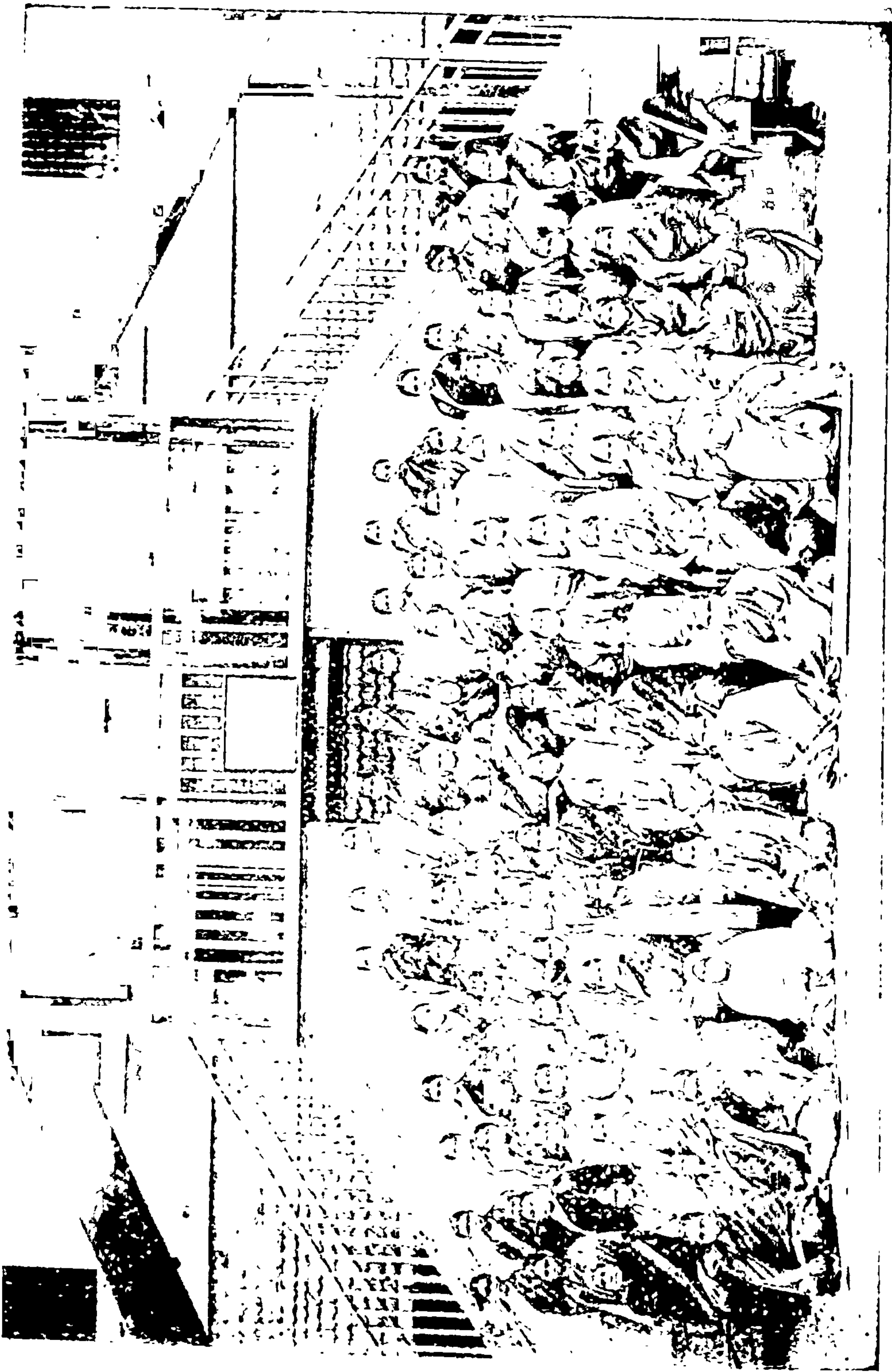
“ आश्रमाची मुख्य इमारत सुमारे ८००० रुपये किंमतीची १९०२ च्या जुलई महिन्यांत पुरी झाली: पण स्वयंराकघर, जेवणघर, न्हाणीघर, कपडे धुण्यासाठीं फरशी वगैरेंची सोय चहावयाची होती. शिवाय मुलींची संख्या अधिक झाल्यास आणखी दहापंधरा मुलींनां रहाण्यासाठीं जागा तयार करणें जरूर

वाटू लागलें; परंतु इमारतफंड सर्व संपून जाऊन चालू फंडाची हजारपंधराशें रुपयांची शिल्लक मात्र इमारतफंडाला लावतां येण्यासारखी होती; आणि खर्च तर पांचसहो हजार रुपये होणार. तेव्हां काय करावें, ही मोठी विवेचना होती. या संस्थेचें पाऊल हळुहळू, पण निश्चितपणें सारखें पुढें पडत चाललें आहे, यावरून परमेश्वराचें साहाय्य या उद्योगाला आहे, व तो हितचिंतकांच्या मनांत खचित प्रेरणा करणार, हें लक्ष्यांत आणून या वर्षाच्या आरंभी नवीन इमारतीचें काम एकदम सुरू करण्यांत आलें. इमारतफंडासाठीं जरूर तितकी रक्कम जमली तर उत्तमच; परंतु नाही जमली तर येणारी तूट खासगी शिल्लकेतून व तिनें न भागेल तर स्वतःच्या जबाबदारीवर कर्ज काढून भरून काढावयाची, असा निर्धार चिटणीस यांनीं केला होता, व तो त्यांनीं अनेक प्रसंगीं सभांतून बोलून दाखविला होता; परंतु ईश्वरकृपेनें तसा कांहीं प्रसंग न येतां ५७०० रुपये खर्च होऊन नवीन इमारत पुरी झाली आहे. ”

आश्रमाचें काम दिवसेंदिवस वाढत चाललें होतें, व काम करणारी चांगलीं माणसें अधिक असल्याशिवाय तें निभण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां मंडळींनीं सोडलें, तर डेक्कन एजुकेशन सोसायटीच्या बंधनांतून सुटतां आल्यास पहावें, व आश्रमाच्याच कामाकडे सर्वस्वीं लागावें, असा विचार मनांत येऊन ती गोष्ट मीं प्रमुख लाइफमॅबरांजवळ काढली. बंधनांतून सोडण्याची गोष्ट त्यांनीं अगदीं नाकबूल केली; परंतु, कार्याचें महत्त्व लक्ष्यांत आणून त्यांनीं मला बरीचशी रजा देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां मीं तीन वर्षांची बिनपगारी रजा घेऊन १९०४ च्या आरंभी आश्रमाच्या कामांत आपलें सर्व मन घालण्याला सुरुवात केली.







अनाथबालिकाश्रमांतील विद्यार्थिनी.

## आश्रमाचा विस्तार.

हा क्रम अकरा महिने चालू राहिला. पुढे आश्रमाच्या कामाला योग्य स्त्रिया मिळाल्या, व डे. ए. सोसायटीची वीस वर्षे पुरी केल्यावांचून गत्यंतर नाही, हे लक्ष्यांत आणून राहिलेली रजा रद्द करवून मी पुनः सोसायटीच्या कामावर रुजू झालो.

आश्रमांतील मुलींची संख्या जसजशी वाढत गेली, तसतसे इमारतींचे नवीननवीन भाग जोडावे लागले. पैशाची अडचण बहुधा असेच; पण ती कशी ना कशी तरी दूर होई. इमारतीला थोडा तरी जोड लागला नाही अशी सारखी दोनतीन वर्षे कधी गेली नाहीत. होतांहोतां दोन्ही संस्थां-मिळून एक लाख रुपयांच्या इमारती झाल्या आहेत.

आश्रमाच्या शाळेची वाढहि चांगल्या रीतीने झाली आहे. महिला-विद्यालयाच्या ९० मुली आश्रमाच्या शाळेतच शिकत असतात. या रीतीने शाळेत दोनशे मुली होऊन म्याट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकविण्याची सोय झाली आहे. मराठीचा अभ्यासहि सात इयत्तांचा होऊन सातव्या इयत्तेच्या परीक्षेसाठी कांहीं मुली पाठविण्यांत येतात.

ज्या हिंगण्याच्या माळावर पूर्वी एकहि मनुष्य नव्हते, तेथे आता एक लहानशी वसाहत झाली आहे, व विद्यार्थिनी आणि दोन्ही संस्थांतील कामगार आणि त्यांची कुटुंबे मिळून एकंदर अडीचशे मनुष्ये या ठिकाणी रहात आहेत.

सरकारी टपालखात्यानेहि आश्रमाची वाढ होऊं लागल्याबरोबर आमची अडचण दूर करण्याला प्रारंभ केला. पहिल्याने आठवड्यांतून तीनदां पत्रे मिळत असत, तीं दररोज मिळू लागलीं. नंतर अनुभव घेण्यासाठी लहान ब्रॅव पोस्ट ऑफिस सुरू करण्यांत आले, व ऑफिसाला पुरेसे काम नेहमी मिळेल असे लक्ष्यांत आल्याबरोबर ते कायम करण्यांत आले. पोस्टमास्तरणीला पगार प्रथम दरमहा चारच रुपये असे, तो वाढत वाढत आता आठ रुपये झाला आहे. मनीऑर्डर, सेविंग ब्यांक वगैरे गोष्टांच्या सर्व सोयी आता येथे झाल्या आहेत.

## आत्मवृत्त.

आश्रमाचा फायदा घेण्यासाठी विद्यार्थिनी फार दूरदूरच्या ठिकाणांहून येतात. महाराष्ट्राच्या सर्व भागांतून तर त्या येतातच; पण वऱ्हाड, मध्यप्रांत, मध्यहिंदुस्तान, गुजरात वगैरे ज्या ज्या भागांत महाराष्ट्र भाषा बोलणाऱ्या लोकांची वस्ती आहे, त्या त्या भागांतूनहि सुी येतात. ज्यांची स्वभाषा मराठी नसते, अशाहि कित्येक विद्यार्थिनी मद्रास, बँसुर, मंगळूर, राजमहेंद्री वगैरे ठिकाणांहून आश्रमांत येतात. इल्लो अशा विद्यार्थिनी आश्रमांत पांच आहेत.

पूर्वी आश्रम फारच थोड्या लोकांना माहित होता. आतां आश्रमाची ज्यांना माहिती आहे असे लोक सर्व हिंदुस्तानांत ठिकठिकाणा आहेत. ज्यांच्या मनांत आश्रमाविषयी गुप्त सशानुभूति उत्पन्न झाली आहे, अशा लोकांची संख्याहि बरोच मोठी आहे. आश्रमाचे वर्गगीदार हिंदुस्तानाच्या सर्व भागांत पसरलेले आहेत, व आजपर्यंत पंचवीस हजार लोकांकडून तरी आश्रमाला थोडीफार मदत झालेली असल. दरसाल सुमारे तीनएक हजार लोकांकडून थोडीफार मदत मिळून सुमारे पंधरा हजार रुपये जमा होतात.

आश्रमाचा वार्षिक खर्चहि दांडगा आहे. दरसाल सुमारे तेराचौदा हजार रुपये खर्च होतो. हा दिवसेंदिवस वाढतच जाणार. हा भरून निघण्याचें साधन झणजे सालीना वार्षिक वर्गण्याचें उत्पन्न सुमारे साडेतीनपासून चार हजार, खर्च देणाऱ्या विद्यार्थिनींकडून तीन हजार, व्याज दोन हजार, व बाकीचें इतर देणग्यांच्या द्वारे कसेवसें भरून निघतें.

आश्रमाचा विस्तार हळुहळू कसा होत गेला, व त्याच्या उपयोगाचें क्षेत्र किती विस्तृत झालें आहे, याची कल्पना पुढील कोष्टकांवरून होईल. हें कोष्टकें आश्रमाच्या एकोणिसाव्या वार्षिक रिपोर्टावरून घेतलीं आहेत.

## आश्रमाचा विस्तार.

### गेल्या एकोणीस वर्षातील आश्रमाची स्थिति दाखविणारे कोष्टक.

वर्ष.	सालअखेर विद्यार्थिनींची संख्या.	सालाची जमा.			सालाचा खर्च.			सालअखेर शिल्लक.		
		रु.	आ.	पै.	रु.	आ.	पै.	रु.	आ.	पै.
१८९६	...	३७१५	८	६	१९४	९	७	३५२०	१४	१६
१८९७	...	२८७२	१२	९	४६०	०	४	५९३३	११	४
१८९८	...	४७७९	१३	११	८४२	०	६	९८७१	८	९
१८९९	४	४१०३	१५	६	७५७	७	७	१३२१८	०	८
१९००	१०	३७७३	२	१	१७८७	११	१०	१५२०३	६	१६
१९०१	१४	२९१५	३	४	१८४३	७	४	१६२७५	२	१६
१९०२	१८	७३७१	११	११	९५७९	७	१०	१४०६७	७	१०
१९०३	३०	१३९७४	१०	९	९०६८	१३	६	१८९७३	५	१
१९०४	३८	२०८५५	१५	१	९१८७	१४	४	३०६४१	५	१०
१९०५	६०	१८०४७	१०	१०	२३४५३	०	०	२५२३६	०	८
१९०६	७५	२९८४०	११	४	१२१०६	१५	०	३४९६९	१३	०
१९०७	६५	१५८५१	१३	०	८७७८	११	०	४२०४२	१५	०
१९०८	८०	१३४०७	४	२	१०९८८	६	१०	४४४६१	१२	४
१९०९	९५	१६२८७	१४	०	१४६२९	५	३	४६१२०	५	१
१९१०	१००	१९१७३	१	९	१४०९३	१३	७	५११९९	९	३
१९११	१००	२११३३	१४	१	१५१८०	१२	२	५७१५१	११	३
१९१२	१०५	२०२४७	१२	१	१६२७६	५	३	६११२४	२	०
१९१३	१०५	१८९७३	१५	४	१८३७२	९	०	६१७२५	८	४
१९१४	११०	१५३२०	१३	१०	३१८०९	६	५	४५२३६	१५	०

### विद्यार्थिनींची जातवारी.

कोंकणस्थ ब्राह्मण	...	...	६०	नायडू	...	...	...
देशस्थ ब्राह्मण	...	...	५७	गोवर्धन ब्राह्मण	...	...	...
कऱ्हाडे ब्राह्मण	...	...	२३	तेलंगू	...	...	...

## आत्मवृत्त.

सारस्वत ब्राह्मण ... .. १४	द्रविड ब्राह्मण ... .. २
कायस्थ प्रभु ... .. १०	देवरुखे ब्राह्मण ... .. २
मराठे ... .. १०	विदुर ब्राह्मण ... .. २
द्वैवज्ञ ब्राह्मण ... .. ६	उच्चकुळांतील मराठे ... १
चाणी ... .. ४	धनगर ... .. १
लेखी ... .. ३	

एकूण २०१

## विद्यार्थिनींची स्थळवारी.

पुणे जिल्हा ... .. २७	बडोदे ... .. ४
मुंबई ... .. २६	गुजरात ... .. ४
सातारा जिल्हा ... .. २०	मध्य हिंदुस्तान ... .. ३
रत्नागिरी जिल्हा ... .. १९	निजामचे राज्य ... .. ३
कोल्हापुर व दक्षिणेतील संस्थाने १६	कारवार ... .. ३
मध्यप्रांत ... .. १५	नाशिक जिल्हा ... .. २
सोलापुर जिल्हा ... .. १०	सावंतवाडी ... .. २
वन्हाड ... .. ८	क्षैसूर ... .. २
इंदूर ... .. ५	मंगळूर ... .. २
ठाणे जिल्हा ... .. ५	विजापूर जिल्हा ... .. २
बेळगांव जिल्हा ... .. ५	खानदेश ... .. १
कुलाबा जिल्हा ... .. ५	राजमहेंद्री ... .. १
ग्वाल्हेर ... .. ५	गोवा प्रांत ... .. १
अहमदनगर जिल्हा ... .. ५	

एकूण २०१

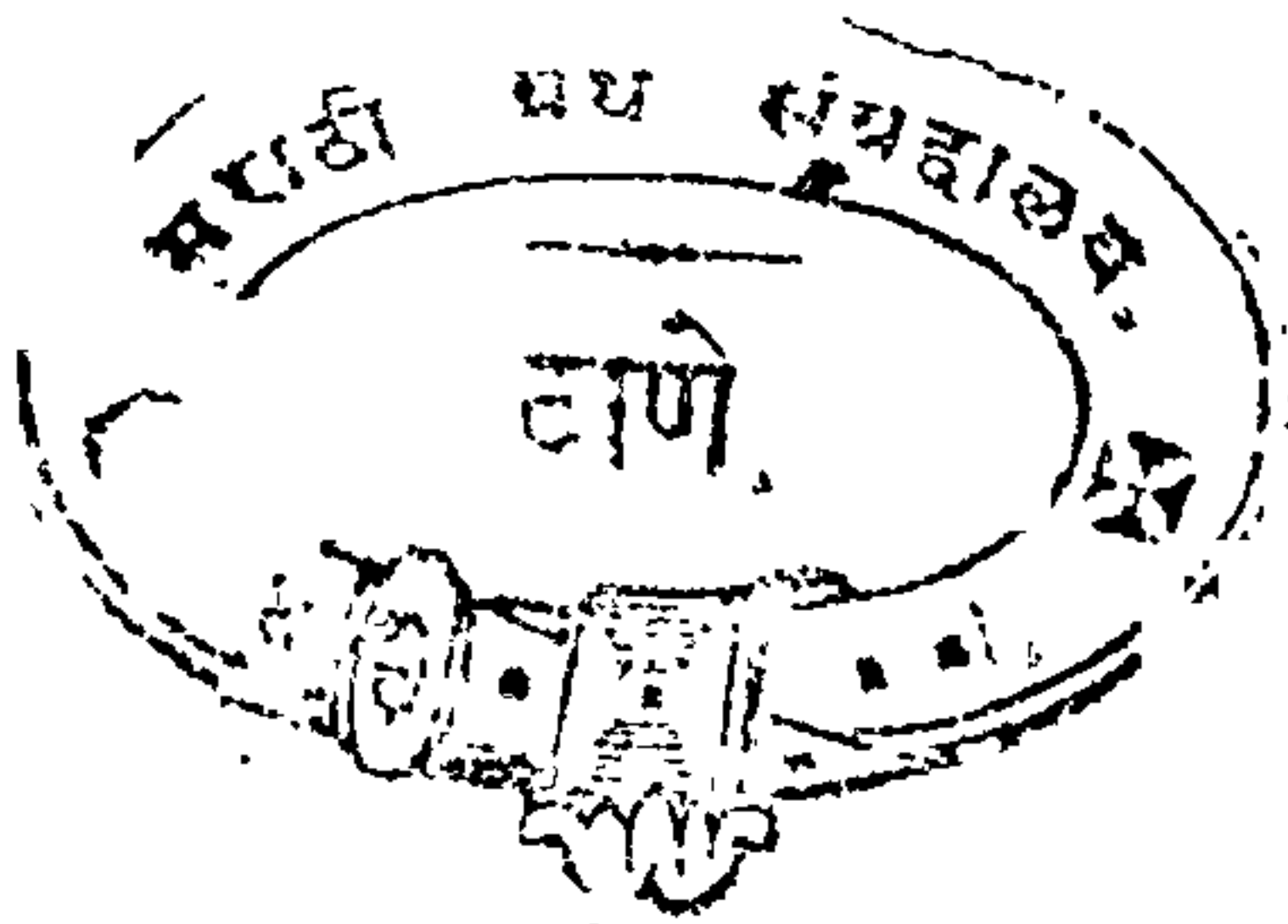
## विद्यार्थिनींच्या पालकांची सामाजिक स्थिति.

- ६४ विद्यार्थिनींचे पालक सरकारी नौकर आहेत.
- २३ ... .. संस्थानांतील अगर खासगी नौकर आहेत.

## आश्रमाचा विस्तार.

२१	विद्यार्थिनींचे पालक	सुखवस्तु	...	आहेत.
१९	...	शेतकीच्या उत्पन्नावर निर्वाह करणारे	...	,,
१७	...	खाजगी व्यापारधंदा वगैरे करणारे	...	,,
१४	...	वकील	...	,,
१३	...	डॉक्टर	...	,,
१२	...	पेन्शनर	...	,,
७	...	गरीब विधवा	...	,,
५	...	कॉलेजांतील विद्यार्थी	...	,,
१	...	संस्थानिक	...	,,
५	विद्यार्थिनींचे जवळचे आस कोणी नाहीत.			

२०१ एकूण.



## आत्मवृत्त.

खारखत ब्राह्मण ... .. १४	द्रविड ब्राह्मण ... .. २
कायस्थ प्रभु ... .. १०	देवरुखे ब्राह्मण ... .. २
मराठे ... .. १०	विदुर ब्राह्मण ... .. २
द्वैवज्ञ ब्राह्मण ... .. ६	उच्चकुळांतील मराठे ... .. १
चाणी ... .. ४	धनगर ... .. १
तेली ... .. ३	

एकूण २०१

## विद्यार्थिनींची स्थळवारी.

पुणे जिल्हा ... .. २७	बडोदे ... .. ४
मुंबई ... .. २६	गुजरात ... .. ४
सातारा जिल्हा ... .. २०	मध्य हिंदुस्तान ... .. ३
रत्नागिरी जिल्हा ... .. १९	निजामचे राज्य ... .. ३
कोल्हापुर व दक्षिणेतील संस्थाने १६	कारवार ... .. ३
मध्यप्रांत ... .. १५	नाशिक जिल्हा ... .. २
सोलापुर जिल्हा ... .. १०	सावंतवाडी ... .. २
वन्हाड ... .. ८	झैसूर ... .. २
इंदूर ... .. ५	मंगळूर ... .. २
ठाणे जिल्हा ... .. ५	विजापूर जिल्हा ... .. २
बेळगांव जिल्हा ... .. ५	खानदेश ... .. २
कुलाबा जिल्हा ... .. ५	राजमहेंद्रो ... .. १
ग्वाल्हेर ... .. ५	गोवा प्रांत ... .. १
अहमदनगर जिल्हा ... .. ५	

एकूण २०२

## विद्यार्थिनींच्या पालकांची सामाजिक स्थिति.

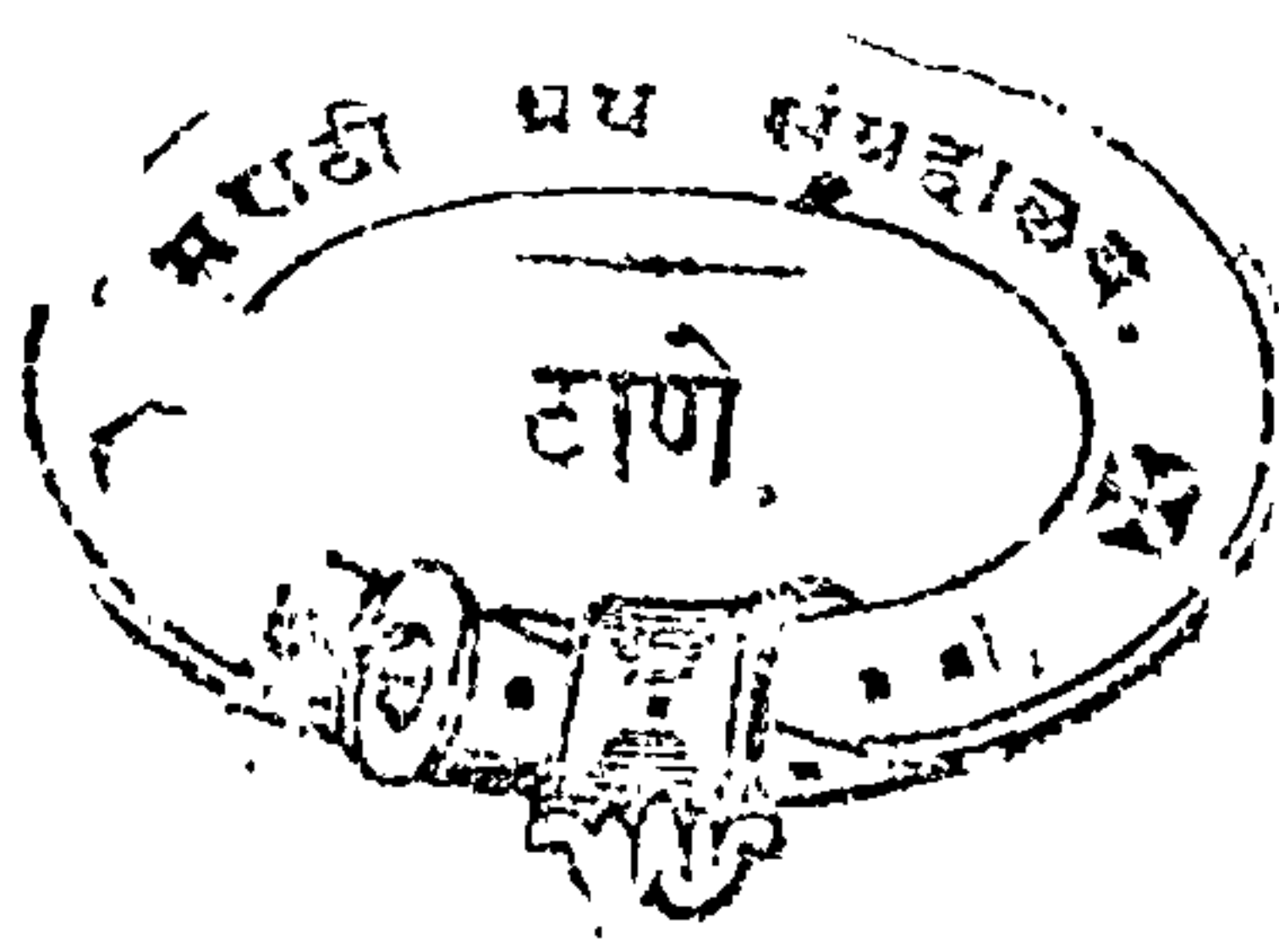
३४	विद्यार्थिनींचे पालक सरकारी नौकर आहेत.
२३	... .. संस्थानांतील अगर खासगी नौकर आहेत



## आश्रमाचा विस्तार. . . . .

२१	विद्यार्थिनींचे पालक	सुखवस्तु	...	...	...	...	...	आहेत.
१९	...	...	...	शेतकीच्या उत्पन्नावर निर्वाह करणारे	...	...	...	”
१७	...	...	...	खाजगी व्यापारधंदा वगैरे करणारे	...	...	...	”
१४	...	...	...	वकील	...	...	...	”
१३	...	...	...	डॉक्टर	...	...	...	”
१२	...	...	...	पेन्शनर	...	...	...	”
७	...	...	...	गरीब विधवा	...	...	...	”
५	...	...	...	कॉलेजांतील विद्यार्थी	...	...	...	”
१	...	...	...	संस्थानिक...	...	...	...	”
५	विद्यार्थिनींचे जवळचे आस कोणी नाहीत.							

२०१ एकूण.



## प्रकरण चव्वेचाळीसावें.

### अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

अनाथबालिकाश्रम ही संस्था केवळ शिक्षणाची असता, व पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधानें तिनें तटस्थ वृत्ति स्वीकारावी, असें धाण मीं अगदीं आरंभापासून ठेविलें होतें, व त्यासाठीं जरूरी काळजी घेतली होती. अधिकारी मनुष्यांनीं अगर शिक्षकांनीं या प्रश्नासंबंधानें अनुकूल अगर प्रतिकूल मते विद्यार्थिनींजवळ प्रदर्शित करूं नयेत, अशी व्यवस्था ठेवलेली होती. मीं स्वतः आश्रमांतील विधवा विद्यार्थिनींच्या विवाहाच्या कामीं बिलकूल पडावयाचें नाहीं असें ठरविलें, व पालकाच्या अनुकूलतेबांचून आश्रमांतील एकाद्या विधवेचा विवाह घडून यऊं लागला, तर त्यासंबंधानें कांहींएक मदत करावयाची नाहीं, व त्या प्रसंगीं आरण हजरहि रहावयाचें नाहीं, असें करूं लागलों. तथापि आश्रमाशीं ज्यांचा संबंध नाहीं अशा विधवांच्या विवाहांसंबंधानें शक्यनुसार मदत करण्यास मीं मार्गें सरलों नाहीं. आश्रमाच्या लायब्ररीसाठीं करवणूक वर्तमानपत्र सुरू करण्याचें माझ्या मनांत आलें; परंतु सुरू करणार ताच नवीन वर्षापासून त्या पत्रांत पुनर्विवाहाची गोष्ट देण्याला सुख त झाली. तेव्हां मीं आपला वेत एक वर्ष तद्वकूब ठेवला. पुनर्विवाहासंबंधाचें हल्लींचें लोकमत, आणि हे उपाय मीं योजीत होतो त्या वेळनें लोकमत, यांत फार अंतर आहे! बहुजनसमाजाचें मत संस्थेविषयीं प्रतिकूल होऊं देऊं नये, यासाठीं मीं फार जयत होतो. या माझ्या वागण्याचा परिणाम असा झाला, कीं, पुनर्विवाहाची पक्षपाती मंडळी मजवर फार रुष्ट झाली. मला आतां पुनर्विवाह केव्याबद्दल पश्चात्ताप वाटूं लागला आहे, व शक्य असतें तर प्रायश्चित घेऊनहि मीं मोकळा झालों असतो; अशा प्रकारचे उद्गार काढण्यालाहि कित्येकांनीं कमीं केलें नाहीं!

## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

कित्येक वेळां मधल्या मार्गानें जाणें बरेंच कठिण असतें. एका पक्षाची मंडळी एका प्रकारचे आरोप करीत असते, तर दुसऱ्या पक्षाची मंडळी त्याच्या अगदीं उलट प्रकारचे आरोप करिते. राजकीय वातावरणांत 'मवाळ' झटल्या जाणाऱ्या पक्षाची जी स्थिति केव्हांकेव्हां होई, ती स्थिति सामाजिक वातावरणांत अनेक वेळां आश्रमाची झाली. एका बाजूनें सरकारानें संशय घेऊन त्यांनां राजद्रोही झणावें, व दुसऱ्या बाजूनें जहाल पक्षानें त्यांनां घरभेद्ये, सरकारचे बगलबच्चे वगैरे विशेषणें देऊन त्यांची संभावना करावी. त्याचप्रमाणें खरें खोटें कांहीं कारण सांपडलें, कीं, एका पक्षानें 'पुनर्विवाहगृह,' 'पुनर्विवाहाचा कच्चा माल तयार करण्याचा कारखाना,' वगैरे प्रकारें त्यांचें वर्णन करावें, व दुसऱ्या बाजूनें 'ही पुनर्विवाहाला विरोध करणारी संस्था आहे,' असें झटलें जावें. कधीं एका पक्षाची गैरमर्जी, तर कधीं दुसऱ्या पक्षाची, असें पुनःपुनः घडवें. १९०५ व १९०६ सालीं तर दोन्ही पक्षांच्या वर्तमानपत्रांनीं खूपच ओरड केली. या वेळच्या सुमाराचे वर्तमानपत्रांतील कांहीं उतारे दिले असतां त्या वेळां मजबदल व आश्रमाबद्दल प्रगतिपर लोकांचें कसें मत झालें होतें, तें दिसून येईल.

बेळगांव येथील 'चिकित्सक' वर्तमानपत्राच्या १६ ऑगष्ट १९०५ च्या अंकांत 'एक पुनर्विवाहित' या सहीनें 'प्रो. कर्वे व आश्रमाच्या अधिकारिणी स्त्रिया यांस' एक लांबलचक अनावृत पत्र प्रसिद्ध झालें होतें, त्यांतील कांहीं उतारे:—

“जर केंस वाढविलेल्या एका विधवेशीं प्रोफेसरसाहेबांनीं लग्न केलें आहे, तर तें नाहीं केलें असें होत नाहीं; पण पाहिजे तर त्यांनीं काडी मोडून देऊन प्रायश्चित्त घ्यावें. ....प्रायश्चित्तासारखी तोड काढून जर विधवाविवाहाचा मळ प्रो. कर्व्यांनीं धुऊन टाकिला नाहीं, तर सुधारक व इतरहि लोक त्यांनां पुन-

## आत्मवृत्त.

खारखत ब्राह्मण	...	...	१४	द्रविड ब्राह्मण	...	...	२
कायस्थ प्रभु	...	...	१०	देवरुखे ब्राह्मण	...	...	२
मराठे	...	...	१०	विदुर ब्राह्मण	...	...	२
द्वैवज्ञ ब्राह्मण	...	..	६	उच्चकुळांतील मराठे	...	...	१
चाणी	...	...	४	धनगर	...	...	१
तेली	...	...	३				

एकूण २०१

## विद्यार्थिनींची स्थळवारी.

पुणे जिल्हा	...	...	२७	बडोदे	...	...	४
मुंबई	...	...	२६	गुजरात	...	...	४
सातारा जिल्हा	...	...	२०	मध्य हिंदुस्तान	...	...	३
रत्नागिरी जिल्हा	...	...	१९	निजामचे राज्य	...	...	३
कोल्हापुर व दक्षिणेतील संस्थाने	१६			कारवार	...	...	३
मध्यप्रांत	...	...	१५	नाशिक जिल्हा	...	...	२
सोलापुर जिल्हा	...	...	१०	सावंतवाडी	...	...	२
वन्हाड	...	...	८	धौसूर	...	...	२
इंदूर	...	...	५	मंगळूर	...	...	२
ठाणे जिल्हा	...	...	५	विजापूर जिल्हा	...	...	२
बेळगांव जिल्हा	...	...	५	खानदेश	...	...	१
कुलाबा जिल्हा	...	...	५	राजमहेंद्रो	...	...	१
ग्वाल्हेर	...	...	५	गोवा प्रांत	...	...	१
अहमदनगर जिल्हा	...	...	५				

एकूण २०१

## विद्यार्थिनींच्या पालकांची सामाजिक स्थिति.

- ६४ विद्यार्थिनींचे पालक सरकारी नौकर आहेत.
- २३ ... .. संस्थानांतील अगर खासगी नौकर आहेत.

## आश्रमाचा विस्तार. . . . .

२१	विद्यार्थिनींचे	पालक	सुखवस्तु	..	..	..	..	..	..	आहेत.
१९	...	...	...	शेतकीच्या	उत्पन्नावर	निर्वाह	करणारे	,		
१७	...	...	...	खाजगी	व्यापारधंदा	वगैरे	करणारे	,		
१४	...	...	...	वकील	...	...	...	...		..
१३	...	...	...	डॉक्टर	...	...	...	...		..
१२	...	...	...	पेन्शनर	...	...	...	...		..
७	...	...	...	गरीब	विधवा	...	...	...		..
५	...	...	...	कॉलेजांतील	विद्यार्थी	...	...	...		..
१	...	...	...	संस्थानिक	...	...	...	...		..
५	विद्यार्थिनींचे जवळचे आप्त कोणी नाहीत.									

२०१ एकूण.



## प्रकरण चव्वेचाळीसावें.

### अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

अनाथबालिकाश्रम ही संस्था केवळ शिक्षणाची असता, व पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने तिने तटस्थ वृत्ति स्वीकारावी, असे धारणा अगदी आरंभापासून ठेविले होते, व त्यासाठी जरूरी काळजी घेतली होती. अधिकारी मनुष्यांनी अगर शिक्षकांनी या प्रश्नासंबंधाने अनुकूल अगर प्रतिकूल मते विद्यार्थिनींजवळ प्रदर्शित करू नयेत, अशी व्यवस्था ठेवलेली होती. मी स्वतः आश्रमांतील विधवा विद्यार्थिनींच्या विवाहाच्या कामी बिलकूल पडावयाचे नाही असे ठरविले, व पालकाच्या अनुकूलतेवांचून आश्रमांतील एकाद्या विधवेचा विवाह घडून येऊ लागला, तर त्यासंबंधाने कांहीएक मदत करावयाची नाही, व त्या प्रसंगी आरण हजरहि रहावयाचे नाही, असे करू लागलो. तथापि आश्रमाशी ज्यांचा संबंध नाही अशा विधवांच्या विवाहासंबंधाने शक्यनुसार मदत करण्यास मी मागे सरलो नाही. आश्रमाच्या लायब्ररीसाठी करणूक वर्तमानपत्र सुरू करण्याचे माझ्या मनांत आले; परंतु सुरू करणार ताचे नवीन वर्षापासून त्या पत्रांत पुनर्विवाहाची गोष्ट देण्याला सुहृद त झाली. तेव्हां मी आपला बेत एक वर्ष तद्वकूब ठेवला. पुनर्विवाहासंबंधाचे हल्लीचे लोकमत, आणि हे उपाय मी योजित होतो त्या वेळचे लोकमत, यांत फार अंतर आहे! बहुजनसमाजाचे मत संस्थेविषयी प्रतिकूल होऊं देऊं नये, यासाठी मी फार जपत होतो. या माझ्या वागण्याचा परिणाम असा झाला, की, पुनर्विवाहाची पक्षपाती मंडळी मजवर फार छष्ट झाली. मला आतां पुनर्विवाह केव्याबद्दल पश्चात्ताप वाटू लागला आहे, व शक्य असते तर प्रायश्चित्त घेऊनहि मी मोकळा झालो असतो, अशा प्रकारचे उद्गार काढण्यालाहि कित्येकांनी कमी केले नाही!

## अनाथबालिकाश्रम भाणि विधवाविवाह.

कित्येक वेळां मधल्या मार्गानें जाणें बरेंच कठिण असतें. एका पक्षाची मंडळी एका प्रकारचे आरोप करीत असते, तर दुसऱ्या पक्षाची मंडळी त्याच्या अगदीं उलट प्रकारचे आरोप करिते. राजकीय वातावरणांत 'मवाळ' झटल्या जाणाऱ्या पक्षाची जी स्थिति केव्हांकेव्हां होई, ती स्थिति सामाजिक वातावरणांत अनेक वेळां आश्रमाची झाली. एका बाजूनें सरकारानें संशय घेऊन त्यांनां राजद्रोही ह्मणावें, व दुसऱ्या बाजूनें जहाल पक्षानें त्यांनां घरभेद्ये, सरकारचे बगलबच्चे वगैरे विशेषणें देऊन त्यांची संभावना करावी. त्याचप्रमाणें खरें खोटें कांहीं कारण सांपडलें, कीं, एका पक्षानें 'पुनर्विवाहगृह,' 'पुनर्विवाहाचा कच्चा माल तयार करण्याचा कारखाना,' वगैरे प्रकारें त्यांचें वर्णन करावें, व दुसऱ्या बाजूनें 'ही पुनर्विवाहाला विरोध करणारी संस्था आहे,' असें झटलें जावें. कधीं एका पक्षाची गैरमर्जी, तर कधीं दुसऱ्या पक्षाची, असें पुनःपुनः घडावें. १९०५ व १९०६ सालीं तर दोन्ही पक्षांच्या वर्तमानपत्रांनीं खूपच ओरड केली. या वेळच्या सुमाराचे वर्तमानपत्रांतील कांहीं उतारे दिले असतां त्या वेळां मजबदल व आश्रमाबद्दल प्रगतिपर लोकांचें कसें मत झालें होतें, तें दिसून येईल.

वेळगांव येथील 'चिकित्सक' वर्तमानपत्राच्या १६ ऑगष्ट १९०५ च्या अंकांत 'एक पुनर्विवाहित' या सहीनें 'प्रो. कर्वे व आश्रमाच्या अधिकारिणी स्त्रिया यांस' एक लांबलचक अनावृत पत्र प्रसिद्ध झालें होतें, त्यांतील कांहीं उतारे:—

“जर केंस वाढविलेल्या एका विधवेशीं प्रोफेसरसाहेबांनीं लग्न केलें आहे, तर तें नाहीं केलें असें होत नाहीं; पण पाहिजे तर त्यांनीं काडी मोडून देऊन प्रायश्चित्त घ्यावें. ....प्रायश्चित्तासारखी तोड काढून जर विधवाविवाहाचा मळ प्रो. कर्व्यांनीं धुऊन टाकिला नाहीं, तर सुधारक व इतरहि लोक त्यांनां पुन-

## आत्मवृत्त.

विवाहित समजणारच! मग आश्रमाचें काम जितकें उत्तम  
व्हावयाला पाहिजे तितकें उत्तम होणार नाही; पण सध्यां सद-  
सद्विवेकाच्या दोन पेठ्यांचा उपयोग करून इकडे सुधारकांनां  
व तिकडे तदितरांनां झुलवून पैसे मिळवितां येतात, तसें स्पष्ट-  
पणें बोलल्यानें होणार नाही.....दोन सदसद्विवेकांच्या  
पेठ्यांनीं फार मोठें काम होतें. आपला व एका विधवेचा जन्म  
सुखाच्या संसारांत जातो, विधवांचा कनवाळू हणून ध्यावयाला  
मिळतें, व दुसऱ्या बाजूला शास्त्राप्रमाणें वागणारा हणून उद्धारक,  
किंवा असुधारक अगर दुर्धारक यांच्या टोळींत मिसळा-  
वयाला मिळतें. याकरितां स्पष्टपणें बोलणें हें प्रोफेसरसाहेबांच्या  
पथ्यावर पडणार नाही.....यासाठीं प्रोफेसरसाहेबांनीं  
आपलें मूकव्रत सोडावें. जर प्रोफेसरसाहेब स्पष्ट सांगतील, कीं,  
मी विधवाविवाह पाप समजतो, 'विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक  
मंडळी'च्या एवजी 'विधवाविवाहोत्तेजन-निवारक मंडळी' काढ-  
ण्याचा माझा विचार आहे, विधवांनां फक्त शिवलीलामृतासारख्या  
पेठ्या वाचण्याला शिकवून आपल्या भगिनींच्या घरीं पुराणिकांचें  
काम करण्याला शिकवावयाचें आहे, व सुईण, दाई, शिंपीण,  
मास्त्रीण, असलीं कामें शिकवण्याचा हेतु इतकाच, कीं, आपल्या  
सवाष्ण भगिनींच्या बाळंतपणाची, मुलें खेळवण्याची, कपडेलत्ते  
शिवण्याची आणि लहान मुलींनां पुराणांतल्या गोष्टी सांगून  
सासरीं कसें वागावें वगैरे शिकवण्याची सोय व्हावी, या विधवांनीं  
संन्यासिनी अगर बैरागिणी व्हावें असेंच मी त्यांच्या मनांत  
भरवून देणार, तर सर्व जुने लोक तरी प्रो. कव्यांनां आश्रमा-



## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

साठी मदत.....करतील, व प्लेग वगैरेमुळे होणाऱ्या लाखों विधवांनी आश्रम भरून जाईल, आणि हिंगणेंबुद्रुक केडगांवावर ताण करील ! असा आश्रम गजबजून गेल्यावर यांतून बाहेर पडणाऱ्या 'गंगाभागीरथी' सर्व देशभर फिरून सनातन धर्माचा झेंडा कायम रोंवतील.

“ आपल्या आश्रमांत येणाऱ्या बायांशीं आपण प्रतारणा-बुद्धीनें कां वागतां ? विधवांशीं लग्न करणें पाप आहे, अशी त्यांची समजूत होईलसें कां वागतां ? बायकांचें पहिलें लग्न व दुसरें लग्न यांत विलक्षण फरक आहे, एक स्वर्गप्राप्तीचें व दुसरें नरकप्राप्तीचें साधन आहे, अशी त्यांची समजूत कां करून देतां ? .....विधवेनें लग्न करूं नये असें आपले लेफ्टनंट कां सांगतात ? .....कुचेष्टा केल्याशिवाय प्रतिष्ठा वाढत नाही, हें आपलें वागण्याचें तत्त्व असावें काय ? .....ज्यांनीं स्वतः विधवेशीं लग्न लाविलें, ज्यांनीं विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी स्थापिली, त्यांनींच 'विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक' असें त्या मंडळीचें नांव बदलून टाकावें काय ? यांनींच विधवांनां सुशिक्षित करण्याचा प्रयत्न करावयाचा ह्मणून जें विधवासदन स्थापिलें, तेंच विधवा-विवाहाच्या उलट मतें बनविण्याची शाळा व्हावी ना !

“ सदसद्विवेकाची एकच पेटो वापरा ! अनाथबालिकाश्रम पंस्था व तिचे हेतु आणि कामें हीं विधवाविवाहाच्या सुधारणेला अनुकूल तरी असतील, किंवा प्रतिकूल तरी असतील. दोन्ही असू शकणार नाहीत. ह्मणून तुम्ही खऱ्या सुधारकांस अगर तदितरांस कोणास तरी फसवीत आहां, असें होतें. पण तसें फसवूं नका.”

## आत्मवृत्त.

या पत्रांतील एक उतारा घेऊन 'सुबोधपत्रिके'ने या वेळीं एक लेख लिहिला, व त्या पत्राचा उल्लेख करून 'सयाजीविजयाने'हि एक लेख लिहिला. 'सुधारक' पत्राने एक बराच लांबलचक अग्रलेख ' प्रो. कर्वे, अनाथबालिकाश्रम, आणि विधवापुनर्विवाह ' या मथळ्याखाली याच सुमाराला लिहिला आहे. त्यांतील उतारे येणेंप्रमाणें:—

“ अलीकडे कित्येक वर्षे प्रो. कर्वे व त्यांस मदत करणारे त्यांचें मित्रमंडळ यांस आपलें काम उत्तम प्रकारें साधावें ह्मणून आपला सुधारणेचा कार्यक्रम छाटाछूट करून बराच आटोपसर करावा, आणि तेवढा साध्य करून घ्यावा, विनाकारण फापट-पसारा वालण्यांत अर्थ नाही असें वाटूं लागल्यामुळे, त्यांना विधवाविवाह व विधवांची स्थिति सुधारणें हे दोनच विषय हातीं व्यावेसे वाटले. ....आणि कित्येकांनीं पुनर्विवाहित पक्ष व सुधारणावादी पक्ष हे दोन वेगळे पक्ष आहेत असें लोकांस भासवून आपण आपल्या पुनर्विवाहित गोतासुद्धां सुधारकांस सोडून धर्माभिमान्यांच्या पंखांखालीं घुमण्याचे प्रयत्न केले. त्यांनीं धर्माभिमान्यांच्या सुरास सूर लावून सुधारकांस आणि सुधारणेस इरसाल शिव्या देण्याचा आणि मोठ्या आढ्यतेनें उपदेश करण्याचाहि कावा लढवून पाहिला. अशा प्रकारें विवेक-भ्रष्टाच्या पतनाप्रमाणें खालीं, त्याहून खालीं, अशा पतनास हा पुनर्विवाहितपक्ष कसा पात्र झाला, याची आठवण आमच्या वाचकांस करून देण्याची गरज नाही. या पक्षाच्या पराक्रमाशीं व त्यास आलेल्या यशाप्रयशाशीं आह्मांस येथें कांहीं कर्तव्य नाही. परंतु पुनर्विवाहितपक्षानें सुधारकपक्षावर जें शस्त्र वातलें, तेंच शस्त्र

## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

त्या पक्षावर त्यांतील कांहीं मंडळींनी घातले; आणि खुद्द पुनर्विवाहितपक्षांतहि पुनर्विवाहाचा गौरव करणारे व त्यास महत्त्व न देणारे असे दोन पक्ष आतां उपस्थित झाले आहेत. प्रो. कर्वे हे या दुसऱ्या पक्षाचे अध्वर्यु आहेत, असें त्यांच्या वर्तनावरून ह्मणावें लागत आहे. ते स्वतः पुनर्विवाहित आहेत; परंतु पुनर्विवाह करण्याच्या बाबतींत त्यांनीं कोणास मदत केली असें लोकांस ह्मणावयास मिळूं नये, हा त्यांचा बाणा आहे. त्यांच्या आश्रमांतील एकाद्या विधवेनें आश्रम सोडल्यानंतरहि पुनर्विवाहाच्या मार्गाकडे जाण्याचा कल दाखविला, तर ते तिला त्यापासून परावृत्त करितात. जी मुलगी, अर्थात् विधवा, पुढे कदाचित पुनर्विवाह करील असें यांस वाटतें, तीस तें आश्रमांत घेत नाहींत. पुनर्विवाहित दांपत्याची एकादी मुलगी आश्रमांत ठेवण्याचा प्रसंग आला तर तिला ते थारा देत नाहींत. अशा प्रकारें आपला अनाथबालिकाश्रम विधवाविवाहाच्या पापापासून अलिप्त रहावा ह्मणून ते झटत आहेत. ते स्वतः पुनर्विवाहित आहेत त्यास इलाज नाहीं ! पण न जाणो, त्यांच्या प्रायश्चित्तार्थ ते कांहीं देहदंड करीतहि असतील, अशी आजची स्थिति आहे; आणि या सर्व गोष्टींचा उल्लेख ते 'तटस्थवृत्ति' या नेमस्त शब्दानें करीत आहेत.....हल्लींच्या आपल्या विरोधी वर्तनास जर ते तटस्थवृत्ति ह्मणून खरोखरच ह्मणत असतील; तर ते आपणा स्वतःवर आततायीपणानें जुलूम करीत आहेत, असें ह्मणावें लागत आहे. त्याची त्यांच्या हातून दुसऱ्यांनीं सुटका करून देणें अवश्य आहे, असें आह्मांस वाटतें.....अनाथ-

## आत्मवृत्त.

बालिकाश्रमांत लोकांच्या वरून नेऊन एक पांचपन्नास तरुण विधवा एका आवारांत कोंडल्या, आणि घरच्याप्रमाणेच त्यांचीं मनें संकुचित राहतील, धर्म, आचार, विचार यांच्या कोत्या कल्पना तशाच कायम राहतील अशी तजवीज केली, तर इतके कष्ट करून हा असा आश्रम स्थापण्याचे तरी कारण काय ? आणि त्यासाठीं प्रो. कर्वे यांच्या योग्यतेचा, थोर किंमतीचा मोहरा विरेस घालण्याचे तरी कारण काय ? जरूरच असेल तर एखादा धर्माभिमानाची स्वार्थानंद किंवा वेदशास्त्रशून्य बाळाचार्य तें काम करणार नाही काय ?

“ आमच्या मते पुनर्विवाहितपक्ष ह्मणून आपणांस वेगळा पंथ कल्पून सुधारणेचीं विरोध करण्यांत नवीन उपस्थित झालेला हा पुनर्विवाहितपक्ष, आणि त्यावरहि मखलाशी करून दाखवूं पहाणारा प्रोफेसर कर्वे यांनीं पसंत ठरविलेला हा तटस्थपक्ष, यांची वेळींच कानउघाडणी करून त्यांस आत्मज्ञान करून देण्याची फार आवश्यकता आहे, आणि न्या. मू. रानडे किंवा डॉ. भांडारकर यांच्या मताप्रमाणे सर्व बाजूंनीं दृष्ट सुधारणा घडवून आणणे हितकर आहे असें ज्याचे मत असेल, त्यांनीं हे काम आपले अवश्य कर्तव्य ह्मणून हातीं ध्यावयाला पाहिजे. हल्लींच्या स्थितींत एक महत्त्वाचा प्रश्न पुढे येण्याचा संभव आहे; तो हा, कीं, हल्लीं या आश्रमाला ज्यांनीं द्रव्यद्वारा मदत केली आहे, त्यांनीं ती कोणत्या समजुतीवर केली आहे ? .... पुनर्विवाह व सुधारणा यांशीं विरोध करण्यासाठीं लोकांनीं आपले पैसे प्रो. कर्वे यांच्या हातीं दिले, किंवा आह्मी ह्मणतो त्याप्रमाणे

## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाचा आश्रमांत संबंध नाही खरा, तथापि त्या प्रश्नाशी खऱ्या तटस्थवृत्तीने वागून, स्त्रीजातीची उन्नति या आश्रमांत शिकून तयार झालेल्या मुलीच्या हस्ते अंशतः तरी व्हावी ह्मणून हा फंड गोळा झाला आहे ? हा प्रश्न सोडविण्याचा खरा मार्ग आश्रयदात्यांचीं मते घेणे हा आहे. हे काम दिवसगतीवर न टाकतां अगर परिणाम काय होईल त्यास न भितां केलें पाहिजे.”

याच वेळीं २८ सप्टेंबर १९०६च्या काळपत्रांत लांबलचक अग्रलेख आला आहे. त्यांतील एक उतारा येथे देतो:—

“ येथील अनाथबालिकाश्रमसंबंधाने अतिशय कळकळ बाळगणाऱ्या आणि विशेष खटखट करणाऱ्या अशा एका गृहस्थांनीं आपला असा अंदाज प्रकट केला आहे, कीं, ही संस्था एकंदरीनें फार लोकोपयोगी अमून हिचा उपयोग हळुहळू पुनर्विवाहाच्या उत्तेजनार्थ होईल असा संभव दिसत आहे. पुनर्विवाहाचा कच्चा माल तयार करण्याचे कांहीं कारखाने अस्तित्वांत असले तर ते आजच्या स्थितीला कांहीं वाईट नाहीत. पुनर्विवाह करण्याचे एकदां आवश्यक ठरल्यानंतर मग तसल्या कलाच्या मुली साऱ्या जगभर शोधित न बसतां त्या एके ठिकाणीं गवसण्याचा कोठेंतरी अड्डा असला तर तो सोईचाच आहे. ....पुनर्विवाहित जोडप्याच्या देखरेखीखालीं ही संस्था चालू ठेवण्यांत आलेली आहे, एवढ्यावरूनच ही पुनर्विवाहाची संस्था आहे असें ठरत नाही, हे या सदगृहस्थांसहि मान्य आहे, व ती पुनर्विवाहाचीच संस्था आहे, असें त्यांचेहि स्पष्ट ह्मणणे

## आत्मवृत्त.

नाहीं; परंतु एकंदर व्यवस्थेवरून पंडिता रमाबाईची संस्था जशी अखेरीस ख्रिस्तीधर्माकडे झुकली, तसा या संस्थेचाहि कांटा एकादे वेळीं पुनर्विवाहाकडे झुकेल कीं काय, अशी त्यांनां शंका उत्पन्न झालेली आहे.”

सुशिक्षित लोकमत एवढे खवळून जाण्यास मुख्य कारण १९०४ च्या अखेरीला पार्वतीबाईनीं मुंबईच्या सामाजिक परिषदेत जें भाषण केलें, तें होतें. पुढील एका प्रकरणांत याबद्दल उल्लेख आला आहे. पार्वतीबाईंचा पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधानें स्पष्ट विरोध होता. आश्रमानें या प्रश्नासंबंधानें तटस्थवृत्ति सोडून दिल्यास आपण आश्रमाचा संबंध सोडूं असें त्या स्पष्ट झणत. मनापासून या कार्याशीं विरोध करणाऱ्या या एकट्याच बाई आश्रमांत होत्या. पण त्या नेहमीं वर्गणीच्या कामासाठीं बाहेर हिंडत असत. यामुळें त्यांचा मुलींशीं संबंध फारसा येत नसे. काशीबाई व वेणूबाई या या प्रश्नासंबंधानें अनुकूल मताच्या असून तटस्थवृत्तीचेंच धोरण त्यांनां पसंत होतें, व त्यांचाच मुलींशीं निकट संबंध असे.

वर्तमानपत्रांतील टीकांनां उत्तर देण्याच्या भानगडींत मी सहसा पडत नसें; परंतु प्रगतिपर सुशिक्षितांच्या मताचा एवढा क्षोभ झालेला पाहून मला उत्तर द्यावेंसें वाटलें, व ६ एप्रिल १९०६ च्या सुधारकाच्या अंकांत माझें पुढाल पत्र प्रसिद्ध झालें:—

“सुमारें सातआठ महिन्यांपूर्वीं बेळगांव येथील चिकित्सकांत प्रसिद्ध झालेलें एक पत्र, व आपल्या गेल्या अंकांतील एक अग्रलेख यांमुळें होणारा गैरसमज अंशतः तरी नाहीसा व्हावा या हेतूनें हें पत्र लिहीत आहे.

“कलकत्याकडील पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, आणि आपल्या-इकडील विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं पुनर्विवाहाचा जो मार्ग

## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

रेखाटला, त्याचें अवलंबन देशकालवर्तमान व आपलें बळाबळ पाहून मीं केले. पुढें या प्रयत्नास दुसऱ्या मंडळीचें साहाय्य मिळून हल्लीं त्या यत्नाचें सुकाणूं माझ्या मित्रांच्या हातांत आहे. हा यत्न करतांना सुधारणेच्या मार्गानें पुढें गेलेल्यांशीं अगर जाऊं इच्छिणाऱ्यांशीं मीं कधीं विरोध केला नाहीं. अंशतः समाजहित साधण्याच्या दृष्टीनें ज्याला जो सुधारणामार्ग इष्ट वाटेल, त्याचें त्यानें अवश्य अवलंबन करावें, यांतच सर्वांचें हित आहे. अशा मनुष्यांचा विरोध करणें, त्यांच्यासंबंधानें कुत्सित बोलणें किंवा लिहिणें, किंवा त्यांच्यासंबंधानें लोकांत गैरसमज उत्पन्न होईल असें कांहीं करणें, हें मीं पाप समजतो ! माझा त्यांच्याशीं मतभेद होऊं शकेल; पण त्यांच्याविषयीं माझी पूज्य-बुद्धि ढळणार नाहीं ! सुधारणामार्गांत पुढें गेलेला मनुष्य पाहिला, व त्याच्याइतकें धैर्य व दृढनिश्चय हीं आपल्या अंगीं नाहींत असें मनांत आलें, ह्मणजे लाजेनें मान खालीं घालावी असें वाटतें. अशा पुरुषश्रेष्ठांनां मदत करून पुण्य जोडतां न आलें, तरी निदान त्यांच्या मार्गांत विघ्न आणण्याचें पाप तरी माझ्या हातून कधीं न घडो, एवढें मीं देवाजवळ मागणें मागतों.

“सुधारणेच्या मार्गांत माझ्यापुढें गेलेले जे लोक आहेत, त्यांचें माझ्या उद्योगाला पाठबळ आहे. अशांशीं विरोध करणें ह्मणजे एक प्रकारचा कृतघ्नपणा होय, असें मीं समजतो; पण जे सद्भावानें माझ्या उद्योगाच्या उलट दिशेनें यत्न करीत असतील त्यांच्याशीं हि मला विरोध कर्तव्य नाहीं. ज्याला जो मार्ग शुद्ध व इष्ट वाटेल त्यानेंच त्याला जाऊं देण्यांत एकंदरींत सर्वांचें हित आहे.

असें मला वाटते. दुसऱ्याच्या वाटेला न जातां आपल्याला जें कांहीं कर्तव्य असेल तें करावयाला प्रत्येकाला पाहिजे तेवढें क्षेत्र मिळेल. 'आपलें काम बरें व आपण बरें' हा माझा क्रम फार दिवसांचा आहे, व तो तसाच कायम रहावा, अशी माझी इच्छा आहे.

“सुधारणेच्या मार्गांत पुढें गेलेल्यांविषयीं एक प्रकारची पूज्य-बुद्धि मनांत वागवावी असा माझा यत्न असतो, व मार्गें असलेले लोक जेवढें करीत असतील तेवढ्यांतच मी समाधान मानून घेत असतो.

“असो. आतां विधवाविवाह व विधवाशिक्षण या दोहोंच्या संबंधाकडे वळतो. आपल्या समाजाची स्थिति लक्ष्यांत घेतां विधवाशिक्षणाचें काम विधवाविवाहापासून अगदीं अलिप्त अशा रीतीनें चालविलें असतां तें लोकप्रिय होऊं शकेल, असें माझे मत बरेच वर्षांपासून आहे, व तें अजून कायम आहे. ही कल्पना प्रथम पुनर्विवाहाच्या मंडळींतून निघाली, व तिचें थोडें काम पुनर्विवाहाच्या मंडळींतच झालें, ही गोष्ट खरी. पण अगोदर पूर्ण विचार झाला, नंतर कृतीला प्रारंभ झाला, अशांतला हा प्रकार नव्हे. जसजसे विचार बदलत गेले तसतसे फेरफार होत गेले, आणि विधवाविवाह व विधवाशिक्षण हीं दोन्ही कामें अगदीं वेगवेगळीं चालविण्याचा संकल्प करून तीं मी चालवूं लागलों. हें माझे करणें चुकीचें झालें असें कित्येकांस वाटत असेल, व तें कदाचित् तसें असेलहि; परंतु माझे मत अजून कायम आहे. पुनर्विवाहाशीं अगदीं संबंध नसलेला कोणो मनुष्य जर आश्र-



माचा व्यवस्थापक असता, तर हल्लीची अडचण उत्पन्न झाली नसती; परंतु मी स्वतः पुनर्विवाहित असून माझ्याकडेच व्यवस्थापकत्व असल्यामुळे, पुनर्विवाहाशी अगदी-संबंध काही अशा रीतीने आश्रमाचे धोरण राखणे ताजुक काम झाले असून, पुनर्विवाहित मनुष्य मुख्य आहे तेव्हां पुनर्विवाहासाठीच ही संस्था असली पाहिजे, असा लोकांचा समज होणे अगदी स्वाभाविक होते. अशी पुढकळांची समजूत होती, व अजूनहि आहे. होतां होईल तों कोणाला संशयाला जागा ठेवू नये अशा रीतीने माझे वर्तन होते, व आहे. पुनर्विवाहाच्यासंबंधाने अनुकूलहि नाही व प्रतिकूलहि नाही असा आपला राख मी ठेविला आहे, व शिक्षकिर्णीनांही तसाच तो ठेवण्याविषयी माझे सांगणे आहे. हा संबंध वर दर्शविल्या रीतीनेच राहणे इष्ट आहे, असें माझे मत आहे.

“यांत प्रसंगी चूक घडलीच तर पुनर्विवाहाला अनुकूल अशी घडण्यापेक्षां विधवाशिक्षणाला अनुकूल अशी घडेल, तर एकंदरीत बरे, असें मला वाटते. विधवाविवाहाच्या प्रश्नाशी एकजीव झालेलीं माणसें समंजस व विचारी आहेत; परंतु आश्रमाच्या आजच्या व भावी विद्यार्थिनींचे पालक तितके समंजस असण्याचा संभव नाही. थोडेंसे कारण झाले, किंवा झालेंसे वाटले, तरी तेवढ्यानेंही बराच घात होण्याचा संभव आहे. यासाठीं अधिक समजुतीच्या मनुष्यांनीं आपल्या कमी समजुतीच्या बांधवांसाठीं घस सोसणे फार थोरपणाचें दर्शक होईल. विधवाविवाहाचा उद्योग हें कांहीं अंशांनीं माझेच अपत्य आहे. त्याच्या नाशास मी प्रवृत्त होत आहे, अशी समजूत माझ्या कित्येक मित्रांची

## आत्मवृत्त.

झाली आहे, व इतरांचीहि ते तशी करून देत आहेत, ही अत्यंत खेदजनक गोष्ट आहे. विधवाविवाहाच्या प्रश्नांत माझे हिताहित अशा रीतीने गुंतून गेलेले आहे, कीं, मी त्या प्रश्नाची हेळसांड करणे शक्यच नाही! आश्रमाशीं जेव्हां संबंध येतो, तेव्हां या प्रश्नासंबंधानें जरी माझी वृत्ति तटस्थपणाची आहे, तरी इतर प्रसंगीं ती तशी नाही. सदसत्, योग्यायोग्य, इष्टानिष्ट हा विवेक करण्याचें जें सामर्थ्य ईश्वरकृपेनें मला प्राप्त झालेले आहे, त्यांच्या कसोटीनें जी वृत्ति तटस्थ अशी मला वाटते, तीच आश्रमाशीं प्रसंग आला असतां मी ठेवीत असतो. हल्लीं आश्रमाचें जें धोरण आहे तेंच कायम राहणें इष्ट आहे, असें माझे मत आहे. या धोरणानें पुनर्विवाहाच्या कार्याचें अणुभरहि नुकसान होत नाही, हेहि आपले मत मी स्पष्टपणें लिहून ठेवितों. पुनर्विवाहाला अनुकूल अशाच लोकांचा भरणा वर्गणीदारांत मोठा आहे, तेव्हां त्यांनीं आपल्या मतांच्या जोरावर हल्लींचें धोरण बदलावें, असाहि इशारा देण्यांत आला आहे. तटस्थवृत्तीचें जें चित्र माझ्या मित्रांनीं वठविलें आहे तें सर्वस्वी खरें नाही, एवढेंच मी येथें सांगतो. पण तें सर्वस्वी खरें, अशी ज्यांची समजूत झाली असेल त्या व इतर पुनर्विवाहाच्या हितचिंतकांस माझे एवढेंच सांगणें आहे, कीं, सद्वृत्त हो ! पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाच्या दृष्टीनेंच तुम्हां हे धोरण बदलण्याच्या यत्नास लागूं नका. धोरण बदलल्यानें पुनर्विवाहाच्या उद्योगाला जो आज फायदा होईल त्यापेक्षां तें न बदलल्यानें कालान्तरानें अधिक होईल. दुसऱ्याहि एका कारणानें तुम्हीं या यत्नास लागूं नका, असें मी त्यांस सांगेन.

## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

विधवाशिक्षणाच्या कार्यासाठी विधवाविवाहाच्या कार्याने असा स्वार्थत्याग करणे फार थोरपणाचें होईल !

“पुनर्विवाहाच्यासंबंधानें विशेष नेटानें उद्योग होणें जरूर आहे, व त्यांतिल एक मुख्य काम पुनर्विवाहेच्छु विधवांसाठीं एक निराळें विधवागृह काढणें, हें आहे. उद्योग करणाराला साहाय्य खचित मिळेल. ‘विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळी’ जवळ चार हजार रुपये आहेत. मुद्दल कायम ठेवून व्याजाचा उपयोग या कामीं करतां येण्यासारखा आहे. मला हें काम हातीं घेण्याला कधीं वेळ मिळेल कीं नाहीं, याबद्दल मोठी शंका आहे; परंतु जर कोणीं हें काम हातीं घेईल, तर या कामासाठीं सवडीनें कांहीं अटींवर एक हजार रुपये द्यावे, असा माझा हेतु आहे. ईश्वर-कृपेनें माझ्या आयुष्याची दोरी बरीच बळकट राहिली, व तोंप-र्यंत या उद्योगाला कोणीं हात घातला नाहीं, तर कदाचित् मीहि तो हातीं घेईन. सवड झाल्यास ज्या कित्येक गोष्टींबद्दल यत्न करण्याचें मीं योजिलें आहे, त्यांपैकीं हा एक आहे.

“आधींच सुधारणापक्ष किती तरी लहान आहे. त्यांत पुनर्विवाहपक्ष ह्मणून एक तट आहे, व तो इतर सुधारणांनां विघा-तक आहे अशी कित्येकांची समजूत व्हावी, व ती पसरत जावी, यापेक्षां आणखी आत्मघातक तें काय असावयाचें ! मला वाटतें, कीं, जीं जीं मनुष्ये जें जें करण्यास तयार असतील, तेवढ्या-पुरतेंच त्यांचें साहाय्य घेऊन, त्यांच्या अंगांत पुढें येण्याचें सामर्थ्य नाहीं ह्मणून त्यांजवर न रागावतां व त्यांचा तिर-

## आत्मवृत्त.

स्कार न करितां पुढें जाणारांनीं बाकीचा बोजा जर आपला आपणच हौसेनें उचलला, तर किती वहार होईल !

“ लोकाकल्याणासाठीं झटणाऱ्या सत्पुरुषांनीं ! जी अल्पसेवा मी करित आहे, तिच्यासंबंधानें आपला गैरसमज झाला असल्यास तो अंशतः जरी दूर झाला, तरी या लिहिण्याचें सार्थक झालें, असें मी समजेन. मला या कामांत अधिक लिहिणें इष्ट वाटत नाहीं. अधिकउण्या शब्दाबद्दल माफी व्हावी, ही विनंति.”

यानंतर बरीच वर्षे या प्रकरणासंबंधानें कोणी उचल केली नाहीं; परंतु १९११ सालीं आश्रमाच्या एका थोर आश्रयदायानें निकराचे पत्र लिहिलें, त्याचा सारांश “ ही संस्था पुनर्विवाहाला अनुकूल झणून तरी प्रसिद्ध करा, नाहीं तर प्रतिकूल झणून तरी स्पष्ट खुलासा होऊं या, ही मध्यस्थ वृत्ति नको ! ” असा होता. या पत्राचा विचार ता. २१ जून १९११ रोजी भरलेल्या व्यवस्थापक मंडळाच्या सभेत होऊन सर्वानुमते

“The Hindu Widows' Home is a strictly educational institution, and as such, its attitude towards the question of widow-marriage can only be one of absolute neutrality. The committee, however, is of opinion, that when it is settled by the guardians of a widow that she should be married, and active steps have begun to be taken, it is desirable, that such guardians should withdraw the girl from the Home in consideration of the disturbing influence which the matter is bound to exercise, not only on the mind of the girl concerned, but also on the minds of the other girls in the Home.”

## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह.

अशा रीतीने या प्रश्नाचा शेवटचा निकाल लागला. आश्रमाने या प्रश्नासंबंधाने जरी तटस्थवृत्ति स्वीकारली, तरी इंग्रजी धर्तीवर सुरू झालेल्या अलीकडल्या शिक्षणाचा स्वभावधर्मच असा आहे, की, बाबा-वाक्य प्रमाण न मानतां खरेखोटे, बरेवाईट, न्यायअन्याय इत्यादि गोष्टींचा विचार ज्याचा त्याने स्वतंत्र रीतीने करण्याकडे विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति व्हावी. शेजेबाईने कोबडे झांकले तरी सूर्य उगवावयाचा राहत नाही, या ह्यणीप्रमाणे विद्यार्थिनांच्या मनांवर संस्कार होण्याला अनेक साधनें अपतात, तीं बंद करणे शक्य नाही ! मनुष्य नव्या शिक्षणाच्या मार्गात असले ह्यणज प्रौढ ज्ञान्यानंतर अशा प्रश्नाचा विचार केल्यावांचून ते कदापि राहणार नाही. शिष्याय स्वार्थाच्या विचाराची मदत न्यायाच्या बाजूलाच असल्यामुळे विरुद्ध मताचा मनावर प्रः कण्याचा यत्न झाला असे गृह्यात धरले, तरी तो टिकणे शक्य नाही. या स्वभाविक परिणामाला अनुमरूनच मी आपल्या पत्रांतील ठळक वाक्य लिहिले होते, व ते खरे झाले, असे पुढील आंकड्यावरून सिद्ध होईल.

१८९९च्या आरंभी एका विधवेनिशी स्वतंत्र आश्रमाला सुरुवात झाली. तेव्हांपासून आतांपर्यंतच्या पंधराभोळा वर्षांत दक्षिणी लोकांत एकंदर पुनर्विवाह सुमारे पंचावन्न झाले त्यांतल वधूःकां अनाथबालिकाश्रमां-तील जुन्या विद्यार्थिनींची संख्या पंचवीस आहे. हे पंचवीस पुनर्विवाह आश्रमाने या कार्याची बिलकुल तरफदारी न करितां झालेले आहेत. याःकीं आठ, मुलींच्या पालकांनीं पुढाकार घेऊन घडवून आणलेले आहेत, व चार पालकांची गुप्त परवानगी मिळून झालेले आहेत. ज्याच्या जवळचे कोणी काळजी करणारे नाही अशा पांचजणांनीं स्वतःच्या जबाबदारीवर ते घडवून आणले, व राहिलेल्या आठजणांनीं आसर्वग विरुद्ध असतां वयांत आल्यावर स्वतःच्या बळावर पुढ पाऊल टाकलेले आहे.

## प्रकरण पंचेचाळिसावें.

### अनाथबालिकाश्रम आणि विधवावपन.

विधवाविवाह अगर स्त्रीशिक्षण यांच्यासाठी जितके नेट्याचे प्रयत्न झाले, तितके केशवपनासंबंधाने झालेले नाहीत. पुष्कळ वेळां असे घडते, कीं, ज्या सुधारणेवांचून फारसे अडलेले नसते, ती सुधारणा मागे पडून राहते. देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे यांजमध्ये शरीरसंबंध वडून येणे ही गोष्ट किती तरी सोपी आहे; पण आजपर्यंत जितके पुनर्विवाह झाले आहेत, त्यांच्या निम्नाने देखील असलीं लग्ने घडून आलीं नाहीत !

वैधव्याचा नवीन घाला ज्यांवर पडतो, त्यांचे वपन करण्याचा प्रघात हळूहळू कमी होत आहे, ही गोष्ट खरी. तथापि शहरांत राहणारे लोक अगर त्यांच्याशी निकट संबंध ठेवणारे लोक या प्रश्नासंबंधाने जितके तयार झालेले दिसतात, तितके खेज्यापाज्यांतले लोक तयार नाहीत. शहरापासून दूरदूरच्या भागांत हा प्रघात अजून बऱ्याच जारीने सुरू आहे. एकदां विधवेचे वपन झाले तर तिचा आयुष्यक्रम कायमचा आंखला गेला, असे बहुधा घडते. मग ती विद्याव्यासंग अगर पुनर्विवाह यांविषयी कल्पनासुद्धां मनांत आणू शकत नाही. पुढे तिला पूर्वीच्या रुळलेल्या मार्गांत आपला जन्म कंठावा लागतो. शाळेत जाण्यासंबंधाने अगर पुनर्विवाहासंबंधाने सकेशा विधवांच्या मनाची तयारी जशी लवकर होऊ शकते, तशी विकेशा विधवांच्या मनाची होऊ शकत नाही. थाला अपवाद अशीं कांहीं उदाहरणे घडलीं आहेत; पण तीं फार थोडीं आहेत. सकेशा विधवांनी शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी दिवसेंदिवस अधिक प्रमाणाने पुढे यावे, असे घडणे शक्य आहे; पण विकेशा विधवांनी पुनः शिरोभूषण

## अनाथवालिकाश्रम आणि विधवावपन

धारण करणे हे मात्र भयंकर मानले गेल्यामुळे फारसे शक्य नाही. सकेशा विधवा घरांत असल्या तरी ज्यांना विशेष कांहीं वाटत नाही असे शंभर लोक घेतले, तर त्यांतले पांचहि आपल्या घरांतील विकेशा विधवेला सकेशा व्हावयाला अनुमत देणार नाहीत.

एकदां कोणतीहि गोष्ट अंगवळणी पडली झणजे ती कितीहि हिडिस असली, तरी तिचा वीट येत नाहीसा होतो. दर पंधरवड्याला अगर माहि-न्याला या किळसवाण्या कृतीची नापितामार्फत पुनःपुनः आवृत्ति करणे हा शिष्टाचार समजला जावा, व ज्यांना तो अनाचार वाटतो त्यांनी डोळ्यांवर कातडे ओढून स्वस्थ बसावे, यापेक्षां आमची अत्यंत दीनावस्था सिद्ध करण्याला दुसरें काय पाहिजे आहे? ज्या विकेशा विधवांच्या मनांत या प्रश्नासंबंधानें विचारजागृति झाली असेल, त्यांनी लोकापवादाला न भितां या कामी उदाहरण घालून द्यावयाला पुढे सरसावले पाहिजे. पन्नासपन्नास साठसाठ वर्षांच्या वयाच्या कांहीं वयस्क विधवा जर या कामी पुढे सरसावतील, तर त्याचा लोकमतावर फार परिणाम होईल. या हिडिस प्रकाराचे तात्कालिक दुष्ट परिणाम झणण्यासारखे घडत नाहीत ही गोष्ट खरी; पण ही चाल झणजे आमच्या मनाच्या दुर्बलतेचें एक दृश्य चिन्ह आहे, असें मला वाटते.

विधवावपनासंबंधानें शहरांतील स्थिति हल्ली बरी आहे; परंतु खेडेगांवी यासंबंधाची तीव्रता बरीच आहे. विशेषतः एकदां वपन झालेले असून पुनः केशकलाप धारण करणे अत्यंत निंद्य मानिले जाते. यासंबंधानें पंधरा-वीस वर्षांपूर्वी कोंकणांत घडलेले एक उदाहरण नेहमीं माझ्या मनांत येते. माझ्या माहितीच्या एका बाईच्या घरी सुधारणेच्या कित्येक विषयांवर संभाषणें होत, तीं यांच्या कानी पडत. विधवांचें वारंवार वपन करणे हा शुद्ध अनाचार आहे, असें या बाईचे यजमान झणत असत, व या बाईंनाहि तें तसें वाटूं लागलें होतें. त्यांजवर तसा प्रसंग आला,

## आत्मवृत्त.

तेव्हां त्यांनीं एकदां पतीच्या प्रेतावरोबर दहन करण्यासाठीं आपला केशभार अर्पण केला; पण पुनः त्या प्रसंगाला मान वांकविण्याचें त्यांनीं नाकारलें ! त्या बाईचे मुलगे चांगले कर्तेश्रूते होते; पण त्यांपैकी कोणीहि तिला पाठबळ देईना. उलट, तूं अमें करशाल तर आम्ही कोणीहि तुला जवळ ठवणार नाहीं, असा त्यांनीं तिला आपला मनोदय कळविला; आणि जेव्हा त्या बाईंनीं कोणाचें न ऐकतां आपला निश्चय तडीला नेला, तेव्हां बहिष्काराच्या भीतीनें त्या मुलांनीं त्यांनां वेगळें ठेविलें. अखेरीला वेगळ्या खोलींत एकटें राहून त्यांनीं जन्म काढिला; परंतु रूढीनें आपलें शिकामोर्तव मारलेल्या या अनाचाराला त्या बळी पडल्या नाहींत ! मी एकदां कोकणांत गेलो असतां मुद्दाम निरोप पाठवून त्यांनीं मला बोलावून नेलें, व आपल्या दुःख चां कथाणी सांगितली. बहिष्काराच्या भीतीनें प्रत्यक्ष मुलांनीं आपल्या आईशीं अशा रीतीनें वागावें, यापेक्षां रूढीचा जुलूम आणखी तो कसा असावयाचा ! यांच्या देहावसानानंतर प्रेताला अग्नि देण्याच्या वेळीं वपनाचा आग्रह कोणी धरिला नाहीं, व त्यांचें क्रियाकर्मांतर यथाविधि झालें, हें मोठें भाग्यच समजावयाचें !

आश्रमानें या कार्याला अप्रत्यक्ष रीतीनें थांडीशी मदत केली आहे. दहाबारा वर्षांपूर्वी जेव्हां यासंबंधानें पडिलें उदाहरण आश्रमांत घडून आलें, तेव्हां जुन्या आचारविचारांत रुळलेल्या पार्वतीबाईंना ही गांष्ट असह्य वाटली, व याबद्दल यांनीं शक्य तितका तिरस्कार व्यक्त केला. परंतु इतर स्त्रियांनीं या कामीं मनाचा थोरपणा दाखविल्यामुळे या उपक्रमांत व्यत्यय आला नाहीं. यानंतर कधीकधी असा एकादा प्रकार घडावा; या रीतीनें आजपर्यंत अशीं सातआठ उदाहरणें घडलीं. अलीकडलें खुद्द पार्वतीबाईंचें उदाहरण फार महत्त्वाचें आहे. पार्वतीबाईंच्या विचारांत झालेला फरक व तो झाल्यानंतर त्याप्रमाणें आचरण करण्यांत त्यांनीं दाखविलेलें धैर्य, हीं प्रशंसनीय आहेत ! या कामीं पुढें



## अनाथबालिकाश्रम आणि विधवावपन.

पकल टाकतांना जेव्हां त्यांनीं मज्जी सहा विचारली, तेव्हां त्यांनीं वसेहि सांगितलें कीं, माझ्या या कृत्यापासून जर आश्रमाला अपाय होत असेल तर आश्रमाशीं संबंध आहे, तोपर्यंत मी ही गोष्ट करीत नाहीं. पार्वतीबाईंची ही तयारी पाहून मला अतिशय आनंद झाला. पार्वतीबाईंच्या या कृत्यानें कांहीं लोकांचा आश्रमाविषयीं प्रतिकूल ग्रह होईल असें मला वाटलें, व तें खरेहि ठालें; परंतु आश्रमावर त्यामुळे झणण्यासारखा परिणाम होणे शक्य नाहीं, हेहि स्पष्ट दिसत होतें; यामुळे मी मोठ्यां आनंदानें त्यांनां रुकार दिला.

कोणीं एखादी गोष्ट केली तर तिजबद्दल सद्बुद्धीनें अनुमान न कारणां दुर्बुद्धीनें करावें, असा मनुष्यस्वभावच दिसतो. एकलोक वळा चांगलीं चांगलीं मनुष्यसुद्धां या अनिष्ट मनावृत्तीला बळी पडून तींमुळे उत्पन्न होणारे लोकप्रवाद पसरित असतात. पार्वतीबाईंच्या मनात पुनर्विवाह करण्याचें आल्यामुळे त्यांनीं हा मार्ग स्वीकारला आहे, व लवकरच त्यांचा पुनर्विवाह होणार आहे, अशी बातमी मुंबईत संभावित लोकांत पसरली असून तिचें प्रतिबिंब पुण्यांतहि पडलें होत, व यांतले खरे जाणून घेण्यासाठीं आश्रमाच्या एका हितचिंतकांनीं मजकडून याचा खुशसा करून घेतला. जिनें एक तप आश्रमाच्या निरपेक्ष सेवेत घालविलें, व जिची चाळिशी उलटून गेलेली असून जिला बी. ए. झालेला पंचविशींच्या सुमाराचा एक मुठगा आहे, तिनें पुनः केशकलाप धारण करण्याचें मनांत आणण्याला दुपरें कांहीं कारण या कल्पकाला सुचलें नाहां! अस या कामा पुढे येणाऱ्या स्त्रियांनां लोकप्रवाद सहन करावे लागणारच ! पण कोणत्याहि सुधारणा जनतेचे प्रहार कोणीतरी सहन केल्यावांचून घडून येणे शक्य नाहीं ! सदाचरणी पोक स्त्रिया या कामीं केत्ता घालून देण्याला पुढें सरसावतील काय ?

## प्रकरण शेचाळिसावें.

### आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

स्वधारण मानानें पाहतां आरंभापासून आतांपर्यंत आश्रमाचें काम एकंदरीत फार चांगलें चालून त्याची एकसारखी प्रगतिच होत आहे, ही गोष्ट खरी; परंतु त्याजवर वेगवेगळ्या स्वरूपांचीं संकटें मधुन-मधून येऊन त्याविषयी लोकांचे गैरसमज व कलुषित बुद्धि झाली नाही, असें मात्र नाही. त्यांपैकीं एका संकटाचा उल्लेख मागल्या एका प्रकरणांत झाला आहे. दुसरीं कांहीं या प्रकरणांत देण्याचें योजिलें आहे.

श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांनीं १९०४ सालीं आश्रमासाठीं वर्गण्या मिळविण्याच्या कामाला आरंभ केला. त्याच वर्षाच्या अखेरीला राष्ट्रीयसभा व राष्ट्रीयसामाजिकपरिषद् यांच्या बैठकीं मुंबईला झाल्या. तेव्हां त्यांनीं सामाजिक परिषदेत बोलण्याचें धाडस केलें. त्या भाषणांत त्यांच्या अंगचें धैर्य, समयसूचकता, वक्तृत्व वगैरे गुण निदर्शनाला आले; परंतु कोते विचार आणि अदूरदर्शीपणा यांच्या प्राबल्यामुळें आपण काय बोलतो, याचें भान त्यांनां राहिलें नाही. त्यांनीं सुधारकांवर आणि विशेषतः मुंबईतील स्त्रीवर्गावर, शत्रु उचलले. त्यांचे आचाराविचार आणि पोषाखाच्या तऱ्हा वगैरेसंबंधानें खरमरीत टीका केली. पार्वतीबाईंच्या आयुष्याचीं पंचवीस वर्षे खेडेगांवांत गेलेलीं होती, व पुढलीं सात-आठ वर्षे पुण्यांत, परंतु शालेच्या कोंपऱ्यांत गेलेलीं. अशा बाईला सुधारकवर्ग आणि मुंबईतील पुढें गेलेला स्त्रीवर्ग यांचें वागणें अत्याचाराचें वाटावें, यांत नवल नव्हतें; पण त्यांनीं आपली योग्यता व वेळ अवेळ न पाहतां अशा रीतीनें अनेक लोकांचीं मनें दुखविलीं. सापाच्या शेंपटीवर पाय पडला झणजे त्याची जी अवस्था होते, ती पार्वतीबाईंच्या

## आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

भाषणानें कित्येकांची झाली. त्या वेळीं हजर असलेले लोक तो प्रसंग कधीं विसरणार नाहींत. वर्तमानपत्रांतून त्यांजवर गहजब होऊं लागला, व अशा बाईला आश्रमांतून काढून टाकावें, अशा उघड सूचना होऊं लागल्या. खाजगी पत्रांचा तर मजवर भडिमारच झाला! हें वादळ कसे शांत होतें, याची मला मोठी काळजी पडली. पार्वतीबाईंचा अविचार नाहींसा होऊन काळेंकरून त्या सुधारणेच्या कार्याचा एक आधारस्तंभ होऊन रहातील अशी मला आशा होती, ती बऱ्याच अंशीं सफल झाली आहे, व आणखी सफल होण्याचीं चिन्हे दिसत आहेत. पण सर्व गोष्टी हळुहळू क्रमानें व्हाव्या लागतात. उतावळेपणानें कार्य बिघडण्याचा संभव असतो. हळुहळू सर्व स्थिरस्थावर झालें; परंतु पुष्कळांचा बरेच वर्षे पार्वतीबाईंवर कटाक्ष होता.

पुनर्विवाहाच्यासंबंधाचें आश्रमाचें धोरण आणि त्यासंबंधानें वर्तमानपत्रांतून झालेला विपर्यास व अतिशयोक्ति, यांनाहि अप्रत्यक्ष रीतीनें पार्वतीबाईं बऱ्याच कारण झाल्या. पार्वतीबाईंचें प्रकरण चालू असतांच पुनर्विवाहासंबंधीं चर्चा सुरू झाली. पार्वतीबाईंसंबंधानें फारच प्रतिकूल ग्रह अगोदरचाच झालेला असल्यामुळे या प्रश्नाला अधिक तीव्र स्वरूप आलें. याची सविस्तर हकीकत दुसऱ्या एका प्रकरणांत दिलीच आहे.

याच सुमाराला धर्माविषयीं नाजूक मनोवृत्तींच्या मनुष्यांचीं मनें आश्रमाविरुद्ध खवळण्याला एक प्रकरण उपस्थित झालें. एका गुजराती गृहस्थांनीं पंचवीसशें रुपयांची आश्रमाला देणगी देऊं केली. तींत त्यांना दोन गोष्टी पाहिजे होत्या. एक लहानसें देऊळ व प्लेगसारख्या सांसर्गिक रोगाचा प्रादुर्भाव आश्रमांत झाला असतां त्यासाठीं एक लहानसें हॉस्पिटल. देवळासंबंधानें अनेक गोष्टी विचार करण्यासारख्या होत्या. सकेशा विधवेच्या हातचें पाणी अगर गंध देवपूजेला चालूं नये, अशी ब्राह्मण समाजातील शिस्त आहे. तेव्हां सकेशा विधवांनीं प्राणप्रतिष्ठा केलेल्या

## आत्मवृत्त.

मूर्तीची पूजा वगैरे करावी की नाही, त्याचप्रमाणे ब्राह्मणेतर विधवांनी त्या मूर्तीला शिवावे की नाही, असले नाजूक प्रश्न उपस्थित व्हावयाचे. शिवाय, देऊळ झटले झणजे त्याला विशेष भविष्यपणा आला. ते निरंतर कायम ठेवण्याची आणि नित्य पूजेअर्चेची व्यवस्था राहिली पाहिजे. ही नाजूक जबाबदारी घेणे बरे नव्हे, यासाठी त्या गृहस्थांचे मन बळविण्याचा आम्ही यत्न केला. मुं. ई. वे. रा. व. ना. त्रि. वैद्य हे आश्रमाचे हितकर्ते आहेत. आमच्या विनंतीवरून त्यांनी त्यांची गांठ घेऊन देवळाच्या ऐवजी देवघर बांधण्याला संमति मिळवून आम्हांला तसे लिहिले. यावर तारीख २६ ऑगस्ट १९०६ रोजी भरलेल्या कमिटीच्या सभेत विचार होऊन झालेल्या निकालाबद्दल प्रो. सी. डिंगुकांत उल्लेख आहे, तो येणे-प्रमाणे:—

“शेट.....यांच्या सूचनांबंधाने रा. व. ना. त्रि. वैद्य यांचे पत्र † वाचण्यांत येऊन स्पर्शजन्य रोगासाठी लहानसे इस्पितळ बांधण्यासाठी रुपये बाराशे, व तुलसीवृंदवन आणि देवघर यांच्यासाठी रुपये तेराशे अशा शेटजींच्या दणण्या आभारपूर्वक स्वीकाराव्या.”

त्यानंतर ता. ६ सप्टेंबर १९०६ च्या कमिटीच्या सभेच्या प्रो. सी. डिंगांत पुढील उल्लेख आहे:—

“स्पर्शजन्य रोगाने आजारी असलेल्या रोग्यांसाठी घर व देवघर यांच्या जागा कायम करण्यांत आल्या, व दाहोच प्लान पसंत होऊन ते शेटजींकडे पाठविण्याचे ठरले.”

† “I saw Mr..... .. and he has authorised me to inform you that he is prepared to defray the cost of two rooms to accommodate inmates suffering from infectious or contagious disease (estimated to cost about Rs. 1200) and a Devghar (instead of a temple) with a Tulasi Vrindavan. He anticipates that the estimate for Devghar will not exceed Rs. 1200 or 1300.

Bombay, 22nd August 1906.

Narayan T. Vaidya.

## आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

रा.ब. ना. त्रि. वैद्य यांजबरोबर मी एकदोन वेळां त्यांजकडे गेलों होतो, व यानंतर आश्रमाचे एंजिनियर श्रीयुत मोरोपंत गोखले यांच्याबरोबर प्लान दाखविण्यासाठी जाऊन त्यांची दोन वेळां गांठ घेतली; परंतु मध्यंतरी कांहीं कारणानें आश्रमाविषयी त्यांचें मन कलुषित होऊन त्यांनी आपला तो विचार सोडून दिला. या कामीं मी श्रीयुत चा. गं. टिळक यांच्याहि मध्यस्थीचा प्रयत्न केला. शेटजींचा त्यांजवर विशेष विश्वास होता असें दिसल्यावरून त्या उभयतांची गांठ घालून देण्यासाठी मी मुद्दाम मुंबईम गेलों होतो. त्यांची गांठ अखेरीला परत येतांना स्टेशनावर दहा मिनिटें पडली; परंतु ही सर्व खटपट व्यर्थ गेली.

या प्रकरणासंबंधानें धर्माभिमानी वर्तमानपत्रांनी अधिकउणे लिहून आश्रमाविद्द खूब आंरड केली. उत्तर देण्याच्या भानगडीत मी पडलों नाहीं. उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करण्यानें लोकमत कधीकधी अधिक कलुषित मात्र होतें, व निष्कारण वादमाजतो. ज्यांनीं खाजगी रीतीनें या प्रकरणीं चौकशी केली, त्यांचें समाधान करण्यांत आलें. अजूनहि यासंबंधानें केव्हां केव्हा प्रश्न विचारण्यांत येतात.

आश्रमाच्या चालकांची अगर व्यवस्थापक मंडळाच्या सभासदांचीं मते कशींहि असलीं, तरी हिंदु धर्माच्या तत्वांवर आश्रम आरंभापासून चालत आला आहे, व तो तसाच चालू राहिल. आश्रमांत देव आहेत, व देवपूजा करणाऱ्या स्त्रिया आहेत. श्रीयुत गोविंद बल्लाळ देवल यांनीं कांहीं अटींवर गीतांबंदिर बांधण्यासाठी तीन हजार रुपये दिले, त्यांचा स्वीकार करण्यांत आला आहे. त्यांच्या अटींचा विचार करण्यासाठी ३ सप्टेंबर १९०७ रोजी व्यवस्थापक मंडळीची सभा भरली होती, तींत ते हजार होते. त्यांनीं लेखी सूचना आणल्या होत्या, त्यांत किरकोळ शाब्दिक फेरफार होऊन त्यांचा लेख पसंत झाला. तो १९०७ सालच्या ह्यणजे बाराव्या वार्षिक रिपोर्टांत प्रसिद्ध केला आहे. तो लेख येणेंप्रमाणें:—

## आत्मवृत्त.

“हिंगणें येथील अनाथबालिकाश्रम हिंदुधर्मतत्त्वांप्रमाणें चालावयाचा असल्यामुळे त्या आश्रमाला जोडून आश्रमांतील विद्यार्थिनींच्या उपयोगाकरितां मंदिर बांधण्यासाठीं मीं जीं तीन हजार रुपयांची रक्कम दिली, ती खालील अटीवर दिली आहे.

[अ] या मंदिराचा उपयोग श्रीमद्भगवद्गीतापठन, वाचन, निरूपण, पुराण, कीर्तन, भजन व नीतिपर व्याख्यानंे वगैरे फक्त धार्मिक कामांकरितांच व्हावा.

[ब] आश्रमांत रहाणाऱ्या विद्यार्थिनींनीं आपलीं दररोजचीं नियमित धर्मकृत्यें सदर मंदिरांतच करित जावीं. त्याशिवाय इतर ठिकाणीं धर्मकृत्यें करण्यास त्यांस हरकत नाही. आश्रमांतील इतर स्त्रियांस सदर मंदिरांत आपलीं धर्मकृत्यें करण्याची मोकळीक आहे.

[क] हिंदूवांचून इतर कोणासहि या मंदिरांत जाण्याची मनाई असावी. तशीच हिंदूंनीं अस्पर्श जातींस मंदिरांत जाण्याची मनाई आहे.

[ड] मंदिरांत जाणारांनीं जोडा, बूट वगैरे पादत्राणें वाहेर काढून ठेवून आंत जावें.

[ई] “परलोकवासी सौभाग्यवती राधाबाई, भ्रतार गोविंद बल्लाळ देवल, रहाणार सांगली, हरिपूर, यांचे स्मरणार्थ.” असा मंदिर बांधल्याचें वर्ष घातलेला शिलालेख मंदिराबाहेर दारावर लावावा. सदर अटीहि एका फळ्यावर मोठ्या अक्षरांनीं लिहून दारावर तो फळा लावावा.”

येणेंप्रमाणें आश्रमाच्या धार्मिक धोरणासंबंधानें स्पष्ट निकाल झालेला आहे. दोन वर्षांपूर्वी महिलाविद्यालय बांधण्यांत आलें, त्यांत देवघर आहे. श्रीयुत देवल यांचें वेगळें गीतामंदिर लवकरच बांधण्यांत येईल.

आतां वेगळ्या प्रकारच्या संकटांकडे वळूं. ‘जेथें गांव आहे तेथें महारवाडा असावयाचाच,’ अशी ह्मण आहे. भिन्नभिन्न परिस्थितींतून आलेल्या अनेक ठिकाणच्या एवढ्या स्त्रीसमाजांत क्वचित् एकादी चंचल

## आश्रमावरोल कांहीं कठिण प्रसंग.

स्रो निघावयाची. असे उदाहरण अगदीं न घडेल तर मोठे आश्चर्यच समजावयाचें.

‘ अनृतं साहसं माया ’ या कव्युक्तीला पुष्टि देणाऱ्या थोड्याशा विद्यार्थिनांनीं आश्रमावर अनुग्रह करून मधुनमधून त्याजवर वेडेवांकडे प्रसंग आणले, हे एकपरी बरेच झाले. अशा प्रसंगांमुळे लोकांमध्ये मधुन-मधून संस्थेविषयीं अविश्वास उत्पन्न होतो, तो नाहींसा करण्यासाठीं चालकांनां विशेष सावधपणानें वागावें लागतें, हे एकंदरीत हिताचेंच आहे.

एका संभावित गृहस्थांनीं एका चांगल्या कुटुंबांतील मुलीला आश्रमांत आणून घातले. ती मुलगी चांगली सुखभावाची होती, व बुद्धीनें हि बरी आणि अभ्यासी दिसून आल्यामुळे तिला आह्मीं एक स्कॉलरशिप्हि दिली होती. आश्रमांत ती दहाबारा महिने होती. त्या मुदतींत तिचें वाईट वर्तन आह्मांला कांहींच दिसलें नाहीं. पण ती आश्रमांत येण्यापूर्वीं विचारीवर पाश टाकला गेला होता, असें मागाहून कळलें. मुलीचो येणारी व जाणारी पत्रे वाचलीं जाण्याची व्यवस्था येथे आहे. पण कसलेंहि कारंटाइन ठेवलें तरी फ्लेगचा प्रवेश जसा होऊं शकतो, तसा येथेंहि पत्रांचा अगर निरोपांचा प्रवेश क्वचित् प्रसंगीं होतो. तसल्या उपायानें एके दिवशीं संध्याकाळीं ती मुलगी संधि साधून आश्रमांतून निसटली, व संकेतानुरूप पूर्वपरिचित व्याधाच्या पाशांत पुनः जाऊन पडली. ही सर्व गोष्ट आह्मांला फार दिवसांनंतर कळली. ही मुलगी ज्यांच्या पाशांत सांपडली, त्यांच्याजवळच विवाह न करितां रहात आहे ! वाईट संस्काराचा मनावर केवढा पगडा बसतो, हे या उदाहरणावरून सिद्ध होतें. कांहीं महिने आश्रमाचा सहवास मिळून देखील दुष्ट संस्कारांनीं या मुलीवर पुनः आपली छाप बसविली. गरीब स्वभावाच्या कोळ्या मुली कित्येक वेळां नाहक छळल्या जातात !

दुसरें उदाहरण निराळ्या स्वरूपाचें व अधिक धाडसाचें आहे. एका प्रतिष्ठित गृहस्थाची आप्त त्यांच्या संभावित मित्रामार्फत आश्रमांत

## आत्मवृत्त.

आली. दोन महिन्यांच्या अंतर्च तिने आपले गुण दाखविले. ती येथे आली होती तरी कशासाठी, याचाच काही उमज पडत नाही. तिने येथे एक अर्धवट मुलगी मैत्रीण जोडली, आणि सर्व मुली एके दिवशी संध्याकाळी कोथूडच्या महादेवाला गेल्या असतां या दोन मुली इतरांची नजर चुकवून तेथून निसटल्या. बिचाऱ्या अर्धवट मुलीचे फार जुकसान झाले. ही जहांबाज बाई एका लग्ने जुळविणाऱ्या एजंटच्या जाळ्यांत सांपडली, आणि कुंकू लावून प्रौढ कुमारीका बनली. एजंट-मार्फत एका बऱ्या पेन्शनराशी तिचे लग्न झाले. पुढे हा सर्व प्रकार उघडकीला आला. आम्हांला हे सर्व कळण्याचे कारण त्या गृहस्थांचे चिरंजीव सर्व खाणाखुणा सांगत आमच्याकडे चौकशीला आले. हा प्रकार ऐकून मन थक्क झाले! असली गोष्ट जर आम्हांला कोणी सांगितली असती, तर ती खरी वाटली नसती !

आश्रमांतल्या एकाद्या बाईने असले गुण उघळले झणजे सहजच चहूंकडे गवगवा होतो, व काही दिवसपर्यंत कोठे तोंड दाखविण्याची सोय नाही, अशी आमची स्थिति होऊन जाते. सुदैवाने असले प्रकार फार क्वचित् घडतात, झणून ठीक आहे.

ज्याच्या योगे आश्रमाच्या अब्रूला सहज धक्का लागला असता, असे पुढील उदाहरण आहे. यांत एका बाईने मोठ्याच शिताफीने आम्हां सर्वांना चकविले. ही बाई आपल्या लहान बाळासह पुण्या-जवळच्या हडपसर स्टेशनाजवळ झाडाखाली दीनवाण्या स्थिति पडलेली तेथील शाळामास्तरांना आढळली. तिने त्यांना अशी हकीकत कळविली, की, प्लेगमध्ये माझा नवरा व इतर आप्त मरण पावले, आणि मी अनाथ होऊन माझ्या बाळासह हिंगण्याच्या आश्रमाची वाट काढित चालत्ये आहे, व येथे जवळच तो कोठे आहे असे मला कोणी सांगितल्यावरून मी या स्टेशनावर उतरून चौकशी केली,



## आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

पण कांहीं पत्ता न लागल्यामुळे निराश होऊन येथे पडल्ये आहे. ही हकीकत ऐकून मास्तरांचे हृदय कळवळले, व ते तिला घेऊन पुण्याला आमच्या बिऱ्हाडों आले मी घरी नव्हतो, यामुळे आनंदीबाईजवळ सर्व हकीकत सांगून तिला ठेवून ते परत गेले. आनंदीबाईलाहि तिची दया आली, व तिला ठेवून घण्यासंबंधाने तिने कांहीं आढेवेढे घेतले नाहीत. मी परत आल्यावर एकदोन दिवसांनी तिला हिं गण्यास नेले आश्रमांतील आंही सर्व मंडळीहि तिची सर्व हकीकत खरी समजून चाललो होतो. पण पुढे सुमारे दीडवर्षानंतर खरा प्रकार मोठ्या गमतीने बाहेर पडला. या बाईची या मुदतीत कोणी कांहीं विचारपूस केली नव्हती. नंतर तिच्या भावाचे मला पत्र आले. त्यांत अमु अमु बाई तुमच्या आश्रमांत आहे, तिची खुशाली कळवावी वगैरे मजकूर होता.

आपले सर्व आप्त लुगने मेले, असे त्या बाईने सांगितले असतां आज हा भाऊ कोठून निर्माण झाला, झणून मला आश्चर्य वाटले; परंतु आपणाला आश्रमांत घण्याला अडचण येऊं नये झणून तिखटभीठ लावून तिने आपल्या विपन्न स्थितीचे वर्णन केले असेल, असे मनांत येऊन मला त्याचे विशेष वाटले नाही. “बाईचे ठीक चालले आहे; लहान मूल असल्यामुळे अभ्यासाला मिळावा तितका वेळ मिळत नाही, इतकेच.” अशा मजकुराचे पत्र मी तिच्या भावाला लिहिले, व तसे लिहिल्याबद्दल तिला सांगितले. एवढ्याने माझे मन स्वस्थ झाले; पण त्या बाईला कसे चैन पडणार ! कोठ्यांत न ठरणारा पदार्थ पोटांत गेला असतां तो जसा आंत खळबळ उडवून देऊन अखेरीला ओकून बाहेर पडतो, त्याप्रमाणे तिची अवस्था झाली. आजपर्यंत जे आपण कोणाला कळू दिले नाही ते आतां केव्हां तरी बाहेर पडणार, हे मनांत येऊन तिला रात्रंदिवस चैन पडेनासे झाले. अखेरीला आपल्या अपराधाची कहाणी तिने लेडी सुपरिटेंडेंट यांच्याजवळ सांगितली, व त्यांजकडून

## आत्मवृत्त.

ती मजकडे आली. आझी आश्चर्याने थक झाली ! आतां काय करावें, हा आझांला मोठा विचार पडला. सरतेशेवटीं या गोष्टीचा बोभाटा होऊं न देतां तिला कांहीं काळ तशीच ठेवून थोडीशी मार्गाला लावून परत पाठवावी असें आझी ठरविलें, व पुढें तिला वाटेला लाविलें. आतां ती सन्मार्गानें वागत असून स्वावलंबी झाली आहे.

आतां एक वगळ्या प्रकारचें उदाहरण देतो. एका मुलीला आश्रमांत घेतलें गेलें; परंतु ती आश्रमांत ठेवण्याला योग्य नाहीं असें कांहीं महिन्यांनीं विश्वसनीय माहितीवरून कळल्यामुळें तिला एका विश्वासू बाईबरोबर तिच्या पालकाकडे पोहोचतें करण्यांत आलें. त्यानंतर लवकरच मला पढील रजिस्टर केलेलें पत्र मिळालें:—

“रा. रा. प्रोफेसर कर्वे, म्यानेजर, अनाथबालिकाश्रम, यांस. आमची.....बाई ही आपले शिक्षणाखालीं होती; परंतु ती काल रोजीं ह्मणजे ता. १४ डिसेंबर सन...रोजीं आमच्या घरीं एक बाई सोबत घेऊन आली आहे, व ती असें सांगत होती, कीं, आपण तिजला पुनर्विवाह लावण्याचा आग्रह केलात, व ती जेव्हां पुनर्विवाह लावण्यास नाकबूल करूं लागली, त्या वेळेला आपण तिजवर तूं वाईट चालीची आहेस असा वृथा दोषारोप करून तिजला घरीं पाठविलेंत. तर या नोटीशीद्वारे तुम्हास असें विचारण्यांत येत आहे, कीं, दुसऱ्याच्या मुलीस पालकाच्या संमतीशिवाय पुनर्विवाह लावण्याला व जबरदस्ती करण्याला आपणाला काय अधिकार आहे, व तसें ती नाकबूल करीत असतांना आपण तिजवर तूं बदफैलीची मुलगी आहेस असें कुभांड रचून तूं आझांला शालेंत नकोस असें ह्मणून घरीं पोहोचती केलीत. सबब आपणाला असें विचारण्यांत येतें, कीं, तिनें काय

## आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

बदफैली केली हें आपण पुराव्यानिशीं सिद्ध करून देण्याला तयार आहां काय ? जर आपण या दोन गोष्टींसंबंधी तयार असाल, तर आपण ही नोटीस पोंचल्यापासून २४ तासांच्या आंत आह्मांस समाधानकारक निकाल कळवावा. तसें न केल्यास कायदेशीर इलाज करणें भाग पडेल.

पत्ता. . . . .

आपला

.....”

अर्थात् या पत्राला मी कांहींच उत्तर लिहिलें नाहीं !

पुढील उदाहरण भयंकर स्वरूपाचें आहे. आश्रमांतील एका विद्यार्थिनीला बारीकसारीक चोऱ्या करण्याची खोड होती, व तिजबद्दल अनेक तऱ्हेच्या तक्रारी पूर्वी आलेल्या होत्या. नंतर यासंबंधानें माझी खतःची खात्री पटण्यासारखी एक गोष्ट झाली. तेव्हां या विद्यार्थिनीला कांहीं शिक्षा करावी ह्मणून रात्री मुली भजनासाठीं\* जमल्या, त्या वेळीं तिच्या अपराधांचा विचार करण्याचें मी योजिलें. शिक्षकिणी आणि सर्व मुली या वेळीं हजर होत्या. त्या दिवशीं घडलेल्या अपराधाची व तिजबद्दल पूर्वीचें जें निरनिराळ्या माणसांनां कांहीं वाटत होतें तें, या सर्वांचा विचार करून प्रत्येकीनें ही बाई शिक्षेला पात्र आहे की नाहीं, याबद्दल पाटीवर आपलें मत लिहावें, असें मी सर्वांनां सांगितलें एक अपवाद शिवाय करून बाकी सर्वांचें मत ती शिक्षेला पात्र आहे. असें होतें. मुलींनीं लिहिलेलें फक्त मी एकटा वाचोन व नंतर त्यांनीं

\* दररोज रात्री सर्व मुलींनीं एकत्र जमून भक्ति, परमार्थ, वैराग्य वगैरे विषयांचो कांहीं पद्ये ह्मणावो, व उपदेशपर अगर पौराणिक माहितीचा एकादा ग्रंथ अगर उतारा वाचावा, असा आश्रमाचा नित्य क्रम आहे.

## आत्मवृत्त.

तें पुसून टाकावें, व जें ज्याला वाटत असेल तें त्यानें मोकळ्या मनानें लिहावें, असें मुद्दाम सांगितलें होतें. त्या दिवशांच्या तिच्या चोरीबद्दल मला अगदीं शंका नव्हती. तेव्हां एका शिक्षकीणबाईनीं तिला सर्वांसमक्ष पांच छड्या माराव्या, अशी शिक्षा देण्यांत आली, व ती तेथच्या तेथें अमलांतहि आली. एका हातावर तीन व दुपऱ्या हातावर दोन अशा छड्या वेताच्या छडीनें देण्यांत आल्या. ती रात्र, दुसरा दिवस आणि दुसरी रात्र सरळ गेली. तिसऱ्या दिवशीं या विद्यार्थिनीची आई आजारी असल्याबद्दल तार आली. हिनें शिक्षेची गोष्ट घरीं कळविल्यामुळेच ही तार आली असावी, असें आईनीं ताडलें, पण तिच्या जाण्याला अडथळा न घेतां आईनीं तिला जाऊं दिलें, व ज्या गृहस्थांमार्फत ही बाई आश्रमांत आली होती, त्यांनां घडलेल्या हकीकतीचें एक पत्र लिहिलें. ही बाई जाईपर्यंत तिचे नित्याचे सर्व व्यवहार यथास्थित होत होते, व हिला कांहीं कमजास्त झाल्याची कोणाला शंकाहि आली नाहीं. माझे पत्र पोहोचण्यापूर्वीच मला त्या गृहस्थांचें पत्र पुढें लिहिल्याप्रमाणें आलें:—

“ता. १८ दिजंबर...

“वि. वि. आपले आश्रमांत...या नांवाची एक मुलगी भाड्या मार्फत शिकण्याकरितां ठेविली होती, ती काल रोजीं तिची आई आजारी असल्यामुळे तिजला भेटण्याला आली आहे. ती येथें आल्यावर तिचे अंगावर मारल्याचे वण दिसल्यावरून तिचे आईनें तिजला विचारतां तिनें मि. कर्वे व ...बाई नांवाची कोणा मास्तराण आहे हिनें असें दोघांनीं मारलें, असें सांगितलें, व तिजवर चोरीचे खटे आरोप करून तिचे पुष्कळ हाल केले, असेंहि सांगितलें, व याशिवाय दुसऱ्या कांहीं गोष्टी सांगितल्या; परंतु त्या पत्रांत लिहिण्यासारख्या नाहींत.

## आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

त्याबद्दल तूर्त विचार करणे नाही. तिच्या आईने डॉक्टराला दाखवून अंगास असलेले वण मारल्याचेच आहेत असे सर्टिफिकीट घेतले आहे, व त्या झालेल्या इजेमुळे तिजला तापाही येत आहे. असे झाल्यामुळे तिची आई व इतर नातेवाईक मंडळी यांनी बरीच गडबड करण्याचा विचार केला आहे; परंतु ती मुलगी माझ्यामार्फत आश्रमांत गेल्यामुळे मजला या कामांत थोडी मध्यस्थी करणे जरूर वाटल्यावरून त्यांना दोन गोष्टी सांगून तूर्त शांत केले आहे, व तुमचेकडून या गोष्टीचा खुलासा आल्यावर मग काय ते करावे, असे सांगितले आहे. तर यासंबंधाने आपल्याकडून खुलासा येईल अशी आशा आहे. उत्तर लवकर यावे. एकदोन दिवसांत उत्तर न आल्यास त्यांना योग्य वाटेल ती तजवीज ती करतील. तर आपले मर्जीनुरूप तजवीज व्हावी, कळावे.”

हे पत्र वाचल्याबरोबर माझ्या उरांत घमस झाले ! सूड घेण्याच्या बुद्धीने विलक्षण कुभांड रचले जाऊन मजवर, ...बाईवर व बाल्य-वस्थेतील संस्थेवर भयंकर क्रिंटाळ आणण्याचा या मंडळींनी बेत केल्यासारखे दिसले. या पुढे वकीलाच्या सल्ल्यावांचून या कामांत पत्रव्यवहार करणे बरे नव्हे हे मी समजून चुकलो, व हल्ली प्रसिद्धीला आलेल्या माझ्या एका होतकरू वकील मित्राच्या सल्ल्याने पुढील पत्रव्यवहार केला. मी वरील पत्राचे उत्तर लिहिले, ते येणेप्रमाणे:—

“ वि. वि. तुमचे.....बाईबद्दलचे ता. १८।१२-चे पत्र पावले. तुम्हास मी शनिवारी पत्र लिहिलेच आहे, त्यांत जो काय मजकूर जाहला होता त्याजबद्दल लिहिले आहे. त्याहून जास्त कांहीं एक नाही. माझे पत्र तुम्हाला मिळण्यापूर्वी तुम्ही हे पत्र

## आत्मवृत्त.

लिहिलेले आहे, असें दिसते.....बाईनें अंगावर मारले वगैरे जे सांगितले त्यांत कांहीं अर्थ नाही. तुम्ही तिचे आईस माझे शनिवारचे पत्र दाखविलेच असेल. ”

यानंतर कांहीं दिवसांनी पुढील पत्र आले.

5th January,—

“ Dear sir,

... bai now intends to prosecute her studies and she therefore wants a leaving certificate from you. I hope you will have no objection to comply with her request.

With reference to the conversation we had about her during the last Christmas, I beg to inform you that she denies all charges you have brought against her. She says that they are grossly defamatory and false, and they have been got up in order to take revenge on her, for not consenting to your improper proposals. The corporal punishment inflicted on her was extremely cruel, and she holds you and the lady teacher responsible for it. She says that if the charges are not withdrawn, she will have to get her character cleared in such manner as she may be advised to do.

## आश्रमावरील कांहीं कठिण प्रसंग.

I was asked to write this letter to you long ago; but as we were all busy during the past week, I could not find time to do so. I hope you will consider this letter in such a way as you may deem proper.

I am sorry I have to trouble you in this matter, but as the girl was sent there at my suggestion, I consider it my duty to communicate to you what she has to say, and it is desirable in the interest of the institution itself and the parties concerned in this connection, that this matter may come to an end without much noise."

या पत्राला मी पुढील उत्तर लिहिले:-

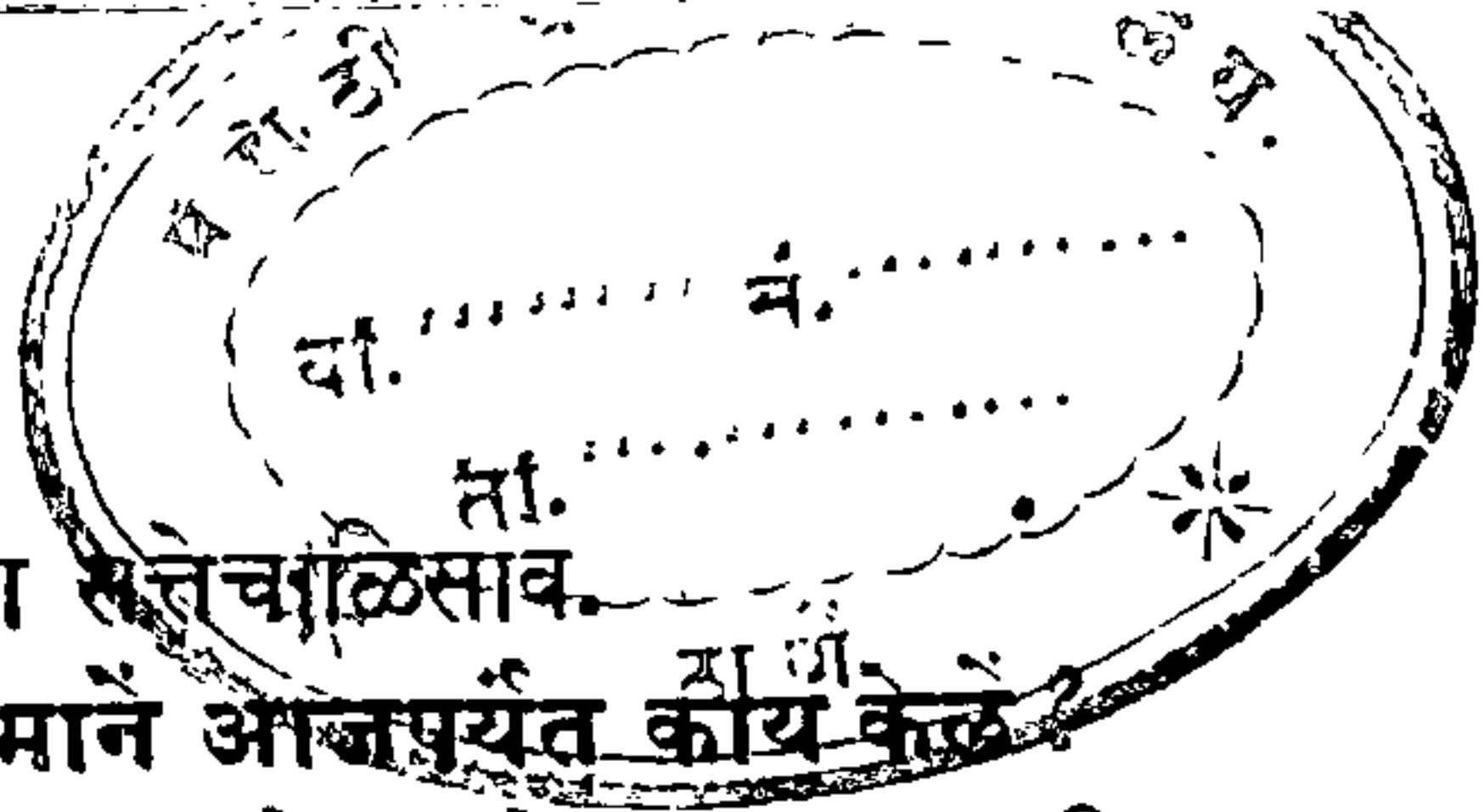
Kindly let me know what sort of leaving certificate she wants.

As regards the other matter touched upon by you in your letter it is immaterial to me whether..... bai admits or denies the facts as she is not now in my school. But I wonder at the audacity with which she brings forth an entirely false and stupid excuse. I am sorry such a foolish girl happened to be admitted in

my school. As regards the charge of 'improper proposals' you make mention of, not only that the statement is entirely false, but it is equally improbable, and I am sure, that even the worst enemies of mine, if there be any, and of the institution, would never regard that with the least seriousness for a moment! I am sorry neither..... bai, nor her mother, nor her advisers, if there be any, could see the serious nature and consequences of making such a charge. What I have said to you is true to a letter. I had to tell you, as through you the girl was admitted in the Ashram. The nature of the punishment I have told you about. That is all the truth. If either .....bai or her mother take it into their head to act foolishly I cannot help it. The facts are just as I have stated them to you and I think after you advise.....bai the right course, let them do what they please."

हा पत्रव्यवहार यथेच थांबला. अलीकडे असले काणतेहि प्रकार घडून आले नाहीत !





प्रकरण सत्तेचालिसाव.

अनाथवालिकाश्रमानें आजपर्यंत काय केलें?

अश्रमाचा समाजाला काय उपयोग आहे, हा प्रश्न अजूनहि पुष्कळ वेळां विचारला जातो. परंतु दिवसेंदिवस या प्रश्नाला उत्तर देत बसण्याचें कारण राहणार नाही, असें वाटते. सहानुभूतीनें पाहणाराला आश्रमाचा उपयोग सहज दिसून येईल; तथापि यासंबंधानें थोडासा स्पष्ट खुलासा करणें वावगें होणार नाही. प्रथम प्रत्यक्ष उपयोग काय झाला व होतो हें पाहून नंतर अप्रत्यक्ष उपयोगाकडे वळूं.

आजपर्यंत आश्रमांत सुमारे ५०० विद्यार्थिनी दाखल झाल्या. यांपैकी ज्यांना आश्रमाचा झणण्यासारखा उपयोग झाला नाही, अशा पक्षार तर पन्नास असतील. बाकीच्या सर्वांना आश्रमाचा बराच उपयोग झाला आहे. म्याट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनी सुमारे वीस आहेत. या बहुतेकींनी कॉलेजांतील शिक्षणाचा थोडा फार फायदा घेतला आहे. आजपर्यंत सुमारे पंचवीस विद्यार्थिनींनी ट्रेनिंग कॉलेजाची सर्टिफिकेट मिळविली असून सदतीस विद्यार्थिनी व्हर्नाक्युलर फायनल झणजे मराठी सातव्या इयत्तेची परीक्षा पास झाल्या आहेत. मिडवाइफ आणि नर्स हीं कामें करणाऱ्या सुमारे वीस आहेत. प्रसंग पडल्यास आज स्वतःच्या पायांवर उभ्या राहूं शकतील, अशा सुमारे सवाशें विद्यार्थिनी आपला अभ्यासक्रम पुढें चालवीत आहेत.

आश्रमाचा फायदा घेण्यासाठी किती दूरदूरच्या ठिकाणांहून विद्यार्थिनी येतात हें पाहिलें, व त्याचप्रमाणें स्वतःचा खर्च सोसून येणाऱ्या विद्यार्थिनीची संख्या वर्षानुवर्ष कशी वाढत आहे ही गोष्ट लक्ष्यांत आणली, झणजे आश्रमाच्या उपयुक्ततेविषयी शंका घेण्याचें कारण राहणार नाही.

## भात्मवृत्त.

सराठी सात इयत्ता व इंग्रजी म्याट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकविण्याची सोय आश्रमाच्या शाळेत झालेली आहे. आश्रमामुळे आज दोनशें विद्यार्थिनींची बोर्डिंगशाळा अस्तित्वांत आली आहे.

कांहीं विद्यार्थिनींना आश्रमाचा विशेष रीतीने फायदा झाला आहे, त्यांची थोडी उदाहरणे येथे देतो. आरंभो आश्रमाला आश्रमपणा ज्यांनी आणला, व आश्रमामुळे ज्यांचे विशेष कल्याण झाले, त्या तीन बहिणींची हकीगत पुढे महिलाविद्यालयाच्या वर्णनांत आढळून येईल. दुसरें एक तीन स्त्रियांचे कुटुंब आश्रम बाल्यावस्थेत असतांनाच त्यांत येऊन दाखल झाले. हे कुटुंब झणजे सहा वर्षांची एक मुलगी, तिस वर्षांची तिची आई, व पस्तीस वर्षांची तिची आजी, यांचे होते. आई व आजी या विधवा होत्या. आजीने लिहिण्यावाचण्याचा थोडा अभ्यास केला, व पुढे सुइणीच्या वर्गांत जाऊन त्या कामाचे सर्टिफिकेट मिळविले. हल्ली या बाई शिक्षकिणीचे आणि मिडवाइफचे काम करीत आहेत. आईने ट्रेनिंग कॉलेजाचे सर्टिफिकेट मिळवून व इंग्रजी सहाव्या इयत्तेपर्यंत अभ्यास करून पुढे पुनर्विवाह केला; परंतु दुर्दैवाने ती लवकरच स्वर्गवासी झाली. मुलगी अजून अविवाहित असून बी. ए.चा अभ्यास करीत आहे. दुसरें एक मायलेकींचेच उदाहरण आहे. आई इंग्रजी चवथ्या इयत्तेपर्यंत शिकून पुढे तीन वर्षे इस्पितळांतील मिडवाइफ व नर्सचे काम शिकून तयार झाली. या बाई हल्ली मुंबईत काम करीत असून मुलगी म्याट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आहे.

पुढील उदाहरण एका पराक्रमी बाईचे आहे. घरच्या मनुष्यांची परवानगी मिळेना झणून यांनी आपल्या हिमतीवर आश्रमाचा रस्ता धरला. या बाईनां आश्रमांत कसे दाखल करावे, याचा आझाला मोठा विचार पडला. यांचे वर्तन वगैरे कसे असेल हे जाणण्याला कांहीं मार्ग नव्हता. तेव्हां विद्यार्थी झणून दाखल न करितां कामासाठी त्यांना

## अनाथबालिकाश्रमानें आजपर्यंत काय केलें ?

ठेवून घ्यावें, व शाळेच्या वेळांत शिकण्याची त्यांनां सवड द्यावी, असें आझीं ठरविलें. या बाईंनीं आपल्याला स्वयंपाकासंबंधीं व इतर कामें जीं सांगितलीं असतील तीं मनापासून केल्यामुळें त्या सर्वांच्या पसंतीला उतरल्या, व वर्षदीडवर्षानंतर त्यांनां विद्यार्थी झणून दाखल करण्यांत आलें. आश्रमाच्या शाळेंत अभ्यास करून व्हर्न्याक्युलर फायनल पास झाल्यावर या बाईंनीं पुढें पुरुषांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतील दुसऱ्या वर्षाचा अभ्यास पुरा केला, व हल्लीं त्या महिलाविद्यालयाच्या बोर्डिंगच्या सुपरिटेंडेंटचें काम करीत आहेत.

आणखी एका बाईची हकीगत विशेष मनोरंजक आहे. या बाई, झणजे ज्यांच्या प्रोत्साहनानें देशकार्याकडे माझे मन वळलें, त्या माझ्या मराठी शाळेंतील गुरुजींच्या पत्नी होत. माझे गुरुजी, व या त्यांच्या तृतीय पत्नी, यांचा मजवर पूर्ण विश्वास असे. हा विश्वास बसण्याला विशेष कारण होतें. मी त्यांनां विसरलों नव्हतों, व त्यांचामाझा पत्रव्यवहार चालू होता. शिवाय मी दोन वेळां, ते शिक्षक होते, त्या गांवीं त्यांनां भेटण्यासाठीं मुद्दाम गेलों होतों. तेहि एकदां आश्रम बाल्यावस्थेंत असतां तो पाहण्यासाठीं मुद्दाम आले होते. अशा रीतीनें आमचा संबंध कायम राहून प्रसंगविशेषीं विचारविनिमयहि होत असे. गुरुजींनीं पेन्शन घेतल्यावर महिलाविद्यालयाच्या कामीं मदत करण्यासाठीं मीं त्यांनां विनंति केली, व तिला मान देऊन ते सकुटुंब पुण्यांत रहावयाला आले. चार वर्षांपूर्वीं हे वारले. त्या वेळीं या बाईचें वय सुमारें तेहतीस वर्षांचें होतें. यांनां चार मुली व एक मुलगा अशीं पांच मुलें असून वढील दोन मुलींचें लग्न झालेलीं होती, व त्यांतील एकीला मूल होऊन या बाईंकडे आजीपणहि आलें होतें. गुरुजी वारले त्या प्रसंगां मी हजर होतों. नंतर तेराव्या दिवशीं संध्याकाळीं मी या बाईंकडे गेलों, व पुढील आयुष्यक्रमाविषयीं बोलणें केलें. “समाजाच्या राहटीप्रमाणेंच आयुष्य कंठावयाचें असेल,

## आत्मवृत्त.

आश्रमाचे उद्देश आहेत, व ते चांगल्या रीतीने तडीला जात आहेत. आमच्या समाजाचा विधवांसंबंधाने एकंदर रोंख असा आहे, कीं, 'आतां आपणाला जगून काय करावयाचें आहे! स्वतःला व दुसऱ्याला भार अशा या जीविताचा एकदां शेवट होईल तर बरे!' असे विचार वैधव्याचा अनुभव घेणाऱ्या स्त्रियांच्या मनांत यावे. अशा स्त्रिया आश्रमांत आल्यानंतर लवकरच त्यांची वृत्ति प्रफुल्लित होते, व आपले जीवित ह्मणजे स्वतःच्या व देशाच्या उपयोगी पडण्यासारखी एक मूल्यवान् चीज आहे, असे त्यांना वाटूं लागते. विधवा स्त्रियांच्या विचारांत व मनोवृत्तींत फरक पाडण्याच्या कामीं आश्रमाने बरीच महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे.



प्रकरण अठ्ठाळिसावें.

महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था.

महिलाविद्यालय हें झाडावर रुजलेलें झाड आहे. अनाथबालिका-  
श्रमाच्या वृक्षावर हें रुजलें, तेथून कुंडांत घालून त्याला पुण्याला  
नेण्यांत आलें, व तेथें त्याने चांगला जीव धरल्यावर आश्रमाशेजारीं  
आणून तें लावण्यांत आलें. आश्रमाची अशा रीतीने वाढ होणें अगदीं  
साहजिक होतें. जलंदर येथें कन्यामहाविद्यालयाच्या वृक्षावर विधवा-  
गृहाचें बीज रुजलें. सुरत येथें या दोहोंचें बीज एकदम पेरलें जाऊन  
वनिताविश्राम ही संस्था उत्पन्न झाली. स्त्रीशिक्षणाच्या कोणत्याहि  
जोरदार प्रयत्नाला असें व्यापक स्वरूप येणें हें निसर्गाच्या उत्क्रमण-  
मार्गाला अनुसरूनच आहे. हें बीज झाडावर नकळत पडलें कसें, व त्याला  
अंकुर फुटून त्याचें झाड झालें कसें, त्याचा संक्षिप्त इतिहास येथें द्यावयाचा  
आहे.

आश्रम बाल्यावस्थेंत असतांनाच या संस्थेचें बीज नकळत पेरलें  
गेलें. आरंभीं आश्रमांत फारशा विद्यार्थिनी येत नसत. तेव्हां विधवा  
विद्यार्थिनींच्या मुली फुकट घ्याव्या, व त्यांच्या बहिणींनाहि कांहीं सवलत  
द्यावी, अशी योजना केली होती. त्या वेळीं रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या  
एका धाडसी गृहस्थांनीं मला पत्र लिहिलें, कीं, “माझ्या १४, १२, व १०  
वर्षांच्या तीन मुली आहेत. वडील मुलगी विधवा असून दुसऱ्या कुमा-  
रिका आहेत. या सर्वांना शिक्षणासाठीं आश्रमांत पाठवावें, अशी माझी  
इच्छा आहे. मजकडून द्रव्याची मदत फारशी होऊं शकणार नाहीं,  
व तीनहि मुलींचा बहुतेक भार आश्रमावरच पडेल. विधवा मुलीला  
एकटीलाच पाठवावें, तर ही गोष्ट केल्यानंतर इकडील परिस्थितींत

## आत्मवृत्त.

दुसऱ्या मुलींनां स्थळें मिळणें शक्य नाहीं. या सर्व गोष्टींचा विचार करून काय तें कळवावें.”

या गृहस्थांच्या मनांत सुधारणेच्या कल्पना प. वा. प्रिन्सिपॉल आगरकरांच्या लेखांनीं उत्पन्न केल्या होत्या. मुली कशाकाय आहेत, तें प्रत्यक्ष पाहून नंतर या गृहस्थांनां जबाब द्यावा, असा विचार करून मी मुद्दाम या कुटुंबाला पाहण्यासाठीं तिकडे गेलों. मुलींची तरतरी पाहून त्या सर्वांनां आश्रमांत घ्यावें असें वाटलें, व अठरावीस वर्षांचें मुलींचें वय होईपर्यंत त्यांच्या लग्नाची गोष्ट काढणार नाहीं, असें कबूल करीत अभ्यास सर्वांनां आश्रमांत पाठवावें, असा जबाब मीं त्यांनां दिला. तीं अट मान्य करून १९०० सालाच्या आरंभांच त्या गृहस्थांनीं आश्रमांत मुली पाठविल्या. हा महिलाविद्यालयाचा खरा आरंभ होय. या तिघी बहिणींची हुषारी पाहून आश्रम पहावयाला येणाऱ्या मंडळींनां मोठा आनंद वाटे. या तीनहि बहिणींचा पुढील आयुष्यक्रम हि फार समाधानकारक आहे. वडील बहीण ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या प्रतीचें सर्टिफिकेट मिळवून कांहीं वर्षे आश्रमांत व पुढें पुण्यांतील सेवासदनांत शिक्षकिणीचें काम करीत होती. शिवणकाम, गायन, ड्रॉइंग वगैरे इतर कलाहि तिनें संपादन केल्या आहेत. तिनें बरीच वर्षे आपल्या पराक्रमावर आपल्या तिघां भावांचें शिक्षण चालविलें. हल्लीं तिनें एका सार्वजनिक कामांत झटणाऱ्या गृहस्थांशीं पुनर्विवाह केला आहे. दुसरीचा अभ्यास इंग्रजी सहाव्या इयत्तेपर्यंत होऊन तिचें लग्न एका बी. ए. गृहस्थांशीं तिच्या एकविसाव्या वर्षीं झालें. हे गृहस्थ एका म्युनिसिपल इंग्लिश स्कुलाचे हेडमास्तर आहेत. तिसरीचा अभ्यास प्रीव्हियस परीक्षेपर्यंत होऊन तिचें लग्न तिच्या एकविसाव्या वर्षीं माझे वडील चिरंजीव एलिफन्स्टन कॉलेजांतील गणिताच्या अध्यापकांचे मदतनीस आहेत, त्यांच्याशीं झालें. या माझ्या सूनबाई हल्लीं आपला

## महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था.

संसार संभाळून चंदारामजी हायस्कुलांत शिक्षकिणीचें काम करीत आहेत.

आरंभो विधवा विद्यार्थिनींच्या कुमारिका मुली आणि बहिणी एवढ्यांनाच आश्रमांत घेतलें जात असे; पण, पुढें खर्च देऊन येणाऱ्या इतर कुमारिका व सुवासिनी विद्यार्थिनींना घेण्याची सुखात झाली. आश्रमांतील राहणी व अभ्यासक्रम लोकांना आवडूं लागल्यामुळें बरेच लोक आपल्या कुमारिका व सुवासिनी मुलींना आश्रमांत पाठवूं लागले, आणि अशा विद्यार्थिनींची संख्या दिवसेंदिवस वाढूं लागली. आश्रमांतील विधवा व अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या कसकशी वाढत गेली, हें पुढील कोष्टकावरून ध्यानांत येईल.

वर्ष.	आश्रमांतील विधवा विद्यार्थिनींची संख्या.	आश्रमांतील अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या.
१८९९	४	०
१९००	८	२
१९०१	११	३
१९०२	१४	४
१९०३	२१	९
१९०४	२७	११
१९०५	४७	१३
१९०६	५६	१९

अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या वाढत चालली, तेव्हां आश्रमाच्या कमिटीने असा नियम केला, कीं, आश्रमांतील एकंदर विद्यार्थिनींच्या चतुर्थांशापेक्षां अशा विद्यार्थिनींची संख्या अधिक वाढूं देऊं नये, व विधवा विद्यार्थिनींसाठीं जागेची जरूर लागल्यास अविधवा विद्यार्थिनींना परत पाठवून जागा करावी. या नियमामुळें बऱ्याच अविधवा

## आत्मवृत्त.

विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचा जबाब देणे भाग पडे. ही स्थिति माझ्याने पहावेना. आश्रमाने आपल्या कामाचा विस्तार करून अविधवा विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची सोय करावी, निदान त्यांच्यासाठी बोर्डिंगाची सोय परस्पर झाल्यास त्यांना आश्रमाने आपल्या शाळेचा फायदा तरी द्यावा, अशा खटपटीला मी लागलों. एक सक्चुरलर कमिटीच्या सभासदांकडे आगाऊ पाठवून नंतर या प्रश्नाचा विचार कमिटीच्या सभेत व्हावा, अशी योजना मी केली. ते सक्चुरलर येणेप्रमाणे:—

CONFIDENTIAL.

### अविधवा विद्यार्थिनींची आश्रमाच्या शाळेत शिकण्याची सोय.

१. आश्रमांत अविधवा विद्यार्थिनींचे प्रमाण दरसाल वाढत आहे. हल्ली १९ अविधवा विद्यार्थिनी आश्रमांत आहेत. यांतल्या ४ विधवा विद्यार्थिनींच्या संबंधी असून बाकीच्या १५ त्यांचा खर्च देऊन त्यांच्या पालकांनी, अगर कुमारीकांच्या शिक्षणाला उत्तेजन देणाऱ्या कांहीं थोर गृहस्थांनी स्कॉलरशिपा देऊन आश्रमांत ठेविल्या आहेत. यांतल्या कांहीं मुली वन्हाड, इंदूर वगैरे दूरदूरच्या ठिकाणांहून आलेल्या आहेत. एकाहि मुलीच्या अर्जाला जर आजपर्यंत नकाराचा जबाब न मिळता, तर आतांपर्यंत आश्रमांतली अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या कदाचित् हल्लींच्या दुप्पटहि झाली असती. यावरून इतके स्पष्ट होते, की, खुद्द आश्रमांत किंवा आश्रमाच्या धर्तीवर चालविलेल्या बोर्डिंगशाळेत आपल्या मुली पाठवाव्या, अशी इच्छा आपल्या समाजातील एका वर्गांत उत्पन्न झाली आहे. अशा शाळेच्या अभावी कांहीं लोक आपल्या मुली नाखुषीने, परंतु नाइलाजास्तव हुजूरपागेत ठेवितील; तथापि कांहीं माणसांची ही सदिच्छा अशा शाळेच्या अभावी जागच्या जागीच जिरेल, व मुली अशिक्षित रहातील. हुजूरपागेत मुली ठेवण्यासंबंधाने पुरुषपालकांची तयारी



## महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था.

असावी, पण बायकांची तयारी नसल्यामुळे मुली घरी रहाव्या, अशीहि कांहीं उदाहरणे घडतील. फीमेल हायस्कूल व फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज या शाळा, आश्रम व त्या धर्तीवर निघणाऱ्या शाळांच्या मातृस्थानी आहेत, व त्यांबद्दल मजमध्ये बहुमान व आदर वसत आहे. या शाळांचा आजपर्यंत फार मोठा उपयोग झालेला आहे, व पुढेहि होणार, यांत शंका नाही. ही जी नवीन शाळा काढावयाची, ती या शाळांशी स्पर्धा करण्याकरितां नव्हे, तर त्यांनीं आरंभिलेल्या सत्कार्याचा त्यांच्याच आशीर्वादानें प्रसार करण्याकरितां होय. आश्रमांत ७५ विद्यार्थिनी शिकत असतां वरील शाळांची वाढहि मोठ्या झपाट्यानें होत आहे. यावरून आतां स्त्रियांसाठीं दुसरी एक शाळा चांगल्या रीतीनें चालण्याचा समय आला आहे, असें झणण्यास हरकत नाही. खुद्द आश्रमांत येतील तितक्या अविधवा विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची सोय केली, अथवा त्यांच्यासाठीं निराळी शाळा काढली, तरी वरील शाळांची वाढ खात्रीनें होत राहणार. कारण, शिकणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्याच मोठ्या झपाट्यानें वाढत आहे. ही दुसरी शाळा निघाली, तरी मध्यम स्थितींतल्या बऱ्याच विद्यार्थिनी व श्रीमंत स्थितीतील सर्व मुली हुजूरपागेतच जाणार. आश्रमांत किंवा त्या धर्तीवर चालविलेल्या शाळेंत, मुलींनां दिवसांतून दीड दोन तास गृहकृत्यांत घालवावे लागणार, व तें पसंत न करणाऱ्या मुली हुजूरपागेतच जाणार; या कारणामुळे आपल्या विधवा मुली आश्रमांत न पाठवितां हुजूरपागेत पाठविल्याचीं उदाहरणे घडून आली आहेत. दुसरें, बुद्धिविषयक शिक्षणासंबंधाची सोय सरकारी शाळांत जितकी चांगली असेल, तितकी अशा शाळेंत होऊं शकणार नाही. तेव्हां अशा शाळेमुळे त्या शाळांस कांहीं धक्का पोचेल, असा नुसता विचारहि मनांत आणण्याचें कारण नाही. 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' या न्यायानें ज्यांनां आश्रमासारखीच शाळा पसंत वाटते, त्यांच्यासाठीं

## आत्मवृत्त.

ती उत्पन्न करून कांहीं अधिक मुलींच्या शिक्षणाची सोय करावी, एवढाच उद्देश आहे.

२. अविधवा विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची वर दर्शविलेल्या रीतीने सोय करणे जरूर आहे असे धरून चालले, तर ती कोठे करावी, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. प्रत्येक कार्यासाठी खटपट करणारी मंडळी वेगवेगळी असणे फार इष्ट आहे; पण तिच्या अभावी राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक वगैरे सर्व कामे त्याच त्याच व्यक्तींना करावी लागतात. त्याचप्रमाणे विधवांच्या शिक्षणाला वाहिलेली माणसे निराळी, व अविधवांच्या शिक्षणासाठी खटपट करणारी निराळी, असे असते, तर ठीक झाले असते; परंतु वर दर्शविलेल्या शाळेसारखी शाळा स्वतंत्र प्रयत्नांनी स्थापित होऊन ती लवकर उदयाला येईल, असा आज तरी कांहीं संभव दिसत नाही. तेव्हा विधवांच्या शिक्षणासाठी यत्न करणाऱ्या माणसांनीच हाहि प्रश्न हाती घेऊन त्याची तड लावणे इष्ट दिसते. आश्रमासाठी जर हायस्कूलाचे व ट्रेनिंग कॉलेजाचे वर्ग चालवावयाचे आहेत, तर अविधवांसाठी आश्रमाला कांहींएक निराळी व्यवस्था करावयाला नको. खालच्या इयत्तांत जरूर पडल्यास कांहीं अधिक शिक्षक ठेवावे लागतील, इतकेच. तेव्हा माझी सूचना अशी आहे, की, अविधवा विद्यार्थिनींसाठी राहण्याची व जेवणाखाण्याची सोय आश्रमाजवळ निराळ्या घरांत करून सर्व विद्यार्थिनींसाठी शाळा एकच करावी, व या सगळ्यांवर देखरेख आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीचीच असावी.

३. अविधवा विद्यार्थिनींच्या राहण्याची व जेवणाखाणाची सोय करण्याकरितां जें घर लागेल, त्याचा खर्च, शाळागृहाच्या खर्चाचा कांहीं अंश व शिक्षकाच्या पगाराचा कांहीं अंश, यासाठी लागणारा पैसा आश्रमानेच त्याच्यासाठी निराळा फंड उभारून उत्पन्न करावा. आश्रम

## महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था.

ही जबाबदारी घेण्यास तयार नसेल, तर ही जबाबदारी आपल्यावर घेण्याला मी तयार आहे.

४. जलंधर येथील 'कन्यामहाविद्यालया'ने प्रथम कुमारिकांच्या शिक्षणाला सुरुवात केली, व आतां त्यांनी त्याच संस्थेच्या आश्रमाखाली विधवागृह सुरू केले आहे, त्यांत १५ विधवा आहेत. आश्रमाने आपला विस्तार याच्या उलट रीतीने करण्यास हरकत नाही.

५. पण अशा प्रकारे विस्तार करणे हे आश्रमाच्या ज्या मर्यादा आखलेल्या आहेत त्यांना अनुसरून होईल काय, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. याला माझ्या समजुतीने ' होय ' असे उत्तर देतां येईल. पण इतरांच्या समजुतीने तें तसें नसलें, तरी या गोष्टीचा समावेश होईल अशा रीतीने नवीन नियम करणे संस्थेच्या हातचे आहे. माझ्या समजुतीने तशी आवश्यकता नाही. हे कसें तें पहाः—

तारीख २४ जानेवारी सन १८९७ रोजी भरलेल्या आश्रमाच्या साधारण सभेत पुढील नियम पसंत झाला.

“ आश्रमांतील शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी आपल्या ताब्यांतील जीवद्वर्तका स्त्रियांस किंवा कुमारिकांस पूर्ण खर्च देऊन आश्रमांत ठेवण्याची कोणा पालकाची इच्छा असल्यास, विधवांना मदत करणे हा जो आश्रमाचा मुख्य हेतु त्याला कोणत्याहि रीतीने बाध येत नसेल, तर त्यांना आश्रमांत घेण्याला हरकत नाही. ”

हा नियम मंडळी कायदेशीर रीतीने नोंदली जाण्याच्या पूर्वीचा आहे. सन १८९८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मंडळी नोंदली गेली, त्या वेळचा नियम येणेप्रमाणे आहे. हा नियम २४ जुलई १८९८ रोजी भरलेल्या साधारण सभेत पास झालेला आहेः—

“ The objects for which the Association is established are:—

## आत्मवृत्त.

- (a) To establish and maintain Homes, Schools and other similar institutions for the education and training, moral, literary, scientific, technical and professional of Hindu females generally and specially of Hindu Widows belonging to castes, who cannot by the custom of the caste remarry.
- (b) To create and maintain a class of Hindu sisters of charity and mercy."

पुढें तारीख ११ डिसेंबर १९०२ रोजी भरलेल्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभेत ठराव झाला तो येणेंप्रमाणें:—

“ आश्रमांतील शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी सुवासिनीस अगर कुमारिकांस पूर्ण खर्च देऊन आश्रमांत ठेवण्याची त्यांच्या पालकांची इच्छा असल्यास, आश्रमांत जागा असले तर त्यांस घेण्यास हरकत नाही. परंतु अशा रीतीने घेतलेल्या मुलींची संख्या आश्रमांतील इतर विद्यार्थिनींच्या संख्येच्या एकतृतीयांशाहून अधिक नसावी, व केव्हांहि जागेच्या अडचणीमुळे विधवा विद्यार्थिनींस शाळेत घेतां येत नाही असा प्रसंग आल्यास सुवासिनी अगर कुमारिका विद्यार्थिनींस काहून विधवा विद्यार्थिनींसाठी जागा करावी.”

स्त्रीशिक्षणासाठी एकादें मिशन काहून तें हिंदु सिस्टर्सनी चालविणें व त्यासाठी आश्रमानेंच एकादा निराळा फंड काहून त्यांतून गांवोगांवी मुलींच्या शाळा काढणें, हें देखील आश्रमाच्या मर्यादेबाहेर होणार नाही. अशी पहिली शाळा अविधवा मुलींसाठी आश्रमांतच काढावी, असें माझे झणणें आहे. आतां वेगळी शाळा काढणें गैरसोईचें व विनाकारण अधिक खर्चाचें असल्यामुळे विधवा व अविधवा यांसाठी एकच शाळा ठेवण्यास हरकत नाही.

## महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था.

६. आतां विधवाशिक्षणासाठी खटपट करणाऱ्या माणसांनीच हे काम हाती घेतले असतां, त्यांचे विधवाशिक्षणाच्या कामाकडे दुर्लक्ष्य होऊन त्या कार्याचा विस्तार व्हावा तितक्या झपाट्याने होणार नाही, असा आक्षेप येईल, व तो कांहीं अंशी खरा आहे; तथापि दुसऱ्या कार्याचेहि महत्त्व लक्षांत आणले, व स्त्रियांची एक मोठी शाळा अगदी स्वतंत्रपणे चालविण्याचे आपल्या सुशिक्षित स्त्रियांना जें शिक्षण मिळणार आहे त्याकडे लक्ष्य दिलें, तर पहिल्या कार्याने दुसऱ्या कार्यासाठी थोडासा स्वार्थत्याग करण्याला तयार व्हावें, असें मला वाटते. अजून आश्रमांत घेण्याला योग्य अशा कोणत्याहि विधवेचा अर्ज नामंजूर करण्यांत आला नाही, व अशा अठरा वर्षांच्या आंतल्या विधवेचा अर्ज नामंजूर करण्याची पाळी, हे नवीन कार्य हातांत घेतले तरी, पुढेहि दहापांच वर्षे येणार नाही, अशी आश्रमाच्या कार्यकारी माणसांस उमेद आहे.

७. या नवीन कार्यामुळे कांहीं कुमारीकांच्या ब्रह्मचर्याची मर्यादा दोनतीन वर्षे सहज वाढण्यासारखी आहे. प्रौढ कुमारीकांस निर्धास्तपणे ठेवितां येईल असें स्थळ लोकांच्या पसंतीला उतरण्यासारखें असल्यास, त्याचा फायदा घेणारीं कांहीं मनुष्ये खचित निघतील.

८. या दुसऱ्या कार्याने आश्रमाला अप्रत्यक्ष रीतीने बराच फायदा होईल. आश्रमाची संस्था जरी हल्ली थोडीशी लोकप्रिय झाली आहे, तरी तिच्याविषयीची विश्वसनीय माहिती अजून मोठ्या प्रमाणाने लोकांत पसरली पाहिजे. कुमारीका आश्रमांत येऊं लागल्या, ह्मणजे अर्थात् त्यांच्या पालकांमध्ये आश्रमाविषयी विशेष प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न होणार, व त्यांच्या सोयऱ्याधायऱ्यांनी त्यांच्या वर्तनावर टीका केल्यास ते परस्परच त्यांची समजूत करून देणार. शिवाय या कुमारीकांचीं लग्ने होऊन त्या समाजांत वावरू लागल्या ह्मणजे त्या आश्रमांतल्या मुली

## आत्मवृत्त.

झणून शेजारीपाजारी साहजिकच त्यांना आश्रमाविषयी अनेक प्रश्न करणार. अशा रीतीने आश्रमाचे अनेक हितचिंतक उत्पन्न होण्याचा संभव आहे.

९. आश्रमाची व्यवस्थापक मंडळी या प्रश्नाचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करील, अशी आशा बाळगून पुरे करितों.

पुणे, ३१ जानेवारी १९०७.

धोंडो केशव कर्वे.”

या सक्क्युलराचा विचार ता. ६ फेब्रुवारी १९०७ रोजी भरलेल्या कमिटीच्या सभेत झाला. त्यावर ठराव झाला तो असा:—

“सुवासिनी व कुमारेका विद्यार्थिनींचा प्रश्न रा. कर्वे यांनी आणिला त्यावर वाटाघाट होऊन हा प्रश्न या संस्थेचा नाही, असा ठराव झाला. सदरबद्दल रा. कर्वे यांनी जरूर वाटल्यास दुसरी संस्था काढावी.”

झाले! माझ्या आकांक्षांना आश्रम थोडा तरी वाव देईल, ही माझी आशा विफल झाली! वेगाने वहात येणारा पाण्याचा लोंढा एकाद्या उंच बांधाशी येऊन कांहीं वेळ जरी थंबकून राहिला, तरी मागून नेट झाला झणजे तो आपणासाठी वेगळा मार्ग करून त्या वाटेने वाहू लागतो. त्याप्रमाणे माझ्या मनोवृत्तीची स्थिति होऊन त्या वेगळा मार्ग शोधू लागल्या.

प्रकरण एकुणपन्नासावें.

## महिलाविद्यालयाचा जन्म.

कुमारिका व सुवासिनी यांच्या शिक्षणासाठी आश्रम आणखी कांहीं-  
७ एक करुं इच्छित नाहीं, ही गोष्ट ठरल्यानंतर मी मोठ्या अडचणीत  
पडलों. आश्रमासारखी जेथली राहणी आहे, व जेथे बेताच्या खर्चात  
शिक्षण होऊं शकेल, अशा शाळेत आपल्या मुलींना शिक्षण देण्याची  
इच्छा लोकांमध्ये वाढत्या प्रमाणावर दिसून येत असतां तिचा फायदा  
घेतां येऊं नये, या गोष्टीचें मला अतिशय वाईट वाटे. सामान्यतः  
स्त्रीशिक्षणासंबंधानें व कुमारिकांच्या लग्नाची वयोमर्यादा वाढविण्यासंबं-  
धानें माझ्या मनोवृत्ति दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रबल होत चालल्या  
होत्या. दक्षिणी नव्हे अशा एका थोर मनाच्या हिंदु गृहस्थाला ब्रह्मचर्य-  
फंडाला मदत करण्यासंबंधानें मीं यापूर्वी बरेच महिने विनंति केली होती.  
ब्रह्मचर्यफंडाची कल्पना येणेंप्रमाणें आहे:—

‘वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत मुलीचें लग्न करणार नाहीं, व मुलीचें  
शिक्षण आमच्या देखरेखीखालीं चालवीन, असें गरीब मुलीच्या पालकानें  
कबूल करावयाचें, व आम्ही सोळासतरा वर्षांचें वय होईपर्यंत मुलीचें  
शिक्षण चालवून पुढें ती होतकरू दिसली, व आणखी शिकण्याची तिला  
होस असली, तर तिला अधिक शिकूं द्यावयाचें, नाहीं तर तिला लग्नाची  
परवानगी द्यावयाची.’

कांहीं कुमारिकांनां चांगलें शिक्षण मिळून प्रौढ वयांत त्यांचे विवाह  
ज्ञाल्याचीं उदाहरणें समाजांत घडवून आणावीं, हा ब्रह्मचर्यफंडाचा हेतु  
आहे. हा हेतु त्या गृहस्थांनां पसंत पडून त्यांनीं ब्रह्मचर्यफंडाला दर-  
महा २५ रुपयेप्रमाणें मदत देण्याचें कबूल करून ती मदत त्यांनीं सात-

## भात्मवृत्त.

आठ वर्षे दिली, व नंतर दुसऱ्या एका अधिक जरूरीच्या कार्याला ती घावयाला सांपडावी झणून तीन वर्षांपूर्वी ती बंद करण्यांत आली. त्या मदतीने मला बरीच उमेद वाटू लागली होती. आश्रम या कामी अगदी उदासीन रहाणार नाही, असे वाटल्यावरूनच तो प्रश्न मी कमेटींत आणला होता. तेथे निराशा झाल्यामुळे दुसरी संस्था काढण्यावांचून गतिच नाहीशी झाली. पण आश्रमाच्या संस्थेचे बरेचसे ओझे शिरावर असतां दुसऱ्या संस्थेचे ओझे अंगावर घेणे सोपे काम नव्हते. बरे, तयार झालेल्या लोकमताचा फायदा न घेणे झणजे पुढे पाऊल टाकण्याला प्राप्त झालेली उत्कृष्ट संधि घालविणे होय, असे मला वारंवार वाटे. उलट पक्षी आश्रमाच्या धर्तीवर अशा विद्यार्थिनींसाठी निराळी शाळा काढण्याचा विचार मनांत आला, झणजे अवर्णनीय जबाबदारी मूर्तिमंत डोळ्यांपुढे उभी राहून छाती दडपून जाई. अशा विचारांच्या व मनोवृत्तींच्या झटापटींत कांहीं काळ जाऊन अखेरीला, काय होईल तें होवो, या कामी उडी घ्यावयाची, असा मनाचा धडा केला, आणि केवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर तारीख ४ मार्च १९०७ रोजी रंगपंचमीच्या दिवशी, लकडी पुलाजवळच्या डे. ए. सोसायटीच्या ताब्यांतील जुन्या व पडक्या, पण प्रशस्त वाड्यांत सहा विद्यार्थिनींनिशी महिला-विद्यालयाला सुरुवात केली, व ६ मार्च १९०७ च्या दैनिक ज्ञानप्रकाशांत या संस्थेच्या हेतूंबद्दल वगैरे स्पष्टीकरण करण्यासाठी स्वतःच्या सहीने एक लेख प्रसिद्ध केला, तो येणेप्रमाणे:—

“(१) अनाथबालिकाश्रम स्वतंत्रपणे स्थापित झाल्यापासून आज आठ वर्षे मला जो अनुभव आला आहे, त्यावरून असे वाटते, की, खुद्द आश्रमांत किंवा आश्रमाच्या धर्तीवर चालविलेल्या दुसऱ्या एकाद्या शाळेत मुलींचे शिक्षण बेताच्या खर्चाने होण्यासारखे असेल, तर बरेच लोक आपल्या अविवाहित अगर विवाहित मुलींस अशा शाळेत ठेवून शिक्षण देण्यास



## महिलाविद्यालयाचा जन्म.

तयार होतील. हल्लीं आश्रमांत अशा प्रकारच्या १९ विद्यार्थिनी आहेत. असल्या येतील तितक्या मुली आश्रमांत घेतां आल्या असत्या, तर त्यांच्या शिक्षणाकरितां अशी निराळी शाळा काढण्याची आवश्यकता राहिली नसती; परंतु अनाथबालिकाश्रमाची कर्तव्यमर्यादा विस्तृत करणें इष्ट नसल्यामुळे अशा विद्यार्थिनींच्या कित्येक अर्जांस नकाराचा जबाब द्यावा लागतो. अर्थात्, कित्येक पालकांच्या मनांत असूनहि त्यांच्या मुलींना अशा प्रकारच्या शाळेचा फायदा मिळूं शकत नाहीं. ही अडचण दूर करावी या हेतूनें महिलाविद्यालयाची सुरुवात करण्यांत आली आहे.

“(२) आज डोळ्यांपुढें असलेले महिलाविद्यालयाचे उद्देश येणेंप्रमाणें आहेत:—

(अ) गृहिणीपदाचीं कर्तव्यें व जबाबदाऱ्या ज्याच्या योगानें मनावर पूर्णपणें ठसतील, व ज्याच्या योगानें समाजविषयक कर्तव्यांविषयी चांगली ओळख होऊं शकेल, असें शिक्षण देऊन आपल्या समाजांत कांहीं सुशिक्षित स्त्रिया तयार करण्याचा यत्न करणें.

(ब) मुलांप्रमाणेंच मुलींच्याहि ब्रह्मचर्यव्रताची मुदत आठ वर्षांच्या वयानंतर पुढें बारा वर्षांची व्हावी, व त्यांच्या विवाहकालाची मर्यादा वीस वर्षांवर यावी, हें अंतिम साध्य शक्य होण्यासाठीं यत्न करणें.

“(३) पहिला उद्देश साधण्यासाठीं शिक्षण द्यावयाचें तें कोणतीहि परीक्षा अगर सरकारी शाळांतील इयत्ता साध्य ठरवूनच न देतां, व्यवहारांतील बऱ्याच गोष्टींची सामान्य माहिती होईल अशा प्रकारचें दिलें जाईल. परंतु पहिलीं चारपांच वर्षे हें शिक्षण झाल्यानंतर पुढें आणखी चारपांच वर्षे विद्याभ्यासासाठीं मिळूं शकतील अशी ज्या विद्यार्थिनींची स्थिति असेल, त्यांना त्यापुढील काळांत म्याट्रिक्युलेशन अथवा शिक्षकिणीची परीक्षा हें साध्य ठरवून शिक्षण देण्यांत येईल. हौसेनें परोपकारांतच आपला जन्म घालवावा असें कोणाला वाटल्यास

## आत्मवृत्त.

अथवा संसारांत पडल्यावरहि द्रव्याच्या बाजूने मदत मिळविणे जरूर झाल्यास परीक्षेचे साधन फार उपयोगी पडते. सध्या पांचचार विद्यार्थिनी व एक शिक्षक यांनीच शक्य तेवढे करावयाचे आहे; परंतु विद्यालयाचा विस्तार होऊन द्रव्याचे साधन शक्य झाल्यास इयत्ता ठरविणे त्या प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांनी सुचविलेला नवीन अभ्यासक्रम व रा. ब. चिंतामण विनायक वैद्य यांनी आपल्या स्त्रीशिक्षणावरील निबंधांत स्त्रियांसाठी सुचविलेला नवीन अभ्यासक्रम हे लक्ष्यांत घेऊन ठरविण्यांत येतील.

“ (४) दुसरा उद्देश अत्यल्प प्रमाणाने तरी फलद्रूप व्हावा, झणून कांहीं गरीब परंतु धाडसी लोकांच्या मुलींचे शिक्षण विद्यालयाने आपल्या खर्चाने चालवावे, असे योजिले आहे. कित्येक गरीब पण कुलीन पालक, आपल्या मुलींच्या शिक्षणाच्या खर्चाचा भार कोणी सोसल्यास त्यांना वीस वर्षांचे वय होईपर्यंत शिक्षणासाठी विद्यालयांत ठेवण्याला तयार होतील. ज्यांना पैसा खर्च करण्याचे सामर्थ्य असते, त्यांच्या अंगी मानसिक धैर्याची उणीव असते; पण ज्यांच्या अंगी मानसिक धैर्य असते, त्यांच्याजवळ द्रव्याचे बळ नसते. अशा स्थितीत ‘ आंधळा माणूस व लंगडा माणूस ’ या गोष्टींत सांगिल्याप्रमाणे एकमेकांची उणीव एकमेकांनी भरून काढल्यास मोठे कार्य घडून येऊं शकेल. ज्यांच्या अंगी या कामी लागणारे मानसिक धैर्य असेल, त्यांना ही गोष्ट आवडणाऱ्या धनिक गृहस्थांकडून साहाय्य झाले पाहिजे. अशा रीतीने पुष्कळशा सुशिक्षित स्त्रिया तयार करणे सध्याच्या काळी अतिशय महत्त्वाचे व जरूरीचे आहे. हे काम द्रव्याच्या बळाने बरेच होण्यासारखे आहे. यासाठी या कामाकरितां एक वेगळा फंड करून त्यांतून कांहीं मुलींचे शिक्षण चालवावे असा हेतु आहे. “ वीस वर्षांचे वय पुरे होईपर्यंत आमच्या मुलींचा काळ अध्ययन व अध्यापन यांत जावा,

## महिलाविद्यालयाचा जन्म.

या हेतूने आझी आपल्या मुली विद्यालयाच्या स्वाधीन केल्या आहेत. त्यांचा सर्व खर्च विद्यालयाने चालवावा. ही मुदत भरण्यापूर्वी कोणत्याहि कारणाने आझी आमच्या मुलीला काढून नेले, तर दरमहा पांच रुपयेप्रमाणे त्यांच्यासाठी विद्यालयाने केलेल्या खर्चाची रक्कम आझी भरून देऊं,” असा पालकांकडून करार घ्यावयाचा. अशा मुलींची संख्या अर्थात्च फंडावर अवलंबून राहणार.

“विवाहाच्या वयाची मर्यादा साधल्यास दोनतीन वर्षे पुढे ढकलावी, असे कित्येकांच्या मनांत असते; परंतु आपल्या हल्लीच्या समाज-स्थितीत चौदा वर्षांहून अधिक वयाच्या अविवाहित मुलींना राहण्यास योग्य परिस्थिति नसते. यासाठी मुलींची लग्ने घाईने कशी तरी कडकन घ्यावी लागतात; परंतु या मर्यादेच्या बाहेर वर्ष दोन वर्षे मुली अविवाहित राहिल्या, तरी त्यांची राहण्याची व विद्याभ्यासाची सोय करून पालकांची ही अडचण दूर करावी, असाहि या विद्यालयाचा हेतु आहे.

“(५) विशेषतः मध्यम व गरीब स्थितीतील लोकांना या विद्यालयाचा उपयोग व्हावा, म्हणून दरमहा पांच रुपयांत प्रत्येक मुलीचा खर्च भागवावा अशी तजवीज केली आहे. पुस्तके व कपडे यांसाठी मात्र पालकांना वेगळा खर्च पडेल. शिक्षकांची वगैरे मदत नसल्यामुळे तूर्त इंग्रजी पहिल्या इयत्तेपुढे ज्यांची मजल गेली नाही, अशा विद्यार्थिनींना मात्र विद्यालयांत घेतले जाईल.

“(६) धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण यांसंबंधाने अनाथबालिकाश्रमांत सुरू असलेला क्रमच येथेहि चालू राहील. Liberal Hinduism—म्हणजे उदार हिंदुधर्माचे शिक्षण, मिळावे अशी योजना केली आहे. पुढील गोष्टींकडे विशेष लक्ष्य पुरविले जाईल:—

(अ) Plain living and high thinking—साध्या वृत्तीने राहणे व श्रेष्ठ विचारांचे आणि मनोवृत्तींचे पोषण करणे.

## आत्मवृत्त.

( ब ) धर्मोदार्य, भिन्नभिन्न जाति, धर्म व मते यांच्यासंबंधाने उदार वृत्ति उत्पन्न करणे.

( क ) कर्तव्यजागृति, स्वतःचें ओझे निमुटपणे सहन करून दुसऱ्याचेंहि थोडेंफार ओझे उचलण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणे.

इछींच्या आपल्या हीन स्थितीत या गुणांची अत्यंत आवश्यकता आहे.

( ड ) मुलींच्या हातून गृहकृत्ये करविणे, दुसऱ्याच्या मदतीवांचून पांच पानांचा साधा स्वयंपाक करतां आल्यावांचून विद्यालयांतील कोणत्याहि मुलीचें शिक्षण पुरें झालें, असें समजलें जाणार नाहीं.

“ ( ७ ) अशा प्रकारचें विद्यालय शहरापासून दूर असणें फार जरूर आहे; परंतु बरेच लोक त्याचा उपयोग करून घेण्याला तयार आहेत, असें अनुभवानें सिद्ध झालें पाहिजे, व त्यासाठीं मोठें द्रव्यबलहि उत्पन्न झालें पाहिजे. या पुढल्या गोष्टी आहेत. येथें एवढें दिग्दर्शन पुरे आहे.

“ ( ८ ) तूर्त या विद्यालयाचे दोन फंड केले आहेत; एक ब्रह्मचर्य व दुसरा शिक्षण फंड. पहिल्यांतून वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत अध्ययन व अध्यापन यांत काळ घालविणाऱ्या मुलींचा खर्च चालावयाचा, व दुसऱ्यांतून शिक्षक व इतर नोकरांचा पगार वगैरे खर्च चालावयाचा. कोणत्याहि फंडाला एका पैपासून जी मदत मिळेल तिचा आभारपूर्वक स्वीकार केला जाईल. मदत करतांना फंडाचा निर्देश केला नसेल, तर ती मदत शिक्षणफंडाकडे घेतली जाईल. लोकांकडून मिळणाऱ्या मदतीची पांच दरमहा ज्ञानप्रकाशांतून दिली जाईल.

“ ( ९ ) या विद्यालयाची हरएक प्रकारची जबाबदारी खाली सही करणारावर आहे. या संस्थेला आपलें आयुष्य अर्पण करणाऱ्या स्त्रिया मिळ्याऱ्या, व या संस्थेची सर्व जबाबदारी हळुहळू त्यांजवर सोंपवावी, असा हेतु आहे; परंतु जन्म आणि मरण हीं जशीं प्राणिमात्राच्या तशीच संस्थांच्याहि पाठीला लागली आहेत. या सृष्टिनियमाला अनु-

## महिलाविद्यालयाचा जन्म.

सरून पूर्णाविस्थेला येण्यापूर्वीच या विद्यालयाचा अंत होणार असला, तर त्या प्रसंगी देण्याघेण्याची सर्व वाट लावून कांहीं शिल्लक राहिल्यास ती अनाथबालिकाश्रमाच्या स्वाधीन केली जाईल.

“ (१०) एका कार्याला लोकांकडून भरपूर मदत मिळाल्याने उत्तेजन येऊन या दुसऱ्या कार्याचा भार शिरावर घेतला आहे. ‘सर्वारम्भास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः’ या न्यायाने द्रव्याच्या मदतीचाचून एक पाऊलहि टाकतां यावयाचे नाही, हे ध्यानीं आणून याहि कार्याला बहुजनसमाज मदत करील, अशी आशा आहे.

धोंडो केशव कर्वे.”

अशा रीतीने महिलाविद्यालयाची कल्पना लोकांपुढे ठेवून कार्यसिद्धीसाठी धिम्मेपणाने यत्न करू लागलो.



## प्रकरण पन्नासावें.

### महिलाविद्यालयाचा पुण्यांतील जीवनक्रम.

सुरुवातीच्या दिवशी विद्यालयांत सहा विद्यार्थिनी होत्या. पैकीं तीन ब्रह्मचर्य फंडांतून पूर्वी आश्रमांत शिकत होत्या त्या, व तीन माझ्या थोर मनाच्या दोघां मित्रांच्या मुली होत्या. या गृहस्थांनीं या नवीन उद्योगाला मदत करण्यासाठीं आपल्या मुलींचा खर्च देऊन त्यांना मुद्दाम विद्यालयांत आणून ठेविलें.

अशा रीतीनें महिलाविद्यालयाची सुरुवात होऊन त्याची वाढ होऊं लागली. आरंभीं विद्यालयाची वेगळी शाळा केली, व माझे लहानपणचे गुरुजी श्रीयुत वि. ल. सोमण यांना शिक्षकाचें काम करण्यासाठीं विनंति केली व ते वडूथ हें आपलें राहण्याचें गांव सोडून या कामासाठीं पुण्यांत आले, व पुढें या शाळेंत त्यांची जरूर नाहींशी झाल्यानंतर ते पुण्यालाच राहिले. हे विद्यालयांतील मुलींनां इंग्रजीवांचून इतर विषय शिकवीत व इंग्रजी मी शिकवीत असें. घरांतील व्यवस्था माझ्या ज्या मेहुणीनें कष्ट करून आश्रमाच्या आरंभींच्या दिवसांत मदत केली, तिजवरच सोंपविली. आतां आश्रमाला सुरळीत मार्ग लागला होता आणि विद्यालयाला तिच्या निरपेक्ष श्रमांची फार जरूर होती. पहिलीं दोन वर्षे विद्यालयांत काम करून ती परत आश्रमांत आली. तिचीं अलीकडील दोनतीन वर्षे प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यांतच गेलीं व अखेर अडीच वर्षापूर्वी आश्रमांतच तिचा अंत झाला.

आरंभीं विद्यालयाच्या मार्गांत अडचणी फार होत्या. विद्यालयाच्या पहिल्या वार्षिक रिपोर्टांत पुढील मजकूर आहे:—

“ आश्रमांत आतां सर्व प्रकारचा जम बसलेला आहे. तेथे आपल्या मुली पाठविण्यास लोक सहज तयार होतात. पण विद्यालयाच्या आरं-

## महिलाविद्यालयाचा पुण्यांतील जीवनक्रम.

भींच्या स्थितीत सर्व प्रकारची गैरसोय असणार; तेव्हां येथे मुली पाठविण्यास लोक कचरतील ही गोष्ट लक्षांत आलेली असूनहि पुढे पाऊळ टाकण्यांत आलेले आहे. कालेकरून आश्रमाच्या सर्व सोयी विद्यालयालाहि प्राप्त होतील, या आशेवरच हें धाडस केले आहे.”

विद्यालयांत वर्षअखेर चौदा मुली झाल्या. मुली थोड्या आणि त्या मानाने वर्ग फार अशी स्थिति झाली. विद्यालय पुण्यांत असेल, तोंपर्यंत त्याची विशेष वाढ होणे शक्य नाही, हें मला दिसत होते. संधि सांपडेल तेव्हां विद्यालय आश्रमाशेजारी न्यावे, असा माझा निश्चय झाला होता. तेव्हां विद्यालय पुण्यांत असेल तोंपर्यंत ते नुसते बोर्डिंग झणून चालवून मुलींचे शिक्षण त्यांना इतर शाळांत पाठवून करून घ्यावे, असा क्रम मी सुरू केला.

१९०९ च्या जानेवारीत प्रसिद्ध झालेल्या विद्यालयाच्या रिपोर्टांत पुढील मजकूर आहे.

“बऱ्याच संकटांतून पार पडून त्याला ( विद्यालयाला ) आतां स्थिरता येण्याची आशा वाटत आहे. गेल्या जून महिन्यांत विद्यालयाची स्थिति अतिशय वाईट झाली होती. वर्गण्यांच्या उत्पन्नांतून दरमहा सुमारे शंभर रुपये खर्च करणे भाग होते, व विद्यालयाची एकंदर शिल्लक दोनशांहून अधिक नव्हती. विद्यालयाची कल्पना आज नाही उद्यां तरी समाजास मान्य होणार व ही एक अत्युपयोगी संस्था होऊन राहणार अशा दृढ श्रद्धेनेच या संस्थेला आरंभ झालेला आहे; पण ‘दसऱ्याला जगेल तर दिवाळी पाहील,’ या झणीप्रमाणे विद्यालयाच्या अस्तित्वावरच गदा येते की काय, अशी काळजी उत्पन्न झाली होती; पण तिचा लवकरच निरास झाला. या वेळीं कांहीं मित्रांकडून चांगली मदत झाली. मुंबईतील एका बाईनां विद्यालयावरील संकटाची बातमी कळल्यामुळे त्यांनी मोठ्या उत्साहाने मुष्टिफंड गोळा करून

## आत्मवृत्त.

सुमारें पावपल्ला तांदूळ जमविले व अल्प देणग्या मिळवून सव्वासात रुपये केले. ही थोडीशी मदत कशी पाठवावी, असा त्यांना संकोच चाटे. अखेरीस धीर करून ती त्यांनी पाठवून दिली. ”

अशा अडचणीतून निघून महिलाविद्यालयाचें पाऊल हळुहळू पुढें पडत चाललें. विद्यालयाची जागा अगदीं भरून जाऊन आणखी मुली घेण्याची सोय नाहींशी झाली. यामुळें विद्यालयाची वाढ थंबवून राहिल्यासारखें झालें. विद्यालय शहरापासून दूर नेण्याच्या कल्पनेचा जम लवकर बसेना. एक गोष्ट मात्र अत्यंत उत्साहजनक घडली. निष्काम-कर्म-मठाच्या कल्पनेला १९१० च्या अखेर मूर्त स्वरूप येऊन चार वर्षे महिलाविद्यालयाची जबाबदारी जी एकट्या मजवर होती, ती आतां निष्काम-कर्म-मठानें आपणाकडे घेतली. महिलाविद्यालयाच्या पुढील प्रगतींत निष्काम-कर्म-मठाच्या दोघां सेवक मित्रांकडून मोठें साहाय्य झालें. हे दोघे गृहस्थ झणजे श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ व वाळाजी विनायक कौलगेकर हे होत. पहिले गृहस्थ बी. ए. असून चाळिशीच्या सुमाराचे आहेत. बडोद्यांत मोठ्या हुद्द्यावर असलेले प.वा. ज. स. गाडगीळ यांचे हे पुतणे व इंदुप्रकाशाशी संबंध असलेले प.वा. केशवशास्त्री गाडगीळ यांचे चिरंजीव. यांना मुलगा नसून दोन मुली आहेत. वडील मुलगी संसारांत पडलेली असून दुसरी लहान आहे, व ती अजून शिकत आहे; ती इंग्रजी सातव्या इयत्तेंत आहे. यांना पूर्वी बडोदें संस्थानांत नोकरी होती. तिचा राजिनामा देऊन अशा कामीं मदत करण्याकरितां ते कुटुंबा-सह इकडे आले. दुसरे गृहस्थ मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झालेले असून पन्नाशीच्या सुमाराचे आहेत. हे सातारा जिल्ह्यांतील एका गांवीं आपल्या जमीनजुमल्याची व्यवस्था पहात असत. यांनीं प्रौढ वयांत स्वतःच्या परिश्रमानें शिक्षण मिळविलें होतें, व देशोद्धाराची तळमळ यांना लहान-पणापासून असल्यामुळें यांनीं अनेक धडपडी केल्या होत्या. असल्या



## महिलाविद्यालयाचा पुण्यांतील जीवनक्रम.

हेतूनेच ते शेतकीत पडले होते. यांनाहि मुलगा नसून दोन मुलीच आहेत. त्यांना शिकविण्यासाठी यांची तळमळ सुरू झाली, व त्यांनी एकदोन वर्षे माझ्याशी पत्रव्यवहार चालविला. हे दोघेहि गृहस्थ, यांची वेताच्या जबाबदारीची आटोपशीर कुटुंबे असल्यामुळे या कामी फार उपयोगी पडतील, असे जाणून त्यांना सकुटुंब या कार्याला वाहून घेण्याविषयी विनंति केली व ती त्यांनी मान्य केली. विद्यालयाला आज जें स्वरूप आलेलें दिसत आहे, त्याचे बहुतेक श्रेय या उभयतांना आहे.

१९११ च्या जानेवारीत प्रसिद्ध झालेल्या विद्यालयाच्या चवथ्या रिपोर्टांत पुढील विचार आहेतः—

“महिलाविद्यालय ही संस्था अजून फार लहान आहे खरी, तरी तिची योग्य प्रकारची जोपासना झाल्यास तिजमध्ये प्रचंड शक्ति उत्पन्न होऊं शकेल, असे बीज तिच्यांत आहे. हिंदी समाजांत फार मोठे स्थित्यंतर होत आहे—किंबहुना त्याचा पुनर्जन्म होत आहे—असे झटले तरी चालेल. या महत्कार्यांत या संस्थेकडून बराच मोठा कार्यभाग व्हावयाचा आहे, हे भविष्य तिच्या चालकांच्या लक्ष्यांत आलेलें आहे, व परमेश्वर-कृपेने तें खरे ठरेल असा भरंवसा त्यांना वाटत आहे. या संस्थेची सूत्रे निष्काम-कर्म-मठाच्या स्वाधीन होणे ही ईश्वरी योजनेतलीच एक पायरी आहे. या व असल्या संस्थांच्या उपयोगी पडण्याची आपली बुद्धि कायम रहावी, एवढेच मठाच्या सेवकसेविकांचें जगच्चालकाजवळ मागणें आहे.”

वरील विचार रिपोर्टांत नमूद झाले, त्या वेळीं विद्यालय पुण्यांत असून तें धुळीत खेळणाऱ्या मुलाप्रमाणें अगदीं साधे व लहान होतें. तें आश्रमाजवळ जाण्याचा त्या वेळीं कांहीं एक संभव दिसत नव्हता. आश्रमाशेजारी तें न्यावे अशी इच्छा मात्र उत्कट होती, पण ती तडील जाण्याला मार्ग दिसेना.

## प्रकरण एकावनावे.

### आश्रमाच्या शेजारी विद्यालयाची स्थापना.

अनाथबालिकाश्रम व महिलाविद्यालय या दोन्ही संस्थांची जबाबदारी मलाच वहावी लागणार हे स्पष्ट दिसत होते, व उभय संस्थांचा एक-जिव होणे हे दोहोंच्याहि हिताचे आहे, अशी माझी ठाम समजूत होती. यामुळे आश्रमाच्या शेजारी ही संस्था नेण्याला संधि मिळेपर्यंत पुण्यांतच तिची हल्लुहळू वाढ होईल, अशी खटपट चालविली.

आश्रमाशेजारी विद्यालय नेण्याची इच्छा पुष्कळ दिवस जागच्या-जागीच राहिली. आश्रमाशेजारच्या जमिनी विकत घेण्याचे यत्न महिला-विद्यालयाची कल्पना निघण्याच्या आधीपासून चालले होते; पण त्यांना यश आले नव्हते. यासंबंधाने आझाला मोठाच विचार पडला होता, व काय करावे ते सुचेना. इतक्यांत १९११ च्या मार्च महिन्यांत आश्रमाशेजारची सुमारे पांच एकर जमीन विकत मिळण्याचा सुयोग आला, व भारी किंमत पडली तरी ती देऊन १६५० रुपये खर्च करून जमिनीची खरेदीपत्रके केली. या कामी श्रीयुत के. मो. फडके यांनी फारच खटपट केली. यांच्या मदतीवांचून हे कार्य तडीला गेले नसते.

जमीन हाती आल्याबरोबर श्रीयुत गाडगीळ, श्रीयुत कौलगेकर व मी या त्रिवर्गाला अतिशय आनंद झाला व आझी या जमिनीवर इमारत बांधण्याच्या उद्योगाला लागलो. विद्यालयाची बहुतेक शिल्लक झणजे १,६५० रुपये जमीन खरेदी घेण्याला लागले. बाकी शिल्लक काय ती पांचचारशे रुपये उरली. इमारत प्रथम पंधरा हजार रुपयांची करावी, असा आमचा बेत होता; पण तेवढ्यांत जुळेना, यामुळे तो अंदाज पंच-चीस हजारांचा झाला. ही रकम आणावी कोठून, हा आझाला मोठाच

## आश्रमाच्या शेजारी विद्यालयाची स्थापना.

विचार पडला. आम्ही सर्व मध्यम स्थितीतलीं माणसें. तथापि, शक्य तें आपण केल्यावाचून गति नाही हें पाहून, आपल्या पाश्चात् कुटुंबाची तरतूद झणून ठेविलेली प्रत्येकीं तीन हजार रुपयांची रक्कम संस्थेला कर्जाऊ द्यावी, असें आम्हां ठरविलें. याप्रमाणें नऊ हजारांची सोय झाली. बाकीची रक्कम कशी मिळवावी, याचा फारसा विचार न करितां आम्हां इमारतीला सुरुवात केली. कोणी कर्ज दिल्यास ठीक, नाही तर डिबेंचरें काढून रक्कम उभी करावी, असा आमचा विचार होता, आणि त्याप्रमाणें आमचे प्रयत्न चाललेहि होते. इतक्यांत आमची काळजी दूर करणारी अनपेक्षित मदत आम्हांला मिळाली. महिलाविद्यालयासाठीं मुंबईच्या गांधर्वमहाविद्यालयानें एका जलशाचें उत्पन्न देऊं केलें होतें. त्या जलशाचीं तिकिटें खपविण्याची खटपट श्रीयुत गाडगीळ हे करीत होते. त्यांनीं श्रीयुत एच्. ए. वाडिया, ब्यारिस्टर यांची गांठ घेतली, व कांहीं तिकिटें घेण्याविषयीं विनंति केली. शिवाय, विद्यालयाच्या इमारत फंडाला त्यांजकडून मदत मिळण्याविषयींहि गोष्ट काढली. तेव्हां त्यांनीं विद्यालयाचे रिपोर्ट, इमारतीचा नकाशा व अंदाजपत्रक वगैरे कागद श्रीयुत गाडगीळ यांजकडून मागून घेतले. नंतर सुमारें एक महिन्यानें एन्. एम्. वाडिया धर्मफंडाच्या सेक्रेटरीकडून पत्र आलें, कीं, “ एन्. एम्. वाडिया यांच्या मातुःश्री, बाई मोटलीबाई, यांचें नांव इमारतीला देत असाल, तर या फंडांतून अंदाजाच्या रकमेचा झणजे पंचवीस हजारांचा एक तृतीयांश देणगी देण्याची टूर्स्टीची इच्छा आहे.” ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ या वाक्याचा उच्चार अनेकांनीं अनेक वेळां केला असेल; पण तत्त्व आचारांत आणण्याचें महद्भाग्य ज्यांनां लाभलें, अशा विभूति या भूतलावर फारच थोड्या निर्माण झाल्या असतील. अशा विभूतीपैकीं एन्. एम्. वाडिया हे गृहस्थ होते. यांनीं आपली सर्व इस्टेट परोपकारासाठीं ठेविली आहे तिचें दरसालचें

## आत्मवृत्त.

तीनचार लाखांचें उत्पन्न, जातिधर्माचा अगर स्थलकालाचा भेद न ठेवतां भूतलावरील विपत्ति कमी व्हावी व ज्ञान वाढावें, या कार्यासाठीं खर्चिलें जाण्याची व्यवस्था त्यांनीं करून ठेविली आहे. वाडियाफंडाच्या सेक्रेटरीचें पत्र हातीं आल्याबरोबर आझाला अवर्णनीय आनंद झाला. अशा प्रकारच्या आनंदाचे प्रसंग अवध्या आयुष्यांत फार क्वचित् यावयाचे. आमच्या डोक्यावरचें एक मोठें ओझें खालीं उतरल्याप्रमाणें झालें. मनाच्या स्थितीचा अनुभव आझी थोडा वेळ घेतों न घेतों, तोंच आमच्या आनंदांत विरजण पडतें कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली. सेक्रेटरीचें पत्र व ट्रस्टींचा ठराव पुनः वाचतांना एका गोष्टीकडे लक्ष्य गेलें. सेक्रेटरीच्या पत्रांत महिलाविद्यालयासाठीं ४१६६८१०८८ चा चेक पाठविला आहे, असें स्पष्ट असून त्यांत दुसरा संबंध नव्हता. पण ट्रस्टींच्या ठरावांत 'महिलाविद्यालय, पुणें' असें शब्द असून पुढें कंसांत Girl Widow School ( बालविधवांची शाळा ) असे शब्द घातले होते. इमारतीसाठीं पंचवीस हजारांचा तृतीयांश द्यावयाचा त्याचा अर्धा भाग, असे स्पष्ट शब्द होते. परंतु कांहीं गैरसमज झाला आहे कीं काय, या गोष्टीचा निकाल केल्यावांचून या पैशाचा उपयोग करणें योग्य नव्हतें. अनाथबालिकाश्रमासाठीं या फंडाकडून कांहीं मदत मिळविण्याची खटपट अगोदरपासून चालविली होती. तेव्हां ही मदत ह्मणजे आश्रमालाच मदत आहे, असा जर त्यांचा समज होत असेल, तर या रकमेचा स्वीकार करावयाचा नाही असें लागलेंच मीं ठरविलें, व चेक तसाच ठेवून देऊन श्रीयुत वाडिया यांनां पत्र लिहिलें. बहुधा असा गैरसमज झालेला नसावा, असें मला वाटत होतें; कारण श्रीयुत वाडिया यांनीं मला स्वयंस्फूर्तीनें १७ अक्टोबर १९०९ तारखेचें पत्र लिहिलें होतें, त्यांत पुढील वाक्यें आहेत.

“ My attention has been drawn to your good work in the Hindu Widows' Home.

आश्रमाच्या शेजारी विद्यालयाची स्थापना.

Association and the Mahila Vidyalaya and I should like, with your assistance to get all the information I can about the conditions and requirements of these institutions."

या दोन संस्था वेगवेगळ्या आहेत, हें त्यांना ठाऊक होतें. पण न जाणो, त्याचा विसर पडून आश्रमाला जी आपणाला मदत करावयाची आहे तीच ही व आतां आपण त्या जबाबदारीतून मोकळे झालों असें जर त्यांना वाटत असलें, तर हा चेक परत करून त्या संस्थेलाच मदत करा असें मी सांगणार होतो. श्रीयुत वाडिया यांजकडून माझ्या पत्राचें कांहींच उत्तर आलें नाहीं, यामुळे मी फार घाबरलों. ही हयगय थोडकडून सहजगत्या झाली होती; परंतु त्यामुळे हा गैरसमज खराच झालेला असावा, अशी मला शंका आली. पुढें जेव्हां दोन महिन्यांनीं श्रीयुत वाडिया हे आपल्या खडकीच्या घरीं रहावयाला आले, तेव्हां मी व श्रीयुत गाडगीळ या उभयतांनीं त्यांची गांठ घेतली, व यासंबंधाचा खुलासा करून घेतला. दोन संस्थांबद्दल आपले मनांत अगदीं घोटाळा झालेला नसून ही मदत विद्यालयालाच केलेली आहे, व 'Girl Widow School' हे शब्द चुकीनें पडले आहेत, असें त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें, तेव्हां आझाला धीर आला, व दोन महिने तसाच ठेवलेला चेक वटावून आणला.

आश्रमाशेजारी महिलाविद्यालय नेण्याला आझी इमारत पुरी होण्याची वाट पाहिली नाहीं. इमारतीचें काम नुकतेंच सुरू झालें होतें, इतक्यांत पुण्यांत प्लेग आला, तेव्हां विद्यालय दुसऱ्या ठिकाणीं न नेतां विद्यालयाच्या जागेत नवीन इमारतीशेजारी झोंपळ्या बांधून त्यांत आणलें, व तेव्हांपासून एणजे १९११ च्या डिसेंबर महिन्यापासूनच

## आत्मवृत्त.

विद्यालयाची लहानशी शाळा सुरू केली आणि महिलाविद्यालय हें केवळ बोर्डिंग बनलें होतें, तें त्याचें स्वरूप जाऊन त्याला बोर्डिंग शाळेचें स्वरूप आलें, व अशा तऱ्हेनें महिलाविद्यालय हें नांव सार्थ झालें. तेव्हांपासून १९१३ च्या नवंबरपर्यंत विद्यालयाचो वेगळो शाळा आश्रमासोचारी होती. नंतर आश्रमानें विद्यालयाच्या मुली आपल्या शाळेंत घेण्याबद्दल कांही अटींवर परवानगी दिली.

डॉ. ए. क. कात्रे, कायमालख शाळेंत

डॉ. क. .... सी. वि. ....

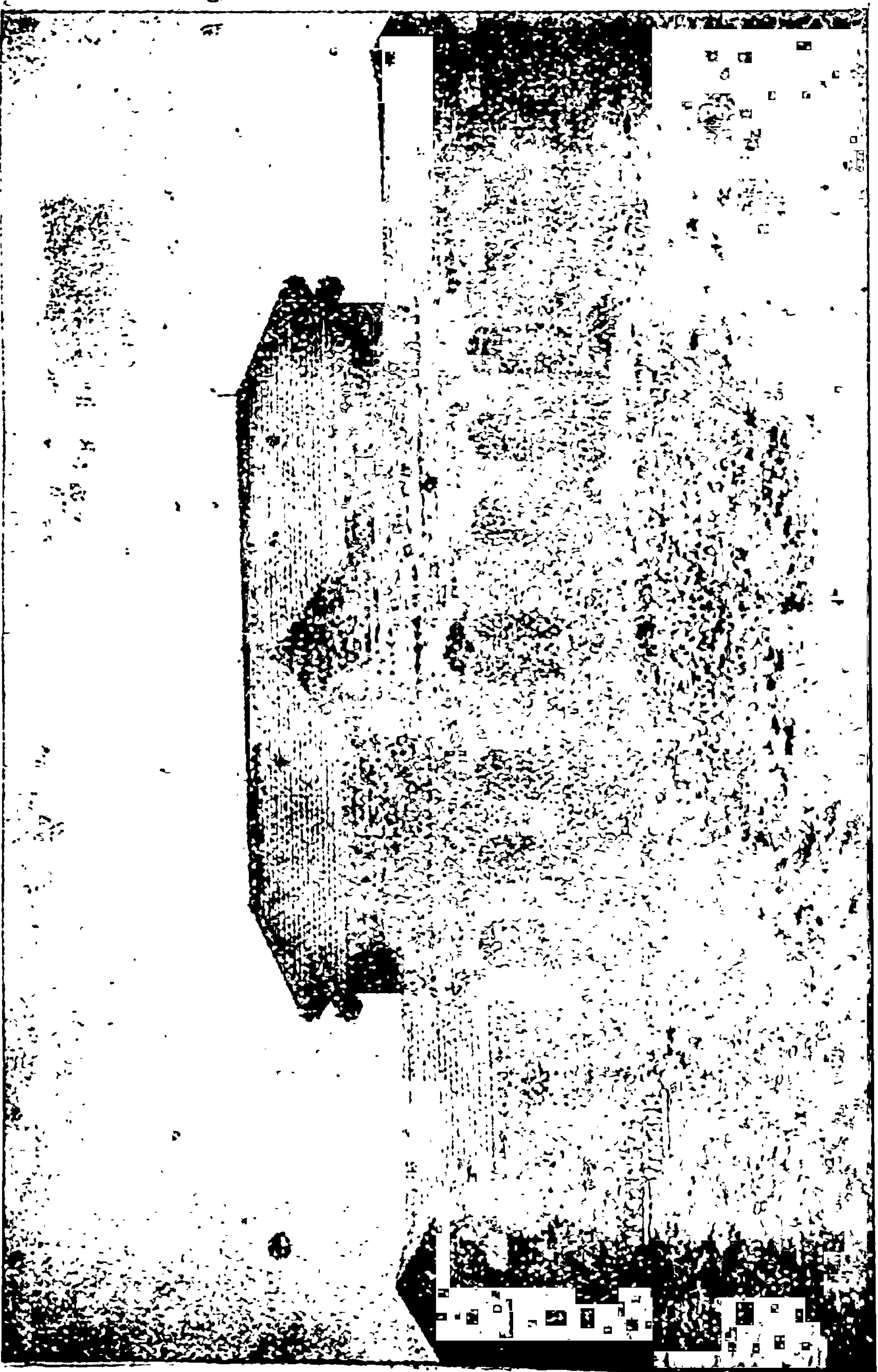
डॉ. ....

## आत्मवृत्त.

विद्यालयाची लहानशी शाळा सुरू केली आणि महिलाविद्यालय हे केवळ बोर्डिंग बनले होते, ते त्याचे स्वरूप जाऊन त्याला बोर्डिंग शाळेचे स्वरूप आले, व अशा तऱ्हेने महिलाविद्यालय हे नांव सार्थ झाले. तेव्हांपासून १९१३ च्या नवंबरपर्यंत विद्यालयाची वेगळी शाळा आश्रमाशीजारी होती. नंतर आश्रमाने विद्यालयाच्या मुली आपल्या शाळेत घेण्याबद्दल काही अटीवर परवानगी दिली.

ड. अ. क. काणे, कायमालख बापक.

.....  
.....  
.....



महिलाविद्यालयाची इमारत.



प्रकरण बावनावें.

## महिलाविद्यालयाचा विस्तार.

सुद्धवटामध्ये झाड खुरटने त्याप्रमाणे पुण्यांत महिलाविद्यालयाची स्थिति झाली होती. त्याच्या विस्ताराला तेथे वावच नव्हता. विद्यालयाचे रोप आश्रमाशेजारच्या उघड्या जागेत आणून लावल्या-बरोबर ते झपाट्याने वाढीला लागले. या तीनचार वर्षांत त्याची वाढ कल्पनेबाहेर झाली आहे.

वाडिया-धर्म-फंडांतून झालेल्या आठ हजारांच्या मदतीने आझाला मोठी उमेद आली. पुढे श्रीयुत गाडगीळ व श्रीयुत कौलगेकर यांच्या स्वटपटीने आणखीहि बरीचशी मदत लोकांकडून मिळाली. मुलींची संख्या इतक्यांत पन्नास झाली, व ती आणखी झपाट्याने वाढणार, असे दिसू लागल्यामुळे इमारतीचा आणखी भाग वाढविला, व एवढे खर्चाचे मान चाळीस हजारांच्या वर गेले. जसजसे अधिक पैसे मिळत गेले, तसतशी अधिक मुलींची सोय करण्यासाठी अधिक खर्च करण्याला आह्मी प्रवृत्त झालो. व्यांकेत वूड आली नसती, तर कर्जाचा बोजा एवढा राहिला नसता. पण साडेचार हजारांची वूड आल्यामुळे सोळा हजार रुपये इमारतीसाठी कर्ज काढावे लागले होते. सदर कर्जापैकी हल्ली बारा हजार रुपये देणे आहेत. एका वेळी आमच्या मनीचा स्थिति काय होती, ती १९१२ सालाच्या रिपोर्टातील शेवटल्या पारिग्राफांत दिली आहे. तो पारिग्राफ येणेप्रमाणे:—

“ आभारप्रदर्शन हे केव्हांकेव्हां औपचारिक मानले जाते, व क्वचित् प्रसंगी ते तसे असतेहि. परंतु आमच्या मानसिक स्थितीची कल्पना ज्यांना होईल, त्यांनाच आमची कृतज्ञता किती कळकळीची आहे, हे कळू

## आत्मवृत्त.

शकेल, स्वतःजवळ द्रव्यबळ नसतां लोकांकडून मदत मिळेल-निदान जरूर पडल्यास कर्ज तरी मिळेल, या भरंवशावर पंचवीस हजारानें काम सुरू करण्याची जोखीम शिरावर घेणाऱ्या मनुष्यांच्या मनाची स्थिति कशी असेल, याची कल्पना करणे कठिण नाही. एकदां एका मित्रानें 'या कामांत तुझाला अपयश आल्यास-अर्थात् कर्जाच्या फेडीचें हुमणें पाठीला लागल्यास-तुझी काय योजना केली आहे?' असा प्रश्न केला. त्याला आझी एवढेंच उत्तर केलें, कीं, "तशा प्रसंगी दिवाणी तुरुंगांत जाण्याला आझी आपल्या मनाची तयारी करून ठेविली आहे." कोणी झाला तरी दुसरें काय करणार? पण आमच्या सद्धेतुं-कडे लक्ष्य पुरवून या कार्याच्या हितचिंतकांनीं थोर मनानें फारच थोड्या वेळांत आझाला अंतःकरण पोळणाऱ्या भयंकर काळजांतून मुक्त केलें. या त्यांच्या उपकारांची किंमत करतां येणार नाही. त्यांची फेड कायावाचामनानें त्या कार्यासाठीं झटण्यानेंच होणार आहे. परमेश्वर करो आणि आझाला तशी बुद्धि होवो."

अनाथबालिकाश्रमाच्या प्रगतींत लोकमताचा विरोध ही एक मोठी अडचण होती. तशी विद्यालयाच्या प्रगतीच्या कामीं नव्हती. विद्यालयाच्या कामीं मोठी अडचण द्रव्यसाहाय्यासंबंधाचीच होती. अगदीं आरंभां या कामीं ज्यांनीं मदत केली, त्यांच्या मदतीची खरी किंमत त्यांनीं केलेल्या द्रव्याच्या मदतीच्या अनेकपट आहे. येथे कांहीं स्त्री-पुरुषांच्या मदतीचा उल्लेख करणे जरूर आहे.

विद्यालयाची सुरुवात होऊन एक महिना होतो न होतो, इतक्यांत मेजर कृष्णाजी विष्णु कुकडे, सिव्हिल सर्जन, यांनीं खटपट करून चारशें रुपये जमवून पाठविले, व आणखी कांहीं महिन्यांनीं दोनशें रुपये पाठविले. जवळ कांहीं एक नसतां संस्थेला सुरुवात केली होती. अशा स्थितींत ही मदत आल्यानें मला मोठें उत्तेजन मिळालें. आणखी एका महिन्यानें श्रीमती गंगाबाई गोखले यांकडून पत्र आलें, तें येणेंप्रमाणें:—

## महिलाविद्यालयाचा विस्तार.

“ज्ञानप्रकाशांत महिलाविद्यालयासंबंधानें माहिती आल्या-  
चरून व माझ्या भाच्यानें प्रत्यक्ष पाहून आपला अनुभव कळ-  
विल्यावरून अशा संस्थेला मदत करणें जरूरीचें वाटलें. दुदैवानें  
मजवर जो प्रसंग आला आहे, तो टाळतां येण्याचे प्रयत्न  
ब्रह्मचर्याश्रमांत सुरू आहेत, ही अभिनंदनीय गोष्ट होय. तरी  
अशा एकाद्या विद्यार्थिनीला माझ्या प्रिय पतीच्या नांवानें दरमहा  
पांच रुपयेप्रमाणें शिष्यवृत्ति देण्याचें मनांत आलें आहे. हिला  
‘विश्वनाथ सदाशिव गोखले शिष्यवृत्ति’ ह्मणावें. ही सतत  
चालावी अशी माझी इच्छा आहे. परंतु तशी तजवीज होई-  
पर्यंत दरसाल आगाऊ साठ रुपये पाठविण्याची व्यवस्था शक्य  
तितके दिवस केली आहे.”

स्त्रियांच्या कार्याला या थोर मनाच्या बाईंकडून मिळालेल्या प्रोत्सा-  
हनानें मला मोठी उमेद आली. यांजकडून अजून मदत होत आहे.

या संस्थेला स्थैर्य आणण्याच्या कामीं एका गरीब विधवेकडून आरंभ  
झाला, ही गोष्ट विशेष आहे. श्रीमती लक्ष्मीबाई भिडे यांनीं स्वसंरक्षणा-  
साठीं एक हजार रुपयांचा संग्रह करून ठेविला होता. ही रक्कम त्यांनीं  
विद्यालयाच्या स्वाधीन केली. यांच्या हयातींत यांना रकमेचें व्याज  
द्यावयाचें, व त्यांच्या पश्चात् रक्कम स्थायिक फंडांत घालून व्याजाचा  
उपयोग एका ब्रह्मचारिणीच्या पोषणाकडे करावयाचा. अशी अट त्यांनीं  
घालून ठेविली आहे. आपल्याजवळच्या लहानशा पुंजीचाहि उपयोग  
अशा रीतीनें करणारी स्त्रीपुरुषे धन्य होत.

या संस्थेचा उपयोग विशेषतः दक्षिणी लोकांनां होणारा असून  
डॉ. टी. सी. खांडवाला हे या संस्थेला जी चांगली मदत करीत आहेत,  
ती त्यांच्या विशेष थोरपणाची निदर्शक आहे. हे ब्रह्मचर्यफंडासाठीं

## आत्मवृत्त.

दरमहा दहा रुपये देत असतात. शिवाय तापीव्हॅली रेल्वेच्या हजार रुपयांचे शेअर या संस्थेला त्यांनी दिले आहेत. त्यांचे व्याज 'कान्ति-लाल खांडवाला स्कॉलरशिप' या रूपाने ब्रह्मचर्य फंडाच्या एका मुलीसाठी खर्च होत असते.

मेजर हंटर स्टीन हे आश्रम, विद्यालय व मठ या तीनही संस्थांचे मोठे उपकर्ते आहेत. आश्रमासाठी दरसाल पन्नास, विद्यालयासाठी साठ व एका सेविकेच्या शिक्षणासाठी १३२ मिळून एकंदर दोनशे बेचाळीस रुपये दरसाल जानेवारीच्या पांच तारखेच्या आंत मला मिळावे, अशी व्यवस्था त्यांनी करून ठेविली आहे. विद्यालय सुरू होऊन एक वर्ष होतं न होतं तोंच ते पहावयाला ते आले व त्यांच्या मनांत आलेले विचार त्यांनी ता. १४ मार्च १९०८ च्या टाइम्स ऑफ इंडियाच्या अंकांत प्रसिद्ध केले. ही संस्था एक वर्षाची असता ती प्रत्यक्ष पाहून तिच्या मुद्रेवरून त्यांनी हिजबद्दल वर्तविलेले भविष्य त्या पत्रांतील एका वाक्यांत आहे, ते वाक्य असे:—

“ In a small house in Narayan Peth, Poona City, not far from Lakadi Pool is to be found the tiny beginning at least on this side of India, of what will one day prove the social regeneration of the country. ”

हे भविष्य खरे ठरो वा न ठरो, पण या संस्थेची प्रगति अत्यंत आश्चर्य वाटण्यासारखी झाली आहे, यांत संशय नाही. हे पत्र वाचून लेडी म्यूर-म्याकेंझी यांनी या चिमुकल्या संस्थेला भेट दिली, व पन्नास रुपयांची देणगी पाठविली.

## महिलाविद्यालयाचा विस्तार.

श्रीयुत सीताराम नारायण पंडित हे आरंभापासून दरसाल सुमारे शंभर रुपये मदत पाठवित आहेत. सर भालचंद्र यांनी आज्ञ्यांच्या खोलीसाठी प. वा. लेडी भालचंद्र यांच्या स्मरणार्थ एक हजार रुपये दिलेले आहेत. श्रीयुत रामदास कृष्ण नायडू यांनी आपल्या मातुःश्रीच्या स्मरणार्थ एन्डाउमेंट फंडाला एक हजार रुपये देऊन त्याच्या व्याजांतून ब्रह्मचर्यफंडाची अर्धी स्कॉलरशिप जातिधर्माचा विचार न करितां देण्यासाठी पाठविले. एका हितचिंतकाने दोन हजार रुपये पाकशास्त्राच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी प. वा. बाबाजी गणेश देशपांडे यांच्या स्मरणार्थ पाठविले आहेत. प. वा. जयराम भाऊ ठाकूर यांच्या ट्रस्टींनी १६०० रुपये दिले आहेत; पैकीं एका खोलीसाठी एक हजार व लहानशी एक स्कॉलरशिप देण्यासाठी सहाशें. कोणी मागावयाला गेल्ले नसतां स्वयंस्फूर्तीने केलेल्या मदतीचा परिणाम संस्थेच्या चालकांवर फार होतो. मुंबईचे श्रीयुत जनार्दन राघोबा यांनी आमच्या ध्यानीं मनींही नसतां विद्यालयासाठी पांचशें व मठासाठी पांचशें असे एक हजार रुपये पाठवून दिले. कांहीं स्कॉलरशिपा व हजारांहून कमी अशा बऱ्याच देणण्या मिळाल्या आहेत.

प. वा. नामदार गोपाळराव गोखले यांचे महिलाविद्यालयावर विशेष प्रेम होतें. १९०७ च्या मार्च महिन्याच्या आरंभी सदर संस्था सुरू केल्याबद्दलचा ज्ञानप्रकाशांतील लेख वाचल्याबरोबर यांनी मला कलकत्याहून मुद्दाम विशेष अभिनंदनपर एक पत्र लिहिलें होतें. पुढे गेल्या वर्षी बॉंबे व्यांकिंग कंपनीत पैसे बुडाल्यानंतर आयत्या वेळीं इमारतीचे देण्यासाठी वगैरे पैसे कोठून आणावे, ही आज्ञाला मोठी पंचाईत पडली होती. त्या वेळीं कोणाकडे कर्ज मागावयाला जाण्याचीहि सोय नव्हती. यांच्याजवळ ही गोष्ट काढतांच यांनी सर्व्हिट्म ऑफ इंडिया सोसायटीच्या शिलकेपैकीं पांच हजार रुपये आमच्या स्वाधीन केले, आणि

## आत्मवृत्त.

आणखी पाहिजे तरी घेऊन जाण्यास सांगितलें. इतका विश्वास व इतका थोरपणा दुर्मिळ आहे. सदर रक्कम आर्क्षी दुसरी तजवीज करून एक वर्षाच्या आंतच परत केली.

एका थोर मनाच्या गृहस्थांनीं केलेल्या अन्य प्रकारच्या मदतीचा उल्लेख या ठिकाणीं करणें जरूर आहे. श्रीयुत नारायण जनार्दन जोशी, सुखवस्तु एंजिनियर, यांनीं केवळ परोपकारबुद्धीनें विद्यालयाची इमारत अथपासून इतीपर्यंत तयार करवून देण्याच्या कामीं कष्टाळूपणानें अत्यंत महत्त्वाची मदत केली. यांच्या इतक्या निरपेक्ष बुद्धीचे व उच्च नैतिक ध्येयांचे गृहस्थ आपल्या समाजांत तरी फार विरळा आहेत.

पुढील कोष्टकावरून विद्यालयाचा विस्तार हळुहळू कसा होत गेला, हें कळून येईल:—

महिलाविद्यालयाची सात वर्षातील प्रगति दाखविणारं कोष्टक.

महिलाविद्यालयाचा विस्तार.

क्र. सं.	वर्ष.	विद्यार्थिनींची संख्या.		वर्षातील वर्गण्यांचे वगैरे उत्पन्न.		मुलींच्या पालकां कडून जमा.		चालू खर्च.		इमारतीवर वगैरे खर्च.		वर्ष अखेर शिल्लक.				
		ताल.	हिंगण्यां. ताल.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.			
१४	१९०५	०	०	१५२७	८	६	०	१९९	०	१०१५	०	१	०	७११	७	९
१९	१९०८	०	०	२२८१	४	१०	२	८०४	११	१८१२	११	७	०	२०८४	३	६
२७	१९०९	०	०	२०१२	१४	४	५	९३५	१२	२२५७	१२	२	०	२७७४	१०	११
२९	१९१०	०	०	१७१३	६	११	१२	७८६	१५	२०२१	१५	७	०	४२५२	१४	९
८	१९११	२२	२२	६८३१	१२	१०	१०	१२८८	१	३१२६	१	४	३४६२	७	११	
१६	१९१२	४४	४४	२५०५०	१५	९	१०	१४४७	५	५२९९	५	२	२३६२६	१०	११	
१८	१९१३	५७	५७	९५३९	१२	३	०	४१००	१	८९६१	१	११	११८१९	१५	११	
										४४५०	९	८				७
										बँकबूड.						
१९१४		८	६	४४१९	१	०	१३	२०३१९	५	१०४८०	५	९	४८९९	५	३	६

## प्रकरण त्रेपन्नावें.

### महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय?

महिलाविद्यालय सुरू झालें, तेव्हां अशा प्रयत्नांकडे सहानुभूतीने पहाणारीं कांहीं विचारी मनुष्ये सुद्धां अशा संस्थेची खरोखर जरूर आहे काय, असा प्रश्न सद्भावाने करित होतीं. त्या वेळीं उत्तर देऊन त्यांच्या मनाचे समाधान झालें नसतें. कित्येक प्रश्न असे असतात, कीं, त्यांचीं शाब्दिक उत्तरे मनाला कधीं पटत नाहींत. कांहीं काळ लोटल्यावर प्रत्यक्ष नजरेला पडणारे परिणाम हींच अशा प्रश्नाला उत्तरे होत.

महिलाविद्यालय चालवावयाची कल्पना कित्येकांनां फार पसंत पडली, व कांहीं मंडळींकडून प्रोत्साहनपर व मदतीचे आश्वासन देणारीं पत्रे आलीं. कांहीं गृहस्थांनां ही शाळा पुण्यातील मुलींच्या हायस्कूलाशीं स्पर्धा करण्यासाठींच काढली आहे असें वाटले. एका अत्यंत थोर व उदार गृहस्थांनीं पुढील वाक्यें लिहिलीं—

“When there is already in Poona a High School for girls with boarding arrangements added, the necessity of starting another Home for unmarried girls near the same town is not apparent. It would be a competitor with the Girls' High School.”

या गृहस्थांनां माझ्या हेतूंबद्दल शंका वाटली नाहीं; परंतु याचा परिणाम एका चांगल्या संस्थेशीं निष्कारण चढाओढ करणे असा होईल, अशी यांनां भीति वाटली. या थोर गृहस्थांनीं पुढें विद्यालयाला चांगली मदत केली.



## महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय ?

सरकारने, संस्थांनांनी, म्युनिसिपालिटींनी वगैरे केलेली कामे उपयोगाची व अधिक टिकाऊ असतात, यांत शंका नाही; परंतु मनुष्याच्या अंगांत जोर भरण्याला जसा त्याला व्यायाम पाहिजे, तसा समाजाच्या अंगांत जोर भरण्याला त्यालाहि व्यायाम पाहिजे. आपल्या गरजा आपण भागविण्यासाठी धडपड केल्याने शिक्षण मिळत असते ते फार मूल्यवान् असते. महिलाविद्यालयाने स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत स्वावलंबनाचा एक लहानसा धडा शिकविला आहे. प्रयत्न केला असतां आम्हांला अशा प्रकारच्या संस्था उभारतां येणे शक्य आहे, हे त्याने सिद्ध केले आहे.

महिलाविद्यालयाचा एक लहानसा उपयोग असा आहे, की, कित्येक मुलींचे पालक स्थळें पहातांपहातां अगदीं कंटाळून जातात, व अखेरीला कोठें जमत नाही. आतां एवढी मोठी झालेली मुलगी घरीं नेली तर शेजारीपाजारी आपणाला नांवे ठेवतील, व मुलगीहि निरुद्योगी रहाणार, या अडचणींत कित्येक पालक पडत असतात. अशा स्थितींतल्या मुलींना विद्यालय हे एक निर्वेध ठिकाण झाले आहे.

जाणूनबुजून मुलींना प्रौढ वयापर्यंत ठेवून त्यांना शिक्षण द्यावयाचें, मग प्रसंगी योग्य स्थळ न मिळाल्यामुळे मुलींचे लग्नाचा योग न आला तरी बेहत्तर आहे; तसें झाल्यास त्यांनीं स्वावलंबी होऊन समाजकार्याच्या उपयोगी पडावे, अशा धाडसी विचारांनीं उद्यक्त होणाऱ्या गृहस्थांना महिलाविद्यालयाचा केवढा तरी उपयोग होईल, किंबहुना महिलाविद्यालयामुळे असे धाडसी विचार कित्येकांच्या अंतःकरणांत उद्भवतील. याचें एक ठळक उदाहरण कोंकणांत घडून आले आहे. एका सुखवस्तु गृहस्थाला सहा मुली असून मुलगा नाही. सुखवस्तु गृहस्थांना मुलीचें लग्न झणजे एक दिव्यच होऊन गेलें आहे. महिलाविद्यालयाची हकीकत वाचल्यानंतर या गृहस्थांच्या मनांत असें आले,

## आत्मवृत्त.

की, या सहा दिव्यांतून पार पडण्याच्या भरीला न पडतां हे सहा मुलगे आहेत असें समजून त्यांना शिक्षण द्यावे, मग पुढे काय होईल तें होईल ! असें मनांत आणून प्रथम त्यांनीं आपली विधवा भावजय आणि वडील मुलगी यांना आणून आश्रमांत ठेविलें. नंतर एका वर्षानें दुसऱ्या मुलीला आणून त्या तिघांना विद्यालयांत ठेविलें व आणखी दीड वर्षानें खालच्या दोन मुलींना आणलें. अशा रीतीनें चौघी बहिणी व त्यांची मावशी अशीं विद्यालयाचा उपयोग घेत आहेत. मनुष्य-समाजाच्या अंगी राष्ट्रत्व आणण्याला अशीं धाडसी मनुष्ये कारणीभूत होत असतात. केव्हां केव्हां धाडस फसतेंहि; परंतु राष्ट्रपुरुषाच्या अंगीं जोम येण्याला यशा-प्रमाणेंच अपयशाचाहि उपयोग होतो.

विद्याव्यासंगी हिंदी समाजांत एक नवीन घातक प्रकार बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वांत येऊं पाहत आहे. सुधारणेच्या नांवाखालीं समाजांत घुसत असलेल्या या प्रकाराबद्दल वेळींच कानउघाडणी होऊन तो बंद पाडण्याचे नेटाचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. या घातक प्रकाराची जाणीव सुधारकांमध्येहि व्हावी तितकी झाल्याचें दिसून येत नाहीं. हा प्रकार असाः—

तीसचाळीस वर्षांपूर्वीं बारांपासून पंधरांपर्यंत वयाचा मुलगा व सात-पासून दहापर्यंतच्या वयाची मुलगी यांचे विवाह होत असत. ते एक-परी बरे, पण हल्लीं होत असलेले पंचवीसपासून तीसपर्यंतच्या वयाचे वर व बारापासून पंधरापर्यंतच्या वयाच्या वधू हे विवाह नकोत, असें झणण्याची वेळ आली आहे. पहिल्या प्रकारच्या विवाहांत विजोडपणा बिलकूल नाहीं; पण तो दुसऱ्या प्रकारच्या विवाहांत बराच आहे. पहिल्या प्रकारच्या विवाहांत स्त्रीला संतति सतरा वर्षांच्या सुमाराला बहुधा होते; परंतु दुसऱ्या प्रकारच्या विवाहांत स्त्रीला संतति विज-

## महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय ?

वरांच्या बायकांप्रमाणे बहुधा चवदापंधरा वर्षांच्या सुमाराने होते. हल्ली समाजाला प्राप्त झालेली ही स्थिति माझ्या मते अत्यंत शोचनीय आहे. मुलांचे लग्नांचे वय पाहिजे तेवढे वाढले आहे; कारण, त्याला धर्माची आडकाठी नाही; पण मुलीच्या लग्नांचे वय मात्र कांहीं एका मर्यादेपर्यंत वाहून तेथेच थंबकले आहे. या मर्यादेच्या पलीकडेहि कांहीं लोक आपल्या मुली ठेवितात, व त्याकरिता त्यांना कोणी अपंक्त करीत नाही, ही गोष्ट खरी आहे; पण या मर्यादेपलीकडे आपल्या मुली अविवाहित ठेवण्याचे धैर्य फारच थोड्या लोकांना होते. याचा परिणाम असा झाला आहे, की, उभयपक्षां प्रथम विवाह असतां दहाबारा वर्षांहून अधिक अंतर ज्या वधूवरांच्या वयांत असते, असे किती तरी विजोड विवाह हल्ली आपल्या समाजांत दर वर्षी होत आहेत. वधूचे वय जर अठरा वर्षांहून अधिक असेल, तर उभयतांच्या वयांत इतके अंतर असले, तरी कांहीं बिघडणार नाही; परंतु मुलीची पूर्ण वाढ झालेली नसतां उभयतांच्या वयांत इतके अंतर असणे फार घातक आहे. आतां कांहीं केले, तरी पूर्वस्थितीवर जाणे अशक्य आहे. विचारी तरुण विद्यार्थी दिवसेंदिवस कुटुंबपोषणाचे सामर्थ्य अंगी आल्याशिवाय, झणजे पंचविशी व पुष्कळ प्रसंगी तिशीहि उलटल्याशिवाय लग्न करण्याला तयार होणार नाहीत. अशा तरुणांसाठी अठरा अगर त्याहून अधिक वयाच्या वधू समाजाने तयार केल्या पाहिजेत. अर्थात् इतक्या वयापर्यंत मुली घरीच अशिक्षित ठेवणे ठीक नाही. त्यांनी शेवटलीं तीनचार वर्षे विद्यालयासारख्या शाळेत काढिलीं पाहिजेत. ओघावरोवर दहात जाण्यांत शहाणपणा नाही. विचारी मनुष्ये पुढील धोरण पाहून योग्य तो फेरबदल आपला आपण करीत असतात. विद्यालया-मुळे प्रौढ कुमारीका तयार होण्याला उत्तेजन मिळून या प्रकाराला थोडा तरी आळा बसण्याचा संभव आहे.

## आत्मवृत्त.

स्त्रियांच्या प्रौढ विवाहाला उत्तेजन देणारी एक योजना महिला-विद्यालयाने अगदी आरंभापासून केली आहे. आठ वर्षांच्या वयानंतर पुढे बारा वर्षे मुलींनी ब्रह्मचर्याने रहावे, व नंतर गृहस्थाश्रमांत पडावे, हे तत्त्व विद्यालयाने अगदी पहिल्या दिवशी नमूद करून ठेविले आहे, आणि त्याची उदाहरणे घडवून आणण्यासाठी ब्रह्मचर्य-फंडाची योजना करून ठेविली आहे. कित्येक गरीब मनुष्यांच्या होतः करू मुली अल्पवयांत विवाहीन व निस्तेज मनुष्यांच्या पदरी पंडा-वयाच्या, त्यांना प्रौढ वयापर्यंत शिक्षण देऊन वर आणून सोडावयाचे, हे कार्य अल्पप्रमाणावर ब्रह्मचर्यफंड करीत आहे. या मुली व स्वयं-स्फूर्तीने पालकांनी विद्यालयांत आणून ठेविलेल्या प्रौढ मुली यांचा समाज पाहिल्याबरोबर पुष्कळांना आपल्या मुलींनाहि पुष्कळ काळ-पर्यंत अविवाहित ठेवून अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याची स्फूर्ति होते.

मला वाटते, की, आपल्या समाजसुधारणेच्या कार्यांत प्रौढ विवाहाला वरचे वरचे स्थान दिले पाहिजे. हा प्रश्न एकंदर हिंदी समाजाचा आहे. जीवनार्थ कलहांत हिंदी राष्ट्राला इतर राष्ट्रांशी टक्कर देणे भाग आहे. गतकालाप्रमाणे उपजीविकेची साधने मिळविण्याचे काम आतां सोपे राहिले नाही. लोकांची राहणी दिवसेंदिवस अत्यंत खर्चाची होत चालली आहे, व मुलांना शिक्षण देऊन संसारक्षम करणे हे काम पुष्कळांना झेपेनासे होत आहे. अर्थात् अशी मनुष्ये विवाहपाशांतच पडावयाला कचरणार. ह्मणजे समाजांत पुष्कळसे पुरुष एकाकी राहणार. हा प्रकार आजच दृष्टिगोचर होत आहे, आणि मुलींना योग्य स्थळे मिळत नाहीत, याचे एक मुख्य कारण हे आहे. पुष्कळ स्त्रियांनाहि एकाकी रहावे लागणार, हाच याचा परिणाम होय. सामान्यतः स्त्री-पुरुषांना वैवाहिक स्थितिच योग्य होय, यांत शंका नाही. परंतु ज्येष्ठ परिस्थितीत आपण सांपडलो आहो, तीत ही स्थिति इष्ट असली तर

## महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय ?

शक्य नाही, असेच आढळून येईल. अर्थात् या परिस्थितीशी झगडण्या-चांचून अन्य गति उरली नाही. या निसर्गप्राप्त स्थितीला तोंड द्याव-याचें असेल, तर विवाहासंबंधानें आपल्या समाजांत रूढ झालेल्या बऱ्याच कल्पना आपणाला विचारपूर्वक सोडून देणें भाग आहे. त्या कल्पना झणजे (१) प्रत्येक मुलीचा विवाह झालाच पाहिजे; (२) हा विवाह ऋतुकालापूर्वी झाला पाहिजे; व (३) तो आईबापांनीं करून देणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. उत्क्रान्तीच्या प्रवाहांत सांपडून आपण ज्या पायरीवर येऊन पोहोचलों आहों, ती इष्ट आहे असें ज्यांना वाटत असेल, त्यांनीं वरील कल्पनांचा त्याग करून सावधगिरीनें प्रवाहाच्या दिशेनें पोहत जावें. ज्यांना ही स्थिति अनिष्ट वाटत असेल, त्यांनाहि उत्क्रमणप्राप्त झणून त्याच मार्गानें गेलें पाहिजे. ते जर प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनें पोहूं लागतील, तर लवकरच थकून जाऊन प्रवाहाच्या वेगानें कोठें तरी जाऊन आपटतील, अगर प्रवाहांत गडप होऊन जातील. यासंबंधानें मला तर असें वाटतें, कीं, मध्यम स्थितीतील आईबापांनीं मुलांप्रमाणेंच मुलींनाहि त्या वीस वर्षांच्या होतपर्यंत शिक्षण द्यावें, व प्रसंग पडल्यास आपलें व दोन मुलांचें पोषण करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं आणून द्यावें, व विवाहाचा प्रश्न त्यांचा त्यांजवर सोपवून त्यांना या कामी योग्य सल्लामसलत द्यावी. परिस्थितीला योग्य असाच हा विचार आहे, व तो दिवसेंदिवस पुष्कळांनां ग्राह्य होण्याचा संभव दिसत आहे.

विवाहाचें वयोमान वाढविण्याच्या दृष्टीनें विद्यालयाचा किती उपयोग आहे, हें पुढील कोष्टकावरून कळून येईल:—

### महिलाविद्यालयांतील कुमारिका मुलींची वयवारी.

१५	वर्षांपामून	२०	वर्षेपर्यंत वयाच्या	...	१५
१३	„	१५	„	...	२५

## आत्मवृत्त.

१०	वर्षांपासून	१३	वर्षेपर्यंत वयाच्या	...	३३
८	”	१०	”	... ..	११
एकूण					८४

या सर्व गोष्टींचा विचार केला असता मथळ्यांतील प्रश्नाला आज 'एकाचशा काय, पण अशा अनेक महिलाविद्यालयांची जरूरी आपल्या समाजांत उत्पन्न होत आहे,' असे उत्तर देण्याची वेळ आली आहे. पुण्यांतील मुलींच्या हायस्कूलाचे बोर्डिंग गच्च भरून गेले आहे, व त्या शाळेत प्रवेश करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचे जबाब मिळत आहेत. आमच्या विद्यालयांत आज दूरदूरच्या ९१ विद्यार्थिनी आहेत, व आणखी एक वर्षाच्या आंतच विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचे जबाब देण्याची पाळी आम्हांवर येईल, असा संभव दिसत आहे; आणि या सर्व गोष्टी दक्षिणी लोकांच्या उपयोगी पडणाऱ्या नव्या बोर्डिंग शाळा निघत असतांही होत आहेत. गेल्या तीन वर्षांत बडोदे, इंदूर व उमरावती या तीन ठिकाणी बोर्डिंगाची चांगली सोय झाली आहे. कांहीं प्रमुख शहरांशिवाय मुलींना प्राथमिक शिक्षणाहून अधिक दर्जाचे शिक्षण देण्याच्या सोयी कोठेही नाहींत, आणि यामुळे जिल्ह्याच्या शहरी राहणाऱ्या लोकांनाही शिक्षणासाठी खर्च करून मुली दूर पाठवाव्या लागतात. अशा मुलींची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच जाणार, आणि असतील तेवढ्या सोयी अपुऱ्या पडणार.

## प्रकरण चौपन्नावें.

### प्रौढ मुलांच्या शाळेंत प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधानें एक प्रयोग.

श्रीमती गोपिकाबाई लेले यांच्या शिक्षणासंबंधानें त्यांचे भ्रतार व त्या या उभयतांनीं फार अडचण सोसली. मी उमरावतीला गेलों असतां तेथे या उभयतांचा परिचय झाला. हीं उभयतां साधल्यास एक वेळ जेवून अगर दोन्ही वेळां सातूच्या पिठावर संतुष्ट राहून शिक्षणांत व्यत्यय न येईल असें करीत. त्या कान्व्हेंटच्या मुलींच्या शाळेंत जात असत. तेथें बराचसा अभ्यास झाल्यावर म्याट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेच्या धोरणानें अभ्यास करण्याचें त्यांनीं ठरविलें, व त्या पुण्याला आमच्या विन्हाडों येऊन राहिल्या. दुसरी भाषा संस्कृत घेण्याचें यांच्या मनांत होतें. त्या वेळीं मुलींच्या हायस्कूलांत संस्कृत भाषा शिकविण्याची सोय नव्हती, यामुळें त्या शाळेंत कोणी संस्कृत शिकत नसत. त्या शाळेंत हें वैगुण्य फार दिवस राहिलें असतां तिकडे कोणाची नजर गेली नाहीं, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. डॉ. कृष्णाबाई केळवकर, डॉ. काशीबाई नवरंगे, श्रीमती काशीबाई हेरलेकर, श्रीमती गोदूबाई देशपांडे, श्रीमती काशीबाई देवधर व श्रीमती वेणूबाई नामजोशी या सर्व हुषार स्त्रिया मराठी दुसरी भाषा घेऊन म्याट्रिक्युलेशन पास झाल्या. यांपैकी ज्या पुढें कॉलेजांत गेल्या, त्यांना संस्कृत शिकण्यासाठीं मोटे प्रयास पडले. असो. गोपिकाबाईंनीं संस्कृत घेऊनच न्यू इंग्लिश स्कूलांत शिकावयाला जावें असें आर्झी ठरविलें, व हा बेत तडीलाहि गेला.

यानंतर १९०७ सालीं आश्रमातील तीन विद्यार्थिनी म्याट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आल्या. आश्रमाच्या मोडक्यातोडक्या शाळेंत एप्रिल

## आत्मवृत्त.

महिन्यापर्यंत त्यांचे शिक्षण कसेंबसे चालले होते. पुढे मे महिन्याच्या सुद्धात मी त्यांना पुण्याला नेले, व न्यू स्कूलांतील इंग्रजी विषय शिक्षणाच्या लाइफ मेंबर गृहस्थांनी माझी विनंति मान्य करून त्यांना इंग्लिश शिकविले, व मी स्वतः गणित आणि शास्त्रीय विषय शिकविले. या मुली आमच्या नजरेखाली राहिल्या, तर या वर्षी त्या परीक्षेला जाऊ शकतील, असे आम्हांला महिन्यासव्वामहिन्याच्या अनुभवावरून वाटू लागले. तेव्हां या मुलींना आश्रमांतून काढून न्यू इंग्लिश स्कूलांत घातले. मी स्वतः त्यांच्या वर्गावर शिक्षक असल्यामुळे व इतर शिक्षक-मंडळांचीहि सहानुभूति असल्यामुळे हा प्रयोग यशस्वी होऊन तीन विद्यार्थिनींपैकी दोघी पास झाल्या.

हा वेळपर्यंत प्रौढ मुलांच्या शाळेत प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधाने अनुभव घेऊन पहावा, ही कल्पना मनांत नव्हती. विशेष कारणाने या मुलींचे शिक्षण न्यू इंग्लिश स्कूलांत करून घेतले इतकेच. पण पुढे तसा हेतु मनांत धरून तो अनुभव घेण्यांत आला. आश्रमांत इंग्रजी वरच्या इयत्तांचे वर्ग ठेवण्याची आपली इच्छा अस्थानी आहे, ही गोष्ट माझ्या लक्षांत येऊन चुकली. मराठी पहिल्या इयत्तेपासून इंग्रजी सातव्या इयत्तेपर्यंत काय त्या ७५ विद्यार्थिनी आश्रमांत होत्या. अर्थात् इंग्रजी वरच्या इयत्तांतून एकाद्या वर्गांत दोनतीन मुली, तर एकाद्यांत मुलींच नसाव्या, असा प्रकार होता, यांत नवल नाही. तेव्हां आश्रमांतले वरच्या इयत्तांचे वर्ग बंद करून त्यांतील मुलींना दुसऱ्या शाळेत घालण्याचे ठरविले. अर्थात् ज्या विद्यार्थिनींच्या पालकांनी आपल्या मुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था आपली आपण केली, त्यासंबंधाने मजवर कांहीं जबाबदारी नव्हती. पण ज्यांनी हे काम मजवर सोपविले, त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था लावणे माझे काम होते. यशशिवाय पुण्यांतील महिलाविद्यालय वाढत चालले होते, व मुली थोड्या



## प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधाने एक प्रयोग.

आणि वर्ग फार, अशी स्थिति लवकरच झाली. तेव्हा पुण्यांत महिला-विद्यालयाची शाळा न ठेवितां फक्त बोर्डिंग ठेवावे, व मुलींना शिक्षणासाठी दुसऱ्या शाळांत पाठवाव्या, असा क्रम सुरू केला. याहि मुलींना कोणत्या शाळांत पाठवावे, हा प्रश्न उपस्थित झाला.

सहजा आलेला अनुभव समाधानकारक व उत्तेजन देणारा असल्यामुळे इंग्रजी शिक्षणाच्या मुलींना न्यू इंग्लिश स्कुलांत घालावे, असे मनांत आले. हे मनांत येण्याला अनेक कारणे होती. एक, नवीन अनुभव घेऊन पाहण्यासारखी ही गोष्ट होती, व तो अनुभव घेण्याला ही उत्कृष्ट संधि होती. दुसरे, मी स्वतः न्यू इंग्लिश स्कुलांत शिक्षक होतो, व शाळेच्या व्यवस्थेतहि माझे थोडे अंग होते; यामुळे या शाळांत मुलींना घातल्याने त्यांच्या अभ्यासावर माझी देखरेख विशेष राहणे शक्य होते, व त्यांच्या अडचणीहि दूर होण्यासारख्या होत्या. तिसरे, ग्रेगच्या दिवसांत मुलींचे हायस्कुल वर्षातून तीनचार महिने बंद राहत असे, तसे न्यू इंग्लिश स्कुलाचे नसल्यामुळे मुलींचा अभ्यास ग्रेगच्या दिवसांतहि चालू राहत असे. या अनेक कारणांनी न्यू इंग्लिश स्कुलांतच मुलींना घालण्याचे मी ठरविले, व या माझ्या इच्छेला न्यू इंग्लिश स्कुलाच्या व्यवस्थापकांनी प्रोत्साहन दिल्यामुळे हा अनुभव घेऊन पाहण्याला मला मोठी उमेद आली.

असे करण्याला आणखी एक लहानसे कारण होते. मुलींना वरच्या वर्गांत चढविणे व म्याट्रिकयुलेशनच्या परीक्षेला पाठविणे या कामी मुलींच्या हायस्कुलांत अतिशय कडकपणा करित; त्यामुळे मुलींचा उत्साहभंग होत असे. मुलींना मुलांपेक्षा थोडे अधिक उत्तेजन द्यावयाचे ते एकीकडेच राहून वरील दोन गोष्टींत न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुलांसंबंधाने जे नियम असत त्यापेक्षा किती तरी अधिक कडक नियम मुलींच्या हायस्कुलांत मुलींसाठी घातले होते. माझ्या माहितीच्या बऱ्याच विद्या-

## आत्मवृत्त.

थिनीनां हा कडकपणा भोंवल्यांचें मला माहीत होतें, व त्यांतून या मुली सुटतील तें बरें, असें मला वाटत होतें. न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुली जाऊं लागल्यापासून हा कडकपणा कमी झालाहि. या कडकपणाचो कांहीं उदाहरणें येणेंप्रमाणें:—पहिल्या वर्षी बहुधा कोणाला परीक्षेला जाऊं घावयाचें नाहीं; दुसऱ्या वर्षीहि परीक्षेला जाऊं दिलें नाहीं, व तिसऱ्या वर्षी खाजगी रीतीनें जाण्याला मुलीला परवानगी दिली आणि ती पास झाली, अशीं कांहीं उदाहरणें होतीं. एका हुषार व तरतरीत मुलीला आणखी एक वर्ष त्याच इयत्तेत कुचंबत ठेवल्याचें एक ढळढळीत उदाहरण माझ्या माहितीच्या मुलींत घडलें होतें. एक उदाहरण तर पाषाणहृदयाला द्रव आणणारें होतें. प्लेगचें दुसरें अगर तिसरें वर्ष होतें. एक हुषार व सुशील अशी मुलगी हुजूरबागेच्या बोर्डिंगांतच राहत असे. प्लेग सुरू झाल्याबरोबर सर्व विद्यार्थिनी आपापल्या घरीं गेल्या, त्यांजबरोबर ही देखील आपल्या बापाकडे गेली. शाळा बंद होऊन गेली, व परीक्षेचा फॉर्म मिळण्याच्यासंबंधानें आगाऊ चौकशी करण्याचें भान मुलीला अगर तिच्या बापाला राहिलें नाहीं. पुढें जेव्हां त्यांनीं लेडी सुपरिंटेंडंट यांना लिहिलें, तेव्हां त्यांनीं 'कोणत्या तरी शाळेच्या प्रिलिमिनरी परीक्षेला बसून तींत पास झाल्याशिवाय फॉर्म मिळणार नाहीं,' असा जबाब दिला. सर्व शाळांच्या प्रिलिमिनरी परीक्षा होऊन गेल्या होत्या, तेव्हां प्रिलिमिनरींत पास होणें शक्य नव्हतें. फॉर्म पाठविण्याला कांहीं दिवस अवकाश होता, तेव्हां मुलीच्या बापानें लेडी सुपरिंटेंडंट यांचीं आर्जेवें केलीं; पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेरीला फॉर्म पाठविण्याच्या शेवटच्या दिवशीं मुलीच्या बापानें युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्ट्रारसाहेबांची गांठ घेतली, व त्यांनां झालेला सर्व प्रकार सांगितला. त्यांच्या हातांत काय होतें ? पण त्यांनीं एवढेंच सांगितलें, कीं, आम्ही मुलीला परीक्षेसाठीं बसूं देतो. ती पास झाली, तरी

## प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधाने एक प्रयोग.

लेडी सुपरिटेण्डंट यांची अनुमति मिळाल्याशिवाय तिला मिळाले सांगण्यांत येणार नाही. ही गोष्ट मान्य होऊन ती परीक्षेला बसली; एवढेच नव्हे, तर त्या वर्षी परीक्षेला बसलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये पहिला नंबर येऊन चाटफील्ड प्राइझ तिला मिळाले असते, इतके मार्क तिला मिळाले. परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग न होता त्या वर्षी त्या मुलीला नापास व्हावे लागले.

मी महिलाविद्यालय काढले, व मुली न्यू इंग्लिश स्कूलांत घातल्या; या दोन्ही कृत्यांत माझा हेतु मुलींच्या हायस्कूलाशी स्पर्धा करणे व त्याचा दुष्टावा करणे याहून अन्य नव्हता, असे कांहीं गृहस्थांना वाटत होते, व अजूनहि कित्येकांना कदाचित् वाटत असेल. याच सुमाराला या शाळेविरुद्ध ज्ञानप्रकाशपत्रांत एक खरमरीत लेख आला होता. हा लेख मीच लिहिला, असा कित्येक गृहस्थांचा समज झाला. एका गृहस्थांनी तर माझे नांव घेऊन 'यानेच हा लेख लिहिला असला पाहिजे,' असे उद्गार कांहीं माणसांसमक्ष काढले, व त्यांपैकी एकाने ती गोष्ट मला कळविली. असे आरोप होऊं लागतपर्यंत मला या लेखाची वार्ताहि नव्हती. या शाळेविषयी माझे मत महिलाविद्यालय सुरू होण्यापूर्वी जें गुप्त ( confidential ) पत्र मी आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभासदांना लिहिलें, व जें अठेचाळिसाव्या प्रकरणांत दिलें आहे, त्यांत नमूद केले आहे. या शाळेने महाराष्ट्रावर अनंत उपकार केले आहेत. आज आम्ही स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत जें करीत आहों, अगर पुढें करूं, त्या सर्वांचा पाया मुलींचे हायस्कूल होय. त्यांचे अभीष्ट चितूनहि तसला दुसरा उद्योग मनुष्याला करितां येईल. दुसऱ्या व्यक्तीला अगर संस्थेला खाली ओढून आपण वर चढण्याचा प्रयत्न जी व्यक्ति अगर संस्था करील, ती फजित झाल्यावांचून कदापि रहाणार नाही. स्त्रीशिक्षणाच्या कोणत्याहि संस्थेचा मी कधी शत्रु झालों नाही, व होणार नाही. मिशनरी लोकांनी चाल-

## आत्मवृत्त.

विलेल्या शाळासुद्धां मला प्रिय आहेत. मग ज्या शाळेने महाराष्ट्राचे एवढे कल्याण केले, तिचा द्वेष मी कशासाठी करूं ? अशी बुद्धि मला कधी न होवो, ही माझी मनापासून इच्छा आहे.

न्यू इंग्लिश स्कुलाने पांचपंचवीस मुली शाळेत घेतल्या, तर तेवढ्याने मुलींच्या हायस्कुलांतील संख्या कमी होऊन हायस्कुलाचे नुकसान होईल, असा भाग मुळीच नाही. न्यू स्कुलांत मुली घालण्याला आधी फारच थोडे लोक तयार होतील; जे थोडे लोक अशा रीतीने तयार असतील, त्यांच्या मुली न्यू स्कुलांत अवश्य घ्याव्या, असे माझे मत आहे. अशा प्रकारची वरघट पडणे फार कठिण असते. पडलेली वरघट नाहीशी झाल्यास ती पुनः पाडणे सोपे नाही. मुलींच्या हायस्कुलाच्या हितचिंतकांच्या इच्छेवरून नवीन मुली शाळेत न घेण्याचा नियम न्यू इंग्लिश स्कुलाने केला आहे. गेल्या मार्चात पूर्वीच्या सर्व मुली परीक्षेला वगैरे जाऊन आतां न्यू इंग्लिश स्कुलांत एकहि मुलगी राहिली नाही, ही गोष्ट बरी झाली नाही. आतां कोणाहि पालकाला नवीन मुलगी येथे आणून घालण्याला अवघड वाटेल, व शाळेत घेणाऱ्यांनाहि पुनः नवख्यासारखे वाटू लागेल. मुलीला इंग्रजी शिक्षण पाहिजे असेल, तर तिला मुलांच्या इंग्रजी शाळेत पाठवून ते घ्यावे, नाही तर तिला शिक्षणावांचून ठेवावी, असा प्रसंग पुण्यांत थोडक्याच वर्षांत येईल, असा संभव दिसत आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत लोकांचे पाऊल मोठ्या झपाट्याने पुढे पडत आहे. मुलींच्या हायस्कुलाच्या बोर्डिंगांत पुरेशी जागा नाही ह्यापुढे अर्ज परत करावे लागतातच; पण घरी राहून शाळेत जाऊं इच्छिणाऱ्या इंग्रजी शिक्षणाच्या कांहीं मुलींना 'वर्गांत बसावयाला जागा नाही, सबब शाळेत घेतां येत नाही,' असा जबाब मिळाल्याचे दोनतीन मुलींच्या पालकांनी मला सांगितले आहे. अशा स्थितींत मुलांच्या शाळेत मुली पाठविण्याची ज्यांची तयारी असेल, त्यांना तसे करण्याला सवलत देऊन

## प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधाने एक प्रयोग.

कमी धारिष्टवान् पालकांच्या मुलींसाठी मुलींच्या हायस्कूलांत जागा राखून ठेवणे इष्ट आहे. अशा व्यवस्थेच्या अभावी स्त्रीशिक्षणाची नैसर्गिक वाढ खुंटणार आहे.

न्यू इंग्लिश स्कूलांत मुली पाठविण्याची सुरुवात १९०८ साली केली. त्या वर्षी पांचसहाच मुली होत्या. ही संख्या वाढतवाढत चारपांच वर्षांत वीसपर्यंत गेली. एकंदरीत हा अनुभव फार समाधानकारक झाला. मुलींना बसण्यासाठी वेगळी बांके ठेवणे व मधल्या सुट्यांत वगैरे बसण्यासाठी त्यांच्याकरिता एक लहानशी वेगळी खोली देणे, यापेक्षा आणखी कांहीं करावयाला नको. पुष्कळसा खर्च करून मुलींना शिक्षणासाठी परक्या ठिकाणी पाठविण्यापेक्षा त्यांना आपल्या नजरेखाली ठेवून मुलांच्या शाळांत त्यांचे शिक्षण करून घेणे हा मार्ग मला विशेष सोयीचा वाटतो. या कामी शाळांतील शिक्षकांची सहानुभूति मात्र पाहिजे. क्वचित् एकाद्या धीराच्या मनुष्याने आपल्या मुलीला मुलांच्या शाळांत पाठवून तिचे शिक्षण करून घ्यावे, असा प्रकार घडला आहे. परंतु ही गोष्ट अधिक प्रमाणावर घडली पाहिजे. जिल्ह्याच्या ठिकाणी मुलांची हायस्कूलें आहेत, पण मुलींची नाहीत. मध्यम स्थितीतल्या धैर्यवान् मनुष्यांनी या शाळांचा उपयोग आपल्या मुलींच्या शिक्षणासाठी करून घेण्याला कचरूं नये.

प्रकरण पंचावन्नावें.

स्त्रीशिक्षणासंबंधानें कांहीं विचार.

तीनचार वर्षांपूर्वी श्रीयुत न. चिं. केळकर यांनी केसरीसाठीं मीं एक लेख लिहावा, अशी इच्छा प्रदर्शित केली. स्त्रीशिक्षणासंबंधानें आपले विचार भिन्न वाचकवर्गापुढें ठेवण्याला ही संधि बरी आहे, असें मनांत येऊन मीं या विषयावरच लेख लिहिला. त्यांतला बराच भाग यथे दिला असतां कधीकधी स्त्रीशिक्षणाविषयीं मला किती तळमळ चाटत असे, हें दिसून येईल.

“पुणें येथील स्त्रियांच्या हायस्कूलाचा बक्षिससमारंभ नुकताच झाला, त्या वेळीं नामदार प्रो. गोखले यांनीं सदर संस्थेबद्दलच्या लोक-मतांत कसकसे फरक होत गेले, याविषयींचें निरीक्षण फार मार्मिक-पणानें केलें होतें. स्त्रियांच्या हायस्कूलासंबंधानें सुशिक्षित लोकमताची प्रगति व सामान्यतः स्त्रीशिक्षणासंबंधानें बहुजनसमाजाच्या मताची प्रगति, यांमध्ये पुष्कळच साम्य आहे. आरंभीं क्रियायुक्त विरोध, पुढें निष्क्रिय पण तिरस्कारपूर्ण विरोध, त्यापुढें पक्की उदासीनता व शेवटीं औदासीन्याच्या बाजूला झुकणारी निष्क्रिय सहानुभूति, अशीं क्रमा-क्रमानें लोकमताचीं स्थित्यंतरे होत गेलीं आहेत. ही प्रगति इतक्या मंद गतीनें होत आहे, कीं, हें माघ अगदीं निराशाजनकच नसलें, तरी जवळजवळ तसेंच आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या भावी स्थितीचा विचार केला असतांहि आशाजनक असें क्षितिजावर कांहींच दिसत नाहीं. हिंदी अर्थात्, हिंदु, मुसलमान वगैरे हिंदवासीयांनीं बनलेल्या स्त्रीसमाजाची निरक्षरता पाहिली, झणजे मनुष्य कितीहि आशावादी असला तरी तो उदास होऊन जाण्याचा संभव आहे. निद्रित अगर बेशुद्ध अशा

## स्त्रीशिक्षणासंबंधाने कांहीं विचार.

स्थितीत असलेल्या हिंदी समाजाच्या डोळ्यांत अंजन कसे पडावे, हा अति विकट प्रश्न आहे. त्यांतल्यात्यांत पुरुषसमाजाविषयी काळजी घेणारे, अनेक नांवांनी संबोधिल्या जाणाऱ्या, विचार करू लागलेल्या, अनेक पक्षांत कांहीं लोक तरी आढळतात; परंतु स्त्रीसमाजाविषयी कळकळ बाळगणारे फार थोडे, आणि त्यांतहि स्वार्थत्यागयुक्त कृति पहावयाची असल्यास सूक्ष्मदर्शक यंत्रांचेच साहाय्य घेतले पाहिजे.

“ अव्वल इंग्रजीत पितामह दादाभाई नवरोजी, डॉ. भाऊ दाजी, रा. सा. वि. ना. मंडलिक मगरे मंडळींनी ‘स्टूडंटस् लिटररी व सायंटिफिक सोसायटी’ स्थापन केली, व तिच्या आश्रयाखाली मुंबईत मराठी व गुजराती मुलींच्या शाळा स्थापन करून स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला आरंभ केला, आणि न्यायमूर्ति रानडे व त्यांचे सहाध्यायी यांनी कॉलेजांत विद्यार्थी असतां या शाळांतील मुलींचे वर्ग शिकविले. पारशीसमाज व हिंदुसमाज यांमध्ये स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात एकदमच झाली. परंतु पारशीसमाजाने देशकालवर्तमान ओळखले, व आज त्यांच्यांत साक्षर स्त्रियांचे प्रमाण शेंकडा शंभर आहे ह्याटले तरी चालेल. स्त्रीशिक्षणाला सुरुवात होऊन अर्धे शतक लोटले, तरी हिंदुसमाजाची काय स्थिति आहे पहा ! त्याने साक्षर स्त्रियांचे प्रमाण शेंकडा दोनतीनच्यावर जाऊ दिले नाही ! मुसलमानी समाजाविषयी तर बोलावयासच नको ! मागच्या पन्नास वर्षांच्या प्रगतीवरूनच जर पुढील अजमास करावयाचा असेल, तर हिंदी स्त्रीसमाज साक्षर बनविण्याला शतके तर पुरी पडणार नाहीतच, पण तेथपर्यंत तो जिवंत राहिल्यास कित्येक सहस्रे तरी पुरी पडतील की नाही, याचाहि वानवाच आहे. आजपर्यंत आर्ही या बाबतीत प्रयत्न झणून केलाच नाही. आपो-आप जे घडून आले ते आले. स्वावलंबनाची कांस न धरितां परावलंबी रहावयाचे हे आपले ब्रीदच कायम राखावयाचे असल्यास वरील भविष्य वर्तविण्यास कोणी भविष्यवादी नको.

## आत्मवृत्त.

“स्वावलंबनाची कांस धरावयाची झणजे जी साधनें उपलब्ध असतील त्यांचा तिरस्कार करावयाचा, असें मात्र नव्हे. त्या साधनांचा पूर्ण उपयोग करून घेऊन राहिलेले क्षेत्र स्वावलंबनानें व्यापलें पाहिजे. आतां अशा या साधनांचा अनुक्रमें विचार करूं. पहिलें साधन सरकारी, म्युनिसिपालिटीच्या अगर लोकलबोर्डाच्या शाळा होत. आजपर्यंत या दिशेनें जें काम शालें आहे, तें कृतज्ञताबुद्धीनें कूल करणें योग्य आहे. परंतु हल्लींच्यापेक्षां किती तरी पटीनें अधिक काम सरकाराकडून झालें पाहिजे. सरकारी पैशावर दुसऱ्या निकडीच्या मागण्या किती तरी असल्यामुळे स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न नेहमीं बाजूलाच राहणार. तेव्हां सरकाराकडून या बाजूनें फारसे प्रयत्न होण्याची आशा नको. लोकांनीं नव्या-नव्या मुलींच्या शाळा काढून त्या सरकारच्या स्वाधीन करणें शहाणपणाचें होईल; पण एवढें शहाणपण आणावयाचें कोठून ?

“मुलांच्या शिक्षणासंबंधानें सरकारानें बरेंच मोठें काम केलें आहे. त्याचा फायदा मुलींच्या शिक्षणासाठीं करून घेणें हें कार्य शहाण्या व वजनदार लोकांनीं मनावर घेतल्यास बरेंच साधण्यासारखें आहे. पण या कामीं लोकमत तयार झालें पाहिजे. ‘केसरी’ सारख्या वर्तमानपत्रांनीं हें लोकमत बनविण्याचें काम हातीं घेतलें पाहिजे. सगळ्या रत्नागिरीजिल्ह्यांत मुलींच्या शाळा दहा पंधराहून (आतां वीसपंचविसांहून) अधिक नाहींत, व मुलांच्या दीडशांहून कमी नाहींत. ज्या ठिकाणीं मुलींच्या शाळा नाहींत, त्या ठिकाणीं मुलांच्या शाळांतच मुली पाठवून त्यांचें शिक्षण करून घ्यावयाचें, या मार्गाचा अवलंब केल्यास स्त्रीशिक्षणाचें पाऊल बरेंच पुढें पडेल. दहा वर्षांच्या आंतील वयाच्या मुलींचें शिक्षण मुलांच्या शाळांत करून घेण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं.

“दुसरें साधन मिशनरी लोकांचे प्रयत्न. धर्मप्रसाराच्या इच्छेनें कां होईना, त्यांनीं स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं जी मदत केली आहे, तिचें



## स्त्रीशिक्षणासंबंधाने कांहीं विचार.

मोल करितां येणार नाही. धर्मप्रसाराच्या हेतूने त्यांच्यांत जें बळ उत्पन्न होत आहे, त्याहून अधिक बळ स्वधर्मरक्षणाच्या हेतूने आह्यांत उत्पन्न झालें पाहिजे. त्यांच्या शेजारीं आपली शाळा उत्पन्न होऊन सर्व मुली आपल्या शाळेंत येतात, व त्यांच्या शाळेंत जावयाला एकहि मुलगी शिछक राहत नाही, असें होईल, तर तें स्वाभिमानवृत्तीला शोभेल. पण इच्छासामर्थ्यानें प्रचंड कामें घडवून आणणारीं तीं माणसें पडलीं; व दुबळेपणाने निष्क्रिय राहून नुसत्या शिव्याशापांनीं आपणांला धन्य मानून घेणारीं आह्यां माणसें पडलीं. अर्थात् परिणाम व्हावयाचा तोच होतो. एका बाजूनें जोराचें कार्य चालू राहतें; दुसऱ्या बाजूला स्वतः कार्ये करण्याचें सामर्थ्य नाही; दुसऱ्याच्या स्वार्था हेतूनें कां होईना, आपलें कार्य झालें तर तें कबूल करण्याइतकी कृतज्ञता अगर मनाचा थोरपणा नाही, अशी स्थिति असते. खुद्द पुणें शहर हें आपल्या प्रांतांत मुंबई खेरीजकरून स्त्रीशिक्षणाचें मुख्य स्थान आहे, असें झणण्यास हरकत नाही. या ठिकाणींच मिशनरींनीं चालविलेल्या शाळांतून मागसलेल्या जातीतील किती हिंदु मुली व प्रसंगी पांढरपेशा जातीच्याहि मुली शिक्षणाचा फायदा घेत आहेत तें पहावें, झणजे या शाळांचा स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं केवढा उपयोग होत आहे, हें कळून येईल. सारांश, याहि साधनाचा कृतज्ञताबुद्धीनें घेववेल तितका उपयोग करून घेतला पाहिजे.

“ तिसरें साधन सागरांत बिंदु या प्रमाणानें होत असलेले स्वावलंबनाचे प्रयत्न—अर्थात् धनिकांनीं व सामान्य जनांच्या देणग्यांनीं व स्वार्थत्यागी स्त्रीपुरुषांच्या यत्नांनीं चाललेल्या स्त्रियांच्या खाजगी शाळा. हें साधन अधिक प्रमाणानें अस्तित्वांत येण्याला बऱ्याच निःस्वार्थ बुद्धीनें प्रेरित झालेल्या स्त्रियांनीं मनावर घेतलें पाहिजे.

“ यांतच अंतर्भूत होणारें—अगर जें भिन्न असें चवथें साधन मानलें तरी चालेल तें—अजून अस्तित्वांत यावयाचें आहे. अत्यल्प प्रमाणावर

## आत्मवृत्त.

तरी तें अस्तित्वांत आणण्यासाठीं प्रस्तुत लेखकाला बरीच तळमळ लागली आहे. या साधनाचा येथे थोडासा विचार करावयाचा आहे. कोणत्याहि कार्यावर निःसीम प्रेम जडल्यावांचून मनुष्याच्या हातून समाधानकारक काम होत नाही. हिंदी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणें हें अत्यंत पवित्र देशकार्य-धर्मकार्य-आहे, अशी श्रद्धा अंतःकरणांत बाणली पाहिजे. या कार्यासाठीं केलेले विचार, उच्चार हीच परमेश्वराची प्रार्थना-हेंच जन्माचें सार्थक-अशी वृत्ति निदान कित्येकांची तरी बनली पाहिजे. पंधरा कोटि स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या महत्कार्याला मी थोडा तरी हातभार लावीन, असा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला पाहिजे. निदान पंधरा निरक्षर स्त्रियांना साक्षर करून या महत्कार्याचा एक कोट्यंश तरी मी आपल्या श्रमानें साध्य करीन, व हें घडून आल्यावर, एक लहानसें व्रत तरी माझ्या हातून तडीला गेलें झणून मला धन्यता वाटेल, असे विचार रात्रंदिवस मनांत घोळले पाहिजेत. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याची लांबी, रुंदी व खोली वाढविण्याच्या महत्कार्यासाठीं मी आपलें जीवित अर्पण करीन, आणि पडतील ते कष्ट सोशीन, अशी मनाची तयारी पाहिजे. धर्मप्रसारासाठीं बौद्ध भिक्षुणींनीं विहार स्थापून जें कार्य केले, तें कार्य स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठीं करणाऱ्या परिव्राजिका उत्पन्न होऊन त्यांनीं आपले विहार बनविले पाहिजेत. त्यांनीं द्रव्याच्या देणग्यांवर आपली सर्व भिस्त टाकतां कामा नये. द्रव्याच्या देणग्या जरूर पाहिजेत, व त्या यथाकाली मिळतीलहि. पण त्या मिळोत किंवा न मिळोत, त्यांचें काम अबाधित चालू राहिलें पाहिजे. द्रव्यभिक्षेची पाश्चात्य तऱ्हा अजून आह्मां पौर्वात्यांच्या अंगवळणीं पडलेली नाही; पण पुढें तरी ती अंगवळणीं पडली पाहिजे. तथापि तोंपर्यंत थांबतां नये. अर्थात् त्यांनीं धान्यभिक्षेचा

## स्त्रीशिक्षणासंबंधाने कांहीं विचार.

अवलंब केला पाहिजे. अशा संन्यासिनी स्त्रियांचे संघ उत्पन्न होतील, तरच स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न सुटण्याची आशा आहे, नाहीतर हे कोडे उलगडणे दूरापास्त आहे.

“हे कल्पनासृष्टीतले उड्डाण झाले. मूर्तसृष्टीत याचा काय उपयोग ? वरील कल्पना पूर्णत्वाने साध्य होणे जवळजवळ अशक्य कोटीतीलच आहे खरे; तथापि ‘तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्’ या न्यायाने यत्न करून पहाण्याला कोंणती हरकत आहे ? अत्यल्प प्रमाणावर असा यत्न करून पहाण्याचा मोह या लेखकाला पडला आहे. या जन्मांत यश न आल्यास त्याच ध्यासांत राहून हा देह ठेवावा, व कार्यपूर्तीसाठी पुनः जन्म घेऊन यावे, अशी त्याची इच्छा आहे. ती परमात्म्याच्या कृपेने सफल होवो.”

प्रकरण छप्पनावं.  
निष्काम-कर्म-मठ.  
पूर्व इतिहास.

ही माझ्या विचारांतील व कार्यक्रमांतील उत्क्रान्तीची शेवटची पायरी होय. आपल्या राष्ट्राच्या उद्धाराचे अत्यंत कठिण काम तडीला नेण्यास स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वावर काम करणारे पुरुषांचे व स्त्रियांचे संघ शेंकडों किंवाहुना हजारों, निर्माण झाले पाहिजेत, असें मला पुष्कळ वर्षे वाटत आहे, व अलीकडे तर तो माझ्या श्रद्धेचा एक विषय होऊन बसला आहे. या तत्त्वावर काम करणाऱ्या स्त्रियांचा एक संघ निर्माण करावा, ही कल्पना अनिश्चित स्वरूपाने फार वर्षे माझ्या मनांत घोळत आहे. तारीख २४ जानेवारी १८९८ च्या सुधारकांत आश्रमाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध केला, त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

“ स्त्रीशिक्षणाचे काम चालविण्याला थोडक्यांत संतुष्ट असणाऱ्या स्त्रियांची फार आवश्यकता आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या कामाकडे खर्च करण्याला आमच्या सरकाराजवळ पैसे नाहीत, व भरपूर पगारावर स्त्रीशिक्षक नेमून ते काम आपल्या अंगावर घेऊन चालविण्याची आमच्या अंगी शक्ति नाही. तेव्हां पांचसात रुपयांत आपला चरितार्थ चालवून किंवा प्रसंगी वारांवर आपली उपजीविका करून स्त्रीशिक्षणाच्या कामी आपला देह झिजविणाऱ्या स्त्रिया उत्पन्न झाल्यावांचून त्या कामांत फारशी प्रगति व्हावयाची नाही. अशा प्रकारच्या स्त्रिया उपदेशाने व प्रत्यक्ष उदाहरणाने तयार करण्याची आश्रमाच्या चालकांना फार उमेद आहे.”

## निष्काम-कर्म-मठ.

नंतर १८९८ च्या ऑक्टोबरांत अनाथबालिकाश्रमाची संस्था कायद्याचे प्रमाणे नोंदविण्यांत आली, त्या वेळीं आश्रमाच्या उद्देशांत एक कलम घातलें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

“ परोपकाराच्या कार्मीं आपलें आयुष्य घालवूं इच्छिणाऱ्या हिंदी सेविकांचा ( सिस्टर्सचा ) संघ उत्पन्न करून त्याचा खर्च चालविणें. ”

पुढें १९०२ सालीं आश्रमासंबंधानें मीं एक पत्रक प्रसिद्ध केलें होतें, त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

“ सारांश, आश्रमांतील विद्यार्थिनींनीं विद्या संपादन करून नीतीनें आपला चरितार्थ चालवावा, एवढाच केवळ आश्रमाचा हेतु नाही, तर त्यांनीं तसें करून शिवाय आपल्या देशभगिनींच्या उपयोगीं पडावें, व त्यांच्या उन्नतीला साहाय्य करावें, हा आश्रमाचा हेतु आहे. या शिवाय विद्या संपादन करून द्रव्याची अपेक्षा न करितां, संपादित विद्येचा उपयोग केवळ परोपकारार्थ करणाऱ्या व आश्रमासारख्या संस्था आपल्या सामर्थ्यावर चालविणाऱ्या कांहीं स्त्रिया आश्रमांतून तयार होतील, अशी आश्रमाला फार उमेद आहे. ”

करवेल तेवढा स्वार्थत्याग हें मठाच्या कल्पनेचें मुख्य अंग आहे. या कल्पनेला अनुसरूनच आश्रमाच्या लाईफमॅम्बर स्त्रियांचें वेतन निर्वाहाला अवश्य तेवढेंच ठरविलें होतें, व लाईफमॅम्बरांची घटना मठ या नांवानें नव्हे, पण त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या तत्त्वांवर व्हावी, अशी माझी इच्छा होती.

तारीख ६ मार्च १९०७च्या ज्ञानप्रकाशांत महिलाविद्यालयाच्या सुरुवातीच्या वेळीं आपल्या सहीनें जो लेख मीं प्रसिद्ध केला, त्यांत पुढील उल्लेख आहे:—

“ या संस्थेला आपलें आयुष्य अर्पण करणाऱ्या स्त्रिया मिळाव्या, व या संस्थेची सर्व जबाबदारी हल्लुहल्लू त्यांजवर सोंपवावी, असा हेतु आहे. ”

## आत्मवृत्त.

यावरून असे दिसून येईल, कीं, ही कल्पना मधुनमधून माझ्या मनांत येत असे. पुण्यांतल्या व इतर अनेक संस्थांविषयीं विचार मनांत आला, ह्मणजे ही कल्पना अधिकाधिक दृढ होत जाई. कोणत्याहि संस्थेची वाढ पूर्ण होऊन ती नीटपणें चालण्यास अत्यावश्यक गोष्ट झटली, ह्मणजे ज्या पवित्र हेतूनें व उत्साहानें ती संस्था काढण्यांत आली असेल, तो हेतु व तो उत्साह पूर्णपणें मनांत विवून काम करणाऱ्या मनुष्यांची परंपरा उत्पन्न झाली पाहिजे. संस्थेच्या कार्यासाठीं देह शिजविणें हेंच आपलें अंतिम साध्य, हेंच आपल्या जन्माचें सार्थक्य, ही भावना हार्डी-मार्शीं खिळली पाहिजे. प. वा. नामदार प्रो. गोखले यांची सर्व्हिट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, डेक्कन एजुकेशन सोसायटी, ज्ञानाना मिशन, पंचहौद मिशन, माझ्या डोळ्यांपुढें असणारें मुंबईचें क्याथोड्रल गर्ल्स स्कूल या संस्थांकडे पाहिलें, ह्मणजे तेव्हांच दिसून येईल, कीं, धार्मिक कार्यांत मनुष्यांची जी कळकळ दिसून येते, तसल्या कळकळीनें प्रेरित झालेल्या कार्यकारी मनुष्यांचा संघ प्रत्येकीच्या पाठीशीं आहे. त्या संस्थांचें कार्य साधणें हें अत्यंत पवित्र कर्तव्य होय, असें त्या मनुष्यांनां वाटत आहे, आणि ह्मणूनच त्या संस्था लोकादराला पात्र झाल्या आहेत, व त्यांनां हें स्वरूप आलें आहे. अशा संस्थांच्या कामीं देखील इतर व्यावहारिक कार्यांप्रमाणेंच द्रव्यबलाची जरूर आहे, ही गोष्ट खरी; पण, द्रव्यबल त्या संस्थांचें केवळ जडशरीर होय. त्यांचें खरें जीवित त्यांच्या पाठीशीं असणाऱ्या कार्यकारी मनुष्यांमध्ये असतें. दुर्दैवानें अशा कार्यकारी मनुष्यांची आपल्या समाजांत मोठी उणीव आहे. स्त्रियांच्या उन्नतीचें कार्य प्रचंड आहे; त्यांच्या शाखाहि अनेक आहेत. हल्लींच्या संस्था शंभरपटीनें वाढल्या, तरी त्या या कार्याला पुण्या पढावयाच्या

## निष्काम-कर्म-मठ.

नाहोंत. पैशानें संस्था आस्तित्वांत येऊं शकतील, पण त्या योग्य प्रकारें चालविण्याला उच्च मनोवृत्तीची मनुष्ये पाहिजेत.

याकीरतां पैशासाठीं नव्हे, पण कार्यासाठीं काम करणाऱ्या स्त्रियांचा संघ उत्पन्न झाला पाहिजे. मनुष्यजातीची सेवा परमेश्वराला प्रिय आहे, हा एक परमेश्वरप्राप्तीचा, अध्यात्मिक साधनाचा, मुक्तीचा मार्ग आहे, ही कल्पना आज तरी आह्मांला परकी वाटते; निदान ती आमच्या अंगी बाणावी तशी बाणलेली नाही. ही कल्पना आमच्या हाडोंमासीं खिळली पाहिजे. तिच्या प्रेरणेनें हजारों मनुष्ये कार्याला प्रवृत्त होतील, तरच आमच्या तरणोपायाची कांहीं आशा आहे. निष्काम-कर्म-मठाचा मुख्य हेतु हिंदी स्त्रीसमाजाची सेवा करणे, शक्य असल्यास स्वतःच्या हिंमतीवर स्त्रीसमाजाच्या उपयोगी पडणाऱ्या संस्था चालविणे, हा आहे. मठ शब्दानें बराच गैरसमज होण्याचा संभव आहे, व तसा तो झालेलाहि आहे. या शब्दानें ध्वनित होणाऱ्या मनःशुद्धि, वैराग्य, निःस्वार्थता वगैरे पौर्वात्यांच्या कल्पना व 'मिशन' या पाश्चात्य शब्दानें ध्वनित होणाऱ्या शिक्षण, लोकसेवा इत्यादि उपयुक्त कार्यांच्या कल्पना यांच्या समुच्चयाचा निर्देश होण्यासाठीं आह्मी हें नांव योजिलें आहे. अलीकडे रूढ झालेल्या अर्थानें मठ शब्दाचा उपयोग केलेला नाही. 'मठश्छात्रादिनिलयः' असा मठ शब्दाचा अर्थ एका कोशकारानें दिलेला आहे. आमच्या या मठाचें साध्य अगदीं साधें आणि त्याचे मार्ग अगदीं सरळ, कोणालाहि सहज समजण्यासारखे आहेत. त्यांत गुह्य किंवा गूढ कांहीं नाही. आमचे सर्व व्यवहार अगदीं उघडे आहेत, त्यांत गुप्तपणा अगर लपवा-छपवी अगदीं नाही. आमच्या सर्व सेवकसेविका समाजांत वावरत आहेत, त्यांनां एकान्तांत बसून धर्मसाधन करावयाचें नाही. समाज-

## आत्मवृत्त.

सचा हा आमचा देव आणि अशा सेवेच्या उपयुक्तते-  
विषयी खात्री ही आमची श्रद्धा. आमच्या हातून जे थोडे  
कांहीं घडेल, ती आमची देवापुढे ठेवण्याची भेट. स्वार्थ-  
त्याग, साधी राहणी, वगैरे आमच्या श्रद्धेच्या व आमचा  
सर्व लय तिकडे लागावा याच्या खुणा आहेत. अपयश  
आणि निराशा यांच्या प्रसंगी मन समतोल राखण्याला  
त्यांचा फार उपयोग आहे. ही संस्था केवळ स्त्रियांची असणे  
अतिशय आवश्यक आहे, ही गोष्ट अगदी आरंभापासून माझ्या लक्षांत  
आहे, व त्या धोरणानेच तिचा क्रम आंखला गेला आहे. मठाचा सर्व  
भार आपल्या शिरावर घेऊन मठाच्या आश्रयाखाली असणाऱ्या संस्था  
आपल्या बळावर चालविणाऱ्या स्त्रिया उत्पन्न होतील तो सुदिन.  
हा दिवस आमच्या नजरेला पडावा, हेंच आम्हांला पाहिजे आहे.  
पुरुषसेवक अत्यंत जरूरीपुरते ध्यावयाचे आहेत, व हे सर्व विवाहित  
व आपल्या पत्नीसह वेगळे आपल्या कुटुंबांत राहणारे असेच असा-  
वयाचे आहेत. कर्तबगार स्त्रिया उत्पन्न होऊन त्या अशा संस्था आपल्या  
आपण अस्तित्वांत आणीतपर्यंत आम्हीं स्वस्थ बसणे हें माझ्या मते  
आमच्या दूरदर्शीपणाचे लक्षण नव्हे. मी आपल्या दृष्टीपुढे असाध्य  
ध्येय ठेविले आहे, असे कित्येकांचे झणणे आहे. पण 'आभाळावर  
रोख धरावा तेव्हां झाडाच्या शेज्यापर्यंत तरी बाण जाईल,' ही इंग्रजीतली  
झण लक्षांत घेतली पाहिजे.

मठाच्या कल्पनेचे बरेच दिवस चिंतन झाल्यानंतर त्याला मूर्त  
स्वरूप देण्याच्या यत्नाला मी लागलों. या तत्त्वांनी प्रेरित झालेली मंडळी  
मेळाल्यावांचून आश्रम व विद्यालय या संस्था दीर्घायुषी होणे शक्य  
नाहीं, असे मला वाटू लागले. १९०८ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या ४ थ्या  
तारखेला मुंबईला गिरगांवांतील पोलिस कोर्टाजवळ सेवासदन





श्रीयुत नारायण महादेव आठवले, बी. ए.

## निष्काम-कर्म-मठ.

होतें, तेथें दोन मनोभूमिकांत या विचारांचें मीं बीजारोपण केलें, व आझीं तिघांनीं या नव्या संस्थेला वाहून घेण्याबद्दल परमात्मस्वरूपाचें चिंतन करून प्रतिज्ञा केल्या, आणि तेव्हांपासून या संस्थेचें रोप वाढीला लागलें, असें झणण्याला हरकत नाहीं. त्या वेळीं या नव्या संस्थेविषयी स्पष्ट कल्पना झालेली नव्हती. फक्त अमूक धोरणावर ही संस्था चालवावयाची, एवढेंच ठरलें होतें. आरंभीं मठाला येऊन मिळालेली सर्व मंडळी विद्यार्थिदशेंतील असल्यामुळें ती तयार होऊन काम करूं लागेपर्यंत मठाला दृश्य स्वरूप देणें शक्य नव्हतें. पुढें श्रीयुत बाळाजी विनायक कौलगेकर व श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ हे उभयतां सपत्नीक मठाला येऊन मिळण्याला तयार झाल्यामुळें मठाला लवकरच दृश्य स्वरूप देतां आलें. तारीख ६ डिसेंबर १९१० रोजीं मठाच्या सर्व सेवकसेविकांची सभा महिलाविद्यालयांत होऊन मठाचे नियम वगैरे ठरले. वरील चार मंडळीला एक वर्षाच्या मुदतीनें प्रोबेशनर घेण्यांत आलें, व ती मुदत संपल्यावर त्यांनां कायमचें घेण्यांत आलें. आझी वेडोवांकडो व लहानमोठीं मिळून बाराचौदा माणसें आहेत. पैकीं पुरुष चार असून बाकीच्या स्त्रिया आहेत. चौघांपैकीं तिघांचा उल्लेख झालाच आहे, आणि चवथे गृहस्थ श्रीयुत नारायण महादेव आठवले यांच्या आशेवर मी मठाच्या कामीं पुढें सरसावलों. अनाथबालिकाश्रमाच्या कामावरून महाराष्ट्रीयानां परिचित झालेल्या श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांचे हे चिरंजीव होत. हे वयाच्या आठव्या वर्षापासून पार्वतीबाईंच्या व माझ्या सहवासांत आहेत. आश्रमाशीं यांचा अगदीं लहानपणापासून परिचय झालेला आहे, व आश्रम आणि विद्यालय यांजविषयीं यांच्या मनांत आपलेपणा उत्पन्न झालेला आहे. मठाच्या कामीं मला मदत करण्याचें अभिवचन देणारे हेच पहिले होत. मठासंबंधानें ज्या तिघांनीं प्रथम प्रतिज्ञा केल्या, त्यांतले

## आत्मवृत्त.

हे एक आहेत. माझ्या पश्चात् माझ्या सर्व संस्थांविषयी काळजी बाळगून त्यांना दीर्घायु करण्याविषयी हे आपली शिकस्त करतील, असा मला दृढ विश्वास आहे. हे बी. ए. झालेले असून फर्ग्युसन कॉलेजांत डेमान्स्ट्रेटरचे काम करीत आहेत. आणखी एका वर्षाने आपला अभ्यास पुरा करून हे कार्यक्षेत्रांत प्रवेश करतील. सेविकांपैकी पांचांबद्दल मला बरीच आशा वाटत आहे. श्रीमती सीताबाई जोशी यांचा पुरुषांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतील दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा झाला असून हल्ली त्या विद्यालयाच्या बोर्डिंगाच्या लेडी सुपरिंटेंडेंट आहेत. दुसऱ्या बाईचा सदर ट्रेनिंग कॉलेजांतील तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा झाला आहे, व हल्ली त्या इंग्रजी शिकत आहेत. तिसऱ्या बाई प्रीव्हियस परीक्षा पास होऊन ग्रंट मेडिकल कॉलेजांत गेल्या आहेत, चवथ्या प्रीव्हियस पास झाल्या आहेत, व पांचव्या म्याट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आहेत. बाकीच्या सेविकांचा उपयोग बुद्धिविषयक शिक्षणासंबंधाने जरी फारसा झाला नाही, तरी त्यांचो इतर कामांत फार मदत होईल. ही सर्व मंडळी मठावर आलेल्या अनेक वावटळीतून टिकली आहे, व ती कांहीं वर्षांनी आश्रमविद्यालयांच्या उपयोगी पडू लागेल, अशी मला मोठी उमेद वाटत आहे.



## प्रकरण सत्तावन्नावे.

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

शिक्षणासाठीं एकादें मिशन-पुढें याचेंच नांव मठ ठेविलें-  
काढावें, असे अनिश्चित विचार माझ्या मनांत येत. अगोदर-  
पासून त्याच्या फंडाची तरतुद करावी ह्मणून मला एक कल्पना सुचली.  
माझ्या कल्पना केव्हांकेव्हां मुलांप्रमाणें क्षुल्लक गोष्टीनां विशेष महत्त्व  
देणाऱ्या असतात. जेथें प्रचंड फंड लागावयाचा, तेथें पैशानें आणि  
अर्ध्यापैशानें काय होणार ? परंतु कधीकधी माझे लक्ष्य अशा बारीक  
गोष्टींकडे जातें. जेव्हां वेळ येईल तेव्हां थोडी तरी शिल्लक असावी,  
या हेतूने पोस्टाच्या टिकिटांच्या विक्रीवर रुपयाला एक पैसाप्रमाणें कमि-  
शन मिळत असे, त्या कमिशनचा उपयोग लहानसा फंड जमविण्याच्या  
कामां करावा, असें माझ्या मनांत आलें. हिंगण्याला पोस्ट ऑफिस होतें,  
त्या ऑफिसांतून होणाऱ्या टिकिटांच्या विक्रीवरील कमिशन या कामा-  
कडे देण्याचें पोस्ट मास्तरणीनें कबूल केलें; याला मी पैसाफंड असें नांव  
दिलें होतें. टिकिटें खपविण्यासाठीं मी व माझा एक मित्र खटपट  
करीत असूं. त्या वेळीं एक आण्यार्ची पावतीचीं टिकिटें वेगळीं असत,  
तीं पोस्ट खात्यामार्फतहि विकीत असत. या टिकिटांवर रुपयाला एक  
आणा कमिशन मिळे. वर उल्लेख केलेले माझे मित्र आपल्या ऑफि-  
सांत लागणारीं टिकिटें दरमहा मजकडून नेत. ज्ञानप्रकाशाच्या मॅनेज-  
रांनां रुपयाच्या टिकिटामार्गे अर्धापैसा देण्याचें कबूल करून अर्धा-  
पैसा मी या फंडाकडे ठेवीं. अशा रीतीनें हिंगण्याच्या पोस्ट ऑफिसां-  
तून टिकिटें मागवून क्रम चालविला होता, तो टिकिटांचें कमिशन बंद  
झालें, तेव्हां थांबला. कमिशनचा वेगळा जमाखर्च ता. १ जानेवारी

## आत्मवृत्त.

१९०७ पासून आहे. या पहिल्याच दिवशी टिकिट्यांच्या कमिशनपासून झालेल्या उत्पन्नाची जमा ६५ रुपये आहे.

तारीख ४ नवंबर १९०८ रोजीं आह्मीं तीन मनुष्यांनीं जी प्रथम प्रतिज्ञा केली, ती येणेंप्रमाणें:—

“ आश्रमाचें, विद्यालयाचें व अशांसारख्या इतर लोको-पयोगी संस्थांचें काम करण्यासाठीं जें ‘ इंडियन लेडीज् मिशन ’ स्थापावयाचें आहे, त्याकामीं मी आपलें जीवित या विश्वाचा चालक जो परमात्मा त्याला स्मरून अर्पण करीत आहे. माझ्या जीवितावर आतां माझा हक्क नाही. त्याचा उपयोग संस्थेनें वाटेल तसा करून घ्यावा. माझ्या व माझ्या स्वतःच्या कुटुंबाच्या खर्चासंबंधानें संस्था जें ठरवील तें मला मान्य आहे. ”

यानंतर आश्रमाच्या विद्यार्थिनींतून या संस्थेला वाहून घेणारीं मनुष्ये मिळविण्याबद्दल यत्न सुरू झाला. आश्रमाशेजारच्या डोंगरावर या संस्थेला वाहून घेणाऱ्या मंडळीच्या सभा वर्षांतून दोनतीन वेळां कराव्या, व त्याच वेळीं कोणी नवीन मनुष्ये या संस्थेला मिळूं इच्छीत असल्यास त्यांच्या प्रतिज्ञा करून घ्याव्या, असा क्रम चालू झाला. या सभांचा उद्देश सहविचारांनीं एकमेकांच्या निश्चयांना बळकटी आणावी, हा असे. एकदोन वेळां या सभा लेडी सुपरिंटेंडेंड यांच्या परवानगीनें आश्रमांत भरल्या होत्या. या वेळीं संस्थेला वाहिलेल्या माणसांशिवाय दुसरें कोणी हजर नसे. या वेळीं या उद्योगाला येऊन मिळणारीं सर्व मनुष्ये विद्यार्थि-दर्शेतलींच असल्यामुळे प्रत्यक्ष कामाला आरंभ करणें शक्य नव्हतें. २५ एप्रिल १९०९ नंतर नवीन मनुष्य आझाला मिळालें नाहीं. १९१० अखेरपर्यंत आझाला येऊन मिळालेल्या मनुष्यांचा उत्साह कमी न होता त्यांचा निश्चय ढळूं नये, याबद्दल माझी धडपड चालली होती. या वेळीं

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

सुदैवानें श्रीयुत गाडगीळ व कौलगेकर यांची मदत मिळाल्यामुळे मठाला दृश्यस्वरूप देतां येऊन जगापुढें येतां आरें. जेव्हां या उद्योगाला निश्चित स्वरूप दिलें, तेव्हां पूर्वी प्रतिज्ञा करून ज्या विद्यार्थिनी येऊन मिळाल्या होत्या, त्यांच्या परीक्षेची वेळ आली. पूर्वीचें बंधन हें केवळ इच्छाप्रदर्शक होतें. या वेळचें बंधन त्याहून अधिक महत्त्वाचें होतें. आपणाला हें निभणार नाहीं असें ज्यांनां वाटलें, अशा कांहीं या वेळीं गळून गेल्या. बाकीच्या आपला निश्चय कायम करून या संस्थेत दाखल झाल्या. तेव्हां दाखल झालेलीं सर्व मनुष्ये अद्यापपर्यंत संस्थेला धरून राहिली आहेत. या वेळीं मठांत दाखल झालेल्या विद्यार्थिनीपैकीं एकहि अठरा वर्षांहून कमी वयाची नव्हती. हल्लीं वयासंबंधाचे नियम स्पष्ट ठरविण्यांत आले आहेत. यांत येऊन दाखल झाल्यानंतर कोणाला सोडणें झाल्यास डेकन एज्युकेशन सोसायटीनें ज्याप्रमाणें एक हजार रुपये दंडाची शिक्षा ठरविली आहे, तशी मठानें कोणतीहि अट ठेविली नाहीं.

माझ्या मनाचा ओढा स्वार्थत्याग व वैराग्य यांजकडे विशेष आहे. हे गुण झणजे मला साधावे तितके साधलेले आहेत, असें नव्हे. परंतु माझ्या मनाची धांव त्या बाजूला आहे. कांहीं स्त्रियांनीं दागिने न घालण्याचा संकल्प करून इतरांनां उदाहरण घालून देण्याचा यत्न करावा, व या कामीं होणारी बचत स्वतःचा संसार सुधारण्याच्या अगर सार्वजनिक कार्यांच्या कामीं लागावी, यासाठीं कांहीं स्त्रियांचीं मनें वळविण्याचा मीं प्रयत्न केला, व महिलाविद्यालयांतील एका विद्यार्थिनीला 'मनोरंजना' साठीं यासंबंधाचा लेख लिहिण्याला प्रोत्साहन दिलें. त्याचप्रमाणें रेशमी कांठांचीं लुगडीं न नेसतां सुती कांठांचीं नेसलें, तर किती तरी बचत होईल! देशकार्यासाठीं बऱ्याच स्त्रियांनीं अशा व्रतांचा अंगीकार करून त्यापासून होणारी बचत सत्कार्याला लावावी, असें मला वाटे. मठाच्या एका सेविकेला या दोन्ही गोष्टी पटल्या, व तिनें त्यांचें ग्रहण केलें.

## आत्मवृत्त.

मठाच्या सेविकांनी ही गोष्ट अंगीकारावी, अशी माझी इच्छा होती; परंतु त्यांच्या मनाची तयारी नसल्यामुळे या गोष्टीचा आप्रह करण्यांत आला नाही.

निष्काम-कर्म-मठ हें नांव केव्हां सुचलें, तें लक्ष्यांत नाही; परंतु मठाला संघटित स्वरूप येण्यापूर्वी त्याविषयीच्या माझ्या कल्पनेचें एक टिप्पण मला मिळालें आहे; त्यावर तारीख नाही. तें येणेंप्रमाणें:—

### “ निष्काम-कर्म-मठ

“कर्म या शब्दानें या ठिकाणीं वर्णाश्रमधर्मांचीं कर्मे समजावयाचीं नव्हत. ‘ मी, माझी बायको, माझीं मुलें ’ या कल्पना ज्यांत विसरून जातील, अशा प्रकारचीं परोपकाराचीं-समाजोन्नतीचीं-कर्मे.

“ ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ ही आमची श्रद्धा. समाजोन्नतीच्या निःस्वार्थ कर्मांनींच मनुष्याला जीवन्मुक्त होतां येईल, हा आमचा दृढविश्वास. या मठाचे सेवक व सेविका होण्यास कांहीं खडतर व्रतें आचरलीं पाहिजेत. या व्रतांचा अंगाकार करण्याइतकें मनोधैर्य ज्यांच्या अंगीं असेल, त्यांच्या हातींच मठाचें चालकत्व नेहमीं राहिलें पाहिजे. ही एक प्रकारची तपश्चर्या आहे, अशी भावना करूनच या खडतर व्रतांचा अंगीकार व्हावयास पाहिजे आहे. मठाच्या अंगीं प्रचंड सामर्थ्य उत्पन्न झालें पाहिजे. हें खडतर तपश्चर्येवांचून कसें होणार, व असें सामर्थ्य उत्पन्न झाल्यावांचून मठ समाजकार्य तें काय करणार ?

“ तेव्हां मठाचें अंतःशरीर ( मठाचा केवळ आत्मा ) ज्या द्रव्याचें बनणार, तें द्रव्य-अर्थात् तीं मनुष्ये-स्वार्थत्यागाच्या भट्टी-

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

तून तावूनसुलाखून निघालीं पाहिजेत. त्यांमधलें हीण जळून गेलें पाहिजे. निदान पुनःपुनः आंच देऊन तें नाहीसें करण्याचा यत्न झाला पाहिजे. जीवन्मुक्ति साधणें-जड देहांत राहून कडकडीत वैराग्य व मनोजय यांची प्राप्ति करून घेणें-हें अत्यंत कठिण काम आहे. तें साधण्याचा यत्न करण्याची ज्यांची तयारी असेल-पुनः पुनः आंच लावून घेण्यास ज्यांची हरकत नसेल-तींच मनुष्ये मठाचे सेवकसेविका होण्यास योग्य समजावयाचीं. कित्येक खडतर व्रतांचें आचरण करावें लागेल, हें लक्ष्यांत ठेवूनच त्यांनीं मठाची दीक्षा घ्यावी. अशीं माणसें थोडींच मिळणार, व मिळाल्यानंतरहि त्यांतलीं कांहीं गळून जाणार.

“ इतकी मनाची तयारी ज्यांची नसेल, त्यांच्यासाठीं दुसरी पायरी करावयाची आहे. या पायरीवर येऊन येथें स्थिर झाल्यावर त्यांनीं वरच्या पायरीवर जाण्याचा प्रयत्न करावा. या पायरीवरील मनुष्यांनीं देखील बराच स्वार्थत्याग केला पाहिजे. तथापि त्यांच्यासंबंधाचे नियम वरच्या वर्गाइतके कडक असणार नाहीत.”

जोंपर्यंत सर्व व्यवहार मानसिकसृष्टीतच चालले होते, तोंपर्यंत या कल्पनेच्या उड्याणाला कोणताहि प्रतिबंध झाला नाही; परंतु जड-सृष्टीत वावरूं लागल्यानंतर खडतर तपश्चर्या बाजूला राहून वर निदर्शित केलेल्या दुसऱ्या वर्गाशीं जुळेल असेंच मठाचें धोरण ठेवण्यांत आलें. आडांतच नाही, तें पोंढऱ्यांत कोठून येणार !

निष्काम-कर्म-मठ अजून देखील जगापुढें आला नसता; परंतु निसर्ग-योजना वेगळी होती. श्रीयुत बाळाजी विनायक कौलगेकर यांना आपल्या



## आत्मवृत्त.

मुर्लीच्या शिक्षणाबद्दल तळमळ लागून ते मला वारंवार पत्रे लिहीत होते. मी प्रथम त्यांना आश्रमांत शिक्षकाचे काम करून मुर्लीच्या शिक्षणाची सोय लावण्याला सल्ला दिली. पुढे त्यांना हिंगण्याची हवा मानवेना, व मठाच्या कल्पना त्यांना पसंत पडल्यामुळे त्यांनी आश्रमाचे काम सोडून दिले, आणि ते मठाचे सेवक होऊन त्यांच्या आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या हाती पुण्यांतील विद्यालयाची व्यवस्था देण्यांत आली. श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ यांचामाझा परिचय यांच्याहि अगोदरपासून झाला होता. १९०४ साली आश्रमाची इमारत वाढविण्यासाठी हिंगण्याला आश्रमाच्या इमारतीसमोर कमेटीची सभा झाली, त्या वेळी हे हजर होते. आपली नौकरी सोडून आश्रमाचे काम करण्याला यावे, असा विचार या वेळी यांच्या मनांत आला होता, व तो त्या वेळी त्यांनी बोलूनहि दाखविला होता. पुढे या गोष्टी तशाच राहून गेल्यानंतर १९१०च्या मे महिन्यांत त्यांची गांठ पडली, तेव्हां मागील विचार कायम आहेत काय झणून मी त्यांना विचारिले, व मठासंबंधाचे वगैरे माझे विचार त्यांना कळविले. पावसाळ्यानंतर येण्याचे त्यांनी कवूल केले. मध्यंतरी अनेक गोष्टी-विषयी बराच पत्रव्यवहार होऊन कायमच्या येण्यापूर्वी मठासंबंधी वगैरे गोष्टींची चर्चा करण्यासाठी त्यांना मुद्दाम पुण्याला बोलाविले. नंतर मी, श्रीयुत गाडगीळ, श्रीयुत कौलगेकर व मठाला येऊन मिळतील असे वाटले होते ते एक चौथे गृहस्थ असे फर्ग्युसन कॉलेजाच्या मागच्या बाजूला फिरावयाला गेलो, व आह्मांमध्ये मठासंबंधी अनेक प्रश्नांची चर्चा होऊन त्यांनी मठासाठी यावे, आणि प्रथम एक वर्षाच्या रजेत येऊन तेवढी मुदत पगार न घेतां आश्रमांत शिक्षकाचे काम करावे, व सर्व नीट जुळून आल्यानंतर बडोद्याच्या नौकरीचा राजिनामा पाठवावा, असे ठरले. श्रीयुत गाडगीळ यांचा स्वार्थत्याग दांडगा आहे. त्यांनी मठावर अगर दुसऱ्या संस्थेवर आपला भार घातलेला नाही. या दोन

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

गृहस्थांचें सहकुटुंब साहाय्य मिळाल्यामुळें मठाच्या कल्पनेला लवकर मूर्त स्वरूप मिळालें, व विद्यालयाचेंहि पाऊल जोरानें पुढें पडलें.

आश्रम व विद्यालय या संस्था चालविण्यासाठीं मनुष्यें तयार करणें, हें मठाचें मुख्य ध्येय आहे. पुढील हस्तपत्रक तारीख ४ एप्रिल १९१९ च्या केसरी व ज्ञानप्रकाश पत्रांत प्रसिद्ध झालें आहे:—

### “निष्काम-कर्म-मठाची भिक्षा.

वर्षप्रतिपदेच्या सुसुहूर्तांवर या भिक्षेस सुरुवात केली आहे. मठाची स्थापना होऊन चार महिने झाले. या मठांतील सेवक-सेविकांनीं फलावर आसक्ति न ठेवितां सद्भावानें समाजकार्यासाठीं झटावें, असा हेतु आहे. आठ सेविका अजून विद्यार्जन करीत आहेत. त्यांचा विद्याभ्यास संपल्यावर त्या मठाच्या देखरेखीखालीं स्त्रीशिक्षणाचें काम करूं लागतील. यांपैकीं कांहींचा खर्च मठाकडून चालत आहे. महिलाविद्यालयाचीहि सर्व जबाबदारी मठानें आपल्यावर घेतली आहे. मठानें प्रथमतः आश्रमासाठीं व विद्यालयासाठीं काम करणारीं माणसें तयार करावयाचीं आहेत, व सामान्यतः स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न हातीं घ्यावयाचा आहे. दिवसेंदिवस द्रव्यसामर्थ्य एकत्र होणें फार कठिण होत चाललें आहे. केवळ द्रव्यभिक्षेवर अवलंबून न राहतां कार्य करण्याचें सामर्थ्य मठाच्या अंगीं यावें ह्मणून शक्य झाल्यास मठाच्या सेवकसेविकांनीं भिक्षेच्या पवित्र अन्नाचें सेवन करावें, असें योजिलें आहे. यासाठीं भिक्षेचें धान्य विकून त्याचे पैसे न करितां तें तसेंच मठाच्या उपयोगांत आणलें जाईल. भिक्षेची तज्हा साधल्यास नवीन वळणावर नेण्याचें योजिलें आहे. पुणें शहरांत वारांवर

## आत्मवृत्त.

व मधुकरीवर सुमारे दोन अडीचशें विद्यार्थ्यांचा चरितार्थ चालला आहे. याच पद्धतीने कांहीं सेवकसेविकांचा व विद्यार्थिनींचा चरितार्थ चालल्यास पहावयाचें आहे. ज्या गृहस्थांची एका वाराची मदत देण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं आठवड्यांतून ठरलेल्या वारीं एका मनुष्याचें दोन वेळांचें जेवण होईल इतका शिधा द्यावा, व ज्यांनां एक माधुकरी द्यावयाची असेल, त्यांनीं सात दिवसांच्या माधुकरीला पुरतील इतके दाणे द्यावे. कोणी अंजळभर अगर मूठभर दाणे घातले, तरी त्यांत आमचा संतोष आहे. भिक्षेची फेरी आठवड्यांतून एकदांच होईल. ही फेरी करण्याचें काम मठाच्या स्वयंसेविका श्रीमती सौ. गोपिकाबाई लेले व श्रीमती राधाबाई मालवणकर यांनीं पतकरले आहे. मठानें आपल्या समजुतीप्रमाणें जें सत्कार्य करण्याचें योजिलें आहे, त्याचे अंशभागी व्हावें अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं मठाला वर लिहिल्याप्रमाणें साहाय्य करावें.

निष्काम-कर्म-मठ, पुणे सिटी,  
२ एप्रिल १९११.

सेवक-सेविकांच्या आज्ञेवरून  
मठाचा नम्र सेवक,  
धोंडो केशव कर्वे.”

मी व वर निर्दिशित केलेल्या दोन छिया मिळून चारपांच दिवस भिक्षेसाठीं हिंडलों. नंतर हें काम मठाच्या इतर सेविकांनीं केलें. पहिल्या वार्षिक रिपोर्टांत यासंबंधानें उल्लेख आहे, तो असा:—

“मठाच्या सेवकसेविकांनीं प्रसंग पडला असतां धान्यभिक्षेवर आपला चरितार्थ चालवून लोकसेवा करण्याला तयार असले पाहिजे, अशी मठाच्या चालकांची इच्छा आहे. ‘भिक्षापात्र

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

अवलंबणें । जळो जिणें लाजिरवणें ॥' ही तुकारामबुवांची उक्ति स्वार्थासाठीं भिक्षा मागणारांस लागू आहे. परंतु लोककार्याला वाहिलेल्या माणसांनीं यासंबंधाची आपली लाज काढून टाकिली पाहिजे, या उद्देशानें व मठाला आणि विद्यालयाला कांहीं मदत व्हावी ह्मणून वर्षप्रतिपदेच्या मुहूर्तानें या कामाचा पहिला धडा घेण्यांत आला. जसे विद्यार्थ्यांनां वार देतात, तसा आठवड्यांतून एका वाराचा शिधा द्यावा, व ज्यांनां तेवढें सामर्थ्य नसेल, त्यांनीं शक्यनुसार मूठपसा दाणे द्यावे, अशी विनंति करण्यांत आली, व ती पुष्कळजणांनीं मान्य केली. हें काम सहा महिने चांगल्या रीतीनें चाललें, व सुमारे ६ पल्ले तांदूळ व ६ पल्ले इतर धान्य जमलें. या सर्व धान्याचा उपयोग सेवकसेविकांच्या व विद्यार्थिनींच्या अन्नासाठीं करण्यांत आला. पुढें प्लेग सुरू झाल्यामुळें हें काम बंद पडलें. या कामीं श्रीमती गोपिकाबाई लेले, बडोद्याच्या श्रीमती काशीबाई बेडे व श्रीमती आनंदीबाई कर्वे यांनीं पुष्कळ खटपट केली. धान्याचे वार कबूल केलेल्या बऱ्याच मंडळींनीं द्रव्याच्या रूपानें मासिक वर्गणी देण्याचें कबूल केलें, व त्यांनीं तशी सुरुवातहि केली आहे."

वारांच्या रूपानें विद्यार्थिनींसाठीं धान्य जमविण्याचें काम यानंतर मठाच्या सेविकांनीं केलें नाहीं. परंतु माझी पत्नी आनंदीबाई हिनें तें आणखी दोन वर्षे चालविलें. सामान्य मनुष्यांकडूनहि हें काम होण्यासारखें आहे, व प्रसंगीं याचा उपयोग होऊं शकेल, असें माझें मत आहे. तथापि ही गोष्ट हौसेनें करण्याची आहे; जुलुमानें लादण्याची नव्हे. तेव्हांपासून मठाच्या मंडळीनें ही केली नाहीं व हिजविरुद्ध बऱ्याच मंडळींचा विशेष कटाक्ष दिसल्यामुळें मीहि या कामीं आग्रह धरिला नाहीं.

## आत्मवृत्त.

मुलींच्या शिक्षणाबद्दल तळमळ लागून ते मला वारंवार पत्रे लिहीत होते. मी प्रथम त्यांना आश्रमांत शिक्षकांचे काम करून मुलींच्या शिक्षणाची सोय लावण्याला सल्ला दिली. पुढे त्यांना हिंगण्याची हवा मानवेना, व मठाच्या कल्पना त्यांना पसंत पडल्यामुळे त्यांनी आश्रमाचे काम सोडून दिले, आणि ते मठाचे सेवक होऊन त्यांच्या आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या हाती पुण्यांतील विद्यालयाची व्यवस्था देण्यांत आली. श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ यांचामाझा परिचय यांच्याहि अगोदरपासून झाला होता. १९०४ साली आश्रमाची इमारत वाढविण्यासाठी हिंगण्याला आश्रमाच्या इमारतीसमोर कमेटीची सभा झाली, त्या वेळी हे हजर होते. आपली नौकरी सोडून आश्रमाचे काम करण्याला यावे, असा विचार या वेळी यांच्या मनांत आला होता, व तो त्या वेळी त्यांनी बोलूनहि दाखविला होता. पुढे या गोष्टी तशाच राहून गेल्यानंतर १९१०च्या मे महिन्यांत त्यांची गांठ पडली, तेव्हां मागील विचार कायम आहेत काय झणून मी त्यांना विचारिले, व मठासंबंधाचे वगैरे माझे विचार त्यांना कळविले. पावसाळ्यानंतर येण्याचे त्यांनी कवूल केले. मध्यंतरी अनेक गोष्टी-विषयी बराच पत्रव्यवहार होऊन कायमच्या येण्यापूर्वी मठासंबंधी वगैरे गोष्टींची चर्चा करण्यासाठी त्यांना मुद्दाम पुण्याला बोलाविले. नंतर मी, श्रीयुत गाडगीळ, श्रीयुत कौलगेकर व मठाला येऊन मिळतील असे वाटले होते ते एक चौथे गृहस्थ असे फर्ग्युसन कॉलेजाच्या मागच्या बाजूला फिरावयाला गेलो, व आह्मांमध्ये मठासंबंधी अनेक प्रश्नांची चर्चा होऊन त्यांनी मठासाठी यावे, आणि प्रथम एक वर्षाच्या रजेत येऊन तेवढी मुदत पगार न घेतां आश्रमांत शिक्षकांचे काम करावे, व सर्व नीट जुळून आल्यानंतर बडोद्याच्या नौकरीचा राजिनामा पाठवावा, असे ठरले. श्रीयुत गाडगीळ यांचा स्वार्थ्याग दांडगा आहे. त्यांनी मठावर अगर दुसऱ्या संस्थेवर आपला भार घातलेला नाही. या दोन

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

गृहस्थांचें सहकुटुंब साहाय्य मिळाल्यामुळे मठाच्या कल्पनेला लवकर मूर्त स्वरूप मिळालें, व विद्यालयाचेंहि पाऊल जोरानें पुढें पडलें.

आश्रम व विद्यालय या संस्था चालविण्यासाठीं मनुष्यें तयार करणें, हें मठाचें मुख्य ध्येय आहे. पुढील हस्तपत्रक तारीख ४ एप्रिल १९१९ च्या केसरी व ज्ञानप्रकाश पत्रांत प्रसिद्ध झालें आहे:—

### “निष्काम-कर्म-मठाची भिक्षा.

वर्षप्रतिपदेच्या सुसुहूर्तांवर या भिक्षेस सुरुवात केली आहे. मठाची स्थापना होऊन चार महिने झाले. या मठांतील सेवक-सेविकांनीं फलावर आसक्ति न ठेवितां सद्भावानें समाजकार्यासाठीं झटावें, असा हेतु आहे. आठ सेविका अजून विद्यार्जन करीत आहेत. त्यांचा विद्याभ्यास संपल्यावर त्या मठाच्या देखरेखीखालीं स्त्रीशिक्षणाचें काम करूं लागतील. यांपैकीं कांहींचा खर्च मठाकडून चालत आहे. महिलाविद्यालयाचीहि सर्व जबाबदारी मठानें आपल्यावर घेतली आहे. मठानें प्रथमतः आश्रमासाठीं व विद्यालयासाठीं काम करणारीं माणसें तयार करावयाचीं आहेत, व सामान्यतः स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न हातीं व्यावयाचा आहे. दिवसेंदिवस द्रव्यसामर्थ्य एकत्र होणें फार कठिण होत चाललें आहे. केवळ द्रव्यभिक्षेवर अवलंबून न राहतां कार्य करण्याचें सामर्थ्य मठाच्या अंगीं यावें ह्मणून शक्य झाल्यास मठाच्या सेवकसेविकांनीं भिक्षेच्या पवित्र अन्नाचें सेवन करावें, असें योजिलें आहे. यासाठीं भिक्षेचें धान्य विकून त्याचे पैसे न करितां तें तसेंच मठाच्या उपयोगांत आणलें जाईल. भिक्षेची तन्हा साधल्यास नवीन वळणावर नेण्याचें योजिलें आहे. पुणें शहरांत वारांवर

## आत्मवृत्त.

व मधुकरीवर सुमारे दोन अडीचशें विद्यार्थ्यांचा चरितार्थ चालला आहे. याच पद्धतीने कांहीं सेवकसेविकांचा व विद्यार्थिनींचा चरितार्थ चालल्यास पहावयाचें आहे. ज्या गृहस्थांची एका वाराची मदत देण्याची इच्छा असेल, त्यांनी आठवड्यांतून ठरलेल्या वारीं एका मनुष्याचें दोन वेळांचें जेवण होईल इतका शिधा द्यावा, व ज्यांना एक माधुकरी द्यावयाची असेल, त्यांनी सात दिवसांच्या माधुकरीला पुरतील इतके दाणे द्यावे. कोणी ओंजळभर अगर मूठभर दाणे घातले, तरी त्यांत आमचा संतोष आहे. भिक्षेची फेरी आठवड्यांतून एकदांच होईल. ही फेरी करण्याचें काम मठाच्या स्वयंसेविका श्रीमती सौ. गोपिकाबाई लेले व श्रीमती राधाबाई मालवणकर यांनी पतकरले आहे. मठानें आपल्या समजुतीप्रमाणें जें सत्कार्य करण्याचें योजिलें आहे, त्याचे अंशभागी व्हावें अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनी मठाला वर लिहिल्याप्रमाणें साहाय्य करावें.

निष्काम-कर्म-मठ, पुणे शिटी,  
२ एप्रिल १९११.

सेवक-सेविकांच्या आज्ञेवरून  
मठाचा नम्र सेवक,  
धोंडो केशव कर्वे.”

मी व वर निर्दर्शित केलेल्या दोन स्त्रिया मिळून चारपांच दिवस भिक्षेसाठी हिंडलों. नंतर हें काम मठाच्या इतर सेविकांनी केलें. पहिल्या वार्षिक रिपोर्टांत यासंबंधानें उल्लेख आहे, तो असा:—

“मठाच्या सेवकसेविकांनी प्रसंग पडला असतां धान्यभिक्षेवर आपला चरितार्थ चालवून लोकसेवा करण्याला तयार असले पाहिजे, अशी मठाच्या चालकांची इच्छा आहे. ‘भिक्षापात्र

निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या.

अवलंबणें । जळो जिणें लाजिरवणें ॥' ही तुकारामबुवांची उक्ति स्वार्थासाठीं भिक्षा मागणारांस लागू आहे. परंतु लोककार्याला वाहिलेल्या माणसांनीं यासंबंधाची आपली लाज काढून टाकिली पाहिजे, या उद्देशानें व मठाला आणि विद्यालयाला कांहीं मदत व्हावी म्हणून वर्षप्रतिपदेच्या मुहूर्तानें या कामाचा पहिला धडा घेण्यांत आला. जसे विद्यार्थ्यांना वार देतात, तसा आठवड्यांतून एका वाराचा शिधा द्यावा, व ज्यांना तेवढें सामर्थ्य नसेल, त्यांनीं शक्यनुसार मूठपसा दाणे द्यावे, अशी विनंति करण्यांत आली, व ती पुष्कळजणांनीं मान्य केली. हें काम सहा महिने चांगल्या रीतीनें चाललें, व सुमारे ६ पळे तांदूळ व ६ पळे इतर धान्य जमलें. या सर्व धान्याचा उपयोग सेवकसेविकांच्या व विद्यार्थिनींच्या अन्नासाठीं करण्यांत आला. पुढें प्लेग सुरू झाल्यामुळें हें काम बंद पडलें. या कामीं श्रीमती गोपिकाबाई लेले, बडोद्याच्या श्रीमती काशीबाई बेडे व श्रीमती आनंदीबाई कर्णे यांनीं पुष्कळ खटपट केली. धान्याचे वार कबूल केलेल्या बऱ्याच मंडळींनीं द्रव्याच्या रूपानें मासिक वर्गणी देण्याचें कबूल केलें, व त्यांनीं तशी सुरुवातहि केली आहे.''

वारांच्या रूपानें विद्यार्थिनींसाठीं धान्य जमविण्याचें काम यानंतर मठाच्या सेविकांनीं केलें नाहीं. परंतु माझी पत्नी आनंदीबाई हिनें तें आणखी दोन वर्षे चालविलें. सामान्य मनुष्यांकडूनहि हें काम होण्यासारखें आहे, व प्रसंगीं याचा उपयोग होऊं शकेल, असें माझें मत आहे. तथापि ही गोष्ट हौसेनें करण्याची आहे; जुलुमानें लादण्याची नव्हे. तेव्हांपासून मठाच्या मंडळीनें ही केली नाहीं व हिजविरुद्ध बऱ्याच मंडळींचा विशेष कटाक्ष दिसल्यामुळें मीहि या कामीं आग्रह धरिला नाहीं.



प्रकरण अठ्ठावनावे.

निष्काम-कर्म-मठासंबंधाने विशेष खुलासा.

मठासंबंधाने अनेक प्रकारचे गैरसमज पुष्कळसे पसरलेले आहेत. ते दूर व्हावे, यासाठी मठाच्या रिपोर्टातील कांहीं उतारे देऊन नंतर मठाचे हल्लेचे नियम या प्रकरणांत देण्याचे योजिले आहे.

मठाच्या पहिल्या झणजे १९११ सालाबद्दलच्या रिपोर्टातील उतारे:—

“सामान्य माहिती.

“श्रीमद्भगवद्गीतेतील निष्कामकर्माचे तत्त्व मनांत वागवून नेहमींची कौटुंबिक व सार्वजनिक कामे केलीं असतां तीं किती सुकर होतात, व ‘लाभालाभौ जयाजयौ’ यांविषयी मनाची समता राखल्याने मनुष्य खिन्न न होतां त्याची उमेद कशी कायम राहू शकते, हे थोड्याशा तरी अनुभवावांचून कळावयाचे नाही. आपले आयुष्य लोकसेवेला अर्पण करणारीं, व फळावर आसक्ति न ठेवतां सार्वजनिक कामांत देहभान विसरून जाणारीं पुष्कळशीं माणसें समाजांत उत्पन्न झाल्यावांचून त्याला कधींहि जिवंतपणा यावयाचा नाही. मठ शब्द ऐकल्याबरोबर, स्वतःचा व जगाचा संसार सोडून भगवे धारण करून जे भजनपूजनाला लागतात व इतरांना लावू पाहतात अशांची संस्था, ही कल्पना कितीएकांच्या मनांत येते. यासाठी आह्मी ‘मठ’ शब्द कोणत्या अर्थाने योजित आहो, याचे स्पष्टीकरण होणे जरूर आहे. स्वतःच्या सांसारिक हिताला बरेच गौण

निष्काम-कर्म-मठासंबंधानें विशेष खुलासा.

स्थान देऊन समाजाच्या ऐहिक हितासाठीं तळमळीनें झटणें किंबहुना समाजदेवतेचें अशा रीतीनें आराधन करणें, हीच परमात्मस्वरूपाची पूजाअर्चा होय अशी श्रद्धा बाळगणें व इतरांत ती उत्पन्न करणें, ही एक कल्पना आमच्या मठाच्या मुळाशीं आहे. 'मठश्छात्रादिनिलयः' असा मठ शब्दाचा अर्थ एका प्राचीन कोशकारानें दिला आहे. मठानें महिलाविद्यालयाचें जें पहिलेंच काम हातीं घेतलें आहे, तें या अर्थाला अगदीं अनुरूप आहे. पवित्र आचरण ठेवून व्यक्तिहित समाजहितांत लुप्तप्राय करावयास शिकणें हें या मठाचें ध्येय आहे; जप-तपानें परमार्थ साधणें हें नव्हे. हे विचार आणखी स्पष्ट होण्या-साठीं एवढेंच लिहिणें जरूर आहे, कीं, जपतप व भजनपूजन या मार्गांचा हा मठ विरोध करीत नाही. सेवकसेविकांपैकीं कोणाला या मार्गांचें मठांत आचरण करण्यास कोणताहि प्रतिबंध नाही; परंतु हा सांप्रदाय उत्पन्न करून वाढवावा हा मठाचा हेतु नाही. साधल्यास लोकसेवेसाठीं निष्कामबुद्धीनें आपलें तन, मन, धन अर्पण करणारा संघ उत्पन्न करून त्याचा विस्तार करावा, हें या मठाचें ब्रीद आहे."

“या मठाची सर्व भिस्त संघशक्तीवर आहे. आह्मी सर्व मनुष्ये निर्धन आहों व आह्मांपैकीं पुष्कळांनां शिक्षण अगदींच बेताचें आहे. परंतु महत्कार्य घडून येण्यास शिक्षणापेक्षां मनोवृत्तींच्या उदारपणाचा अधिक उपयोग होतो व संघशक्ति उत्पन्न करण्यास या वृत्ति फार उपयोगी आहेत, अशी आह्मां सर्वांची समजूत आहे. अधिक शिकलेल्या व कमी शिकलेल्या सेवक-

## आत्मवृत्त.

सेविकांनीं एकमेकांनां कमीअधिक न लेखितां समभावानें वागून आपल्या अंगच्या गुणांचा संस्थेला फायदा करून द्यावा, ही इच्छा आहे. बुद्धीचें शिक्षण अगदींच नसून चालणार नाही, ही गोष्ट खरी आहे; परंतु मनुष्याची किंमत करतांना त्याच्या बुद्धीच्या शिक्षणाला वाजवीपेक्षां किती तरी अधिक महत्त्व दिलें जातें, व अंतःकरणाच्या उदार वृत्तींनां किती तरी कमी किंमत मिळते, हें खोटें नाही. कोणत्याहि कार्याला अनेकांची जरूरी लागते व आपलेपणा उत्पन्न झाल्याशिवाय मनुष्याच्या हातून खुल्या दिलानें काम होत नाही. ह्मणून आह्मी लहानमोठीं व कमीअधिक शिकलेलीं माणसें एकत्र झालों आहों. आह्मीं फार मोठें ध्येय आपल्या दृष्टीपुढें ठेविलें आहे; पण तें साध्य होण्यास लागणाऱ्या अनेक गुणांचा मात्र आह्मांमध्ये अभाव आहे, ही गोष्ट आह्मी जाणून आहों. मतभेद झाला तरी कार्यासाठीं तो विसरून मिळाफानें काम करणें फार कठिण आहे, व या खडकावरच आमचीं पुष्कळ तारवें फुटलीं आहेत. आह्मांसहि या खडकाची मोठी भीति वाटत आहे. तथापि 'काशीस जावें नित्य वदावें' या ह्मणीप्रमाणें उच्च ध्येयाचा उच्चार करण्यास आह्मी तयार झालों आहों. अल्पांशानें तरी आमचे विचार कृतींत उतरोत, एवढें देवाजवळ मागावयाचें आहे."

दुसऱ्या ह्मणजे १९१२ सालच्या रिपोर्टातील उतारेः—

“या वर्षीं सेवकसेविकांचें काम फार समाधानकारक झालें. मागील रिपोर्टांत लिहिल्याप्रमाणें आह्मीं आपल्या संवाला 'निष्काम-कर्म-मठ' हें नांव केवळ ध्येय आपल्या नजरेपुढें रहावें यासाठीं दिलें

## निष्काम-कर्म-मठासंबंधानें विशेष खुलासा.

आहे. बाकी आह्मी माणसें सामान्यजनांहून वेगळीं नाहीं. 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' या शब्दांचा उच्चार करणें सोपें आहे, पण दुःखाच्या व अपजयाच्या प्रसंगी कार्याची चिकाटी कायम राहण्याला लागणारें मनोधैर्य आह्मां सामान्यजनांच्या अंगीं कोठून यावें? आरंभींच असली कसोटी आह्मांला लागली असती तर आमचा निभाव लागला नसता; पण बहुधा असें घडत नाहीं. सामान्यजनांनीं सद्बुद्धीनें आरंभिलेल्या कार्याला थोडेंथोडें यश मिळून त्यांस उत्तेजन यावें, अशीच बहुधा ईश्वरी योजना असते. आमच्यासंबंधानें हा प्रकार विशेष रीतीनें घडून आला व आमचें मठावरचें प्रेम दृढ झालें, ही आनंदाची गोष्ट आहे."

“स्वतःच्या जबाबदारीविषयीं जागृति व्हावी, मठाविषयीं सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलाव्या व एकमेकांचे विचार एकमेकांनां कळविण्याला संधि मिळावी, या हेतूनें या वर्षाचे अखेरीस हिंगणें-बुद्रुक येथें महिला विद्यालयाच्या इमारतींत सेवकसेविकांचें संमेलन भरविण्यांत आलें होतें. दोन शिवाय करून मठाला वाहून घेतलेली सर्व मंडळी या प्रसंगीं हजर होती. अडीच दिवस एकत्र घालविण्यांत आले. पांचसहा वेळां सभेच्या रूपानें सर्वांनीं जमून मठाच्या कामासंबंधानें वगैरे चर्चा केल्या. एकंदरींत या संमेलनाचा सेवकसेविकांच्या मनांवर चांगला परिणाम झाला.”

“याप्रमाणें मठाच्या दुसऱ्या वर्षाची हकीकत आहे. संस्थेचें नांव कितीहि मोहक असलें, तरी तींत काम करणाऱ्या मनुष्यां-वरच तिची किंमत अवलंबून असणार, हें आह्मी जाणून

## आत्मवृत्त.

आहों. संस्थेचे हातून कांहीं तरी लोककार्य व्हावें ही आमची मनापासून इच्छा आहे. मात्र त्या इच्छेप्रमाणें आमच्या हातून काम कितपत घडेल ही आमची आह्वांसच शंका आहे, मग लोकांस तशी शंका आल्यास नवल नाही. आपल्या जबाबदारीची जाणीव सेवक-सेविकांस राहो, एवढेंच परमेश्वराजवळ मागून हा रिपोर्ट पुरा करितों. ”

तिसऱ्या झणजे १९१३ सालच्या रिपोर्टातील उत्तराः—

“ सार्वजनिक उद्योग हातीं घेणाऱ्या मनुष्यांचें मन फार थोर असलें पाहिजे. स्वतःच्या संस्थेवर विशेष प्रेम असणें व तीसाठीं रात्रंदिवस धडपडणें जरूर आहे, हें खरें; तथापि अशा मनुष्यांचे मनांत सामान्यतः मनुष्यजातीच्या व विशेषतः हिंदी समाजाच्या प्रगतीसाठीं जीं अनेक मनुष्ये व ज्या अनेक संस्था मनापासून झटत आहेत त्यांविषयीं प्रेमभाव व सहानुभूति असणें अत्यंत जरूर आहे. सद्भावानें चालविलेल्या इतर संस्थांविषयीं आपले मनांत प्रेमभाव वसावा यासाठीं मठानें एक लहानशी योजना केली आहे व ती वर्षानुवर्ष चालू रहावी अशी त्याची इच्छा आहे. आपल्या अल्प सामर्थ्यातूनच, अत्यल्प कां होईना पण तेवढी तरी मदत, कांहीं संस्थांस त्यांचें स्मरण करून व अभीष्ट चिंतून प्रेमपुरःसर पाठवून द्यावी असा उपक्रम मठानें केलेला आहे. पितरांचें अगर ऋषींचें तर्पण करण्यांत जो हेतु दिसतो, तोच या उपक्रमांत आहे. ‘ पत्रं पुष्पं फलं तोयं ’ अशा भावनेनें केलेल्या या मदतीनें त्या संस्थांची भूक भागणें शक्य नाही हें मठ जाणून आहे. परंतु द्वितीयेच्या चंद्राचा गौरव

निष्काम-कर्म-मठासंबंधानें विशेष खुलासा.

करण्याला दुसरा मार्ग नाही हें जाणून जशी वस्त्राची दशी त्यास अर्पण करावयाची, त्यांतलाच हा प्रकार आहे. सेवक-सेविकांचीं मने थोर होण्याचे कामी त्याच्या प्रतिक्रियेचा कांहीं परिणाम व्हावा एवढाच यांत हेतु आहे. ”

मठासंबंधानें पाल्हाळिक लिहिण्याचें कारण त्यासंबंधानें निष्कारण झालेला गैरसमज होय. आतां मठाचे नियम देऊन हें प्रकरण पुरें करतो.

### निष्काम-कर्म-मठाचे नियम.

१. या संस्थेचें नांव ' निष्काम-कर्म-मठ ' हें असावें.

२. मठाचे उद्देश येणेंप्रमाणें:—

( अ ) समाजहितासाठीं झटणाऱ्या हिंदी सेविकांचा संघ उत्पन्न करणें.

( ब ) संस्थेची सर्व जबाबदारी संभाळण्याचें सामर्थ्य सेविकांमध्ये येईपर्यंत कांहीं पुरुषसेवक घेऊन मठाचें काम सुरू करणें व तसें सामर्थ्य आल्यानंतर नवीन सेवक घेण्याचें बंद करून पूर्वी घेतलेल्या सेवकांनीं त्यांची इच्छा असल्यास मठांत आजन्म काम करणें.

( क ) स्त्रियांसाठीं बोर्डिंगशाळा व इतर शाळा चालविणें, व सामान्यतः शिक्षणाचीं व दयाधर्माचीं कामें करणें.

( ड ) वरील कलमांत दाखल केलेलीं कामें करणाऱ्या संस्थांस शक्त्यनुसार द्रव्याचें अगर मनुष्यांचें साहाय्य देणें.

३. मठाच्या सेवकसेविकांनीं पुढील व्रतांचें पालन करण्याविषयी प्रतिज्ञा केली पाहिजे:—

( अ ) मीं आपलें जीवित आजपासून संस्थेच्या कार्यासाठीं पूर्णपणें अर्पण केलें आहे.

( ब ) माझे सर्व सामर्थ्य मी संस्थेच्या कार्याकडे खर्च करीन व संस्थेचें कार्य करीत असतां खासगी फायदा करून घेण्याची इच्छा धरणार नाही.

## आत्मवृत्त.

- ( क ) संस्थेच्या नियमांप्रमाणे जे ठरेल ते मी निमूटपणे मान्य करीन.  
( ड ) मजकरिता व मजवर अवलंबून रहाणाऱ्या मनुष्यांकरिता जी व्यवस्था संस्था बहुमताने करील ती मी संतुष्ट राहीन.  
( ई ) माझे खासगी वर्तन मी शुद्ध ठेवीन.  
( फ ) माझी राहणी व पोषाख ही मी साधी ठेवीन.  
( ग ) मी इतरांच्या धार्मिक समजुतीबद्दल उदार मन करीन व इतरांच्या धार्मिक समजुतीस धक्का बसेल असे वर्तन मी करणार नाही.  
( ह ) मी कोणाचाहि द्वेष करणार नाही.

४. मठाचे नियम पाळण्याला तयार असलेल्या कोणत्याहि स्त्रीला सेविका होतां येईल. मात्र तिने कांही मुदतीपर्यंत मठांत प्रवेशनर राहून काम केले पाहिजे व तिला संघांत घेण्याबद्दल मठाच्या कौन्सिलाची व तीनचतुर्थांश सेवकसेविकांची संमति पाहिजे.

५. सेवकसेविकांचा मठाशी संबंध आजन्म राहिल.\*

६. नवीन होणाऱ्या सेवकसेविकांचे वय निदान पूर्ण २१ वर्षांचे असले पाहिजे व प्रवेशनर होण्यापूर्वी निदान पूर्ण १८ वर्षांचे असले पाहिजे.

७. इच्छित शिक्षण पुरे होण्यापूर्वी कोणास प्रवेशनर करून घेणे असेल तर त्यांच्या शिक्षणास मुदत किती द्यावयाची व शिक्षणाचा खर्च कोणी करावयाचा यासंबंधी कौन्सिलचा स्पष्ट ठराव अगोदर झाला पाहिजे व त्याला प्रवेशनराची संमति पाहिजे.

---

\* कोणा सेविकेला विवाह करावयाचा असल्यास तिला परवानगी असावी, असा नियम घालण्याचा विचार होता; परंतु आतां मठ आश्रमांत अंतर्भूत झाला आहे, यासाठीं आश्रमाच्या पोटनियमांत तो दाखल करण्यांत येईल.

## निष्काम-कर्म-मठासंबंधानें विशेष खुलासा.

८. अक्षम्य गैरवर्तनावांचून कोणाहि सेवकसेविकेला मठांतून काढून टाकतां येणार नाहीं. अक्षम्य गैरवर्तनामुळें कोणास काढून टाकणें झाल्यास तसें करण्याला कौन्सिलची व  $\frac{3}{4}$  सेवकसेविकांची संमति पाहिजे.

९. कुटुंबी पुरुषांशिवाय इतरांनां सेवक झणून संस्थेंत घेतलें जाणार नाहीं.

१०. तरुण कुटुंबी पुरुष सेवक होण्यास तो ग्रॅजुएट अगर त्याच्या योग्यतेचा असला पाहिजे.

११. मध्यम वयाच्या अगर त्याहून अधिक वयाच्या गृहस्थांनां सेवक करण्यास वरील शिक्षणाची अट नसावी; परंतु त्यांचें मठावर फारसें ओझे पडूं नये या गोष्टीकडे लक्ष्य असावें व त्यांनां मठाकडून कांहीं देणें जरूर असल्यास तें किती व किती मुदतीपर्यंत द्यावयाचें याबद्दल कौन्सिलचा स्पष्ट ठराव अगोदर व्हावा.

१२. संस्थेच्या कामाची मुख्य जबाबदारी कौन्सिलवर राहिल. पहिलीं पांच वर्षे कौन्सिलचे सर्व अधिकार रा. कर्वे हे चालवितील.

१३. सेवकसेविकांनीं चरितार्थासाठीं मिळणाऱ्या मासिक वृत्तींतून जरूर तो खर्च करावा; परंतु तींतून शिल्लक राहिल्यास तिचा खासगी संग्रह करण्याचा त्यांनां अधिकार नाहीं. राहिलेली शिल्लक परत मठाकडे दिली पाहिजे. ही शिल्लक त्या त्या मनुष्याचे नांवें वेगळी जमा करण्यांत येईल. हींतून खर्च करणें झाल्यास मठाचे परवानगीची जरूर नाहीं. सदर शिल्लकेची अधिकांत अधिक मर्यादा अडीचशें रुपये आहे.

१४. सेवकसेविकांचा पूर्वीचा कांहीं द्रव्यसंग्रह अगर जमीनजुमला वगैरे असल्यास त्याची त्यांनीं मर्जाप्रमाणें व्यवस्था करावी. परंतु मठांत आल्यावर शारीरिक अगर बौद्धिक श्रमानें मिळणाऱ्या सर्व पैशावर मठाची मालकी राहिल.

१५. ही संस्था राजकीय कामांत बिलकुल पडणार नाहीं.



## आत्मवृत्त.

१६. ही संस्था मोडल्यास अगर कांहीं कारणानें बंद पडल्यास तिचें सर्व कर्जवाम वारून कांहीं शिल्लक राहिल्यास ती स्त्रियांच्या हितासाठीं एका अगर अनेक संस्थांस वांटून द्यावी. अशा वेळीं कोणत्या संस्थेला किती मदत द्यावयाची हें त्या वेळीं ह्यात असलेल्या सेवकसेविकांनीं अगर त्यांच्या अभावीं ज्या न्यायाच्या कोर्टाकडे हा अधिकार असेल त्या कोर्टांनीं ठरवावे.

निष्काम-कर्म-मठाचा प्रयत्न हें एक माझ्या आहाराबाहेरचें काम होतें. हें तडीला लावण्याला माझ्याहून फार मोठ्या सामर्थ्याचीं मनुष्ये पाहिजे होती. अशा मनुष्ये या संस्थेच्या नशिबानें तिला मिळावी, एवढीच माझी इच्छा होती. अशीं मनुष्ये मिळत तोंपर्यंत मठाचें ध्येय मान्य करून तें अल्पांशानें तरी आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न करणारीं कांहीं माणसें मिळवून संस्था जीवंत ठेवावी, एवढ्यासाठींच मी यत्न करणार होतो. आतां मठ आश्रमांत अंतर्भूत झाला आहे, तेव्हां त्याची स्वतंत्र बाढ होण्याचा प्रश्नच उरला नाही.

प्रकरण एकुणसाठावें.

ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड.

शुद्धावानें हातीं घेतलेल्या कार्याला सद्बुद्धीनें प्रेरित झालेल्या कांहीं मंडळीकडूनहि विरोध यावा, असा निसर्गाचा क्रमच दिसतो. किंबहुना अशा कार्यामध्ये त्यांच्यांत जीवनसामर्थ्य असेल, तर जोरदारपणा उत्पन्न व्हावयाला गैरसमज आणि विरोध हे कारणीभूत होत असतात. आश्रमाच्या पुरस्कर्त्या व कार्यकारी मनुष्यांपैकीं बहुतेकांच्या मनोवृत्ति मठाविषयी अत्यंत साशंक अथवा विरोधयुक्त अशा होत्या. अर्थात् त्यांच्याशीं विशेष परिचित अशा पुष्कळ मंडळींची मनःप्रवृत्ति तशीच झाली यांत नवल नाही. मनुष्य कितीहि चांगलें असो, एकदां अमुक एक गोष्ट अनिष्ट असा त्याचा समज झाला, झणजे त्याला तींतील दोष ठळक दिसूं लागतात, व गुणांकडे नजर जात नाही. मला आतां चळ लागला आहे, व मी कांहीं तरी करीत सुटलों आहे, असें, या वेळीं कित्येकांना वाटलें. दुसऱ्या कित्येकांना आमचा हा सर्व पोरखेळ वाटला, व भातुकलच्या खेळाप्रमाणें हा खेळ लवकरच आटोपेल, अशी त्यांची समजूत होऊन त्याकडे त्यांनीं दुर्लक्ष्य केलें. परंतु ही संस्था जसजशी वाढूं लागली, तसतशी त्यांची मनःप्रवृत्ति बदलत चालली.

मठ एवढ्या अंतःकलहाला कारण होईल, अशी कल्पना मला पहिल्यानें झाली नाही; आणि तशी झाली असती, तरी आश्रम व विद्यालय या संस्था दीर्घायुषी करण्याला मला दुसरा मार्ग दिसत नव्हता. माझ्या समजुतीनें जो मार्ग मला उत्तम वाटला, त्या मार्गांत आपली शिकस्त करावी असें माझ्या मनानें घेतलें, व मी आशापूर्ण अंतःकरणानें अडचणींनां तोंड देण्याला तयार होऊन पुढील मार्ग चोखाळूं लागलों. आपले विचार

## आत्मवृत्त.

दुसऱ्यांच्या मनाला पटतील अशा रीतीने ते त्यांजपुढे मांडणें व भिन्न मतांच्या माणसांची समजूत घालून त्यांमध्ये सलोखा उत्पन्न करणें हे गुण दुदैवानें मजमध्ये नसल्यामुळे, इतरांची समजूत पडणें अगर न पडणें ही गोष्ट काळावर सोंपवून मनांत आलेल्या कामी उढी घालणें हाच माझा स्वभाव बनला आहे. खाजगी संभाषणांतून मठावर व त्या-संबंधाच्या कृतींवर जे आक्षेप कानी येत, त्यांचा विचार करून जे फेर-फार करणें इष्ट वाटलें, ते आद्दी करीत गेलों. आश्रम व मठ यांमधील विरोधाभि खाजगी संभाषणांतूनच चहूंकडे पसरला. या अग्नीच्या विस्ताराचें क्षेत्र दरेच मोठें झालें होतें; पण त्यांत वर्तमानपत्रांनीं तेल ओतून व वारा घालून तें अधिक मोठें केलें नाहीं, हें भाग्यच समजावयाचें. या अग्नीच्या ज्वाळा पुष्कळशा कमी झाल्यानंतर इंदुप्रकाशानें हें प्रकरण हातीं घेतलें. हेंच जर त्यानें एरु वर्ष अगोदर हातीं घेतलें असतें, तर हा अग्नि कदाचित् अधिक भडकला असता. इंदुप्रकाशांतील मजकूर अर्थात् कित्येकांच्या खाजगी संभाषणांतील गोष्टींचें प्रतिबिंब आहे. या प्रतिबिंबाचें जें अस्सल असेल, त्याचें तेज कित्ती प्रखर असेल, याची कल्पना सहज करितां येईल. या लेखांनां प्रत्यक्ष उत्तर देण्याची माझी इच्छा नाहीं. अप्रत्यक्ष उत्तर, मठाची हककित व एकंदर सर्व वृत्त काळजीपूर्वक वाचणाराला आपोआप मिळेल. कांहीं लोकांनां त्यावेळीं मठाबद्दल काय वाटत होतें, तें आमच्या नजरेपुढें रहावें, व इतरांनां कळावें, एवढ्यासाठीं सदर लेख जशाचे तसे पुढील प्रकरणांत देत आहे. हे लेख २१ ऑगस्ट १९१३ च्या इंदुप्रकाशांत प्रसिद्ध झाले आहेत.

प्रकरण साठवें.  
इंदुप्रकाशांतील लेख.

## **A Knotty Problem.**

The Anath Balikashram and its two new associates  
at Hingne Budruk, Poona.

( *From a trusted and esteemed friend.* )

A perplexing situation, demanding serious attention and close scrutiny of all friends of Social Reform in the Dekkan has arisen at Hingne Budruk, Poona, in connection with the Widows' Home or the Anath Balikashram and its two new neighbours and associates, the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Matha, all three of them started by Prof. Karve and worked side by side, under his direct care and supervision. Of these three institutions the oldest and the most catholic and altruistic is the Widows' Home, and it is precisely this institution which would seem to have become the greatest sufferer, its affairs having come to a state, threatening a serious diminution of its utility and popularity—perhaps its very existence. The Home was founded about seventeen years ago for the amelioration of the moral and intellectual as well as the material lot of the widows and until about four or five years ago the management of its affairs and its prospects were in a satisfactory condition. The institution kept on till then its even tenor of

## आत्मवृत्त.

progressive popularity and utility under the fostering care of its founder and devoted sponsor the indefatigable Prof. Karve, whose yeoman services rendered heretofore to the cause, are so well-known and appreciated. Unfortunately, however, things have very much altered with the development of the two new institutions founded by Prof. Karve, one, the Mahila Vidyalaya started six years since, and the other, the Nishkama Karma Math started three years later. In part common and analogous, but in part conflicting and divergent as the objects of these three institutions are, those of the Math in particular being of a very debatable character, their working under the common direction and supervision of Prof. Karve and in close proximity with each other, has produced difficulties and complications of a serious character. What is worse, the Widows' Home has unfortunately lost that single-minded zeal and devotion which Prof. Karve had been previously bestowing on it, and it is the new institutions, the Vidyalaya and the Math, on which at present all his affections and energies have been almost exclusively concentrated. The result is that to add to the chronic difficulty of want of sufficient funds, the interests of the Widows' Home have been in other directions also seriously jeopardised. Allowances must of course be liberally made amongst friends of Social Reform for differences of opinion, and no one can claim the right to wean Prof. Karve away from his new

## इंदुप्रकाशांतील लेख.

loves, the Vidyalaya and the Math. But surely, the patronage of the general public can be extended to the Math and the Vidyalaya, as widely and cheerily as to the Home, only if the basal principles and management are unobjectionable and the association of the three institutions can be tolerated only if there are no disturbing factors and untoward complications arising therefrom. It is much more with the intention of suggesting a working compromise, as opposed to a split and severance, and of purging away what seem to be the objectionable features of the two new institutions and their working, that this note has been penned. It may be mentioned that it embodies the views of a number of tried friends of the cause whom the writer took special care to consult and who consider that remedial action on the lines suggested is peremptorily needed.

### THE WIDOWS' HOME.

Now to turn to the facts in elucidation of the serious complaints made and the untoward complications arisen, the Hindu Widows' Home or the Anath Balikashram has a regular constitution of its own under which the general direction is vested in an elective Managing Committee helped by a Ladies' Committee, whilst the actual management falls on the Secretaries and the 'Life Members', the latter being ladies serving on principles of self-sacrifice on pittances which scarcely come to a third of the modest allowances sanctioned for the male Life-

## आत्मवृत्त.

Members of the D. E. Society. Till recently there were three such Lady Life-Members of the Home, two of them being also bracketed with Prof. Karve as Co-Secretaries. Out of this dishearteningly small number of three Life-Members, one, Mrs. Kashibai Devdhar, who was doing duty as Co-Secretary and Lady Superintendent of the Home, has, to a large extent, on account of dissatisfaction at the new developments, recently left the institution for good. Only two Life-members remain, Mrs. Venubai Namjoshi and Mrs. Parvatibai Athavale. The latter has generally to spend the whole year, in touring about far and wide, collecting subscription, of which the peremptory necessity may well be gauged from the fact that as against a carefully kept down annual expenditure of about Rs. 15000, only about Rs. 2000 come in, on the income side, as the interest of the permanent endowment fund and about Rs. 4000, as the regular annual subscriptions. That leaves the large amount of about Rs. 9000 to be made up every year by town to town collections merely for meeting the ordinary expenses of the Home. Mrs. Venubai Namjoshi, the Acting Lady Superintendent, is thus the only Life-member on the spot and the brunt of work must fall on her and Prof. Karve until new Life-members come in, of which however the possibility seems remote under the present grievous circumstances, found intolerable by even a long-standing worker like Mrs. Kashibai Devdhar. Of devot-

ed workers there is thus as great a want as ever. On the other hand, the Home has far from reached its full development. To quote from the Report for 1912, funds are badly wanted for a variety of purposes:—( 1 ) increasing the building accommodation so that admission may not have to be refused to helpless widows seeking it, as has to be done now, ( 2 ) opening the sixth and the seventh standard classes in the school at the Home, ( 3 ) putting its industrial classes upon a satisfactory basis etc. For all this work, even after the departure of Mrs. Kashibai Devdhar, Prof. Karve, with the able assistance of the devoted Venubai Namjoshi and Parvati-bai Athavale, would doubtless have proved pretty equal. Unluckily for the Home, however, all the hopes once entertained that after retiring from the Fergusson College Prof. Karve would devote to it full time and attention have been entirely frustrated.

#### RIVALS TO THE HOME.

It is so painful to have to say it, but the fact is that Prof. Karve's energies and affections are now almost entirely absorbed by the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Math. Since 1910 his time and energy have been devoted to securing subscriptions for the Vidyalaya and the Math and finding work and members for the latter. In the result the Widows' Home has forfeited that zealous love, regard and readiness for work on Prof. Karve's part, which hitherto were its main support. More serious than this grievance of want of sufficient funds and



## आत्मवृत्त.

devoted workers are however a number of untoward consequences, adversely affecting the name, reputation, economy and general management of the Widows' Home, which have arisen out of the direct or indirect association with it of Prof. Karve's new loves and pets, the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Math. Some of these consequences are likely to injure seriously the Home and to no small extent discredit similar institutions flying the flag of Social Reform and hence a detailed exposition of them becomes necessary.

### THE MAHILA VIDYALAYA AND THE NISHKAMA KARMA MATH.

The Vidyalaya was founded about six years ago and the Math two years ago. To-day, however, it is the younger institution namely the Math, of which the objects, constitution and methods of work have several objectionable features, which occupies the premier position of master and dictator, as is evident from the Report for 1912 published with the significant title 'निष्काम-कर्म-मठ व महिलाविद्यालय-दुसरा व सहावा वार्षिक रिपोर्ट.' The Math is in fact quartered at present in the buildings erected at a cost of over Rs. 25000 collected by public subscriptions for the Vidyalaya and is managing all its affairs. The Math itself is under no outside control. Its sole and absolute dictator for the first five years is Prof. Karve who is to be succeeded by a Council of the members of the Math themselves to then come into

## इंदुप्रकाशातील लेख.

existence. Apparently, the Vidyalaya is in absolute and complete charge of the Math and even the subscribers have apparently no legal right to intervene or interfere. The Math and the Vidyalaya are thus legally autonomous institutions separate from the Widows' Home. But they work together or side by side because it would seem, of Prof. Karve's common sponsorship and because in a way the new institutions are offsprings of the Widows' Home. The objects are in part at least common. The Widows' Home admits under its constitution as free boarders widows from castes amongst whom widow remarriage does not prevail and its object is to give education to the inmates and fit them for independent life. Its portals are also open to paying virgins and widows from the castes above named. The Home maintains for fulfilling its objects a boarding and a school with special industrial classes. It would seem that the genesis of the Vidyalaya lay in a dissatisfaction at the restriction of admission in the Widows' Home only to girls of the non-remarrying castes. Surely, a new branch of the Home would easily have met all the requirements in this behalf. But Prof. Karve went in for a new and separate institution altogether and one under his sole management. The Vidyalaya, thus come into existence, has, like the Widows' Home, a boarding and a school of its own. It admits girls above eight years of age of all castes and all kinds—virgins, married girls with husbands living or widowed. A branch of the

## आत्मवृत्त.

Vidyalaya inmates consists of the ' Celibacy (ब्रह्मचर्य) Fund' girls, who are virgins bound under their own or their guardians' pledge to remain unmarried to a certain age. It will thus be seen that higher female education is a common object with both the Widows' Home and the Vidyalaya. Leaving aside the question of the justification for starting the Vidyalaya as a separate institution, the points to note are ( 1 ) that the building of the Vidyalaya is in close proximity to that of the Widows' Home, ( 2 ) that Prof. Karve is their common founder, friend and chief worker and ( 3 ) that both are badly suffering from want of funds. And yet, strange to say, not only have the two institutions two separate buildings and establishments under separate management, but they have also got two separate tiny schools of their own, separately located and manned and both semi-developed and semi-starved. The Reports for 1912 show that there were only forty-eight girls in the Vidyalaya School and only a hundred and five girls in the Widows' Home School. The thinking public may well ask the question, as to why these two schools, existing as they do for pure educational purposes, should not be amalgamated so as to secure the double advantage of increasing the teaching efficiency and securing a due economy of public funds so as to materially relieve the acutely felt financial pressure. As said before, it is difficult to understand why Prof. Karve at all started the Vidyalaya

## इंदुप्रकाशातील लेख.

as an altogether separate institution with no control from the donors. It is twenty times more difficult to understand why the two institutions are made to maintain two different schools. As matters stand, not only are money and energy wasted but unnecessary and unpleasant jealousies exist and bickerings occur between the Home and the Vidyalaya people. There is thus a most unedifying spectacle presented to the public of grave differences amongst persons working for the same cause and under the same banner, in adjacent buildings and under the supervision of one and the same person.

### THE NISHKAM KARMA MATH.

Last but most unsatisfactory are some of the features and methods of work of the Math, which under Prof. Karve's sole direction, solely controls and manages the Mahila Vidyalaya. The Nishkama Karma Math is a mixed association of males and females living together, organized after the fashion of the Jesuits, its members, termed 'Sevaks' and 'Sevikas,' having to pledge themselves irrevocably for life ( 1 ) to the dedication of all their life ( जीवित ) and powers ( सामर्थ्य ) to the work of the Math without any desire of personal gain, ( 2 ) to implicit obedience and discipline and willing acceptance of whatever arrangement is made by the Math for the maintenance of themselves and their dependants and ( 3 ) to purity, simplicity, tolerance and charity. Its objects are defined to be to create a body of Indians devoted to Social Service, to

## भात्मवृत्त.

Vidyalaya inmates consists of the ' Celibacy (ब्रह्मचर्य) Fund' girls, who are virgins bound under their own or their guardians' pledge to remain unmarried to a certain age. It will thus be seen that higher female education is a common object with both the Widows' Home and the Vidyalaya. Leaving aside the question of the justification for starting the Vidyalaya as a separate institution, the points to note are ( 1 ) that the building of the Vidyalaya is in close proximity to that of the Widows' Home, ( 2 ) that Prof. Karve is their common founder, friend and chief worker and ( 3 ) that both are badly suffering from want of funds. And yet, strange to say, not only have the two institutions two separate buildings and establishments under separate management, but they have also got two separate tiny schools of their own, separately located and manned and both semi-developed and semi-starved. The Reports for 1912 show that there were only forty-eight girls in the Vidyalaya School and only a hundred and five girls in the Widows' Home School. The thinking public may well ask the question, as to why these two schools, existing as they do for pure educational purposes, should not be amalgamated so as to secure the double advantage of increasing the teaching efficiency and securing a due economy of public funds so as to materially relieve the acutely felt financial pressure. As said before, it is difficult to understand why Prof. Karve at all started the Vidyalaya

## इंदुप्रकाशातील लेख.

as an altogether separate institution with no control from the donors. It is twenty times more difficult to understand why the two institutions are made to maintain two different schools. As matters stand, not only are money and energy wasted but unnecessary and unpleasant jealousies exist and bickerings occur between the Home and the Vidyalaya people. There is thus a most unedifying spectacle presented to the public of grave differences amongst persons working for the same cause and under the same banner, in adjacent buildings and under the supervision of one and the same person.

### THE NISHKAM KARMA MATH.

Last but most unsatisfactory are some of the features and methods of work of the Math, which under Prof. Karve's sole direction, solely controls and manages the Mahila Vidyalaya. The Nishkama Karma Math is a mixed association of males and females living together, organized after the fashion of the Jesuits, its members, termed 'Sevaks' and 'Sevikas,' having to pledge themselves irrevocably for life ( 1 ) to the dedication of all their life ( जीवित ) and powers ( सामर्थ्य ) to the work of the Math without any desire of personal gain, ( 2 ) to implicit obedience and discipline and willing acceptance of whatever arrangement is made by the Math for the maintenance of themselves and their dependants and ( 3 ) to purity, simplicity, tolerance and charity. Its objects are defined to be to create a body of Indians devoted to Social Service, to

## आत्मवृत्त.

conduct institutions promoting female education and to do works of mercy and charity. The membership is to remain open for males as well as females, till it becomes possible to cease enlisting more males. The age limits of admission for these monks and nuns of the Nishkama Karma Matha is fixed at twenty-one for regular membership and eighteen for probationership. Any female can be a member, but on males the condition is imposed that they must be 'family person' ( कुटुंबी पुरुष ) whatever that means. Presumably any lady-virgin, married or a widow, can be a member.

### FAULTY IDEAL AND CONSTITUTION.

The ideal of voluntary poverty and dedication of one's self for social service and a lofty co-living of high-souled men and women without even cause for scandal is no doubt a catching one; and one can understand how it must have captured an energetic, self-sacrificing and personally pure-intentioned optimist like Prof. Karve. It may be granted that the persons who have so far joined the Matha as Sevaks and Sevikas come up, or will come up to the ideal and preserve it. But in judging of the merits of an association of selfless devotees of the monks' and nuns' type like the Matha, practical men must take into account possibilities and probabilities and the failings and weaknesses of human nature. The history of the Convents of the West as well as the East of old times has its lessons to teach and there are such present day experiences as

## इंदुप्रकाशांतील लेख.

of the Theosophical Society, the Bombay Sevasadar and minor institutions like the Hanuman Gadh Math.\* Platonic arrangements are not for this world and the evil results of the occasional scandals to which they give rise are so great that wise men will guard against the temptations and opportunities for abuse which Maths and Convents of this character afford so plentifully. Farseeing practical men cannot therefore be expected to at all approve of the close association of male and female members allowed for an indefinite period by the constitution of the Math. Nor can they help condemning positively the low age limit of 18. Is it morally right to allow inexperienced boys and girls of the tender age of 18 to bind themselves for life by the kind of pledges of poverty and self-abnegation which the Math exacts ? Things may perhaps go on well so long as Prof. Karve is there to closely watch and exercise effective control. But it cannot be gainsaid that there are great dangers of abuse and corruption as well as of backsliding and hypocrisy and these, if and when they occur, will seriously injure not only the Math but the whole cause of social reform. The risks are great and the stakes heavy, while the guarantees are few and feeble.

### ABUSES.

What would appear to disinterested outsiders as abuses have, in fact, already taken place, seriously prejudicing the interests both of the Widows' Home

\* See note on the page 475.



## आत्मवृत्त.

and the Vidyalaya. The ascetic ideal of the Math is forced on the Vidyalaya and because the Widows' Home is not thought by the Math people to come up to that level, there are frictions and bickerings. Secondly, there is an objectionable proselytizing for securing recruits for the Math. The nine persons who appear as the regularly enlisted Sevaks and Sevikas in the Report for 1912 are Prof. Karve himself and two married pairs, Mr. and Mrs. Kaulgekar and Gadgil, the remaining four being widows two of them so young as about 21 and 25. Of the nine members full four were recruited from the teaching staff of the Widows' Home and their services are now transferred to the Vidyalaya. Besides these nine regular members some five or six girls of 17 or 18 were taken away from the Widows' Home to the Vidyalaya and are reported to have taken pledges and become probationer Sevikas. Even these girls were given some lessons in house to house begging 'भिक्षा'—which is one method of work followed by the Math. There have been cases of withdrawals of girls by parents for this sort of proselytizing.

The question the public may well ask is whether there was any necessity for the organization of the Math. Would it not have been better to unite the Widows' Home and the Vidyalaya as co-operating branches of one institution aiming at female emancipation and try every means of increasing the Life-members devoted to it? Supposing, however, that

## इंदुप्रकाशांतील लेख.

the Institution of the Math with its more ascetic ideal is a concern only of those who voluntarily join it, the friends of the Widows' Home and the Vidyalaya have undoubtedly the right to demand that the Math shall not directly or indirectly force its ideals on them and what is still more important, that it shall neither seek nor enlist recruits from among the teachers or the pupils and other inmates entrusted to the guardianship of the Home or the Vidyalaya. The two institutions do not certainly exist for furnishing a recruiting field for social ascetics of the Don Quixote type.

### THE REMEDIES.

The radical remedies for all this highly unsatisfactory state of things would of course be to absolutely dissociate the Home and the Vidyalaya from the Math and its members if not altogether to close the Math and to unite the former two into one institution managed by a responsible elective body. It has, however, to be recognized that this would be too great a demand on Prof. Karve and the other Sevaks and Sevikas of the Math and they would naturally not consent to such self-immolation. By way of compromise therefore are the following suggestions made to the parties concerned, namely the Managing Committee of the Widows' Home and Prof. Karve as the supreme director of the Vidyalaya and the Math, and they are earnestly requested to consider and adopt them without loss of time.

## आत्मवृत्त.

with any modifications that may be deemed advisable:—

( 1 ) The control over the affairs of the Vidyalaya should be vested in a Managing Committee elected by the Donors. The personnel of this Committee should be as far as possible the same as that of the Widows' Home.

( 2 ) There should be one common School for the Home and the Vidyalaya, under the management of a sub-committee of an equal number of members nominated by the Managing Committees of the two institutions, the expense being shared equally or in proportion to the number of girls.

( 3 ) Every effort should be made to secure fresh Lady Life-members to serve the Home and the Vidyalaya and the terms offered should be more liberal than the present miserable pittances.

( 4 ) The Math as Math should have its quarters far off from both the Home and the Vidyalaya and if it must have male and female members there should be separate quarters at a distance from each other for the two sexes.

( 5 ) The employments of the Sevaks and Sevikas of the Math for any work of the Home or the Vidyalaya should be at the entire discretion of the Managing Committees of the two institutions.

( 6 ) The Math should enlist as members only grown up persons, say above the age of 30.

( 7 ) So long as any Sevaks or Sevikas of the Math are serving in the Home or the Vidyalaya, no

one from the inmates or the teaching or the superintending staff of the institutions should be admitted as a Sevak or Sevika of the Math until two years have elapsed since the person's connection with the institutions ceased.

### **The Hindu Widows' Home at Poona.**

---

Elsewhere we publish under the heading of 'A Knotty Problem' an article from a gentleman, on whose information and judgment we can place implicit reliance and whose disinterested friendship for the cause we can confidently vouchsafe, on the rather delicate but for the matter of that highly important subject of the plight to which the Anath Balikashram or the Hindu Widows' Home at Poona has come owing to the starting of two new institutions in its neighbourhood. That indefatigable and unquestionably sincere worker, Prof. Karve, who founded the Home, is also the founder of its two new associates—the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Math. We believe we will not be wrong if we lay it down categorically that the general public understand that all these three institutions are working smoothly and harmoniously and with a substantial agreement as to the aims and objects and the methods and principles of work. Doubtless, most patrons send their subscriptions with implicit trust in Prof. Karve's disposals of the

## आत्मवृत्त.

fund and allotments as between the three institutions. The facts disclosed in the article we publish by our 'trusted and esteemed friend' and the story they make up of rivalries, differences and wanton wastes of resources will therefore come almost as a surprizing revelation to the friends of the Widow and the general cause of Social Reform in the De-  
kkan and our Presidency. There can be no question whatsoever, let us put it down most emphatically, of finding fault with or throwing personal blame on Prof. Karve, or of belittling his great past services. He himself will however be the last person not to allow people to differ from him, and we are persuaded that most sensible people will endorse the criticisms of our 'trusted and esteemed friend' on the Nishkama Karm Math and its ways, on its obsession over the Mahila Vidyalaya, on the irresponsible and autocratic manner in which these two institutions are managed, and on the untoward results produced thereby on the present condition and future prospects of the Widows' Home. We confess, that we for one feel most anxious on account of the Widows' Home. For the Math and its quixotic ideals we care little and few will take much interest in its fortunes. The Mahila Vidyalaya—aiming merely at giving higher education to girls of all kinds and incidentally at raising the age of marriage—is by no means a novel institution or the only one of its kind. With the thriving Female High School at Poona, with the very well conducted Chanda Ramjī

## इंदुप्रकाशातील लेख.

and St. L. and Sc. Society's and other Girls' High Schools in Bombay, with the new High Schools for Girls established at Amraoti, Gwalior and Indore and with the sure prospect of similar institutions springing up elsewhere, even the total disappearance of the Mahila Vidyalaya would be no irreparable calamity. The Widows' Home, on the other hand, is an institution, the sacredness of whose mission of altruistic charity requires no expounding; and the fact of its being the only institution of the kind in the Dekkan, is one which entitles it to the most solicitous care and support of all friends of social reform. If therefore, as the writer of our contributed article shows, it is the Widows' Home that is suffering, the situation developed at Poona requires promptest and effective remedies. Our friend does not play the role of a mere destructive critic. He has detailed suggestions to make and these seem to be not only very well thought of but also conceived in a spirit of amity and compromise. We should very much like to learn what Prof. Karve has to say in regard to them. We should also welcome suggestions from the thinking public. We are anxious for nothing else but a satisfactory settlement. An honest endeavour to bring on such settlement has been the only motive for our taking up the subject, the information given to us showing clearly that an impasse has developed on the subject between the workers and controllers of the three institutes at Poona and that a free public discussion would best help a right solution.

## आत्मवृत्त.

यानंतर मठासंबंधाने वर्तमानपत्रांतून कांहीं एक चर्चा झाल्याचें माझ्या ऐकिसांत नाहीं.

इंदुप्रकाशांतील लेखकांप्रमाणेंच आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीं-तील बहुतेक सभासदांचीं मनें मठासंबंधाने फार कलुषित झालेलीं होतीं. आश्रमाच्या शाळेंत विद्यालयाच्या मुली घेण्यासंबंधाचा ठराव व्यवस्थापक मंडळीनें तारीख ४ सप्टेंबर १९१३ रोजीं भरलेल्या सभेंत केला, त्या वेळीं एक अट घालण्यांत आली ती अशी:—

“ विद्यालयांत मठाच्या सभा भरवूं नयेत. ”

थोरथोर मनुष्यांचें मठासंबंधाने असें मत व्हावें, यापेक्षां मठाचें आणखी दुदैव तें कोणतें असावयाचें होतें ? मठाचीं सर्व मनुष्ये विद्यालयाच्या आवारांत येऊन राहिलीं तरी चालत होतीं, व प्रसंगविशेषीं तीं राहतहि होतीं; पण त्यांची सभा तेथे भरण्याला परवानगी नव्हती.

कांहीं दिवस जाऊं देऊन या मनोवृत्तींत कांहीं फरक पडेल तर पहावा, व आश्रम आणि विद्यालय या दोन संस्थांचा आयुष्यक्रम आणखी एकदोन वर्षे तरी निर्वेध चालावा, एवढ्यासाठींच ही अट कबूल करण्यांत आली होती. मठाची संस्था अगदीं निर्दोष नसेल, किंवा आरंभीं किरकोळ गोष्टींत कांहीं चुका झाल्या असतील; पण तेवढ्यासाठीं ती संस्था थोर पुरुषांच्या बहिष्काराला पात्र व्हावी, याला दैवदुर्विलास झणावें कीं काय झणावें, हेंच मला समजत नाहीं ! मठ हें नांव ऐकल्याबरोबर ‘मोनास्टरी’वांचून दुसरी ज्यांना कल्पना होत नाहीं, त्यांची समजूत घालणें कठिण आहे. मला तर तें नांव अत्यंत प्रोत्साहक वाटतें. मठ ही संस्था ‘सर्व्हंट्स् आफ् इंडिया सोसायटी’अगर एकादें मिशन यांहून यत्किंचित्हि भिन्न नव्हती. सेवकसेविकांनीं अंगिकारावयाचीं व्रते अक्षरशः सर्व्हंट्स् आफ् इंडिया सोसायटीच्या नियमांतून घेतलीं होतीं. त्या सोसायटीचें ध्येय वेगळें व मठाचें ध्येय वेगळें एवढाच काय तो फरक

## इंदुप्रकाशांतील लेख.

होता. आश्रम आणि विद्यालय या संस्था जशा अनुकरणीय होत आहेत, त्याचप्रमाणे मठ ही संस्था अनुकरणीय करून दाखविण्याची मला उमेद होती. मठाचे नियम झणजे वज्रलेप नव्हते. थोडीथोडी दुरुस्ती होऊन हे तयार झाले होते, व अजूनहि त्यांत दुरुस्ती होणार होती. मठाचे जें स्वरूपवर्णन दिलेले आहे, त्यावरून त्याविषयी सहानुभूतीच्या दृष्टीने पाहिले असतां सर्व कळून येईल. मठ ही पवित्र संस्था व्हावी यासाठी माझी धडपड चालली होती, व माझा हेतु अंशतः तरी सफल होईल, अशी मला खात्री वाटत होती.

सुदैवाने उभयपक्षां मनःस्थिति बदलण्याला लवकरच आरंभ झाला, आणि हलुहळू सर्व संस्थांच्या हिताकडे दृष्टि जाऊन त्यांच्या एकीकरणाचे विचार सर्वांच्या मनांत येऊं लागले, व या सुविचारांचा परिणाम लवकरच घडून आला. मतभेद व अंतःकलह यांनां मुख्य कारण काय झाले, व या सर्वांचा गोड शेवट कसा झाला, तो प्रकार पुढल्या दोन प्रकरणांत दिला आहे.

\*थिआसॉफिकल सोसायटी, मुंबईचे सेवासदन व हनुमानगडमठ या तीन संस्थांचा उल्लेख करून ज्या तीन व्यक्ति ध्वनित केल्या आहेत, त्यांविषयी मला पूज्यवृद्धि वाटते, असें स्पष्टपणे नमूद करण्यांत मला कमीपणा वाटत नाही. तथापि मला एवढें सांगणें जरूर वाटते, कीं, थिआसॉफिकल सोसायटी अगर हनुमानगडमठ यांचा मी अनुयायी नाहीं. मनुष्य चुकीला पात्र आहे; त्याप्रमाणें एकाद्या वेळीं मनुष्याच्या हातून चुकी घडेल. मनुष्याची अमुक एक कृति चुकीची आहे कीं काय, हें ठरविणें फार कठिण आहे. त्यांत असांमान्य मनुष्यांच्या कृतीचें परीक्षण करणें त्याहून कठिण आहे. वर ध्वनित केलेल्या व्यक्ति माझ्याहून फार वरच्या पायरीच्या आहेत. चिकित्सक दृष्टीनें त्यांच्या कृतींची परीक्षा करण्याचें मला कारण नाहीं. माझ्या उत्क्रांतीशीं जुळणारे



## आत्मवृत्त.

असे त्यांचे विचार मला दिसल्यास ते मी ग्राह्य करावे, एवढेंच माझे कर्तव्य मी समजतो. त्यांपैकी एकाद्या व्यक्तीचें कांहीं विशेष प्रसंगीचें आचरण चुकीचें आहे असें गृहीत धरलें, व तिचें पुढील आयुष्य असावें तितकें उदात्त राहिलें नाहीं, तरीहि आजपर्यंत त्यांनीं केलेली दांडगी तपश्चर्या विसरतां कामा नये, असें मला वाटते. यासंबंधानें 'मिरा किडला तरी राव्याला हार जाणार नाहीं,' या आमच्या ह्मणीकडे लक्ष्य घावें, एवढेंच मला सुचवावयाचें आहे.

प्रकरण एकसष्टावें.

माझे कांहीं स्वभावदोष.

दुसऱ्याला नाखुष करणें माझ्या अगदीं जीवावर येतें. या  
माझ्या स्वभावामुळे माझ्या मुलांवरसुद्धां कधीं माझा दाब नसतो.  
तीं लहानपणापासूनच माझ्याजवळ अगदीं सलगीने व निर्भीडपणें वागूं  
लागतात. अण्णा आपणावर रागावतील, अशी भीतिच त्यांनां वाटत नाहीं.  
मोठ्या दोन मुलांनां एकदोन वेळां तरी शिक्षेचे प्रसंग आले; पण धाकट्या  
दोन मुलांनां शिक्षा केल्याचें मला स्मरत नाहीं. जीं दुसरीं मुलें अभ्यासा-  
साठीं मजकडे होतीं, त्यांनां रागाचे शब्द बोलण्याचे प्रसंगसुद्धां फार थोडे  
आले असतील. इतका गोडपणा जगांत चालावयाचा नाहीं; परंतु, तो माझ्या  
अंगां खिळल्यामुळे इसापनीतीतील लांकडाच्या ओंज्याच्या राजा-  
प्रमाणें माझी स्थिति होते.

या दोषामुळे दुसऱ्याचे अपराध पोटांत घालण्याकडे माझ्या मनाची  
प्रवृत्ति फार होते, व अपराधाला योग्य शासन मजकडून होत नाहीं.  
यामुळे शिस्त राखण्याच्या कामीं माझ्या हातून ढिलाई होते. एकदोन वेळां  
न्यू इंग्लिश स्कुलांत सुपरिंटेंडेंटचें व असिस्टंट सुपरिंटेंडेंटचें काम मज-  
कडे आलें होतें, त्या वेळां मुलें माझ्या या स्वभावाचा फायदा घेत.  
दरमहाची फी १२ तारखेच्या आंत दिली पाहिजे; उशीर झाल्यास दररोज  
एक पैसाप्रमाणें दंड द्यावा, असा नियम असे. कांहीं तरी सबबी सांगून  
दंड माफ करून घेण्यासाठीं मुलें मजकडे येत, व कधीं कधीं त्यांनां  
नाखुष करण्याऐवजीं मीच त्यांच्या दंडाचे पैसे त्यांच्याजवळ देऊन  
त्यांनां परत पाठवीत असें.

या स्वभावदोषामुळे अधिकार चालविण्याच्या कामाला मी अगदीं  
निरुपयोगी आहे. एका विशेष परिचयाच्या लाइफ-मेंबर मित्रांनीं

## आत्मवृत्त.

विनोदानें माझे नांव 'गोब्राह्मण' ठेविलें होतें. या विनोदाच्या लहानशा नांवांत माझे स्वभाववर्णन बरेंचसे उतरलें आहे. एकदां एका पदवीधर शिक्षकांना लेडी सुपरिंटेंडेंट यांनी खालच्या इयत्तांवर काम दिलें. यामुळें आपला अपमान झाला अशी समजूत करून घेऊन ते ताच्यानें वर्ग शिकविण्याला गेले नाहींत. ही गोष्ट मजकडे आली, तेव्हां मी त्यांना बोलाविलें, व "तुमच्या वर्तनावद्दल मी तुझाला बोलणार आहे, याबद्दल मला क्षमा करा," असें ह्मणून त्यांना प्रथम साष्टांग नमस्कार घातला, व नंतर "तुझीं केलें हें बरें केलें नाहीं" वगैरे त्यांना सांगितलें. हा सर्व प्रकार लेडी सुपरिंटेंडेंट यांच्या समक्ष घडला. आणखी एकदोन प्रसंगीं आश्रमांतील शिक्षकांशीं मी असलेंच वर्तन केलें. त्या प्रसंगीं तिसरें कोणी मनुष्य हजर नव्हतें, एवढेंच काय तें.

या दोषाचेंच एक भिन्न स्वरूप पुढील उदाहरणांत आहे. एकदां आश्रमांतील एका विद्यार्थिनीच्या हातून बराच मोठा अपराध घडला. 'अमुक एक गोष्ट तूं करूं नको,' असें बजावून सांगितलें असतां हि तिनें ती केली होती. ही मुलगी अतिशय तापट व प्रसंगीं भलतेंच कांहीं करील अशा स्वभावाची होती. शिवाय, ती पोरकी होती. हिला आतां काय शिक्षा करावी, हा मला मोठा विचार पडला, व हिला बोलूं लागल्यावर माझा राग अनावर होईल कीं काय, ही मला भीति पडली. मी तिला एकटीलाच बोलावून आणलें, व तिची कानउघाडणी करून तिनें केलेल्या चुकीचा प्रसंगीं केवढा घातक परिणाम झाला असता, हें तिच्या नजरेला आणून दिलें. कांहीं वेळ माझी शांत वृत्ति राहिली; पण नंतर राग येऊं लागला. तथापि हिला कडक शिक्षा केली, तर ती आततायीपणानें भलतेंच कांहीं करील, हा विचार मनांतून गेला नाहीं. सौम्य शिक्षेनें कार्यभाग होण्यासारखा नव्हता. "या अपराधाला तुला कडक शासन पाहिजे; परंतु तें करण्याला मला वैर्य होत नाहीं.

## माझे कांहीं स्वभावदोष.

यासाठी तें मी स्वतःलाच करून घेतों.” असें ह्मणून खूप जोरानें मी आपल्याच श्रीमुखांत भडकावली, व ‘पुनः असें करूं नको,’ एवढें सांगून तिला परत पाठविलें. यानंतर मी तिच्याशीं मायेनें वागलों, व पुढें तिनें अपराधहि केला नाहीं. ती आतां आश्रम सोडून गेली असून सुस्थितींत आहे.

या मनाच्या दुर्बलतेमुळेच माझ्या अंगीं उत्पन्न झालेला मोठा दोष ह्मणजे हाताखालच्या व बरोबरीच्या मनुष्यांशीं योग्य रीतीनें वागतां न येणें हा होय. आश्रम, विद्यालय व मठ यांच्या परस्परसंबंधांत जी अनर्थपरंपरा उत्पन्न झाली, तिचें मुख्य कारण माझ्या अंगचा हा दोष होय. या माझ्या स्वभावदोषाचे परिणाम कांहींनां भोवलेच आहेत, व यापुढेहि ते कितीकांनां भोवतील, हें सांगतां येत नाहीं. जोंपर्यंत सर्व एकमार्गी होतें, तोंपर्यंत सगळें ठीक चाललें. पण भिन्न मतांचीं व परस्परांशीं पटत नाहीं अशीं अनेक मनुष्ये एकत्र जमल्यानंतर कळीला सुरुवात झाली. ती लोकांच्या नजरेला अलीकडे आली एवढेंच. तिचें बीज बरेंच जुनें आहे. तें मनुष्यस्वभावाशीं खिळलेलेंच आहे, व चार मनुष्ये एकत्र झालीं, कीं, त्याचा थोडाफार प्रादुर्भाव व्हावयाचाच. कर्त्या माणसांचें खरें शहाणपण या बीजाला अंकुर फुटूं लागल्याबरोबर जेथच्या तेथे त्याचा मोड करण्यांत आहे. हें माझ्या अंगीं अगदींच नसल्यामुळे सर्व अनिष्ट प्रकार घडून आले. जेव्हां मी उत्साहानें या गोष्टी हातीं घेतल्या, त्या वेळीं मला हे दूरवरचे परिणाम दिसले नाहींत. एकट्या मनुष्याशीं प्रसंग असल्यास आपण माघार घेऊन प्रकरण निकालाला लावतां येतें; परंतु परस्परांविषयीं ज्यांचीं मनें शुद्ध नाहींत, अशा अनेक व्यक्तींशीं प्रसंग आला ह्मणजे मी गोंधळून जातो, व मला कांहीं सुचत नाहीं. अशा वेळा मी कात्रांत सांपडल्यासारखा होतो, व त्यामुळे मला व इतरांनां फार ताप होतो. मला ताप होतो, त्याबद्दल वाईट वाटत नाहीं. कारण, माझ्या

## भात्मवृत्त.

स्वभावदोषाचा परिणाम मला भोगलाच पाहिजे. परंतु इतरांना ताप होतो, त्याबद्दल फार वाईट वाटते.

आणखी एक दोष—किंवा त्याला दोष झणण्यापेक्षा गुणाचा अभाव झणणे अधिक बरे—माझ्या अंगी आहे. आपल्याबद्दल कोणाचा गैरसमज झालेला असला, तर योग्य वेळ साधून आपली बाजू युक्तिप्रयुक्तीने त्याजपुढे मांडून तो दूर करण्याचे चातुर्य मजमध्ये नसल्यामुळे अशा प्रसंगी मला काळावर भिस्त ठेवूनच स्वस्थ बसावे लागते, व केव्हांकेव्हां गैरसमज अधिकच पसरत जातात. एकदां माझ्या दोषां मित्रांनी निष्काम—कर्म—मठाच्या उद्योगापासून मला परावृत्त करण्यासाठीं सद्बुद्धीने माझी कानउघाडणी करण्याचा यत्न केला. माझ्यासंबंधाने त्यांचे मन इतरांच्या तोंडच्या तिखटमीठ लावलेल्या गोष्टी ऐकून बरेच कलुषित झाले असावे, असे मला वाटत होते; तेव्हां यांची समजूत पाडणे आपल्या हातून होणार नाही हे जाणून मी त्या भानगडीत न पडतां, या कामांत जे मी पुढे पाऊल टाकले आहे ते मार्गे घेण्याची माझी इच्छा नाही, इतकेच सांगून मी मोकळा झालो. आपली खरी बाजूहि नीटपणे पुढे माडतां न आल्यामुळे कित्येक थोर गृहस्थांचा मजबद्दल गैरसमज व्हावा, व तो वर्षानुवर्ष कायम रहावा, असेहि क्वचित् घडते.

जेथे आपले समर्थन करण्यासाठीं दुसऱ्याचा दोष अगर कमीपणा दाखविल्यावांचून गत्यंतर नसते, तेथे आपणच कमीपणा पतकरून स्वस्थ बसणे मला बरे वाटते. हे मी थोर मनाने करतां असे नव्हे. दुसऱ्याचा दोष दाखवावयाचा झणजे तो सिद्ध केला पाहिजे, व ते करणे सोपे नसते; यासाठीं आपली बाजू लंगडी आहे असे पतकरणेच माझ्यासारख्या स्वभावाच्या मनुष्याला सोईचे होते. यामुळे देखील कित्येक वेळां गैरसमज तसेच रहातात.

आश्रमाच्या कमिटीच्या सभांच्या वेळीं अंतःकलहासंबंधाचा कांहीं विषय निघाला, तर 'मी आतां वेडा झालो आहे,' एवढेच सांगून मी मोकळा

## माझे कांहीं स्वभावदोष.

होत असें. या मंडळीची समजूत घालणें माझ्या आटोक्याबाहेर असल्या-  
मुळें मला या मार्गाचाच अवलंब करावा लागे.

माझा स्वभाव मूळचा रागीट आहे; पण प्रयत्नांनीं राग आंतल्या-  
आंत दावून टाकण्याला मी शिकलों आहे. तथापि कधीकधी तो बाहेर  
पडतो, व अशा प्रसंगीं दुसऱ्याला लागण्यासारखे शब्द माझ्या तोंडून  
निघतात; पण असे प्रसंग थोडे येतात.

एकादी गोष्ट मला बरी वाटली, व ती मीं हातीं घेतली, ह्मणजे  
दुसऱ्यांच्या बऱ्यावाईट ह्मणण्याकडे लक्ष्य न देतां होतां होईल तों  
तीपासून माघार घ्यावयाची नाही, असा माझा स्वभाव असल्यामुळें  
कधीकधी त्याला हृष्टीपणाचें स्वरूप येतें.

या दोषांवर पांघरूण घालणारा एक लहानसा गुण माझ्या अंगीं  
आहे, एवढीच त्यांतल्यात्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. एकाद्या तत्त्वाचा  
प्रश्न अगर महत्त्वाची बाब नसली, ह्मणजे आपलें ह्मणणें मार्गें घेऊन  
क्षमा मागण्याला अगर तोडजोड करण्याला मी नेहमीं तयार असतो.  
त्याचप्रमाणें विशेष महत्त्वाच्या कामीं मतभेद झाल्यास चिकाटीनें  
आपल्या विचाराप्रमाणें वागून निगरगट्ट वनून प्राप्त स्थितीला तोंड  
देण्यालाहि मी तयार असतो.

प्रकरण बासष्टावे.

त्रिवेणीसंगम

अथवा

आश्रम, विद्यालय व मठ यांचें एकीकरण.

**नि**सर्गाच्या उत्क्रमणव्यवस्थेंत तोडजोडीचें तत्त्व पदोपदीं निदर्शनाला येतें. तोडजोडीवांचून मनुष्यव्यवहार अशक्यच झाले असते. योग्य वेळीं तोडजोड न झाल्यानें केवढाले अनर्थ गुदरतात, याची उदाहरणे इतिहासांत शेकडों आढळतील. तोडजोड होणे अशक्य झालें, झणजे युद्धे उपस्थित होतात, व पुढें तोडजोड होते तेव्हांच तीं बंद होतात. खासगी व्यवहारांत तोडजोडीचे प्रसंग क्षणोक्षणीं असतात. सार्वजनिक व्यवहारांत तोडजोडीचें महत्त्व फार आहे. योग्य प्रसंगां तोडजोड न झाल्यामुळे पुष्कळ वेळां संस्थांचें व राष्ट्रांचें भयंकर नुकसान होतें.

मागील प्रकरणांत सांगितलेल्या एका स्वभावदोषामुळे आश्रमाच्या नियामक मंडळीची समजून न घालतां आल्याकारणानें महिलाविद्यालयाची वेगळी संस्था काढणे मला भाग पडलें, व दोन्ही संस्था चालविण्यासाठीं मंडळी तयार व्हावी झणून निष्काम-कर्म-मठ ही निराळी संस्था काढणेंहि क्रमप्राप्तच झालें. अशा रीतीनें एका बाजूला आश्रम व दुसऱ्या बाजूला विद्यालय आणि मठ अशा एकमेकांपासून भिन्न दोन व्यवस्था झाल्या. आश्रमाचा बहुतेक कारभार जरी व्यवस्थापक मंडळीच्या अनुमतीनें चालत होता, तरी संस्थेची मुख्य जबाबदारी मजवरच होती. विद्यालय व मठ यांची जबाबदारी आरंभीं सर्व मजवरच होती. पुढें मठाला व्यवस्थित स्वरूप आल्यावर या संस्थांचें काम सेवक-सेविकांच्या अनुमतीनें चालवूं लागलों. तरी जबाबदारीचि मुख्य भाग मजवरच होता.

## त्रिवेणीसंगम.

मनाची दुर्बलता हा जो माझ्या अंगचा मुख्य दोष, त्यामुळे कोणत्याही संस्थेचा सूत्रधार होण्याला मी योग्य नसतां तें सूत्रधारत्व मजकडे आलें, व त्याचा व्हावयाचा तोच परिणाम झाला. जवळच्या मनुष्यांमधील गुणावगुण ओळखून निरनिराळ्या मनुष्यांना त्यांच्या त्यांच्या पायरीने ठेवून त्यांना तारतम्याने वागविणें हें मला कधी साधलें नाहीं. तरतमभाव जगांत सर्वत्र पसरला आहे, तो ओळखून ज्याला वागतां येत नाहीं, तो मनुष्य जगांतील व्यवहाराला निरुपयोगी समजावयाचा. मला तरतमभाव अगदीं ओळखतां येत नाहीं, असाच केवळ प्रकार नव्हे; पण तो ओळखल्यानंतर त्याप्रमाणें मनुष्यांना वागविण्याच्या कामीं जी धूर्तता व खरमरीतपणा लागतो, तीं मजमध्ये नसल्यामुळे वरील संस्थांतल्या कार्यकारी मनुष्यांच्या परस्परसंबंधांत मतभेद व गैरसमज आणि त्यांमुळे उत्पन्न होणारे अंतःकलह यांना उग्र स्वरूप प्राप्त झालें. यांचे तीन प्रकार होते. भिन्नसूत्री संस्थांच्या चालकांमधील आपसांतल्या गैरसमजुती व मतभेद होतेच, व शिवाय उभय संस्थांच्या निकटवर्तित्वामुळे उत्पन्न होणाऱ्या परस्परांविषयींच्या गैरसमजुती व मतभेद हेहि होते. कांहीं खेळ खेळतांना खेळगड्यांची संख्या विषम असली, झणजे एक गडी कानचिपला झणून निवडला जातो. याला दोन्ही बाजूनीं खेळावयाचें असतें. इकडे त्याला लोणचें झणतात. माझी स्थिति या कानचिपल्यासारखी होती. मात्र करमणुकीच्या खेळांत कानचिपल्याची स्थिति इष्ट असते, व या ठिकाणीं त्याच्या उलट प्रकार होता, एवढेंच. वरील तीनहि प्रकारांत माझा संबंध जेथेंतेथें येई. अशा प्रकारची मनाची ओढाताण चालली असतां हि सर्व संस्थांची साधारण मानानें प्रगतिच होत होती, ही त्यांतल्यात्यांत मनाला धीर देणारी गोष्ट होती.

एका वेळीं एका बाजूला आश्रम आणि दुसऱ्या बाजूला विद्यालय कः मठ यांच्या परस्परसंबंधांत अतिशय ताण उत्पन्न झालेला होता. सभो-



त्रतालचें वातावरण सुमारें दोन वर्षे फार क्षुब्ध स्थितींत होतें. इंदुप्रकाशां-  
तील पत्र प्रसिद्ध झालें, त्या वेळीं सर्व स्थिरस्थावर होऊन पुष्कळ महिने  
लोटले होते. परंतु तें पत्र ह्मणजे क्षुब्ध वातावरणाच्या वेळच्या स्थितीचा  
जणूं फोटोग्राफच होय. त्या वेळचें माझ्या मनाच्या स्थितीचें प्रतिबिंब  
१९१२ च्या जुलै महिन्यांत प्रसिद्ध केलेल्या मठाच्या पहिल्याच वार्षिक  
रिपोर्टातील शेवटल्या पारिग्राफांत दिसून येईल. तो पारिग्राफ असा:—

“ अशा रीतीनें निष्काम-कर्म-मठाचा पाया घातला गेला  
आहे. यावर सुंदर व भव्य इमारत उठते अगर याचाच एकेक  
दगड कोसळून तो जमीनदोस्त होतो, हें भविष्यकाळीं ठरावयाचें  
आहे. असल्या संस्था सुरळीत चालण्याला केवळ पैशाचा स्वार्थ-  
त्याग करून भागत नाही. अहंकार, स्वतःच्या मताचा फाजील  
अभिमान, परमतासहिष्णुता वगैरे अनेक मनोवृत्ति सहकार्याच्या  
आड येतात. कार्यकारी माणसें असल्या मनोवृत्तींच्या तडाख्यांत  
सांपडल्यामुळे संस्था लयाला गेल्याची उदाहरणे आपल्या देशांत  
सध्यांच्या काळीं हवीं तेवढीं सांपडतील. अशी स्थिति आहे तरी  
' प्रारभ्य विन्नविहता विरमन्ति मध्याः ' या कव्युक्तीप्रमाणें  
' मध्य ' पदाला तरी पात्र व्हावें या बुद्धीनें हा आरंभ केला  
आहे. हें नाटक शोकपर्यवसायी व्हावयाचें असलें, तरी त्यांतील  
जीं पात्रे आपापलीं कामे मनःपूर्वक करतील त्यांनां विषाद वाट-  
ण्याचें कारण नाही. ”

महिलाविद्यालयाची संस्था ही आश्रमाची योग्य प्रकारची वाढ  
होय, आणि या दोन्ही संस्था केव्हांतरी एकजीव झाल्या पाहिजेत,  
असें मला वाटत होतें. २० जून १९०८ रोजीं प्रसिद्ध केलेल्या विद्या-  
लयाच्या माहितीच्या इंग्लिश पत्रकांत पुढील वाक्ये आहेत:—

## त्रिवेणीसंगम.

“ These numbers” clearly prove a growing desire on the part of the public to make use of the Widows' Home for the education of married and unmarried girls. If this healthy desire on the part of the public was to be carefully nursed, the only alternatives were either to induce the authorities of the Widows' Home to remove the restriction or to start an institution on the model of the Widows' Home to provide for the growing want. The first alternative being found impossible, the only course left open was to make an effort for a new institution with a view to get it amalgamated or co-ordinated with the Widows' Home, if it became possible at a later stage.”

१९०९ च्या जानेवारीत विद्यालयाचा दुसरा रिपोर्ट प्रसिद्ध केला, त्यांत पुढील विचार आहेत:—

“संस्थेच्या हल्ल्यांच्या स्थितीत 'विद्यालय' हे नांव अन्वर्थक नाही. सध्यां विद्यालय हे केवळ बोर्डिंग शाले आहे....ही स्थिति लवकर नाहीशी होऊन 'विद्यालय' हे नांव सार्थ व्हावे, अशी फार इच्छा आहे. मुलांच्या काय किंवा मुलींच्या काय, बोर्डिंगशाळा हटल्या, की, त्या शहरापासून दूर अशा एकान्त स्थळींच पाहिजेत. पण द्रव्याच्या अनुकूलतेशिवाय हे साध्य होणे शक्य नाही. हा योग जितका लवकर येईल, तितके चांगले.”

\* हे आंकडे ह्यणजे आश्रमांतील अविधवा विद्यार्थिनींचा वाढ दर्शविणारे पृष्ठ ३७९ याजवरील आंकडे होत.

“अनाथबालिकाश्रम व महिलाविद्यालय या दोन संस्थांनी मिलाफानें काम केल्यास मोठी बहार होईल. यांनीं आपापलीं बोर्डिंगें निराळीं चालवून दोहोंची शाळा एकत्र चालविल्यास स्त्रीशिक्षणाचें एक नमुनेदार स्थान अस्तित्वांत येऊं शकेल. दोन्ही शाळांतील विद्यार्थिनी एकत्र झाल्यानें त्यांची संख्या वरीच वाढेल, आणि त्यांचें वर्गीकरण करण्यास सोयीवार पडेल; आणि खर्चाचा बोजा एकट्या संस्थेवर न पडतां तो दोहोंमध्ये विभागला जाईल. आश्रमानें मनांत आणलें, व विद्यालयाला हाताशीं धरलें, तर हा मिलाफ लवकर होऊं शकेल. आश्रमाशीं बरोवरीच्या नात्यानें वागण्यासारखे दिवस विद्यालयाला यावयाचे असल्यास त्याला अजून वरींच वर्षे पाहिजेत. तथापि विद्यालयाचें बोर्डिंग बांधण्यासाठीं सातआठ हजार रुपये व दोन्ही संस्थांची मिळून एक शाळा बांधणें झाल्यास तिच्यासाठीं सातआठ हजार रुपये इतके खर्च करण्याची ऐत विद्यालयाच्या अंगीं येईल तितकी लवकर आणावी, व मग दोन्ही संस्थांचा मिलाफ घडवून आणण्यासाठीं नेटाचा यत्न करावा, अशी इच्छा आहे.”

आश्रम, विद्यालय व मठ या संस्थांचें एकीकरण व्हावें, असें जरी मला वाटत होतें, तरी तें लवकर घडून येणें शक्य नव्हतें. धातूचे तुकडे सांधावयाचे झाल्यास त्यांनां पूर्वी चांगली आंच मिळून ते मऊ व्हावे लागतात. हे एकाच डोंगरांतून निघालेले प्रवाह भिन्न मार्गांनीं जाऊनच त्यांचा संगम होणें क्रमप्राप्त झालें. या नव्या संस्थांमध्येहि नैसर्गिक तेज असून त्या आपापल्यापरी थोडें तरी कार्य करणार, हें आश्रमाच्या नियामक वर्गाला दिसूं लागलें, तेव्हांच हें ऐक्य शक्य झालें. अशी खात्री होण्याला मध्यंतरीं कांहीं काळ जाणें भागच होतें. इतक्या निकट असणाऱ्या



श्रीयुत प्रो. हरि रामचंद्र दिवेकर, एम्. ए.



## त्रिवेणीसंगम.

या संस्थांचे ऐक्य झाल्यावांचून दुसरी गति नव्हती, ही एक गोष्ट, व त्यांचा एकजीव झाल्याने एक माठी उपयुक्त संघटना होण्याचा पुष्कळसा संभव दिसू लागला, ही दुसरी गोष्ट. यांचा परिणाम जबाबदार मनुष्यांच्या मनांवर घडल्यामुळे कार्यसिद्धि होण्याला विलंब लागला नाही. सर्वांनी मोठे मन करून आपापल्या बाजूने जरूर तितकी माघार घेऊन गुण्या-गोविंदाने तोडजोड घडवून आणली, ही त्यांतल्यात्यांत मोठ्या आनंदाची गोष्ट झाली. विशेषतः आश्रमाच्या नियामकमंडळीने यावेळी मोठ्या उदार मनाने व दूरदर्शीपणाने मठाच्या सर्व मंडळीचा संग्रह करून ऐक्य घडवून आणले हे या संस्थांचे मोठे भाग्य होय. आश्रमाच्या मंडळीची कायदेशीर घटना झालेलीच होती, तीत जरूर तो फेरबदल करून त्या संस्थेतच विद्यालय व मठ यांचा अंतर्भाव करण्यांत आला, व या संस्थांची सर्व जबाबदारी त्या मंडळीने आपल्या अंगावर घेतली. आश्रमाच्या मंडळीचे सभासद होण्याला जितके द्रव्यसाहाय्य द्यावे लागते, तितके ज्यांनी विद्यालय व मठ यांना दिले असेल, त्यांना मंडळीचे सभासद करून घेण्यांत आले, व आश्रमाचे लाइफमेबर आणि मठाच्या सेवकसेविका या सर्वांचे एक कार्यकारी मंडळ बनविण्यांत येऊन त्याच्या हाती प्रवर्तक सत्ता देण्यांत आली. आतां या संयुक्तसंस्थेची घटना डेक्कन एजुकेशन सोसायटीच्या नमुन्यावर केली आहे. संस्थेची आजन्म सेवा करणारांचे कार्यकारी मंडळ, शाळेंतील शिस्तीचे व अभ्यासक्रमाचे वगैरे नियम घालून देण्यासाठी स्कूलबोर्ड, संस्थेच्या सर्व कामांचे नियमन करणारी व्यवस्थापक मंडळी आणि तिला निवडून देणारी व संस्थेचे मुख्य नियम वगैरे करणारी, द्रव्याने मदत करणाऱ्या सभासदांची व संस्थेच्या आजन्म सेवकांची निवून सभा, इतक्या सर्वांची ही नवीन संस्था बनली आहे. आतां ही संस्था केवळ विधवांच्याच शिक्षणाचा प्रश्न हाती न घेतां सामान्यतः स्त्रीशिक्षणाच्या प्रश्नाकडे लक्ष्य देईल.

## आत्मवृत्त.

विधवांचें शिक्षण हें कार्यक्रमांतील एक प्रमुख अंग होऊन राहींल, हें सांगावयाला नकोच.

आतां ही नवीन संस्था जोमानें वाढीला लागेल, अशी आशा करण्याला बरीच जागा झाली आहे. माझ्या स्वभावदोषांमुळे उत्पन्न होणारे दुष्परिणाम टाळण्याला नवी संघटना उपयोगी पडेल. जोपर्यंत मनुष्यस्वभाव कायम आहे, तोपर्यंत मतभेद व गैरसमजुती राहणारच. पण त्यांचा निकाल लागून तो अमलांत येण्याची व्यवस्था झाली झणजे सर्व ठीक जुळते. आतां सर्व व्यवस्था एकतंत्रो झाली आहे, व संस्थेच्या आजन्म सेवकांमध्ये शहाणी व समजदार मनुष्ये बरीच आहेत. त्यांच्या वेगवेगळ्या कमेठ्यांपुढें वाद्ग्रस्त प्रश्न ठेवून त्यांनीं केलेला निकाल सर्वांनीं मान्य करावा, असें पूर्वींच्या अनुभवांनीं भाजल्या-पोळल्यामुळे आह्मांला वाटूं लागलें आहे. आह्मांला मिळालेली आंच सहकार्यांकडे आमच्या मनोवृत्तींचा ओघ वळवील, अशी बरीच आशा वाटत आहे.

या संस्थेंत थोडासा नवीन जोम भरेल, अशी आशा करण्याला आणखी एक कारण आहे. विशेष प्रकारच्या अनुभवांनीं ज्यांच्या अंगां कांहीं सात्त्विक गुणांचा विकास झाला आहे, अशा एका तरुण विद्वान् गृहस्थांच्या मनांत आश्रम, विद्यालय व मठ या तीनहि संस्थांविषयी असामान्य प्रेमाचा अंकुर उद्भवला आहे. या संस्थांचें ऐक्य होण्याचा कांहीएक संभव दिसत नव्हता, तेव्हांपासूनच या ठिकाणीं आपला जन्म घालविण्याचा संकल्प त्यांनीं केला होता. या संकल्पाला आतां निश्चयाचें स्वरूप आलें आहे, व चारदोन महिन्यांच्या आंतच ते संस्थेचे आजन्म सेवक बनून काम करण्यास येतील, अशी बळकट आशा वाटत आहे.

आश्रम, विद्यालय व मठ यांच्या एकीकरणानें बनलेल्या या त्रिवेणी-संगमाला 'महिलाश्रम' हें नांव द्यावें, असें लोककार्यासाठीं तळमळ-

## त्रिवेणीसंगम.

णान्या एका देशभक्तानें सुचविलें आहे. ही सूचना मान्य झाल्यास या नवसंघटनेला अन्वर्थक व पूर्वेतिहाससूचक नांव मिळेल. एका संस्थेच्या नांवाचा पहिला शब्द व दुसरीच्या नांवाचा शेवटचा शब्द यांच्या संयोगानें बनलेल्या या नांवांत आश्रम शब्दानें मूळ शब्दाच्या अर्थाचाहि अंतर्भाव होत असल्यामुळे या तीर्थाची निदर्शक अशी ही शब्द-रचना होईल. या त्रिवेणीसंगमाच्या तीर्थाचें माहात्म्य वाढो, व त्यांत मज्जन करून हजारों भरतकन्या स्वतःच्या व मातृभूमीच्या उद्धाराला साहाय्यभूत होवोत !



प्रकरण त्रेसष्टावै.

स्टुडंट्स फंड.

पुढे हिळीं दोन वर्षे मीं फर्ग्युसन कॉलेजाचें काम मनापासून केलें. स्वतःचें ज्ञान वाढविणें व विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पडणें हेच विचार मुख्यत्वेकरून माझ्या मनांत असत. नंतर विधवाविवाहाच्या कार्यासाठीं मंडळी स्थापन करण्याचे विचार प्रबल झाले, व माझा कुरसतीचा बराच वेळ या कामीं खर्च होऊं लागला. पुढें आणखी अनाथबालिकाश्रमाची उभारणी करण्याचे विचार मनांत येऊं लागले, व या दोन संस्थांनीं माझ्या अंतःकरणांतली बरीच जागा अडविली. अर्थात् डेकन एजुकेशन सोसायटीसंबंधानें माझें कर्तव्य माझ्या मनाला समाधान वाटण्यासारखें होईना. वेळच्यावेळीं शाळेंत अगर कॉलेजांत जाऊन तेथला कार्यभाग यथाशक्ति उरकण्यांत मीं कसूर केली नाहीं. मजकडे दिलेलें शिकविण्याचें काम मीं काळजीपूर्वक करीत होतों. पण लाइफमॅंबराचें सोसायटींतली काम सरकारी नोकरीप्रमाणें नाहीं; रात्रंदिवस सोसायटीच्या प्रगतीसंबंधाचे विचार मनांत वागवून तिच्या कल्याणासाठीं झटणें हें कळकळीच्या लाइफमॅंबराचें कर्तव्य आहे. तें मजकडून नीट होत नाहीं, ही गोष्ट माझ्या मनाला खार्ई. शिवाय ज्या दुसऱ्या कामांत मी पडलों, त्यांत यश येण्याला, सोसायटीच्या कामामुळें मला समाजांत जी योग्यता मिळाली ती बऱ्याच अंशीं कारण झाली, ही जाणीव मला होती. यामुळें सोसायटीचें उतराई कसे व्हावें, हा विचार पुष्कळ वेळां माझ्या मनांत येई. ज्या नवीन दिशांनां माझें मन ओढ घेऊं लागलें होतें, तिकडून त्याला परतविणें अशक्य होतें. तेव्हां सोसायटीच्या उपकारांची फेड करण्याला दुसराच कांहीं तरी उपाय योजावा, असें मला वाटूं

## स्टुडंट्स फंड.

लागलें. न्यू इंग्लिश स्कुलाचे जुने विद्यार्थी किती तरी आहेत. त्यांच्या अंगा चेतना उत्पन्न होऊन शाळेसंबंधाच्या त्यांच्या कर्तव्याची जागृती करून दिल्यास केवढें तरी कार्य होण्याचा संभव आहे, असा विचार माझ्या मनांत आला, व सुमारे पंधरावीस जुन्या विद्यार्थ्यांची एक लहानशी सभा गट्टे यांच्या वाड्यांत करून एक नवीन संस्था अस्तित्वांत आणण्याचा मी यत्न केला. या संस्थेला 'न्यू इंग्लिश स्कूल असोसिएशन' हें नांव दिलें असावेसे वाटतें. या संस्थेला प्रत्येक जुन्या विद्यार्थ्याने आपली एक महिन्याची प्राप्ति द्यावी, व अशा रीतीने एक मोठा फंड करून त्याचा उपयोग न्यू इंग्लिश स्कुलाच्या प्रगतीसाठी करावा, असें मी योजिलें, व यासंबंधानें कांहीं नियमहि पहिल्या सभेत केले. त्यांतील एक मुख्य नियम असा होता, कीं, या फंडाचें व्याज दरसाल खर्च न करितां तें सुदलांत मिळवीत जावें, व एकंदर फंड एक लाखाचा होईपर्यंत त्याला हात लावूं नये. या सभेचें प्रोसीडिंग ठेविलें होतें; पण ती वही कोठें नाहींशी झाली. सोसायटीचे लाइफमॅंबर व शाळेचे नवेजुने शिक्षक यांचाहि समावेश या संस्थेत करावा, व एक महिन्याची प्राप्ति देण्याचा पहिला धडा यांनीच घालून द्यावा, असें मनांत आणून त्यांपैकी कांहींचें साहाय्य मी मिळविलें, व वर्गणी जमविण्याला सुरुवात केली.

जुने विद्यार्थी शोधून काढून त्यांना भेटून त्यांजकडून वर्गणी मिळविण्याचें काम फार मोठें आहे. तें करण्याला कोणाला वेळ होईपर्यंत आपण या फंडाचा पाया घालून ठेवावा, असा माझा उद्देश होता. सोसायटीचे लाइफमॅंबर श्रीयुत कृष्णाजी पांडुरंग लिमये हे न्यू इंग्लिश स्कुलाचे जुने विद्यार्थी होते; तेव्हां त्यांच्याबरोबर जाऊन त्यांच्या वेळच्या कांहीं विद्यार्थ्यांच्या गांठी घेतल्या. एका प्लेगच्या सुट्टीत बरीच फुरसत होती, त्या वेळीं हें काम केलें. माझ्या हातून हें काम जितकें होईल असें वाटलें होतें, तितकें झालें नाहीं. अखेरीला तें अगदी बंद पडलें, तेव्हां १९०१

## आत्मवृत्त.

सालीं माझ्याजवळ असलेली शिल्लक ८२६८१०८९ मीं लाइफमॅबरांच्या बोर्डाच्या स्वाधीन केली. बोर्डांनै हें काम न्यू इंग्लिश स्कूलच्या सुपरिंटेंडेंटां-वर सोंपविलें. त्यांनीं एक इंग्रजी छापील पत्रक काडून तें कित्येक जुन्या विद्यार्थ्यांकडे पाठविलें, व या फंडाला मदत करण्याला त्यांनां विनंति केली. हें काम त्यांनीं सुमारे एक वर्ष केलें. इतक्या सुदतींत हा फंड ८२६ रुपये होता, तो १२९८ रुपये झाला. नंतर १९०५ च्या अखेरीपर्यंत हें काम तसेंच पडून राहिलें. या वेळीं हा फंड सव्याज १४८४८१२८५ झाला.

या वेळीं पुनः एकदां माझ्या मनानें उचल खाल्ती. इतर मंडळींत काम करण्याचा माझा विचार नव्हता. पण आपणच स्वतः काय होईल तें करावें, व शाळा सोडून जाते वेळीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांनां या फंडा-संबंधानें माहिती करून द्यावी, असें मीं योजिलें. तेव्हां 'नाहीं तरी हा फंड पडूनच आहे, तुझी मला याचा सेक्रेटरी करून तो माझ्या हवालीं करा. इतरांमध्ये नव्हे—पण स्वतः यासंबंधानें कांहीं करावें, असें माझ्या मनांत आहे; तुझी कोणी नेटानें हें काम हातीं घ्याल, तेव्हां मीं तो तुमच्या हवालीं करीन,' अशी विनंति मीं लाइफमॅबरांच्या बोर्डाला केली. ती मान्य करून त्यांनीं तो फंड माझ्या ताब्यांत दिला. १९०५ सालापासून या फंडाचा शिस्तवार जमाखर्च मीं ठेविला आहे. आपण डेकन एजुकेशन सोसायटीची नोकरी करीत आहों, व दरमहा ७५ रुपये प्रमाणें आपणाला वेतन मिळत आहे, तोंपर्यंत दरमहा दहा रुपयेप्रमाणें या फंडाकडे आपण देत जावें, असें मीं ठरविलें, व तारीख १ जुलई १९०६ पासून हा विचार अमलांत आणला. आपलें मन बदलण्याचा मोह आपणाला पडूं नये, व याचा न्यू स्कूलाच्या कांहीं विद्यार्थ्यांवर परिणाम व्हावा, यासाठीं मीं एक युक्ति योजिली. विद्यार्थ्यांची प्रिलिमिनरी परीक्षा होण्याच्या सुमाराला या फंडाची कल्पना न्यू इंग्लिश स्कूल सोडून जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांनां द्यावी, व ते मिळवूं लागल्यानंतर त्यांनीं एके

## स्टुडंट्स फंड.

महिन्याचा पगार या फंडाला देण्याचा आतांच संकल्प करून ठेवावा, यासाठी सातव्या इयत्तेतल्या दोनतीनशें मुलांना एकत्र जमवून त्यांना व्याख्यान द्यावे, असा क्रम मी तीनचार वर्षे ठेविला होता. या व्याख्यानाच्या वेळी स्वतःचा संकल्प मुलांना सांगून टाकला असतां आपले बंधन अधिक दृढ होईल, व मुलांच्या मनावरहि विशेष परिणाम होईल, असे वाटून तसे करण्याचे मी ठरविले. या व्याख्यानांत, त्या वेळी जे पैसे जमलेले असतील त्यांत मुलांचे भर पडली नाही तर नुसत्या व्याजाने एक लाख रुपये होण्याला किती वेळ लागेल हे मी त्यांना समजून सांगत असें, व त्यांतल्या एका मुलाने जर आपला महिन्याचा पगार या फंडांत घातला, तर हा काळ त्या एकट्याला किती मागे हटवितां येईल हे त्यांच्या मनांत भरवीत असें. सरकारी प्राभिसरी नोटीच्या दरसाल दरशेंकडा साडेतीन रुपयेप्रमाणे चक्रवाढ व्याजाच्या दराने हिशोब केला, तर दामदुप्पट होण्याला वीस वर्षे लागतात. या एका व्याख्यानाच्या वेळची शिल्लक १५०० रुपये होती. हिचे २०, ४०, ६०, ८०, १०० व १२० वर्षांनी अनुक्रमे ३, ६, १२, २४, ४८ व ९६ हजार रुपये होतील, तेव्हां एक लाख रुपये होण्याला १२२ वर्षे लागतात, ही गोष्ट मी मुलांना समजावून दिली. आतां आज एकाने आपल्या पगाराचे २५ रुपये दिले, तर सदर देणगीची रास १२० वर्षांनी १६०० रुपये होते; ह्याज्ये एका लाखाचे एक वर्षाचे ३५०० रुपये व्याज होणार, तेव्हां या रकमेमुळे सुमारे पांच महिने अगोदर एक लाख रुपयांची रास जमू शकेल, व व्याजाचा उपयोग करण्याला सुरुवात करितां येईल. यांत इतके दिवसपर्यंत डेकन एजुकेशन सोसायटी चालेल, आणि या सुदृतीत फंडाची अफरातफर अगर अव्यवस्था करणारा कोणी भेटणार नाही, या गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. अशा धरूनच दूरदर्शीपणाने पुष्कळ व्यवहार करणे शहाणपणाचे आहे. त्यांतले

## आत्मवृत्त.

बकिलेक फसावयाचे, हेहि निर्विवाद आहे. या सर्व व्याख्यानांच्या वेळीं 'मी दरमहा दहा रुपये देऊन ही १२० वर्षांची मुदत करवेल तितकी कमी करणार आहे,' या गोष्टीचा उल्लेख मी करित असें, व तेवढा करूनच राहत नसें, तर "मी अशा रीतीनें वर्गणी देतो कों नाही, या गोष्टीचा तुझी तपास करा, व देत नाही असें आढळून आल्यास भररस्त्यांत माझी फजीति करण्याला मार्गेंपुढें पाहूं नका," असेंहि मी त्यांना सांगत असें.

या फंडाला आणखी एका रीतीनें मदत करण्याचा संकल्प याच वेळीं मी आपल्या मनाशीं केला होता; पण यासंबंधानें प्रसिद्धपणें मी कोठें उद्गार काढले नव्हते. हा विचार ह्मणजे फर्ली व पेनशन घेतल्यानंतर या मुदतींत मिळणारें वेतन आपण न घेतां तें या फंडाकडे जमा करावें, व आपणाला निर्वाहासाठीं लागणारें द्रव्य ज्या संस्थेंत काम करावयाचें त्या संस्थेपासून घ्यावें, हा होय. ज्या वेळीं आपले हातपाय थकतील, त्या वेळींच पेनशनाचा उपयोग कुटुंबपोषणासाठीं करावा. १ नवंबर १९१०-पासून मी तीन महिन्यांची हक्काची रजा व दोन वर्षांची फर्ली घेतली, आणि आश्रमांत काम करूं लागलों. तेव्हां चरितार्थासाठीं आश्रमांतून दरमहा तीस रुपये घेऊन सोसायटीकडून मिळणारें वेतन मी या फंडाकडे जमा करूं लागलों. असें मी आठ महिने केले, आणि तीन महिन्यांचे दरमहा पाउणशेंप्रमाणें सव्वादोनशें रुपये व पांच महिन्यांचे दरमहा पन्नास-प्रमाणें अडीचशें रुपये मिळून एकंदर ४७५ रुपये या फंडाकडे जमा केले. पुढें अडचण आली. माझी खासगी शिल्लक गुंतलेली होती, व माझ्या मुलाच्या मेडिकल कॉलेजांतील खर्चासाठीं मला दरमहा पन्नास रुपये पाठविणें जरूर होतें. तेव्हां सोसायटीकडून मिळणारें वेतन मी परस्पर त्याला पाठवूं लागलों. हे सर्व पैसे व पुढील पेनशन सव्याज स्टुडंट्स फंडाला परत करावें, असा माझा हेतु आहे; परंतु व्यांकेंत ठोकर लागून पैशाच्यासंबंधानें माझी परिस्थिति अगदीच बदलल्यामुळे हा माझा हेतु तडीला जाईलच, असें सांगवत नाही.

## स्टुडंट्स फंड.

मी सोसायटीचे काम करीत होतो, तोपर्यंत दरमहा दहा रुपयेप्रमाणे वर्गणी आणि वर नमूद केलेली ४७५ रुपयांची रक्कम व व्याज मिळून १९१४च्या अखेर एकंदर शिल्लक ३१८६४५४५ झाली आहे. याशिवाय १२० वर्षांची मुदत लवकर कमी करण्याच्या आशेने मोहांत पडून या फंडांतून मुंबई ब्यांकिंग कंपनीत ठेवलेल्या ७०८८१५४३ च्या रकमेला बूढ आली आहे. यापैकी कांहीं परत आल्यास तेवढी वरील शिल्लक भर पडेल. आतां माझा डेकन एजुकेशन सोसायटीचा प्रत्यक्ष संबंध सुटल्यामुळे वरील शिल्लक व जमाखर्चाचे वगैरे कागद मी सोसायटीच्या सेक्रेटरीच्या हवाली केले आहेत.

## प्रकरण चौसठावे.

### गृहस्थाश्रम-( उत्तरभाग ).

**मी** विशेष आसक्तानें संसार कधींच केला नाहीं. जेव्हांजेव्हां सार्व-जनिक कामांत मी फार गहन जातो, तेव्हां तेव्हां सांसारिक सुखांचा मला विसर पडतो. त्या कामांतून अवसर मिळाला ह्मणजे मी संसारसुखाचे घुटके मोठ्या आवडीने घेतो.

आपल्या कुटुंबांतील मनुष्यांची योग्य रीतीची व्यवस्था लावणे हा गृहस्थाश्रमी मनुष्याच्या कर्तव्यांतील प्रमुख भाग आहे. बहुजनसमाजाला प्रगतीचा मार्ग दाखविणाऱ्या कांहीं महाजनांचें अनुकरण करून मी रुळलेला मार्ग सोडून दिला आहे. जुन्या संस्कारांवर जरी माझा विश्वास नाहीं, तरी पूर्वपरंपरा ह्मणून यांतले कांहीं भिन्न स्वरूपानें तरी रहावे, असें मला वाटते. यासंबंधानें जुन्यानव्याची तोडजोड होण्याचा काळ पुढे आहे. तोंपर्यंत परंपरेंतील एक महत्त्वाचा संस्कार चालू ठेवावा, या हेतूनें आह्मी आमच्या तीनहि मुलांच्या मुंजी केल्या. वडील मुलगा रघुनाथ याची मुंज मी या मार्गांत पडण्यापूर्वीच झाली होती, तिची इकीकत मागील एका प्रकरणांत दिलीच आहे.

मुलांच्या लग्नाची जबाबदारी आईबापांवर नसून ती मुलांवरच आहे, असें माझे मत आहे. कुटुंबपोषणाचें सामर्थ्य अंगीं आल्यावांचून पुरुषानें आपलें लग्न करूं नये; आईबापांनीं मुलांनां या कामीं सल्लामसलत द्यावी, व निवड करण्यांत मदत करावी, ह्मणजे झालें. मुलांच्या लग्नांच्या कामांत तंतोतंत या मताप्रमाणें वागण्याचा माझा निश्चय आहे. मुलें प्रौढ झाल्याबरोबर त्यांचीं लग्नें न केलीं, तर तीं कदाचित् कुमार्गगामी होऊन जन्माचा अपाय करून घेतील, असें यावर कित्येकांचें ह्मणणें

## गृहस्थाश्रम-( उत्तरभाग ) .

आहे. पण संसारक्षम होण्यापूर्वी लग्न केल्याने होणाऱ्या अपायापेक्षा हा अपाय पुरवला. रघुनाथ स्वावलंबी झाल्याबरोबर मी हा प्रश्न त्याच्या-जवळ काढिला; परंतु आणखी कांहीं वर्षे तशीच जाऊं देण्याचें त्याच्या मनांत असल्यामुळे मी त्याला आग्रह केला नाहीं. पुढें एकोणतिसाव्या वर्षी त्याचें लग्न झालें, व मी त्याला या कामी योग्य मदत केली.

माझ्या समार्थ्याप्रमाणें मुलांना शिक्षण दिलें ह्मणजे मजवरची जबाब-दारी संपली, त्यांच्यासंबंधानें आणखी कांहीं तरतूद करावयाला नको, असा मनाचा निश्चय मी फार वर्षांपासून केलेला आहे, व मुलें आठदहा वर्षांची झाल्याबरोबर हे विचार मी त्यांना कळविलेले आहेत. माझा मोठा मुलगा रघुनाथ याच्या शिक्षणासंबंधानें मला बरीच काळजी घेतां आली. त्याच्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधानें पूर्वीच्या एका प्रकरणांत उल्लेख केला आहे.

इंग्रजी शिकण्यासाठी तो मराठा हायस्कुलांत जाऊं लागला, व त्याचें शिक्षण वर्गाबरोबर नीट होऊं लागलें. पुण्याला आल्यावर न्यू इंग्लिश स्कुलांतून तो पहिल्या वर्षी परीक्षेला बसला; तेव्हां त्याची तयारी बरी होती, परंतु तो इतिहास-भूगोलांत नापास झाला. अशा रीतीने मिळालेल्या अधिक वर्षांचा चांगला उपयोग करून घ्यावा, असें मी मनांत आणलें. इतिहास व भूगोल हे विषय मी स्वतः तयार करून त्याला शिकवूं लागलों, व गणितविषयाकडे अधिक लक्ष्य देऊन मागील दहापंधरा वर्षांचे गणिताचे पेपर त्याजकडून लिहवून तपासून दिले. सुदैवानें या श्रमांचा उपयोग झाला, व मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत त्याचा नंबर पहिला आला. पुढें प्रीव्हियसच्या परीक्षेच्या वेळींहि त्याजकडून मागील दहा वर्षांचे गणिताचे पेपर लिहवून घेतले होते. त्या परीक्षेंत तो पहिल्या वर्गांत पास झाला. मला कॉलेजाच्या रेसिडेन्सींत कधी रहावयाला मिळालें नव्हतें. माझ्या मुलाला तो फायदा



## भात्मवृत्त.

मिळावा, झणून मी त्याला तेथे ठेविले. यथाक्रमे त्याचे शिक्षण पुरे होऊन तो स्वावलंबी झाला.

याप्रमाणे एका मुलाच्या जबाबदारीतून मी मोकळा झालो. दुसरा मुलगा शंकर याच्या शिक्षणाकडे लक्ष्य देण्याला मला फुरसत मिळाली नाही. तथापि मॅट्रिक्युलेशनला जाण्याच्या आधी वर्ष दीड वर्ष त्याच्या गणितविषयाकडे मी लक्ष्य दिले, त्याचा थोडासा उपयोग झाला. त्या वर्षी न्यू इंग्लिश स्कुलांतून एकशेवीस विद्यार्थी मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत पास झाले. त्यांत त्याचा गणितविषयांत पहिला नंबर येऊन शाळेंतील या विषयाचे बक्षीस त्याला मिळाले होते. त्याने फर्ग्युसन कॉलेजांत राहून बी. ए. व्हावे, असे मी त्याला सुचविले, व ते करण्याला तो क्वूल झाला असता, तर या वेळेला मी त्याच्याहि जबाबदारीतून मोकळा झालो असतो; परंतु प्रीव्हियसची परीक्षा झाल्यावर मेडिकल कॉलेजांत जाण्याची इच्छा त्याने दर्शविली. तेव्हां तिच्या आड न येता तो अभ्यासक्रम मी त्याला घेऊं दिला. तो इल्ली तिसऱ्या वर्षीच्या वर्गांत आहे.

याप्रमाणे दुसऱ्या मुलाचे शिक्षण चालू आहे. तिसरा फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रीव्हियसच्या वर्गांत आहे, व चवथा इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेत आहे. यांच्या बी. ए.पर्यंतच्या शिक्षणाची व्यवस्था माझ्या हातून लागल्यास, त्यांच्या ऋणांतून मी मुक्त झालो, असे मला वाटेल. त्यांचे बी. ए.पर्यंतचे शिक्षण माझ्या हातून व्हावे, एवढी मात्र माझी फार इच्छा आहे.

मजवर वेडावांकडा प्रसंग लवकरच आल्यास मागे रहाणाऱ्या मनुष्यांची काय तरतूद करावयाची, हा प्रश्न आरंभापासून मजपुढे होताच. डेक्कन एजुकेशन सोसायटीने यासंबंधाची बरीच तजवीज करून ठेविली होती, परंतु ती पुरेशी नव्हती. सोसायटीची विम्याची पॉलिसी नांवाला



कुटुंबातील मंडळी.

दिनकर कर्वे, प्रो. रघुनाथराव कर्वे, शंकर कर्वे.

श्री. कर्वे कुटुंबातील मंडळी. श्री. रघुनाथराव कर्वे, श्री. दिनकर कर्वे, श्री. शंकर कर्वे.

## गृहस्थाश्रम—( उत्तरभाग ) .

तीन हजारांची आहे, पण कित्येक प्रसंगी तिचे उत्पन्न २१०० अगर २२०० रुपयेच होतें. अलीकडे लाइफमॅबराच्या कुटुंबाला पुरे तीन हजार रुपये मिळावे, अशा प्रकारचा विमा उतरला जातो; पण पूर्वीचा विमा वेगळ्या प्रकारचा होता. एवढ्याने भागावयाचे नाहीं, यासाठी थोडासा द्रव्यसंचय करण्याच्या उद्योगाला आह्मी लागलों. या संचयाची सव्याज रक्कम तीन हजार रुपये झाली होती, ती बहुतेक मी मूर्खपणाने बॉबे ब्यांकिंग कंपनीत घालविली. तथापि आनंदाची गोष्ट इतकीच, की, आतां मुलांची शिक्षणाच्या कामांत बरीच प्रगति होऊन त्यांच्याबद्दलची जबाबदारी पुष्कळशी कमी झालेली आहे. मुले अल्पवयी व शिक्षणांत फार मागे असतां जर अशी ठोकर लागली असती, तर अधिक काळजीची गोष्ट झाली असती.

स्वतःच्या व संस्थांच्या संसारांत येणाऱ्या अडचणींनी मी हताश होऊन जात नाहीं. आनंदाच्या प्रसंगी माझे मन फार हलकें होतें, व कित्येक वेळां गहिवर येऊन आनंदाश्रु आवरेनातसे होतात. परंतु सामान्यतः दुःखाच्या अगर संकटाच्या प्रसंगी माझे मन अतिशय कठोर बनतें. अशा वेळीं बहुधा दुःखाश्रु न येतां, उलट प्रसंगाला तोंड देण्यासाठीं एक प्रकारचे स्फुरण अंगांत चढतें.

कधीकधी मरणाविषयी विचार करून त्याविषयीची भीति नाहींशी करणे फार जरूर असतें. जन्माला आलेल्या व्यक्तीनां व संस्थांनां मरण हें आहेच. तें आज येतें, कीं, कांहीं काळाने येतें, याचा कांहीं नियम नाहीं. हे विचार अनेक प्रसंगी माझ्या मनांत येत असतात, व अशा आपत्तीच्या प्रसंगांसाठीं मी आपले मन तयार करून ठेवीत असतो. प्रेमाच्या मनुष्यांच्या गांठी पडतात, त्या वेळीं ही आपली शेवटचीच भेट असें समजून आपण चालूं, असे उद्गार मी काढीत असतो. पोटच्या मुलांनां मूठमाती देण्याचे प्रसंग आईबापांवर आलेले आपण पाहतों,

## आत्मवृत्त.

त्याप्रमाणें आपण वाढविलेल्या संस्थांना मूठमाती देण्याचा प्रसंग मज-  
वर येणार नाही झणून कशावरून ? तसा प्रसंग आला असतां हि माझे  
धैर्य खचूं नये, व प्राप्तस्थितें आपल्या हातून कांहीं सत्कर्म घडावें,  
अशासाठी मन कठोर बनविण्याचा प्रयत्न मी करीत असतो. असे  
उद्गार कांहीं मंगलप्रसंगीं हि आश्रम-विद्यालयांच्या मुलूसमेर मी काढले  
आहेत. माझ्याजवळ कांहीं नाही, ही गोष्ट खरी; तथापि मी आपलें  
वेडेंवांकडे नृत्युपत्र करून ठेवीत असतो. मरण ही व्यवहारांत नित्य  
घडून येणारी गोष्ट आहे. हिजबद्दल विचार करून 'आपुलें मरण  
देखिलें म्यां डोळां । तो झाला सोहाळा अनुपम ॥' अशी  
मनःस्थिति अल्पांशानें तरी अनुभवण्याचा यत्न मी रुधोंकधों करीत  
असतो विशेष अडचणींच्या प्रसंगीं अमले विचार प्रमुखत्वानें पुढें येतात,  
हें सांगणें नकोच. अडचणींचे प्रसंग हे मनुष्यांचे खरे शिक्षक  
होत. —

## वानप्रस्थाश्रम.

गृहस्थतःच्या संसारावरील आसक्ति नाहीशी करणे हा जो या तृतीया-श्रमांतील विशेष धर्म, तो गृहस्थाश्रमांत असतांनाच हळुहळू माझ्या अंगी येत चालला होता. स्वतःचा व संस्थांचा संसार होतां होईल तो अलिप्त राहून लिप्त मनुष्यांप्रमाणे कष्टाळूपणाने करण्याचे शिक्षण मला मिळत होते. किंबहुना माझा गृहस्थाश्रम हा केवळ गृहस्थाश्रम नसून तो गार्हस्थ्य आणि वानप्रस्थ्य यांच्या संयोगाने बनलेला होता, असे झटले तरी चालेल.

मुलांबाळांसाठी पुष्कळसा द्रव्यसंचय, जमीनजुमला, घरदार वगैरे करून ठेवण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति ठीक आहे. परंतु आपल्या देशाच्या हल्लींच्या स्थितीत बऱ्याचशा समजदार मनुष्यांनी या प्रवृत्तीला बश न होतां मुलांना योग्य शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था करून बाकीच्या द्रव्याचा उपयोग देशकार्याकडे करणे जरूर आहे. शांतता असतां बेताचे सैन्य पुरते, परंतु युद्ध उपस्थित झाले असतां कारकूनमंडळी, शिक्षक-मंडळी व कॉलेजांतील प्रौढ विद्यार्थी यांची सुद्धा सैन्यांत भरती करावी लागते. त्याचप्रमाणे हिंदुस्तानाच्या हल्लींच्या परिस्थितीत गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये संपुष्टांत आणून बऱ्याच मनुष्यांनी वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश केला पाहिजे. वास्तविक पाहिले असतां मुलांमध्ये स्वावलंबन उत्पन्न करण्या-साठी शिक्षणापलीकडे त्यांना मदत न करणेच बरे. स्वकष्टार्जित द्रव्याने मिळविलेल्या सुखांत जी गोडी आहे, ती अन्यकष्टार्जित द्रव्याने मिळविलेल्या सुखांत नाही. शरीरकष्ट करणाराच्या अन्नाची गोडी आणि स्वकष्टार्जित द्रव्याच्या उपभोगाने मिळणारे सुख यांत सान्य आहे.

## आत्मवृत्त.

थोज्याशा अडचणींतून वाट काढावी लागल्याने मनुष्याला शिक्षण मिळत असते, ते तरुणांना मिळणे जरूर आहे. आपल्या मुलांना शिक्षण देण्यापुरतीच तजवीज करावयाची, याहून अधिक त्यांच्यासाठी कांहीं ठेवावयाचे नाही, हा जो निश्चय मी केला, तो असल्या विचारांनीच केला.

निष्काम-कर्म-मठाची स्थापना झाल्यापासून माझ्या खऱ्या वान-प्रस्थ्याला प्रारंभ झाला, असें झणण्याला हरकत नाही. तेव्हांपासून मी आपली सर्व मिळकत मठाकडे देऊं लागलों, व मला कुटुंबपोषणासाठी लागणारे द्रव्य मी मठाकडून घेऊं लागलों. तेव्हांपासून एक पैसाहि आपल्या संसारासाठी शिल्लकेंत टाकावयाचा नाही, असा मी निश्चय केला. बाकी, हे सर्व शाब्दिक झाले आहे. माझी सर्व प्राप्ति माझ्या संसाराकडे खर्च होत आहे, व मजकडून मठाला द्रव्यद्वारा कांहीं फायदा होत नाही. मठावर माझा बोजा पडूं नये, एवढ्यासाठी मात्र मी काळजी घेत आहे. पूर्वी, उरलेली शिल्लक संसारांत टाकावयाची, या दृष्टीने व्यवहार चालला होता; आतां, शिल्लक उरली तरी ती संसारांत टाकावयाची नाही, या दृष्टीने चालला आहे, एवढाच काय तो भेद आहे. माझ्या समजुतीने हा भेद फार मोठा आहे. कोणत्याहि कार्याची किंमत त्याच्या दृश्य फलावरून न करितां त्या कार्याला प्रवृत्त करणाऱ्या ज्या मनोवृत्ति त्याच्या मुळाशीं असतात, त्यांवरून केली पाहिजे. आजपर्यंतहि द्रव्यसंचयाकडे माझे लक्ष्य झणण्यासारखें गेलें नव्हतें; तथापि यापुढें तो बिलकुल करावयाचा नाही, असा निश्चय करण्याची बुद्धि मला मठामुळे झाली.

मी वानप्रस्थ आहे, असें झणणें सोपें आहे; पण वानप्रस्थ्याला योग्य अशा कृति हातून घडणें फार कठिण आहे. अशा कृति माझ्या हातून क्वचित् प्रसंगीच घडतात. त्यांतल्या दोन येथें देण्याचें योजिलें आहे.

## वानप्रस्थाश्रम.

माझा स्वभाव मूळचा रागीट, पण मी भिडस्त आणि भितरा असल्यामुळे माझ्या रागापासून दुसऱ्यांना फारसा ताप होत नाही. माझा राग आवरण्याचा मी पुष्कळ यत्न केला, व तो कांहीं अंशी सफलहि झाला आहे. तथापि कधीकधी राग अनावर होऊन त्याचा वाईट परिणाम घडतो. ही वृत्ति अनावर होऊन एकदां एका सत्पुरुषाचा उपमर्द माझ्या हातून झाला. महिलाविद्यालय सुरू करण्यापूर्वी कुमारीका व सुवासिनी विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाचो सोय आश्रमानें करावो, किंवा आश्रमाच्या आश्रयाखाली मला करूं द्यावी, झणून मी आश्रमाच्या कमेटीला शेवटची विनंति केली होती. ती ज्या सभेंत अमान्य झाली, त्या सभेचें काम संपल्यानंतर सुरू झालेल्या संभाषणांत रागाचे भरांत मी परम पूज्य गुरुवर्य डॉ. भांडारकर यांच्या मनाला लागण्यासारखे शब्द उद्दामपणानें बोललों. नंतर तीनचार वर्षांनीं याबद्दल आपण माफी मागणें बरें, असें मनांत येऊन मी त्यांना पुढील पत्र लिहिलें:—

Hyderabad Sind,  
15th December, 1911.

Revered Sir,

I am exceedingly sorry for my insulting words and attitude at the committee meeting of the Widows' Home, five years ago, when the question of admitting non-widows in the Ashram was finally decided. I was excited at the time and my conduct was disgraceful. For a long time I did not feel so and afterwards when I felt it I had not the courage to ask for forgive-

ness. However, better late than never. So I now make an unreserved apology for my conduct that night and I request you to kindly pardon me.

I shall circulate a copy of this letter among the members of the committee who were present that night, when I return to Poona in the 2nd week of January.

Yours obediently,  
D. K. Karve.

यावर डॉ. भांडारकरांकडून पुढील उत्तर आले:—

Sangam, Poona,  
23rd December, 1911.

Dear Mr. Karve,

I never thought much of the incident you mention which consisted simply in your saying that you did not want any committee for your new institution. I did not take it as an insult at all; but simply understood that our assistance was in no way required by you.

Yours sincerely,

R. G. Bhandarkar.

दुसरी गोष्ट अशी:—एका थोर मनाच्या गृहस्थांशीं माझा थोडासा परिचय झाला. यांचे वागणे अगदीं नियमितपणाचे होते, व यांनीं ठेविलेलीं व्यवस्थेशींर टिप्पणे वगैरे पाहून यांच्याबद्दल माझ्या मनावर फार



## वानप्रस्थाश्रम.

चांगला ग्रह झाला. यांजमध्ये मनाचे कांहीं थोर गुणहि मला दिसून आले. हे पैशाच्या अडचणीत होते. यांना कायमची नौकरी होती, तेव्हां नियमितपणाने वागून हे पैशाची फेड करतील, याबद्दल मला शंका नव्हती. यासाठी अधिक व्याजाने काढलेल्या रकमा त्यांना परत करता याव्या, ह्मणून मी त्यांना ९२० रुपये दरसाल दरशेंकडा ४ व्याजाने दिले, व पावतीचे टिकीट लावून त्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबाच्या हातची एक पावती घेतली. याला तारण ह्मणून हजाराची एक याप्रमाणे दोन पॉलिसी आपल्याजवळ ठेवून घेतल्या. हे माझे करणे अगदी निःस्वार्थपणाचे नव्हते. निष्काम-कर्म-मठाला हे गृहस्थ योग्य होतील, अशी मला आशा वाटत होती, व या हेतूने त्यांजवर उपकार करण्याची सहज आलेली संधि मी साधली होती. पुढे कांहीं हेतूने त्यांनी आपल्या नोकरीचा राजी-नामा दिला, व ते पुणे सोडून गेले. आपण कोठे आहो, काय करतो वगैरे-बद्दल त्यांनी मला कांहीं एक कळविले नाही, व मीहि त्यांची फारशी विचारपूस केली नाही. पुढे सुमारे दीडवर्षाने आपण अडचणीत असल्या-बद्दल त्यांचे पत्र आले, तेव्हां मी दहा रुपये पाठवू शकेन, असे कळ-विल्यानंतर त्यांजकडून मागणे झाल्यावर दहा रुपये पाठवून दिले. पुनः तीनचार महिन्यांनी तसेच पत्र आल्यावरून त्यांना आणखी दहा रुपये पाठविले. नंतर ते वडिलांच्या शुश्रूषेसाठी पुण्यांत येऊन राहिले; पण दोन-तीन महिन्यांत त्यांनी माझे गांठहि घेतली नाही. एकदां सहजी गांठ पडली, तेव्हां त्यांना कसेसेच वाटलेसे दिसले. दुसऱ्याच्या देण्याबद्दल मनुष्याला केवढी ओशाळगत वाटते, या गोष्टीचा प्रत्यय मला त्या वेळी आला. मी एका शब्दानेहि त्यांना व्याज अगर सुद्धल केव्हां देणार, असे लिहिले अगर विचारले नाही. आतां पैशाची व्यवस्था करण्याच्या भानगडी-तून मुंबई ब्यांकिंग कंपनीने मला बहुतेक सोडविले होते; तेव्हां यांनाहि ऋणांतून मुक्त करून आपणहि मोकळे व्हावे, असा विचार मी केला.

चांगले विचार फार वेळ टिकत नाहीत, तेव्हां ते तीव्र असतांनाच मनुष्याने चांगले कार्य उरकून घ्यावे; ह्मणून हे विचार मंदावण्यापूर्वीच मी त्या उभयतांना पत्र लिहून टाकले, कीं, अमुक दिवशीं तुम्ही मला आश्रमांत येऊन भेटावे, ह्मणजे तुमचे कागद मी तुम्हांला परत देईन, व मी मोकळा होईन. त्याप्रमाणें त्यांनीं माझी गांठ घेतली, व त्यांनीं लिहून दिलेली पावती व दोन पॉलिसी हे त्यांचे कागद त्यांना परत दिले. तसें करतांना त्यांना एवढेंच सांगितलें, कीं, तुम्ही कर्जातून मुक्त झालां असें समजा. ही रक्कम मी तुम्हांला वडिला-जित इस्टेट विकून सार्वजनिक कार्याकडे लावण्यासाठीं जे पैसे तयार केले होते, त्यांतून दिली होती. सहजीं तुम्हांला द्रव्य मिळून ही रक्कम परत करण्याची तुम्हांला इच्छा झाल्यास ती मी जिवंत असल्यास माझ्याजवळ किंवा माझ्या पश्चात् अमुक मनुष्याजवळ देण्याला हरकत नाही. परंतु या कर्जासंबंधानें तुम्हांला जाचणी लागण्याचें कारण नाही. माझ्या ऋणांतून तुम्हांला मी मुक्त केलें आहे. पूर्वजांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याची तजवीज मी पहातो.

प्रकरण सहासष्टाव.

कांहीं किरकोळ गोष्टी.

माझ्या स्वभावाचें, मनोवृत्तीचें व गुणावगुणांचें अंशतः दिग्दर्शन ज्यांच्यायोगे होईल, अशा कित्येक गोष्टी व कांहीं किरकोळ प्रसंग या प्रकरणांत देण्याचें योजिलें आहे. इतर प्रकरणांत ज्यांना स्थळ मिळालें नाहीं, असेहि कांहीं स्फुट भाग या प्रकरणांत दिले आहेत.

**माझा एकमार्गीपणाः**—करमणुकीच्या मार्गाकडे माझे मन फारसें कधीं वळलें नाहीं. मी मुंबईत विद्यार्थिदशेत असतां अण्णा किलोस्करांचें संगीत शाकुंतल नाटक अत्यंत लोकप्रिय झालेलें होतें, व तें पाहण्यासाठीं दहादहा वीसवीस तासांचा आगगाडीचा प्रवास करून हौशी लोक दूरदूरच्या ठिकाणांहून येत असत. मला गाणें ऐकण्याची हौस असे, पण या बाजूकडे वळावयाचें नाहीं, असा मीं निश्चय केला, व तो तडीला गेला. मीं तेरा वर्षे मुंबईत काढलीं, तेवढ्या मुदतीत मीं एकच नाटक पाहिलें. थिएटर कसें असतें, व पडद्यांची वगैरे भौज कशी असते तें पहावें, असें मनांत आलें, व मंडळीबरोबर एकदां डोंग्यांचें संगीत शाकुंतल पहावयाला गेलों. पुण्यांतील माझ्या आयुष्यक्रमांतहि एकदांच नाटकाला जाण्याचा प्रसंग आला. मतिविकार हें नाटक पुनर्विवाहाच्या विषयावर लिहिलेलें असल्यामुळे त्यासाठीं मीं जावे, असा कंपनीतील एका गृहस्थांनीं आग्रह केल्यावरून तेवढें नाटक मात्र मीं पाहिलें. याशिवाय ग्यादरिंग वगैरेच्या निमित्तानें विद्यार्थ्यांनीं केलेलीं नाटके पहाण्याचे मात्र कांहीं प्रसंग आले. सगळ्या जन्मांत सर्कशीचा खेळ मीं एकदांच पाहिला, आणि तो तरी आश्रमांतील विद्यार्थिनीं दाखविण्याच्या निमित्तानें मीं त्यांजबरोबर गेलों तेव्हां.

## आत्मवृत्त.

सिनेमेटोग्राफ मीं अजून पाहिला नाही. हें सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच, कीं, मीं अगदीं एकमार्गी होऊन गेलेला असल्यामुळे या इतर गोष्टींकडे मीं कधीं लक्ष्यच दिलें नाहीं. करमणुकीसाठीं व्यायामाचे खेळ खेळण्याकडेहि माझे लक्ष्य गेलें नाहीं. माझा व्यायाम ह्याणजे दिवसांतून चारसहा मैल चालणें. तें सहज घडलें तर ठीकच. तसें न घडलें तर सकाळसंध्याकाळ चालून तें घडवून आणावयाचें—हा माझा क्रम विशेष कारणावांचून कधीं चुकला नाही. करमणुकीसाठीं मीं कधीं कधीं पत्यांनीं मात्र खेळतो. सुट्टीच्या दिवसांत माझ्या मुलांबरोबर अगर आश्रमांतील विद्यार्थिनीं-बरोबरहि केव्हांकेव्हां हा खेळ मीं खेळलों आहे. पण महत्त्वाचें काम नसून कंटाळ्याचा वेळ घालवावयाचा असला तर किंवा सणाच्या दिवशीं मात्र अशा रीतीनें करमणूक करून घेतों. नाटके अगर कादंबऱ्या वाचण्याकडे माझे लक्ष्य कधीं गेलें नाहीं. मीं इंग्रजी कादंबऱ्या कायत्या तीन वाचल्या. ईस्टलिन, हालिबर्टन्स टूबल्स आणि चार्निंग्स. मराठींतल्याहि तीनचारां-हून अधिक कादंबऱ्या मीं वाचल्या नाहींत. ईस्टलिन वाचून खीजाती-विषयींची माझी सहानुभूति दुणावली.

**एका मित्राचा थोरपणाः**—परलोकवासी श्रीयुत विनायक नारायण आपटे हे मनाचे फार थोर होते. पुण्यांतील मुर्लीचें हायस्कूल व ट्रेनिंग कॉलेज या संस्थांवर ज्या मंडळीची देखरेख आहे, त्या महाराष्ट्र फीमेल एजुकेशन सोसायटीचा मीं सभासद असावे, असें यांना वाटत असे. तथापि ही आपली इच्छा यांनीं मला कळविली नव्हती. अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीचे हे एक ट्रस्टी असल्यामुळे यांचा-माझा थोडासा परिचय झालेला होता. वरील सोसायटीचा सभासद होण्याला पन्नास रुपयांची देणगी द्यावी लागत असे. श्रीयुत आपटे यांनीं मला कांहींएक न कळवितां परस्पर माझ्या नांवें पन्नास रुपये सोसायटीकडे भरले. मीं त्या मंडळींत असावे, पण देणगीचा बोजा

## कांहीं किरकोळ गोष्टी.

मजवर पडूं नये, या सद्विच्छेनें त्यांनीं वरील गोष्ट केली. पुढे सोसायटीचा रिपोर्ट मजकडे येऊन सभासदांच्या यादीत जेव्हां माझे नांव आढळलें, तेव्हां मला फार आश्चर्य वाटलें, व चौकशी करितां, श्रीयुत आपटे यांनीं माझी वर्गणी भरल्याचें मला समजलें. अशा ऋणांत रहाणें मला बरें वाटलें नाहीं. मीं त्यांचे हे पन्नास रुपये सवडीनें देऊन टाकले.

**स्वोत्कर्षासाठीं परापकर्षः—**सोलापुरच्या सरस्वतीमंदिराचे उत्साही उत्पादक व सेक्रेटरी माझ्या चांगल्या परिचयाचे होते, व आश्रमाच्या वर्गणीसाठीं मी सोलापुराला गेलों असतां त्यांजकडे मी उतरलों होतो, आणि वर्गणीच्या कामीं त्यांनीं मला मदतहि केली होती. ते परलोकवासी होऊन बरींच वर्षे झालों. आश्रम निघाला त्याच सुमाराला सरस्वतीमंदिराची स्थापना झाली. पुढील गोष्ट जंतरच्या तीनचार वर्षांतली आहेः—

अगदीं जुन्या पद्धतीनें शिकलेल्या व अगदीं जुन्या पद्धतीनें वागणाऱ्या आणि पूजेअर्चेत वराच काळ घालविणाऱ्या पंडिता अनसूयाबाई या सरस्वतीमंदिरांत पुराण वाचीत, व धर्मशिक्षण देत. मंदिराच्या एका वार्षिक रिपोर्टांत या गोष्टीचा उल्लेख करितांना पुढील अर्थानें वाक्य सेक्रेटरीच्या हातून लिहिलें गेलें. 'शारदासदन अगर अनाथबालिकाश्रम यांच्यासारखी ही संस्था अधर्म व अनीति शिकविणारी नाहीं.' आपली संस्था अधिक लोकप्रिय करण्याच्या भरांत थोर मनुष्ये सुद्धां केव्हांकेव्हां सहज दुसऱ्या संस्थांवर घसरतात. हा रिपोर्ट एका वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेला सहज माझ्या वाचण्यांत आला. सुदैवानें तो वाचून माझी चित्तवृत्ति क्षुब्ध झाली नाहीं. केव्हांकेव्हां चांगल्या मनुष्याच्या हातूनहि कशी चूक होते, याबद्दल विस्मय वाटून आपण याची फेड कशी करावी, हा विचार मी कंठ लागलों. लागलाच एक उपाय सुचला, व तो ताबडतोब अमलांतहि आणला.

## आत्मवृत्त.

सरस्वती—मंदिर ही चांगली संस्था आहे, असें मला वाटत होते; पण तिला मदत करण्याची बुद्धि मला झाली नव्हती. या संधीला आपण अल्प मदत पाठविल्यास उत्तम होईल, असें मनांत येऊन मी एकदम पांच रुपयांची मनीऑर्डर पाठवून दिली, व सर्व प्रकार विसरून गेलों.

**आश्रमाविषयीं तिटकाराः—**पुनर्विवाहाच्या कार्याला जितका लोकांचा विरोध होता, तितका तो विधवाशिक्षणाच्या कार्याला नव्हता, ही गोष्ट खरी; पण कित्येक सुशिक्षित लोकहि या कार्याचा विलक्षण द्वेष करीत असतात. पुढील गोष्ट आश्रमाची सुरुवात झाल्यानंतर तीन-चार वर्षांत घडलेली आहे. सिव्हील लिस्ट पाहून मोठनोठ्या अंमल-दारांकडे रिपोर्ट पाठवावे, असा माझा परिपाठ होता. त्याप्रमाणें डेप्युटी कलेक्टरच्या दर्जाच्या एका गृहस्थांकडे मी आश्रमाचा रिपोर्ट पाठविला. हा अर्थात् साध्या बुकपोस्टानेंच पाठविला होता. त्याचा स्वीकार न करितां तो त्यांनीं तसाच परत पाठविला. ही गोष्ट माझ्या लक्ष्यांत न राहून पुनः दुसऱ्या वर्षी त्यांकडे तसाच रिपोर्ट पाठविला. या वेळीं बुकपोस्ट परत करून ते थांबले नाहींत. 'पुनः तुमच्याकडून रिपोर्ट येईल तर तुमच्याविरुद्ध कायदेशीर इलाज करणें भाग पडेल,' अशा अर्थाचें पोस्टकार्ड त्यांकडून आलें. तेव्हां पासून अजूनपर्यंत मी त्यांकडे पुनः रिपोर्ट पाठविला नाहीं, हें सांगावयाला नकोच !

**अस्पृश्य वर्गासंबंधानें कांहीं विचारः—**निराश्रित साहाय्य-कारा मंडळाच्या तर्फे येथील किल्लेस्कर थिएटरांत एक मोठी सभा होती, व त्या प्रसंगीं मी एक लहानसें भाषण करावें, अशाविषयीं या सभेचा पुरस्कार करणाऱ्या कांहीं मित्रांकडून मला सांगण्यांत आलें. आपल्या हिंदुसमाजाला कलंक लावणारे जे कित्येक निंद्य प्रघात आपल्या समाजांत रूढ होऊन गेले आहेत, त्यांत-लाच अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या लोकांनां वागविण्याचा

## कांहीं किरकोळ गोष्टी.

प्रघात होय. अशी माझी दृढ समजूत झाली होती, व या कार्याचें महत्त्व आणि त्याचा नाजूकपणा यांविषयीहि मला चांगली जाणीव उत्पन्न झाली होती; परंतु दुसऱ्या कार्यांत मन रमल्यामुळे या कामी माझ्या हातून कांहीं होण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां मित्रांचें सांगणें पतकरावें कीं नाहीं, याविषयीं मन द्विधा होत होतें. अखेरीला मला सद्बुद्धि होऊन मी त्यांचें झणणें कवूल केलें. परंतु एकाद्या सत्कार्यासाठीं कांहीं-एक न करितां नुसती शाब्दिक सहानुभूति दाखविणें मला कसेंच वाटलें. तेव्हां प्रथम या कार्यासाठीं शंभर रुपये देण्याचा संकल्प करून नंतर मदत करण्यासाठीं दुसऱ्यांनां विनंति केली. असल्या कामी सहानुभूति दाखवून द्रव्याची थोडीशी मदत केल्यानें आपलें कर्तव्य संपत नाहीं. खरोखर अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य वेगळेंच आहे, हें श्रोत्यांच्या मनावर ठसविण्याचा मी प्रयत्न केला. माझ्या भाषणांतील मुद्दे येणें-प्रमाणें होते:—

१. प्रतिष्ठित साहेबलोक अगर मुसलमान लोक यांनां आपण आपल्या घरांत ज्या ठिकाणीं नेऊन बसवितों, त्या ठिकाणीं निराश्रित लोकांमधील संभावित गृहस्थांनां घेऊन जावें, व हा व्यवहार अगदीं उघडउघड करावा.

२. हा व्यवहार उघड करण्याचें ज्यांनां धैर्य नसेल, त्यांनीं वेळोवेळीं योग्य प्रसंग साधून असें करणें अगदीं निर्दोष आहे, या मताचें मित्र-मंडळांत व समांत स्पष्टपणें प्रतिपादन करावें.

३. ज्या ठिकाणीं त्यांच्या स्पर्शाचा दोष मानला जात असेल, त्या ठिकाणीं असा दोष आझी मानीत नाहीं, असें उघडउघड सांगवें, निदान तसें मत तरी प्रदर्शित करावें.

४. ज्या ठिकाणीं या लोकांच्या सावलीचा विटाळ मानला जातो, त्या ठिकाणीं सावलीचा विटाळ आझी मानीत नाहीं, असें स्पष्टपणें सांगण्यास कांहीं गृहस्थांनीं पुढें यावें, व त्यासाठीं बहिष्कार सोसण्यालाहि

## आत्मवृत्त.

तयार व्हावें, निदान सावलीचा विटाळ मानणें गैर आहे, एवढें तरी जुन्या मतांच्या लोकांसमोर उघडउघड बोलावें.

या चवथ्या कर्तव्यासंबंधानें बोलत असतां एक वृद्ध गृहस्थ “आतां सावलीचा विटाळ कोणी धरीत नाही,” असें सर्वांनां ऐकूं जाण्यासारखें बोलले. मला कोंकणांतील हा प्रघात माहीत होता. तथापि यासंबंधीं अगदीं अलीकडली माहिती आणविण्यासाठीं दापोली तालुक्यांतील एका मोठ्या गांवच्या मित्राला मी पत्र लिहिलें. त्यानें आपल्या अनुभवाच्या माहितीचें जें उत्तर लिहिलें, त्यांतील सारांशः—

“महाराजांभारांच्या सावलीचा विटाळ ब्राह्मण लोक धरतात; एवढेंच नव्हे, तर ब्राह्मणेतरहि सावलीचा संसर्ग घडला असतां स्नान करून शुचिर्भूत होतात. तुमचें पत्र आल्यानंतर एका हायस्कुलाच्या फर्स्ट असिस्टंट मास्तराचें काम केलेल्या गृहस्थांनां मी सुद्दाम विचारलें, कीं, ‘महाराजांच्या सावलीचा विटाळ मी धरीत नाही असें गांवांत उघडपणें सांगण्यास तुम्ही तयार व्हाल काय ?’ या प्रश्नाचें उत्तर त्यांनीं नकारार्थीच दिलें.”

केवढे आमचें विचारदौर्बल्य ! मिशनरीलोक अंत्यजोद्धाराचें काम करूं लागल्यास शंभर वर्षे झालीं, पण सातआठ वर्षांच्या आधीं या आमच्या बांधवांकडे लक्ष्य देऊन त्यांच्यासाठीं कांहीं करण्याला कोणा कर्त्या मनुष्याला बुद्धि झाली नाही, हें आमच्या घोर निद्रेचें लक्षण समजावयाचें नव्हे, तर काय ? माझे यावांचून काय अडलें आहे, असें ह्मणून प्रत्येकानें नामावेगळें रहाण्याचा प्रयत्न करावा, यापेक्षां आमच्या कर्तव्यपराङ्मुखतेची आणखी साक्ष कोणती पाहिजे ? मनाला निर्दोष वाटणारी गोष्ट जनतेच्या बागुलबोवाला भिऊन तुम्ही आपल्या अंतःकरणांत किती दिवस लपवून ठेवणार ? हें आमचें करणें



## कांहीं किरकोळ गोष्टी.

निखालस आत्मघाताचें आहे. हिंदुस्तानांतील एकषष्टांश प्रजेला आझी दूरदूर वागवीत आहों, व परधर्मीलोक त्यांनां जवळ करीत आहेत. याचा परिणाम जो व्हावयाचा तोच होत आहे. या वर्गांतील पुष्कळ माणसांनीं धर्मान्तर केलें आहे, व पुष्कळ करीत आहेत, आणि डोळ्यांवर कातडें ओढून हें सर्व आझी पहात आहों ! या प्रश्नासंबंधानें आपलें प्रामाणिक मत स्पष्टपणें जाहीर करणें हें सुशिक्षितांचें पवित्र कर्तव्य आहे. अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या संभावित गृहस्थांशीं पंक्ति-व्यवहार करण्यालासुद्धां हरकत नाही, असें माझे स्पष्ट मत आहे.

## प्रकरण सदुसष्टावै.

### धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.

पूर्वाच्या काळांत स्वतंत्रपणें विचार करणारी मनुष्ये फारच थोडीं असत. त्या थोड्यांनीं विचार करावा, आणि बाकीच्या सर्वांनीं परंपरेनें प्राप्त झालेल्या त्या विचारांचें अंधश्रद्धेनें ग्रहण करावें, असा प्रकार चालत असे. जुन्या आचारविचारांवर श्रद्धा ठेवून त्यांप्रमाणें वागणारे सर्वच लोक अंधश्रद्धेच्या कक्षेंत येतात, असें माझे ह्मणणें नाहीं. नव्या-जुन्याचें शक्त्यनुसार परीक्षण करून विचारपूर्वक जुन्याचें ग्रहण करणारे अंधश्रद्धेच्या कक्षेंत येत नाहींत. अलीकडल्या काळांत स्वतः विचार करणाऱांची संख्या फार वाढली आहे, व कोणत्याहि विचारांचें ग्रहण करतांना ते केवळ अंधश्रद्धेनें न करतां युक्तिवादाला व अनुभवाला पटण्यासारखे ते आहेत कीं नाहींत, हा विचार करणारे लोक अगदीं सामान्य जनांतसुद्धां उत्पन्न होत आहेत. याचा साहजिक परिणाम असा होत आहे, कीं, जुन्या काळचे धर्मविचार व समजुती यांवरून लोकांची श्रद्धा उडत आहे. जगांतल्या प्रगतिपर सर्व राष्ट्रांत हा प्रकार घडून येत आहे, व तीच लाट पाश्चात्य विद्येबरोबर जोरानें हिंदुस्तानांत आली आहे. सर्व प्रकारचीं मते आणि समजुती चिकित्सक बुद्धीच्या कसोटीला लावण्याची सामान्य मनुष्यांतसुद्धां जी प्रवृत्ति होत आहे, तीमुळे धर्मविचारांत होत जाणारा फेरफार राष्ट्राची व धर्माची अवनति करणारा आहे, असें पुष्कळांनां वाटते. परंतु मला हा फेरफार राष्ट्रोन्नतिकारक वाटतो. कांहींएक विचार न करितां परंपरेनें प्राप्त झालेल्या समजुतींनां चिकटून राहणें हें, त्या समजुती बरोबर आहेत असें श्रद्धेनें चाललें तरी देखील मनुष्याची

धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.

अवनति करणारें आहे, व विचार करून जुन्यानव्या मतां-  
तून निवड करतांना मनुष्यानें चुकी केली, व असत्य  
मतांचें ग्रहण केलें, तथापि तें त्याच्या उन्नतीच्या मार्गांतलें  
आहे, अशी माझी समजूत आहे. मनुष्यानें जबाबदारी ओळखून  
प्रामाणिकपणें विचार करावा, व सत्य वाटणाऱ्या मतांचें  
ग्रहण करून जेथें संशय वाटल तेथें कोणतेंच ठाम मत  
बनुं न देणें हें श्रेयस्कर आहे.

धर्म, तत्त्वज्ञान, नीति आणि इतर सामाजिक निर्वंध या सर्वांचीच  
खिचडी धर्माच्या रूढ कल्पनेंत झालेली आहे. या वेगवेगळ्या गोष्टींची  
फारखत होणें फार जरूर आहे, असें मला वाटतें. सनातन सत्य कोणते,  
तें शोधून काढण्याचे मार्ग कोणते, ईश्वर आहे कीं नाहीं, असल्यास  
त्याचा आपला संबंध काय, व त्याच्यासंबंधानें आपलें कर्तव्य काय,  
वगैरे गोष्टींचा स्वतंत्रपणें विचार करण्याला प्रत्येक व्यक्तीला मोकळीक  
असली पाहिजे. आजपर्यंत समाजाचा-अर्थात् समाजांतील  
रूढ मतांचा व्यक्तींवर फार दाब असल्यामुळे स्वतंत्र  
विचारांची वाढ अगदीं खुंटून गेलेली होती. अलीकडे  
हा दाब कमी होत जाऊन स्वतंत्र विचारांनां अवकाश मिळत आहे,  
ही आनंदाची गोष्ट आहे. लोकमतांत हा जो बदल होत चालला आहे,  
त्यामुळे कांहीं व्यक्तींच्या उद्दामपणाला वाव मिळून क्वचित् प्रसंगीं  
स्वतंत्रपणाच्या नांवाखालीं खैर अत्याचारांनां सवड मिळत आहे,  
ही गोष्ट खरी; परंतु स्वतंत्र विचारांचा कोंडमारा होण्यापेक्षां या बाजूनें  
होणारें नुकसान पुरवले. मनुष्यांनीं प्रामाणिकपणानें व सद्बुद्धीनें अनेक  
बाजूंनीं विचार करून आपल्या आचरणाचा मार्ग ठरवावा, व तो अम-  
लांत आणण्याला त्यांनां समाजानें हरकत करूं नये; असें झाल्याशिवाय  
समाजाच्या अंगी जीवंतपणा यावयाचा नाहीं. आपल्या राष्ट्रांत प्राचीन

## आत्मवृत्त.

काळीं होऊन गेलेल्या सत्पुरुषांविषयी व सद्ग्रंथांविषयी आपणांमध्ये पूज्यवृद्धि व आदर पाहिजे, ही गोष्ट खरी; तरी 'न निर्दोषं न निर्गुणम्' हे न विसरतां परिस्थितीचा विचार करून व दिवसेंदिवस मनुष्यजातीची जी प्रगति होत आहे ती लक्ष्यांत घेऊन सत्याच्या बळकट आधारावर आपले विचार उभारले पाहिजेत. जुने जशाचे तसे संभाळून ठेवण्यांत शहाणपणा नाही. जुन्यानव्यांचा एकजीव होऊन जुन्यांतून नवे उत्क्रांत होणे, हीच जुन्याची खरी वाढ होय.

स्वतंत्र विचार न करितां आपोआप बनलेल्या पापपुण्याविषयींच्या व ईश्वराविषयींच्या माझ्या कल्पना जसजसा स्वतंत्र विचारांचा उदय होऊं लागला, तसतशा लयाला जाऊं लागल्या. माझे मित्र नरहरपंत यांचा सहवास झाल्यापासून या विषयांवर आम्ही वारंवार बोलत असूं. इर्वट स्पेन्सर यांच्या ग्रंथांवर नरहरपंतांची फार भक्ति बसली, व माझ्या विचारांना तीच दिशा लागली. ईश्वरप्रणीत असं कोणतेंहि धर्मपुस्तक नाही, व ईश्वराचा अवतार असा कोणताहि पुरुष झाला नाही, असा माझ्या मनाचा कल झाला, व अजूनहि तो तसाच आहे. ईश्वरप्रणीत मानलेल्या व इतरहि ग्रंथांतून जें चांगलें असेल तें ग्राह्य मानावें, व जगांत जे सत्पुरुष होऊन गेले ते वंश व अनुकरणीय मानावे; अशी मनाची प्रवृत्ति होते, पण परमेश्वराशी त्यांचा इतका निकट संबंध लावणें मनाला पटत नाही. परमेश्वराची पूजाअर्चा, प्रार्थना, भजन, जपजाप्य वगैरे गोष्टीकडे माझे मन कधीहि वळलें नाही. साधुसंतांच्या ग्रंथांतील नीति, वैराग्य, परोपकार वगैरेसंबंधाच्या प्रासादिक लेखांनीं माझ्या मनोवृत्ति उचंबळूं शकतात, व भक्तीच्या मनोवृत्तीनें कांहीं मनुष्ये जशीं ईश्वरभजनांत तल्लीन होऊन जातात, त्याप्रमाणें मी कधीं कधीं असलीं पद्ये पुनःपुनः घोकून झणण्यांत अगर त्यांतील विचारांचें मनन करण्यांत गहन जातो.

धमे व तत्त्वज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.

सद्वृत्ति मनांत ठरण्याला सत्पुरुषांच्या वाणींतून निघालेल्या प्रासा-  
दिक पंक्ति फार उपयोगी पडतात. पुढील पंक्ति माझ्या विशेष आव-  
डीच्या आहेत.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।  
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥  
मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः ।  
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥  
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यम् ।  
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥  
सर्वे भवन्तु सुखिनो । सर्वे सन्तु निरामयाः ॥  
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चिद्दुःखभागभवेत् ॥  
तुका ह्मणे तोचि संत । सोशी जगाचे आघात ॥  
निश्चयाचें बळ । तुका ह्मणे तेंची फळ ॥

मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ।

मना बोलणें नित्य सोशीत जावें ॥

स्वयें सर्वदा नम्रवाचे वदावें ।

मना सर्व लोकांस रे नीववावें ॥

मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें ।

परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥

मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे ।

अकस्मात् तोही पुढें जात आहे ॥

जे का रंजले गांजले । त्यांसि ह्मणे जो आपुले ॥

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंची जाणावा ॥

## आत्मवृत्त.

बोले तैसा चाले । त्याचीं वंदीन पाउलें ।

त्याचें झाडीन अंगण । त्याचा दास ह्यणवीन ॥

भगवन्तीं घडे जेणें अंतराय । होका बापमाय त्यजावी ते ॥

सदासर्वदा योग तूझा घडावा । तुझे कारणीं देह माझा पडावा ॥

असे हो जया अंतरीं भाव जैसा । वसे हो तया अंतरीं देव तैसा ॥

परस्परविरोधी अनेक गोष्टी पुढें आल्या असतां, तर्कशास्त्राची कसोटी लावून सत्यासत्य, न्यायान्याय यांचा निर्णय करण्यास लागणारा विचारांचा जोम व बुद्धीची तीव्रता यांचा मजमध्ये अभाव असल्यामुळें पुष्कळ तात्त्विक व व्यावहारिक गोष्टीतहि मनाचा कोणताहि निश्चय न करितां मी आपलें मन मध्यस्थ राहूं देतो. आपल्या अनुभवाला येतील व मनाला पटतील तेवढ्या थोड्याशा गोष्टींविषयीं मनाचे ग्रह करून ते आचरणांत आणावयाचे व इतर गोष्टींविषयीं कायमचे ग्रह होऊं यावयाचे नाहींत, याविषयीं माझा यत्न असतो.

गहन प्रश्नांची उत्तरे समाधानकारक मिळालीं नाहींत-अर्थात् त्यांविषयींचीं कायमचीं मते बनलेलीं नसलीं, तरी मनुष्यानें आपणाला समजूं लागण्याबरोबर आपल्या आचरणाचा मार्ग आंखला पाहिजे. आधीं मी या प्रश्नांचा निकाल लावीन आणि मग आपल्या आचरणाचा मार्ग ठरवीन, असें ह्यणून चालावयाचें नाहीं. मनुष्यानें जर बुद्धिपुरःसर आपल्या आचरणाचा मार्ग आंखला नाहीं, तर यद्दृच्छेनें त्याचें आचरण कसे तरी होत राहील, व त्याला नकळत त्याच्या आचरणाचे मार्ग ठरून जातील. बहुतेक मनुष्यांची अशीच स्थिति होत असते, व तीं आपल्या आचरणात वळण लावण्याचा यत्न करीत नाहींत. आचरणाला दिशा लावण्याचा मुळीं प्रयत्नच न करणें वेगळें, आणि तसा प्रयत्न करीत असतां आगं

धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयी कांहीं विचार...

तुमक कारणांनीं अगर मनोविकारांच्या तावडींत सांपडल्यामुळे आपल्या हातून चुका घडणें, हें वेगळें. मनुष्य आस्तिक असो अगर नास्तिक असो, आपलें या जगांतील जीवित ही एक अमोलिक चीज आहे, व तिचा उपयोग फार दूरदर्शीपणानें व शहाणपणानें केला पाहिजे. अशी जाणीव उत्पन्न होऊन आपल्या आचरणाला दिशा लावण्याचा प्रयत्न मनुष्य करूं लागला ह्मणजे त्याला नवजीवन प्राप्त झालें, असें मी समजतां. ही बुद्धि उत्पन्न होणें हा मनुष्याच्या प्रगतीचा पाया आहे. मग जसजसें मनुष्य आत्मनिरीक्षण व आत्मसंशोधन करूं लागेल, तसतसा त्याचा आत्मोन्नतीचा मार्ग अधिकाधिक सुलभ होत जाईल. ईश्वराचें अस्तित्व, आत्म्याचें अमरत्व, पुनर्जन्म, मनुष्याला अतींद्रिय ज्ञान प्राप्त होण्याची शक्यता वगैरे गहन विषयांवर विचार करून पक्ष-प्रतिपक्ष करणें, व प्रतिपक्षाला चीत करून टाकणारे युक्तिवाद शोधीत वसणें हीं तीव्रबुद्धीच्या महान् तत्त्वज्ञांचीं कामें होत. सामान्य तरुणांनीं असल्या विषयांकडे लक्ष्य देऊन आपल्या वर्तनाला आळा घालण्याचें जें महत्त्वाचें कर्तव्य त्याकडे दुर्लक्ष्य करणें यासारखा दुसरा अविचार नाही, असें मला वाटतें. या प्रश्नांचा समाधानकारक निर्णय ठरणें फार कठिण आहे. हे प्रश्न अत्यंत कठिण आहेत; पण त्यांबद्दल सामान्य मनुष्याचे देखील परंपरेनें प्राप्त झालेले अगर वाचलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींवरून सहज बनलेले मनाचे कल असतात. ते हळुहळू पक्क होण्यासाठीं तसेच ठेवून देऊन वर्तनाला बुद्धिपुरःसर दिशा लावण्याचें काम तरुणानें प्रथम हातीं घेतलें पाहिजे.

आपलें व आपल्या कुटुंबाचें कल्याण करण्याचे विचार प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत जरूर आले पाहिजेत व त्यांनां अनुलक्षून त्यानें घडपडहि

## आत्मवृत्त.

केली पाहिजे. हें मनुष्याचें पहिलें कर्तव्य आहे व हें ज्याच्या हातून होत नसेल तो मनुष्याच्या वरच्या पायरीला तरी पोहोचला असला पाहिजे, अगर मनुष्य या पदवीला नालायक समजला पाहिजे. हें जरी खरें तरी ज्यांत ऐहिक अगर पारलौकिक स्वार्थापलीकडे कांहींहि नाही असे विचारच मनुष्य जन्मभर करीत राहिला, तर त्याच्या मनाला समाधान मिळणार नाही. मीं काय केलें असतां माझ्या जन्माचें सार्थक्य होईल, हा विचार मनुष्याच्या श्रेष्ठ मनोवृत्तीचा दर्शक आहे. हा विचार केव्हांना केव्हां तरी मनुष्याच्या अंतःकरणांत उद्भवतोच. स्वतःच्या कल्याणासाठीं झटत असतां दुसऱ्यांच्याहि कल्याणाची काळजी बाळगून त्यासाठीं धडपड केली असतां माझ्या जन्माचें सार्थक्य होईल, असें या प्रश्नाचें उत्तर पुष्कळांच्या मनांत आलें आहे व तें आचरणांत आणण्याचा त्यांनीं यत्न केला आहे. केवळ स्वार्थापलीकडे ज्यांची नजर कधीं गेली नसेल, असे मनुष्य कितीहि धार्मिक दिसत असले तरी ते खरे धार्मिक नव्हत. आत्मोन्नतीसाठीं तळमळ उत्पन्न होणें हें मनुष्यपणाचें पहिलें चिन्ह होय, व परोन्नतीच्या द्वारे आत्मोन्नति साधण्यासाठीं धडपडणें ही त्याच्यावरची पायरी होय. या उभय विचारांचें आणि आचारांचें संमेलन ज्याच्या जीवितांत योग्य प्रमाणानें झालें, त्यानें जन्माचें सार्थक्य केलें, असें झणण्यास हरकत नाही. आत्मोन्नतीचे व परोन्नतीचे विचार मनांत येऊं लागले व त्यांसाठीं आपण धडपड करूं लागलों झणजे ती साधतेच असें नाही. जी आपणाला आत्मोन्नति अगर परोन्नति बाटेल ती खरोखरच तशी असेल कीं नाही हें समजणें कठिण आहे. तथापि प्रामाणिकपणानें यत्न करणें हें मनुष्याच्या हातचें आहे व तें त्यानें केलें, कीं तो आपल्या कर्तव्याला जागला, असें झणावयाला हरकत नाही. स्वतःला



धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.

योग्य मार्ग सांपडणें कठिण आहे; पण तो सांपडला असें गृहीत धरलें तरी तो दुसऱ्यांनां शिकवणें महादुर्घट आहे. बुद्ध, कृष्ण, ख्रिस्त अशा अग्रतारी मानलेल्या पुरुषांच्या हातून सुद्धां बहुजनसमाजाला मार्ग दाखविण्याचें कार्य तडीला गेलें नाहीं; मग सामान्य मानवांची काय कथा ! असें आहे तरी कोणी निराश होण्याचें कारण नाहीं. टिटवीनें ज्याप्रमाणें आपल्या चोंचोंतून थेंबथेंब पाणी बाहेर आणून टाकून समुद्र आटविण्याचा यत्न केला, त्याप्रमाणेंच आपला यत्न आहे अशी खूणगांठ बांधली ह्मणजे निराश होण्याचें कारण राहणार नाहीं. बहुजन समाजाच्या उन्नतीचें कार्य जें हातीं घ्यावयाचें, त्याचा उपयोग स्वोन्नतीच्या साठीं फार होत असतो. फलावर आसक्ति न ठेवतां सामान्य मनुष्य देखील जर अशा कामाला लागेल, तर त्याचा आत्मोन्नतीचा मार्ग फार सुकर होईल.

अमुक एक धर्माच्या अगर मताच्या लोकांतच चांगलीं माणसें निपजतात, असें नाहीं. सर्व प्रकारच्या आस्तिक व नास्तिक मतांच्या अनुयायांमधून सत्पुरुष निर्माण झाले आहेत. यावरून असें दिसून येईल, कीं, मन थोर होण्यास अमुक एक मताचा अंगीकार अवश्य आहे, असें नाहीं. आपल्या आटोक्यांतील अनेक गोष्टींचा विचार करून मनुष्यानें प्रामाणिकपणानें आपलें मत ठरवावें. मनुष्याची किंमत त्याच्या मतावर नाहीं. ती त्याच्या आचरणावर आहे. गहन विषयांवरील मते मनुष्यांच्या सद्विचारांच्या व सत्कृतींच्या आड येत नाहींत, आणि ह्मणूनच सर्व मतांच्या लोकांत थोर पुरुष आढळून येतात.

कोणतेहि धर्मपुस्तक ईश्वरप्रणीत नाहीं व कोणतीहि व्यक्ति ईश्वरी अवतार नाहीं, असें जे मानतात, ते आपल्या राष्ट्रांतील बहुमोल धर्म-

## आत्मवृत्त.

ग्रंथांचा अगर अवतारी ह्मणून मानलेल्या पुरुषांचा अनादर करतात, असे ह्मणणे योग्य होणार नाही. आईबापांच्या मतांशीं आपलीं मते सर्वथैव जुळत नाहीत, यासाठीं कांहीं गोष्टींत त्यांच्या इच्छेप्रमाणें न वागणारा मुलगा आईबापांशीं प्रेमानें व पूज्य बुद्धीनें वागूं शकेल; त्याचप्रमाणें वरील मते धारण करणारा मनुष्यहि आपल्या राष्ट्रांतील उत्कृष्ट ग्रंथ, थोर विभूति आणि त्यांनीं घालून दिलेल्या परंपरा यांविषयीं आदर व पूज्यबुद्धि वाळगूं शकेल. त्याचें ह्मणणे एवढेंच असणार, कीं, देशकालाला अनुसरून पूर्वपरंपरेंत क्रमाक्रमानें बदल होत गेला पाहिजे. राष्ट्रीय ग्रंथ, राष्ट्रीय पुरुष आणि राष्ट्रीय परंपरा हीं सर्व राष्ट्राचें जीवन होत; पण पाणी जसे नेहमीं वाहतें राहून शुद्ध राखण्याची खबरदारी घ्यावी लागते, त्याचप्रमाणें राष्ट्रीय आचारविचारांनां चालन देऊन ते देशकालांशीं जुळतील असे करावे लागतात. पाण्याला उपसा नाहीसा झाला ह्मणजे जी त्याची स्थिति होते, तीच आपल्या राष्ट्रीय ह्मटल्या जाणाऱ्या आचारविचारांची स्थिति झालेली होती व अजून आहे. प्राचीनकाळच्या आचारविचारांच्या परंपरेंत जें श्रेष्ठ व रक्षणीय आहे तें राखलें पाहिजे, व बाकीचें हळुहळू बदलीत गेलें पाहिजे. आमच्या परंपरेविषयीं व आमच्या पूज्य धर्मग्रंथांविषयीं मजमध्ये किती आदर आहे, हें पुनर्विवाहानंतरचें माझे वर्तन व आश्रम चालविण्याचें धोरण यांवरून दिसून येईल.

पाश्चात्य शिक्षणानें उद्भवलेल्या विचारांनीं अंधश्रद्धा नाहीशीं होऊन प्रत्येक गोष्टीला विचाराची कसोटी लावण्याची संवय झाल्यानंतर आपणाला समजतील व पटतील अशीं सत्पुरुषांच्या तोंडचीं वचनें वाचावीं व त्यांचें मनन करावें, आणि अल्पांशानें सद्विचार कृतींत उतरविण्याचा यत्न करावा, एवढेंच माझे धर्माचरण बनलें. धार्मिक व

## धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.

तात्त्विक ग्रंथांचें माझे वाचन अगदींच थोडें झालें. याचें कारण मला वाचण्याला फुरसत थोडी मिळाली ही एक गोष्ट, व माझ्या वाचनाची गति अगदीं मंद आहे, ही दुसरी. सुमारे दहा वर्षांपूर्वी भगवद्गीतेकडे माझे लक्ष्य लागलें. तींतील कांहीं विचारांनीं माझ्या मनाला चटका लावून सोडला. 'In Tune with the Infinite' हें पुस्तक माझे मित्र नरहरपंत यांनीं माझ्या नजरेला आणून दिलें. हें मूळ पुस्तक व त्याचें त्यांनीं केलेलें 'अनंताशीं साधर्म्य' हें भाषांतर मीं अनेक वेळां वाचलें. हें मला फार आवडलें. अलनची लहानमोठी तसल्याच विचारांचीं पांचसहा पुस्तकें एका गृहस्थांनीं पाठविलीं, तीं मीं मोठ्या प्रेमानें वाचलीं. मिसेस् विसांट यांचें आत्मचरित्र व वावू केशवचंद्र सेन यांचें चरित्र यांच्या वाचनानेहि मजवर वराच परिणाम झाला. स्वामी रामतीर्थ यांच्या व्याख्यानांचें मराठी पुस्तक मला फार आवडलें, व त्या व्याख्यानांचे तीनहि व्हॉल्यूम मीं मुद्दाम आणून वाचले. स्वामी विवेकानंदांचे समग्र ग्रंथांचे पांच व्हॉल्यूमहि मीं वाचण्याचा यत्न केला. या दोघांच्याहि ग्रंथांतील न समजण्यासारखे गहन भाग सोडून देणें भाग पडलें. रॅशनॅलिस्टिक प्रेस असोशिएनचीं कांहीं पुस्तकें व इंगरसोल आणि इमर्सन यांचे कांहीं निबंध मीं अलीकडे वाचले आणि माझे मित्र राजश्री गाडगीळ यांच्या सहवासानें थिऑसॉफिक मंडळीनें प्रसिद्ध केलेलीं दोनतीन लहान पुस्तकें वाचलीं. एवढेंच काय तें माझे वाचन. या सर्व संस्कारांच्या समवायानें ईश्वरविषयक विचारांसंबंधानें माझ्या मनाचा हल्लोचा कल, साधुसंतांचा सर्वाभूती भगवद्भाव, वेदांत्यांचें अद्वैत, व भौतिकशास्त्रपारंगतांचें सर्वैक्य (मोनिझम) यांकडे आहे. या तीन विचारप्रवाहांच्या संगमांत सत्य असावेंसें वाटतें. सद्भावनेनें चालविलेल्या सर्व पंथांत व तेसद्बुद्धीनें चालविणाऱ्या सर्व व्यक्तींत सत्याचा व चांगुलपणाचा पुष्कळ अंश आहे, अशी माझी समजूत आहे,

## आत्मवृत्त.

व या सर्वाविषयी मला सहानुभूति वाटत असून यांजकडे दोषदृष्टीने न पाहतां गुणग्राहकतेच्या दृष्टीने पहावे, असें मला वाटते. आपल्या राष्ट्राला नवजीवन प्राप्त होत आहे. अशा वेळीं स्वतंत्र विचारांना वाव देऊन एकमेकांच्या धर्मविचारांकडे उदार वृत्तीने व थोर मनाने पाहण्यांतच सर्वांचे कल्याण आहे, असा माझा समज आहे.

परमेश्वर सृष्टीहून वेगळा नसून तो भूतमात्रांत प्रादुर्भूत झालेला आहे. ईश्वराची प्रार्थना करून त्याला आळविणे हे माझे ध्येय नसून ईश्वरस्वरूपांत लीन होणे, हे माझे ध्येय आहे. आत्मविकास करितकरीत सर्वात्मभावापर्यंत मजल पोहोचविणे, हे वरील ध्येय साध्य करून घेण्याचे साधन आहे. हा मार्ग अत्यंत बिकट आहे, हे अस्मिधारा व्रत आहे, हे मी जाणून आहे. पण लक्ष योजने दूर अशा या ध्येयाकडे एक पाऊल पडले तरी मनाला थोडेसे समाधान होतें. असले समाधान दुसऱ्या कशानेहि होत नाही. असले विचार मनांत ठसण्यासाठी व कोट्यंशाने तरी ते कृतींत उतरावे यासाठी भगवद्गीतेतील कांहीं वाक्ये मी आदर्शरूप ठरविली आहेत. अर्थात् आकाशावर नेम धर ह्मणजे झाडाच्या शेज्यापर्यंत तरी निशाण मारतां येईल, या ह्मणीप्रमाणे हा आदर्श आहे. या आदर्शरूप पंक्तीपैकी कांहीं येथे देतोः—

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।  
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ।  
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।  
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।  
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो..... ॥

धर्म व तस्यज्ञान यांविषयीं कांहीं विचार.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी..... ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ।

तुल्यनिंदाभ्युत्तिमौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिः ..... ॥

माझ्यासारख्या मनुष्यानें असलें ध्येय आपणापुढे ठेवणें आणि त्याच्यासाठी धडपड करणें हें मुलानें चंद्राला पकडण्यासाठी उडी मारण्याइतकें हास्यास्पद आहे, हें मी जाणून आहे. तथापि याहून कमी प्रतीच्या आदर्शानें मनाचें समाधान होत नाहीं, याला माझा नाइलाज आहे. यांतलें मला कांहीं साधत नाहीं हें क्षणोक्षणीं माझ्या प्रत्ययाला येतें, तरी तें साधण्यासाठी थोडा तरी बुद्धिपुरःसर यत्न करावा, असें मात्र बरेच वर्षांपासून मला वाटत आलें आहे. धर्मराजाला अजात-शत्रु हें नांव आहे. असें भाग्य या जगांत लाघणें दुर्दैवच दिसतें. धर्म-राजासंबंधानें तरी तें कितपत खरें असेल कोण जाणे ! केवढाहि साधु असला, तरी भर्तृहरीची उक्ति “ मृगमीनसज्जनानां तृणजल-संतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारण-वैरिणो जगति ” त्याला लागू पडावयाचीच. आपणाला कोणी शत्रु उत्पन्न होऊं द्यावयाचा नाहीं हें करणें जसें अशक्य कोटोंतलें आहे, तसें आपण कोणाचें शत्रुत्व करावयाचें नाहीं हें करणें नाहीं. अर्थात् तुलनेच्या दृष्टीनें दुसरें पहिल्यापेक्षां सोपें इतकेंच; परंतु दुसरेंहि अत्यंत कठिण आहे. मनोवृत्ति प्रक्षुब्ध झाल्यावर दुसऱ्याच्या संब-ंधानें द्वेषाच्या अगर त्रैराच्या कल्पना मनांत आल्यावांचून

## आत्मवृत्त.

राहत नाही. पण ती वेळ निघून गेल्यानंतर जेव्हां आपण एकान्तांत शांत मनाच्या स्थितींत असतो, तेव्हां ज्यांविषयी अशा कल्पना मनांत आल्या त्यांच्याविषयीच प्रेमाचे विचार मनांत आणणें, त्यांचें कल्याण व्हावें असें चिंतणें प्रथमदर्शनीं वाटतें तितकें कठिण नाही. ज्यांच्या अंतःकरणांत आपणाविषयी बरी भावना नसण्याचा आपल्याला संशय येत असेल, त्यांच्याविषयी एकान्तांत शुभविचार घोळविणें हें अभ्यासानें मनुष्याला शक्य आहे, हें मी अत्यल्प खानुभवावरून झगूं शकतो. असे प्रयत्न आत्मोन्नतिकर आहेत, अशी माझी समजूत झालेली आहे. यामुळे माझ्या आचरणांत दृश्य फरक पडला आहे, असें मला वाटत नाही. कारण प्रसंग आला झणजे मनोवृत्ति क्षुब्ध होऊन त्यांचे परिणाम व्हावयाचे ते होतातच. तथापि वरील प्रयत्न, दुष्ट मनोवृत्तींचा पगडा मनावर फार वेळ राहूं देत नाहींत. कांहीं असो. वरील ध्येयापासून आपण कितीहि दूर असलों, तरी त्यांच्यासाठीच तळमळ लागावी, व त्या बाजूनें अत्यल्प तरी बुद्धिपुरःसर यत्न व्हावा झणजे माझ्या जन्माचे सार्थक्य होईल, असें मला वाटतें.

हा माझा धर्म, हीच माझी नीति, हेंच माझें तत्त्वज्ञान. हें अल्प अंशानें तरी आपल्या अंगीं मुरावें झणून माझी तळमळ व धडपड. यापलीकडील गोष्टी मला कळत नाहींत. त्यांविषयी कोणताहि पूर्वग्रह होऊं न देतां त्या कळण्याविषयी उन्मुख राहून आपणामध्ये त्या उत्क्रान्त होतपर्यंत उतावीळपणें त्यांच्या पाठीला न लागतां स्वस्थपणें दृष्टीपुढला मार्ग क्रमांत राहण्याचें धर्माचरण मजकडून देहावसानापर्यंत होवो, एवढीच माझी इच्छा आहे.

## प्रकरण अडसष्टावें.

### उपसंहार.

म्हणजे कहाणी पुरी झाली. लहानसें प्रारब्धकर्म कसें बसें तरी शेवटाला गेलें. आतां हें विश्वात्म्याला अर्पण करून समारोप करावयाचा आहे. भौतिकसृष्टीतील लहानसें राज्य आणि मानससृष्टीतील त्याचा विस्तार यांचा योग्य प्रमाणानें होणारा मिलाफ अत्यंत आनंदादायी असतो. याच्यासारखें सुख संसारी मनुष्याला दुसरें नाहीं. प्रत्यक्ष अनुभविल्या जाणाऱ्या सुखापेक्षां भावी सुखांतच मनुष्य अधिक दंग होऊन जातो. मनुष्याचा सर्व उत्साह पुढील यशाच्या आशेवर-मनो-राज्यावर-अवलंबून असतो. या उत्साहदायी मनोराज्यांत संचार करून क्षणभर कल्पनासृष्टींत उड्डाण करण्याची परवानगी घेतों.

हिंमण्याच्या माळावर चाललेल्या स्त्रियांच्या हायस्कुलाची गणना उत्कृष्ट हायस्कुलांत होऊन ती एक नमुनेदार शाळा बनली पाहिजे. म्याट्रिक्युलेशनचा अभ्यासक्रम पुरा होण्यापूर्वी विवाहित स्थितींत पडूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांसाठीं वेगळ्या ऐच्छिक अभ्यासक्रमाची सोय याच शाळेंत झाली पाहिजे. या अभ्यासक्रमांत गणितविषय व इतिहास-भूगोल यांच्या विशेष ज्ञानाला रजा देऊन, पाकशास्त्र, बालसंगोपन, गृहव्यवस्था, आरोग्यशास्त्र, प्रसूतिशास्त्र, आजान्यांची शुश्रूषा, शारीर-शास्त्र वगैरे विषयांच्या थोड्याशा माहितीचा समावेश केला पाहिजे. अर्थात् हे विषय सप्रयोग शिकविले पाहिजेत. या शाळेला जोडून एक लहानसें स्त्रियांचें इस्पितळ असल्यावांचून हें करितां यावयाचें नाहीं. या इस्पितळांत मिडवाइफ व नर्स यांचा उद्योग करूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांना निवळ मराठीतून पूर्ण शिक्षण मिळण्याची सोय झाली पाहिजे.

## आत्मवृत्त.

शक्य झाल्यास मराठीतून हॉस्पिटल असिस्टंटच्या वर्गाइतकें शिक-  
विण्याची सोय व्हावी. मराठी शाळांसाठी शिक्षकिणी तयार करण्या-  
करितां या शाळेला जोडून छियांचें ट्रेनिंग कॉलेज निघालें पाहिजे. इतक्या  
सगळ्या सोयीं होऊन पांचचारशें छियांच्या शिक्षणाची उत्कृष्ट व्यवस्था  
झाल्यानंतर किंवा साधल्यास त्यापूर्वीहि महाराष्ट्रासाठीं छियांची युनि-  
व्हर्सिटी स्थापन करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. ही युनिव्हर्सिटी  
इल्लींच्या युनिव्हर्सिटीयांप्रमाणें आंग्ल-भाषा-प्रधान नसावा. स्वभाषेला  
प्रथम स्थान मिळून इंग्रजी भाषेला दुय्यम स्थान दिलें पाहिजे, व सर्व  
विषय स्वभाषेच्याद्वारे शिकविले गेले पाहिजेत. ज्या छियांनां अनुकू-  
लता असेल व ज्यांचेसंबंधानें वेळाचा प्रश्न नसेल त्यांना इल्लींच्या  
युनिव्हर्सिटीयांचा उपयोग जरूर करून घ्यावा. परंतु इतर छियांसाठीं  
कमी वेळांत, कमी श्रमानें व कमी खर्चानें बऱ्याच उच्च दर्जाचें शिक्षण  
मिळण्याची सोय अशा युनिव्हर्सिटीनें केली पाहिजे. अशा प्रकारच्या  
स्वभाषेत शिक्षण देणाऱ्या छियांच्या युनिव्हर्सिटीया स्थापन झाल्या-  
वांचून स्त्रीशिक्षणाचा पाया भक्कम होणें शक्य नाहीं. हिंगण्याच्या  
संस्थांतून जर महाराष्ट्रासाठीं छियांची युनिव्हर्सिटी उत्क्रान्त होईल  
तर मोठी बहार उडेल. या सर्व गोष्टी सिद्धीस जाऊन हें ठिकाण  
सरस्वतीदेवीचें क्रीडास्थान बनलेलें, मूर्तसृष्टींत नाहीं तर नाहीं, पण  
कल्पनासृष्टींत तरी पाहून आनंदसागरांत पोहत रहावें, अशी वेडी इच्छा  
क्षणभर मनावर आपलें साम्राज्य चालविते.

हें कल्पनासृष्टींतलें राज्य जडसृष्टींत मूर्त स्वरूपांत दिसणें अत्यंत  
कठिण तर खरेंच; पण केवळ अशक्य कोटींतलें नव्हे! या कार्याला  
आरंभ झाला तेव्हांची त्याची स्थिति, आणि त्याला इल्लीं प्राप्त झालेलें  
दृश्यस्वरूप यांचा विचार केला असतां वर काढलेलें भावी स्थितीचें  
चित्र अगदींच हास्यास्पद वाटणार नाहीं. गेल्या दहा वर्षांत सर्व



## उपसंहार.

दिशांनी जी आपली प्रगति झाली आहे, ती लक्ष्यांत घेतां वर सूचित केलेली या संस्थेची प्रगति होण्यास पावशतकाचीहि जरूर लागूं नये. मात्र चालकांचा उत्साह आणि लोकांचा विश्वास हीं वाढत गेलीं पाहिजेत. मतभेद हे सर्वत्र असावयाचेच, पण त्यांच्या मुळांशीं व्यक्ति-विषयक भावना नसून राष्ट्रीय भावना असली पाहिजे, झणजे ते असल्या सद्बुद्धीनें चालविलेल्या प्रयत्नांच्या आड येणार नाहींत. हल्लींचा काळ संघशक्तीचा आहे. या राष्ट्रकार्याविषयीं हजारोंहजार देशबांधवांमध्ये प्रेम उत्पन्न झाल्यास व त्याला अल्पप्रमाणानें तरी दृश्य स्वरूप मिळाल्यास एकचसें काय, पण असलीं अनेक स्थळे उत्पन्न होऊन तीं भारतीय राष्ट्रच्या जीवनाचे केंद्र बनतील. अडचण काय ती आम्ही आपल्या घोर निर्दोषून खडबडून जागे होऊन आपल्या कर्तव्या-विषयीं विचार करूं लागण्यासंबंधाची आहे. यासंबंधानेंहि निराश होण्याचें कारण नाहीं. अल्पप्रमाणानें तरी बहुजनसमाजांत जागृति होत आहे व तिचा थोडासा उपयोगहि राष्ट्रीय संस्थांनां होत आहे. हें प्रमाण वाढविण्याचा उद्योग राष्ट्रभक्तांनीं नेटानें चालविला पाहिजे.

माझ्या मनानें पसंत केलेल्या या राष्ट्रीय उद्योगासाठीं माझ्या जीवांत-जीव आहे तोंपर्यंत परमात्म्यानें मला या संस्थांत काम करण्याची बुद्धि व सवड द्यावी, एवढेंच माझें त्याच्याजवळ मागणें आहे. माझ्या कल्पनासृष्टीतील चित्र या जन्मीच जडसृष्टींत पाहण्याचें भाग्य जर मला लाधलें नाहीं, आणि पुनर्जन्माच्या कल्पनेंत जर सत्य असलें, तर या वासनेनें युक्त अशा माझ्या जीवात्म्यानें पुनः नवशरीर धारण करून प्रारब्धकर्म संपूर्ण करावें, व नंतर जड शरीराचा त्याग करून परमात्मस्वरूपां लीन व्हावें, एवढीच माझी इच्छा आहे.

## परिशिष्ट.

[ पुढील बखरीचा आत्मवृत्ताशी संबंध नाहो. परंतु आपल्या गांवाच्या स्थापनेची ही मनोरंजक माहिती आणखी कांहीं वर्षे काळाच्या दाढेंतून वांचवितां आली तर पहावें ह्मणून ही बखर या ठिकाणीं श्रीयुत नारायण विश्वनाथ मंडलिक यांच्या परवानगीनें पुरवणीरूपानें देत आहे. रावसाहेब वि. ना. मंडलिक यांनीं ही बखर उजेडांत आणून ती छापून ठेविली नसती, तर ती अंधारांतच राहून काळाच्या भक्ष्यस्थानीं पडली असती. पन्नास वर्षांपूर्वीं रावसाहेब मंडलिकांनीं छापलेल्या या लहानशा बखरीचीं छोटेखानी पुस्तके त्यांच्या चिरंजीवांनीं जपून ठेविलीं ह्मणून आज त्यांच्या चारदोन प्रती तरी नजरेला पडत आहेत. हा उत्कृष्ट ऐतिहासिक लेख सर्वभक्षक काळाच्या दाढेंतून वांचविण्याचें श्रेय मुंबईच्या पूर्वींच्या टाऊन काँसिलचे अध्यक्ष रा. सा. मंडलिक व हल्लींच्या टाऊन-काँसिलचे अध्यक्ष त्यांचे चिरंजीव यांजकडे आहे. ]

### मुरूड गांवाची हकीकत.

[ सुमारे एक बंद फाटून गेला आहे. ] पाहून चित्तांत आणिलें कीं, एथें ग्रामाची रचना करावी; असें पाहून आसूद ग्रामास आले; तेथें ग्रामस्थांस पुसोन गुहागर एथें उभयतां बराबर शिष्य वैशंपायन असे त्रिवर्ग गुहागरास गेले. तेथें जाऊन तो जागा पदमाकर भट सिध्द पुरुष यास गांवची रचना करावयास नेमून देऊन, आपण व शिष्य असे उभयतां फिरून आसुदास वास्तव्य करून, तेथील रुद्रभूमिकास्थल मागून जंगल मोडावयास काम चालीस लाविलें. जंगल तोडितां तोडितां, गांवाचा मध्यभागीं वडाचा वृक्ष थोर होता तो सिध्द पुरुषाचा विचारें

## आत्मवृत्त.

तोडावा असे चित्तांत आणून, वरावर दहा वीस ब्राह्मण व शिष्य वैशंपायन समागमें घेऊन वडाचा वृक्ष तोडावयास लागले. ते समर्थी घाव घालितां दातार ब्राह्मण मृत पावला. तेव्हां सिधानें चित्तांत पाहिलें तों यामध्ये पिशाच्य बहुत आहे, व वटवृक्षांत कोणी देवता आहे; तेव्हां त्या देवतेची प्रार्थना करून पिशाच्य याचें बंधारण करून ब्राह्मण जीवंत करविला. केल्यानंतर सर्व जंगल मोडून क्षेत्र सिध केले. त्याजवर गंगाधर सिध पुरुष व शिष्य वैशंपायन असे कर्णाटक प्रांती जाऊन गंडकी शिळेची मूर्ति घेऊन आले. त्यासी मुहूर्ती आपणा जवळ ठेऊन एक मुहूर्त गुहागरास पाठविली, व एक मुहूर्त दिव्यांस\* पाठविली. एथील मुहूर्तीची स्थापना करावयाशी प्रारंभ केला तेव्हां वैशंपायन यांज करवी अनुष्ठान स्थापनेचें करऊन देवस्थापना केली. पुढे गांवी वतनदारांची स्थापना करितां, प्रथम वैशंपायन व दातार यांची स्थापना करून वैशंपायन यासी सर्व ग्रामांतील उपाध्येपण दिलें, व दातारांस श्रीचे पूजेचा अधिकार दिला; आपले क्षेत्री गोचारास स्थल नाहीं तेव्हां शैकर वंशीचा जालंदर राजा जालगांवास होता त्याजवळ सिध पुरुष गंगाधर भट जाऊन, आपल्यास स्थळ मागितलें. तेव्हां त्याणें आसुद व फणसू व गिम्हवणें, व करदें या चौहा गांवीची भूमि, त्या लोकांजवळ राज्यानें वतन मागून सिध्यास दिली. यामध्ये कोणाचें सिध्याखेरीज स्वामित्व दुसरियाचें नाहीं. असें करून राजाची आज्ञा घेऊन आपले क्षेत्री आले, आणि चतुःसीमेमध्ये जागजागी पिशाच्य याचा रक्षणाकरितां जागजागी देव देवस्थानें स्थापन केलीं; दक्षिणेस भद्रागिरी पर्वत, उत्तरेस चंद्रागिरी पर्वत, व पूर्वेस आसव नदी, पश्चिमेस समुद्र, चतुःसीमेमध्ये देवब्राह्मणाची दक्षिणेकडून स्थापना करीत चालले नदीचे अलीकडे क्षेत्रपाल स्थापिला. त्याचा पश्चिमेकडून उभा मार्ग

\* हे दिवें बोलीं अशी कथा आहे.

## परिशिष्ट.

केला, आणि मार्गाचे पश्चिमभागी आपणास स्थळ नेमून तेथे आपला शिष्य मानसपुत्र वैशंपायन यासी स्थापिले. त्यासी आपला वडीलपणाचा मानपान, गंध, विडा, व धर्माधिकार दिले. आणि तेथे गडदू स्थापिला; आणि आपले स्थळांत निर्गुंडादेवी गोरक्षणास स्थापिली. आपले उत्तरेस रुद्रभूमीस जावयास मार्ग ठेविला. स्त्रिया सहगमनास जातील, त्यांस बसावयासी स्थळ नेमिले, आणि उभ्या मार्गाचे पूर्वेस श्री लक्ष्मीनारायण स्थापिला, आणि पूजेस भाव्याब्राह्मण स्थापिला. त्यासी स्थळ नेमून संनिध ठेविला. त्याचे पूर्वभागी बहिरवदेव व कालिकादेवी स्थापिली. आणि क्तितीयेक क्षेत्रुपाळ व देव त्याचे संनिध स्थापिले. त्याचे देवळास जावयासी मार्ग ठेविला. रुद्रभूमीचे मार्गाचे उत्तरेस वैशंपायन शिष्य स्थापून सर्व ग्रामाचे व देवळांतील सर्व देवांचे उपाध्येपण दिले. त्याचे उत्तरेस नेना ब्राह्मण या नामेकरून स्थापिला; त्यासी महाजनकीचा अधिकार दिला. त्याचा उत्तरेस बाल ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे पूर्वेस पर्वताकडेस जावयासी मार्ग ठेविला. त्याचे उत्तरेस वरदाक्षायणी नामे करून स्थापिली. तेथून पुढे उभ्या मार्गाचे पश्चिमेस श्रीगंगानारायण यासी स्थापिला; आणि पूजेस परांजप्या ब्राह्मण स्थापिला. त्याचे उत्तरेस जोसी ब्राह्मण स्थापिला. त्याचे उत्तरेस क्षेत्रुपाळ स्थापिला. त्याचे उत्तरेस सुतार ब्राह्मण स्थापिला; त्यास वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस पूर्व पश्चिमेस जावयासी मार्ग ठेविला. त्याचे उत्तरभागी, ग्रामाचे मध्यभागी, प्रथम श्रीची स्थापना केली. श्रीचे पूर्वभागी चोहों देवांची स्थापना केली. त्याचे उत्तरभागी, गोखला ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी पूजेचा अधिकार दिलहा. तेथून उभा मार्ग श्रीमाहादेश्वर याचे देवाल्यास जावयासी केला. त्याचे मध्यभागी क्षेत्रुपाल स्थापिला. त्याचे पूर्वेस श्रीमहारुद्रासंनिध क्षेत्रुपाल स्थापिला. त्याचे पूर्वभागी व पश्चिम

## आत्मवृत्त.

उत्तर भागी जागजागी क्षेत्रपाल स्थापिले. श्रीचे संनिध उत्तर भागी स्वयंभुवा देव वटवृक्षामध्ये होती तिची स्थापना तेथेच केली. श्रीचे संनिध क्षेत्रपाल स्थापिला. शुभा देवीचे संनिध उत्तर भागी दातार ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी पूजेचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस करंदीकर ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी महाजनकीचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस कोपरकर ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस मार्गाचे पूर्वपश्चिम भागी जावयासी रुद्रभूषीस जावयासी मार्ग ठेविला. उभ्या मार्गाचे पूर्वेस श्रीनागलेश्वर स्थापिला. त्याचे संनिध गोडबोला ब्राह्मण स्थापिला. त्यासी पूजेचा अधिकार दिलहा. त्याचे पश्चिमेस चंद्रभराडी देवता स्थापिली. नागलेश्वराचे पूर्वेस क्षेत्रपाल स्थापिला. उभ्या मार्गाचे पश्चिमेस गडदूचा अलीकडे धारप ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस शून्यालयासी स्थळ नेभिलें. त्याचे पूर्वेस आसुद ग्रामास जावयासी मार्ग ठेविला, आणि मार्गावर क्षेत्रपाल स्थापिला. त्याचे पूर्वेस पर्वताचे उत्तरेस नदीसंनिध क्षेत्रपाल स्थापिला. शून्यालयाचा दक्षिणेस गडदू सीमा करून ठेविली. गडदूचे पश्चिमभागी बनामध्ये बनचि या नामें करून देवी स्थापिली. तिचे उत्तरेस नदीपलीकडेस चंद्रागिरीचे खाली समुद्रतीरी सीमादेव स्थापिली; तिचे पूजेस सोनार स्थापिला. याप्रमाणें देव देवस्थानें व आणखी क्षेत्रपाल असे बहुत जागजागां पिशाच्य रक्षणास स्थापिले, आणखी वतनदार जागजागी स्थापिले. आणि वतनदारांचे जुमल्यामध्ये गडदू स्थापिले. आणि चित्तांत पाहिलें तों पुढें यवनी राज्य होईल, याजकरितां गांवाचे उत्तरेस गडदू पलीकडेस शून्यालय बांधिलें. शून्यालयाचे पूर्वेस पश्चिमभागी गडदू पलीकडे यवनास स्थळ ठेविलें, व इतर जातींस गडदू आलीकडेस व पलीकडेस स्थळ ठेविलें. फालगून वद्य ३० पासून कोण रविसीने वतनदारानें चालावें

## परिशिष्ट.

त्याचा तपशीलः—अमावास्येचे दिवशीं श्रीचे एथून वसंतनवरात्रांचें सर्वास गांवांमध्ये [ about 4 letters lost ] ( आमंत्रण ? ) दातारानें करावें. चैत्र शुद्ध १ चे दिवशीं तुऱ्या वाजंत्री याणें मानकरी यांचे व सर्वांचे घोघर वाद्य वाजवावें. श्रीचा देवळांत व शुभादेवीचा देवळांत सडासंमार्जन घालून ग्रामस्थांस बसावयासी दातार याणें घालावें. घातल्यानंतर देवीस प्रातःकाळीं मलस्नान द्यावें. उदकानें श्रीचे द्दारींचा दोणी भरून पाद्य आचमनास ग्रामस्थांस ठेवावें. वैशंपायन उपाध्ये यांहीं प्रातःकाळीं श्रीचे देवळास जावें; गेल्यानंतर दातार याणें वसावयासी द्यावें, आणि पूजा साहित्य घेऊन दातार याणें देवीची पूजा करावयास यावें. आल्यानंतर दातार याणें पूजा करावी, आणि वैशंपायन याणीं पूजा सांगावी, आणि सदैव पुराण सांगावें; आणि ग्रामस्थ श्रीचे देवळीं आल्यानंतर जाचे घरीं मृत्यु पावले असेल त्याचे घरीं दहापांच ग्रामस्थ व महाजन, वर्तक, उपाध्ये, जोशी, व दातार, यांहीं जाऊन त्यासीं बहुमान करून वाजतगाजत श्रीचे देवळीं आणावें; आणि आणिल्यानंतर सर्वांहीं शुभादेवाचा देवळामध्ये वसावें, व वसल्यानंतर जोशी याणीं देवीचे सन्निध उभें राहून पंचांगश्रवण सर्वास करावें, आणि पंचांग श्रीचा देवळांत ठेवावें. ठेविल्यानंतर दातार याणें विडा द्यावा. दिल्यानंतर वैशंपायन यांहीं श्रीचे सन्निध वसोन सिद्ध पुरुषाची परिभाषा आमंत्रणाची आहे ती लिखित वाचावे, आणि ते दिवसी मुरुडी [ स ] सत्पुरुष ब्राह्मण आहे त्यासीं प्रथम लिखित लिहावें. लिखित वाचल्यानंतर दातारानें वैशंपायन यासी गंध, विडे, सेले, द्यावे; दिल्यानंतर हरिकथा करवावी. हरिकथा जाहलियानंतर सर्वास गंध विडे दक्षिणा द्यावी. दिल्यानंतर सर्वांहीं घोघर जावें. सायंकाळीं पुराणास व हरिकथेस ग्रामस्थ गेल्यानंतर दातारानें वसावयासी घालावें, व पुराणास पाटसमई ठेवावी. पुराण व हरिकथा जाहलियावरी गंध विडे

## आत्मवृत्त.

द्यावे. याप्रमाणें तृतीयापर्यंत वर्तणूक करावी. तृतीयेचे दिवशीं सोनार व तुऱ्या वाजंत्री यांहीं सिमादेवीचे चैत्रीचें आमंत्रण गांवामध्ये सर्वास करावें. चतुर्थीचे दिवशीं सर्वांहीं श्रीसिमादेवीस नैवेद्य घेऊन जेवणास जावें. दातार याणें प्रातःकाळीं मुखवास लावावयास सोनारानें दातारा, पासून मागून न्यावा. तेथें जेवणास गेल्या नंतरी मानकरी यांसी नैवेद्य द्यावे. त्याचा तपशीलः—महा [ ज ] न दोन, एकूण नैवेद्य २; वर्तक चार, एकूण नैवेद्य ( ४ ) चार; उपाध्ये धर्माधिकारी दोन, एकूण नैवेद्य दोन; जोशी १ एक, एकूण नैवेद्य; १ [ 2 letters lost ] एक एकूण नैवेद्य एक; दातार एक, एकूण नैवेद्य पांच ५; अधिकारी चोहों देवांचे, एकूण नैवेद्य चार; खरवळा एक, एकूण नैवेद्य १; वतनदार ब्राह्मण यासी परस्पर ग्रामस्थांकडील सोनार याणें नैवेद्य देववावे; व मराठे व इतर जात वतनदार गुरव बहिरीचा एक, एकूण नैवेद्य ५; आसूदाचा गुरव, एकूण नैवेद्य ५; हजाम ५; सालदुलचा वतनदार ५; सुतार ५; सोनू कुंभार ३; गावडा ५; वारीक २; एकूण नैवेद्य ६; तुऱ्या वाजंत्री, ५; शिंपी. ५; परीट, ५; गोंवळा, २; तेली, २; कांसार, १. येणें प्रमाणे सोनारानें नैवेद्य द्यावे. जेवण जाहल्यानंतर जोशी याणें पंचांग सांगावें. लिखितास कागद कारभारी यांहीं वैशंपायन याजपार्शी द्यावे. दिल्यानंतर हरिकथा करवावी. दातारानें गंध विडे वैशंपायन यासी प्रथम द्यावे, व जोशी यासी द्यावे व माहाजन वर्तक यांस द्यावे, व सर्वासही द्यावे. त्यानंतर तुऱ्या वाजंत्री अपार्शी वोवाळणी ग्रामसंमधे इनामतीतून पैका वतनदारानें द्यावा. दिल्यानंतर मुखवास दातार याणें घेऊन त्याचे बरोबर सर्वांहीं वाजत गाजत पश्चिम मार्गानें समुद्र तीरानें यावें. येत्येसमयीं शून्यालया समोर आलें द्वाणजे, वाद्य क्षणमात्र वाजवूं नये. तेथून श्री दुर्गेचा पेठेंत यावें. आल्यानंतर ग्रामस्थ श्रीचे देवळा जवळ असतील, ते व आपण सर्वांहीं परस्पर भेटावें. भेटल्या नंतर

## पारिशिष्ट.

श्रीचा रथ उचलून दातारानें वर चढून रथ पेठेमध्ये ब्राह्मणांहीं आणावा; आणि दातारानें सर्व देवांस धुपारती करावी. केल्या नंतर यथा स्थानें रथ ठेवावा. ठेविल्या नंतर श्रीचे देवळांत जाऊन हरिकथा करावी. गंध विडे यथा अनुक्रमें दातारानें द्यावे. दिल्यानंतर सर्वांहीं घरोघर जावें. रात्रौ वाजंत्री याणें शिद्ध पुरुषाचे स्थळाचे गडदूपासून वाजवीत सर्व मानकरी श्रीचा देवळास घेऊन जावें. सर्व गेलियानंतर, जो कोणी गेला नसेल त्यासी महाजन वर्तकांहीं वारिकास पाठवून बोलावून आणावें. दातार याणें बसावयासी घालून, दिवे लावून ठेवावे. ठेविल्या नंतर पुराण व हरिकथा जाहलियावर यथा अनुक्रमें दातारानें गंध, विडे द्यावे, व सोनारास गंध लावून विडे द्यावे. याप्रमाणें नवरात्र चालावें. जोशी यांहीं नित्य श्रीचे देवळां पंचांग श्रवण करावें. पंचमीचे दिवशीं प्रातःकाळीं श्रीचे व मानकरी याचे घरोघर गुरवानें वाद्य वाजवावें. त्याचा अनुक्रमः—प्रथम श्रीचे आंगण्यामध्ये वाजवावें; ह्यणजे श्रीचें व दाताराचें आंगणें, येक; व इतर देवांसनिध वाजवावें; व मानवरी यांस तेथून नेना महाजन याचे दारीं वाजवावें; तेथून सिद्धाचे स्थळासीं वैशंपायन यांचे दारीं वाजवावें; तेथून बाळवर्तक यांचे दारीं वाजवावें तेथून उपाध्ये यांचे दारीं वाजवावें; तेथून धारप यांचे दारीं वाजवावें, धारपा अगोदर करंदीकर महाजन याचे दारीं वाजवावें; तेथून जोशी याचे दारीं वाजवावें; तेथून सुतार वर्तक याचे दारीं वाजवावें; तेथून कोपरकर वर्तक याचे दारीं वाजवावें; तेथून [ about 3 letters lost ] र; याप्रमाणें प्रातःकाळीं व माध्यान्हकाळीं, व सायंकाळीं कथेस व पुराणास न्यावें; याजप्रमाणें पुराण व हरिकथा जाहलीयाजवर पूर्ववत् यथा अनुक्रमें गंध, विडे, गणेश पूजा द्यावी; याप्रमाणें चालावें. सप्तमीचे दिवशीं दातार याणें श्रीचे येथून केळवणास मानकरी यासी व सेवकांस बोलवावें, आणि केळवण



## आत्मवृत्त.

करावें. त्याचा अनुक्रमः—मानकरी महाजन २, व चाकर पडघणकर २  
 येकूण ४; वर्तक ४, पडघणकर ४, येकूण ८; उपाध्ये वैशंपायन व  
 धर्माधिकारी २, शिष्य २, एकूण ४; हिरा जोशी १, व शिष्य १,  
 ऐकूण २; खरबळा २, व जोर (?) चोहों देवांचे ४. येणेंप्रमाणें  
 मानकरी ब्राह्मण यांस केळवणास बोलवावें, व इतर जातीचे मानकरी  
 बोलवावे. सोनारानें रथ पुतळी भोग सुहूर्त उजळावयास न्यावी.  
 दातारानें त्यास गंध, विडा द्यावा. इतर जातीचे मानकरी वितपशीलः—  
 सोनार येक; वाजंत्री व ढोलकरी २; वारीक दोन; गावडा १; सुतार १;  
 शिंपी १; साळी १; कुंभार १; गुरव आसुदकर १; न्हावी १;  
 गुरव वहिरीचा १; गोवळा १; तेली १; परीट १; चाद्धार १, येणे-  
 प्रमाणें इतर जातीचे मानकरी यांसी बोलवावे. अष्टमीचे दिवशीं सर्व  
 मिळून श्रीचे [ about 4 letters lost ] भांडारांतील सर्व  
 साहित्य समाराधनेचें घेऊन सर्वांहीं मिळून समाराधना करावी. आसूद  
 येथें व करदें येथें आमंत्रण पाठवावें. सर्वांहीं श्रीचे समाराधनेस भोज-  
 नास जावें. सुतारानें स्थळ सडासंमार्जन घालून ठेवावें. दातार याणें  
 रसईची पूजा करून नैवेद्य वाजत घेऊन जावा. उपाध्ये यांहीं पूजा  
 सांगावयासी वरोबर जावें. तेथून आल्यानंतर समाराधनेस अन्नशुद्ध  
 उपाध्यांहीं वाहून, दाताराकडून उदक सोडवावें. सोडिल्यानंतर भोजन  
 जालियावर विडे, दक्षणा द्यावी. सायंकाळीं वाळ वर्तक यांहीं श्रीस  
 महानैवेद्य करावा. उपाध्ये व धर्माधिकारी वैशंपायन जोशी [ about  
 4 letters lost ] प्रातःकाळीं आमंत्रण करावें. सायंकाळीं बोला-  
 वून आणून, महानैवेद्याचा संकल्प करून, नैवेद्य पूजा घेऊन श्रीचे  
 देवळास वाजत गाजत जावें. गेल्यानंतर श्रीची पूजा करून वैणव  
 पात्रामध्यें नैवेद्य घातला असेल तो श्रीस दाखवावा. नैवेद्य पूजा  
 जाहल्यानंतर रथपुतळीस नैवेद्य दाखवावा; तेथें दाखविल्या नंतर भावई

## परिशिष्ट.

देव आहे तीसहि दाखवावा. श्रीचे पृष्ठ भार्गी क्षेत्रुपाळ आहे, त्याची पूजा करून नैवेद्य दाखवावा. यानंतर गणपतीची पूजा करून नैवेद्य दाखवावा; आणि शुभा दे [वी] ची पूजा करून नैवेद्य दाखवावा. दाखविल्या नंतर ब्राह्मणांस गंध, विडे दक्षिणा द्यावी. दिल्यानंतर शुभा देवीचे उत्तरभार्गी तोरण तुऱ्याने बांधले असेल त्या खालून जावे. दाताराचे घरी एकाने नैवेद्य जेवावयासी जावे, आणि सर्वाही घरास येऊन भोजन करावे. भोजन जाहल्या नंतर श्रीचे देवळीस जावे. गेल्या-नंतर पुराण श्रवण जाहल्यानंतर श्रीचे अलंकार भूषणे भंडारांतून काढून माहाजन वर्तक याणी दाताराजवळ देऊन श्रीस घालवावे. घातल्या-नंतर बाळवर्तक याणे श्रीचा दंड घेऊन श्री सन्निध उभे असावे. मंडपामध्ये कोपरकर वर्तक याणे दिवे लावून चारी प्रहर तेलवात घालीत असावे; सुतार वर्तक याणे कुंचा श्रीसन्निध वायू घालीत असावे; महाजन वर्तक यांही वारिका करून बसावयास मंडपामध्ये घालवावे; घातल्यानंतर परस्थळचे लोक आले असतील, त्यांचे जागे आहेत त्या त्या जागा त्यांसी बसवावे. बसल्यानंतर ग्रामस्थ व आसूदकर यांही एक [ about 2 letters lost ] दक्षिणेकडे उत्तरामुख बसावे. सिद्धाचे जागा सभा सन्मुख वैशंपायन यांही बसावे. बसल्यानंतर हरिकथा करवावी, व इतर गीत वाद्य नृत असा आनंद करावा. परस्थळचे ग्रहस्थ आले असतील, हरिकथेस आले नसले तर त्यांस आमंत्रण पाठवून बहुमान करून सभेस आणावे; आणून आनंद करावा. रात्री सोनाराने देव उभळावयासी नेली आहे ती आणावी, आणि सर्व सभेस गंध, विडे, क्षीरावत, दक्षिणा द्यावी, आणि प्रातःकाळी सूर्योदय जाहला नाही तो सडासंमार्जन व देवीस स्नान घालून दाताराने ठेवावे. कोणी लोकांनी देवीस गेले तर [ about 6 letters lost ] केले असेल त्यांही श्रीचे देवळी सैपाक करून ब्राह्मण सवासनी सांगून श्रीस

## आत्मवृत्त.

नैवेद्य दाखवून सूर्योदयापूर्वी भोजन करावें. प्रातःकाळीं श्रीचे देवळीं सर्वांहीं येऊन धारपानें भोग मुहूर्त रथ पुतळी वाहेर आणावी, तेथें दातारानें पूजा करावी; केल्यानंतर धारपानें रथावर ठेवावी; वाळवर्तक याणे दंड घेऊन रथापुढें चालावें; सुतार वर्तक याणें रथाचें साहित्य पहावें, व निशाण घेऊन पुढें चालावें; शिंपी याणे रथ कापडावा; अनामि [कानें] आदर्श लावावा. दातारानें शुभा देवीचे मंडपांत वतन-दारांस बसावयासी घालावें. घातल्यानंतर कारभारी यांहीं भंडारांतील अडशरी मुशाहिरा इतर जातीचे चाकरीचे लोक आहेत त्यांस कोपरकर वर्तक याणें अडशरी मुशाहिरा सर्वास द्यावा. यथा अनुक्रमें द्यावा. यासी दातारानें प्रथम गंध विडा कोपरकरास द्यावा, दुसऱ्यानें जो महाजन यास द्यावा; त्याचे मागून धर्माधिकारी उपाध्ये यास द्यावा. त्याचे मागून जोशी यासी द्यावा; त्याचे मागून वाळवर्तक यासी द्यावा; त्या मागून धारप यासी द्यावा, व सुतार यास द्यावा. तेथून रथाजवळ यावें. आल्यानंतर नेना महाजन याणें सुपाऱ्यांचें मखर भरावें, त्यासी प्रथम दातारानें रथाजवळ गंध विडा द्यावा. त्याणें सुपाऱ्या मानकरी यांसी द्याव्या. पराजपे याणें केळीचें मखर भरावें; त्यासी दातारानें प्रथम गंध विडा द्यावा. त्याणीं केळी प्रथम सिद्धाचे जागा वैशंपायन धर्माधिकारी यासी द्यावी, व सर्व मानकरी यासी द्यावी. त्यानंतर सोनार याणें रथाजवळ सोनें रुपें याचा पाट श्रीस तेथें बसावयासी द्यावा. दिल्यानंतर धारप याणें रथाबरोबर चालावें. दातारानें रथावर चढावें. कोपरकर वर्तक याणें रथावरि चढून दिवटी ठेवावी. सर्व ब्राह्मणांहीं रथ उचलून पेठेंत न्यावा. तेथें गेल्यानंतर सुतार व धारप यांणीं अश्व व शुभ्र चोहीं गांवचे मिळून रथ चालवावा. सर्वांहीं रथाबरोबर जावें. उत्तरेकडे प्रथम रथ न्यावा. घरोघर उभा करीत जावें. ब्राह्मण व सवासीण बायको पूजानैवेद्य देतील, तो देवीस दाखवावा

## परिशिष्ट.

घरोघरचीं बाळगोपाळें रथावर चढवावीं. दातारानें गांवामध्ये जाग-  
जागीं देवस्थानें आहेत त्यांस सर्वास वरचेवर धुपारत करीत असावें.  
उत्तरेचा शेवडीस हद्द गडदू पासून अलीकडे फिरवावा. तेथून फिरून  
आणून श्री नागलेश्वराचा दक्षिण भागीचे बिदीनें नेते समयी सोनारानें  
आपले घरची तेथें पूजा द्यावी, आणि आपले स्थळाशीं रथावरी मुलें  
बाळें चढवावीं. तेथून कोपरीचे बिदीनें रथ न्यावा. नेल्या नंतर माहादे-  
श्वर व सर्व देवास धुपारत करीत पेठेंत आणावा. पेठेंतून दक्षिणेचे  
शेवडीस नदीपर्यंत घरोघर उभा करीत आणावा. आणिल्यानंतर  
गुहागरचे देवीस धुपारत करून रथ फिरवावा, आणि नारायणाचे  
देवळा जवळ उभा करावा; तेथें शूद्र लोकांचे बाळ गोपाळांनीं श्रीचे  
पायां पडावें गोवळे यांस खांदेली यांस व सर्वास पाणी उदक द्यावें.  
तेथून उपाध्ये वैशंपायन याचा स्थळापासून यांसी रथावरी घेऊन गंगा-  
नारायण पर्यंत यावें, व येथें उपाध्ये यांहीं उतरावें; आणि गंगा-  
नारायण यासी धुपारत करावी; करून रथ पेठेंत न्यावा. तेथें ब्राह्मणांहीं  
फिरून रथ घेऊन मंडपाजवळ यथास्थानें रथ ठेवावा. ठेविल्या नंतर  
श्रीचे दर्शनास जाऊन गंधविडे, घेऊन घरोघर जावें; सायंकाळीं सर्वांहीं  
त्यागास जावें. गेल्यानंतर तेथें वारिकानें उपोसित राहून, हातीं शस्त्र घेऊन  
प्रथम धर्माधिकारी वैशंपायन यासी हाक मारावी; दुसऱ्यानें उपाध्ये  
वैशंपायन यासी हाक मारावी; तिसऱ्यानें जोशी यासी हाक मारावी,  
चवथ्यानें [ about 4 letters lost ] हाक मारावी; याज-  
प्रमाणें गांवचे व परगांवचे उपाध्ये जोशी यांस हाक मारिल्यानंतर  
त्यासी दातारानें गंध, विडे, सेले यथा अनुक्रमें द्यावे. चाकरीचे लोकांस  
मुशारा द्यावा. दशमीचे दिवशीं सर्वांहीं मिळून इनामतींतून शाहाळीं  
पाडून त्याचा उदकानें देवीस स्तपन घालावें, आणि पूजा करून उत्तम  
सोपस्कर नैवेद्य दाखवावा. दाखविल्यानंतर सर्वास गंध, विडे, गणेश-

## आत्मवृत्त.

पूजा सर्वास द्यावी. नवरात्र संपूर्ण करावें. चैत्र वद्य सप्तमीचे दिवशीं दातारानें जपाचें आमंत्रण सर्वास घरोघर सांगावें. अष्टमीचे दिवशीं दातारानें संकल्प करून दातार यानें वैशंपायन उपाध्ये यांचे हातीं आचारवर्ण द्यावें. यांहीं जप सर्वांकरून करवावा; अनुष्ठान संपवावें. संपल्या नंतर आच्यारी यांस सर्व ब्राह्मणांस गंध, विडे व दक्षिणा द्यावी. सर्वांहीं घरोघर जावें. चैत्र वद्य १४ चे दिवशीं, दातारानें उक्तावल काढवावी. पिशाच्यास बळ द्यावी. वैशाख वद्य अमावास्येस, वारिकानें श्रोच्या देवळांत भावई देवी आहे, ती प्रातःकालीं दातारानें बाहेर आणून ठेवावी, आणि देवळामध्यें वारिकानें जाऊन सडासंमार्जन घालून तेथें वसलें असावें. गांवच्या बायका तिच्या दर्शनास जातील, पूजा नैवेद्य दक्षिणा ठेवितील, ते वारिकानें न्यावे. सायंकाळीं दातारानें देवी गर्भाच्यांत ठेवावी, आणि वारिकानें सडासंमार्जन घालावें. ज्येष्ठ वद्य १४, मढेरुं काढवावें. मढेराचें साहित्य बालवर्तक यांणीं करावें. दातारानें संकल्प करून उदक उपाध्ये यांहीं सोडवावें. पूर्वी पिशाच्याहीं ब्राह्मण बल घेतली होती, तेव्हां सिद्धाहीं ब्राह्मण त्याजकरवीं जीवंत करून, त्यासी नरबळ देऊं केली. त्यास वस्त्र नूतन घालावें, आणि सर्व गांवामध्यें शूद्रांहीं व गुरवांनीं समागमें जाऊन गांवभोंवतें फिरवून श्रीचा देवळास आणावा; आणि आणिल्यानंतर श्रीचें तीर्थ व सिद्धाचे हातींचे आड व तळ्या आहेत, त्याचें उदक आणून, त्याजवरी शिंपवावें; श्रीस धुपारत करावी; आणि सर्वांनीं श्रीजवळ प्रार्थना करावी. केल्यानंतर, श्रीनें त्यास जीवंत करावा. आशाढी दशमीपासून चातुर्मास दशमी एकादशीस श्रीचे पालखींत मुखवास घालून गांवामध्यें दातार यानें फिरवावी. लोक पूजा नैवेद्य देतील, तो घ्यावा. याप्रमाणें कार्तिकीपर्यंत चालावें. श्रावण शुद्ध चतुर्दशीस श्रीचे येथून श्रावणीचें आमंत्रण सर्वास दातारानें करावें.

## परिशिष्ट.

पौर्णिमेचे दिवशीं सर्वांहीं उपाकर्मांस जावें. उत्सर्जन माहादेश्वराचे देवळीं करावें. दातारानें श्रीचे देवळीं उपाकर्मांचे अनुष्ठानाचें साहित्य करून ठेवावें, आणि दातारानें व सर्वांहीं संकल्प करून गणपती पूज्यन करून उपाध्यावर अक्षत टाकावी. उपाध्याहो अनुष्ठानास प्रारंभ करून समाप्तीस न्यावें. सभादीप आले असतील, ते ते यजमाना करवून संकल्प उपाध्ये यांहीं करवावा. केल्यानंतर प्रथम श्रीस येक ठेवावा. दुसरा असला तर उपाध्ये वैशंपायन यांस द्यावा. तिसरा असला तर धर्माधिकारी यासी द्यावा. चवथा असला तर जोशी यांसी द्यावा. पांचवा असला तर [ about 6 letters lost ] कोपरकर यासी द्यावा. दुसरे असले, तर ग्रामस्थांचे मध्ये थोर ब्राह्मण असतील त्यांस द्यावे. दिल्यानंतर सर्वांहीं घोघर जावें. उपाध्ये यांस दातारानें जेवावयासी बोलवावें. गांवामध्ये हव्यकव्य कार्य प्रयोजन जाचे घरीं होईल त्याणे अगोघर मानकरी यांच्या भेटी घेऊन यथा अनुक्रमें बोलवावें. श्रीचे देवळांत ग्रामसंमधें अनुष्ठान होईल त्याचा संकल्प दातारानें करावा, आणि वैशंपायन याचे हातीं आचारीवर्ण द्यावें, व सदश वर्णही त्याचे हातीं द्यावें; व गांवामध्ये याजप्रमाणें वर्तणूक करावी. जोशी यास ब्राह्मत्व द्यावें. श्रावणीचा अनुष्ठानाचें ब्रह्मत्व वैशंपायन यासी द्यावें. सिद्धाचा प्रथम गंध विडा मानमहत्व वैशंपायन यांस पुत्र द्वाणून. यज [ न ] याचें ब्राह्मत्व जोशी याचें. गांवामध्ये उपाध्येपण व धर्माधिकार, असे दोन मान वैशंपायन याचे; तिसरा जोशी याचा. [ about 8 letters lost ] ब्राह्मणाखेरीज यज्ञोपवीताचा अधिकारी असेल त्यास, व गुजरास, व क्षेत्रीयास, व सोनारास, वैशंपायन याजखेरीज दुसरा कोणी उपाध्या नाही, जोशी या खेरीज दुसरा जोशी नाही. या प्रमाणें चालवावें. भाद्रपद शुद्ध ४ स लोक गणपतीस श्रीचे देवळांत आणितील, त्यास दातारानें गंध विडे द्यावे. भाद्रपद

## आत्मवृत्त.

पौर्णिमा आमावास्यास दातारानें शारदी नवरात्राचे श्रीचे येथून गांवा-  
मध्ये आमंत्रण करावें. अश्विन शुद्ध १ च दिवशीं इनामतीचे पैकीं  
भांडारांतून घटस्थापनेचे साहित्य कारभारी यांहां दाताराकडून  
आणवावें, आणि दातार याणें संकल्प करून नवरात्राचें आचारी वर्ण  
वैशंपायन यांचे हातो देऊन घटस्थापना करावी. जप देवी महात्म  
याचा जप करून पुराण श्रवण करावे. सप्तमीचे दिवशीं जपाचें आमं-  
त्रण दातारानें करावें. बालगोपाल यऊन, सर्वांहां लहान थोरांहीं जप  
करावा. जपाचा संकल्प दातारानें करून उपाध्ये वैशंपायन यांचे हातीं  
वर्ण द्यावे. यांहीं समाप्तोस अनुष्ठान न्यावें. नवमीचे दिवशीं होमाचें  
साहित्य इनामती पैकीं आणावें. होम जहाल्यानंतर वलिदान करून,  
तुऱ्या वाजंत्री व वारीक यांहीं न्यावा. नेल्यानंतर श्रीस दुधानें अभि-  
षेक करून स्तपन जाहलें ह्यणजे उत्तम प्रकारें पूजा नैवेद्य दाखवावा,  
व उपाध्यायांस व इतर ब्राह्मणांस विडा दक्षणा द्यावी. नवरात्राचे  
जपाचे मळा सेत उपाध्यांहीं लावून इनाम उपभोग करावा. दशमीचे  
दिवशीं प्रातःकाळीं सर्वांहीं श्रीचा देवळीं जाऊन उपाध्यांहीं दातारा-  
कडून घटाचें विसर्जन करून सर्वास अभिषेक करावा. सायंकाळीं सर्वांहीं  
सिमालंघनास श्री महादेश्वर याचे संनिध जाऊन शमीपूजन करावें,  
अथवा सीमेवर नदीसंनिध शमीपूजन करावें. केल्यानंतर सर्वांहीं  
वाजतगाजत श्रीचा देवळास येऊन दर्शन घ्यावें. घेतल्यानंतर सर्वांहीं  
घरोघर जावें. कार्तिक पौर्णिमेस त्रिपूर तेवावा. यासी सर्वांहीं जावें.  
सर्वास इनामतींतून गंध विडे द्यावे. पोषमासीं मंगलवारों इनामतींतून  
मंगलवारीचे मंगलवारों सर्वास गंध विडे द्यावे. माघमासीं शिवरात्राचे  
दिवशीं सर्वा [ about 4 letters lost ] करावें. फालगून शुद्ध  
५ पासून खेळी यांहीं यथा अनुक्रमानें देवळास व मानकरी यांचे दारों  
मान द्यावा. दक्षिणेकडून मानकरी यांचे दारों मान देत उत्तरेस जावें.

## परिशिष्ट.

पोर्णिमेचे दिवशी सोनार याणें नवें नगर येथें क्षेत्रुपाळाचे पलीकडे पूर्व-भागीं बली करावी. मानकरी ब्राह्मण यासी सोनारानें आमंत्रण करावें. सायंकाळीं तुऱ्या वाजंत्रो याणें कोपरीचे विदोनें वाजत न्यावें. तेथे गेल्यानंतर वैशंपायन यांहीं सोनारास पूजा सांगावी. सांगितल्या नंतर प्रथम गंध विडा वैशंपायन उपाध्ये यासी द्यावा; दुसरा महाजन यास द्यावा, तिसरा दुसरे महाजनास; चवथा दातारास द्यावा; पांचवा जोशी यासी द्यावा; सहावा बालवर्तक यासी द्यावा, तेथून धारप यास द्यावा; तेथून सुनार यासी द्यावा; तेथून कोपरकर वर्तक यांसी द्यावा; व इतर ग्रामस्थ जातील त्या सर्वास गंध विडे द्यावे, व सर्वांहीं वाजत गाजत कोपरीचे मार्गानें श्री बहिरव याचे होळीचे संनिध यावें. आल्यानंतर दळवी याणें पूजा साहित्य वैशंपायन यांजपाशीं द्यावें. यांहीं पूजा करून सर्वांहीं प्रदक्षिणा करून होळी लावावी. होळी लागल्यानंतर गुरव व वारीक यांहीं सर्वास घरोघर पावावें. प्रतिपदेचे दिवशीं सोनारानें पंचखूर जातीचे लोक मिळवून उत्तरेकडून दक्षिणेस बहिरव याचे होळीवर यावें. आल्यानंतर तेथून बहिरवाचा कौल घेऊन सर्वांहीं गांवा-मध्ये श्री नारायण याचे संनिध यावें. आल्यानंतर पुजारी याणें दोंग भरून ठेविली असेल, तें उदक खेळी श्री क्षेत्रुपाळ याचे दर्शनास जातील, त्यांजवर उदक शिंपवावें. फिरोन ते आल्यानंतर तेथून धुरवाड खेळतखेळत श्रीचा देवळापाशीं जावें. गेल्या नंतर उपाध्ये यांहीं मंत्र ध्यावा, ह्मटल्या नंतर श्रीचा दर्शनास जावें. तेथून घरोघर जावें. पंचमीचे दिवशीं सोनारानें सिपणें याचें आमंत्रण सर्व मानकरी यांसी करावें, व दातारासहि करावें. यानंतर सायंकाळीं तुऱ्यानें व वारिकानें दिवटी तेवून, तुऱ्यानें वाजत गाजत श्रीच्या देवळासी आणावे. आणिल्यानंतर दातारानें हळदिव [ i. e. हळदिवे ] उदक करून, आम्रपल्लव घेऊन श्री दुर्गेवर उदक शिंपवावें. तेथून शुभा देवीवर शिंपणें करावें.



## आत्मवृत्त.

तेथून सर्वाही वाजतगाजत सर्व देवांस शिंपणें करीत करीत कोपरीचे बिदीनें होळीवर क्षेत्रपालास जावें. तेथें जाऊन होळी करून सोनार याचे घरीं नवे नगरास जावें. सोनारानें वसावयासी घालून मानकरी यांस वसवावें. वसल्यानंतर प्रथम अनुक्रमें गंध, विडे, व सेले दातारापासून सर्व मानकरी यांस द्याव. दातारास दिल्यानंतर उपाध्यास द्यावा; तेथून पुढें जोशी यास द्यावा; तेथून महाजनक वर्तक यांसी द्यावा; तेथून उत्तरे कडून गांवामध्यें यावें. आल्या नंतर गडदू पासून श्री सोमा देवांस शिंपणें करावें. तेथून सर्वांस देवास शिंपणें करीत करीत दक्षिणेस यावें. आल्या नंतर क्षेत्रपाळावरी सर्व उदक घालून, सर्वाही घरोघर जावें. याज प्रमाणें वतनदारांनीं चालावें. वठारें वांटून दिल्लीं. क्षेत्राचीं वठारें आठ, यां मधोन मानकरी यांसी असावें. येणें प्रमाणें गांवची रचना केली; तेव्हां कोपरी वठारास चंतर राज्यापासून दत्त घेतले, तेव्हां तेथील ब्राह्मण यांची सत्ता निवृत्त करावी; ते समयीं ब्राह्मण तेथील उभे राहिले. तेव्हां ते बोलिले कीं, आह्मास आज्ञा काय. तेव्हां सिद्ध बोलिले कीं तुमचा वठारास आपली सत्ता धर्माधिकार [about 4 letters lost] उपाध्येपण व श्री महादेश्वराचा देवळाची पुराण आपले; व दुसरे आचारी वर्ण व सदश वर्ण आपले; प्रथम गंध आपले; येणें प्रमाणें त्या ब्राह्मणांही सिद्धास दिल्ले. सिद्धांही मानसपुत्रास दिले; व आसुद ग्रामस्थ याजपासून चंपावती क्षेत्र नदीचे उत्तर भागीं नदीपासून व्याघ्रेश्वराचे पूर्वेस पर्वतापर्यंत उपाध्येपण व धर्माधिकार व श्री व्याघ्रेश्वराचे देवळांचें आपणांस त्यांही दत्त दिलें. आपण मानस पुत्रास दिलें; आणि सेतें पांच आपणास दिलीं. कोपरीमध्ये वतनदार अधिकारी हिरा ज्योतिसी आपले ग्रामींचा. प्रथम आसूद ग्रामांतून ब्राह्मण समुदाय घेऊन क्षेत्र पाहावयासी येते समयीं, नदीचे अलीकडे आले, तेव्हां प्रथम नूतन क्षेत्र असें नाम ठेवून, पुढें सागराचे

## परिशिष्ट.

ती आले. त्याजवर वटवृक्षास छे [ द ] न करावयासी आरंभ केला. रीतांच त्यामध्ये देवता बहुत पिशाच्ये यांहीं क्षोभ करून घाव घालितां त्या दातार ब्राह्मणाची वली घेतली; तेव्हां देवतांचें शांतवन करून ब्राह्मण जीवंत करविला. आणि दुसरे नामाभिधान मूळ वटवृक्षास जें ठेविलें. श्रीची व इतर ब्राह्मण याची स्थापना जागजागी केली देव देवस्थानें बहुत पिशाच्य रक्षणास स्थापना केल्या. श्रीस आपणास शेतें नेमून ठेविलीं. आपले पुण्य तिथीस चिरेखाण वाविलेले. श्रीस वोंवळें शेत नैवेद्यास नेमिलें. कनक शेत श्रीचा फुलासास नेमिलें. उंबरक्षेत्र श्रीचे यात्रेस समाराधनास नेमिलें. लमगत्र श्रीचे यात्रेस तवूवेडि यासी. चंदन क्षेत्र आपले पुण्यतीथीचे रक्षणास गंधास व विडे दक्षिणेस नेमिलें. गणेशसेत गणपती नागलेस यासी नेमिलें. मडशेत मढेहं यासी नेमिलें. नदी पलीकडे आपणास श्रीस शेत मागितलें. मागोन घेतलें. वरकड शेतें:--१ केसरशेत न्यालयास नेमिलें; आमशेत ३, चोखंडे ४, चार (?) पांच; त्यामध्ये सरसेत शून्यालयास नेमून दिलें; आणि चार आपणास व श्रीस पांदायास ठेविलीं; त्यामध्ये उत्पन्न होईल तें निभे भांडारांत ठेवावें, तें आपल्या कुटुंबपोषणास आपले मानसपुत्रांनीं व दातारानें न्यावें. त्या देवीस नैवेद्यास व यात्रेस देवीस नमूद देवलें सेत नेमिलें, आणि श्रीचे भांडारास चंद्राग शेत व माडीस सेतें नेमिलीं. दक्षिणेस आपल्या गाचें परिमित, भीमसेन पाषाण पर्वत रूप याचे सन्मुख; पूर्वेस पर्वतास उदक, पश्चिमेस व उत्तरेस येतें तेथपर्यंत आपले क्षेत्राचा नियम. परवंदा क्षेत्र राज्यापासून आपणास मागून घेतलें; तेथें वडीलपणाचा नियम व उपाध्येपण व धर्माधिकार व वडीलपण आपलें, आणि ब्राह्मणाची स्थापना केली. त्यांसीं जळें स्थळें करून दिलीं, आणि आपणासहि ठेविलें. शूद्र वतनदार होते तेही स्थापिले. आपले क्षेत्रांत शूद्र लोक

## आत्मवृत्त.

कशेडीका क्षेत्र व नागलेश्वराचे पूर्व व उत्तर भागीं सेवकांस स्थळ इतर जातींस ठेविलें; आणि देव देवस्थानें यांचे संनिध आड व ब्राह्मणांस स्नानसंध्यादिक गोधनांस असें सर्वास उदक करून ठेविलें. ब्राह्मणांस प्रामावहि महारुद्राचे पूर्व भागीं दक्षिणेकडे पिंडदानास स्थळ उदक नेमून ठेविली. त्याचे उत्तर भागीं इतर जातींस रुद्रभूम जागजा जातीजातींस नेमून ठेविली. महादेश्वर याचे पूर्वभागींचे नदीचे उत्तरेस नूतन क्षेत्रांचा लोकांस रुद्रभूमी नेमून ठेविली. फुणसुवा क्षेत्र अधिकारि कोपरी पर्यंत क्षेत्रपालाचे दक्षिणेकडेस पूर्वपश्चिमेकडेस जावयाचें मार्ग करून ठेविला. त्याचे दक्षिणेस कोपरी अलीकडे उत्तर भागीं आपले नूतन नगर आपण प्रथम नाम ठेविलें. येणें प्रमाणें क्षेत्र करून पिशाच्य मर्दनास देव देवस्थानें व अनेक क्षेत्रपाल जागजागा स्थापिले, आणि आपले पुण्यतिथीस व श्रीच्या भांडारास स्थळें नेमिलीं. आपले पुण्यतिथीचे चिरखान वाविल शेत नेमिलें. महादेश्वर यासी कोपरीमध्य स्थल नैवेद्यास पेढिका क्षेत्र नेमिलें. त्याचे मध्यें येक अंश श्री देवाचे येक अंश आपले पुण्यतिथीचा, येक अंश कोपरीचा ब्राह्मणा [ about 6 letters lost ] उत्तरेस श्रीचे यात्रेस व सर्वांस गंध लावावयासी चंदन क्षेत्र चंदनास नेमिलें; तांबूलास सेंद्रे नेमिलें, व आपणास दक्षिण भागीं स्नानसंध्येस वायुगंगा इचे तें स्नान करावयासी पाषाण बसावयासी व उदकास दोण ठेविली; व तट संध्या करावयास बांधिले. आपले क्षेत्राची चतुःसीमाः - दक्षि[णे]स पर्वतावर उदक, उत्तरेचा पर्वतावर उदक, पूर्वेस पर्वताचे पाला कडेस पलकडेस तिकडेस उदक जाय तेथ पर्यंत, पश्चिमेस सागर. पूर्वील हकीक लिहिली.



धाकट्या सूनवाई.

मृणालिनी.

परिणामी हेंच!

मूर्तिमंत देशाभिमान.

संसारंतल्या गोष्टी.

अमृतपुलिन.

प्रेमविजय.

गरीब विचारी यमुना.

सेलिमा बेगम.

ललिता.

रमा आणि माधव.

मुरारराव.

भयंकर सूड.

### नाटके, प्रहसने वगैरे.

संगीत सुंदरमाधव.

मालतीमाधव.

मुद्राराक्षस.

महाराणा संग्रामसिंह.

गौप्यगोपन.

विचारविलसित.

प्रणयानंद.

द्रोणसंकोप.

रावबहादुर पर्वत्या.

चतुरगडच्या विनोदी स्त्रिया.

स्थळ

आड व

करून ठेविले

नास स्थ

गुणज

तिरेस

धकारी

च

पद

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु

सु



IRBK-0100156

म. प्र. मं. ठाणे, कानूननालय शाखा.  
 डा. क्र. १५६... नों दि .....  
 दि. ... चार श



IRBK-0100156